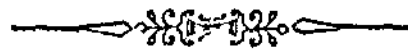
॥ अर्हम् ॥

श्रीलब्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमालाया षड्विंशतितमो मणि [२६]

तार्किकशिरोरत्नवादीन्द्रश्रीमल्लवादिक्षमाश्रमणविरचितम्

द्वादशारनयचक्रम् ।

तर्कागमपारदृश्वश्रीसिंहसूरगणिवादिक्षमाश्रमणसन्दृब्धया
न्यायागमानुसारिणीव्याख्यया विभूषितम् ।

एतस्य

व्याख्याधारेण मूलं विशोध्य, विषमपदविवेचनाख्यव्याख्यया
अलङ्कृत्य च सम्पादक. सशोधकश्च

आचार्यश्रीमद्विजयलब्धिसूरीश्वरः ।

तस्य चायं

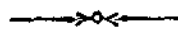
तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठारात्मक

द्वितीयो विभागः ।

प्रकाशयिता

छाणीस्थ–श्रीलब्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमाला–सञ्चालकः

शाहेत्युपाह्वः जमनादासात्मजश्चन्दुलालः ।

प्रथमसंस्करणे ७५० प्रतयः

वीरसं० २४७७ | आत्मसं० ५५ | विक्रमसं० २००७

मूल्यं षड् रूप्यका

प्रकाशक प्राप्तिस्थानश्च
चन्दुलाल जमनादास शाह
सचालक, श्रीलब्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमाला
छाणी (वडोदरा स्टेट)

मुद्रक:
रामचद्र येसू शेडगे,
निर्णयसागर प्रेस,
२६-२८ कोलभाट स्ट्रीट,
मुबई न २

Shri Labdhisurishwar Jain Granthamala No 26

THE DVADASHARANAYACHAKRAM

OF

SRI MALLAVADI KSHAMASRAMANA

WITH

THE NYAYAGAMANUSARINI COMMENTARY

BY

SRI SIMHASURAGANI VADI KSHAMASRAMANA

PART II

Edited with

Critical Introduction, Index & Vishamapadavivechana

BY

ACHARYA VIJAYA LABDHI SURI

PUBLISHED BY

CHANDULAL JAMNADAS SHAH

SECRETARY SHRI LABDHI SURISWAR JAIN GRANTHAMALA

CHHANI (BARODA DIST)

FIRST EDITION 750 COPIES

A D 1951] PRICE 6 RUPEES [*V S. 2007*

धन्यवाद अने आभार

जैनतर्कशास्त्रना अतिमहत्त्वना आ ग्रन्थरत्न श्री द्वादशारनयचक्रनो प्रथमभाग प्रकाशित कर्या पछी लगभग बे वर्षे आ द्वितीय भाग वाचकोना करकमलोमा सादर समर्पित थाय छे प्रथम भागनी जेम आ द्वितीय भागने पण उचा लेझर पेपरमा सुघड स्वच्छ अने शुद्ध मुद्रणपूर्वक तैयार करवामा आव्यो छे मोंघवारीये तो माझा मूकी छे ग्रन्थमुद्रणमा वपराता कागळो विगेरे साधनोना भावो, कल्पनामां पण न आवे तेवी उची सपाटीये रोज न-रोज, वधताज जाय छे प्रथमभाग करतां पण आ भागना मुद्रणमा, आ कारणे घणोज व्यय करवो पड्यो छे आ भागना मुद्रण कार्य माटे जे उदारचित्त श्रुतभक्त सज्जनोए, श्रुतभक्तिना अमारा आ महान अने पुनीत कार्यमा साहाय्य करी छे, तेमना शुभनामो आ नीचे आपीने अमे तेमने आभारपूर्वक धन्यवाद आपीये छीये साहाय्य आपवा माटे प्रेरणा आपनार पू गुरुभक्त श्रुतप्रेमी उपाध्यायजी श्रीमद् जयन्त विजयजी गणिवरनो पण अनेकश उपकार अमे मानीये छीये

साहाय्यक सज्जनोना शुभनामो आ प्रमाणे छे

२१०० पूना लश्कर जैन श्रीसंघतरफथी,
वासुपूज्यस्वामी टेम्पलट्रस्टना ट्रस्टीओ — पूना केम्प
(ज्ञानद्रव्यनी उपजमांथी)

२००० कराड जैनसंघ — कराड
(ज्ञानद्रव्यनी उपजमांथी)

५०० शा. कान्तीलाल अमृतलाल हा रुखीबहेन — मुरबाड
(पू. साध्वीजीश्रीमंजुलाश्रीजी नी प्रेरणाथी, दीक्षाग्रहणनिमित्ते)

२०० चंपाबाई भ्र. अंबालाल नानचंद — करमाला
(पू. सा श्रीमंजुलाश्रीजी नी प्रेरणाथी)

वांचको यथायोग्य लाभ लई सौनो परिश्रम सफल करे

—प्रकाशक

प्राक्कथनम्

अयि मान्यमुनिवरा विचक्षणमनयो विपश्चिन्मणयश्च !

भवता पुरत इत पूर्वमेव आर्हतमतप्रभाकरैर्ज्ञाननिधिभिराचार्यश्रीमल्लवादिक्षमाश्रमणपूज्यपादैर्वादिकेसरिभिर्विरचितस्य सिंहसूरगणिविरचितव्याख्यासमलङ्कृतस्य द्वादशविधविध्यादिभङ्गात्मकस्य नयचक्रशास्त्रमितिप्रसिद्धस्य ग्रन्थस्य विधिभङ्गविधिविधिभङ्गात्मक प्रथम सम्पुट समुपस्थापितमेव, सम्प्रति भङ्गचतुष्टयात्मकमपर सम्पुट समुपस्थाप्यते, एव सम्पुटद्वयेन षड्भङ्गा द्रव्यार्थिका सान्तरा संस्कृता प्रकाशिताश्च ।

एतस्यापि सम्पुटस्य सशोधनाय मया सुचारनयचक्रप्रतिकृत्यन्तरलाभाकाक्षया नेतस्ततो भाण्डागारानुद्दिश्य शास्त्रेऽत्र समुपन्यस्यमानकारिकास्थानविशोधनार्थं नानाभाषाविद उद्दिश्य च प्रधावितम्, मत्समीपवर्त्तिप्रतिकृत्यपेक्षयाऽन्यस्या परिशुद्धाया प्रतिकृते न क्वाप्युपलब्धिरिति निश्चयात्, पूर्वसम्पुटापेक्षया चास्मिन् सम्पुटे मत्परिशोधित मूल पूर्ववत् पृथक् स्थूलाक्षरैर्विन्यस्तम्, क्वचिन्मूलानुपलम्भे तु तत्स्थान रिक्त कृतम्, ततश्च समीकृता व्याख्या मध्यमाक्षरैर्मूलस्याध प्रत्यनुसारेण यथावद्विन्यस्ता, तत्र कोशमध्ये मया योजितान्यक्षराणि प्रदर्शितानि, उदाहृतानां वचनानां स्थानानि यावन्मत्परिज्ञान प्रदर्शितानि, अन्यथा कोशमध्ये स्थान रिक्त कृतम्, ततश्च मत्कृता विषमपदविवेचनीव्याख्या सूक्ष्माक्षरटीकाधो विन्यस्ता, ततश्च टीकायां मत्सशोधितस्थाने प्रतिपूपलभ्यमान पाठभेद सर्वाध प्रदर्शित, तत्र 'क' शब्देन श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरभाण्डागारस्था प्रति 'सि' शब्देन श्रीमद्विजयसिद्धिसूरीश्वराणा कृपया समधिगता प्रति 'क्ष' पदेन क्षमाभद्रसूरिभाण्डागारगता प्रतिर्विज्ञेया, यस्या प्रतौ यावान् पाठो नास्ति तावान् पाठ '×,×' इति चिह्नाभ्या निदर्शित ।

अथावशिष्टा पर्यायार्थिका सान्तरा षडरा यथावकाशमग्रे प्रकाश्यतामुपयास्यन्ति, ततश्च नयचक्रतद्व्याख्यातत्कर्त्तॄणां समालोचनात्मक परिशिष्टो भाग इति सम्पुटचतुष्टयात्मक नयचक्रशास्त्रसंस्करण मदीयं पूर्णतामधिगमिष्यतीति साम्प्रतमेव निवेदयितुमुत्सहे यतो वाचका मदीयकार्यगत्या परिचिता भवन्त्विति । अत्र विध्युभयभङ्गेन पुरुषादितत्त्वमवस्थानामवस्थास्वतत्त्व पुरुषादेर्वा न सम्भवतीति महता विचारेण पुरुषादिवादं प्रत्यस्य सेश्वरसाख्यमत व्यवस्थाप्यते, सदृशपरिणतिरूप सामान्यमत्र मते शब्दार्थ, पृथक् सर्वं पद वाक्यम्, सङ्ग्रहदेशो द्रव्यार्थनयो द्रव्यमपि गुणसद्रावलक्षणमिति निरूपितम्, विधिनियमभङ्गेन प्रकृतिपुरुषयो परस्परात्मताऽनापत्तौ कर्मफलसम्बन्धो न स्यात्, ईश्वरत्वमपि प्रवर्त्यपुरुषपरमेकृतमेव सर्वप्राणिनाम्, एवञ्चात्मनैवात्मन कार्यकारणत्वात् सर्वमेकमेकञ्च सर्वमिति कर्मवादो द्रव्यक्रिययोश्च द्रव्येणैव द्रव्य क्रियत इत्येव प्रधानोपसर्जनभाव, द्रव्यमेव शब्दार्थ, पृथक् सर्वं पद वाक्यार्थ, सङ्ग्रहैकदेशो द्रव्याथ, द्रवतीति कर्त्तृसाधनो द्रव्यशब्द, इति व्यवस्थापितम्, उभयनयभङ्गेन द्रव्यक्रिययो प्रधानोपसर्जनभावेऽक्रियात्वादभावापत्तिरिति द्रव्यभावौ प्रधानावेव तत्त्वमिति वैयाकरणमत व्यवस्थापितम्, तथा शब्दार्थोऽपि द्रव्यक्रिये, आख्यातशब्दो वाक्य, नैगमदेशो द्रव्यार्थ, कर्तृसाधनाविनाभाविभावसाधनो द्रव्यशब्दो द्रव्यक्रियात्मकार्थ इति प्रतिपादितम्, विधिनियमविधिभङ्गेन च द्रव्यक्रिययो परस्परानपेक्षस्वातन्त्र्ये उत्पत्तिस्थितिविनाशानामनुपपत्त्योत्पत्त्यादिशून्यस्य खपुष्पवदभावापत्ते स्वत.

पत्तथ जातिव्यक्त्याकृ तत्त्वमिति वैशेषिकमत व्यवस्थाप्यते, जाति शब्दार्थ, अन्त्यश्च पद वाक्यार्थ, नैगमैकदेशो द्रव्यार्थ, द्रव्यत्वसामान्यविशेषसम्बन्धाद्रव्यमिति निरूपितम्। तत्र तृतीयभङ्गे मूलकृता परिगृहीतानि परेषां वचनानि—

'अस्तिर्भवन्तीपर प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यतेऽर्थसद्भावात्, यथा वृक्ष इति, अस्तीति गम्यते' (महाभा०-अ० २ पा० ३ सू० १)

'अजामेका लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजा सृजमानां सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य ॥' (श्वेता० अ० ४ श्लो० ५)

'सुखश्च दुःखश्चानुशयश्च गरेणाय सेवते तत्र तत्र। विशति योनिं व्यतिरेकिणश्च अजस्तु जाया भवति सत्यशुद्ध ॥' (युक्तिदीपिकायां पूर्वार्धमात्रसाम्यपाठो दृश्यते।)

'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्योऽभिचाकशीति ॥' (मुण्डको० ३० १-१)

'णि उयओ सकरए हु' ( )

'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः। ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा' (म० भा० वन० अ० ३० श्लो० २८)

'एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोति। तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥' (श्वे० ६-२०)

'दुविहा पण्णवणा पण्णत्ता, जीवपण्णवणा अजीवपण्णवणा च' (पण्णव० सू० १)

'किमिदं लोएत्ति पवुच्चइ गोयमा! जीवा चेव अजीवा चेव, एवं रयणप्पभा जाव ईसीपब्भारा समयावलियादि' (स्था० २ उ० ४)

चतुर्थारे

'पृथिवीधातौ किं सत्यं? विकल्प, विकल्पे किं सत्यं? ज्ञानं, ज्ञाने किं सत्यं? ओम्, तदेतद्ब्रह्म ( )

'जे एगणामे से बहुणामे' (आ० १ श्रु० ३ अ० ४ उ०, सू० १२४)

पञ्चमारे

'न हीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्द्धते वा यावदनेन वर्द्धितव्यमपायेन वा युज्यते' (महाभा० अ० ४ पा० १ सू० २)

'प्रकृतिरेव प्रत्ययं प्रयोक्त य, प्रत्ययपरैव प्रकृति' (महाभा० अ० १ पा० १ सू० २)

'अस्तिर्भवन्तीपर प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति' (महाभा० अ० २ पा० ३ सू० १)

'त्र कर्मणि च०' (पा० अ० ३ पा० ४ सू० ९६)

'अथिर अथिरे परिणमति' (भग० श० १ उ० ३ सू० ३३)

पद्यारे

'इमाण भन्ते !' इत्यादि यावत् 'सठाणवज्जेहिं' (जीवा० ३-१-७८) इति ।

न्यायागमानुसारिणीव्याख्यायां तु व्याख्याकृद्भिः प्रमाणवचनानि बहून्युपन्यस्तानि, तानि चैतद्ग्रन्थपर्यवेक्षणाय प्रवृत्तास्तत्त्वविदो निभालयन्त्वेवेति नात्र पृथक् तान्युद्धृतानि ।

तदेवमन्तर्गर्भीकृतप्रचुरार्थरत्नाकरो नयचक्रशास्त्रमहोदधिः विकस्वरप्रतिमाप्रवहणशालिनां कोविदमतल्लिकानामपि दुरवगाहः क ? क वा पोतकल्पा मे मनीषा ?, तथापि जैनजगद्दिनमणीनामाचार्यश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वराणामस्मद्गुरुवराणां परमकृपारसमवलम्ब्यैवैतावदेतच्छास्त्रपरिशोधनकर्मानुष्ठितं मया, अत एव बहुलप्रयत्नसाध्येऽस्मिन् संशोधनकर्मणि समुचिताऽऽदर्शप्रत्यभावेन आवश्यककार्यान्तरव्यासङ्गेन सुप्राचीनदर्शनान्तरीयग्रन्थालाभेन अस्मन्मतिमान्द्येन सीसकाक्षरसंयोजकदोषेण संयोजिताक्षरविलोकने दृष्टिदोषेण चावस्थिता अशुद्धीः गुणैकपक्षपातिनो विद्वद्वरेण्याः परित्यज्य सारतरास्वादनेन सुहिता भवन्त्वित्याशास्यते येन भाण्डागारेषु प्रच्छन्नस्यास्य नयचक्रशास्त्रस्य बहिः प्रकाशनश्रमो मदीयः सफलो भवेदिति निवेद्यते—

विजयलब्धिसूरिणा
पूना केम्प १०-१-१९५१

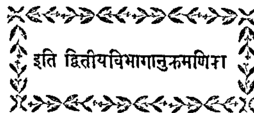

न्यायागमानुसारिणीसमलङ्कृतस्य

द्वादशारनयचक्रस्य विस्तरतो विषयक्रमः

[द्वितीयो विभागः]

अनुक्रमणिका

इति द्वितीयविभागानुक्रमणिका

तृतीयो विध्युभयारः

कमलदलविपुलनयना कमलमुखी कमलगर्भसमगौरी ।
कमले स्थिता भगवती ददातु श्रुतदेवता सिद्धिम् ॥ १ ॥

इदानीं विध्युभयारावसरः, यद्यय विधिविधिनयारोक्तो भावो निर्दोषः स्यादरान्तरारम्भोऽनर्थकः स्यात्, स तु सदोष एवेति प्राप्तावसरं सदोषमुक्त्वोत्तरत्र विध्युभयारं निर्दिदिक्षुः प्राच्यदोषाभिधानार्थमेव तावदाह—

अथ किं भवता प्रतिस्वमात्मनो ग्राहे तथा तथा या एता व्रीह्यङ्कुरादिघटपटादिवस्तुव्यापिवृत्तयोऽवस्था उक्तास्तासु पुरुषादितत्त्वमवस्थालक्षणं ? उत पुरुषादिलक्षणास्ता: ?

अथ किं भवतेत्यादि अथेत्यधिकारोपन्यासे, अनन्तरोक्तपुरुषादिवाददूषणाधिकारोपन्यासार्थोऽथशब्दः, किंशब्दः प्रश्ने, सामान्येन पुरुषनियतिकालस्वभावभावेष्वनन्तरोक्तेषु प्रतिस्वमात्मनो ग्राहे तथा तथा—तेन तेन प्रकारेण पुरुष [एव] सुप्तादिचतुरवस्थः, नियतिरेव पूर्वपरादिक्रियाऽक्रियादिनियतावस्थारूपा, काल एव क्रमयौगपद्यभूतभवद्भाव्यवस्थातत्त्व , स्वभाव एवात्मप्रविभागमात्रप्रतिविविक्तभवनभेदतत्त्व , भाव एव स्वत्वास्वत्वाद्यविद्याविकल्पविनिर्मुक्तसत्तामात्रव्याप्यनेजनशब्दार्थज्ञानाद्यवस्थाविशेषजगत्तत्त्व इति, या एता प्रतिस्व न[।]शेषाः, व्रीह्यङ्कुरादिघटपटादिवस्तुव्यापिवृत्तयोऽवस्थास्तस्य तस्य पुरुषादिदर्शनस्य व्यापित्वप्रदर्शनार्थमुक्तास्तासु किं पुरुषादितत्त्वमवस्था-

अथ व्याख्याकार प्राच्यकारिकया मङ्गलमारचयति—**कमलेति** । अथ वक्तव्यनिर्देशपूर्वकं सङ्गतिमाह—**इदानीमिति** । एतदेव स्पष्टीकरोति—**यद्ययमिति** पूर्वव्यावर्णितस्यापि विधिविधेरवस्थाऽवस्थावद्द्वैदोपादानस्यावश्यभावात् परमशून्यक्षणिकायनभिप्रेतवादप्रसङ्गाच्चासन्निधिव्यापत्तिभवनवृत्तिद्वैतवाद श्रेयान्, प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मभोग्यसत्त्वरजस्तमोमयप्रकृतिव्यापारस्योदासीनभोक्तृपुरुषोपभोगार्थप्रवृत्तेरिति विधिर्विधीयते नियम्यते च न सर्वमेकात्मकं किं तर्हि सर्वं सर्वात्मकमिति, विधिविधिनियमनयदर्शनमस्यैव वा विकल्पान्तरविध्युभयनयदर्शनस्य प्रकृतिपुरुषयोर्गुणत्रयव्यवस्थानुपपत्ते स्थित्युत्पत्तिविनाशात्मकत्वादसत्त्वापत्तेश्च भावद्वैत भाव्यभवितृभेदात् प्रतिविविक्तबुद्धिस्वतन्त्राधिष्ठात्रधिष्ठेयास्वतन्त्रत्वद्वैविध्यात्तदात्मकद्वैतमत्र प्रतिपाद्यमिति पूर्ववादस्य सदोषत्वात्तद्दोषमभिधातुमवसरोऽधुना प्राप्त इति भाव , भाव पुरुषादि , तत्समर्थकाभिप्रायविशेषो वा । अथ पूर्वनयदोषोपपादनं विहाय विप्रतिपत्तिप्रदर्शनं तेषां वादिनां तदन्यतरपक्षपरिग्रहव्यतिरेकेण गत्यभावप्रदर्शनार्थं दोषप्रदर्शनसौकर्यार्थं चेत्याशयेन विप्रतिपत्तिमुद्भावयति—**अथेति** । कोऽसावधिकार इत्यत्राह—**अनन्तरेति,** अधिकार प्रतिपाद्यम् । स्व स्वमिति प्रतिस्व तत्र स्वपदविवक्षितमाह—**सामान्येनेति** । पुरुषादिवादिनो स्वस्वाभिप्रायमादर्शयति—**पुरुष एवेति** । चतुरवस्थास्वरूप पुरुष एव तत्त्व नान्य कश्चिदित्यभिप्राय , **आत्मप्रविभागेति,** भिन्नभिन्नभवनविशेषतया प्रतीयमानानि स्वभावस्यैव प्रविभागरूपाणि, न ततोऽत्यन्तभिन्नानीति भाव । **स्वत्वास्वत्वादीति** भावे स्वीयत्वपरकीयत्वरूपा येऽविद्याविरचिता विकल्पास्तैर्विनिर्मुक्त सन्मात्ररूपो व्यापकोऽनेजन निर्विकार एव सन् शब्दार्थज्ञानाद्यवस्थालक्षणविकारात्मकजगत्सर्जनादिस्वभाव इत्यर्थ । समुदितयावदवस्थालक्षणत्व पुरुषादेर्निवर्तयितुमाह—**प्रतिस्व नाशेषा इति** । अन्यथा वक्ष्यमाणसर्वाव्यापित्वानेकत्वादिदोषा असङ्गता भवेयुरिति भाव । **तासु किमिति** ।

१ सि क तेन प्रका० । २ सि स्वत्वाद्य० । ३ सि प्यनेजन० । ४ सि क °व्याप्ति० ।

लक्षणम् ? तस्या न सोऽस्ति व्यतिरिक्त , यथा रूपादय एव घट इति । उत पुरुषादिलक्षणास्ता ? पुरुषाद्येव सत्य न ताः काश्चिदवस्था , यथा घट एव रूपादय , न रूपादयो नाम केचिद्घटव्यतिरेके णेति, द्वयोर्विकल्पयोरन्यतरोऽवधार्य ।

निश्चात —

यद्यवस्थास्वात्मैव न पुरुषाद्यात्मावस्थास्ता , तत पुरुषो नाम न कश्चिदिति रूपादिसमुदयमात्रवाद एवायमन्यो युगपद्भाविरूपादिगुणसमुदयवादतुल्यो युगपदवस्थचतुरवस्थासमुदयवाद ।

यद्यवस्थास्वात्मेत्यादि यावत् समुदयमात्रवाद एवायमन्य , यदि पुरुषादि न किञ्चिदस्ति, अवस्थास्वात्मैव तल्लक्षण ता एव सत्या न पुरुषाद्यात्मावस्था –पुरुषादिस्वरूपास्ता अवस्था न भवन्तीत्यभ्युपगत भवति, तत पुरुषो नाम न कश्चिच्चतुरवस्थाव्यतिरिक्त इत्येतदापन्नम्, पुरुषादीति सामान्येनोपन्यस्य पुरुषो नामेति पुरुषस्यैवाभाववचन विधिविधिनयविकल्पाना पुरुषस्य प्रथमत्वात्तद्रूपेणातिदेक्ष्यमाणत्वात् । पुरुषवादे प्रस्तुते कथ पुरुष एवासन्निस्यापाद्यते ? इति चेदुच्यते यस्मात्समुदयिमात्रसमुदयाभ्युपगमात्, रूपादिसमुदयमात्रवाद एवायमन्य , स एवाय बौद्धपरिकल्पितरूपवेदनाविज्ञानसस्कारसंज्ञास्कन्धसमुदाय पुरुष , अङ्गुलीमुष्टिवत, बलाकापङ्क्तिवत्, अक्षद्विचक्रपञ्जराणीषोऽस्मर्पटयुगसमिलादिरथवदिति समुदयवाद , ईषन्मषीम्रक्षितकुक्कुटवत् पुरुषप्रत्याख्यान-

---

किं पुरुषादीनामवस्थात्मकत्व–पुरुषस्यावस्था एवात्मान , रूपादिसमुदयात्मकघटवत्, नावस्थाव्यतिरेकेण पुरुष कश्चिदस्ति, अथवा घटात्मकरूपादिवत् पुरुषात्मिका एवावस्था अवस्थाना पुरुष एवात्मा न पुरुषव्यतिरेकेणावस्था काश्चन विद्यन्त इति विकल्पद्वयाभिप्राय । अथावस्थास्वरूपत्व पुरुषादेरिति प्रथमपक्षे परिगृहीते दोषमभिधातुमाह–यद्यवस्थेति । पुरुषादेरवस्थास्वरूपत्वेऽवस्थास्वेव पुरुषो निलीन , न पुरुषस्य किञ्चित् स्वस्वरूपमस्ति, किन्त्ववस्थास्वरूपेण सस्वरूपस्तथा चावस्थानामेव सत्त्वेन पुरुषादेरसत्त्वमापद्यते पुरुषाद्यनात्मकत्वादवस्थानामतो न पुरुष कश्चिदवस्थाव्यतिरिक्तोऽस्तीत्याशयमाविष्करोति–यदीत्यादिना । ननु प्रथम पुरुषादिपञ्चवादसाधारण्येन विकल्पमारचय्यान्यपक्षावधारणा कृता, अधुना तु केवलपुरुषवादाश्रयेणैव न पुरुषो नाम कश्चिदिति विशेषपक्ष एव कथ दोष उच्यत इत्याशङ्का समाधिमाह–पुरुषादीति । विधिविधिनयेषु पञ्चसु पुरुषवादस्यैव प्रथम वाच्यत्वोक्तेस्तस्यैवेतरवादेष्वतिदेक्ष्यमाणत्वाच्च तथोक्तमिति भाव । ननु पुरुषवादे प्रक्रान्ते तदाश्रयेण दोषो वाच्य , न पुनस्तस्यैवाभाव प्रतिपादनीय प्रक्रमभङ्गापत्तेरत कथमेवमुच्यत इत्याशङ्कते–पुरुषवाद इति । किं कुर्मो वय तस्याभ्युपगम एव तादृश प्रत्यक्षाभिन्नसमुदायाश्रयणात् अयमभ्युपगम पुरुष निराकरोत्येवेत्युत्तरयति–यस्मादिति । तथा चाय पुरुषवादो रूपादिपञ्चस्कन्धात्मकात्मवादिबौद्धवादसदृश इत्याह–रूपादीति । बौद्धवादो हि त्रिधा वादिवैचित्र्यात्, कश्चित् सर्वास्तित्ववादिनो वैभाषिकसौत्रान्तिका , केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनो योगाचारा केचिच्च सर्वशून्यवादिनो माध्यमिका , तत्र सर्वास्तित्ववादे बाह्यमान्तरमिति द्विविध वस्तु आद्यमणुहेतुक भूत भौतिकञ्च अपरं स्कन्धहेतुक चित्त चैत्तञ्च, एतानि सर्वव्यवहारास्पदभावेन समुदयन्ते, तत्र प्रकृतप्रस्तावात् स्कन्धहेतुकसमुदयवाद दर्शयति–रूपति । सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्ध , प्रियाप्रियानुभवविषयरूपा या सुखदु खतद्रहितविशेषावस्था चित्तस्य जायते स वेदनास्कन्ध , अहमित्याकारो रूपादिविषयेन्द्रियादिजन्यो वा दृश्यमानो विज्ञानस्कन्ध , सस्कारस्कन्धो रागादय क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ च, सविकल्पप्रत्यय संज्ञासमनुयोग्यप्रतिभास संज्ञास्कन्ध , यथा डित्थ कुण्डली गौरो ब्राह्मणो गच्छतीत्येवजातीयक , तदेतेषां समुदाय पुरुषो न कश्चिदतिरिक्त इति भाव । भिन्नसमुदायाभाव निदर्शनायाह–अङ्गुलीति । ईषदिति स्तोकमषीलेपनेन

१ सि क

फलोऽन्यवदाभाति, सुप्तसुषुप्तजाग्रत्तुरीयावस्थासद्भावभेदात्, युगपद्भाविरूपादिगुणसमुदयवादतुल्यो युगपदवस्थचतुरवस्थासमुदयवाद इति, एष देशभिन्नरूपादिसमुदयवादतुल्य. ।

नाय देशभिन्नरूपादिसमुदयवादतुल्य एव, किं तर्हि ? कालभेदभिन्नायुगपद्भाविसततसवृत्तजननिधननामरूपवादतुल्यक्षणिकवादोऽपि यस्मात्—

तुरीयत्वप्रतिपादनार्थाभ्युपगतमुक्तिक्रमवदयुगपदवस्थावृत्तेः क्षणिकवाद, वासोवत् ।

तुरीयत्वप्रतिपादनार्थाभ्युपगतमुक्तिक्रमवदयुगपदवस्थावृत्तेः क्षणिकवाद इति, सुप्तसुषुप्तजाग्रत्परमविनिद्रावस्थाविशुद्धिक्रमान्यथावृत्त्यभ्युपगमादवस्थाक्षयोऽन्यथात्वम्, अन्ते क्षयदर्शनादादौ क्षयोऽनुमेयोऽवस्थानामिति क्षणिकवाद, को दृष्टान्त ? वासोवत्, यथा वस्त्र क्षणे क्षणे जीर्यज्जीर्यदन्ते विशीर्यते तथाऽवस्था अपि ।

न केवल समुदयक्षणिकवादावेव किं तर्हि—

शून्यवादोऽपि, तद्यथा चतसृणा न ज्ञानव्यतिरिक्तत्व, तथातथा त्वयैव ज्ञानात्मना रूपरसादिघटादिसृष्टे प्रतिपादनात्, सा च कल्पनाज्ञान तन्मात्रमेव सत्य, न रूपादि किञ्चित्, स्वप्नवदिति विज्ञानव्यतिरिक्तार्थशून्यवाद., न वा विज्ञानमात्र निर्विकल्पत्वाश्रयस्य शून्यत्वापत्ते ।

(शून्येति) शून्यवादोऽपि, तद्यथा चतसृणा नेत्यादि, यथा पुरुषवादिना चतस्रोऽवस्था पृथक् परिगृह्य तास्वपि ज्ञानमेव सुप्तत्वात् सुप्तपुरुषवत्, सुषुप्तत्वान्मदिरामत्तवदित्यादिना प्रतिपादितम्, तथा तथा रूपाद्यमूर्त्तमूर्त्तापत्त्या त्वयैव रूपणाद्रूपमिति च ज्ञानात्मना चैतन्यस्वरूपादनपेता रूपरसादिघटादिसृष्टिश्चानेकविधोपपादिता, सा च कल्पनाज्ञान तन्मात्रमेव सत्य, न रूपादि किञ्चित्तदाभासज्ञानवद्बहिर्भूत स्वप्नवत्, यथा स्वप्ने सिंहाद्याभासज्ञानमात्रं न सिंहादि कश्चिद्बहिर्भूतस्तथा जाग्रद्विज्ञानमपि ज्ञानमात्रमेव, ग्रामारामस्त्रीपुरुषादिरूपाद्याकारज्ञानमात्रम्, तद्व्यतिरिक्तार्थशून्यस्वप्न-

---

यथा कुक्कुटोऽन्यो न भवति तथा सज्ञान्तरकरणेन पुरुषवादो न समुदयवादादन्यो भवति, केवलमन्यवदेवाभातीति भाव । चतसृणामवस्थाना देशभेदेन सह वृत्तित्वाभ्युपगमेऽय वादो देशभिन्नरूपादिसमुदयवादतुल्य इत्याह-**युगपदिति** । क्षणमात्रस्थायिवस्तुस्वीकर्तृक्षणिकवादतुल्यतामस्य दर्शयति-**कालभेदेति** । अथ क्षणिकवादतुल्यतासमर्थनाय प्रथममवस्थाविनाशमादर्शयति-**सुप्तेति** सुप्तादीनामवस्थाना विशुद्धिविशेषेण भिन्नभिन्नप्रकारेण वृत्तेरभ्युपगतत्वाद्विशुद्धिभेदेनावस्थाभेदस्यावश्यकतया नैकावस्था नित्या सम्भवति, विशिष्टावस्थाकाले पूर्वावस्थाविनाशात्, तस्मादन्ते क्षयदर्शनेन तत पूर्वपूर्वमपि वासोवत् क्षणे क्षणे विनाशोऽवश्य वाच्य इत्ययमपि वाद क्षणिकवाद एवेति भाव, **शून्यवादोऽपीति,** विज्ञानव्यतिरिक्तशून्यवाद सर्वशून्यवादश्चेत्यर्थ । पुरुषस्य चतस्रोऽप्यवस्था ज्ञानात्मरूपा एवेति दर्शयति-**यथेति** पुरुषस्य रूपादिलक्षणमूर्तस्वरूपताऽमूर्तस्वरूपता च रूपणादिरूपतया चैतन्यलक्षणादनपेतैव, प्रागुपवर्णितत्वाद्रूपादिज्ञानस्य चाविद्याविजृम्भितत्वेन कल्पनाज्ञानरूपतयाऽसत्त्वाज्ज्ञानस्यैव च सत्यत्वात् तन्मात्रमेव, रूपादयश्च स्वप्ने सिंहाद्याभासवदाभासमानमतो विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुशून्योऽय वाद इति भाव । दृष्टान्तमाह-**स्वप्नवदिति** यो य प्रत्यय स सर्वो बाह्यानालम्बनो यथा स्वप्नप्रत्यय, यथा हि स्वप्नमायादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन ग्राह्यग्राहकाकारा भवन्ति, एव जागरितप्रत्यया अपि प्रत्ययत्वाद्बाह्यानालम्बना इति भाव । अस्य वादस्य विज्ञानवादत्वमपि न सम्भवति निर्विकल्पकात्मकस्य तथाविधज्ञानस्यागोचरस्य सद्भावे प्रमाणविरहाच्छू-

---

१ सि क °भिन्न० । २ सि क °श्रमवच्च० । ३ सि क चतुर्णा ।

विज्ञानघद्वेत्येवदापन्नम्, अत कल्पनाज्ञानमात्र सत्यमिति विज्ञानव्यतिरिक्तार्थशून्यवाद , [न] विज्ञानमात्र वा, अस्यापि ग्राह्यग्राहकविकल्पातीतनिर्विकल्पयाश्रयस्य शून्यत्वापत्ते ।

पुरुपवाद्याह—

अचिन्त्यमेवेद चिन्त्यते मया हि पुरुप एवेदमित्यवधार्योक्त नोक्तमिदमेव पुरुप इति, ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् कचित्तत्त्वैक पुरुप , अनतिरिक्तपरापराणीयोज्यायोरुपात्मकत्वात्, वृक्ष वदिति ।

अचिन्त्यमेवेद चिन्त्यत इत्यादि, मद्वचनापरिज्ञानादसम्बद्ध दूपणम्, मया हि पुरुप एवेदमित्यवधार्योक्तम्, नोक्तमिदमेव पुरुप इति, प्रत्यक्षा सुप्ताद्यवस्था उद्दिश्येति । अत्र प्रयोग ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् कचित्तत्त्वैक –एक एव व्यवस्थित पुरुप इति प्रतिज्ञा, अनतिरिक्तपरापराणीयोज्यायोरूपात्मकत्वात् वृक्षवत्, यथोक्तम् 'यस्मात् पर नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेद पूर्णं पुरुपेण सर्वम् ॥' (श्वेता० उ० अ० ३ श्लो० ९) इति, यस्माद् यत् पर नास्त्यनन्यत्, अद्वैतमेवेत्यर्थ , अथवा यस्मात् पर प्रधान प्रकृष्टमपर प्रकृष्टम यद्वा नास्ति, ऊर्ध्वाधस्तिर्यक्परापरविभागाभावादविभागात्मना तस्यैव व्यवस्थानात्, नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चिदिति सूक्ष्मस्थूलविभागाभावात् ताद्रूप्येणाविभक्तस्यापि तस्यैवावस्थानादिति शेप गतार्थम् ।

अत्रोच्यते—

नन्वयमनेकावस्थामात्रस्वतत्त्व एव व्यवस्थापित , चैतन्यानतिवृत्तिवर्तनात्, तच्च विनिद्रावस्थातोऽनन्यदिति विनिद्रावस्थालक्षण एव पुरुप , आत्यन्तिकनिद्राविगमरूपनिरूप्यत्वात्, विनिद्रावस्थास्वात्मवत् ।

नन्वयमित्यादि, ननु त्वयाऽय पुरुपोऽवस्थात्मकत्वमनतिक्रामन्ननेकावस्थामात्रस्वतत्त्व एव व्यवस्थापित –चतुरवस्थास्वरूपोपवर्णनद्वारेणैव तन्निरूपणादवस्थास्वात्मक एवासाविति, तत्रापि च

न्यतया शून्यवाद एवायमित्याह–न विज्ञानमात्र चेति । ननु त्वया मन्मते ये दोषा प्रदर्शितास्ते सर्वे मद्वचनापरिज्ञानविजृम्भिता एव, न हि मयाऽवस्था एव पुरुप इत्युच्यते येनेमे दोषा प्रसज्जेरन् किन्तु पुरुप एवेद सर्वमित्यवधार्यत इत्याह–अचिन्त्यमेवेदमिति । पुरुपोद्देशेन हि मया सर्वत्वमतिदिष्ट न तु प्रत्यक्षप्रसिद्धसुप्ताद्यवस्थोद्देशेन पुरुपातिदेश इत्याह–मया हीति । पुरुपस्य सर्वात्मकत्वसाधकमनुमानप्रयोग वक्ति–अत्र प्रयोग इति । पुरुप पक्षीकृत्य परिदृश्यमानविभागाभिन्नतत्त्वात्मकत्व साध्यते तत्त्वैक तत्त्वचासावेकश्च तत्त्वैक अभिन्नतत्त्वात्मक इत्यर्थ ऊर्ध्वमधस्तिर्यग् वा सर्वत्राभिन्नतया व्यवस्थित पुरुप इति भाव । साधनमाह–अनतिरिक्तेति यथाऽनेकात्मको वृक्ष शाखा स्कन्धो मूलश्च यदनतिरिक्तानि परापराणीयोज्यायोरूपाणि तदात्मक पुरुप एवेत्यर्थ , यदात्मको य स स एवेति व्याप्ते । अनार्षे उपनिषद् प्रमाणबलप्रयोजकतानिवारणाय–यदुक्तमिति । अथ पुरुप एव सर्वमित्यवधारण नोपपद्यते, अवस्थाद्वारेणैव तत्स्वरूपापरित्यागेन पुरुषस्य निरूपणादवस्थैव तस्य स्वात्मेत्युत्तरयति–नन्वयमिति । सुप्ताद्यवस्थास्वात्मतयापि निरूपणसम्भवे बहुकृत्व पुरुषे निरवच्छिन्नदर्शनद्वारेणैव पुरुपनिरूपणदर्शनाद्विनिद्रावस्थालक्षण एवासावित्याह–तत्रापि चेति । सर्वास्ववस्थासु ज्ञानव्यापि

विशेषेणैकावस्थामात्रस्वतत्त्वः—तुरीयावस्थातत्त्व इत्यर्थः। तत्कुत इति चेत् चैतन्यानतिवृत्तिवर्त्तनात्, सर्वत्र ज्ञानमयोऽसौ पुरुष इति प्रतिज्ञाय तद्व्याप्तिप्रदर्शनार्थं चैतन्यमेव वृक्ष[तृणशकुन्तकुड्य]पुरुषादि सुप्तत्वात् सुपुप्तत्वाज्जागरितत्वात् सुप्तादिपुरुषवदिति वर्णितं चैतन्यमेव, तच्च विनिद्रावस्थातोऽनन्यत्–तच्च चैतन्यं विनिद्रावस्थातोऽनन्यत्–तच्चैतन्यं विनिद्रावस्थैव। यथोक्तम् 'पुरुषस्य न केवलोदयः पशवश्चाप्यनिवृत्तकेवलाः। न च सत्यपि केवले प्रभुस्तव चिन्त्येयमचिन्त्यवद्गतिः॥' (सिद्धसे० द्वा० ४ श्लो० २२) इति, इतिशब्दो हेत्वर्थे, अस्माद्धेतोर्विनिद्रावस्थालक्षण एव पुरुषः, एतदेवास्य लक्षणं 'उपयोगो लक्षणम्' (तत्त्वार्थ० २–८) इति वचनात्, एतत् प्रतिज्ञामात्रम्। अत्र हेतुरुच्यते—आत्यन्तिकनिद्राविगमरूपनिरूप्यत्वात्–सर्वत्र सर्वदा वाऽन्तमतीतोऽत्यन्तः, तत्र भव आत्यन्तिकः निद्राविगमः स एव रूपं–तत्त्वं तेन तत्त्वेन निरूप्यत्वात्, यथा निरूपितं पुरुषवादिनैव सर्वं सर्वत्र सदा सर्वथा चेतनात्मकमेवेति सिद्धो हेतुः, को दृष्टान्तः? विनिद्रावस्थास्वात्मवत्, यथा विनिद्रावस्था चतुर्थी शुद्धचैतन्यात्मानं नातिवर्तते प्रोक्तरूपेण निरूप्यत्वात् पुरुषः, तथा शेषावस्थास्वपि तद्धर्मतामनतिवृत्त्यैवेति, एवमेषा विनिद्रावस्थैव सर्वत्रापादिता।

न ह्यसावितरात्मिका, स्ववृत्तित्यागापत्तेः सा तन्मात्रैव, तन्मात्रत्वे तु पुरुषस्यापि तदवस्थामात्रत्वम्, तस्माज्जाग्रदाद्यवस्थानात्मकत्वादसर्वगतत्वमिति।

(न हीति) न ह्यसावितरात्मिका यथा सुप्ताद्यवस्था तुरीयावस्थैव न तथा सा तदात्मिका, कस्मात्? स्ववृत्तित्यागापत्तेः–यदि सा विनिद्रावस्था सुप्ताद्यवस्थापि स्यात्ततस्तया विशुद्धा स्ववृत्तिस्त्यक्ता

त्वादर्शनाद्विनिद्रावस्थालक्षणं चैतन्यमेव प्रधानं लक्षणमित्याशयेनाह–**चैतन्येति**। वृक्षतृणशकुन्तानि ज्ञानमेव सुप्तत्वात्, सुप्तपुरुषवत्, कुड्यादिज्ञानमेव सुपुप्तत्वात् सुपुप्तपुरुषवत् पुरुषश्चैतन्यमेव जागरितत्वादित्याद्यनुमानान्यादर्शयति–**वृक्षतृणेति**। तदपि चैतन्यं विनिद्रावस्थास्वरूपमेव किञ्चिद्विशिष्टमित्याह–**तच्चेति**। सर्वत्र विनिद्रावस्थापरपर्यायकेवलज्ञानसत्त्वे प्रमाणमाह **यथोक्तमिति**। हे प्रभो! केवलज्ञानस्य सत्तया जीवमात्रसाधारण्येन तव तत्प्राप्तिरचिन्त्यवच्च चिन्त्येति निश्चयनयतः स्तुतिरियम्। **उपयोग इति,** उपयोगो लक्षणं जीवस्य, उपयोगो ज्ञानदर्शनयोः स्वविषयसीमानुल्लङ्घनेन धारणम्, अथवा ज्ञानदर्शनयोर्विषयावधानाभिमुखता योगः, समीपवर्ती योगः उपयोगः, तेन हि लक्ष्यते जीवः, सामान्यविशेषावबोधदर्शनाद्धि निश्चीयतेऽयमात्माऽस्तीति, न चास्ति कश्चित् तादृशो जीवो यस्य साकारानाकारोपयोगौ न भवतोऽतोऽनपायीदं लक्षणं जन्तोरिति वचनाभिप्रायः। **एतदिति,** विनिद्रावस्थालक्षण एव पुरुषः, एतदेवास्य लक्षणमित्येतदित्यर्थः, लक्षणं हि द्विविधं स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणञ्चेति स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम्, स्वस्य स्ववृत्तित्वाभावेऽपि स्वस्यैव स्वापेक्षया धर्मधर्मिभावकल्पनया लक्षणत्वसम्भवात्, तथाविधं लक्षणं पुरुषस्य विनिद्रावस्थात्मकं चैतन्यम्, तटस्थलक्षणं तु यावल्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वे सति व्यावर्तकम्, यथा गन्धवत्त्वं पृथिवीलक्षणमुत्पत्तिकाले घटादिषु गन्धाभावात् पुरुषस्य तथाविधं लक्षणन्त्वग्रे वक्ष्यते इति बोध्यम्। तस्य स्वरूपलक्षणत्वे हेतुमाह–**आत्यन्तिकेति,** सर्वदेशकालावच्छेदेन नाशरहितेन निद्राविगमेन निरूप्यत्वादित्यर्थः। निर्विशेषचिद्रूपताया सर्वाभ्युपगम्यत्वात् सदाऽभ्युपगमाच्चासिद्धत्वं हेतोरित्याह–**यथेति**। दृष्टान्तं सघटयति–**यथा विनिद्रावस्थेति,** यथा विनिद्रावस्था नातिवर्तते स्वात्मानं प्रोक्तहेतोस्तथैव पुरुषोऽपि विनिद्रावस्थास्वात्मानं नातिवर्तते शेषास्वप्यवस्थास्वित्यर्थः। सा यदि स्वात्मानमतिवर्तेत तर्हि तस्याः सुप्ताद्यवस्थास्वात्मकतया विशुद्धता न भवेदित्याह–**न ह्यसावितिः**। स्ववृत्तेः परित्यागे दोषमाह–

---

१ सि० क० वृक्षतृणकुड्य०।

स्यात्, न स्वलि स्वबुद्धिसागोऽवस्थासङ्करस्वरूपनिर्णयाभावादिदोषात्, अत' सा तन्मात्रैव, तस्याश्च तन्मात्रत्वे तु पुरुषस्यापि तदवस्थामात्रत्वम्, अतो विनिद्रावस्थामात्रत्वाज्जाग्रदाद्यवस्थानात्मकत्वम्, तस्माज्जाग्रदाद्यवस्थानात्मकत्वाद्विनिद्रावस्थामात्रत्वात् सुप्तादि[दृष्ट]वस्थास्ववृत्तेरसर्वगतत्वमिति घा व्यापित्वेन पुरुषकार[ण] वादस्य ।

अथ विनिद्रावस्थालक्षणोऽपि पुरुष सर्वत्वात् न विनिद्रावस्थामात्र एव ततो विनिद्रावस्थापि न विनिद्रावस्थामात्रैव स्यात्, विनिद्रावस्थालक्षणत्वात् पुरुषस्वात्मवत् ।

अथ विनिद्रेत्यादि, मा भूत् पुरुषासर्वगतत्वदोष इति विनिद्रावस्थालक्षणोऽपि सन् पुरुषश्च सर्वत्वान्न विनिद्रावस्थामात्र एव, किं तर्हि ? सुप्तादिवृत्तिरपीतीष्यते ततो विनिद्रावस्थापि विनिद्रावस्थाभिरासता सर्वत्वादेव न विनिद्रावस्थामात्रैव स्यात्–सुप्ताद्यवस्थापि स्यादित्यर्थ, हेतुर्विनिद्रावस्थालक्षणत्वात्, पुरुषस्वात्मवत्, यथा पुरुषोऽपि विनिद्रावस्थालक्षणत्वात् सर्वगत इतीष्यते तथा विनिद्रावस्थाऽऽत्मस्यैव सर्वगता स्यात् विनिद्रावस्थालक्षणा हि सापीति ।

ततश्च प्रत्ययस्य विनिद्रावस्थावृत्ति तस्या एवाविशेषेण सर्वगतत्वात् सुषुप्तावस्थापि तृणादि सर्वगतमिति किं पुरुषैकत्वप्रकल्पनया ?

ततश्चेत्यादि, एवञ्च सत्यन्योऽपि दोष अवस्थामवस्था प्रति प्रत्ययस्य विनिद्रावस्थावृत्ति सुप्तसुषुप्तनाग्रदवस्थास्वपि, तस्या एव–विनिद्रावस्थाया एवाविशेषेण सर्वगतत्वात् सुषुप्तावस्थापि तृणादि सर्वगत स्यात्, सर्वात्मकत्वाद्विनिद्रावस्थावत् सर्वात्मकत्वं च विनिद्रावस्थालक्षणत्वात् पुरुषवदित्युक्तम्, तस्मात्तृणाद्यपि सर्वगतमिति किं पुरुषैकत्वप्रकल्पनया ? क पुरुषवादविशेषाभिमान ? तृणमेवेद सर्वम् यद्भूत यच्च भाव्यम्, यस्मात् पर नापरमस्ति किञ्चिदित्यादि, तेनेद पूर्णं तृणेन सर्वमिति च कस्मान्न पठ्यते ? इति ।

नियान्यत्—

अलक्षणत्वाच्च विनिद्रावस्थाया अभाव स्यात्, स्वात्मन्यस्थितत्वात् खपुष्पवत्, ततश्च तत्तच्चतुरवस्थसर्वात्मकपुरुषाभाव, तदभावे किमवशिष्यते, ?

सर्वगेति, यदि विनिद्रावस्था शेषावस्थात्मिकापि भवेत्तर्हि सर्व शेषावस्था इति कृत्वा सङ्कीर्णा स्यात्, अत एव च विनिद्रावस्था सर्वगतिरूपोऽपि न भवेत् विशुद्धात्मा अभावादिति भाव । एवञ्च विनिद्रावस्थाया स्वस्वरूपमात्र एवावस्थाने पुरुषोऽपि विनिद्रावस्थामात्र एव, तस्य तत्स्वरूपत्वादित्याशयेनाह–अत सेति । एतेन किं स्यादित्यत्राह–अत इति पुरुष सर्वगतो न स्यात् विनिद्रावस्थामात्रस्वरूपत्वात् विनिद्रायाश्चेतरात्मत्वाभावात्ततो न पुरुषो जाग्रदाद्यवस्थात्मक इत्यव्यापीति भाव । यदि पुरुषस्य विनिद्रावस्थात्मकत्वे सत्यपीतरावस्थात्मकत्वमपीष्यते तर्हि तत्स्वरूपभूतविनिद्रावस्थापि विनिद्रावस्थामात्र एव न भवेत् किन्तु सर्वगता भवेदित्याह–अथेति । हेतुरिति । विनिद्रावस्था न विनिद्रावस्थामात्रैव, विनिद्रावस्थालक्षणत्वात् पुरुषस्वात्मवत् सर्वात्मकमिति भाव । दोषान्तराभिधानायाह–ततश्चेति विनिद्रावस्था स्वात्मस्था सती सुप्तावस्थात्मिकापि सुषुप्तजाग्रदवस्थात्मिकाऽपि एवञ्च सुषुप्तावस्थापि तृणादिरूपा विनिद्रावस्थात्मकत्वात् सर्वात्मकतया सर्वगत भवेत्, तथा च तृणादेरेव सर्वात्मकत्वं स्यात्, तथा च पुरुषस्यैवैकस्य सर्वगततया प्रकल्पनमनर्थक निष्प्रयोजनत्वादिति भाव । सुषुप्ताद्यवस्थापीति । इत्यत्र दोषप्रदर्शनाय पुरुषमात्रविशेषावस्थारूपयोर्जाग्रत्सुप्तावस्थयो परित्याग कृत

१ सि क °रूपमया० ।

अलक्षणत्वाच्चेत्यादि, लक्षण विशेष्यस्यार्थान्तरादवच्छिद्य स्वरूपेऽवस्थापकं नीलोत्पलवत्, तत्पुन· स्वात्मन्यस्थितत्वान्नास्ति लक्षणम्, प्रत्यवस्थ सर्वात्मसु वृत्तत्वात्, ततोऽलक्षणत्वाच्च विनिद्रावस्थाया अभाव· स्यात् स्वात्मन्यस्थितत्वात् खपुष्पवत्, ततश्च तत्त्त्व तासां तत्त्वं चतसृणामवस्थानामेव तत्त्त्व चतुरवस्थाभाव·, ता एव च सर्वं तदभावात् सर्वाभाव·, सर्वाभावात्तदात्मकस्य—सर्वात्मकस्य पुरुषस्याप्यभाव इत्यत आह—ततश्च तत्त्त्वचतुरवस्थसर्वात्मकपुरुषाभाव·, चैतन्यमेव हि पुरुषस्यावस्थानाञ्च लक्षण तदभावे—पुरुषस्यावस्थानाञ्चाभावे किमवशिष्यते ?

अथ विनिद्रावस्थालक्षणविपरीतोऽपि पुरुषस्तु पुरुष एव, अवधारणभेदात्, विनिद्रावस्थाया· स्वात्मन्यवधार्यमाणविनिद्रावस्थैव लक्षणम्, पुरुषस्य तु लक्षणमेवेति, पुरुषो लक्ष्यत्वेनानियतोऽन्यासामप्यत्यागात्, स ह्यनेकरूपो मेचकवदिति ।

अथ विनिद्रालक्षणेत्यादि, अथ मत भवतो विनिद्रावस्थापुरुषाभावदोषयो परिहारे सर्वदोषपरिहार स चावधारणवैपरीत्येनेति तद्यथा—पुरुषस्तु पुरुष एव ([1]विनिद्रावस्थालक्षणविपरीतोऽपि, किं कारण ? अवधारणभेदात्, कथमवधारणभेद ? उच्यते, विनिद्रावस्था[याः]—स्वात्मन्यवधार्यमाण) विनिद्रावस्थैव लक्षणम्, नान्या काचिदवस्थेति, स्वात्मनो लक्षणत्वमवस्थाया नियतम्, सा ह्यन्यथावस्थात्मनोऽपि लक्षणत्वान्नानियतेति न विनिद्रावस्थायास्तावदभावोऽस्ति, पुरुषस्याप्यभावो नास्ति, पुरुषस्य तु लक्षणमेवेत्यवधारणात्—विनिद्रावस्था लक्षणमेव पुरुषस्य, नालक्षणमिति, पुरुषो लक्ष्यत्वेनानियतोऽन्याभिरप्यवस्थाभिर्लक्ष्यत्वादन्यासामप्यत्यागाल्लक्षणत्वेन, पुरुषस्येति भेदेनावधारण यस्मात्, स ह्यनेकरूपो मेचकवत् पुरुषः, वर्णसङ्करो हि मेचक·, स नीलोऽपि पीतोऽपि शेषवर्णोऽपि तथा पुरुषो विनिद्रावस्थालक्षणोऽपि सुप्तायन्यतमावस्थालक्षणोऽपीति ।

लक्षणमिति लक्षण हि सकलेतरव्यावृत्तलक्ष्यबोधनसमर्थं भवति, तस्य च व्यावृत्तिव्यवहारानुमानयोर्हेतुभवत पक्षनिष्ठत्व भवेत्, विनिद्रावस्था तु विनिद्रावस्थास्वात्मनो न लक्षण स्वात्मन्येवास्थितत्वात्, सर्वावस्थासु वृत्ते, अतो लक्षणाभावान्न तावद्विनिद्रावस्था वर्तते खपुष्पवदिति भाव, **ततश्चेति,** विनिद्रावस्था हि चैतन्य तस्याऽलक्षणत्वादभाव, तथा च चतसृणामप्यवस्थानामभाव प्राप्त, चतुरवस्थाभावाच्चतुरवस्थात्मकसर्वाभाव, तदभावात् सर्वात्मकपुरुषाभावप्रसक्त इति भाव । अथ विनिद्रावस्थायास्तटस्थलक्षणत्वमभिप्रेत्याशङ्कते—**अथेति** तदा हि तदतद्भवति यदा तत्र स्वरूपलक्षणत्वेनाभिमत न स्यात्, विनिद्रावस्था च तटस्थ लक्षणम्, यथा शाखाग्रे चन्द्र इति लक्षण दिगन्तरावस्थिततारकादिभ्य एव व्यावर्तक न तु शाखोर्ध्वदेशगतचन्द्रसमीपवर्तितारकादिभ्य, एव पुरुषो विनिद्रावस्थाविपरीतोऽपि स पुरुष एव नापुरुष इति भाव । एतादृशार्थोऽवधारणभेदाल्लभ्यत इत्याह—**अवधारणभेदादिति,** अवस्थानां चतुर्विधत्वाद्विनिद्रावस्थास्वात्मैव विनिद्रावस्था न सुप्ताद्यवस्थात्मा, एवञ्च विनिद्रावस्थात्व न विनिद्रावस्थास्वात्मनिरूपितलक्षणत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि, यदि विनिद्रावस्थास्वात्मनिरूपितलक्षणत्वमन्यावस्थासु भवेत्तर्हि विनिद्रावस्थाया विनिद्रावस्थास्वात्मनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेनाऽव्याप्ततया स्वरूपलक्षणाभावेन विनिद्रावस्थाया अभाव स्यान्न चैवम्, पुरुषस्तु चतुरवस्थात्मक, अत एव विनिद्रावस्था न तस्य स्वरूपलक्षण येन तदभावे पुरुषाभाव स्यात् किन्तु तटस्थं लक्षणम्, पुरुषत्वव्यापकाभावाप्रतियोगित्वरूपम्, अव्याप्तेस्तु तत्समानाधिकरणधर्मवत्त्वविवक्षयापि वारणसम्भवात्, अत एव पुरुषो न विनिद्रावस्थानिरूपितलक्ष्यत्वव्याप्य इतरावस्थानिरूपितलक्ष्यत्वाश्रयत्वादिति भाव । पुरुषस्य विनिद्रावस्था कथ तटस्थ लक्षणमित्यत्राह—**पुरुषस्येतीति** । तदेव दृष्टान्तेन समर्थयति—**स हीति** । ननु विनिद्रावस्थास्वात्मनो विनिद्रावस्थैव लक्षण नान्या काचिदवस्था लक्षण भवति, पुरुषस्य तु सा लक्षणमेव, नालक्षणमिति विनिद्रावस्थापुरुषाभावदोषपरिहारार्थमवधारणभेदा-

---

१ सि॰ क्ष भवतल्लक्षणत्वाद्वा । २ सि नासीद पदम् । ३ मि क ( ) एतदन्तर्गत पाठो न दृश्यते ।

अत्रोच्यते—

न, उक्तवदवधारणभेदस्यान्याय्यत्वात्, प्रतिज्ञातव्याघातात्, घटरूपादित्ववत्, विनिद्रैकावस्थालक्षणपुरुषव्यतिरिक्तार्थाभावात् कोऽवधारणार्थः ? पुरुषत्वं प्रागुक्तमवस्थानाम्, अधुना तु पृथक्स्वात्मनस्ता उच्यन्तेऽवस्था इति तत्त्वं पुरुषस्य, न पुरुषत्वं तासां रूपादिघटत्ववत्, यथा रूपादय एव घट इत्येतस्मिन् पक्षे न घटो नाम कश्चित् तथा यद्यवस्था एव पुरुषो युज्येतावधारणम्, तत्तु न युज्यते चैतन्यात्मकैकपुरुषमयत्वप्रतिज्ञाव्याघातात्।

न, उक्तवदित्यादि, नैतदुपपन्नम्, उक्तवदवधारणभेदस्यान्याय्यत्वात्, उक्तेन तुल्यमुक्तवत्—तेनैव प्रागुक्तप्रकारेण तेनैव न्यायेनावधारणभेदस्यावसर एव नास्ति, न्यायादनपेतं न्याय्यं न न्याय्यमन्याय्यम्, कुतः ? प्रतिज्ञातव्याघातात्, यद्यवधारणं भिन्नार्थविषयमाश्रीयते चैतन्यात्मकैकपुरुषमयमिदं सर्वमिति प्रतिज्ञा हीयते, अथैकपुरुषमयत्वप्रतिज्ञा परिपाल्यते भिन्नार्थविषयाधारावधारणोपपत्तिर्निशीर्यते, कथं ? घटरूपादित्ववत्—यथा घट एव रूपाद्य इत्येतस्मिन् पक्षे न रूपादयो नाम केचित् सन्ति घटादर्थान्तरभूताः, तत्र रूपस्यात्मनो रूपावस्थैव लक्षणं न रसाद्यवस्थाऽपि घटात्मनस्तु रूपावस्थालक्षणमेव, इतरासामत्यागादिति कोऽर्थः स्यात् ? रूपा[द्यतिरिक्तरसा]द्यभावात्, तथेहापि विनिद्रैकावस्थालक्षणपुरुषव्यतिरिक्तार्थाभावादितरासां सुप्ताद्यवस्थानामभावादेव कोऽवधारणार्थो वराः ? इत्यवधारणाभावं प्रतिज्ञातव्याघातो वेत्येतदुभयं प्रदर्शयति—पुरुषत्वं प्रागुक्तमवस्थानाम्, अधुना तु पृथक् स्वात्मनस्ता उच्यन्तेऽवस्था इति प्रागुक्तवदवधारणभेदस्यान्याय्यत्वं प्रतिज्ञाव्याघातश्चेति। इति तत्त्वमिति,—असाद्धेतो प्रतिज्ञाव्याघातादवधारणभेदान्याय्यत्वाच्चोभयथाऽपीष्टविपरीततत्त्व—अवस्थात्वं पुरुषस्य, अवस्था एव पुरुषः, न पुरुष एवावस्था इत्येतत् प्राप्तम्, रूपादिघटत्ववत्—यथा रूपादय एव घट इत्येतस्मिन् पक्षे न घटो नाम कश्चिदिति—अयमर्थः—तत्र रूपमेव न रस इत्याद्यवधारणमुपपद्यते भिन्नार्थविषयत्वात् तथा यद्यवस्था एव पुरुष इत्युच्येत युज्येतावधार-

धीकरणं नोचितम्, प्रतिज्ञातस्य पुरुषमयत्वस्य व्याघातप्रसङ्गादित्युत्तरयति—**उक्तवदिति**, उक्तरीत्याऽवधारणभेदो योऽङ्गीकृतः न्यायादपेत इत्यर्थः। विनिद्रावस्था चेन्नयमेव पुरुषश्च तदर्थ नातिरिक्त वर्तते पुरुष। सर्वमिति पूर्वमुक्त स्वरूपलक्षणाभिप्रायेण सम्प्रति तस्य लक्षणमुच्यते पुरुषविनिद्रावस्थयोर्भेदाभ्युपगमेनेति व्याघात इति भावः। **भिन्नार्थविषयेति**, पुरुषावस्थयोर्भेदमभ्युपगम्य तल्लक्षणाश्रयेणावधारणप्रकल्पनादुपपत्तिसमाचरनमित्यर्थः। **घटरूपादित्ववदिति** यथा घटस्यैव रूपादित्वमित्यर्थः घट एव रूपादय इति द्रुतो रूपादौ घटत्वं प्राप्यते, रूपादित्वं निराक्रियते तथा च रूपाद्यभाव एव, रूपादिस्वरूपाभावात् तथा च सति रूपावस्थैव रूपस्यात्मनो लक्षणं घटस्य तु रूपावस्था लक्षणमेवेति भिन्नार्थत्वप्रयुक्तावधारणवैचित्र्यं निरर्थकं रूपादीनामेवाभावात् तथा पुरुषस्यैवावस्थात्वे भिन्नार्थविषयावधारणं निरर्थकम्, विनिद्रावस्थापुरुषयोरैक्येन तद्व्यतिरिक्तार्थाभावात् रूपाभिन्नघटव्यतिरिक्तरसाद्यभाववदित्यभिप्रायः। पुरुषव्यतिरिक्तार्थाभावादेव सर्वपदप्राह्याभावात् पुरुष एव सर्वमिति प्रतिज्ञाहानिः चेत्याह—**प्रतिज्ञातेति**। **पुरुषत्वमिति**, अचिन्त्यमेवेदं चिन्त्यत इत्यादिग्रन्थेनावस्थानां पुरुषत्वमुक्तं तत्र च विनिद्रावस्थापुरुषभावत्वेऽपि प्रसक्ते तत्परिहारार्थमधुनाऽवधारणभेदाश्रयेण ताः पृथगित्युच्यन्त इति भावः। उक्तपक्षस्योक्तदोषवत्त्वात् पुरुषस्य नावस्थानां युक्तं किन्तु पुरुषस्यैवावस्थात्वं प्राप्यते तत्र चावस्थानां चतुर्विधत्वादेकस्यात्मनोऽपरावस्थापत्तिव्यावृत्तयेऽवधारणभेदो युज्यत इत्याह—**तत्त्वमिति**। अवधारणोपपत्तौ दृष्टान्तमाह—**रूपादिघटत्ववदिति** यथा रूपादेरेव घटत्वं तद्वदित्यर्थः, रूपादय एव घट इति द्रुतो घटे रूपादित्वं प्राप्यते, घटस्य घटत्वस्वरूपत्वविरहादेवाभावः। तथा च रूपरसादीनामेव वस्तुत्वाद्रस

णम्,- पुरुषाभावेऽवस्थानामेव भिन्नानामितरावस्थानिवृत्त्यर्थमेकावस्थावधारणम्, तत्तु न युज्यते चैतन्यात्मकैकपुरुषमयत्वप्रतिज्ञाव्याघातादिति ।

किञ्चान्यत्—

यदा च तासामेव तत्त्वं पुरुषे तु सा लक्षणमेव, तथा तथा तासामितरेतरात्मस्वभावादवधारणभेदादत्यन्तभिन्नार्थत्वात् सामान्याभावः, ततो विविक्तानेकभेदावस्थामात्रत्वात् सर्वमसर्वगतमिति ननु तदेव दर्शनमेतदप्यापन्नं लोकवदेव तत्त्वापत्तिरिति ।

यदा च तासामेव तत्त्वमित्यादि, यावल्लोकवदेव तत्त्वापत्तिरिति, यदा च तासां भाव एव तत्त्वं-भाव एव ताः, ताभिरेव भूयते[ऽ]भेदेनावधार्यमाणत्वात्, विनिद्रावस्थैव विनिद्रावस्थात्मेति लक्षणं पुरुषे तु सा लक्षणमेव, न तु सैव लक्षणं पुरुषस्य, अन्यासामप्यवस्थानां तल्लक्षणत्वात्यागात्, तथा तथा तासामितरेतरात्मस्वभावः, अवधारणभेदात्, तथा तथेति वचनादुत्तरोत्तरभेदानामपीतरेतरात्मसु नास्ति भावः तद्यथा—रूपावस्थाम्यात्मनि रूपावस्थैव लक्षणम्, घटस्यात्मनि तु रूपावस्था लक्षणमेव, रसाद्यवस्थानामपि तल्लक्षणत्वात्यागात्, तथा पृथिवीलोष्टादीनामितरेतरात्मस्वभावाल्लोष्टावस्थास्वात्मावधारणे लोष्टावस्थैव लोष्टावस्थास्वात्मा, पृथिवीस्वात्मावधारणे तु सा लक्षणमेव, न तु सैव च ज्ञानादीनामप्यत्यागादिति सर्वत्रास्त्यवधारणभेदः, ततोऽवधारणभेदादुक्तादेव तथातथेतरेतरात्मस्वभावादवधारणभेदादित्यत्यन्तभिन्नार्थत्वम्, अतो भिन्नभिन्नार्थत्वात् सामान्याभावः, सामान्याभावाद्विविक्तानेकभेदावस्थामात्रत्वात् सर्वमसर्वगतं घटो घट एव, रूपं रूपमेव, रसो रस

स्यात्मनो रसात्व्यावृत्त्यर्थं रूपमेव न रस इत्यवधार्यते, तथाऽवस्था एव पुरुष इत्युच्चावचावस्थानामेव वस्तुत्वात् पुरुषस्य चावस्तुत्वादेकावस्थास्वात्मनोऽपरावस्थापत्तिवारणायावधारणाश्रयणं युज्येतेति भावः । युज्येतेति सम्भावनयोक्तस्य फलितमाह-**तत्तु नेति** तदेवावधारणं न युज्यते, अवस्थानां चतसृणां परस्परं भिन्नतया तास्वनुवर्तनशीलस्यैकस्य कस्याप्यभावात् पुरुष एवेदं सर्वमिति सर्वस्यैकपुरुषमयत्वप्रतिज्ञाभङ्गप्रसङ्ग इति भावः । अवधारणभेदाङ्गीकारे दोषान्तरमादर्शयति **यदा चेति** विनिद्रावस्थास्वात्मनो विनिद्रावस्थैवाभिन्नं स्वरूपलक्षणं तत्त्वं तथा विनिद्रावस्थारूपेणैव भवनात्, पुरुषस्य तु सा लक्षणमेव न तु तत्त्वं पुरुषस्येति भेदपक्षाऽवधारणात्तद्रूपेण तस्याभवनात् न तु तस्य विनिद्रावस्थास्वरूपलक्षणमन्यावस्थानामपि तल्लक्षणत्वात्, एवञ्च विनिद्रावस्थास्वात्मनि न सुप्ताद्यवस्थाया भावः, तस्या विनिद्रावस्थास्वरूपपुरुषस्वरूपत्वाभावात्, न वा सुप्ताद्यवस्थास्वात्मनि विनिद्रावस्थाया भावोऽत एवेति विनिद्राद्यवस्थानां पृथक् पृथग्भूतता, न तावत्स्वनुवर्तमानः पुरुषादिः कश्चन वर्तते, अतत्स्वरूपत्वात् पुरुषादेः, तथा चानुवर्तमानस्य सामान्यस्याभावेन परस्परात्यन्तभिन्नभेदात्मकावस्थानामेव सद्भावान्न सर्वगतं किञ्चिदस्ति, किन्तु यथा लोके दृश्यते घटो घट एव, रूपं रूपमेव, रसो रस एवेति यथा लोकग्राह्यं वस्तु न तु ततो विलक्षणं किञ्चित्, यद्विवेचनार्थं शास्त्रारम्भो भवेत् तस्मादनर्थको विवेस्यन् शास्त्रेष्विति पूर्वोपदर्शितदर्शनवदेवेदमपि दर्शनमापन्नमिति भावः । यच्च यस्यासाधारणं स्वरूपं तदेव तस्य तत्त्वं तच्च तयोरभेद एव भवति विनिद्रावस्थास्वात्मनो विनिद्रावस्थैवासाधारणं तत्त्वं सर्वदा तस्य तद्रूपेणैव भावात् पुरुषस्य तु विनिद्रावस्था न तादृशी भिन्नत्वादित्याह-**भाव एवेति । तथा तथेति** यथा चतसृणामवस्थानामेकावस्थाया अपरावस्थासु मन्यभावस्तथा रूपरसाद्यवस्थानामपीतरात्मसु नास्ति भावोऽवधारणभेदादेवेति भावः । **ज्ञानादीनामपीति** पृथिव्याद्यचेतनानां सुषुप्ताद्यवस्थात्मकतया पुरुषत्वात् ज्ञानादीनामपि पृथिवीलक्षणत्वसम्भव इति प्रतिभाति । अन्ययोगात्यन्तायोगव्यावृत्तिलक्षणावधारणभेदादेवावस्थावस्थावतोरत्यन्तभेदादवस्थावतोऽवस्थाभिः सह सम्बन्धाभावादनुवृत्त्यनात्मकत्वात् सामान्यात्मकत्वं न पुरुषादेरिति सामान्याभाव इत्याशयेनाह-**अत्यन्तभिन्नार्थत्वमिति** परस्परसम्बद्धार्थाभावादत्यन्तभिन्नार्थत्वमित्यर्थः । **सर्वमसर्वगतमिति** एकस्यानेकात्मकतायां हि निखिलवस्तु प्रत्येकं सर्वात्मकं न वस्तूनामत्यन्तभिन्नत्वं तदा कथमेकं सर्वात्मकम्,

एव, पट पट एवेत्यादि ग्राम्यम्, ततो ननु तदेव दर्शनमेतदापन्न—यदुक्तं यथा लोकग्राह्यमेव वस्तु शास्त्रेष्वनर्थको विवेकयत्न इत्यादि, स्वपरविषयसामान्यविशेषनिराकरणेन लौकिकमेव, यथा द्रव्य क्षेत्रकालभावभवनमेव च वस्तिवती तदेव तत्त्वमिति लोकवदेव तत्त्वापत्तिरिति ।

अथ विकल्पशब्दार्थत्वादलक्षण एव, तस्माज्ज्ञाततत्त्वत्वात् कुतो वा लक्षणम्? कुतोऽवस्था? इति, तदयुक्तम्, तर्हि चतुरवस्थावर्णनं कथमुपपद्यते? अनेकात्मकसर्वगतत्वभावनञ्च?

(अथेति) अथ विकल्पशब्दार्थत्वादलक्षण एव, तस्माज्ज्ञाततत्त्वत्वात्—तस्य निर्विकल्पस्य विभागस्य ससर्गभेदपरिणामरूपस्य मेघस्तनितादिकल्पनागोचरातीतस्य मयूरविरुतवत् सङ्केताद्व्यवहारानुपातिमिश्रो शब्दैरनुपलक्ष्यस्य गोर्विषाणादिवत् स्वाशकल्पनामात्रभिन्नशब्दार्थाभिमानविकल्पस्य ननु लौकिकवदज्ञानसामान्यविशेषव्यवस्थाविचाररूपस्य तत्त्वस्य कुतो वा लक्षणम्? कुतोऽवस्था? इत्येतदप्ययुक्तम्, चतुरवस्थावर्णनात्, यदि शाश्वतमोऽव्यवस्था असत्या एव तद्वर्णनं स्वपुष्पसौरभवर्णनवत् कथमुपपद्यते? इति । किञ्चान्यत्—सर्वगतत्वभावनाभावप्रसङ्गात् तद्दर्शयन्नाह—अनेकात्मकसर्वगतत्वभावनञ्च, कथमिति वर्तते, सर्वं गतं सर्वगतं 'सृ गतौ' सर्वगतं, अयमेव सर्वशब्दो गम

स्याद्भूतानव घटः पट एवेत्येव स्यादिति भावः । सामान्यविशेषयो परस्परापेक्षसत्ताकत्वेन सामान्याभावे विशेषस्याप्य भावात् पुरुषादिवस्तु सामान्यविशेषाणामव्यवस्थितत्वादविवेकभावमात्रतत्त्वतुल्यमेवापन्नमित्याह—स्वपरविषयेति, अथ निरूपयति, तथा हि निर्धर्मकं पुरुषाऽभ्युपेयतं तत्र हि भेदतत्समग्रविशेषाधानकृतपदवाक्यस्वरूपताऽवधप्रमाणभावस्य शब्दस्य सामर्थ्याभाव एव, प्रकृतिप्रत्ययार्थसम्बोधनकृतविभक्त्यन्तनेकार्थसंसर्गविशेषधारकत्वं च वाच्यत्वं, प्रकृत्यादयश्च शब्दा यतस्य लक्षणया वा निर्विकल्पकस्यैव बोधकाः नातः पुरुषः शब्दार्थः किन्तु कल्पितघटपटाद्यवस्थाविषयविकल्प एव शब्दार्थः, यतो वाचो निवर्तन्त इति श्रुतेः यस्मात्रिवर्तकपादद्वयादानन्दात् पुरुषाद्वाचोऽभिधानानि द्रव्यादिसविकल्प वस्तुविषयाणि वस्तुसामान्याभिनिवेशेऽप्य पुरुषेऽनभिव्यक्ते प्रयुक्तेभि प्रकाशनाय प्रयुज्यमानानि समग्रमप्रकाश्यैव निवर्तन्त इति तदर्थश्चार्थः । अवाच्य वाच्यवाच्य स शब्दसम्बन्धस्यैव लभ्यत्वात् एतदभिप्रायेणैवानाख्येयत्वादलक्षणत्वमुक्तम् । अज्ञाततत्त्वत्वादिति, सामान्यधर्मेण विशेषधर्मेण वाऽपरिज्ञातं पुरुषतत्त्वमिति भावः । ससर्गेति, परमाणूनां संसर्गेण स्कन्ध निर्वृत्तिर्भेदाद्वेदेन च परमाण्वादिलक्षणपरिणामा भवन्ति, आभ्यामेव वस्तुनो विभागो भवति पुरुषे तयोर्न सम्भव इति भावः । मयूरविरुतादेः सङ्केताद्व्यवहारानुपातित्ववत् पुरुषोऽपि तथा स्यादित्याशङ्कायामाह—मयूरेति, मेघस्तनितादिशब्दा कल्पनामात्र एव न कस्यचिदर्थस्य वाचका मयूरविरुतं तु अव्यक्तमपि पुरुषकृतसङ्केताद्बोधकं, एतदुभयविधशब्देभ्योऽप्यसौ न वेद्य इति भावः । निर्विकल्पवाक्यमात्रतया प्रथमं विकल्प एव शब्दार्थः न तु शब्दो वाचक इत्युक्तमनन्तरञ्च सर्वे शब्दाः पुरुषविशेषाद्यनभ्युपगमात्तत्र लक्षणाः, यथा विषाणादिशब्दा गोरेकदेशवाचित्वात्तदुपलक्षणाः प्रसिद्धसङ्केतवशाद्गोरेव वाचकाः तत्त्वमपि तस्मादभिन्नत्वादेव सर्वशब्दा एकदेशप्रतिपादनद्वारेण पुरुषादेरेव वाचका इति शब्दानां वाचकत्वमप्युक्तं तथाऽपि पुनराशङ्कायामाह—गोर्विषाणादिवदिति यथा गोर्विषाणादयोऽवयवाः सन्ति न तथाऽत्र कश्चिदेकदेशः पुरुषस्यास्ति येन शब्दभेदेन पुरुषं गमयेयुः पुरुषस्येति निदर्शनावस्थानामपि ततो भिन्नत्वादिति भावः । कुतो वेति कुतो वा लक्षणमिति सामान्यलक्षणाः कुतो वाऽवस्था इत्यनेन विशेषकल्पनाया अभावः प्रतिपाद्यत इति बोध्यम् । सामान्यविशेषनिर्धर्मकपुरुषादिवस्त्वभ्युपगमे चाप्रदर्शितचतुरवस्थावर्णनं निर्मूलमेवेत्युत्तरयति—चतुरिति । पुरुष एव सर्वमिति पुरुषस्य सर्वगतत्वाभ्युपगमे सविकल्पनाप्रसङ्गात् अज्ञाततत्त्वत्वाभ्युपगमविरोधाशयेनाह—किञ्चान्यदिति । सर्वगतमिति, 'सृ गतौ' इति धातोः सर्वशब्दनिष्पत्तिः, गतिश्च देशान्तरप्राप्तिलक्षणा क्रिया, देशान्तरत्वञ्च विभिन्नानेकार्थघटितम्,

¹ सि० क० सविकल्प । ² सि विकल्पस्य ।

नार्थदेशान्तरप्राप्तिलक्षणा क्रिया भिन्नविकल्पार्थविषयामाह—यदन्यथान्यथ तदशेष सर्वमिति, ततश्च तत्तदशेष गत सर्वगत तद्भाव सर्वगतता, अर्थानेकात्मकत्वाविनाभावि, अनेकात्मक हि सर्वं भिन्नानेकविकल्पकृत्स्नार्थगत सर्वगतमित्येषा भावना निर्विकल्पैकात्मकत्वे न युज्यत इति ।

किञ्चान्यत निर्विकल्पकत्वाभावप्रसङ्गात्—

यद्यस्यैकैका प्रत्येक सुप्ताद्यवस्था न भवति ततश्च तासामसत्त्वात् कुतोऽस्य भिन्नानामेकत्वापत्त्यात्मिकाऽविकल्पता ? पृथक् पृथगवृत्तसितासितादिवर्णैक्यापत्त्यात्मकमेचकवर्णाभाववत्, न हि पृथगवृत्ते रूपे द्वे अपि मेचकात्मके भवत•, असन्नेव त्वसावेवम्, अनवस्थात्वात्, वन्ध्यापुत्रवत् ।

यद्यस्यैकैकेत्यादि यावन्मेचकात्मके भवत•, यद्यस्य—पुरुषस्य एकैका—पृथक् पृथक्, एकामेका प्रति प्रत्येक समाप्ता सुप्ताद्यवस्था न भवति, ततश्चैकैकस्या अभावात्ता न सन्त्येवेति कृत्वा तासामसत्त्वात् कुतोऽस्य पुरुषतत्त्वस्य तासामेव भिन्नानामेकत्वापत्त्यात्मिका—तत्पुरुषतत्त्वमेकमविकल्पमित्येवमविकल्पता स्यात् ? भिन्नविकल्पैक्यात्मकत्वा निकल्परूपताया , सा चाविकल्परूपता कुत ? नास्त्येवेत्यर्थ•, को दृष्टान्त ? पृथक् पृथगवृत्तसितासितादिवर्णैक्यापत्त्यात्मकमेचकवर्णाभाववत् पृथक् सिद्धवर्णाभावे मेचकवर्णाभावात्,—तद्दर्शयति न हि पृथगवृत्ते रूपे द्वे अपि सितासिते स्वेन रूपेण मेचके भवत , भेदात्मलाभाविनाभाव्यैक्यापत्त्यभावात्, एवमवस्था अपि पृथक् स्वरूपेणासिद्धा निर्विकल्पैकरूपा न भवितुमर्हन्तीति । एव तावदवस्थानामभावे चतुरवस्थावर्णनानेकात्मकसर्वगतत्वभावननिर्विकल्परूपत्वाभावदोषा । किंवा पार्श्वशरप्रक्षेपेण भयजननानुवृत्त्या, तमेव पुरुष निराकुर्महे तद्यथाऽसन्नेव त्वसावेव-अवस्थानामसत्त्वे, कुत ? अनवस्थात्वात्-अवस्थातोऽन्यत्वादनवस्थात्मकत्वादवस्थात्वाभावात् पुरुषो वन्ध्यापुत्रवत् ।

अनेकेषामशेषता सर्वता, इदमेतदपरम-यदिसितान्यशेषाणि सर्वमुच्यते, एवञ्च विविधविकल्पाभावे सर्वत्रैव कथमिति सर्वत्वभावना पुरुषस्य न स्यादिति भाव । **भिन्नानेकेति,** भिन्ना येऽनेके विकल्पा भेदास्तेषा कृत्स्नार्थोऽशेषार्थस्त गत सर्वपदवाच्य इत्यर्थ । पुरुषस्य त्वदभ्युपगता निर्विकल्पताऽपि न सम्भवतीत्याह-**किञ्चान्यदिति** । ननु यदि सुप्तसुषुप्ताद्यवस्था प्रत्येक स्वत पृथक् सिद्धा स्युर्नीलपीतादिरूपवत्तदा चित्ररूपवत्तासामैक्यापत्त्यात्मिका निर्विकल्पकता भवेत्, न त्वेवमस्ति पृथक् सिद्धत्वमवस्थानामिति निर्विकल्पकत्वाभाव इत्याह-**यद्यस्येति** । **पृथक् पृथगिति** यदि सितासितादिवर्णा प्रत्येक परस्परपरिहारेण सिद्धस्वरूपा न स्युर्न स्यादेव तेषामेकत्वापत्त्यात्मकमेचकरूपता, मेचको हि वर्णो न सितो वक्तु शक्यतेऽसितस्यापि दर्शनात्, न वाऽसित इति, सितस्यापि दर्शनात्, तस्माद्विकल्पविनिर्मुक्तत्वादसौ निर्विकल्पक उच्यते सितादीना पृथक् स्वरूपासिद्धौ कथ मेचको वर्णो मेचकता प्राप्नुयात्, मेचकतायाः सितादीनां पृथगात्मलाभाविनाभाव्यैक्यरूपत्वात्, तथैव चतसृणामवस्थाना पृथगात्मलाभे सति चतुरवस्थात्मकपुरुषस्य तदैक्यापत्त्यात्मिका निर्विकल्परूपता भवेत्, न चैवमस्ति, अवस्थानामेव स्वरूपासिद्धेरिति भाव । ननु पुरुषलक्षणमृगस्यावस्था लक्षणे पार्श्वे दोषस्वरूपशरप्रक्षेपेण पुन पुनरस्थिरत्वापादनलक्षणभयजननानुवृत्त्या किं प्रयोजनम् पुरुषमृग एव दोषशरप्रक्षेप कुर्म इत्याशयेनाह-**किंवेति** पुरुषोऽसन्, अनवस्थात्वाद्वन्ध्यापुत्रवत्, अत्रानवस्थात्वपदेनावस्थाभिन्नत्वमवस्थात्मकत्वाभावो वा विवक्षितोऽपि तथैव व्याख्येयत्वात्, अनवस्थात्मकत्वादित्यस्यैव व्यावर्णनमवस्थात्वाभावादिति, योऽवस्थाभिन्नोऽवस्थात्वाभाव-

एव, पट पट एवेत्यादि प्राप्तम्, ततो ननु तदेव दर्शनमेतदप्यापन्न–यदुक्तं यथा लोकग्राह्यमेव वस्तु शास्त्रेष्वनर्थको विवेकयत्न इत्यादि, स्वपरविषयसामान्यविशेषनिराकरणेन लौकिकमेव, यथा द्रव्य क्षेत्रकालभावभवनमेव च वस्त्विति तदेव तत्त्वमिति लोकवदेव तत्त्वापत्तिरिति ।

अथ निर्विकल्पशब्दार्थत्वादलक्षण एव, तस्याज्ञाततत्त्वत्वात् कुतो वा लक्षणम्? कुतोऽवस्था? इति, तदयुक्तम्, तर्हि चतुरवस्थावर्णनं कथमुपपद्यते? अनेकात्मकसर्वगतत्वभावनञ्च?

(अथेति) अथ विकल्पशब्दार्थत्वादलक्षण एव, तस्याज्ञाततत्त्वत्वात्–तस्य निर्विकल्पस्य निर्भागस्य संसर्गभेदपरिणामशून्यस्य मेघस्तनितादिवत्पशब्दगोचरातीतस्य मयूरविरुतवत् सङ्केताद्यव्यहारानुपातिभिर्वा शब्दैरनुपलब्धस्य गोर्विषाणादिवत् स्वाशकल्पनामात्राभिन्नशब्दार्थाभिमानविकल्पस्य ननु लौकिकवदज्ञातसामान्यविशेषव्यवस्थाविचाररूपस्य तत्त्वस्य कुतो वा लक्षणम्? कुतोऽवस्था? इत्येतच्चायुक्तम्, चतुरवस्थावर्णनात्, यदि ताश्चतस्रोऽप्यवस्था असत्या एव तद्वर्णनं खपुष्पसौरभवर्णनवत् कथमुपपद्यते? इति । किञ्चान्यत्–सर्वगतत्वभावनाभावप्रसङ्गात् तद्दर्शयन्नाह–अनेकात्मकसर्वगतत्वभावनञ्च, कथमिति वर्तते, सर्वं गतं सर्वगतं 'सृ गतौ' सर्वगतं, अयमेव सर्वशब्दो गम

तस्माद्रूप इत्यनेन घटो घट एवेत्यत्र स्यादिति भावः । सामान्यविशेषयोः परस्परापेक्षसत्ताकत्वेन सामान्याभावे विशेषस्याप्यभावात् पुरुषादिवस्तु सामान्यविशेषानात्मकं विध्यरोदितं भक्तिभावमात्रतत्त्वतुल्यमेवापन्नमित्याह–स्वपरविषयेति, अथ निर्विकल्पेति, त्वया हि निर्धर्मकः पुरुषोऽभ्युपेयते तत्र ध्यथमेदतत्संसर्गविशेषप्रयोजनकृतपदवाक्यस्वरूपतात्वप्रमाणभावस्य शब्दस्य सामर्थ्याभाव एव, प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदबोधनकृतं हि पदत्वमनेकपदार्थसंसर्गविशेषबोधनकृतं च वाक्यत्वं, प्रकृत्यादयश्च नाना शक्त्या लक्षणया वा किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नस्यैव बोधकाः नातः पुरुषः शब्दार्थः किन्तु कल्पितघटपटाद्यवस्थाविषयविकल्प एव शब्दस्य, यतो वाचो निवर्तन्त इति श्रुतेः, यस्मान्निर्विकल्पादद्वयादानन्दात् पुरुषाद्वाचोऽभिधानानि द्रव्यादिसविकल्पवस्तुविषयाणि वस्तुसामान्याभिर्वैकल्पेऽद्वयेऽपि पुरुषेऽनभिज्ञैः प्रयोक्तृभिः प्रकाशनाय प्रयुज्यमानानि तमप्राप्यैव निवर्तन्त इति तदर्थत्वात् । अवाच्यत्वादेवालक्ष्यः स शक्यसम्बन्धस्यैव लक्ष्यत्वात्, एतदभिप्रायेणैवावाल्लक्ष्यत्वादलक्षणत्वमुक्तम् । अज्ञाततत्त्वत्वादिति, सामान्यधर्मेण विशेषधर्मेण वाऽपरिज्ञातं पुरुषतत्त्वमिति भावः । संसर्गेति, परमाणूनां संसर्गेण स्कन्धादिपरिणामाः स्कन्धभेदेन च परमाण्वादिलक्षणपरिणामाः भवन्ति आभ्यामेव वस्तुनो विभागो भवति पुरुषे तयोर्न सम्भव इति भावः । मयूरविरुतादि सङ्केताद्यव्यवहारानुपातित्ववत् पुरुषोऽपि तथा स्यादित्याशङ्कायामाह–मयूरेति, मेघस्तनितादिशब्दा अव्यक्तशब्दा एव न कस्यचिदर्थस्य वाचकाः मयूरविरुतं तु अव्यक्तमपि पुरुषकृतसङ्केतादर्थबोधकं, एतदुभयविधशब्देभ्योऽप्यसौ न बोध्य इति भावः । विधिविधिनयारम्भप्रान्तभागे प्रथमे विकल्प एव शब्दार्थो न तु शब्दो वाचक इत्युक्तमनन्तरञ्च सर्वे शब्दाः पुरुषस्याभिधायकत्वेनाभ्युपगन्तव्याः स्वस्यैव लक्षणाया, यथा विषाणादिशब्दा गोरेकदेशवाचित्वात्तदुपलक्षणार्थाः प्रसिद्धसङ्केतवशाद्गोरेव वाचकाः तदवयवानां तस्मादभिन्नत्वादेव सर्वशब्दा एकदेशप्रतिपादनद्वारेण पुरुषादेरेव वाचका इति शब्दानां वाचकत्वमप्युक्तं तथात्र पुरुषो ज्ञायतामित्याशङ्कायामाह–गोर्विषाणादिवदिति यथा गोविषाणादयोऽवयवाः सन्ति न तथाऽत्र कश्चिदेकदेशः पुरुषस्यास्ति येन तन्नाम्नदभेदेन पुरुषं गमयेयुः, पुरुषस्येति निदर्शनावस्थानामपि ततो भिन्नत्वादिति भावः । कुतो वेति कुतो वा लक्षणमित्यनेन सामान्यरूपताया कुतो वाऽवस्था इत्यनेन विशेषरूपताया अभावः प्रतिपाद्यत इति बोध्यम् । सामान्यविशेषविनिर्मुक्तनिर्धर्मकपुरुषाद्वैतस्याभ्युपगमे जाग्रदादिचतुरवस्थावर्णनं निर्मूलमेवेत्युत्तरयति–चतुरिति । पुरुष एवेदं सर्वमिति पुरुषस्य सर्वत्वकथनमप्ययुक्तं सविकल्पताप्रसङ्गात् अज्ञाततत्त्वत्वाच्चेत्याशयेनाह–किञ्चान्यदिति । सर्वगतमिति, सृ गताविति धातोर्हि सर्वशब्दनिष्पत्तिः गतिश्च देशान्तरप्राप्तिलक्षणा क्रिया, देशान्तरत्वञ्च विभिन्नानन्तार्थघटितम्,

१ सि० क्ष० सविकल्प° । २ सि निकल्पस्य ।

नार्थदेशान्तरप्राप्तिलक्षणा क्रिया भिन्नविकल्पार्थविषयामाह—यदन्यच्चान्यच्च तदशेषं सर्वमिति, ततश्च तत्तदशेष गत सर्वगत तद्भाव सर्वगतत्व, अर्थानेकात्मकत्वाविनाभावि, अनेकात्मक हि सर्वं भिन्नानेकविकल्पकत्वार्थगत सर्वगतमित्येषा भावना निर्विकल्पैकात्मकत्वे न युज्यत इति ।

किञ्चान्यत् निर्विकल्पकत्वाभावप्रसङ्गात्—

यद्यस्यैकैका प्रत्येक सुप्ताद्यवस्था न भवति ततश्च तासामसत्त्वात् कुतोऽस्य भिन्नानामेकत्वापत्त्यात्मिकाऽविकल्पता ? पृथक् पृथगवृत्तसितासितादिवर्णैक्यापत्त्यात्मकमेचकवर्णाभाववत्, न हि पृथगवृत्ते रूपे द्वे अपि मेचकात्मके भवत, असत्त्वेन त्वसावेवम्, अनवस्थात्वात्, वन्ध्यापुत्रवत् ।

यद्यस्यैकैकेत्यादि यावन्मेचकात्मके भवत, यद्यस्य—पुरुषस्य एकैका—पृथक् पृथक्, एकामेका प्रति प्रत्येक समाप्ता सुप्ताद्यवस्था न भवति, ततश्चैकैकस्या अभावात्ता न सन्त्येवेति कृत्वा तासामसत्त्वात् कुतोऽस्य पुरुषतत्त्वस्य तासामेव भिन्नानामेकत्वापत्त्यात्मिका—तत्पुरुषतत्त्वमेकमविकल्पमित्येवमविकल्पता स्यात् ? भिन्नविकल्पैक्यात्मकत्वान्निर्विकल्परूपताया, सा चाविकल्परूपता कुत ? नास्त्येवेत्यर्थ, को दृष्टान्त ? पृथक् पृथगवृत्तसितासितादिवर्णैक्यापत्त्यात्मकमेचकवर्णाभाववत् पृथक् सिद्धवर्णाभावे मेचकवर्णाभावात्,—तद्दर्शयति न हि पृथगवृत्ते रूपे द्वे अपि सितासिते स्वेन रूपेण मेचके भवत, भेदात्मलाभाविनाभाव्यैक्यापत्त्यभावात्, एवमवस्था अपि पृथक् स्वरूपेणासिद्धा निर्विकल्पैकरूपा न भवितुमर्हन्तीति । एव तावदवस्थानामभावे चतुरवस्थावर्णनानेकात्मकसर्वगतत्वभावननिर्विकल्परूपत्वाभावदोषा । किञ्च पार्श्वशरप्रक्षेपेण भयजननानुवृत्त्या, तमेव पुरुष निराकुर्महे तद्यथाऽसत्त्वेन त्वसावेव-अवस्थानामसत्त्वे, कुत ? अनवस्थात्वात्-अवस्थातोऽन्यत्वादनवस्थात्मकत्वादवस्थात्वाभावात् पुरुषो वन्ध्यापुत्रवत् ।

अनेकेषामशेषता सर्वता, इदमेतदपरम यदितेता यशेषाणि सर्वमुच्यते, एवञ्च विविधविकल्पाभावे सर्वतैव कथमिति सर्वत्वभावना पुरुषस्य न स्यादिति भाव । भिन्नानेकेति, भिन्ना येऽनेके विकल्पा भेदास्तेषा कृत्स्नार्थोऽशेषार्थस्त गत सर्वपदवाच्य इत्यर्थ । पुरुषस्य त्वदभ्युपगता निर्विकल्पताऽपि न सम्भवतीत्याह—किञ्चान्यदिति । ननु यदि सुप्तसुप्ताद्यवस्था प्रत्येक स्वत पृथक् सिद्धा स्युर्नीलपीतादिरूपवत्तदा चित्ररूपवत्तासामैक्यापत्त्यात्मिका निर्विकल्पकता भवेत् न त्वेवमस्ति पृथक् सिद्धत्वमवस्थानामिति निर्विकल्पकत्वाभाव इत्याह—यद्यस्येति । पृथक् पृथगिति यदि सितासितादिवर्णा प्रत्येक परस्परपरिहारेण सिद्धस्वरूपा न स्युर्न स्यादेव तेषामेकत्वापत्त्यात्मकमेचकरूपता, मेचको हि वर्णो न सितो वक्तु शक्यतेऽसितस्यापि दर्शनात्, न वाऽसित इति, सितस्यापि दर्शनात्, तस्माद्विकल्पविनिर्मुक्तत्वादसौ निर्विकल्पक उच्यते सितादीना पृथक् स्वरूपासिद्धौ कथ मेचको वर्णो मेचकता प्राप्नुयात्, मेचकताया सितादीनां पृथगात्मलाभाविनाभाव्यैक्यरूपत्वात्, तथैव चतसृणामवस्थाना पृथगात्मलाभे सति चतुरवस्थात्मकपुरुषस्य तदैक्यापत्त्यात्मिका निर्विकल्परूपता भवेत्, न चैवमस्ति, अवस्थानामेव स्वरूपस्यासिद्धेरिति भाव । ननु पुरुषलक्षणमृगस्यावस्था लक्षणे पार्श्वे दोषस्वरूपशरप्रक्षेपेण पुन पुनरस्थिरतापादनलक्षणभयजननानुवृत्त्या किं प्रयोजनम् पुरुषमृग एव दोषशरप्रक्षेप क्रम इत्याशयेनाह—किञ्चेति पुरुषोऽसन्, अनवस्थात्वाद्वन्ध्यापुत्रवत्, अनात्मवस्थात्वपदेनावस्थाभिन्नत्वमवस्थात्मकत्वाभावो वा विवक्षितोऽत्रे तथव व्याख्येयत्वात्, अनवस्थात्मकत्वादित्यस्यैव व्यावर्णनमवस्थात्वाभावादिति, योऽवस्थाभिन्नोऽवस्थात्वासाव-

त्रिकाल्या—

अत एव च तदुभययुक्तत्ववाच्यत्वाभ्युपगम एव, पितृपुत्रवत्, तदन्यतरत्यागोपा[दा]नायुक्तत्वस्य तदविनाभावात्, अवस्थानामभावेऽनेकदोषप्रसङ्गात्।

अत एव चेति अत एव—तदभिहितात् कारणा[दन्यतर]त्यागोपादानायुक्तत्वादपि च तदुभययुक्तत्ववाच्यत्वाभ्युपगम एव, पितृपुत्रवत्, यथैव पिता पुत्रश्चावश्यमसौ स्वपितु पुत्रत्वमन्तरेण [न] स्वपुत्रं प्रति पितृत्वमनुभवतीति न पुत्रत्वं त्यजति, नापि पुत्रत्वमेवोपादत्ते नापि पितृत्वमेव, ननोऽसौ पिता पुत्रश्चेति वक्तव्य, तद्द्वयधर्मयुक्तश्च दृष्ट, तथा स पुरुषो विनिद्रारम्भणालक्षणा[न्य]तरत्यागोपादानायुक्तत्वादेव तल्लक्षणातल्लक्षणधर्मद्वययुक्तस्तद्धर्मद्वयवाच्यश्चावश्यं भवितुमर्हति, तदन्यतरत्यागोपादानायुक्तत्वस्य तदविनाभावात्, एव तावत् पुरुष एवावस्था इत्येतदयुक्तम्, अवस्थानाभावेऽनेकदोषप्रसङ्गात्।

अभ्युपेत्यापि पुरुषस्वात्मत्वमवस्थानां चतसृणां पुरुषासत्त्वदोषं ब्रूम —

यद्यपि च पुरुषस्वात्मैव चतस्रोऽप्यवस्थास्तथापि न तर्हि नामेदानीं पुरुषोऽस्ति, अनवस्थत्वात् खपुष्पवत्, अनवस्थस्य तस्याभ्युपगमेऽपि तु पुरुषस्यावस्थानां चतसृणामप्यैक्यं स्यात्, पुरुषस्वात्मत्वात्, पुरुषवत्, ततश्च सत्त्वेन सर्वत्र सम्भाव्याभावात् सर्वव्यापिता पुरुषस्य।

यद्यपि चेत्यादि, यद्यपि च पुरुषस्वात्मैव चतस्रोऽप्यवस्थास्तथापि न तर्हि नामेदानीं पुरुषोऽस्ति, अनवस्थत्वात्—नास्यावस्था अस्तीत्यनवस्थस्तद्भावोऽनवस्थत्वं तस्मादनवस्थत्वादवस्थास्वरूपव्यतिरिक्तत्वात्तच्छून्यत्वात्, खपुष्पवत्, अथवा नावस्थाऽनवस्था, पुरुषोऽवस्था न भवति, योऽवस्था न भवति स नास्ति यथा खपुष्पम्, अवस्थाश्च त्वयाऽभ्युपगताश्चतुरवस्थावर्णनानेका

न्यत्वयोरन्यतरपरित्यागोपादानायुक्त वाद्भिन्नत्वेनाभिन्नत्वेन चावचनीयत्वमस्तु पुरुषस्य, सर्वथाऽवचनीयत्वं तस्य कथं भवेद्, तद्भिन्नत्वाभिन्नत्वोभययुक्ततया वाच्यत्वसम्भवात्, तदन्यतरत्यागोपादानायुक्तत्वस्य तदुभययुक्तत्ववाच्यत्वाभ्युपगमाविनाभावित्वादित्याह—**अत एव चेति,** यत्र यदन्यतरत्यागोपादानायुक्तत्वं तत्र विनिगमनाविरहात्तदुभययुक्तत्ववाच्यत्वाभ्युपगम इति व्याप्तेर्दृष्टान्तमाह—**पितृपुत्रवदिति** तथा च पुरुष अवस्थान्यत्वानन्यत्वोभययुक्तत्वविशिष्टवाच्यतावान्, अवस्थान्यत्वानन्यत्वान्यतरत्यागोपादानायुक्तत्वात्, पितृत्वपुत्रत्वान्यतरत्यागोपादानायुक्तत्वात्तदुभययुक्तपुरुषवदिति भाव । एवञ्च पुरुषस्यैवावस्थात्वाभ्युपगमो न युक्तोऽवस्थानामभावप्रसङ्गात्तत्र चानेकदोषापत्तेरित्याह—**एव तावदिति,** प्रोक्तरीत्या पुरुषस्यावस्थान्यत्वानन्यत्वोभयवत्त्ववाच्यत्वसिद्धौ तावदित्यर्थ । ननु भवद्भि पुरुषस्य सर्वव्यापित्वमभ्युपगम्यते, यदा च चतसृणामवस्थानां पुरुषस्वात्मत्वेऽनवस्थत्वात् खपुष्पस्येव पुरुषस्यैवाभाव तदा कथं स सर्वव्यापी अनवस्थस्यापि तस्याभ्युपगमे पुरुषवदवस्थानां पुरुषस्वात्मत्वैकत्वेन सत्त्वाभावाच्च कथं स सर्वव्यापी स्यादित्याह—**यद्यपि चेति । अनवस्थत्वादिति,** न अवस्था अस्येति बहुव्रीहि, तथा चावस्थापुरुषयोर्भेदाभेदे च तम्यतममिति नियामकाभावात् सम्बन्धाभावेनावस्थास्वरूपत्वाभावेनावस्थाशून्यत्वादनवस्थ पुरुष इति खपुष्पवत्तस्याभाव इति भाव । नावस्था अनवस्थेति तत्पुरुषे पुरुषस्यावस्थाऽभेदानङ्गीकारात् योऽवस्था न भवति स खपुष्पवन्नास्तीति तत्रापि पुरुषाभाव एवेत्याह—**अथवेति ।** अत्र तत्पुरुषेऽनवस्थाया भावोऽनवस्थत्वं 'त्वे च' (पा० अ० ६ पा० ३ सू० ६४) इत्यनेन ह्रस्वो बोध्य, अवस्था न सन्तीति तु त्वया न वाच्यम्, त्वयैव चतसृणामवस्थानां वर्णनादित्याह—**अवस्थाश्चेति** चरमोऽवस्था अनेकाशेषगतत्वभावेन भिन्नानामेकैकावस्थानामेकव्यापत्त्यात्मकनिर्विकल्परूपता च त्वया

---

१ सि० क० कारणादुभय त्या० । २ सि० क० न० ।

त्मकसर्वगतत्वभावनैकैकावस्थाभेदाभेदापत्त्यविकल्परूपाभ्युपगमात् ततोऽन्यस्य खपुष्पस्थानीयत्वात्, प्रागवस्थानामेव सत्त्वमभ्युपगम्यानवस्थात्वेऽचतुरात्मकत्वादित्युक्तम्, अधुना तु पुरुषमेवाभ्युपगम्यानवस्थात्मत्व परपरिकल्पितमेव दोष उक्त इति व्याख्ययोर्भेद इति। असन् पुरुषोऽनवस्थत्वात् खपुष्पवत् अनवस्थस्य तस्याभ्युपगमेऽपि तु पुरुषस्यावस्थाना चतसृणामैक्य स्यात् पुनः? पुरुषस्वात्मत्वात् पुरुषवत्, यथा हि पुरुषस्वात्मत्वात् पुरुष एक एव तथा ता अप्यवस्थास्तत्स्वात्मत्वादेकमिति चतुष्कात्ममभावाच्चतस्रोऽवस्था इति बहुवचनानुपपत्तिस्तदैकत्वात् सर्वत्वेन सर्वत्र सम्भाव्यो न भवति पुरुषः, सृ गताविति सर्वत्वस्याने काश्रयत्वात् पुरुष एव सर्वमिति यदाश्रयादुच्यते तत्सर्व किमाश्रय? यदुक्त्वा सर्वं पुरुषस्य सर्वव्यापिता वर्ण्यते, तत आह–सर्वत्र सम्भाव्याभावात् सर्वव्यापिता पुरुषस्य प्राप्ता व्याचिख्यासितसर्वव्यापित्वविरोधिनी।

तत पुनरेकत्वं विनिद्रावस्थास्वात्मत्वात्तासाम्, पुरुषस्वात्मत्वात् परस्परात्मकत्वञ्च सिद्धम्, विनिद्रावस्थैव हि जाग्रदवस्था विनिद्रावस्थास्वात्मत्वाद्विनिद्रावस्थावत्, एवमितरे[1] अपि तथा जाग्रदवस्थैव विनिद्रावस्था जाग्रदवस्थास्वात्मत्वात् जाग्रदवस्थावत् तथा सुप्तावस्थैव विनिद्रावस्था सुप्तावस्थास्वात्मत्वात्सुप्तावस्थावत् तथा सुषुप्तावस्थैव विनिद्रावस्था सुषुप्तावस्थास्वात्मत्वात् सुषुप्तावस्थावत् यैवान्यावस्था सैवान्यापि, एकस्वात्मत्वात्, सैवेति पुरुष एवेदं सर्वमित्यतिदेशाभावो भेदाभावात्।

(तत इति) तत पुनरेकत्व विनिद्रावस्थास्वात्मत्वात्तासाम, पुरुषस्वात्मत्वात् परस्परात्मकत्वञ्च सिद्धम्, तदिदानीं भाव्यते विनिद्रावस्थैव हि जाग्रदवस्था, विनिद्रावस्थास्वात्मत्वात्, विनिद्रावस्थावत्, यथा विनिद्रावस्था विनिद्रावस्थास्वात्मत्वाद्विनिद्रावस्थैव तथा जाग्रदवस्थापि विनिद्रावस्थास्वात्मत्वाद्विनिद्रावस्थैवेतीत्थं विनिद्रावस्थया सहैक्यं जाग्रदवस्थायाः, विनिद्रावस्थास्वात्मत्वञ्च सर्वावस्थानां पुरुषस्वात्मत्वात्त्वयैवाभ्युपगतम्, एवमितरे अपीति, विनिद्रावस्थैव सुप्तावस्था विनिद्रावस्थास्वात्मत्वाद्वि-

ऽभ्युपगतेनेति भाव। अनवस्थत्वादित्यसद्दुक्तहेतो पुनरुक्तताशङ्काव्यवच्छेदायाह–**प्रागवस्थानामेवेति**, अस्माभिरवस्था नाभ्युपगम्यन्ते तास्त्वयाऽभ्युपगम्यापि पुरुषात्मत्वेन चेदभ्युपगम्यन्ते तर्हि पुरुषोऽनवस्थत्वादसन्नेवेत्याशयेनाह–**असन्निति**। तादृशस्यापि तस्याङ्गीकारे पुरुषस्वात्मत्वात् पुरुषस्यैकत्ववदवस्थानामपि तत एवैकत्वप्रसङ्गेन तासां चतस्र इति विशेषणमवस्थाश ब्दाद्बहुवचनोपादानञ्च निष्फलमित्याह–**अनवस्थस्येति**। अवस्थैकत्वाभ्युपगमेऽपि न ते सोऽयमित्याह–**तत्तश्चैकत्वादिति**, पुरुषव्यतिरिक्तस्य कस्याप्यभावेन किं वस्तु सर्वपदेनोद्दिश्य पुरुषात्मकं पुरुष एवेदं सर्वमित्यत्र विधीयेत, आश्रयाभावेनैव नाम सर्वत्रासदा सम्भाव्य अत एवासौ न सर्वव्यापीति भाव। अवस्थानां पुरुषस्वात्मत्व एकत्वमेव स्फुटं भाव्यते–**तत पुनरिति**। एकत्वमवस्थानामेव, विनिद्रावस्था विनिद्रावस्थास्वात्मत्वाद्यथा विनिद्रावस्थेत्युच्यते तथा सुप्तावस्था सुषुप्तावस्था जाग्रदवस्थाऽपि विनिद्रावस्थास्वात्मत्वाद्विनिद्रावस्थैव भवेत्, न तु ततो विलक्षणा स्यात् ननु सुप्ताद्यवस्थाया विनिद्रावस्थास्वात्मत्वमेकत्वमिति चेदुच्यते, अवस्थानामेकत्व पुरुषस्य त्वयोच्यते तथा सति पुरुषविनिद्रावस्थयोरेकस्वरूपत्वात् सुप्ताद्यवस्थानामपि पुरुषात्मत्वात् विनिद्रावस्थास्वात्मत्व सिद्धं तथैव विनिद्राद्यवस्थानामपि सुप्तावस्थास्वात्मत्व सुषुप्तावस्थास्वात्मत्व जाग्रदवस्थास्वात्मत्वञ्च सिद्धं विनिद्रावस्थास्वात्मभूतपुरुषस्वात्मकत्वात्सुप्ताद्यवस्थानां विनिद्रावस्थात्मकत्वम्, तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमादिति भाव। एवं सुप्तसुषुप्तावस्थयोर्विनिद्रावस्थात्वमतिदिशति–**एवमितरे अपीति**, सुप्तावस्थासुषुप्तावस्थे अपि विनिद्रावस्थाभिन्ने भाव्ये इत्यर्थ

1 सि० क० एवमितरेपि।

निद्रावस्थावत्, विनिद्रावस्थैव सुपुप्तावस्था विनिद्रावस्थास्वात्मत्वाद्विनिद्रावस्थावत्, तथा जाग्रदवस्थैव विनिद्रावस्था जाग्रदवस्थास्वात्मत्वाज्जाग्रदवस्थावत्, अस्यापि पूर्ववद्व्याख्या, एवं जाग्रदवस्थया सहैक्य विनिद्रावस्थाया व्याख्येयम्, एवमितरे अपीत्यतिदेश, जाग्रदवस्थैव सुप्तावस्था जाग्रदवस्थास्वात्मत्वाज्जाग्रदवस्थावत्, जाग्रदवस्थैव सुपुप्तावस्था जाग्रदवस्थास्वात्मत्वाज्जाग्रदवस्थावत् । तथा सुप्तावस्थैव [1]विनिद्रावस्था सुप्तावस्थास्वात्मत्वात्सुप्तावस्थावत्, एवमितरे अपीत्यतिदेश, सुपुप्तावस्थैव जाग्रत्सुप्तावस्थे सुपुप्तावस्थास्वात्मत्वात्, सुपुप्तावस्थावत् । एवमेवावस्थाना प्रत्येक विशेष्य परस्परत ऐक्य भावितम्, सामान्येनापि सर्वोपसंहारेणोच्यते—यैवान्यावस्था सैवान्यापि, एकस्वात्मत्वात् सैवेति । अथवाऽवस्थानामपि प्रत्येकभेदेषु परस्परात्मत्वापादनेन मनुष्यतिर्यगमरादिषु घटपटतृणादिषु चैक्य-मुन्नेयम्—इतरात्मकमितरत् इतरात्मत्वात्, तत्स्वात्मवदिति, इति पुरुष एवेत्यादि यावद्भेदाभावादिति, इति—अस्मात् कारणादेकत्वादयत् प्रोक्त सर्वत्र सम्भाव्याभावात् सर्वव्यापिता पुरुषस्येति तदुपनयति पुरुष एवेद सर्वमित्यतिदेशाभावो भेदाभावादिति, अतिदेशोऽतिसर्जनम्—पुरुषात्मकत्वव्याख्या तद्भाव इत्यर्थ, पुरुषेण वाऽस्याप्रत्यक्षेणेदशब्दवाच्यस्य प्रत्यक्षस्यातिदेश, अनेन वा तस्याप्रत्यक्षस्यातिदेश सर्वमेव तन्मयमिति ।

विख्याप्यते—

उपवर्णनभिन्नरूपाणामासां व्यतिकर सङ्करश्च प्राप्त, व्यतिकरो विनिद्रावस्थास्वात्मत्वं जाग्रदवस्थास्वात्मन, जाग्रदवस्थास्वात्मत्व विनिद्रावस्थास्वात्मन, एवमितरयोरवस्थयोरपीत रेतरस्वात्मत्वप्राप्ति । सङ्करस्तु क्षीरोदकसंयोगवदविवेचनीयविनिद्रावस्थास्वात्मत्वमिति, ताभ्याञ्चातथात्व तत्तत्स्वात्मत्वात् तत्स्वात्मवत्, अस्य चातथात्वमेव तत्स्वात्मत्वात् तत्स्वात्मवदिति पुरुषावस्थाव्यवस्थाऽभाव एव ।

उपवर्णनेत्यादि, यावद्व्यवस्थाभाव एवेति, उप सामीप्ये, सामीप्येन वर्णनमुपवर्णन विशेष-धर्मेण न सामान्यधर्मेण, सामान्यधर्मस्य दूरत्वात्, यथा पुरुषोऽय समुत्थायोपविष्टत्वात् पाण्यादिस-

विनिद्रावस्थाना जाग्रदवस्थात्वमाह—**तथा जाग्रदिति**। विनिद्रावस्थाना सुप्तावस्थात्वमाह—**तथा सुप्तेति**। तासा सुपुप्तावस्था त्वमाह—**सुपुप्तेति**। एव नारकतिर्यङ्नरामराणा घटपटादीनामप्येवमेव परस्परं स्वस्वान्तरभेदानाश्च तत्तदवस्थास्वात्मत्व हेतुत्वे क्य भाव्यमित्याह—**अथवेति**। तत्प्रकारमेव निर्दिश्योपदर्शयति—**इतरेति** । अतिसर्जनस्य दानार्थत्वात्प्रकृतोपयोग्यर्थमाह **पुरुषा त्मत्वेति, उपवर्णनेति** उपवर्णन हि वस्तूना परिच्छिन्नतया बोधनम् तच्च विशेषधर्मेणैव भवेत्, घटत्वादिरूपेण हि परिज्ञान स्यैव द्रव्यस्य जलाहरणाद्यर्थक्रियाकरणसमर्थत्वात् तेन रूपेण तस्य वर्णने पदार्थान्तरव्यावृत्त्या परिच्छिन्नबोधो भवति, न तु सामा न्यधर्मेण वर्णने, तस्याव्यावर्तकधर्मत्वेन परिच्छिन्नबोधाजननस्वभावत्वात् द्रव्यत्वादिना ज्ञात किमय घटो वा पटो वाऽन्यो वेत्यपरिच्छिन्नबोधस्यैव जननात् अर्थक्रियाद्यनुदयेन सामान्यधर्मो विनिश्चितबोध प्रति दूरभूतो विशेषधर्मस्तु झटिति व्यवहार सम्पादकत्वेन तथाविधबोध प्रति सन्निकृष्ट, एवमवस्था आत्यन्तिकनिद्राविगमत्वादिविशेषधर्मेणोपवर्णनतश्चातुर्विध्येन तत्त्व व्यवस्थाना तासां तत्तत्स्वात्मत्वात् परस्परमेकत्वान् वैपरीत्य सङ्करश्च प्राप्त इति भाव । सामान्यविशेषधर्मयोर्दूरत्वसन्निहितत्व दृष्टान्तमाह—**यथेति** समुत्थायोपविष्टत्वादयो विशेषधर्मा पुरुषत्वपरिच्छेदाय सन्निहिता नोर्ध्वत्वादयस्तेषां पुरुषो वा स्थाणुर्वेत्ये

१ सि० क० विनिद्रावस्थया सहैक्यमित्यधिक पाठ । २–२ सि० क० एवमितरेऽपी० ।

स्खलनात्, शिरःकण्डूयनाच्चेति, नोर्द्ध्वत्वादिति, उपवर्णनेन भिन्नानि रूपाण्यासां विनिद्राजाग्रत्सुप्तसुषुप्तत्वादिविशेषवर्णनेन तैश्चतूरूपैर्भिन्नैर्व्यतिकरः सङ्करश्च तासां प्राप्तः, इत्थमुक्तैकत्वात् । व्यतिकरो विनिद्रावस्थास्वात्मत्वं जाग्रदवस्थास्वात्मनः, जाग्रदवस्थास्वात्मत्वं विनिद्रावस्थास्वात्मनः, एवमितरयोरवस्थयोरपीतरेतरस्वात्मत्वप्राप्तिः, एतयोश्च तत्स्वात्म[त्व]प्राप्तिस्तयोरेतत्स्वात्म[त्व]प्राप्तिः । ततश्च दानशीलतपोविशेषैर्नरकावाप्तिर्हिंसादिभिः स्वर्गावाप्तिः, स्वर्गे दुःखानुभवनं नरके सुखानुभवनं पुरुषतत्त्वाज्ञानान्मुक्तिरिति, सङ्करस्तु क्षीरोदकसंयोगवदविवेचनीयविनिद्रावस्थास्वात्मत्वमित्येतौ व्यतिकरसङ्करौ प्राप्तौ, ताभ्याञ्च—व्यतिकरसङ्कराभ्यां हेतुभ्यामतथात्वं—विनिद्रावस्थाया अविनिद्रावस्थात्वम्, एवं शेषाणामप्यवस्थानां स्वस्वरूपत्वमासामवस्थानां तत्स्वात्मत्वात्, पुरुषस्वात्मत्वात्, पुरुषस्वात्माभिन्नविनिद्राद्यवस्थास्वात्मत्वादिति यावत्, तदेवैकत्वम्, कारणमाह—तत्तत्स्वात्मत्वा[त् तत्स्वात्मत्व]दिति, तासामतथात्वमित्थमुक्तम्, अस्य चेति, पुरुषस्याप्यतथात्वमेव—अपुरुषत्वमेव, तत्स्वात्मत्वात्तत्स्वात्मवदिति, एतमर्थमुपसंहरति—इति पुरुषावस्थाव्यवस्था[ऽभावः]—इत्थं पुरुषस्यावस्थानाञ्च व्यवस्था—विशेष्यासाधारण्येन लक्षणेन च वृत्त्याख्या व्यवस्था तस्या अभावः स्वरूपसिद्धेरभावात् ।

मा भूदेष दोषः पुरुषस्यावस्थानाञ्च व्यवस्थाया अभाव इति यदि पूर्वोक्तवद्व्यवस्था पृथक् पृथङ् मन्यसे पुरुषस्यापि सर्वावस्थाव्यापिनोऽवस्थानाञ्च चैतन्यसमवस्थानाविर्भावतिरोभावोत्कर्षापकर्षभेदभिन्नानां प्राग्व्याख्यातसृष्टिवत् ततश्च—

उक्तवद्वा व्यवस्थानुमतौ सत्यां पुरुषातिदेशस्त्याज्यः, तदत्यागे यदर्थमयमतिदेशोऽद्वैतैकान्तार्थस्तस्यैवासिद्धिः, एकपुरुषाभ्युपगमो ह्ययमेकपुरुषासिद्धिमेव ते करोति, योऽसावेक एव सम्भाव्यते पुरुषस्तस्याप्यनेकत्वमापद्यते ।

(उक्तवद्वेति) उक्तवद्वा व्यवस्थानुमतौ सत्यां पुरुषातिदेशस्त्याज्यः पुरुष एवेदं सर्वमिति, एकपुरुषमयत्वातिसर्गस्त्यक्तव्यो जायते पृथक् पृथक् पुरुषस्यावस्थानाञ्च स्वरूपव्यवस्थाभ्युपगमे पुरुषैककारणमयत्वविरोधादिति । एष दोषो मा भूदिति तदत्यागे यदर्थमयमतिदेशः—अतिसर्गः प्राग्व्या-

---

वमपरिच्छिन्नबोध एवैव समर्थत्वादिति भावः । एकस्यापरस्वात्मत्वप्राप्तिलक्षणं व्यतिकरमादर्शयति-**व्यतिकर इति** । तत्र दोषमाह-**ततश्चेति** । अविवेचनीयस्वभावत्वलक्षणं सङ्करं निदर्शयति-**सङ्करस्त्विति** । यद्वस्तु यथा विद्यते तत्तथा न स्यात् संकराद्व्यतिकराच्चेत्याह-**ताभ्याञ्चेति** । जाग्रदाद्यवस्थाया विनिद्राद्यवस्थात्मत्वे साक्षान्नास्तीत्यतस्तदर्थमाह-**पुरुषस्वात्मत्वादिति** । जाग्रदाद्यवस्थाया पुरुषस्वात्मत्वे पुरुषत्वमेव स्यात्, न तु विनिद्राद्यवस्थात्वमिति कथं व्यतिकरसङ्कराविस्याह-**पुरुषस्वात्मेति** । इत्थमेव पुरुषस्याप्यपुरुषत्वं विनिद्राद्यवस्थास्वात्मत्वेन विनिद्राद्यवस्थारूपत्वादित्याह-**पुरुषस्यापीति** । तथा च पुरुषावस्थयोः सङ्करव्यतिकराभ्यां स्वरूपस्यैवासिद्ध्या कथं तयोर्व्यवस्था भवेदित्याह-**इत्थमिति** । **पृथक् पृथगिति** चतस्रोऽवस्थाः परस्परं भिन्नाः सर्वैरनुवर्तनशीलः पुरुषोऽवस्थाभ्योऽन्य इति व्यवस्थां मन्यसे इत्यर्थः । तथाविधव्यवस्थाभ्युपगमे सर्वं पुरुषमयमिति कथमतिदिश्यतेऽभेदे हि स सम्भवति नान्यथेत्याह-**उक्तवद्वेति** । तथापि तदतिदेशाग्रहे तेन पुरुषमयत्वातिदेशेनैकान्तेनाद्वैतसिद्धिस्तेऽभिमता न सेत्स्यति प्रत्युतानेके पुरुषाः सम्पद्यन्तेऽवस्थाभिन्नत्वात् पुरुषस्येत्याह-**यदर्थमयमिति** । विनिद्राद्यवस्थानां देवमनुजादीनां [illegible] भिन्नतया निखिलानामेषां पुरुषमयत्वे

स्यात् पुरुष एवेदं सर्वमिति, किमर्थमसावतिदेशः ? अद्वैतैकार्थः -अद्वैतमेकपुरुषमयमित्येतत्प्रतिपादनार्थस्तस्यैवासिद्धिः -अद्वैतैकार्थस्य, किं कारणम् ? यस्मादेकपुरुषाभ्युपगमोऽयमेकपुरुषासिद्धिमेव ते करोति, तत्कथमिति चेत् ? योऽसावेक एव त्वया पुरुषः सम्भाव्यते तस्याप्यनेकतैवमापद्यते, एवमिति त्वदभिहितेनैव पुरुषस्वात्मातिदेशाद्वैतेन ।

का पुनर्भावना ? उच्यते—

यत्स्वरूपाव्यतिरिक्तलक्षणा अवस्थास्त्वया विना भेदेनोच्यन्ते पुरुष एवावस्था इति, नावस्था एव पुरुष इति तत एव तस्य ताभ्यो नानात्वं तासाञ्च त्वद्वचनादेव सिद्ध्यति, यथोर्ध्वग्रीवादिलक्षणो घटो घट एवोर्ध्वग्रीवादय इति, न त्वभेदेऽवधारणभेदोऽस्ति, यथा घटस्वात्मैव घटो घट एव घटस्वात्मेति, स पुरुषोऽप्येवञ्च सति पुरुषान्तरेणाभिव्याप्तः, ततश्चानवस्थितैकत्वतत्त्वप्रतिष्ठः पुरुषान्तरातिदेश्यश्च, पुरुषस्वात्मत्वादवस्थावत् ।

यत्स्वरूपेत्यादि यावदवस्थावदिति, यस्य स्वरूपं यत्स्वरूपं यस्य स्वरूपं पुरुषस्य, किं स्वरूपम् ? नित्यसर्वगतसर्वात्मकत्वकारणत्वादीनि, तदव्यतिरिक्तं लक्षणमासां ता अवस्थास्तदव्यतिरिक्तलक्षणाः तत्स्वरूपपुरुषाव्यतिरिक्तलक्षणास्त्वया विना भेदेनोच्यन्ते-तस्मात् पुरुषादभिन्ना एवोच्यन्त इत्यर्थः, तद्यथा पुरुष एवावस्था [इति], नावस्था एव पुरुष इत्यवधारणभेदादेव भेदोपदर्शनेन च भेदोऽभ्युपगम्यते तत एव तस्य ताभ्यो नानात्वं तासाञ्च त्वद्वचनादेव सिद्ध्यति यथोर्ध्वग्रीवादिलक्षणो घटो घट एवोर्ध्वग्रीवादयः, न पटो न पटचातुरस्र्यादय इति तस्य तासु तासाञ्च तस्मिन्नवधारणानवधारणाभ्यां भेद एव सिद्ध्यति, न त्वभेदेऽवधारणभेदोऽस्ति यथा घटस्वात्मैव घटो न [घट एव] घटस्वात्मेति, तस्मादवस्थानां विनिद्रादीनामवस्थावतश्च पुरुषस्य भेदस्त्वद्वचनादेवेति । किञ्च स पुरुषोऽपीत्यादि, एवञ्च सति एकपुरुषमयत्वातिदेशात्यागे सोऽपि पुरुषः पुरुषान्तरेणाभिव्याप्त

तावन्तः पुरुषाः स्युर्न तु त्वदिष्टकान्ताद्वैतसिद्धिरिति भावः । एतदेव स्फुटीकर्तुमाह-**यत्स्वरूपेति** पुरुष एवावस्था इति सामानाधिकरण्यनिर्देशात् पुरुषस्वरूपाव्यतिरिक्तस्वरूपताऽवस्थानां प्रदर्शिता । तथा नावस्था एव पुरुष इति सामानाधिकरण्यनिर्देशेन प्रतीयमानाभेदस्य नञा निषेधादवस्थाभ्यः पुरुषस्य भेदो गम्यते तथाऽवस्थानामपि परस्परं भेदस्त्वया स्वीकृत एवेति भावः । तत्र दृष्टान्तं दर्शयति-**यथेति,** ऊर्ध्वग्रीवादिलक्षणो घटो न पटः, घट एवोर्ध्वग्रीवादयो न पटचातुरस्र्यादय इति वचनेन घटाभेद ऊर्ध्वग्रीवादेः प्रतीयत इति भावः । **ततश्चानवस्थितेति,** एकत्वेन तत्त्वेन च यद्वैकत्वे तत्त्वे चानवस्थिता प्रतिष्ठा यस्य पुरुषस्येति विग्रहः, पुरुषस्यानेकत्वापादनात्तस्यानवस्थितैकत्वप्रतिष्ठत्वम् पुरुषपरम्परानवस्थापादनाच्चात्मस्वरूपासिद्ध्याऽनवस्थिततत्त्वप्रतिष्ठत्वं बोध्यम् । पुरुष एवावस्था इति निर्देशेनाभेदप्रतिपादनेऽपि अवस्था एव पुरुष इत्यनुक्त्वा नावस्था एव पुरुष इत्यवधारणभेदाङ्गीकारेण पुरुषावस्थयोर्भेद एव स्यात्, न हि सर्वथाऽभिन्नेऽवधारणभेदः क्वापि दृष्ट इत्याह-**अवधारणानवधारणाभ्यामिति** । तस्य पुरुषस्य तासु अवस्थासु अभेदावधारणेन, तासां अवस्थानां तस्मिन् पुरुषेऽभेदानवधारणेन । अभेदेऽवधारणभेदासम्भवे निदर्शनमाह-**यथेति** । अथ पुरुषः पुरुषान्तरेणाभिव्याप्तः पुरुषस्वात्मत्वात् यो यत्स्वात्मा स तेनाभिव्याप्तो यथा विनिद्राद्यवस्थाः ता हि पुरुषस्वात्मिका एव, नान्यः कश्चित्तासामात्मा तस्मादेव तास्तेनाभिव्याप्ताः, स तु व्यापकः, एवमेव पुरुषोऽपि पुरुषस्वात्मेति येन केनाप्यन्येन पुरुषेणाभिव्याप्तः स्यात्, न तु तेनैव पुरुषेण, व्याप्त्या पुरुषान्तराभिव्याप्तत्वसिद्धावपि स्वस्य स्वेनाभिव्याप्तत्वासम्भवात् पुरुषान्तराभिव्याप्तत्वं फलति तदपि पुरुषान्तरं पुरुषस्वात्मत्वादेवापरपुरुषान्तराभिव्याप्तं भवेदित्येवमुत्तरोत्तरपुरुषान्तराभिव्याप्तत्वं पूर्वपूर्वपुरुषादभ्यूह्यम्, तथा चानेके पुरुषा भवेयुरनवस्था चेत्याह-**एकपुरुषमयत्वेति** एवञ्च पुरुषः एकत्वे एकत्वेन वा न व्यवस्थितः, तथा स्वात्मस्वरूपे स्वात्मस्वरूपेण वेत्याह-

पुरुषस्वात्मत्वादवस्थावदिति प्राप्तः, यथा विनिद्राद्यवस्थाः पुरुषस्वात्मान एव नावस्थान्तरात्मिका इति कृत्वा पुरुषेणाभिव्याप्तास्तथा पुरुषोऽपि पुरुषस्वात्मत्वात्तदविनाभावात् पुरुषान्तरेणाभिव्याप्तः स्यात्तथा तदपि पुरुषान्तरं पुरुषस्वात्मत्वात्तद्वदेवेति पुरुषानेकत्वं स्यात्तस्यापि तथैवेत्यनवस्था च, ततश्च पुरुषेणाभिव्याप्तत्वादनवस्थितैकत्वप्रतिष्ठः पुरुष इति प्राप्तम्–अनवस्थिता एकत्वेन एकत्वे वा प्रतिष्ठाऽस्य सोऽयमनवस्थितैकत्वप्रतिष्ठः पुरुषः स्यात् पुरुषस्वात्मत्वात्, अवस्थावत्, यथाऽवस्थाः पुरुषस्वात्मत्वादनवस्थितैकत्वप्रतिष्ठास्तथा पुरुषोऽपि स्यादिति । तथाऽनवस्थिततत्त्वप्रतिष्ठः– तस्य भावस्तत्त्वमात्मस्वरूपम्, अनवस्थिता तत्त्वेन तत्त्वे वा प्रतिष्ठाऽस्य सोऽयमनवस्थिततत्त्वप्रतिष्ठः न स्वरूपे प्रतिष्ठितः स्यात् पुरुषः पुरुषस्वात्मत्वादवस्थावत्, यथाऽवस्थाः पुरुषस्वात्मानोऽनवस्थितात्मस्वरूपव्यवस्थाप्रतिष्ठाः पुरुषस्वरूपव्यवस्था एवेष्यन्ते तत्रैव तासां प्रतिष्ठा, न स्वात्मसु, तथा पुरुषोऽपि स्यात् । पुरुषान्तरातिदेश्यश्च पुरुषः स्यात् पुरुषस्वात्मत्वादवस्थावत्, यथेमाः सुप्ताद्यवस्थाः पुरुषस्वात्मत्वात् पुरुष एवेदं सर्वमित्यतिदिश्यन्ते तथा पुरुषः पुरुषस्वात्मत्वात् पुरुषान्तरमेवायमित्यतिदेश्यः स्यात् ।

स्यान्मतमेतद्दोषभयादिदंशब्दवाच्यप्रत्यक्षादर्थान्तरं पुरुषमभ्युपगम्यैता एवावस्था पुरुष इति प्रत्यक्षार्थेदंविषयतया पुरुष एवेदं सर्वमिति दृश्येऽदृश्यस्यातिदेशः स्यात्, यथाऽयं देवदत्त एवेत्ययंशब्दवाच्यो हि देवदत्तः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वयोः स एव तथा पुरुष एवेदमिति, एतच्चायुक्तम् यस्मात्—

अस्यां प्रत्यक्षार्थेदंविषयतायां याऽचेतनव्यक्तमूर्त्तानित्यादिरूपार्थपुरुषपरमार्थता प्राप्नोति ।

(अस्यामिति) अस्यां प्रत्यक्षार्थेदंविषयतायां सत्यामचेतनव्यक्तमूर्त्तानित्यादिरूपार्थपुरुषपरमार्थता प्राप्नोति । आदिग्रहणादसर्वात्मक[ासर्वगत]कार्यानेकत्वादिरूपार्थपुरुषपरमार्थतापि, न चेतनाव्यक्तामूर्त्तनित्यसर्वात्मकसर्वगतकारणैकरूपार्थपुरुषपरमार्थता स्यादिति प्रसक्तोऽयं दोष आपादितः, एवं तावदन्य[स्या]नेकत्वं पुरुष इति पुरुषस्वात्मापरित्यागेनावस्थाभेदद्वारेणोक्त्वोक्तः ।

ततश्चेति स्वस्य स्वाव्याप्तत्वलक्षणबाधसहकारेण यो यत्स्वात्मा स तेनाभिव्याप्त इति सामान्यव्याप्त्यापि पुरुषान्तराभिव्याप्तत्वलक्षणविशेषासिद्धेः पुरुषोऽनवस्थितैकत्वतत्त्वप्रतिष्ठः पुरुषस्वात्मत्वादवस्थावदिति भावः । अनवस्थितैकत्वतत्त्वप्रतिष्ठ इति पदं खण्डशो व्याकरोति–**अनवस्थितेति** । **यथेति** अवस्थानां चतुर्विधत्वनैकत्वे एकत्वेन वाऽनवस्थितत्वं बोध्यम् । अवस्थानां पुरुषात्मकतया पुरुषस्वरूप एव व्यवस्थितत्वं नात्मस्वरूपेऽतोऽनवस्थिततत्त्वप्रतिष्ठास्तथा पुरुषोऽपीत्याह–**तथेति** । एवमवस्था यथा पुरुषमयत्वेनातिदिश्यन्ते तथा पुरुषोऽपि पुरुषान्तरमयत्वेन पुरुषान्तरमेवायमित्यतिदेश्यः स्यादित्याह–**पुरुषान्तरेति**, नन्विदं सर्वं पुरुष एवेति पुरुषप्राधान्येन न पुरुषमयत्वातिदेशः क्रियते येनोक्तदोषाः स्युः, यतोऽत्रोपादेयस्य पुरुषमयत्वस्योद्देश्येन एतत्सर्वेणाभेदव्याप्तेरेतत्सर्वातिरिक्ते पुरुषेऽपि पुरुषमयत्वप्राप्तिः किन्तु एता अवस्था एव पुरुष इति प्रत्यक्षार्थेदंविषयावस्था एवोद्दिश्य पुरुषमयत्वं निधीयते, तथाच पुरुषमयत्वस्यावस्थात्वव्याप्यतया न पुरुषस्य पुरुषान्तरातिदेश्य इति शङ्कते–**स्यान्मतमिति** । एवं सति पुरुषमयत्वावस्थात्वयोः समव्याप्ततयाऽवस्थापुरुषयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वयोरभेदेन पुरुषस्यापि प्रत्यक्षार्थेदंविषयतायां सत्यां प्रत्यक्षार्थस्याचेतनत्वव्यक्तत्वमूर्त्तत्वानित्यत्वासर्वात्मकत्वकार्यत्वादिधर्मवत्तया पुरुषोऽपि तथैव भवेन्न तु चेतनत्वाव्यक्तत्वामूर्त्तत्वनित्यत्वादिधर्मवान् स्यादित्युत्तरयति–**अस्यामिति** । अथ दोषः पुरुषस्यावस्थास्वात्मत्व एव सम्भवति न तु पुरुषस्वात्मत्व इति पुरुषस्वात्मत्वप्रयुक्तदोषोपवर्णनावसरे तत्प्रदर्शनमनुचितमिति शङ्कां मनसिकृत्योभयोरभेदप्रसक्तोऽयमपि दोषः प्रसज्यत इति प्रदर्शित इत्याह–**प्रसक्तोऽयमिति** । एवं पुरुषः प्रधानतया परिगृह्य अवस्थाभेदद्वारेण पुरुष-

---

१ सि क दृश्यस्यादृश्यातिदिश्यात् । २ सि क °तापि । ३ सि क °भेद उक्त्वा° ।

इदानीमवस्था य[न]द्वारेणैव पुरुषानेकत्व त्वदुक्त तद्ब्रूम —

अवस्थास्त्वन्यत्वानेकत्व एव पुरुष , अवस्थास्वात्मत्वात् पुरुषस्य, ततस्तासामन्यत्वेनानेक , त्वदुक्तेरेवावश्यमन्यास्ता पुरुषात्ताभ्यश्च सोऽन्यस्तद्रूपापत्त्यनिष्टत्वात् अवस्थान्तरवत् ।

(अवस्थास्त्विति) अवस्थास्त्वन्यत्वानेकत्व एव पुरुष इत्येतत्प्रत्यभेदोपन्यासवाक्यम् तद्वचनस्मारणेन विचारार्थोपन्यासा[य] इत्यर्थ अवस्थास्तु पुरुषोऽन्यत्वानेकत्वे सत्येव, यतोऽवस्थास्वात्मत्व पुरुषस्येष्यते ततस्तासामन्यत्वेनानेक अन्योऽनेकश्चेति वा, तत्कथमिति चेत् त्वदुक्तेरेवावश्यमन्यास्ता पुरुषात्स्वाद्विशिष्टा[य]नस्था ताभ्यश्च सोऽन्य इति परस्परावधिकमन्यत्व साध्यते तद्रूपापत्त्यनिष्टत्वादिति हेतु , तयोश्चावस्थावस्थावतोस्तद्रूपापत्त्यनिष्टत्व सिद्धम्, अन्यथाऽवस्थाना विशेषितानामन्यत्वे साध्ये पुरुषपृथक्त्वेन तदसिद्धेराश्रयासिद्धि , तद्रूपापत्त्यनिष्टत्व वाऽसिद्धमाशङ्केत । अथवा पुरुषोऽवस्था इति चाविशेष्य पराभिमतवस्तूभयमपि परस्परतोऽन्यदिति सामान्येन साध्यते, इतरस्येतररूपापत्त्याऽनिष्टत्वादित्यर्थ ।अवधारणभेदाच्चेतररूपापत्त्यनिष्टत्वमापादितम् , किमिव ? अवस्थान्तरवत्, यथा विनिद्रावस्था सुप्तावस्थारूपापत्त्या नेष्टा तथा स्वतोऽन्यतश्चेति ।

तद्रूपापत्त्यनिष्टत्वासिद्धिरिति मा मस्था इत्यत आह—

यतोऽवस्थास्वात्मत्वमस्य नेष्यते, पुरुषातिदेशात्तु पुनरन्यत्व न सम्भवत्येव, स्वपरविपयकृतभेदद्वारान्यत्वासम्भवात् , कस्यचित्कथञ्चित्ततोऽन्यस्यानुपपत्तावपि चतस्रोऽवस्था त्वदुक्तिवदेव येन केनचिदुपपत्तिप्रकारेण सम्भावनापादितान्यत्वा पृथक् पृथक् स्यु पुरुषश्च ।

(यत इति) यतोऽवस्थास्वात्मत्वमस्य नेष्यते पुरुषस्य, एतदवस्थारूपापत्त्या पुरुषानिष्टत्वादवस्थाद्वारेण पुरुषस्यावस्थानाञ्चान्यत्वानेकत्व त्वदुक्तौ[1] चैवमुपपादितम् । पुरुषातिदेशात्तु पुनरित्यादि,

स्वामन्वात् पुरुषस्यान्यत्वानेकत्वमुक्तमित्याह-एव तावदिति । अथावस्था प्रधानीकृत्य तद्भेदद्वारेणैव पुरुषस्यान्यत्वानेकत्वमाह-अवस्था इति । पुरुषोऽवस्थाऽभिन्नस्तदा भवेद्यदा सोऽन्यत्वादनेकोऽन्यत्वे सत्यनेको वा स्यादिति तद्वाक्यस्यार्थ , इद वाक्य यत्स्वरूपाव्यतिरिक्तलक्षणास्ता इति पूर्ववचन स्मारयति तथा चावस्थास्वरूपाव्यतिरिक्तलक्षणत्वात् पुरुषस्याभेदे चानवधारणमेवासम्भवाद्भिन्नत्व तेन चानेकत्व भवतीत्याशयेनाह-प्रत्यभेदोपन्यासवाक्यमिति । पुरुषाभेदप्रतिपादकवाक्यविपरीतार्थबोधकत्वात्तथमित्यर्थ , कथमन्यत्वमित्यत्राह-त्वदुक्तेरेवेति नावस्था एव पुरुष इत्युक्तेरेव, एवञ्च पुरुषेऽवस्थाभेदोऽवस्थासु पुरुषभेदो वा तद्रूपापत्त्यनिष्टत्वादिति हेतुना साध्य इत्याह-परस्परेति अवस्थावस्थावन्तौ परस्परं भिन्नाविति प्रतिज्ञातव्य पुरुषस्यावस्थान्तरानिष्टत्वस्य त्वदिष्टत्वाच्चासिद्धत्व इतो पुरुषोऽवस्थाभिन्नस्तद्रूपापत्त्यनिष्टत्वादित्युक्तौ तु सिद्धसाधनदोष , अवस्था पुरुषभिन्ना तद्रूपापत्त्यनिष्टत्वादित्युक्तावाश्रयासिद्धि पुरुषभिन्नावस्थाऽसिद्धेरित्याह-अन्यथेति । पुरुषोऽवस्था इति नमभावमकृत्वा सामान्यत पराभिमत वस्तूभय परस्परतोऽभिन्न, इतरेतररूपापत्त्यनिष्टत्वादिति साध्यमित्याह-अथवेति । यथा घटादिषु विनिद्रादवस्थासु एकस्या अपररूपताया अनिष्टता तथाऽवस्थावस्थावतो परस्पररूपत्वेऽनिष्टत्वम्, न चातिदना हेतो अवधारणभेदाभ्युपगमकारणेनेतरस्येतररूपतापत्त्याऽनिष्टताया सिद्धत्वादिति भाव । उक्तानुमाने निदर्शनमाह-अवस्थान्तरवदिति । इममेवाह-यत इति नावस्था एव पुरुष इत्यवधारणाङ्गीकारेण पुरुषस्यावस्थास्वात्मत्वाभावात्तयो स्वकीयाभिप्रायावस्थापेक्षयाऽन्यत्वमनेकत्वञ्च सिद्धमित्यभिप्राय । पुरुष एवेदमिति वचनादवस्था पुरुष एवेत्यवधारणाङ्गीकारे

1 सि त्वदुक्तौ चैवमिति नास्ति ।

पुरुष एवेदं सर्वमिति पुरुषत्वेनावस्थानामनिर्देशेऽन्यत्वं न सम्भवत्येव कथं ? स्वपरविषयकृतभेदद्वारान्यत्वासम्भवात्—स्वविषयकृतो घटस्य रूपादीनां प्रधानस्य सत्त्वादीनाञ्चैकवस्तुगतानामेव धर्माणां भेदः परविषयकृतस्तु तयोरेव वस्त्वन्तरात् पटादेः पुरुषाच्च भेदः, तदुभयभेदद्वाराऽन्यत्वं सम्भाव्येत, तत्त्वनभ्युपगतान्यत्वद्वारद्वयभेदद्वयासम्भवात्, ततोऽन्यत्वानुपपत्तिः कस्यचिदिति वस्तुनः, कथञ्चिदिति रूपादिसत्त्वादिप्रकारेण तद्द्वारानभ्युपगमादेव, तत — पुरुषादन्यस्यानुपपत्तौ सत्या ता अपि चतस्रोऽवस्था [अन्यत्वोपपत्तिवत्] पृथक् पृथक् पुरुष [श्च]—चत्वारः प्रभेदाः स्युः पुरुषाः, इदमपि त्वदुक्तिवदेव, तत्कथमिति तदुच्यते यथा येनचिदुपपत्तिप्रकारेणासम्भाव्यमप्यन्यत्वमुच्यते तथा ता अप्यवस्थाः सम्भावनापादितान्यत्वाः पृथक् पृथक् स्युः ततश्च ताः पुरुषस्वात्मत्वात् परस्परतोऽन्यत्वाच्च पुरुषाः पृथक् पृथक्, विनिद्रावस्था प्रत्येकं पुरुषः, एवं शेषा अपि प्रत्येकं पुरुषाः, येन पुनरुपपत्तिप्रकारेणान्यत्वं ? अवधारणभेदादेव, एवं पुरुषातिदेशात् पुरुषबहुत्वं विनिद्राद्यवस्थानां पुरुषस्वात्मत्वादिति।

अथ पुरुषलक्षणापि विनिद्रावस्था न पुरुषः पुरुषोऽपि न तर्हि पुरुषोऽस्तु, पुरुषलक्षणत्वाद्विनिद्रावस्थावदेवं शेषा अपीति पुरुषाभाव एव, कुतोऽस्य सर्वगतता ?

अथेत्यादि, अथ पुरुषलक्षणापि विनिद्रावस्था न पुरुषः—यदि प्रत्येकं पुरुषत्वं तद्बहुत्वञ्च दोषौ दृष्ट्वा पुरुषलक्षणापि विनिद्रावस्था पुरुषो नेष्यते ततः पुरुषोऽपि न तर्हि पुरुषोऽस्तु पुरुषलक्षणत्वाद्विनिद्रावस्थावत्, एवं शेषा अपीति—यथा विनिद्रावस्था पृथक् पुरुष इत्यापाद्य तत्परिहारार्थं पुरुषलक्षणत्वे सत्यप्यपुरुषत्वमाशङ्क्य पुरुषस्यापुरुषत्वं तद्वदित्यापादितं तथा प्रत्येकं सुप्ताद्यवस्था अपि [पृथक्] पुरुष इत्यापाद्य तत्परिहारार्थं पुरुषलक्षणत्वे सत्यप्यपुरुषत्वमाशङ्क्य सुप्ताद्यवस्थानां तद्वत् पुरुषस्यापि

च तयोर्नान्यत्वं सम्भवतीत्याह-**पुरुषेति**। अन्यत्वप्रयोजकमादर्शयति **स्वपरेति**। वस्तुनोऽन्यत्वे हि स्वविषयकृतभेदः परविषयकृतभेदश्च प्रयोजकः, यथा घटनिष्ठानां रूपरसादीनां प्रधानगतानां सत्त्वरजःप्रभृतीनां परस्परं भेदात्, यथा वा तस्य घटस्य परविषयात् पटादेः प्रधानस्य च पुरुषाद्भेदादन्यत्वम्, एवंविधान्यत्वप्रयोजकं प्रकृते नास्ति सर्वस्य पुरुषात्मकत्वेन स्वपरभेदाभावात् कस्यचित् कथञ्चिदिति भावः। त्वदुक्त्या तु तस्यानेकत्वं सम्भवतीत्याह-**तत इति** विनिद्राद्याश्चतस्रोऽवस्थाः परस्परमन्याः पुरुषातिदेशाच्च पुरुषस्वात्मान इति पुरुषस्यापि चतुर्विधस्य प्रत्येकस्य पुरुषत्वपर्याप्तेरिति भावः। अवस्थानां पुरुषात्मकत्वे पुरुषवदनन्यत्वमेव न्याय्यं तदभिन्नाभिन्नत्वस्य तदभिन्नत्वव्याप्तत्वात्, अन्यत्वन्तु तासामसाध्यमेव परन्तु त्वयाऽवधारणभेदलक्षणोपपत्तिवशाच्चातुर्विध्यमुच्यतेऽतः पुरुषबहुत्वमित्याह-**यथेति**। तत्र हेतुमाह-**ततश्चेति**। प्रत्येकस्य पुरुषत्वपर्याप्तिं दर्शयति-**विनिद्रावस्थेति**। विनिद्रावस्था पुरुषः पुरुषस्वात्मत्वात् पुरुषवदित्यनुमानं फलितम्। अथ पुरुषस्वात्मत्वेऽपि विनिद्राद्यवस्थाया न पुरुषत्वमितीष्यते तर्हि पुरुषस्वात्मत्वाविशेषात् पुरुषस्यापि पुरुषत्वाभावप्रसङ्गेन कस्य सर्वगतता भवेत् पुरुषाभावात्, विद्यमानस्यैव हि सर्वगतत्वं नाविद्यमानस्येत्याह-**अथेति**। शेषास्ववस्थास्वपि विनिद्रावस्थाश्रितप्रसङ्गमतिदिशति-**यथेति**। पुरुषातिदेशात्सर्वस्य पुरुषस्वात्मत्वाद्विनिद्रावस्थाया पुरुषत्वेऽपादिते वादिना च तत्परिहाराय पुरुषस्वात्मत्वेऽपि नासौ पुरुष इत्युक्ते प्रतिवादिना पुरुषस्वात्मत्वाद्विनिद्रावस्थावत् पुरुष इति यथोपवर्णितं तथैव सुप्ताद्यवस्था अपि पुरुषस्वात्मत्वात् प्रत्येकं पुरुष इति प्रतिवादिनोक्ते वादिना च पुरुषस्वात्मत्वेऽपि पुरुषत्वानभ्युपगमे

---

१ सि क्ष ऽवस्थान्यथापत्तिवत्।

पुरुषात्मनोऽपुरुषत्वमित्यापादनीयमिति पुरुषाभाव एव—इत्थं पुरुषस्याभाव एव प्रसक्तः कुतोऽस्य सर्वगतता ? विद्यमानस्य हि सर्वत्वमसर्वत्वं सर्वगतत्वमसर्वगतत्वञ्चेति विचार्यं स्यात्।

अथवा त्वदभिप्रेतमेवैतदेवम्, तदात्मत्वाभिमतनिरसनात्, यथोष्णो न भवत्यग्निरिति ध्रुवमौष्ण्यात्मानमग्निमेव निरस्येत् तथेहापि।

(अथवेति) अथवा त्वदभिप्रेतमेवैतत्—अभावप्रतिपादनं नास्मदभिप्रायः, एवमिति, एतेन विधिना, कुतः ? तदात्मत्वाभिमतनिरसनात्, यो यदात्मत्वेनाभिमतोऽर्थस्तं निरस्यन् तदात्मानमेवार्थं निरस्यन् दृष्टः, यथोष्णो न भवत्यग्निरिति ध्रुवमौष्ण्येनाविनाभाविनमौष्ण्यात्मानमग्निमेवार्थं निरस्येत्, तथेहापि विनिद्राद्यवस्थालक्षणं पुरुषमुक्त्वा पुरुष [स्वात्मान एव ता] पुरुषान्न भिन्नाः सन्तीति ता निराकुर्वंस्तदात्मानं पुरुषमेव त्वं निराकरोषीति त्वदभिप्राय एवायं पुरुषाभावः। एवं तावत् प्रवृत्त्योपलक्षितस्त्वदीयोऽभिप्रायो व्याख्यातः।

नाभिप्रायमात्रादेवाभावः किं तर्हि ? स्फुटमेव त्वयोक्तं नास्ति पुरुष इति तद्यथा—

यत्तु यत्नेन[अवस्थालक्षणः पुरुषः पुरुषलक्षणा अवस्था इत्यतिदिश्यते तेनैकत्वान्यत्वादिविकल्पप्रसङ्गेनाविकल्पपरमार्थतयेष्टस्य तस्यासत्त्वमेवोक्तमतो न तूकवत्]

यत्तु यत्नेनेत्यादि, सामान्येनायं न्यायोऽवतार्यते भावना त्वस्य विशेष्य वक्तव्या, यथाऽवस्थालक्षणः पुरुषः पुरुषलक्षणा अवस्था इति वातिदिश्यमानानां परस्परमेकत्वमन्यत्वमवक्तव्यत्वमसत्त्वञ्चेति विकल्पाः स्युः, सविकल्पत्वेन पुनरेते सन्ति कल्पनाविषयत्वात्, विकल्पातीतनिर्विकल्पपरमार्थ-

मद्भिते प्रतिवादिना त्वद्देव पुरुषोऽपि न पुरुष इत्यापादनीय इति भावः। एवञ्च सति को दोष इत्यत्राह—**इत्थमिति**। योऽयं पुरुषस्याभावो मया प्रतिपादितः स नास्मदभिप्रायेण, किन्तु त्वदभिप्रायानुसारेणैव, अग्निर्नास्तीत्यनुक्तावपि नाग्निरुष्णो भवतीति तदात्मत्वेनाभिमतौष्ण्यनिरसनेऽग्नेर्निरसनमपि गम्यते तथा पुरुषो विनिद्राद्यवस्थालक्षण इत्युक्त्वा ताः पुरुषभिन्नाः न सन्तीति विनिद्रादीनां निरसनात्तदात्मा पुरुषोऽपि निराकृत एव स्यादित्याह—**अथ वेति**। **तदात्मत्वेति** स आत्मा यस्य, तदात्मनो भावः, तदात्मत्वेनाभिमतं तस्य निरसनात्, औष्ण्यस्याग्निरेवात्मा अतस्तदात्मत्वमौष्ण्यस्य तन्निरसनादग्निरपि निरस्त एव तथैवावस्थानामात्मा पुरुषः तदात्मत्वमवस्थानां पुरुषाच्च भिन्ना अवस्था सन्तीति तासां निरसनात् पुरुषोऽपि निरस्त एवेति भावः। **एवं तावदिति** इत्यमवधारणमेदाद्युपलक्षणप्रवृत्त्याऽनुमितः पुरुषाभावाभिप्राय इत्यर्थः। कण्ठतोऽपि पुरुषाभाव उक्त एवेत्याह—**नाभिप्रायेति**। **यत्त्विति** अत्र मूलं टीकातो नोपलब्धं केवलं भावनानुसारेणानुमितमेव। विनिद्रालक्षणः पुरुषः अवस्थास्वात्मा पुरुष इत्येवं यत्नेन पुरुषस्यावस्थात्मत्वमतिदिष्टम्, पुरुष एवेदं सर्वं पुरुषस्यात्मैव ता इत्येवमवस्थानां पुरुषमयत्वातिदेशः कृतः, एतेन परस्परं तयोरेकत्वं वाऽन्यत्वं वा ताभ्यामनिर्वाच्यत्वं वा अवाच्यत्वेनासत्त्वं वा प्रसज्यते तस्मात् पुरुषाभाव उक्त एव, अत एवोक्तवद्ग्रन्थानुमताविस्तार्याभिधानमत्राविस्तरानुमितस्य मूलस्य सामान्येनाभिप्राय, एनमेवाभिप्रायं विशिष्य दर्शयति—**भावना त्वस्येति**। एकत्वान्यत्वादीनां विकल्पानां कल्पनाविषयत्वेन सविकल्पत्वात् परमार्थतो विकल्पविनिर्मुक्तस्यैव पुरुषस्य त्वयाऽलक्षणत्वाभ्युपगमात् पृथक् पृथक् पुरुषस्यावस्थानाञ्चाभ्युपगमो न सम्भवति, एवमालक्षणत्वाभिमततत्त्वस्यावस्तुत्वमेव त्वया स्फुटीकृतमिति भावः। पुरुषाभावादेव सर्वस्याप्यभावः अवस्थावतोऽभावेऽव

१ मि क पुरुषस्यात्मैता।

त्वाधालक्षणत्व त्वयोक्त प्राक्, अतो न तूक्तवत् त्वयैव स्फुटीकृतमस्माभिः प्रतिपादयितुमिष्ट त्वद्वचनेनैव सर्वस्यापि, न केवल पुरुषस्यैव, अवस्थानामसत्त्वात् पुरुषस्य चेति ।

वयमपि ब्रूमोऽसदेव सर्वं त्वदिष्टमिति, त्वन्मते सर्वस्याभावात्, भवन हि द्विविधं सन्निधिभवनमापत्तिभवनञ्च, सन्निधिभवनमापत्तिभवनाभावे न भवितुमर्हति, इदमपि कुतोऽस्य ? भेदत्वेन परिणामित्वेन वाऽभूतत्वात्, वन्ध्यापुत्रवत् ।

(**वयमपीति**) वयमपि ब्रूम —न केवल त्वद्वचनादेवासत्त्व पुरुषस्य, त्वद्वचनसमर्थनाय वयमप्यसदेव सर्वं त्वदिष्टमिति ब्रूम कुत ? त्वन्मते सर्वस्याभावात्, भवन हि द्विविध मया वक्ष्यमाणमितरेतरापेक्षद्वैतवृत्ति सन्निधिभवनमापत्तिभवनञ्च सन्निधिभवनमापत्तिभवनाभावे न भवितुमर्हति, तिष्ठतु सन्निधिभवनम्, इदमपि कुतोऽस्य ? आपत्तिभवन पुरुषस्य, कथ नास्ति ? भेदत्वेनाभूतत्वात् परिणामित्वेनाभूतत्वात्, वन्ध्यापुत्रवत्, यथा वन्ध्यापुत्रो भेदत्वेन परिणामित्वेन वाऽभूतत्वान्नास्ति तथा त्वदिष्ट सर्वमापत्तिं नानुभवतीत्यसत्, किमर्थं विशेष्यते भेदत्वेन परिणामित्वेन वाऽभूतत्वादिति ? न पुनरभेदत्वादपरिणामित्वादित्युच्यते ? उच्यते भेदो न भवति [अभेदो] भेदादन्यो वा स्यात् एवमपरिणामीति, अभेदत्वादपरिणामित्वादिति, नास्य भेदोऽस्तीत्यभेदो नास्य परिणामित्वमित्यपरिणामि- [त्वमपरिणामि] त्वादभेदत्वादिति बहुव्रीहिसमासो वा स्यात्, बहुव्रीहिस्तावन्न घटत एव, अन्यपदार्थत्वादन्यस्यार्थस्याभावात्, अत समन्वयाभाव समन्वयाभावात्तदभाव, तत्पुरुषोऽपि प्रसज्य-

---

स्याभ्युपगमासम्भवादित्याशयेनाह-**सर्वस्यापीति** । केवल त्वद्वचनादेवासत्त्व पुरुषस्य नास्मद्वचनादिति मा शङ्किष्टा वयमप्यसत्त्व समर्थयाम इत्याह-**वयमपीति**, त्वदिष्ट सर्वमसत् त्वन्मते सर्वस्याभावात्, सत्त्वासम्भवात्, असम्भवमेव तावद्वक्तुमुपक्रमते-**भवन हीति** पुरुषस्य सन्निधिभवनापत्तिभवनान्यतरानात्मकत्वात्तदुभयव्यतिरिक्तभवनाप्रसिद्धेश्च न भवनधर्मत्वमतो वन्ध्यापुत्रवन्नास्ति स इति भाव । सन्निधिभवनापत्तिभवनयो परस्परापेक्षत्वाद्वस्तुद्वयसद्भाव एव तयो सम्भवेनैकान्तेन पुरुषैकत्वे तयोरसम्भव एवेत्याशयेनाह-**इतरेतरापेक्षेति** । तत्रादावापत्तिभवनमधिकृत्याह-**तिष्ठत्विति** । भोक्ता पुरुष सन्निधिभवनरूप, अथवा भोक्तु पुरुषस्य व्यापकत्वेन देशातीतत्वादेकप्रत्ययगतत्व सन्निधिभवनम् यथा ज्ञाताऽहमिति प्रत्यये ज्ञातृज्ञेययोरेकदैव या सङ्कीर्णोपलब्धिस्तदेव सन्निधिभवनम्, आपत्तिभवन तु प्रकृते पुरुषोपभोगार्थं महदादिरूपापत्ति तदुभयविध भवन परस्परापेक्षद्वैतवृत्ति भोक्तृभोग्यद्वैताभावे न सम्भवति, तत्रापत्तिभवन यद्भेदमापद्यते परिणाम वा तस्यैव भवेत्, अविद्यादिभि कारणै सत्त्वादयो गुणा कार्योन्मुखा भवन्ति परिणामेऽवतिष्ठन्ते, अव्यक्तमहदहङ्कारपरम्परया भेद समुद्भवते, न च निर्मलस्य पुरुषस्य मलोपाधिका परिणामादयो भवन्तीति नापत्तिभवन पुरुषस्येत्याशयेनाह-**भेदत्वेनेति** । अभिन्नत्वादपरिणामित्वादित्यनुक्त्वा भेदत्वेनेत्याद्युक्तं कारणमाह-**उच्यत इति** अभेदत्वादपरिणामित्वादित्यस्य तत्पुरुषो वा बहुव्रीहिर्वा समास स्यात्, तत्पुरुषपक्षे च नञ प्रसज्यप्रतिषेध पर्युदासो वाऽर्थो भवेत्, निधाय निवृत्तिकरण प्रसज्यप्रतिषेध, प्रसज्य क्रियागुणौ तत पश्चात् निवृत्तिं नञ् करोति, एष पूर्वपदार्थप्रधान:, उक्तश्च 'प्रतिषेध स विज्ञेयो यत्र पूर्वपदेन नञ्' इति । यथाऽनुपलब्धिरविवाद इत्यादि । परे तु 'प्रतिषेध स विज्ञेय क्रियया सह यत्र नञ्' इति वचनात् यत्र नञ् क्रियया धात्वर्थेनान्वेति तत्र स प्रतिषेध बोधयति तत्र सामर्थ्याभावान्न समास इति वदन्ति । अयमेव पक्षोऽत्राभिमत भेदो न भवतीति, न भेदोऽभेद इत्यत्र 'नञ' इति सूत्रेण समासोऽयमुत्तरपदार्थप्रधान, यथाऽब्राह्मणशब्दादारोपितो ब्राह्मण इति बोधेऽर्थोऽब्राह्मणभिन्न इत्यर्थ पर्यवस्यति तथाऽभेद इत्यत्राऽऽरोपितो भेद इति बोधेऽर्थोऽभेदभिन्न इत्यर्थ पर्यवस्यति, एतत्पक्षाश्रयेण भेदादन्यो वेत्युक्तम् । अथ पर्युदास, उक्तश्च 'प्राधान्यं तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदास स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥' इति । अन्यपदार्थप्रधानो यथा—नास्य भेदोऽस्तीत्यभेद इति, 'नञोऽस्त्यर्थाना वाच्यो वा चोत्तरपदलोप'

प्रतिषेधपक्षे न घटते नञ् क्रियापदसम्बन्धिनोऽसमर्थत्वात्, तस्माद्भेदादन्य इति पर्युदास स्यात्, स च घट्टन्नीटितुल्य एवार्थत इति भेदत्वेनाभूतत्वात् परिणामित्वेनाभूतत्वादिति सुखग्रहणार्थं शङ्कापोहाथमित्युक्तम् ।

भिन्नाना हि भावानामव्यभिचरितैकत्वापत्तीना सर्वत्व भवति न त्वदिष्टस्यैकस्याभिन्नस्येति तद्व्याचष्टे—

अव्यभिचरितानेकत्वापत्तिर्ह्यनेकेन विना न भवति यथा शुक्रशोणितादेरनेकस्यैकत्वापन्नस्याध्यात्मिकस्य, स हि भेदभाव सर्वत्व तस्मान्नाभिन्नस्यैकस्य सर्वत्वमिति सर्वत्वाभावात् पुरुष एवेद सर्वमित्ययुक्तमुच्यते ।

अव्यभिचरितेत्यादि, यावद्भेदभाव सर्वत्वम्, अव्यभिचरितमनेकत्व यस्य तदिदमव्यभिचरितानेकत्वमेक तस्य गतिपरिणामस्तदापत्ति, सैकत्वापत्तिरनेकेन विना न भवतीति, यथा शुक्रशोणितादेरनेकस्यैकत्वापन्नस्याध्यात्मिकस्य । यथोक्तम् 'माउ ओय पिउ सुक्क त तदुभयसंसिट्ठ कलुस किब्बिस तप्पढमयाए आहारमाहरेत्ता जीवो गब्भत्ताए वक्कमति (१ सू०) । (२ सू०) सत्ताह कलल होति सत्ताह होइ अब्बुद । अब्बुदा जायए पेसी पेसीतो जायते घण' (त०वै०गा०१७) इत्यादि, भिन्नाना वैषम्येण परिणवाना शुक्रशोणितसम्बद्धाहारादीनामैक्यापत्त्या हि सर्वत्व शरीरेन्द्रियादे , तथा चात्रापि सर्वत्व भूम्यम्ब्वादिव्रीहितोयदेशकालादिभिन्नार्थाना वैषम्येण विपरिणाममापन्नानामैक्यापत्त्या सर्वत्र दृश्यते नान्यथेति । हिशब्दो यस्मादर्थे, यस्मादित्थ भिन्नार्थाव्यभिचरितैकगति सर्वत्वम्, स हि भेदभाव सर्वत्वम्, तस्मान्नाभिन्नस्यैकस्य सर्वत्व कस्यचित्, तस्मात् सर्वत्वाभावादयुक्तमुच्यते पुरुष एवेद सर्वमिति ।

किञ्चान्यत्—

त्वदुक्तैकसर्वतायान्तु प्रत्यक्षत एव भिन्नानेकैकसर्वताया दर्शनात् प्रत्यक्षविरोधो ग्रहण

इति वार्तिकेन समास , अथ समास पुरुषवादे न सम्भवति, अन्यस्याभावात्तथा तत्समानार्थनञ्पर्युदासबोधकतत्पुरुषोऽपि न भवति, अन्यस्याभावात अतोऽभेदत्वादपरिणामित्वादित्यनुक्त्वा भेदत्वेनाभूतत्वात् परिणामित्वेनाभूतत्वादित्युक्तम् । अनेकस्याव्यभिचार्यैकत्वापत्तिलक्षणसर्वत्वस्य त्वन्मतेऽसम्भवादेकस्य सर्वत्वासम्भवाच्च सर्वस्य पुरुषमयत्वाभिधानमसङ्गतार्थंतया दुष्टमित्याह—अव्यभिचरितेति विभिन्नानां शुक्रादिरूपाणां यावतां समुदायलक्षणैकत्वापत्तिश्चित्ररूपात्मिका सर्वमुच्यते न तु सर्वैक सर्वपदवाच्य इति सर्वत्वमनेकापेक्षमतोऽनेकषां वस्तूनामभावे कुत सर्वत्वमिति भाव । सर्वत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति, पुराणे रजसि गते नवे चावस्थिते शुद्धस्नातया स्त्रियाऽव्यापन्नयोनिशोणितगर्भाशयया ऋतुमत्या यदा पुमानव्यापन्नबीजो मिथीभाव गच्छति तदा तस्य हर्षोदीरित पर शरीरधात्वात्मा शुक्रभूत सम्भवति, स चोचितेन पथा गर्भाशयमनुप्रविश्यार्तवेनाभिसम्मूर्च्छति तत्र शुक्रशोणितजीवसंयोगे तु खलु कुक्षिगते गर्भसंज्ञा भवति, गर्भस्तु खल्वन्तरिक्षवायुवह्नितोयभूविकारश्चेतनाधिष्ठानभूत , एवमनया युक्त्या पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मको गर्भश्चेतनाधिष्ठानभूत तथा च यावन्तो गैर्ते मूर्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्त पुरुषे यावन्त पुरुषे तावन्तो लोक इति, तत्र भिन्नाना भावानामव्यभिचरितैकत्वापत्तीनां सर्वत्वं भवति न त्वेकान्तेनैकस्य सर्वत्वमिति भाव । सत्ताहमिति ऋतुकाले सम्प्रयोगाच्छुक्रशोणिते सप्तरात्रोषित सदसद्भूतावयव कलल भवति, तत सप्तरात्रोषित अर्बुद भवति अर्बुद वर्तुलोन्नतम् अर्बुदात् पेशी जायते, दीर्घा मांसपेश्याकारा पेशी, पेशीतो घन जायते घन कठिन । त्वदुक्तेति त्वदुक्ता या एकस्य सर्वता तस्यामित्यर्थ , इदय

भेदादनुमानविरोधः, त्वदुक्तासदुक्तैकार्थ्याभावे भेदाभ्युपगमात् स्ववचनाभ्युपगमविरोधो लोके घटपटादिभेदप्रतीतेर्लोकविरोध, अविकल्पशब्दार्थाद्विकल्पव्यवहाराङ्गीकरणादभ्युपगमविरोध., असिद्धादिहेतुता च, न घटाद्यवस्थाऽभेदाद्वृक्षादिदृष्टान्त' ।

त्वदुक्तैकसर्वतायां त्वित्यादि, एकमेव सर्वमित्येतस्यामेकसर्वतायाम्, सर्वैकतायामिति वा पाठात् सर्वैकपुरुषमयतायां प्रत्यक्षत एव भिन्नानेकैकसर्वताया दर्शनात् प्रत्यक्षविरोध, ग्रहणभेदादनुमानविरोध, ग्रहणभेदे हि न्याय्यो ग्राह्यभेद इति, भेदत्वपरिणामित्वादिभावाभावे सर्वत्वापत्तिभवनाभावाद्वाऽनुमानविरोध. त्वदुक्तासदुक्तैकार्थ्याभावे भेदाभ्युपगमात् स्ववचनाभ्युपगमविरोध, लोके घटपटादिभेदप्रतीतेर्लोकविरोध । अविकल्पशब्दार्थत्वादित्यादि, अविकल्प शब्दार्थ इत्यभ्युपगम्य विकल्पव्यवहाराङ्गीकरणाद्वाभ्युपगमविरोध', सर्वमेकमिति विकल्पधर्मत्वेन धर्मित्वेन च तदुभयविशेषत्वाभ्याञ्चेष्टस्य तेनैवाभ्युपगमेन निराकरणादविकल्पशब्दार्थस्य, अभ्युपगतधर्मधर्मिस्वरूपविशेषोभयविरोधा असिद्धादिहेतुता च, हेतोरनतिरिक्तपरापराणीयोज्यायोरूपात्मकत्वादित्यादे प्रतिज्ञातैकपुरुषाभेदात्, त्वयाऽस्माभिश्चोक्तेन न्यायेन पुरुषाभावाद्धर्म्यसिद्धेराश्रयासिद्धि', त्वन्मतेनार्थान्तराभावेऽसाधारणता, अस्मन्मतेन विपक्ष एव भावाद्विरुद्धता साधारणानैकान्तिकता वा, सपक्षमभ्युपगच्छतो वा । न घटा-

पुरुष एवेद सर्वमिति वाक्यस्य पुरुषे एतत्सर्वातिदेशपरत्वे बोध्यम् । अत्र भिन्नानामनेकेषामेकत्वापत्तिलक्षणसर्वत्वस्य प्रत्यक्षतो दर्शनात् प्रत्यक्षविरोध । यदा त्वेतत्सर्वमुद्दिश्य पुरुषत्वबोधन तस्यार्थस्तदाऽप्याह–सर्वैकतायामितीति । सर्वत्र पुरुषोऽयमिति ज्ञानाभावात् पुरुष एव पुरुषत्वग्रहात्, पृथिव्यादौ च पृथिव्यादीत्येव ग्रहात् ग्रहणभेद, यद्वा पुरुषस्याहत्वेनैव जगत इदत्वेनैव च ग्रहणाद्ग्रहणभेद, न हि सर्वस्यैकत्वे ग्रहणभेद सम्भवति, अन्यथा घटपटादिग्रहणभेदेऽपि घटो वा पटो वा एक एव ग्राह्य सर्वस्य स्यादित्यनुमानेन ग्राह्यभेदस्य सिद्धे पुरुषमयत्वातिदेशोऽनुमानविरुद्ध इत्याह–ग्रहणभेदादिति । सर्वस्य पुरुषमयत्वातिदेष्टृणा सर्वत्र पुरुषत्वग्रहात् ग्राह्याभेदेऽपि आविद्यकग्रहणभेदत्वाद्य ग्रहणभेदे वस्तुतो ग्राह्यभेद इति व्याप्त्यसिद्धेर्नानुमानविरोध इत्याशङ्क्याह–भेदत्वेति, एकान्तत एकत्वात्मकत्वे जगत कस्य सर्वत्वापत्ति यदुद्दिश्य पुरुषमयत्व विधीयेत, विधीयते च त्वया, तस्मात् सन्ति भेदत्वपरिणामित्वादिभावा, एवञ्चैकपुरुषमयत्वमेतदनुमानविरुद्धमिति भाव । त्वदुक्तेति सर्वमेकमिति त्वदुक्तस्य सर्वं नैकमिति मदुक्तस्य चैक एवार्थो भवन्मतेनाभ्युपगन्तव्य, अन्यथा विभिन्नार्थत्वे कथमेकपुरुषमयत्वाभ्युपगमो भिन्नार्थाभ्युपगमात्, एकार्थत्व तु न युक्त परस्परविरुद्धत्वादिति भाव । लोकविरोधमाह–लोक इति । सर्वं एव शब्दास्तत्तदवयवबोधनद्वारेण तत्तदवयवाभिन्नस्य गोरिव विषाण्यादिशब्दा पुरुषस्यैव वाचका इति विकल्पविनिर्मुक्तस्यैव वाचकत्वमभ्युपेत्य प्रधानतया घटपटादीना विकल्पानां व्यवहारविषयताङ्गीकारादप्यभ्युपगमविरोध दर्शयति–अविकल्पेति व्यवहार शब्दप्रयोग । अथ सर्वमेकम्, अनतिरिक्तपरापराणीयोज्यायोरूपात्मकत्वात् वृक्षवदिति पुरुषवाद्युक्तानुमाननिराकरणार्थं प्रथम प्रतिज्ञादोषमाह–सर्वमिति धर्मधर्मिणो स्वरूपबाधो विशेषबाध उभयस्वरूपबाध उभयविशेषबाधश्चेति प्रतिज्ञादोषा पूर्वोक्ता प्रत्यक्षादिविरोधा अपि । अथ हेतुदोषमादर्शयति–असिद्धादीति । हेत्वसिद्धि दर्शयति–हेतोरिति, साध्याभेदेन हेतुरपि साध्यसमत्वादसिद्ध इति भाव । आश्रयासिद्धिमाह–त्वयेति, आवयोरुभयाभिप्रायेण पुरुषाभावस्य पूर्वमुक्तत्वादिति भाव । पुरुषभिन्नस्याभावात्सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वात् दुक्तहेतोस्त्वन्मतेनासाधारणानैकान्तिकत्वमित्याह–त्वन्मतेनेति । अस्मन्मतेन पुरुषाभावाद्विपक्ष एव हेतो सत्त्वेन साध्याभावव्याप्तत्वाद्विरुद्धत्वमित्याह–अस्मन्मतेनेति । सपक्षाभ्युपगमे चास्मन्मतेन साधारणानैकान्तिकत्वमित्याह–साधारणेति । घटपटाद्यवस्थानां पुरुषाद्भेदाभावान्न वृक्षादेर्दृष्टान्ततेत्याह–नेति, दृष्टान्तपदेनाभेतनेनासान्वय । अत एव च साध्यसाधनादे पुरुष इव तदभिन्ने तस्मिन्नसिद्धेर्दृष्टान्तदोष, साध्यसाधनादेरभावाप्रसिद्ध्या वैधर्म्यदृष्टान्तदोषा भाव्या

यवस्थाऽभेदात् वृक्षादि दृष्टान्त , वृक्ष इति पुरुषव्यतिरिक्तवृक्षाद्यवस्थाभेदाभावे साध्यसाधनोभयधर्म धर्म्यसिद्ध्या दृष्टान्तदोषाः, आदिग्रहणाद्यथासम्भव कल्पना कृत्वा वैधर्म्यदृष्टान्तदोषा योज्या , एव तावत् पुरुषमयस्य सर्वस्यायुक्तमित्युक्तम् ।

अधुनाऽतिदेशेन नियत्यादिष्वपि दोषास्तानेवाह—

यथा च पुरुषे तथेतरद्रव्यार्थेष्वपि प्रतिस्व योज्यम् , तद्यथा-विनिद्रावस्थास्थाने पुरुषस्य सामान्यलक्षण विशेषलक्षणञ्च यथा व्याख्यात तथा नियत्यादावभेदैकत्व सामान्यलक्षणमतीतानागतवर्त्तमानबाल्यकौमारयौवनक्रमयौगपद्यादयो निद्रादिवद्विशेषलक्षणमिति व्याख्याय विकल्पद्वयप्रतिषेधस्तथैव कर्त्तव्य ।

यथा च पुरुषे तथेतरद्रव्यार्थष्वपीति, नियतिकालस्वभावभावेष्वपि, स्व स्व प्रति प्रति स्व प्रत्येक योज्यम्, तमतिदेशोपायमाचष्टे–तद्यथा विनिद्रावस्थास्थानेऽभेदैकत्व विनिद्रावस्थासामान्यलक्षण पुरुषस्य पुरुषवादे सुप्ताद्यवस्थाव्यापित्वात् सुप्ताद्यवस्था अपि विशेषा , तस्य तदात्मत्वादिति यथा व्याख्यात तथा नियत्यादावभेदैकत्व नियत्यादे सामान्यलक्षणम् , अतीतानागतवर्त्तमानबाल्यकौमारयौवनक्रमयौगपद्यादयो निद्रादिवद्विशेषलक्षणमिति व्याख्याय विकल्पद्वयप्रतिषेधस्तथैव कर्त्तव्य — अथ किं या एता अवस्थास्ता एव नियत्यादि , उत नियत्यादिरेवावस्था ? यदि ता एव नियत्यादि समुदयवादः क्षणिकवादो विज्ञानमात्रवाद शून्यवाद इत्यादि, अथ नियत्यादय एवावस्थास्तदाऽभेदैकत्वावस्थालक्षणत्वादि स एव प्रपञ्चो योज्य इति ।

अतस्तत्त्वे तावत्सवदति यदय भवति सोऽस्य भाव इति सर्वगतत्वनित्यत्वदेशकालाभेदात् । इद पुनर्न तावदिच्छामो यस्तु भवति स कर्त्तेति, सम्प्रधार्यत्वात्, अकर्त्तुराकाशादेरपि भवनात्, अभवनव्यावृत्तिमात्रसत्तार्थत्वाद्भवनस्य, कारणपर्यायत्वात् करोतेरकारणमपि भवत्येव, भवते स निष्पत्तिभवनद्वयार्थत्वात्, अस्तिभवतिविद्यतिपद्यतिवर्त्ततीना सन्निपातषष्ठाना सत्तार्थत्वात् ।

इत्याह–वृक्ष इतीति । एव पुरुषवादे दोषानुक्त्वा नियत्यादिवादेष्वपि तानेव दोषानतिदिशति–यथा चेति । अतिदेशोपायमादर्शयति–तद्यथेति । नियत्यादे सामान्यलक्षण विशेषलक्षणञ्च दर्शयति–तथा नियत्यादाविति । अत्रापि विकल्पं प्रदर्शयति–अथ किमिति । सक्षेपतो विकल्पद्वये दोष दर्शयति–यदि ता इति । अथ पुरुषादिवादिभि खण्डनकर्तु सांख्यस्य यावत्यशेऽविसवादस्त प्रदश्य विसवादस्थानं प्रदर्शयति–अत इति । मुख्यतत्त्वविषये सर्वगतत्व नित्यत्वं देशकालाभ्यां भेदाभावश्च सर्वैरिष्ट अतो भवतीति भाव येन भूयते यो भवति स एव भाव इत्यशो नास्माकं विरुद्ध इति भाव । स्वतन्त्र कर्ता स एवेति यदुच्यते पुरुषादिवादिभिस्तत्तु विचार्यमित्याह–इद पुनरिति उक्त हि पुरुषवादारम्भे स भवतीति भाव को भवति य कर्ता क कर्ता य स्वतन्त्र क स्वतन्त्र यो ज्ञ इति तदेतद्विचार्यमिति भाव । जायतेऽस्ति विपरिणमतेऽपक्षीयते वर्धते विनश्यतीत्येव षट्सु भावविकारेषु द्वितीयो विकारोऽस्तीति योऽस्ति भवति विद्यते सन्निपततीत्यादिशब्दाभिधेयो भाव स सत्तामात्रस्य नाम्ना विपरिणाममाचष्टे अपूर्णत्वात् न स प्रतिषेधति उपस्थितत्वात् किन्तु अभवनव्यावृत्तिमात्ररूपसत्तार्थत्वमाहार्य भवनशब्द , इदश्च भवनमाकाशादेरप्यस्ति यदि यो भवति स कर्त्तेत्युच्यते तर्हि कारणकार्यव्यतिरिक्ते नित्ये भवने न स्यादित्याशयेनाह–अकर्त्तुरिति । भावो द्विविध कारणात्मा कार्यात्मा चेति यत्सन्निधिभवनमापत्तिभवनमुच्यत इति तद्दर्शयति–भवतेरिति । भवन हि क्वचिदेव देशे न सर्वत्रेति देशपरिच्छेदाभावात् सर्वगतत्वादभिन्नम्, सर्वनेदानीमेव

(अत इति) अतोऽस्मात्तत्त्वे तावत् सवदति शेष न सवदति सर्वं त्वदुक्तम्, कतमत् सवदतीति चेत ? यदस्य भवति सोऽस्य भाव इत्येतत् सवदति तस्य भावस्तत्त्वम्, येन भूयते यो भवति स एव भाव, कर्तृलक्षणा षष्ठीं कृत्वा तस्य भाव स भाव इतीदमस्य दर्शनेन सह सवदति, किं कारण ? सर्वगतत्वनित्यत्वदेशकालाभेदात्–सर्वगतत्वेन नित्यत्वेन यथासख्य देशकालाभ्यामभेदात्, तद्धि भवन देशत क्वचिन्न भवतीति सर्वगतत्वादभिन्नम्, कालत सतत भवति न कदाचिद्भवतीति नित्यत्वादभिन्न तस्मादभेदादिष्यत एतत्, इद पुनर्न तावदिच्छाम सम्प्रधार्यत्वात्, यस्तु भवति स कर्त्तैवेति सम्प्रधार्यम्, न हि कर्त्तरि विहिततिप्प्रत्ययान्तभवतिशब्दश्रवणादेव कर्तृत्वम्, अकर्तुराकाशादेरपि भवनात्, अभवनव्यावृत्तिमात्रसत्तार्थत्वाद्भवनस्य, कारणपर्यायत्वात् करोतेरकारणकार्यमपि भवत्येव, भवते सन्निध्यापत्तिभवनद्वयार्थत्वात्, अस्तिभवतिविद्यतिपद्यतिवर्त्ततीना सन्निपातषष्ठाना सत्तार्थत्वादित्येतदस्वतन्त्रस्याव्यावृत्तस्यापि भवने कारणमाह, भवते सन्निध्यापत्तिभवनार्थत्व अस्तिविद्यतिसन्निपातानां सन्निधिमात्रभवनार्थत्वम्, पद्यतिवर्त्तत्योरापत्तिभवनार्थत्वमिति भाग सव्यापारत्वान्निर्व्यापारत्वाच्च त्रयाणा [द्वयोश्च], भवते सामान्यभवनवाचित्वादिति, अपरिणामित्वादकर्तृत्वात् [परिणामित्वात्] कर्तृत्वाच्च विशेष ।

असतो भवनाभावादस्त्यादिभवन सन्निधिमात्रवृत्त्येव तदापत्तिभवनपृथग्भूतम् ।

(असत इति) असतो भवनाभावादस्त्यादिभवन सन्निधिमात्रवृत्त्येव सन्निधिमात्रा वृत्तिरस्येति सन्निधिमात्रवृत्ति, तदस्तिभवनमापत्तिभवनपृथग्भूत ततोऽन्यदीषद्भिन्नमव्यावृत्तमित्यर्थ ।

स्यान्मतम्—

सर्वतन्त्रसिद्धान्तेन विरुद्धमस्वतन्त्रभवनम्, भवते कर्तृविहिततिप्प्रत्ययान्तत्वादित्येतच्चायुक्तम्, तत्रैवानुज्ञातत्वात्, यदुपादायैतदभिधीयते–यत्राप्यन्यत् क्रियापद न श्रूयते तत्रापि 'अस्तिर्भवन्तीपर प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यतेऽर्थसद्भावात्, यथा वृक्ष इति, अस्तीति गम्यते,' (महाभाष्य० अ २ पा ३ सू १) अस्ति भवति सन्निहितमित्यर्थ ।

नान्यदेति कालपरिच्छेदाभावान्नित्यत्वाच्चाभिन्नमित्याह–सर्वगतत्वेनेति । ननु 'ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य' इति सूत्रेण तिप कर्त्तरि विधानाद्भवतीत्यस्य भवत्कर्त्तैवार्थ, तत्कथ सम्प्रधार्यमित्यत्राह–न हीति । भवनस्य द्वैविध्ये प्रमाणमादर्शयति–अस्तिभवतीति । सन्निधिभवनमपरस्य सद्भाव एव भवेदित्यस्वतन्त्रमापत्तिभवनादीषद्भिन्नत्वेनाव्यावृत्तमित्याह–अस्वतन्त्रस्येति । सन्निधिभवनमव्यापारमपरिणाम्यकर्तृ च, आपत्तिभवन सव्यापार परिणामि कर्तृ चेत्याह–सव्यापारत्वादिति । आपत्तिभवनमपि सन्निधिभवनाभावे वस्तुनोऽसत्त्वात् क्वाऽऽपत्तिभवनमतस्तदावश्यकमित्याशयेनाह–असत इति । सन्निधिभवन तर्ह्यनर्थकत्वादस्वतन्त्रभवनमेव जात तच्च व्याकरणविरुद्धमित्याशङ्कते–सर्वतन्त्रेति, सर्वशास्त्राविरुद्ध स्वशास्त्रेऽधिकृतोऽर्थ सर्वतन्त्रसिद्धान्त, सोऽत्र व्याकरण, तेनास्वतन्त्रभवन विरुद्ध भवनमात्रे प्रधानतया वक्तुरपेक्षाया उक्तत्वादिति भाव । व्याकरणे सर्वत्र कर्तृयुक्तम्, भवतीत्यत्र नियत कर्त्ता, कर्त्तरि तद्विधानात् तेन स्वतन्त्रभवनमेव तत्सिद्धान्तेन भवेन्नास्वतन्त्रभवनमित्याशयेनाह–भवतेरिति । सन्निधिभवनमपि तत्रानुज्ञातमेव, क्रियापदान्तराश्रवणे सन्निधिभवनवाचिन प्रथमपुरुषान्तास्धातोरप्रयुज्य

---

१ क देशे । २ सि कर्तृत्वाच्चेति नास्ति ।

(सर्वतंत्रेति) सर्वतन्त्रसिद्धान्तेन व्याकरणेन विरुद्धमस्वतन्त्रभवनम्, भवतेः पर्यूर्विहितविप्रल-यान्तत्वादित्येतथायुक्तम, तत्रैवानुज्ञातत्वात्, यदुपादायैतदभिधीयते इत्यादि, इदं तु सन्निधिमात्रवृ-त्तिभवनमेवोपादायाभिहितम्। यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रापि अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयु-ज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते भवन्ती वर्त्तमाना विभक्तिः पूर्वाचार्यसंज्ञयोक्ता लडित्यर्थः तत्परोऽस्ति — असि — अस भुवीति धातुः, 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' (वार्तिक पा ३।३।१०८ सूत्रे) प्रथमपुरुषे न मध्यमोत्तमयोः, अप्रयुज्यमानोऽपि गम्यते, अर्थसद्भावात्-अविनाभावादर्थेन, तदुदाहरति—वृक्ष इति, अस्तीति गम्यते, किमुक्तं भवति अस्ति भवति सन्निहितमित्यर्थः, निर्दिष्टं सन्निधिभवनमुभयोः समानलक्षणत्वादादौ।

आपत्तिभवनं तु—

अस्तिभवनमेवेदं सन्निहिततथावृत्ति आपत्तिभवनम्, कारणे कार्यस्य सत्त्वात्, यथा घटो भवतीति, पूर्वमघटत्वेन दृष्टं सन्निहितमेव मृदि घटभवनं व्यक्तं निर्वर्तते आपद्यत इति।

अस्तिभवनमित्यादि, यावदापद्यत इति, इदमपि चेयद्भिन्नं सन्निधिभवनमेव, यथा वृत्ति सन्निहितस्य तथावृत्तेरापत्तिभवनम्, अथवा तथावृत्तिरस्य तथावृत्ति सन्निहितं च तथावृत्ति च तदिति सन्निहिततथावृत्ति, किं तत्? आपत्तिभवनम्, कुतः सन्निहितमेव तथावर्त्तत इत्युच्यते? उच्यते कारणे कार्यस्य सत्त्वात्, कार्यं ह्यङ्कुरादि बीजादौ सन्निहितमेव तथा तथा देशकालाकारनिमित्तवशाद्व्यक्तय व्यक्तिरूपेण वर्त्तत इति, तन्निदर्शयति—यथा घटो भवतीति, पूर्वमघटत्वेन मृत्त्वेन दृष्टं सन्निहितमेव

मानस्याप्यर्थसद्भावादाक्षेपस्योक्तत्वादित्याह—**तत्रैवेति**। उक्तं हि महाभाष्ये 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते, वृक्षः प्लक्षः अस्तीति गम्यते इति अस्य भाष्यस्याय प्रसङ्गः 'अनभिहिते' इति सूत्रानुवृत्तौ। क्रियते कटः कृतः कटः इत्यादौ द्वितीयादिप्राप्तिः स्यात् न चात्र द्वितीयादिभावे प्रथमा निरवकाशा स्यादिति वाच्यम्, यत्र क्रियापदं न श्रूयते वृक्षः प्लक्ष इत्यादौ प्रथमाया अवकाशात् तत्र क्रियापदाश्रवणेऽपि अस्तीति पदस्य गम्यमानतया कर्त्तरि तृतीयाप्राप्तौ प्रथमाया अनवकाशापत्त्या तत्सूत्रमावश्यकम् तथा च न तृतीया कर्त्तुरस्तिवोक्तत्वात् किन्तु प्रथमैवेति। भवन्तीति वर्त्तमाना लड्विभक्तिः पूर्वाचार्यसंज्ञया तथा च भवन्तीपर इत्यस्य लट्परं इत्यर्थं इत्याह **भवन्तीति**। **इक्श्तिपाविति,** धातोर्निर्देशे कर्त्तव्ये तत इक्श्तिपौ प्रत्ययौ भवतः ककारः इत्, तेन सार्वधातुकत्वात् शबादयो भवन्ति अत्र श्तिपा इका च अस्ति असिरिति निर्दिष्टम्, प्रथमपुरुषान्ताया एवास्तेर्गम्यमानत्वोक्तेन मध्यमोत्तमयोरप्रयुज्यमानो गम्यत इत्याह—**नेति**। प्रथमादयो विभक्तयः क्रियायोगे एव भवन्तीति वृक्षः प्लक्ष इति प्रथमाऽपि क्रियाऽविनाभाविनीति भवनक्रिया गम्यत इत्याशयेनाह—**अर्थसद्भावादिति**। स्वेन विज्ञातं परं बुबोधयिषितुं शब्दप्रयोगो भवति चानश्च सत एव भवति, भवनस्य च देशपरिच्छेदाभावेन सर्वगतत्वात् कालपरिच्छेदाभावेन नित्यत्वाच्च तद् वक्तुः सदा सन्निहितमिति सन्निधिभवनमुच्यत इत्याशयेन तदर्थं व्याख्याति—**सन्निहितमित्यर्थ इति**। सन्निधिभवनापत्तिभवनयोर्द्रव्यपर्यायात्मकयोर्भवनत्वेन सन्निधिभवनस्य प्रकृतिपुरुषयोर्वा समानत्वादादौ सन्निधिभवनमुपदर्शितमित्याह—**निर्दिष्टमिति**। मृदादौ सन्निधिभवने विद्यमाना एवापद्यन्ते ये घटत्वादिभावास्ते आपत्तिभवनमित्युच्यन्त इत्याह—**अस्तिभवनमिति**। सन्निहितस्य मृदादेर्यथा वर्त्तनं तथैव तस्य वर्त्तनम्, यद्वा येन रूपेण यत्र यत्सन्निहितं तस्य तेन रूपेण भवनमेवापत्तिभवनमुच्यते कारणे कार्यस्य सद्भावाद्धि मृदादौ घटादिर्मूर्त्त्वेन सन्निहितः सन् तथाविधदेशकालाकारादिनिमित्तविशेषमुपलभ्य व्यक्तीभवतीत्याह—**यथा वृत्तीति**। कारणस्यैव सन्निधिभवनस्य कार्यात्म

१ सि क भवतीतिपर। २ सि क भवती। ३ सि क तदित्यर्थं।

मृदि घटभवन व्यक्तमित्यर्थः, तत्पर्यायकथन निवर्तते आपद्यते इत्यर्थः, सन्निधिभवनमेवापत्तीभवति, इत्तमापत्तिभवनमपि ।

अनयोरेव न्यूनाधिकरूपतया सिद्धिरुच्यते—

सा च सन्निधिसिद्धि[1] भोग्यद्वैतभूतताया, नाद्वैतत्रैतादिताया व्यतिरेकाभावात् ।

सा चेत्यादि, सामान्यत्वात् सन्निधिभवनसिद्धिस्तावत्–सा च भोग्यद्वैतभूतताया सन्निधिसिद्धि – सन्निधिभवनसिद्धि तद्धि सन्निधिभवन द्वैतभूतताया सिद्धयति नाद्वैततायाम्, दर्शितैकमोक्तृभोग्यत्वायुक्तत्वादिदोषात्, न ततो न्यूनताया सिद्धिरधिकताया वा द्वैतात्तृतीयस्याभावात् न्यूनाधिकमायानुपपत्तौ कारणमाह–व्यतिरेकाभावादिति, व्यतिरेक –पृथक्त्वेनैकस्यैव वृत्ति विनापि भावः, तदभावायूततायामसिद्धि', यथा स्वामिना विना भृत्यस्य, भृत्येन विना वा स्वामिन । अधिकेऽपि व्यतिरेको यथा भावव्यतिरिक्त नास्तीति, तथेह भोक्तृभोग्यव्यतिरेकाभावात्, अतो न्यूनाधिकाभावात् द्वैते सन्निधिभवन सिद्धयति नाद्वैतत्रैतादितायामिति ।

तत्प्रतिपादनार्थमुपपत्तिरुच्यते—

न ज्ञेयमन्तरेण ज्ञातृत्व ज्ञेयासत्त्वात्, अथवाऽनुपपन्न ज्ञातृत्वमसज्ञेयत्वात् खपुष्पज्ञत्ववत्, वैधर्म्येणेतरकुसुमज्ञत्ववत्, अथवा ज्ञातृत्वमुपपद्यते सज्ञेयत्वादितरकुसुमज्ञत्ववत्, वैधर्म्येण खपुष्पज्ञत्ववत्, एव हि ज्ञातुर्ज्ञातृत्वम्, यो हि सज्ज्ञेय जानीते स तु मुख्यो ज्ञाता, यथा सलिल सलिलमिति विद्वान्, य पुनरसज्ज्ञेय विजानीते स तु न ज्ञाता, यथा मृगतृष्णिका सलिलमिति विद्वानिति ।

(नेति) न ज्ञेयमन्तरेण ज्ञातृत्वम्, भोग्यस्य ज्ञेयत्वात्, शब्दादिगुणपुरुषोपलब्धिद्वयपुरुषोप-

---

तयाऽऽपत्तिभवनात् सन्निधिभवनमेवेश्वरि मदापत्तिभवन भवतीत्याह–**सन्निधिभवनमिति** । अथ प्रकृतिमहदादयो भोग्यरूपा पुरुषस्तु भोक्ता भोक्तृभोग्यावेव सन्निधिभवनापत्तिभवने उच्येते तयोश्चैकाभावेऽपरस्याप्यभाव एव, परस्परापेक्षत्वादिति प्रथम सन्निधिभवनात्मान भोक्तारं साधयितुमाह–**सा चेति** द्वे इते च स द्वीत स एव द्वैतो भूत, भोगश्चासौ द्वैतभूतश्च भोग्यद्वैतभूत तस्य भावस्तत्ता तस्या भोग्यद्वितीयतायामित्यर्थं, भोग्येन हि भोक्ताऽनुमीयते न ह्यचेतनस्य भोग्यस्य भोक्तारमन्तरेण भोग्यतोपपद्यते, न च बुद्धयादीनामेव भोक्तृत्वमम्भव, तथा सति तेषां भोग्यत्वानुपपत्ति स्वात्मनि वृत्तिविरोधेन स्वस्य स्वेन भोग्यत्वासम्भवात्, न ह्यसिरात्मान छिनत्ति तथा च सुखाद्यात्मक बुद्ध्यादि स्वातिरिक्तेन केनचिद्भोक्त्राऽनुभवनीयम्, भोग्यत्वादोदनादिवदिति मानम् । न्यूनतायां दोषमाह–**नाद्वैततायामिति**–एकान्तपुरुषादिवादस्य दूषितत्वादिति भाव । अधिकं दूषयति–**द्वैतादिति** सर्वेषा भोक्तृभोग्यद्वैतान्तर्गतत्वेन तदन्तःपातिनो वस्तुन कस्याप्यभावादिति भाव । **पृथक्त्वेनेति** भोक्तृभोग्यभिन्नत्वेनैकस्यैव पुरुषादे परस्परसम्बन्धमन्तरेण सद्भावासम्भवादिति भाव । अधिकस्याभावमाह–**अधिकेऽपीति**, यथा भावव्यतिरिक्त किञ्चिदपि नास्ति सर्वस्य भावान्तःपातित्वात् तथा भोक्तृभोग्यव्यतिरिक्त किञ्चिदपि नास्ति निष्प्रयोजनत्वात्, सप्रयोजनत्वे तयोरेवान्तर्भावादिति भाव । भोक्तृभोग्ययो परस्परापेक्षताकरणमेव तावद्दर्शयति–**न ज्ञेयमिति**, पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं हि प्रकृतेर्महदादिरूपेण भवनम्, तत्र भोग्यस्य महदादेरभावे पुरुषार्थाभावात् कथ पुरुषस्य ज्ञातृत्व? सुखदुःखभोगरूपबुद्धियुक्त हि तस्य ज्ञातृत्व भोक्तृत्व वेति भाव । भोग्यस्य ज्ञेयत्व कथमित्याह–**शब्दादीति**, भोगापवर्गार्थं हि पुरुषस्य तज्ज्ञेय, न तु विना प्रयोजनम्, अत्र भोग शब्दाद्युपलब्धि

---

[1] सि क तद्देश० ।

भोगार्थत्वात् तज्ज्ञेयमापत्तिभवन तदन्तरेण न ज्ञातुर्ज्ञातृत्वम्, कुतः ? ज्ञेयासत्त्वात् ज्ञेयस्यासत्त्वादिति । वैयधिकरण्याज्ज्ञस्वाधर्मत्वादसिद्धो हेतुरिति चेन्न ज्ञातृज्ञेययो रभिन्नत्वेन साध्यधोसाध्यगत्वस्य धर्मत्वात् अथवाऽनुपपन्नं ज्ञातृत्वमसज्ज्ञेयत्वादिति प्रयोगवाक्येऽर्थव्याख्या, तत्र ज्ञेयस्यासत्त्वात् अगृहीतज्ञेयत्वादिति दृष्टान्त खपुष्पज्ञानवत्, यथा खपुष्पविषयं ज्ञातृत्वमसज्ज्ञेयत्वादनुपपन्नमेवमसज्ज्ञेयं ज्ञातृत्वम्, वैधर्म्येण इतरकुसुमज्ञत्ववत्, यथा चूतादिखपुष्पेतरकुसुमज्ञत्वं सज्ज्ञेयत्वादुपपद्यते तथा त्वदभिमताद्वैतज्ञत्वं द्वैते सत्युपपद्येत तन्नैतस्य ज्ञातृज्ञेयव्यतिरेकाभावात्तन्न पातित्वादसत्त्वमिति । अथवा प्रथम् सापन ज्ञातृत्वमुपपद्यते, सज्ज्ञेयत्वादितरकुसुमज्ञत्ववत्, वैधर्म्येणानुपपन्नमसज्ज्ञेयत्वात् खपुष्पज्ञत्ववदिति, एव हि ज्ञातुर्ज्ञातृत्वं यो हि सज्ज्ञेयं जानीते स तु मुख्यो ज्ञाता यथा सलिलं सलिलमिति विद्वान्, य पुनरसज्ज्ञेयं विजानीते स तु न ज्ञाता यथा मृगतृष्णिकां सलिलमिति विद्वान्, एव तावत् ज्ञातैव न ज्ञेयमित्येतद्दर्शनं निरस्तम् ।

अद्वैतमधुना ज्ञेयमेव न ज्ञातेत्येतन्निरस्यते—

न ज्ञातारमुपद्रष्टारमन्तरेण ज्ञेयत्वं ज्ञातुरसत्त्वात्, एवमेव हि ज्ञेयस्य ज्ञेयता भवितुमर्हति यदि केनचिदनुपहतेन्द्रियज्ञानेन ज्ञायते, अनुपहतेन्द्रियबुद्धिपुरुषज्ञेयघटवत्, यथा न भोग्यमन्तरेण भोक्तृत्वमसद्भोग्यत्वात्, खपुष्पमकरन्दभ्रमवत्, वैधर्म्येणेतरकुसुममकरन्दभ्रमवत्, सद्भोग्यत्वात्सद्भोक्तृत्वमिति तत्साधर्म्येण वैधर्म्येण वा खपुष्पभ्रमवत्, एवमेव हि भोक्तुर्भोक्तृत्वं भवितुमर्हति, यदि सद्भोग्यं भुनक्ति तथा न भोक्तारमन्तरेण भोग्यमसद्भोक्तृत्वात् वन्ध्यासुतयौवनवार्धक्यवत्, सद्भोक्तृक भोग्यत्वादितरसुतयौवनवार्धक्यवत्, एवमेव हि भोग्यस्य भोग्यत्वं भवितुमर्हति यदि सद्भोक्त्रा भुज्यत इति ।

न ज्ञातारमित्यादि, ज्ञातारमन्तरेण तत्पर्याय दर्शयति उपद्रष्टारमिति, ज्ञात्रा विना न ज्ञेयत्व

उपभोगो गुणपुरुषयो पार्थक्यावधारणम्, यद्यप्येतौ भोगापवर्गौ बुद्धिकृतौ बुद्धावेव वर्तमानौ न पुरुषार्थस्तथापि पुरुषे सांसारिके व्यपदिश्येते व्यपदेशबीजं च स्वामित्वमिति बोध्यम् । ज्ञेयासत्त्व ज्ञेयधर्मो न ज्ञातृधर्म इत्यसिद्धत्वमाशङ्कते-**वैयधिकरण्यादिति** । संसारी पुरुषो धर्मी स च ज्ञेयापृथग्भूत इति न वैयधिकरण्यमित्याशयेनोत्तरयति **ज्ञातृज्ञेययोरिति** । अथ वाऽनुमानप्रयोगो नास्माभि प्रदर्शित किन्तु साध्यसाधनयुक्त प्रयोगस्त्वेवमित्याह-**अथ वेति** । ज्ञेयसत्त्वाभावादित्यस्य गृहीतज्ञेयत्वाभावार्थत्वेनासज्ज्ञेयत्वं विवक्षितमित्याह-**तत्रेति** तथार्थव्याख्यानमेवार्थ । अनुपपत्ति स्फुटयति-**तन्नैतस्येति** अद्वैतवादस्य ज्ञातृत्वान्न पातित्वेन ज्ञातृत्वभिन्नत्वाभावादसत्त्वमिति भाव । कथं ज्ञातृत्व संगच्छतामित्यत्रापरत्वमाह-**अथ वेति** अथ दर्शिरूपस्य पुरुषस्य यद्दर्शनं तद्विषयतां गतमेव वस्तु दृश्यं ज्ञेयं भोग्यं भवति, सर्ववस्तूनां दर्शनमेव हि प्रयोजनम् एवञ्च सुखदुःखमोहात्मकं सर्वं दृश्यं ज्ञेयं भोग्यमनुकूलप्रतिकूलवेदनीयम् तस्मादनयोरनुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयेन च केनचिद्येन भवितव्यम् न च सुखादयोऽनुकूलनीया प्रतिकूलनीयाश्च भवितुमर्हन्ति स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्, तस्माद्योऽसुखाद्यात्मा सोऽनुकूलनीय प्रतिकूलनीयश्च स एव च द्रष्टा ज्ञाता भोक्तेत्युच्यते न ज्ञातृत्वमन्तरा ज्ञेयाश्रय विना सम्भवतीत्याशयेनाह-**न ज्ञातारमिति**, बुद्धि सुखदुःखमोहात्मकार्थान् तदाकारपरिणता सत्यध्यवस्यति तत एव सा गुणत्रयमयी, पुरुषस्तु तत्प्रतिबिम्बित पश्यति न तु तदाकारपरिणत इत्याशयेनाह-**उपद्रष्टारमिति** । अनुपपन्नं ज्ञेयत्वमसज्ज्ञातृत्वादित्य

१ सि क ख सज्ज्ञेय० ।

ज्ञातुरसत्त्वात्, अत्रापि पूर्ववदसज्ज्ञातृत्वादिति वा हेतु, साधर्म्यदृष्टान्तो वन्ध्यासुतज्ञेयघटत्वम्, वैधर्म्येणेतरसुतज्ञेयघटत्वम्, विपर्ययेण वा पूर्ववत् साधनद्वयम्, परस्परापेक्षज्ञातृज्ञेयत्वसाध्यतया वा वैयधिकरण्यपरिहारेण हेतुर्वाच्य, एवमेव हि ज्ञेयस्य ज्ञेयता भवितुमर्हति यदि केनचिदनुपहतेन्द्रियज्ञानेन ज्ञायते, यथाऽनुपहतेन्द्रियबुद्धिपुरुषज्ञेयघटवत् मध्यस्थेन सर्वागमकुशलेन विपश्चिता प्रमात्रा वा ज्ञेयसाधनम्, यथेति, यथा न भोग्यमन्तरेण, भोक्तृत्वम्, असद्भोग्यत्वात् खपुष्पमकरन्दभ्रमवत् वैधर्म्येणेतरकुसुममकरन्दभ्रमवत्, सद्भोग्यत्वाद्भोक्तृत्वमिति तत्साधर्म्येण वैधर्म्येण वा खपुष्पभ्रमवत्, परस्परावधिक वा पूर्ववद्भोक्तृभोग्यत्वसाधनम्, अत्रापि चैवमेव हि भोक्तृभोग्यत्वमिति ग्रन्थो द्रष्टव्य., तथा न भोक्तारमन्तरेण भोग्यमसद्भोक्तृत्वाद्वन्ध्यासुतयौवनवार्धक्यवत् सद्भोक्तृक भोग्यत्वादितरसुतयौवनवार्धक्यवत्, पूर्ववदेवात्रापि व्याख्या यावदेवमेव हि भोग्यस्य भोग्यत्वमिति ।

युगपद्वा परस्परसम्बन्धिसत्ताकौ भोक्तृभोग्यौ, तत्सम्बन्धित्वात्, यथा सम्बन्धी भ्राता सम्बन्धिनेतरेण भ्रात्रा विना न भवति तथा भोक्तृभोग्याविति ।

(युगपद्वेति) युगपद्वा परस्परसम्बन्धिसत्ताकौ भोक्तृभोग्यौ तत्सम्बन्धित्वात् तयो सम्बन्धित्वादित्ययमर्थप्रदर्शनहेतु', प्रयोगहेतुस्तु सम्बन्धित्वादित्येव, यथा सम्बन्धी भ्राता सम्बन्धिनेतरेण भ्रात्रा विना न भवति कनीयान् ज्यायसा ज्यायान् वा कनीयसा तथा भोक्तृभोग्यौ, यथा [स] दलङ्कारौ दम्पतीत्येवमादिदृष्टान्तैर्भोक्तृभोग्यसम्बन्धित्वसिद्धिरन्योन्याविनाभाविनीति प्रागुक्त सन्निधिभवन द्वैते सति सिद्ध्यतीति ।

नुमानाभिप्रायेणाह–अत्रापीति । असज्ज्ञातृत्वय भोग्यज्ञानसत्त्वम्, योग्यस्य ज्ञातुरभावे हि वस्तु न ज्ञातमिति कथ ज्ञेय स्यात्, यथा वन्ध्यासुतादिना घटो ज्ञेयो न भवति, अवन्ध्यासुतेन च ज्ञेयो भवतीति भाव । **युगपद्वेति** प्रकृतिपुरुषसंयोगो हि दर्शनार्थं कैवल्यार्थश्च, प्रधानेन सुखाद्यात्मकस्वस्वरूपानुभवरूपभोगार्थं पुरुषोऽपेक्ष्यते, न च प्रकृति स्वमनुभवितुमलम्, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्, पुरुषेण च मोक्षकारणविवेकज्ञानरूपप्रकृतिपरिणामाथ प्रधानमपेक्ष्यते, पुरुषो हि अनादित प्रधानादात्मनो विविक्ततामबुध्यमान भोगाय संयुक्तोऽपि कैवल्याय संयुज्यतेऽतोऽत्र भोक्तृभोग्यौ परस्परापेक्षसत्ताकौ विज्ञेयौ, सामान्येन भोगाश्रयो भोक्ता, भोगविषयो भोग्य, भोक्तुरभावे भोगाभावाद्भोगविषयताया असम्भवेन न भोग्यता सम्भवतीति भोग्यं स्वस्वरूपनिर्वाहाय भोक्त्रपेक्षसत्ताकम्, विषयाभावे विषयिणो भोगस्याप्यसम्भवाच्च भोक्तृता पुरुषस्य निर्वहतीति स्वस्वरूपसम्पत्तये भोक्तापि भोग्यापेक्षसत्ताक, भोग्यत्वभोक्तृत्वयो परस्परांशे निरूपसापेक्षत्वादिति भाव । तत्सम्बन्धित्वञ्च तन्निरूपित सम्बन्धित्वम्, तत्र यदि भोक्तृनिरूपितसम्बन्धित्वमुच्यते तर्हि तस्य भोग्य एव सत्त्वादेकदेशासिद्धि, यदि च भोग्यनिरूपितसम्बन्धित्वमुच्यते तर्हि तस्य भोग्येऽभावात् स एव दोष इत्याशङ्कायामाह–**तयोरिति** तदुभयनिरूपितसम्बन्धित्वन्तु न क्वापि भोक्तृभोग्यव्यतिरिक्ताभावादत सम्बन्धित्वमात्र प्रयोगहेतुस्तस्य प्रतियोगितानुयोगितान्यतरसम्बन्धेनोभयनिष्ठत्वाददोष इति भाव । भोक्तु भोगापवर्गप्रयोजनकमेव दृश्यस्य स्वरूपमतो भोक्तृस्वरूपेण प्रतिलब्धसत्ताकम्, नहि परप्रयोजनक वस्तु परप्रयोजनं विना क्षणमपि स्थातुं क्षमते, अतश्चैतन्याधीना सत्ता दृश्यस्य न स्वत, शुद्धोऽपि द्रष्टा बुद्धिस्थं भोग्यमर्थं शब्दादिकमनुपश्यतीति प्रतिबिम्बयाऽऽरोपितक्रियया दर्शनकर्तृत्वमस्य द्रष्टृत्वमिति तयो स्त्रीपुंसयोरिव परस्परं सम्बन्धित्व विज्ञेयमिति भावार्थमाह–**यथा सदलङ्काराविति**, प्रकृतिस्थानापन्ना स्त्री महदादिस्थानापन्नशोभनालङ्कारद्वारेण पुरुषभोग्या, भोक्ता च पुरुष इति तयो परस्परसम्बन्धिसत्ताकत्व बोध्यम्, तदेव भोग्यद्वैतभूततायामेव सन्निधिभवनसिद्धिरादर्शितेत्याह–**प्रागुक्त**-

---

१–२ गि क °वार्द्धतक० ।

अधुनेतरत्—

यदि च तथा तथा वर्त्तन भवन रूपादौ पृथिव्यादौ गवादौ घटादौ च सकलजगद्व्यक्तिविवर्त्तरूपं तदपि नैकैकस्माद्भवति, अपरिणामिनो वा, किन्त्वनेकैकस्मात् परिणामिन एव, आपत्तित्वात्, व्रीहिवत्।

(**यदि चेति**) यदि च तथा तथा वर्त्तन भवन रूपादौ तेन तेन प्रकारेणा यथाऽन्यथा वाऽऽपत्तिभवन रूपे रसे गन्धे स्पर्शे पृथिव्यादौ गवादौ घटादौ च सकलजगद्व्यक्तिविवर्त्तरूप तदपि नैकैकस्मात्—एकमेवैकमेकैक पुरुषादि तस्मादेकैकस्मान्न भवति, किं तर्हि? यदनेकमेक तस्मादनेकैकस्माद्भवति, अपरिणामिनो वा—सन्निधिमात्रभवनात् नेति वर्त्तते, किं तर्हि? परिणामिन एवापत्तिभवनयोग्याद्भवति कुतः? आपत्तित्वात् आपत्तिभवनत्वात् व्रीहिवत्, यथा व्रीहेरनेकैकस्माद्रूपरसादिपरमाणुद्व्यणुकादिसंघातादङ्कुराद्यापत्ति, अङ्कुरादेर्वा भूम्यम्बवादिदेशकालादिसंघाताद्व्रीह्यापत्ति तथैतदनेकात्मकैकमापत्तिभवन नाप्यद्वैते। इत्थ तावत् स्वविषयद्वैते सत्यापत्तिभवनम्।

परविषयद्वैते सत्येवापत्तिभवनमिदमुच्यते—

नाप्यद्वैते भवत्यापत्तिभवनमेकैकस्य कस्मैचिदर्थमकुर्वत, किन्तु संघातात्मकत्वात् सहत्यकारिणा हि पारार्थ्यं नानर्थक्य न स्वार्थत्व नान्योऽन्यार्थत्वञ्च केवलम्, गृहघटपृथिव्यादिवत्, स्त्रीशोभनार्थालङ्कारवत्, तथा आ चक्षुरादयोऽप्याध्यात्मिका।

(**नाप्यद्वैत इति**) नाप्यद्वैते परविषयद्वैताभावे भवत्यापत्तिभवनमानर्थक्यापत्त्यभावादेकै-

---

मिति। अथाऽऽपत्तिभवनमाख्याति—**अधुनेतरदिति**, इतरत्—आपत्तिभवनम्, सन्निधिभवनमेव हि तेन तेन रूपादिपृथिव्यादिगवादिघटादिद्रव्य तत्त्वव्यक्तिरूपेणापद्यते, तदप्यापत्तिभवन नैकैकस्मात् अपरिणामिनो वा, किन्त्वनेकैकस्मात् परिणामिन, यद्यपि प्रकृते सांख्यमते एकत्वमेवेष्टम् 'अनेकमाश्रित लिङ्गम्, सावयव परतन्त्र व्यक्त विपरीतम् व्यक्तमि'त्युक्ते, (सां का १०) तथापि सत्त्वरजस्तमसा प्रकृतिधर्मत्वाद्धर्मधर्मिणोरभेदाच्च 'त्र्यात्मकमेक प्रधानमिति वक्तव्यम्, सत्त्वादीनामतद्धर्मत्व तद्रूपत्वात्' (कापिलसूत्रे अ ६ सू १८) इति सूत्रात् गुणसद्भावो द्रव्यमिति उपगमाच्च सत्त्वादिसमूहस्य प्रकृतित्वेन प्रकृते सत्त्वाद्यपेक्षयाऽनेकात्मकत्व समूहस्यैकत्वेन तदपेक्षया चैकत्व तथा चानेकात्मकैकस्मादेवापत्तिभवन बोध्यम्, इदञ्चापत्तिभवन महदादारभ्य रूपादौ पृथिव्यादौ गवादौ घटादौ च सर्वत्र जगति वर्त्तते, अत एवोक्त—**सकलजगदिति। अपरिणामिनो वेति**, धर्मलक्षणावस्थापरिणामशून्यादित्यर्थः, तत्र सति धर्मिणि धर्माणा परस्परम् यथाभाव धर्मपरिणाम, यथा सुवर्णे विद्यमाने कटककुण्डलानामाविर्भावतिरोभावौ। परिणतस्य घटादेरतीतवर्तमानानागतकालसम्बन्धो लक्षणपरिणाम, यथाऽतीतो घट इत्यादि। अवस्थापरिणामो नाम नूतननूतनतमत्वादि स्थान्तरे, जन्मे बाल्ययौवनवृद्धत्वादि व्यवहारत एव त्रिविध परिणाम, वस्तुतस्तु धर्माणां धर्म्यभिन्नतया धर्मिविक्रियैव सर्वा परिणति धर्मद्वारा व्यज्यत इति बोध्यम्, आपत्तिभवनयोग्याना व्यक्तानां महदादीनां त्रिगुणत्वेनैकत्वेन परिणामित्वेन च रूपादिपृथिव्यादित्व सम्भवतीत्याह—**परिणामिन इति**। स्वगतानेकात्मकैकत्वे दृष्टान्तमाह—**व्रीहिवदिति।** व्रीहिर्हि रूपरसाद्यात्मानेकपरमाणुसंघातरूप अङ्कुरादिरपि अनेकात्मकैकरूप एवेति स्वगतधर्मधर्म्यपेक्षत्व बोध्यम्, अधुनाऽनेकैकमपि वस्तु स्वकार्यनिर्वर्तने परापेक्षाव्यतिरेकेण नापत्तिभवनमनुभवतीत्याह—**नाप्यद्वैत इति** स्वव्यतिरिक्तद्वितीयवस्त्वभाव इत्यर्थः, पूर्वपरिणामपरित्यागपूर्वकोत्तरपरिणामापत्तिरननुभूतपूर्वावयवानुप्रवेशादेव भवति नान्यथा, यथा व्रीह्यादेर्भूम्यम्ब्वाद्यवयवानुप्रवेशादेवाङ्कुराद्यापत्तिरत परस्य भूम्यादेरभावे न भवत्यङ्कुराद्यापत्तिरिति बोध्यम्। अत्रापत्तिभवनप्रस्तावात् परशब्देन सन्निधिभवनमेव ग्राह्यमिति तच्च द्वैत साधयति—**परविषयेति**, महदादयोऽद्वितीया प्रयोजनव्यतिरेकेणाहङ्कारादेर्जनने न ह्यपरानुप्रवेशमपेक्षन्ते किन्तु परप्रधाननाथ सहता भवन्ति अतस्ते परार्थं सहत्यैवाभिनिर्वर्तयन्ति

कस्याद्वितीयस्य कर्मैचिदर्थमकुर्वतः, किन्तु संघातात्मकत्वात्, पारार्थ्यमिति सम्बन्धः संघाताद्भवनात् पारार्थ्यम्, संहत्यकारिणा हि पारार्थ्ये नानर्थक्य न स्वार्थत्व नान्योऽन्यार्थत्वञ्च केवलम्, दृष्टान्तो गृहघटपृथिव्यादिवत्, यथा गृहघटपृथिव्यादय संघातात्मकाः स्वतः पृथग्भूतपुरुषार्था नानर्थका न स्वार्था नान्योऽन्यार्थाः. पुरुषार्थमेव चान्योन्यार्थाः, स्त्रीशोभनार्थालङ्कारवत् तथा आ चक्षुरादयोऽप्या-ध्यात्मिका इति दृष्टान्तबाहुल्यात् परार्थव्यापिता दर्शयति । आ चक्षुरादयोऽपीति, चक्षुरादयोऽपि … आध्यात्मिका ऐक्या यावत् परार्थो यावच रूपादिद्व्यणुकादय किमङ्ग ? पुनर्गृहघटपृथिव्यादय … ग्रामारामादयश्चेति ।

यत्पुनरिष्यते एक कारणं पुरुषादीति तन्न वयमभ्युपेम, त्वन्मतेनाप्येकत्वं किञ्चित् पारार्थ्यं कारणमिष्यते तदभ्युपगम्य भेदात्मकेन चानेन भवितव्यमिति प्रतिजानीमहे … र्थेन च, कारणत्वात् तन्त्वादिवत्, शब्दाद्युपलब्ध्यर्थत्वात् किं हि कारणं रूपादि … स्वार्थञ्चेति ?

(यदिति) यत्पुनरिष्यते एक कारण पुरुषादीति तन्न वयमभ्युपेम, त्वन्मतेनाप्येकं किञ्चित् पारार्थ्यं कारणमिष्यते तदभ्युपगम्य भेदात्मकेन चानेन भवितव्यमिति प्रतिजानीमहे, … र्थेन च, कारणत्वात् तन्त्वादिवत्, तन्तुकपालादयो हि कारणत्वात् पटघटादीनां कार्याणां … आदिसंघातरूपा अनेकात्मका एव कारणभाव विभ्रतो दृष्टा, नान्यथा, तथा …

नैकेका इति भाव । संघातात्मकत्वादिति संहन्यन्ते मिश्रीभवन्त्यनेके विशेषा यत्रासौ संघातः … प्रत्येकमपि प्रकृत्यादय संघाता भवन्ति सुखदुःखमोहात्मकत्वात्, पारार्थ्यं-स्वभिन्नस्य भोगसाधनत्वम् । … माह-संघातात्मकभवनादिति संहतिरूपेण भवनादित्यर्थ, तथा च आ चक्षुरादयोऽप्याध्यात्मिकाः … त्वात्, संहत्यकारित्वाद्वा गृहघटपृथिव्यादिवत् स्त्रीशोभनार्थालङ्कारवदिति प्रयोग, यदा बहूनचेतनानि … मिलित्वा सचेतनवत् कार्यं कुर्वन्ति तदा तद्व्यतिरिक्तस्तत्प्रयोजकस्तत्फलोपभोक्ता कश्चिच्चेतन स्यात् … प्रयतन्त इति भाव । चक्षुरादय संहत्यापि करिष्यन्ति स्वार्थमपि, को विपक्षबाधकस्तर्क इत्यत्राह-… इतरसहायेनार्थक्रियाकारिणामित्यर्थ, नानर्थक्य व्यर्थप्रवृत्त्यदर्शनात्, न स्वार्थत्व सहननवैयर्थ्यात्, … त्वादिति भाव । दृष्टान्तमाह-गृहघटेति, ननु गृहघटादय संहता संहतशरीरार्था दृष्टा इति … त्मकत्वे गृहीतमिति तेन हेतुना संघातान्तरार्थत्वमेव सिद्ध्येत्, न पुरुषार्थता, येन सन्निधिभवनादद… चेत्, अनवस्थाप्रसङ्गात् संघातान्तरस्यापि संघातात्मकत्वेनापरसंघातार्थत्वात्तस्यापि तदन्यार्थत्वात् … पारार्थ्यमात्रेणान्वय इति बोध्यम् । स्त्रीशोभनार्थेति, यथाऽलङ्कार स्त्रिय शोभनार्थ एव न … द्रदिति भाव । अव्यक्तमहदहङ्कारादीनां स्थूलसूक्ष्माणां सर्वेषामेव परार्थत्वं व्यनक्ति-आ चक्षुरा… ख्यादिवादिन एकस्यैव पुरुषादेर्निमित्तजगद्धेतुत्व यदभ्युप… तन्निराकर्तुमाह-यत्पुनरिष्यत इति । … व्यतिरिक्तस्य वस्तुत कस्यचिदभावेन यदि पारार्थ्यमेकं कारणं किञ्चिदभ्युपगम्यते तर्हि … निराक्रियते-त्वन्मतेनापीति, पुरुषस्तु न कारण सन्निधिभवनमात्रत्वात्, अनेकात्मकैक… तद्व्यतिरेकेण कस्यचिदेकस्य परार्थस्याभ्युपगमे तेनापि सम्भूयकारिणा भवितव्यम्, नहि किञ्चित् … एवञ्च केनचित् प्रकारेण न कस्यचिदप्येकस्यात् सम्भवोऽस्ति किन्त्वनेकस्यादेवेति भाव । … भवदभ्युपगत परार्थमेकं वस्तु अनेकात्मकमेव कारणत्वात् स्यात्, तन्त्वादिवदिति प्रयोग । …

१ सि क परार्थ्य ।

कारणेन भवितव्यमनेकात्मकेन, परार्थार्थेन च, भवितव्यमिति वर्त्तते, परस्मै अर्थः परार्थ परार्थोऽर्थ कार्यं यस्य कारणस्य तेन कारणेन परार्थार्थेन कार्येण भवितव्य कारणत्वात् तन्त्वादिवदेव, यथा देवद त्तशीतत्राणाद्यर्थो पटकार्यास्तन्तवस्तथा तेन कारणेन त्वदिष्टेन भवितव्यम् । स कतमोऽर्थ इति चेदुच्यते–शब्दाद्युपलब्ध्यर्थत्वात्, आदिग्रहणाच्छब्दाद्युपलब्धिरादि गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरन्त, इत्याद्यन्तोपभोगद्वय पुरुषस्यार्थ, सोऽस्यापत्तिभवनस्य परार्थोऽर्थ, तस्माच्छब्दाद्युपलब्ध्यर्थत्वात् परार्थार्थेन तेन कारणेन भवितव्यम्, किं हि कारण रूपादि दृष्टमेक स्वार्थञ्चेति कारणस्यानैकत्वाविनाभाव पारार्थ्याविनाभाव स्वार्थैक्याभावञ्च दर्शयति, विपक्ष एव नास्तीत्यभिप्राय, रूपादिग्रहणन्तु पक्षत्वात् ।

रूपादीना सघातपारार्थ्यपरिणामित्वे सन्निधिभवनवैलक्षण्य दर्शयति—

तदित्थ द्वैते तु प्रकृतेरनेकात्मिकाया आत्मभि सुखदु खमोहै स्वपरेषा प्रतिपत्तिचलनधरणकरणै प्रागभिहिताऽऽचार्यपवनपाषाणवत् महदादिना परिणामानुक्रमेणारब्धा शब्दादयोऽपि तदात्मका एव, तदात्मत्वाभिव्यक्तकार्यत्वात्, मृत्कार्यपिण्डशिवकादिमृत्त्ववत्, सुखाद्युपलब्धे ।

तदित्थ द्वैते त्वित्यादि, द्विविधपुरुषोपभोगार्थमनेकात्मिकाया प्रकृतेरित्यादिना ग्रन्थेन तदापत्तिभवनस्वरूपवर्णनम्, प्रक्रियन्ते विकारास्तत इति प्रकृति, प्रधीयन्तेऽस्मिन् महदादय इति प्रधानम्, बहूना धान बहुधानकमभरणादविनाशादमृतमित्याद्यन्वर्थनामिकाया प्रकृतेरनेकात्मिकाया

पालादय इति, तेनैव हेतुना परार्थार्थत्वमपि साधयति–परार्थार्थेन चेति । अत्र पुरुषार्थत्व प्रदर्शयति–शब्दादीति इन्द्रियद्वारा चित्ताधिष्ठानगता शब्दादयो विषयाश्चित्तमाकृष्योपरञ्जयन्ति स्वाकारतया परिणमयन्ति उपरागापेक्षश्च बुद्धितत्त्वे विषयाकारं भवति चित्तदर्पणे पुरुषप्रतिबिम्बसङ्क्रान्तिर्भवति तदा शब्दादिकमहमनुभवामीति शब्दाद्युपलब्धिर्भवति, शब्दश्च पूर्वमज्ञातो पि सम्प्रति ज्ञात ज्ञाताज्ञातविषयत्वादेव बुद्धि परिणामिनीत्युच्यते, बुद्ध्यादयो हि दृशिरूपस्य पुरुषस्य कर्मरूपतापन्नत्वाद् दृश्या, तदर्थमेव हि दृश्य तस्मात् पुरुष स्वामी दृश्य बुद्ध्यादिन स्वम्, स्वामी च दर्शनार्थं स्वेन संयुक्त, तत्संयोगाद् शब्दादिदृश्यस्योपलब्धि स भोग या द्रष्टृ स्वरूपोपलब्धि सोऽपवर्ग, एवञ्च जडस्योपलब्धिर्भोग प्रथम, स्वरूपोपलब्धिरन्त मोक्ष इति फलितम् इदमेव च भोगापवर्गलक्षण दर्शनमापत्तिभवनस्य बुद्ध्यादे फल तस्मात्तेन कारणेन भेदात्मकेन परार्थार्थेन च भवितव्यमिति भाव । एव च सर्वेषा विकाराणामनेकपूर्वकत्वादनेकात्मकत्वात् परार्थत्वाच्च न किञ्चिदेकस्वार्थञ्च कारणमस्तीत्याह–किं हीति । तथा च कारणत्वमनेकत्वव्याप्यं परार्थत्वव्याप्यञ्च, न तु स्वार्थत्वेनैकत्वेन वा समानाधिकरण येन व्यभिचार स्यादित्याह–कारणस्येति । अथ सर्वेषा विकाराणामपि सुखदु खमोहात्मकतां वक्तुमुपक्रमते–तदित्थमिति प्रकृतिशब्द व्युत्पादयति–प्रक्रियन्त इति, अनया व्युत्पत्त्या प्रकृतिशब्द कारणवाचको बोध्यो मृत्प्रकृतिको घट कनकप्रकृतिक कनकमित्यादि व्यवहारात्, इयञ्च व्युत्पत्ति प्रधानेऽन्वर्थताप्रदर्शनाय, अथ वा प्रशब्द प्रकृष्टवाचक प्रा पूरण इति धातोरच्प्रत्ययान्त कृतिशब्देन सृष्टिव्यापारो ग्राह्य प्रा–प्रकृष्टा मुख्या कृतौ–सृष्टौ या सेति व्यधिकरणबहुव्रीहिसमासेन मुख्यत्वेन सृष्टिकर्त्री या सा प्रकृतिरित्यर्थ अथवा प्रशब्द सत्त्वे कृशब्दो रजसि तिशब्दस्तमसि पुराणे प्रोक्त तेन गुणत्रयात्मिकेत्यर्थ तथा सृष्टिमुख्यकारणत्वादकार्यात्मकत्वमपि लभ्यते एवञ्च साम्यावस्थाप्रभावात् साम्यावस्थोपलक्षितगुणत्रयात्मकत्व प्रकृतित्वम् तस्यैव पर्यायशब्दानाह–प्रधीयन्त इति प्रधीयन्ते न्यस्यन्ते महदादिविकारा अनेनेति प्रधानमिति व्युत्पत्त्या विकारकारणत्वलाभेन कार्याभिमुखत्वलक्षणगतो वर्तमान प्रधानमुक्त भवति प्रधीयन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या गुणसाम्यावस्थानस्वरूपस्थितौ वर्तमान प्रधानमुक्त भवति तत्र यदि प्रधान गत्यैव वर्तमान विकारावस्थायां वर्तमानस्वभाव

१ सि क नेदं पदमस्ति । २ सि क स्वार्थश्चेति ।

आत्मभिः सुखदुःखमोहैः प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकैः प्रागभिहिताचार्यपवनपाषाणवत् स्वपरेषां—नर्त्तिकापर्णनावामात्मनश्च प्रतिपत्तिचलनधरणकरणैरिवेति, ते हि वैकारिकतैजसभूतादिविकाररूपाः, सुखदुःखमोहाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकाः सत्त्वरजस्तमोलक्षणा गुणाः साम्यावस्थायां प्रकृतिरित्युच्यन्ते वैषम्येण तु परिणामानुक्रममापन्नाः परस्पराविनिर्भागवृत्तयोऽङ्गाङ्गिभावेन परिणामाद्विकारीभवन्त. शब्दादीनारभन्ते, तैर्महदादिना परिणामानुक्रमेणारब्धाः शब्दादयोऽपि तदात्मका एव(शब्दादिपरिणामानुक्रमं सोऽनुपङ्गेण स्वयमेव वक्ष्यति, अधुना तदात्मकत्वं तावत्साध्यते तदात्मका एव) सुखाद्यात्मका एव शब्दादयः तदात्मत्वाभिव्यक्तकार्यत्वात्—ते सुखादयः आत्मा तदात्मा तद्भावस्तदात्मत्वं सुखाद्यात्मत्वं तदात्मत्वेनाभिव्यक्तं कार्यं येषां ते तदात्मत्वाभिव्यक्तकार्याः शब्दादयस्तद्भावात्तदात्मत्वाभिव्यक्तकार्यत्वात्, मृत्कार्यपिण्डशिवकादिमृत्त्ववत्, यद्यदात्मनाऽभिव्यक्तकार्यं वस्तु तत्तदात्मकमेव दृष्टम्, यथा मृदः कार्यं पिण्डः तस्य कार्यं शिवकः एवं क्रमेण स्तूपकुशूलकादि यावद्घटः कपालानि वा मृदात्मकान्येव कार्याणि मौलस्य कारणस्यात्मना विनोत्तरोत्तरेषां कार्याणामभावात्, आदौ मध्येऽवसाने च मृदात्मकत्वं दृष्टमेव शब्दादयः सुखा[दी]नां कार्यं शब्दादिकार्यन्त्वाकाशादि तत्कार्यं च गवादि घटादि सर्वं सुखाद्यात्मकत्वेनाभिव्यक्तं तदात्मकमिति ग्राह्यम्, कथं सुखाद्यात्मकत्वेन शब्दादिकार्यमभिव्यक्तमिति चेत्, सुखाद्युपलब्धेः।

त्वात् विकारित्वेन तदप्रधानमेव स्यात्, यदि च स्थित्यैव वर्तमानं तदाऽव्यक्तरूपेणावस्थानसमावन्याद्विकाराकरणेन तदप्रधानमेव स्यात्, तथा च गुणत्रयाणां स्थित्या गत्या च प्रवृत्तिमत्त्वमेव प्रधानलक्षणम्, न तु गुणसाम्यावस्थानमात्रम्, सृष्टिकाले प्रधानाभावप्रसङ्गादिति बोध्यम्। प्रकृतेः स्वरूपमाह—**आत्मभिरिति,** सत्त्वरजस्तमोरूपायाः प्रकृतेः सुखदुःखमोहा आत्मान इति भावः। प्रयोजनमाह—**प्रकाशेति** प्रकाशः सुखात्मनः सत्त्वस्य, प्रवृत्तिर्दुःखात्मनो रजसः, नियमो मोहात्मनस्तमसः प्रयोजनमिति भावः। **प्रागभिहितेति** नाटकाचार्यः स्वहस्तोत्क्षेपणादिना प्रकाशात्मनाऽऽत्मनो नर्तिकायाश्च व्यवतिष्ठते, पवनः पर्णचालनादिना स्वपरप्रवर्तनेन व्यवतिष्ठते, नौस्तम्भनपाषाणः स्वपरनियमने व्यवतिष्ठत इति विधिनयाभिहिते सर्वे। **ते हीति** अनुभूयमाना सुखदुःखमोहा वैकारिकतैजसभूतादिविकाररूपाः तत्र वैकारिकः एकादशेन्द्रियगणः, तस्य सात्त्विकादहङ्कारात् प्रवृत्तेः, तन्मात्रो गणः भूतादिश्च तमसाहङ्कारात्, प्रोक्तं गणद्वयं तैजसमपि—राजसाहङ्कारसमुद्भूतमपि, एतद्गणद्वयस्य विकाररूपाः सुखादयः गतौ वर्तमानं प्रधानमुच्यते, त एव सुखादयो यदा स्थितौ वर्तमानास्तदा साम्यावस्थानरूपं प्रधानमुच्यत इति भावः। **वैषम्येण त्विति** त एव सत्त्वादयो गुणा यदा कार्योन्मुखा भवन्ति तदा परस्पराङ्गाङ्गिभावमापद्यन्ते, यथा कदाचित् सत्त्वस्याधिको भागः स्वल्पाभ्यां रजस्तमोभ्यामुपरञ्जितो भवति कदाचिदधिकं रजः स्वल्पाभ्यां सत्त्वतमोभ्यां कदाचिदधिकं तमः स्वल्पाभ्यां सत्त्वरजोभ्यामिति, एवम्भूताः सन्तः सूक्ष्मस्थूलेन भूतभावेनेन्द्रियभावेन च परिणमन्ते, न त्वितरानपेक्षाः सत्त्वादयः परिणमन्ते परस्पराविनिर्भागवृत्तित्वादिति भावः। सत्त्वरजस्तमोगुणैः साक्षादेव न शब्दाद्याविर्भावः किन्तु महदादिक्रमेणेत्याशयेनाह—**तैर्महदादिनेति**। प्रधानमहदादीनां सर्वेषां त्रिगुणत्वोक्तेः सुखदुःखमोहात्मकत्वमित्याशयेनाह **तदात्मका एवेति, तदात्मत्वाभिव्यक्तकार्यत्वादिति** प्रधानादारभ्य महदहङ्कारतन्मात्रपञ्चकैकादशेन्द्रियपञ्चभूतगवादिघटादिसर्वे विकाराः सुखाद्यात्मप्रधानोपादेयत्वात् तत्राऽऽदिमध्यान्तविकारेषु सुखाद्युपलब्धेश्च सुखाद्यात्मका एव, यथा मृदारब्धाः सर्वे विकारा मृदात्मका एव यद्यदात्मनाऽभिव्यक्तकार्यं तत्तदात्मकमिति भावः। शब्दादौ हेतुसद्भावमाशङ्क्य समाधत्ते—**कथमिति** यथैक एव मेघसमूहो वृष्ट्या कृषीवलान् सुखाकरोति तान् प्रति तस्य सुखरूपसमुद्भवात्, पान्थान् तु स्वा-

---

१ ( ) एतद्न्वर्गतपाठः मि॰ क॰ प्रतौ न दृश्यते।

सुखाद्यात्मकानाञ्च महदादिना क्रमेणारब्धाना सुखादेरात्मत्वेनाभिव्यक्त कार्यमेषा शब्दादीनाम्, यानि तैरारब्धानि शरीरादीन्याध्यात्मिकानि भूतादीनि बाह्यानि घटादीनि पृथिव्यादीनि ते सर्वे सुखादिमया एव, तन्मयकारणारब्धत्वात् यद्यन्मयैरारब्ध तन्मयं तत् कार्पासिकपटवत् ।

(सुखाद्यात्मकानाञ्चेति) सुखा[द्या]त्मकानाञ्चेत्यादिना तद्दर्शयति यावदात्मत्वेनाभिव्यक्त कार्यमेषा शब्दादीनामिति, गतार्थम्, एव तावद्भूतादिनाऽहङ्कारेणारब्धा शब्दादय, यानि तैरारब्धानीत्यादि यावत् सुखादिमया एव परिणामानुक्रमेण भूतानामाकाशादीना शब्दादिभि सुखादिमयैरारम्भ दर्शयति–तत्र शरीरादीन्याध्यात्मिकानीति शरीरादीनि भूता[दी]नि शब्दाद्यारब्धानि भूतादीनि भूतादिमयानि त्रिगुणानि वैकारिकारब्धानि श्रोत्रादीन्येकादशेन्द्रियाणि सर्वाण्येव त्रयाणा सुखदु ख मोहाना सन्निवेशविशेषा ततस्तन्मयता, बाह्यानि घटादीनि रूपादिसमूहत्वात्तेषा च सुखाद्यात्मकत्वा त्तन्मयानि तदात्मकान्येव, तथा पृथिव्यादय तन्मयकारणारब्धत्वात्, महदादे सकलस्य विकारस्य महा[दि]त्मत्वात्तस्य जगत सुखादिमयकारणारब्धत्वात्, यद्यन्मयैरित्युपनय, तन्मय तदिति निगमनम्, दृष्टान्तः कार्पासिकपटवदिति कार्पासिकविकारैस्तन्तुभिरारब्ध पटोऽपि कार्पासिक इति यथोच्यते तथा भूतानि सुखाद्यारब्धशब्दाद्यारब्धानि सुखाद्यात्मकानि, भूतैरारब्धानि पुन शरीरादीनि घटादीनि, आदिग्रहणात् पटकुटिवत् परम्परारब्धत्वात् यथा कार्पासिकतन्त्वारब्धपटमयी कुटिरपि कार्पासिकीत्युच्यते तथा सुखाद्यारब्धशब्दाद्यारब्धभूताद्यारब्धपृथिव्यादिगवादिघटादिसरित्समुद्रमन्दरादीन्यपि तदात्मकानि ।

अनेकात्मकैकपूर्वक शरीरमन्वितविकारत्वाच्चन्दनशकलवत्, नैकैकपूर्वक नापूर्वक नासत्पूर्वक वैनाशिकाद्यभिमतवत्, अन्वितत्वात् ।

करोति तान् प्रति तस्य दु खरूपसमुद्भवात् विरहिणो मोहयति तान् प्रति तस्य मोहरूपसमुद्भवात्, तथा न्यायपरायणो राजा शिष्टानां सुखमुत्पादयति दुष्टानां दु ख कामिनीना मोहश्चेत्येव सर्वत्र सुखाद्युपलब्धे सुखाद्यात्मत्वाभिव्यक्तकार्यत्वात् सुखाद्यात्मका सर्वे शब्दादय इति भाव । स्वय हेत्वर्थ समासव्याख्यानेनाह–**सुखाद्यात्मकानामिति** महदादिक्रमेणारब्धानामेषां सुखाद्यात्मकानां शब्दादीना कार्यं सुखादेरात्मत्वेनाभिव्यक्तमत सुखाद्यात्मत्वमित्यर्थ । हेत्वन्तरमाह–**यानि तैरिति**, सुखदु ख मोहात्मकै त्रयोविंशतितत्त्वै स्थूलसूक्ष्मशरीरस्यारम्भ शब्दादिपञ्चतन्मात्रारब्धानि पञ्चभूतानि, भूतविकाराणि घटपटादीनि भूतमयानि त्रिगुणानि च वैकारिकारब्धानि सात्त्विकाहङ्कारोपादानकानि श्रोत्रादीन्येकादशेन्द्रियाणि सर्वाणीमानि धर्माधर्मलक्षण गुणपरिणामविशेषरूपाण्येव, सुखदु खमोहात्मकान्येव वा, अत एव सुखदु खमोहमयानि, यथा बाह्यानि घटपटादीनि रूपादीना सन्निवेशमात्रत्वाद्रूपादिमयान्येव यद्यत्सन्निवेशमात्र तत्तन्मय यथा बाह्यानि घटादीनि रूपादिमयानि, अत एव च तदात्मकानि तथा च महदादिविकारनिवृत्तय सुखाद्यात्मका सुखादिमयकारणारब्धत्वात्, पृथिव्यादिवदिति प्रयोग, अत्रादौ सुखाद्यारब्धत्वात्, सुखादिसन्निवेशविशेषत्वाच्च सुखादिमयत्व शब्दादीना प्रसाध्य तत शब्दाद्यारब्धानां भूतानां तन्मयकारणारब्धत्वात् तन्मयत्व प्रसाधित भूतारब्धानाञ्च शरीरादीना तन्मयारब्धकारणारब्धत्वात् तन्मयत्व प्रसाधितं विज्ञेयम्। परम्परेति सुखाद्यारब्धारब्धारब्धत्वादित्यर्थ । एवमग्रेऽपि भाव्यम् । अथ प्रकृतोपयोग्यनेकैकपूर्वकत्वं साधयति–अने

---

१ क सि शरीरीभूतानि ।

(अनेकेति) अनेकात्मकैकपूर्वकं शरीरमिति प्रतिज्ञा, किं पुनः कारणमेवं प्रतिज्ञायते ? प्रोक्तपुरुषाद्येककारणपूर्वकत्वनिराकरणार्थं वक्ष्यमाणेश्वरादिकारणपूर्वकत्वनिराकरणार्थञ्च, को हेतुः ? अन्वितविकारत्वात्, अन्विता विकारा यस्य तदन्वितविकारम्, हस्ताकुञ्चनप्रसारणाङ्गुल्युत्क्षेपणापक्षेपणपादप्रक्षेपाङ्गनिवर्त्तनादिविकारा शरीरावयवाश्च सुखादिभिः शब्दादिभिश्चान्वितास्तस्मादन्वितविकारत्वात्, चन्दनशकलवत्, यथा मृदुसुरभिशीतहरितरक्तश्वेतादिभेदस्पर्शरसरूपगन्धादिविकाराणि चन्दनशकलानि सुखाद्यन्वितानि परमाणुद्व्यणुकाद्यनेकात्मकैकचन्दनवृक्षपूर्वकाणि तथेदं शरीरमपि सुखाद्यनेकात्मकैककारणपूर्वकमिति नैकैकपूर्वकं यथा पुरुष एवेत्यादि, नापूर्वकं न निर्हेतुकम्, नासत्पूर्वकं वैनाशिकाद्यभिमतवदिति, एतस्य साधनस्य व्यावर्त्यार्थोद्देशार्थमन्वितत्वादिति सामान्येनासिद्धोक्तस्य निगमनार्थम्, अथवैकैकपूर्वकत्वादिनिराकरणसाधनं वा पृथगेव ।

अन्वाह च—'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां सृजमानां सरूपाम् । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ (श्वेता० अ० ४ श्लो० ५) सुखञ्च दुःखञ्चानुशयञ्च वारेणाय सेवते तत्र तत्र । विशन्ति योनिं व्यतिरेकिणस्त्रय अजस्तु जायामतिसत्यशुद्धः ॥' इति, 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति, (मुण्डको० ३-१-१)

अन्वाह चेति, पूर्ववत् अजामिति न जायत इत्यजा नित्या, अथवा पुनः अज गतिक्षेपणयोरिति क्षिप्रगमनादजा, ईर्यप्रकृतिः, क्षिप्रपरिणतिगतिसाधर्म्यात् बहुप्रसवसाधर्म्याद्वा अजेवाजा [तां]

कात्मकेति । प्रतिज्ञा व्याख्यातं तावदाह—प्रोक्तेति । हेतुमाह—अन्वितेति अन्वितत्वञ्च येन केनचित् सामान्येन, विकाराश्चात्र शरीरस्यावस्थाविशेषाः शरीरावयवाश्च तदेव दर्शयति हस्ताकुञ्चनेति, एते हि विकाराः सुखदुःखमोहसमन्विताः शब्दस्पर्शादिसमन्विताश्च तथाविधविकाराः सन्ति शरीरस्य, यदेनान्वितविकारत्वं तत्तद्द्रव्योपादानकम्, नहि कोऽपि विकार एकेन सुखादिना शब्दादिना वाऽन्वितः प्रधानमहदादेस्त्रैगुण्याव्यभिचारादनेकत्वाच्च तत्र च सर्वं कार्यजातं अनेकात्मकैकोपादानमेव, सत्त्वस्य प्रकाशजननेऽपि रजस्तमसोरपेक्षणात् लघुत्वादिधर्मैरनेकात्मकत्वाच्च शब्दतन्मात्रमपि सुखदुःखमोहात्मकतयाऽनेकात्मकमेवेति न कस्याप्येकैकपूर्वकत्वमिति भावः । दृष्टान्तमाह—चन्दनशकलवदिति, चन्दनशकलानां मृदुसुरभ्यादिस्पर्शगन्धाद्यन्वितत्वं सुखदुःखाद्यन्वितत्वमनेकात्मकचन्दनतरुपूर्वकत्वञ्च स्पष्टमिति भावः । नैकैकपूर्वकमिति एकान्तैकरूपस्यानपेक्षस्य सदा प्रवृत्तिस्वभावत्वेऽनुपरमप्रसङ्गः कदाचित् प्रवृत्त्यभ्युपगमे परविषयद्वैतापत्त्या एकैकपूर्वकत्वव्याघात इति भावः । नापूर्वकमिति, पूर्वशब्दस्य कारणपर्यायत्वादाह—न निर्हेतुकमिति, कार्यस्य कादाचित्कत्वानुपपत्तेरिति भावः । नासत्पूर्वकमिति, अभावाद्भावोत्पत्तेरसम्भवादिति भावः पूर्ववदिति, जिनवचनस्यैव सर्ववादमूलत्वादिदमपि ज्ञापकं जिनवचनानुसार्येवेति भावः । अध्यात्मविद्याप्रस्तावादजापदं योगेन प्रकृतावेव नेयं न समुदायप्रसिद्ध्या छाग्यामित्यतो योगं दर्शयति—नेति । समुदायप्रसिद्धिपरित्यागेनावयवप्रसिद्ध्याश्रयणस्यानौचित्यादाह—क्षिप्रेति । नन्वजेवाजेति गुणवृत्त्याश्रयणादूपकत्वं चेति चेद् रूपकत्वेऽपि सर्वार्थगुणानां क्षिप्रपरिणतिगतिबहुप्रसवादिरूपाणां योगाद्रूपककल्पनया रूढिः साकृतैव, यथा हि लोके यदृच्छया काचिदजा रोहितशुक्लकृष्णवर्णा स्यात् बहुबर्करा सरूपबर्करा च सा च कश्चिदजो जुषमाणोऽनुशयीत, कश्चिच्चैनां भुक्तभोगां जह्यात्, एवमियमपि प्रकृतिस्त्रिवर्णा बहुसरूपं विकारजातं जनयति, अविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभुज्यते विदुषा

---

१ सि क °विकारैः । २ सि क °वयवैश्च ।

एकामद्वितीयां सर्वगताम्, मा भूदेकैवेति अनेकात्मकैकाम्, लोहितशुक्लकृष्णां दुःखसुखमोहात्मरजःसत्त्वतमोमयीम्, बह्वीः प्रजाः अनन्ताः प्रजायन्त इति प्रजाः, [ताः] महदहङ्कारतन्मात्रादिक्रमेण ब्रह्मादिस्तम्बान्ताः सृजमाना उत्पादयन्ती सरूपाः सुखाद्यात्मिकाः आत्मरूपाः आत्मसरूपाः, प्रव्यात्मजा बहुवर्णिरा ऽऽत्मस्वरूपप्रजामर्जिनी प्रधानेति गम्यते ताम्, अजो ह्येको जुषमाणः सेवमानः प्रीयमाणः, स हि न जायत इत्यजो नित्यत्वात्, एकः सन्निधिभवनस्याभिन्नस्यैकरूपत्वात् सर्वगतत्वाच्च तामेव जुषमाणोऽनुशेते अनुशयमनुबन्धञ्च तस्या न मुञ्चति अनुधावतीत्यर्थः, यथा वत्सोऽजामनुधावति तथा तां प्रकृतिं पुरुषः, जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः, असावपि पुरुषोऽन्य एव तस्या उपरत सङ्गो भुक्तभोगां दृष्टद्वयां विदितात्मानामविशेषः प्रकृतिपुरुषज्ञो नर्तक्या इव विकारान् धाह्यान् भ्रूक्षेपनमकरचलनादीननुशयहेतूनन्तःकरणशरीरादिसमुद्भूताननात्मभूतानुपलभ्य भिक्षुरिव स्वभावावचिन्तनाद्विरक्तोऽहमनया वृथा क्लेशितो बहिरन्तश्शुद्धयेति निरमति, सापि दर्शितविकारा दृष्टाहमनेनेति व्रीडितेव निवर्तत इति। तथैतदर्थसम्बन्धिनी व्याख्यातैव द्वितीया गाथा—'सुखश्च दु खश्चानुशयश्च वारेणाय सेवते तत्र तत्र। निर्शति योनिं व्यतिरेणिणश्च अजस्तु जायामतिसत्यशुद्धः॥' इति। द्वा—उभौ सुपि डादेशाद्द्वा सयाया—अन्योऽन्यसहितावेव विभुत्वनित्यत्वाभ्याम्, सयुजा—पूर्ववत् डादेशात् समानयुजौ समानस्य सकारादेशात्, सह पर्णाभ्यां सपर्णौ—सपक्षौ शुद्धबुद्धिपक्षौ, सुयुजौ सुपर्णाविति वा पाठः—सुष्ठु अतीव युक्तौ सर्वगतत्वादविभागेन सदा युक्तौ शोभनपर्णौ च परस्परयन्धैक्या

च परिरज्यन्त इति भावः। अद्वितीयामिति, सजातीयद्वितीयरहितामित्यर्थः साजात्यस्य विकृतित्वानधिकरणत्वे सति तत्त्वान्तरोपादानत्वम्, तेन पुरुषस्याविकृतित्वेन महदादेर्निगुणत्वेन सजातीयत्वेऽपि न क्षतिः। विभिन्नरूपमहदादिप्रपञ्चोपादानत्वस्य सर्वथैकरूपादसम्भव, एकरूपात्कारणादेः कार्यमेकरूपमेव स्यादित्याशङ्क्याह-**मा भूदिति**। अनेकात्मकतामेव दर्शयति-**लोहितेति** लोहिता चासौ शुक्ला च लोहितशुक्ला सा चासौ कृष्णा च लोहितशुक्लकृष्णेति कर्मधारयात् पूर्वयोः पुंवद्भाव, लोहितं रक्तं रजो रञ्जनात्मकत्वात् शुक्लं श्वेतं सत्त्वं प्रकाशात्मकत्वात् कृष्णं नीलं तमः आवरणात्मकत्वात्, तदात्मिकां रजःसत्त्वतमोगुणात्मिकामित्यर्थः रज आदयोऽवयवाः प्रधानस्येति तद्धर्मा लोहितत्वादयोऽवयविनि तेषां साम्यावस्थारूपे प्रधाने व्यपदिश्यन्ते। प्रधाने कार्यानुमानं सूचयितुमाह-**बह्वीः प्रजा इति**, प्रकर्षेण व्यक्तरूपेण जायन्ते आविर्भवन्ति भासन्त उपधानमिति प्रजा महदादयः ताश्च सरूपाः सुखदुःखमोहात्मिकाः बह्वीश्चानेकविधाः सृजमानामाविर्भावयन्तीं अनेकविधविकारात्मना परिणममानामित्यर्थः तेन प्रधानं जगदुपादानं सिद्धं तथा हि महदहङ्कारादयः सर्वे भावाः सुखाद्यन्विता दृष्टाः, ये च यदन्वितास्ते तदात्मकोपादानोपादेयाः, यथा घटकटकादयो मृत्कनकान्वितास्तदुपादानकाः, तथा चेमे तस्मात्तथेति सूचयति-**प्रव्यात्मजेति**। प्रकृतेरियं परिणतिः कस्य हेतोरित्याकाङ्क्षायां पुरुषोपभोगार्थं स्वभावत एवास्याः प्रवृत्तिरिति मन्वान आह-**अजो ह्येक इति** शब्दादयो विषया हि निगुणा इन्द्रियमनोऽहङ्कारप्रणालिकया बुद्धिसत्त्वमुपसंक्रामति तेन तद्बुद्धिसत्त्वं निगुणं शब्दादिरूपेण परिणमति पुरुषस्तु कश्चित् स्वयमपरिणाम्यपि बुद्धौ वस्तुतोऽप्रविष्टोऽपि बुद्धिवृत्त्यैव बुद्धिसत्त्वादात्मनो विवेकमविदानस्तन्निष्ठसुखादीन् विपर्यासनात्मन्यभिमन्यमानः सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकितया संसरति, सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिसमुन्मूलितनिखिलवासना.विद्यानुबन्धो जहात्येनां प्रकृतिम् प्रकृतिरपि विदितवेव दृष्टा ततो निवर्तत इति भावः। **सुखश्चदु खश्चेति**, गाथेयमिदानीमुपनिषत्सु न क्वापि दरीदृश्यते सुखश्च दुःखश्च हि सशयान वारेणाय सेवते तत्र तत्रेत्यातावन्मात्रं शुक्तिदीपिकायामन्ये दृश्यते, ततो नाम्नाभिव्याख्यायते। **द्वा सुपर्णेति** गाथां व्याख्यातुमाह-**द्वेति** सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल इति सूत्रेण औविभक्तेर्डादेशे द्वेति रूपम्, एवमेव व्यादिभवो सुपर्णादिशब्दा अपि प्रकृतिपुरुषयोरुभयोः सुखासुखपक्षत्वप्रदर्शनायोक्ताः **परस्परेति**।

१ सि क उभा। २ सि क दुभा।

पत्तिजनितविचित्रवर्णसुपर्णसुपर्णौ [समान]एकं वृक्षं लोकाख्याश्वत्थं तत्त्वत्वादचलत्वाद्वृक्षोऽश्वत्थ-साधर्म्यात्, परिषस्वजाते–परिष्वक्तवन्तौ, तयोरेकं तयोः–शकुन्योरेकवृक्षपरिष्वङ्गिणोरेक एव शकुनि-र्भोगसमर्थस्तस्य पिप्पलस्य पिप्पलं–फलं स्वादु–भोग्यविकारविशेषविचित्ररसम् अत्ति–खादति भुङ्क्ते पुरुष एव, भोक्तृत्वात् ज्ञत्वात्, अनश्नन्नन्यः प्रकृतिसञ्ज्ञः शकुनिरभुञ्जानः, अभिचाकशीति–आभिमुख्येन तस्यास्यार्थं काशते, शकुनिप्रस्तुते पुल्लिङ्गत्वम् ।

एतदधुना परीक्ष्यते—

अथ कथं शब्दैकगुणप्रवृत्तिविपदभ्युपगम्यते? त्वन्मतविरोधात्, प्रयोगश्चात्र न प्रवर्त्तेत शब्दैकगुणाकाशम्, असद्भूते, पुरुषवद्वन्ध्यापुत्रवद्वेति ।

अथ कथमित्यादि, यावद्विपदभ्युपगम्यत इति, यद्यनेकैकात्मककारणत्वमिष्यते एवमेकका-रणत्वप्रतिषेधानन्तरं पुरुषाद्येककारणत्वप्रतिषेधाहितसंस्कारतिरोधानकालमप्यप्रतीक्ष्य त्वया कथं शब्दैकगुणप्रवृत्तिविपदभ्युपगम्यते? अभ्युपगम्यतां तावद्रूपादिसृष्टौ व्यवहारानुपातिनामेषां लोके दृष्टानां द्व्याद्यनेकस्पर्शरसगन्धगुणानामनेकैकत्वात्तदात्मकवाय्वादिसृष्टिरस्तु नाम त्वन्मतेन सह घट-माना, इदन्तु न युज्यते शब्दैकगुणा प्रवृत्तिः, इत्थम्भूतेनास्य वच्छब्दैकगुणप्रवृत्तिर्विपत् 'गण गुण सङ्ख्याने' शब्दैकसङ्ख्यानप्रवृत्तिरेकस्मात् कारणात्[न]भवेत्, त्वन्मतविरोधात्, [किन्तु]अनेकात्म-कैकस्माच्छब्दस्पर्शादिद्वित्रिचतुःपञ्चगुणा भवेत् वाय्वादिवत्, त्वन्मताविरोधात्, प्रयोगश्चात्र न प्रवर्त्तेत एव शब्दैकगुणमाकाशम्–तन्न भवेदित्यर्थः, असद्भूते 'गुणसन्द्रावो द्रव्यमि'ति [महाभा० ५–१–१–११९ सूत्रे]लक्षणाभावात्, बहूनां हि गुणानामेकीभवनमैक्यगमनं सन्द्रुतिः तदभावोऽस-न्द्रुतिस्ततोऽसन्द्रुतेर्न प्रवर्त्तेत पुरुषवद्वन्ध्यापुत्रवद्वेति, अत्र तदनिष्टापादनमिति ।

समाने–अविशेषमुपलब्ध्यधिष्ठानतया एकमिति यावदित्याशयेनाह–**एकं वृक्षमिति** । अयं वृक्षोऽश्वत्थ एव निश्चित अश्वत्थशब्दवाचकपिप्पलपदश्रवणात्, 'ऊर्ध्वमूलमधःशाख एषोऽश्वत्थः सनातन' इत्युक्तेः तत्त्वत्वादचलत्वादित्युक्तम् । पिप्पल-फलभोक्तृत्वस्य शकुन्यादौ प्रसिद्धेः सुपर्णाविति च गोपस्थितेश्च पक्षिणोर्वादाह–**तयोः शकुन्योरिति । भोगसमर्थ इति,** पुरुषस्यैव भोक्तृत्वात्, प्रकृतेस्तु भोग्यत्वादिति भावः । प्रकृतेर्विवक्षितत्वादनश्नन्नन्य इति कथं पुल्लिङ्गत्वेन निर्देश इत्याशङ्काया-माह–**शकुनिप्रस्तुतेरिति** । सत्त्वरजस्तमोमयादेकस्मात् कारणादेव कार्योत्पत्त्यभ्युपगमे शब्दतन्मात्रादेकस्मादाकाशं शब्द-गुणं शब्दतन्मात्रसहितात्स्पर्शतन्मात्राद्वायुः शब्दस्पर्शगुणः शब्दस्पर्शतन्मात्रसहिताद्रूपतन्मात्रात्तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणं शब्द-स्पर्शरूपतन्मात्रसहिताद्रसतन्मात्रादापः शब्दस्पर्शरूपरसगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसहिताद्गन्धतन्मात्रात् पृथिवी शब्द-स्पर्शरूपरसगन्धगुणा जायत इति सृष्टिक्रमे शब्दतन्मात्रादेकात्मकैकरूपात् कारणादाकाशस्योत्पत्तिः कथमिति विध्युभयनय-साम्यमनुसृत्य–**अथ कथमिति** शब्द एवैको गुणो यस्य तच्छब्दैकगुणं शब्दतन्मात्रं सूक्ष्माकाशात्मकं तस्य स्थूलाकाशजननं या प्रवृत्तिः सैव विपत्, अनेकात्मकैकरूपत्वाभावात्, तत्कथमभ्युपगम्यते, अनेकात्मकैककारणत्वाभ्युपगमविरोधादिति भावः । अधुनैव हि त्वया पुरुषाद्येककारणत्वप्रतिषेधः कृतः सा च सन्निधिसिद्धिरित्यादिना ग्रन्थेन, तत्प्रतिषेधजनितसंस्कारोऽधुनापि न नष्टस्तदन्तर एव त्वया कथमेककारणकार्यत्वमभ्युपगतमित्याह–**एवमेककारणत्वेति** । वाय्वादिसृष्टि स्यान्नाम अनेकात्म-कैककारणप्रभवत्वात्, आकाशसृष्टिस्तु न स्यादित्याह–**अभ्युपगम्यतामिति** । शब्दतन्मात्रादेकगुणस्याकाशस्याभ्युपगमे गुणानां समूहलक्षणद्रव्यत्वाभावेन द्रव्यत्वानुपपत्तिरित्याशयेनाह–**प्रयोगश्चात्रेति** । द्रव्यं हि भवनं द्रव्यत्वं भव्य

---

[1] सि. क. घटमानम् । [2] सि. क. नानेन° ।

अत्राह—

शब्दे त्रैगुण्यमस्त्येवेति चेत् साधूक्तमेतदेवाऽऽशाचयितुमनोचम्, शब्दैकगुणवियदप्रवृत्तिप्रसङ्ग इति, ततश्चात्रिगुणं सुखादि, एकसुखस्वात्मत्वादव्यतिरिक्ततत्त्वं प्रकाशात्मना मा प्रवर्त्तिष्ट निर्गुणत्वादेकत्वाद्वैषम्यानुपपत्तेरपरिणामित्वादनापत्त्यात्मकत्वात् पुरुषवत्, तथा तद्धर्मवत्त्वात् पुरुषोऽपि प्रवर्त्ततामेभ्य एव, सुखादिवत्, शब्दादि वाप्येकात्मकाद्येव प्रधानावस्थायामप्रवर्त्तमानत्वात् सुखादिवत्, अनेकात्मकं वा सुखादि, तत एव शब्दवत् ।

(शब्द इति) शब्दे त्रैगुण्यमस्त्येवेति चेत्—सर्वस्योक्तसुखदुःखमोहमयत्वाच्छब्दोऽपि तदात्मा त्रिगुण एवेति, चेदित्याशङ्कायामेवञ्चेन्मन्यसे साधूक्तमेतदेव त्वावाचयितुमथोच शब्दैकगुणवियदप्रवृत्तिप्रसङ्ग इति, ततश्च यत्पुनर[त्रि]गुणं सुखादि—सुखमेव पृथक् प्रधानावस्थायां सत्त्वं तदत्रिगुणमेकसुखस्वात्मत्वात्, अव्यतिरिक्तं तस्य भावस्तत्त्वं यथा तत्सुखमेक[सुख]स्वात्मत्वादव्यतिरिक्ततत्त्वं प्रकाशादिश्च तस्य तत्त्वस्वात्मा सत्त्वाभेदभावात् तेन प्रकाशाद्यात्मना मा प्रवर्त्तिष्ट—मा आपत्तिभवनमनुभूत्, निर्गुणत्वात्—गुणसद्भावानात्मकत्वात्, एकत्वात्—अनेकात्मकैकत्वात् वैषम्यानुपपत्तेरपरिणामित्वात्, वैषम्यापत्तितो हि परिणामित्वं स्यात् साम्यावस्थायान्तु गुणानां तदभावाद्वैषम्यानुपपत्तिरतोऽपरिणामित्वमनापत्त्यात्मकत्वात्—रूपान्तरग्राह्यनात्मकत्वात्, तस्यां ह्यवस्थायामेव स्वरूपं सत्त्वम्, दृष्टान्तः पुरुषवत् यथा पुरुषो निर्गुणत्वा[दिधर्मवत्त्वा]न्न प्रवर्त्तते तथा सुखाद्यपि मा प्रवर्त्तिष्ट, निर्गुणत्वादिधर्मवत्त्वे सत्यपि सुखादि प्रवर्त्तेत एव चेत् तथा तद्धर्मवत्त्वात्,

---

इत्युक्ते तथानेकेषां गुणानामैक्यपरिणतिलक्षणमापत्तिभवनं तथाकारो पुरुषवन्न सम्भवतीति भावः । अथ शब्दस्य सुखदुःखमोहसमन्वितत्वात्, यद्येनान्वितं तत्तदुपादानकमिति व्याप्त्या त्रिगुणसमुद्भूतं त्रिगुणात्मकञ्चेति शब्दैकगुणप्रवृत्तिनायुक्तेत्याशङ्कते-शब्द इति । शब्दस्यात्रिगुणत्वे वियदर्थं तस्य प्रवृत्तिर्न भवतीत्येतदेव त्वयाऽऽवाचयितुं मयाऽऽशङ्कितमेव च त्रिगुणात्मकादेव कार्यं भवतीति यदि मन्यसे तर्हि तत्र दोषाभावेऽपि सत्त्वमत्रिगुणं कथं प्रकाशनाय प्रवर्त्तेतेत्युत्तरयति-साधूक्तमिति । शब्दे त्रैगुण्यमिति, त्रयो गुणाः सुखदुःखमोहा अस्येति त्रिगुणः तस्य भावस्त्रैगुण्यम् पराधत्वं गुणस्य लक्षणम्, शब्दपदेन शब्दतन्मात्रं ग्राह्यम्, यद्यपि सत्त्वादय एव पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषबन्धकत्रिगुणात्मकमहदादिनिर्मातृत्वाच्च गुणपदाभिधेयास्तथापि सुखादीनां सत्त्वादिधर्मतया धर्मधर्मिणोरभेदादत्र गुणपदेन सुखादयोऽभिहिताः सुखदुःखमोहमयत्वादित्यनेन शब्दादितन्मात्राणां स्पष्टसुखादिधर्मत्वाभावेऽपि उपभोगायोग्यास्पष्टसुखादिधर्मवत्त्वमस्त्येवेति पूर्वपक्षाभिप्रायः । समाधत्ते-यत्पुनरत्रिगुणमिति, अत्र सुखादिपदेन सत्त्वादि ग्राह्यम् तत्र प्रकाशार्थं सत्त्वं प्रवृत्त्यर्थं रजः नियमाय तमोऽभ्युपेतम्, सत्त्वञ्चैकसुखस्वरूपमत्रिगुणं कथं प्रकाशनाय प्रवर्त्तेतेति भावः । तत्र हेतुमाह-निर्गुणत्वादिति । ननु सत्त्वादेरपि सुखादिगुणवत्त्वात् कथं निर्गुणत्वमित्यत्र तदर्थमाह-गुणसद्भावानात्मकत्वादिति । सत्त्वस्य कारणत्वमपि न सम्भवतीत्याह-एकत्वादिति, नन्वेकस्या अपि प्रकृतेः कारणत्वादेकत्वं न कारणताविघटकमित्याशयेन तदर्थमाह-अनेकात्मकेति कार्यलिङ्गेन सत्त्वरजस्तमःस्वभावस्यैकात्मकस्यैव कारणत्वात् सत्त्वस्य चानेकात्मवैकरूपत्वाभावादिति भावः । महदादीनामुत्पत्तौ गुणवैषम्यस्य तन्त्रत्वेन सत्त्वस्यस्त्वेन कार्यप्रयोजकवैषम्यासम्भवेन न कारणत्वमित्याशयेनाह-वैषम्यानुपपत्तेरिति सर्गारम्भकालीनविलक्षणपरिणामप्रयोजकस्य गुणानां गुणप्रधानभावस्य हि वैषम्यं नियामकं तदनुपपत्तेः सत्त्वादि न प्रकाशादिपरिणामित्वमापद्यत इति भावः । तदेव स्फुटीकरोति-वैषम्यापत्तित इति । व्याप्तिग्राहकं दृष्टान्तमाह-पुरुषवदिति । सत्त्वे निर्गुणत्वादिकमस्तु आपत्तिभवनञ्चानुभूयतामिति चेदाह-तद्धर्मवत्त्वादिति । वैषम्यसम्पादकक्रियाविशेषोऽपि कुतो न

पुरुषोऽपि प्रवर्त्ततामेभ्य एव, सुखादिवत्, गुणस्यान्यतमस्यैव वा श्वयथुरकस्मात् कुत उत्पन्न ? किञ्चान्यत् शब्दादि वाप्येकाद्येन, निर्गुणमेकैमपरिणामि चैनमाद्यापाद्यमानत्वात् प्रधानावस्थायामप्रवर्त्तमानत्वात् सुखादिवत्, अनेकात्मकमित्यादि विपर्ययधर्मोपादनं गतार्थं तत्त्वे एवेति ।

आह—

नैव प्रवर्त्तते सुखादि, अप्रवृत्तिलक्षणत्वात्, रज एव प्रवृत्तिलक्षणम्, प्रत्येकं न हि सत्त्वादयः प्रकाशप्रवृत्तिनियमलक्षणास्ततोऽप्रवृत्तिलक्षणत्वान्न प्रवर्त्तन्ते पुरुषवत्, वैषम्यावस्थायान्तु रजः प्रवर्त्तते प्रवर्त्तयति च सुखं मोहञ्चेति ।

नैवेत्यादि, सिद्धसाधनमिदं मा प्रवर्त्तिष्टेति, न प्रवर्त्तत एव सुखादि, अप्रवृत्तिलक्षणत्वात्, न हि सुखं मोहो वा प्रवृत्तिलक्षणम्, किं तर्हि ? रज एव प्रवृत्तिलक्षणम्, प्रत्येकं [न]हि सत्त्वादयः प्रकाशप्रवृत्तिनियमलक्षणास्त्रयोऽपि, ततोऽप्रवृत्तिलक्षणत्वान्न प्रवर्त्तते सुखम्, पुरुषवत्, वैषम्यावस्थायान्तु रजः प्रवर्त्तते प्रवर्त्तयति च सुखं मोहञ्चाप्रवृत्तिलक्षणत्वात्तयोरिति ।

अत्रोच्यते—

त्रयमपि न न प्रवर्त्तते, अविभक्तस्वतत्त्वस्य तथा प्रविभक्तत्वेन व्यवस्थानात्, यथा मयूराण्डकरसगतग्रीवादिभावाः, यन्न प्रवर्त्तते तदविभक्तस्वतत्त्वं सत् कदाचित् प्रविभक्तत्वेन न व्यवतिष्ठते यथा पुरुषः, यथा वा मयूराण्डकरसे हंसग्रीवादयः, द्रव्यार्थनयविकल्पानां सत्कारणवादिनामसदापत्तिप्रवृत्ते, यत इह भाव एव यतः ।

(त्रयमपीति) त्रयमपि न न प्रवर्त्तते-प्रवर्त्तत एव, अविभक्तस्वतत्त्वस्य तथा प्रविभक्तत्वेन व्यवस्थानात्, यदप्रविभक्तस्वतत्त्वं तेन तेन प्रकारेण प्रविभक्तत्वेन व्यवतिष्ठते तत् प्रवर्त्तत एव, यथा

पुरुषस्य कुतो वा त्रयाणां गुणानामुत्पत्तः, अन्यतमस्यैव कुत उत्पन्न इत्याह-**गुणस्येति** । शब्दादयपि निर्गुणत्वादिधर्मवत् कुतो न, प्रधानावस्थायामप्रवर्त्तमानत्वादित्याह **किञ्चान्यदिति** । विपक्षे दण्डमाह-**अनेकेति** । सुखाभा सत्त्वगुणः प्रकाशक एव न प्रवर्त्तकः प्रवृत्ते रजःकार्यत्वात् तस्मात् मा प्रवर्तिष्टेत्यापत्ताविष्टापत्तिरेवेत्याशङ्कते-**नैवेति** । अप्रवृत्तिलक्षणत्वात् प्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः, सत्त्वादीनां हि प्रकाशादयः प्रयोजनम्, 'प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः' इत्युक्तेरिति भावः । प्रवृत्तिः रजःकार्यमेव प्रकाशप्रवृत्तिनियमानामेककार्यत्वाभावात्, प्रकाशेनैव हि सत्त्वं प्रवृत्त्या रजो नियमेन तमो लक्ष्यत इत्याशयेनाह-**प्रत्येकमिति**, प्रकाशो बुद्धिरित्यादिरूप आलोकः, प्रवृत्तिर्यत्नः गमनं वा, नियमः प्रकाशक्रियाभ्यां शून्यत्वं तयोः प्रतिबन्ध इति यावत्, तैर्लक्ष्यन्ते सत्त्वाद्यो नातः प्रत्येकं त्रिलक्षणाः सत्त्वादय इति भावः । रजः सत्त्वतमसोः कार्यभूतौ प्रकाशनियमावानिय स्वकार्येण प्रवृत्त्या सत्त्वतमसी उपकरोतीत्याह-**वैषम्यावस्थायान्त्विति** । त्रयोऽपि गुणाः प्रवृत्तिमन्त एव, रजसा सहकृतयोः सत्त्वतमसोः प्रकाशनियमौ प्रति प्रवृत्ते, तथा च साम्यावस्थायामपि सत्त्वरजस्तमांसि प्रवृत्तिमन्त्येव सत्कार्यवादाभ्युपगमात्, न हि तत्र तदानीं प्रवृत्त्यभावे सहकारितयापि तत्र प्रवृत्त्युद्भवः सम्भवतीत्याशयेनाह-**त्रयमपीति** नञोर्द्वयोः प्रकृतार्थद्योतकारादाह-**प्रवर्त्तत एवेति** । **अविभक्तेति** स्वस्य तत्त्वं स्वतत्त्वं, अविभक्तं स्वतत्त्वं यस्य तस्येति समासः कारणदशायां कार्यमविभक्तस्वतत्त्वं सत् तत्तद्रूपेण प्रविभक्तत्वेन व्यवतिष्ठमानं सत् प्रवर्त्तत एव, व्यवहारायोग्यसूक्ष्मरूपेण कारणे सिद्धस्यैव कार्यस्य व्यवहारयोग्यस्थूलरूपेण भवनात् सत्त्वरजस्तमसां कार्याणां प्रकाशादीनां सूक्ष्मरूपेण तदानीमपि

---

१ सि क °मेक समनपरि० । २ सि क तण्वेति ।

मयूराण्डकरसगतग्रीवादिभावा , मयूराण्डकरसावस्थाया ग्रीवावर्होद्योऽविविक्तस्वतत्त्वा ग्रीवादित्वेन प्रविभक्तरूपा व्यवतिष्ठमाना प्रवर्त्तमाना एव, नाप्रवर्त्तमाना । यन्न प्रवर्त्तते तदविभक्तस्वतत्त्व सत् कदाचित् प्रविभक्तत्वेन न व्यवतिष्ठते यथा पुरुषो यथा वा मयूराण्डकरसे हसादिग्रीवाद्य इति, किं कारण ? द्रव्यार्थनयविकल्पाना सत्कारणवादिनामसदापत्तिप्रवृत्ते , यत –यस्मात् इह–एतेषु वादेषु भाव एव यत –नियतो निशब्दलोपात् तस्मादप्रवृत्तिलक्षण चेत् न स्यात् सुखादिरिति ।

आह—

ननु विभक्तरसग्रीवाद्यापत्तिवत् प्रधानस्यैव च सापत्ति सिद्ध्यतीत्यत्रोच्यते कस्य वा न मनोरथ ? कथ भवान् अनेकात्मकमेकमेव कारणमनेककार्यतया विपरिवर्त्तमानमित्येत दर्शन प्रतिपद्येतेति, तस्य च कारणस्य प्रधान पुरुषो नियति शब्दब्रह्मेत्यादिसज्ञा त्वयेष्टा याऽस्तु साऽस्तु, किं नो विवादेन, तदर्थ एव मे प्रयास , अनेकात्मकैककारणमयत्व त्व प्रतिपादयितव्य इति, एष प्रतिपादितोऽसि एवन्तु न वेत्थ अविभक्तप्रविभागापत्ति कल्पनेति ।

(नन्विति) ननु विभक्तरसग्रीवाद्यापत्तिवत् प्रधानस्यैव च सापत्ति , त्वदुक्तमयूराण्डकरसगताविभक्तग्रीवादिप्रविभागापत्तिभावदृष्टान्तसामर्थ्यादेव त्रिगुणसाम्यावस्थैकप्रधानापत्तिरेव सिद्ध्यति, न तु सुखाद्यापत्तिरित्यत्रोच्यते, कस्य वा न मनोरथ ? कथ भवान् [अनेकात्मक]एकमेव कारणमनेककार्यतया विपरिवर्त्तमानमित्येतद्दर्शन प्रतिपद्येतेति, तस्य च कारणस्य प्रधान पुरुषो नियति शब्दब्रह्मेत्यादिसज्ञा त्वयेष्टा याऽस्तु साऽस्तु, किं नो विवादेन ? तदर्थ एव मे प्रयास , [अनेकात्मक]एककारणमयत्व त्व प्रतिपादयितव्य इति, एष प्रतिपादितोऽसि त्वम् , एवन्तु न वेत्थेति गतार्थं यावत् कल्पनेति ।

तदुपपाद्यते—

अविभक्तानेकार्थकारणमेवेद विभक्तवृत्ति पृथिव्यादि न विभक्तसुखाद्यनेकार्थैककारण पूर्वकम् , उक्तवत् , यथा मयूरग्रीवादिवृत्ति दध्यादिवृत्ति तदात्माविभक्तपूर्वा, वक्ष्यमाणवत् ।

सद्भावेन प्रवृत्तिर्भवेदेवेति भाव । यदि प्रवृत्तिमन्ति तानि न भवेयुस्तर्हि तत प्रवृत्तिर्न कदापि भवेत् मयूराण्डकरसाद्यथा हंसग्रीवाद्यो न प्रवर्त्तन्त इत्याह–यन्नेति । कारणव्यापारात् प्रागपि कारणे कार्यस्य विद्यमानत्वे हेतुमाह–द्रव्यार्थनयेति द्रव्यं हि भवनलक्षणं मयूराण्डकरसवत् समुपात्तसर्वभेदबीजं निर्भेदं देशकालक्रमव्यक्त्यभेद समरसावस्थमेकरूप भेदप्रत्ययग्राह्यानामभिन्नमपि भिन्नवदाभासते गुणा पर्यायाश्च भवनसमवस्थानमात्रका एवोत्थितासीनोत्कुटकशयितपुरुषवत्, इत्यमभिप्रैतुर्द्रव्यार्थनयस्य भेदमानस्यान्तर्वासात् सदेवाविर्भवतीत्यभ्युपगन्तुरसतो भवन प्रसज्यत इति भाव , अन्तर्वासमेवादर्शयति–यत इति । ननु अविभक्तग्रीवाद्यात्मकमयूराण्डकरसस्येव यथा विभक्तरसग्रीवादित्वेन भवन तथैव त्रिगुणसाम्यावस्थैकप्रधानमेव तथा तथाऽपद्यते न तु गुण इत्याशङ्कते–नन्विति यद्येवं मन्यसेऽनेकात्मकैकस्मात् प्रवृत्तिरिति तर्हि नास्माकं विवाद , तथाविधकारणताया निर्दुष्टत्वात् अत एव हि तथाविधस्याभ्युपगमे कस्य वा वाञ्छा न भवेत् तस्य तु कारणस्य प्रधानादि नाममात्रत्वे नास्माकं विवादोऽपि तु तत्स्वरूप एव, तथा च त्वं तथाविधकारणमयत्वं प्रतिपादितोऽस्यतो मम प्रयास सफल इत्यभिप्रायेणाह–कस्य वेति । अनेकात्मकैककारणमयत्व काल्पनिकमेव न वास्तविकमिति शङ्कां मा कार्षीरित्याह–एवन्त्विति । प्रतिज्ञान विशदयति–अविभक्तेति । सर्वं हि कार्यजात प्राक् कारणेऽविभक्त सद्वर्त्तत इति कारणमविभक्तानेकार्थं

१ सि क तदुपपाद्यते

(अविभक्तेति) अविभक्तानेकार्थकारणमेवेद पृथिव्यादि—अविभक्तोऽनेकार्थो यस्मिंस्तदविभक्तानेकार्थम्, किन्तत्? कारण अस्य पृथिव्यादेस्तदविभक्तानेकार्थकारण पृथिव्यादि, न विभक्तसुखाद्यनेकार्थैकैककारणपूर्वकम्, विभक्ता वृत्तिरस्य पृथिव्यादेस्तद् विभक्तवृत्ति पृथिव्यादि सा वृत्ति — पृथिव्युदकघटादित्वापत्ति, [यथा]मयूरग्रीवादीति, ग्रीवाबर्हशिखण्डादिवृत्तिर्विभक्ता तदात्माऽनेकार्थोविभक्ताण्डकरसगतकारणैव, दध्यादिवृत्ति क्षीरपूर्वा आदिग्रहणात् पुरा शुक्ररसरुधिराङ्गोपाङ्गादि, व्रीह्यादिपूर्वा उक्तादिग्रहणादाम्रपनसमातुलिङ्गादिपत्रपुष्पफलादिवृत्ति, तदात्माऽविभक्तपूर्वा, दृष्टान्तबाहुल्य व्यापित्वप्रदर्शनार्थम्, उक्त[वत्]वक्ष्यमाणवत्, तत्कारण प्रत्येकमभिसम्बध्यते, उक्तवत् वक्ष्यमाणवत्, पुरुषनियत्याद्यभिन्नैककारणवदित्युक्तवत्, घट एव सर्वमिति विधिनियम एव वक्ष्यमाणवत्, एव तावत्, कारणवादो यथाऽस्माभिरिष्टस्तथा घटते न यथा त्वयेष्ट इत्युक्तम्।

इदानीं त्वत्पक्षे दोषा उच्यन्ते—

प्रकाशप्रवृत्तिनियमानान्तु भिन्नात्मकतायां सत्त्व न प्रकाशेत, अप्रवृत्तत्वात् पुरुषवत्, त्वयैव हि प्रधानावस्थायामप्रवृत्तसमा गुणा इतीष्यन्ते, पूर्ववद्वोत्तरकालमपि, अनग्निप्रकाशवद्वा।

(प्रकाशेति) प्रकाशप्रवृत्तिनियमानान्तु भिन्नात्मकतायां सत्त्व न प्रकाशेतेति प्रतिज्ञा, दिङ्मात्रेण अप्रवृत्तत्वात् पुरुषवत्, त्वयैव हि प्रधानावस्थायामप्रवृत्तसमा इतीष्यन्ते गुणा:—सत्त्वादय, तस्मात् सिद्धमप्रवृत्तत्वम्, पूर्ववद्वेति प्रधानावस्थायामिवेत्यर्थ, यथा प्रधानावस्थायामप्रवृत्तत्वान्न प्रकाशते सत्त्वमेवमुत्तरकालमपि। तथा रजस्तमसो प्रवृत्तिनियमनिषेध कार्य। अनग्निप्रकाशवद्वा,

---

यथा मयूराण्डकरस, तत्र ग्रीवाबर्हशिखण्डादीनामविभक्ततयाऽवस्थानात्, क्षीरं तत्र दध्यादीना तथावस्थानात्, व्रीह्यादि अङ्कुरपत्रपुष्पादीनां तथाऽवस्थानात्, तथाविधाच्च कारणात् कार्य पृथिव्यादि ग्रीवादि दध्याद्यङ्कुरादि विभक्ततया प्रवर्त्तते, तस्मात् पृथिव्यादीनामविभक्तानेकार्थपूर्वकत्वं स्वभाव। एवकारव्यवच्छेद्यमाह—न विभक्तेति, सुखदु खमोहात्मकप्रकृतेरेव पृथिव्यादीना प्रवृत्तिरिति न युक्तमिति भाव। तत्र दृष्टान्तमाह—उक्तवदिति। अविभक्तानेकार्थकारणत्वे दृष्टान्तमाह—वक्ष्यमाणवदिति। उपसंहरति एव तावदिति। कारण यदि विभक्तसुखाद्यात्म भवेत्तर्हि को दोष इत्याशंकायां तत्र दोष वक्तुमाह—प्रकाशेति। सुखादीनामविभक्तत्वे विभक्तसुखाद्यनेकार्थैककारणत्वे प्रकाशादीनां भिन्नात्मकतया सुखस्य प्रवृत्त्यनात्मकत्वादित पूर्वमप्रवृत्त सुखमिदमप्रथमतया कथ प्रकाशार्थं प्रयतेतेत्याशङ्कते सत्त्व न प्रकाशेतेति। बहूना हेतूनां सम्भवेऽपि दिङ्मात्रेण हेतुमाह—अप्रवृत्तत्वादिति। नन्वप्रवृत्तत्वमसिद्ध महदादिभावेन तस्य प्रवृत्तत्वादित्यत्राह—त्वयैव हीति, प्रधानावस्थायां अव्यक्तावस्थायामित्यर्थ, तेन महदादे प्रधानाभिन्नत्वेऽपि न क्षति, साम्यावस्थाविशिष्टतादशायामिति यावत्, तदानीं सत्त्वादिद्रव्याणा कार्यावस्थानुकूल्यन्यूनाधिकभावेन संहननाभावादप्रवृत्तत्वं सिद्धमिति भाव। ननु सत्त्वस्य प्रकाशात्मकत्वानात्मकत्वयोरिष्टत्वेन सिद्धसाधनत्वमेवेत्यत्राह—पूर्ववद्वेति साम्यावस्थाकाले हि सत्त्वस्याप्रकाशात्मकत्वमिष्ट न तु वैषम्यावस्थायाम्, तथा च विषमतादशायामपि न प्रकाशेतेत्युच्यत इति भाव। अत्र प्रकाशो बुद्धिवृत्त्यादिरूप आलोक भौतिकालोकश्च, प्रवृत्तियत्नश्चलन वा, प्रकाशप्रवृत्तिभ्या शून्यत्वं नियम तयो प्रतिबन्ध इति यावदिति साध्या। अप्रकाशित त्वादिहेतुना रजस्तमसोरपि प्रवृत्तिनियमनिषेध कार्य इत्याह—तथेति। यो हि स्वकार्ये न प्रवर्त्तते स नास्त्येव यथाऽग्नि प्रकाशनेऽप्रवृत्तोऽनग्निरेव भवत्यत एव नासौ प्रकाशते एवं सत्त्वमपीत्याह—अनग्नीति। ननु सत्त्वस्य प्रकाशत्वसामान्याभाववत्त्वं

---

१ मि क माणवात्। २-३ सि क माणत्वात्। ४ क कारणनयवादो। ५ मि क वक्ष्यन्ते ६ मि क °कतया।

यथाऽग्निरप्रवृत्तोऽप्रवृत्तिरूपधात्माऽनग्निः, अनग्निश्च [न]प्रकाशते तथा सत्त्वमलब्धप्रवृत्त्यप्रवृत्तत्वान्न प्रकाशेत ।

आह—

ननु प्रकाशात्मकत्वादेवाप्रवृत्तत्वमसिद्धं सत्त्वस्य, रजसा प्रवर्त्त्यत्वात्, अग्नेरिव सन्धुक्षणेन, अत्रोच्यते यद्यप्रवृत्तोऽग्निस्तदाऽसन्नेवाप्रकाशत्वमेव गमयति, प्रकाशात्मप्रवृत्त्यभावात्, एवं हि कारणे कार्यस्य सत्त्वं स्यात् यदि तत् प्रकाशात्मना वर्त्तते प्रवर्त्तते, अनारम्भात् ।

ननु प्रकाशात्मकत्वादेवेत्यादि, अप्रवृत्तत्वमसिद्धं सत्त्वस्य रजसा प्रवर्त्यत्वात्, अग्नेरिव सन्धुक्षणेन, यथाऽग्निर्भस्मच्छन्नः सन्नपि न प्रकाशते, धुपचीवरेन्धनादिभिस्तु सन्धुक्षितः प्रकाशते, न वाऽप्रकाशमानोऽग्निः [न] भवतीति, अत्रोच्यते—यद्यप्रवृत्तोऽग्निस्तस्यामवस्थायामसन्नेवासावतोऽस्मदिष्टमप्रकाशत्वमेव गमयति, अग्नेर्होषा काचित् प्रकाशनस्य मात्रा सैवाऽऽत्मा प्रकाशनात्मप्रवृत्त्यभावात्तदासौ तर्ह्यसन्, वन्ध्यापुत्रवत्, तथा सत्त्वमप्यप्रवृत्तत्वादिति । एवं हीत्यादि, कारणे कार्यस्य सत्त्वमेव हि स्याद्यदि तत्—सत्त्वं प्रकाशात्मना वर्त्तते प्रवर्त्ततेऽनारम्भात्, इतरथा[ऽर्था]न्तरसम्बन्धारभ्यं स्यादसत्कार्यवाद एवायमपि स्यात् । यथाहुरसत्कार्यवादिनः 'क्रियागुणव्यपदेशाभावादसत्कार्यम्' (वै० अ० ९ आ० १ सू० १) समवाय्यसमवायिकारणसम्बन्धे सति 'द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते' (वै० अ० १ आ० १ सू० १०) येषाञ्चाधिकृतमारम्भसामर्थ्यं तैरारब्धे कार्यद्रव्ये तत्समवेतानियमत एव 'गुणाश्च गुणान्तरमारभन्ते' (वै० अ० १ आ० १ सू० १०) इत्यार-

---

साध्यते, स चाभावः सत्त्वेऽसिद्धः सत्त्वं हि रजस्तमःकार्यभूतौ प्रवृत्तिनियमौ सहकारित्वेनोपादाय प्रकाशत एवेत्याशङ्कते-नन्विति, सत्त्वस्य प्रकाशात्मकत्वं कार्यकारणयोस्तादात्म्याद्विज्ञेयम् । तथा च साम्यावस्थायां सत्त्वस्य प्रकाशजनकत्वेऽपि प्रकाशयोग्यताया अक्षततत्त्वेन नाप्रकाशकत्वमिति भावः । यत्र हि सर्वात्मना कार्यं न विद्यते तस्य तदात्मत्वासम्भवेनासत्त्वमेव स्यादित्याशयेन समाधत्ते-अत्रोच्यत इति । नवेति, अप्रकाशमानत्वमात्रवादनमित्व न भवतीत्यर्थः । अग्नेर्ह्येषेति, प्रकाशनस्वभावोऽग्निर्यदि कोशकादिस्वाश्रयमात्रं स्वपरिमाणमात्रमपि वाऽप्रकाशयन् कथमसावग्निर्भवेत्, प्रकाशनात्मकस्याग्नेः प्रत्यक्षानुमानविषयस्य ताभ्यां तस्य तथाऽप्रग्रहणेऽस्तित्वे प्रमाणमेव नास्तीत्यसन्नग्निः प्रकाशनात्मप्रवृत्त्यभावात्, वन्ध्यापुत्रवदितिवत् सत्त्वमपि प्रकाशनात्मप्रवृत्त्यभावेऽसदेव स्यादिति भावः । भवतां सत्कार्यवादः सम्मतः तत्र सत्त्वं यदि प्रकाशात्म न भवेत्तर्हि कदापि सतः प्रकाशो न भवेदिति तस्य पक्षादकत्वहानिः स्यात् अपूर्वोत्पत्त्यनभ्युपगमात्तस्मात् स्तोकमपि सत्त्वं प्रकाशात्मकमवेवेत्याह-कारणे कार्यस्येति । तदानीं सत्त्वस्य प्रकाशात्मतानभ्युपगमेऽसत्कार्यवादः प्रसजतीत्याह-इतरथेति । तत्र वैशेषिकसम्मतं प्रकटयति यथाहुरिति । क्रियागुणेति, क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसदिति सूत्रमिदानीमुपलभ्यते, कारणव्यापारानन्तरं कारणं कार्यस्य सत्त्वाङ्गीकारात्तद्व्यावर्त्तनाय प्रागिति पदम् कार्योत्पत्तेः प्राक् कार्यमसत् क्रियागुणव्यपदेशाभावात् यदि तदानीमपि कार्यं सदेव तर्हि घटादानुत्पन्ने घटस्तिष्ठति घटश्चलति रूपादिमानयं दृश्यते च घट इत्यादिव्यपदेशवत्तदानीमपि स तथा व्यपदिश्येत न च व्यपदिश्यते तेनानुमीयते तदानीं सोऽसन्निति सूत्रार्थः । द्रव्याणीति, अन्त्यावयविद्रव्याणि विभूनि च विहाय स्वेतरानखिलकारणसमवधाने द्रव्याणि स्वसजातीयद्रव्यान्तराण्यारभन्ते-अपूर्वतया निष्पादयन्तीत्यर्थः । अन्त्यावयविनो विभूनाञ्चारम्भसामर्थ्यं नास्तीत्याशयेनाह-येषाञ्चेति । अन्त्यावयविगुणान् द्वित्वद्विपृथक्त्वपरत्वापरत्वादिगुणांश्च विहाय गुणाः सजातीयगुणारम्भका इति गुणाश्च गुणान्तरमारभन्त इत्यस्यार्थः । एतान्शा

म्भवाद् प्रसज्यते, स चानिष्टस्तस्मादनारम्भाद्वर्त्तते सत्त्व प्रकाशनात्मना । यस्मादेव हि काय कारणे सयदि सत्त्व वर्त्तते प्रवर्त्तते, किं कारण ? अनारम्भात्-आरम्भवादपरित्यागात् । कुतो वर्त्तते प्रवर्त्तत इति पर्यायकथनम् ? उच्यते वर्त्तेतेरस्त्यर्थत्वाद्वर्त्ततेऽस्ति भवति प्रवर्त्तत इति पर्याया ।

इतर आह—

न, प्रकर्षेणाप्रवृत्तत्वात् प्रकृष्टवृत्तेर्विवक्षितत्वात्, सा च रजोऽनुग्रहात्तद्रूपव्यक्ति· बीजस्येवाद्यनुगृहीतस्योच्छूनाङ्कुरत्वादिवृत्तिरिति न, रजसोऽपि सत्त्ववदपरिसमाप्तरूपत्वात्, रज प्रवृत्तिलभ्यप्रकाशात्मरूपव्यक्तिसत्त्ववत्, रजसोऽपि स्वरूपव्यक्तिरसमाप्तरूपैव सत्त्वात् प्रतिलभ्यत्वात्, तथाकाशन हि प्रवर्त्तकत्वेनाभिव्यक्तिरिति प्रकाशात्मकसत्त्वानुग्रहाद्भवति, अप्रकाशात्मकञ्च कथमन्यप्रकाशने प्रवर्त्तेत ? ।

(नेति) न प्रकर्षेणाप्रवृत्तत्वात्, नहि वर्त्तते· प्रवर्तति पर्याय , प्रकर्षार्थेन प्रशब्देन विशिष्टाया वृत्तेरन्यार्थत्वात्, वर्त्तमानमात्रस्याविवक्षितत्वात्, प्रकृष्टवृत्तेर्विवक्षितत्वात्, सा च रजोऽनुग्रहात् तद्रूपव्यक्ति , प्रकर्षेण वृत्ति रजसाऽनुगृहीतस्य सत्त्वस्य, बीजस्येवा[द्य]नुगृहीतस्योच्छूनाङ्कुरत्वादिवृत्ति सुखाभिमुखी सृष्टिरेव वा साऽत्र विवक्षितेति, अत्रोच्यते, न, रजसोऽपि सत्त्ववदपरिसमाप्तरूपत्वात्, तस्या ह्यवस्थाया रज.प्रवृत्तिलभ्यप्रकाशात्मरूपव्यक्तिसत्त्ववत्, रजसोऽपि हि स्वरूपव्यक्तिरसमाप्तरूपैव, सत्त्वात् प्रतिलभ्यत्वात्, लब्धात्मवृत्ति हि स्वय सद्रज सत्त्वे प्रकाशनप्रवर्त्तनाय समर्थं स्यात्, अप्रकाशितस्य सत्त्वेन तस्य स्वरूपव्यक्तिरेव नास्ति कुतः सत्त्वप्रकाशात्मप्रवर्त्तना रजस ? तथाकाशन प्रवर्त्तकत्वेनाभिव्यक्ति , काशनमेव हि स्वरूपव्यक्तिरिति प्रकाशात्मकेत्यादि यावत् प्रवर्त्ततेति गतार्थम्, अप्रतिलब्धात्मनाऽननुग्रहात् ।

एवन्तु नानयोरितरेतरानुग्राहिता, उत्थाप्यसाहायकशक्तित्वात्, वाताहतनोद्धयवत्,

---

रम्भवादस्यानिष्टत्वात् सत्त्व प्रकाशात्मनैव वर्त्तत इत्यभ्युपेयमित्याह-**तस्मादिति** । वृत्तिप्रवृत्त्योरसमानार्थकतामादर्शयति-**वर्त्ततेरिति**, ननु सत्त्वरजस्तमसा प्रकाशप्रवृत्तिनियमा वृत्त्यविशिष्टा एव तथापि उत्तेजनरूपप्रकर्षार्थसहिता वृत्ति प्रवर्तेति शब्देन विवक्षित , स च प्रकर्षो रजोऽनुग्रहाद्भवति, रजो हि उपष्टम्भकम्, तद्धि स्वरूपेणाप्रवृत्तिशीलतया प्रकाशादिरूपस्वस्वकाय प्रवर्त्तनाय शिथिलीभूते सत्त्वतमसी वृद्ध यष्टिरिव प्रोत्साहयतीति विशिष्टवृत्तेरेव प्रवर्त्ततिना विवक्षितत्वान्न पर्यायतेत्याशङ्कते-**प्रकर्षणेति** । **वर्त्तमानेति**, 'वृत्तिवर्त्तनजीवन' इत्यनुशासनादवस्थानहेतुव्यापारविशेषो वृत्ति , जीव बलप्राणधारणयोरित्यनुशासनात् स्वस्थितिहेतुर्व्यापारो हि जीवनम्, यथा वैश्यवृत्ति शूद्रवृत्तिरित्यादिव्यवहार । **प्रकर्षेण वृत्तिरिति**, स्वस्वकार्योन्मुखपरिणामविशेष इत्यर्थ । यथा हि सत्त्वं स्वकार्यप्रकाशनाय स्वयमसमर्थं सत् रजस्तम कार्ये प्रवृत्तिनियमावपेक्षते तथैव रजोऽपि सत्त्वतम कार्यप्रकाशनियमाभ्यामन्तरेण स्वकार्यप्रवृत्तयेऽसमर्थमेवेति प्रकाशव्यतिरेकेणानुद्भूतं रज कथ सत्त्व प्रकाशनाय प्रवर्त्तयेदिति समाधत्ते-**रजसोऽपीति** । **तस्या ह्यवस्थायामिति** प्रधानावस्थायामित्यथ , तदानीं हि पुरुषार्थक्रियाऽक्षम परस्पराङ्गाङ्गिभावानपेक्षो गुणानां साम्यतालक्षणसदृशपरिणाम एव विद्यते तत एव सत्त्वादिप्रकाशादिविधानेऽपरिसमाप्तरूपम्, तस्मान्न सत्त्व वा रजो वा तमो वा साम्यावस्थानात् प्रच्युतिरूप गुणाना गुणप्रधानभावापेक्ष प्रकाशप्रवृत्त्यादिरूपं विसदृशपरिणाम जनयितुं क्षममित्यभिप्राय । **लब्धात्मवृत्तीति**, रजो हि सत्त्वेन प्रतिलब्धप्रकाश यदा भवेत् तदैव रज प्रकाशनाय सत्त्व प्रवर्त्तयेत्, नान्यथेति भाव । **अप्रतिलब्धेति**, नहि स्वयमलब्धसामर्थ्योऽन्यानुग्रहसमथा भवतीति भाव । परस्परानुग्राहकत्वमपि सत्त्वादीनां स्वतोऽसमर्थाना न सम्भवतीत्याह-**एवन्त्विति** रजसोऽनुग्राहकत्वशक्ति सत्त्वेनोत्थाप्या

ग्लानशिविकावाहकवत्, असम्पूर्णशक्तिता वाऽप्रकर्ष इति कारणतैव न स्यात्तस्य, उपहतबीजवत् ।

(एवन्त्वित्यादि) नानयो सत्त्वरजसोरितरेतरानुग्राहिता, उत्थाप्यसाहायकशक्तित्वात्, सहायभाव साहायक तस्मिंस्तेन सदेव वा शक्ति सा उत्थाप्या ययोस्तदानीमेव, ते वस्तुनी उत्थाप्य साहायकशक्तिनी तद्भावादुत्थाप्यसाहायकशक्तित्वात्, वाताहतनौद्वयवत्, यथा जलेऽन्योन्यबद्धे नावौ नेतरेतरत्राणाय तथा सत्त्वरजसी, शिविकावाहकवदितरेतरानुग्राहिता किं न भवेदिति चेन्न, उत्थाप्यविशेषणात् अयमेव हि दृष्टान्तो ग्लानशिविकावाहकवत्, यथा ग्लानोऽनुत्थापितो न शक्नोति वोढुमुत्थाप्यसाहायकशक्तित्वात् तथाऽनुत्थापिते सत्त्वरजसी न शक्नुत परस्पर प्रवर्त्तयितु स्वयमलब्धात्मके इति प्रकर्षवृत्तेरभाव प्रकर्षवृत्त्यभावादसम्पूर्णशक्तितैव आह असम्पूर्णशक्तिता वाऽप्रकर्ष इति–इत्थ कारणतैव न स्यात् तस्य सत्त्वस्यासम्पूर्णशक्तित्वात्, उपहतबीजवत्, यथोपहत बीजमसम्पूर्णाङ्कुरोत्पादनशक्तित्वान्न कारणमेव सत्त्वमपि स्यात् ।

अभ्युपेत्यापि कारणत्व साम्यावस्थाया सत्त्वस्य—

असदकरणादितश्चान्यतो न तत्स्वरूपव्यक्ति, किन्तु स्वत एव, यदा च सुदूरमपि गत्वा प्रागवृत्तेरसत्कार्यवादपरिहारेण प्रकर्षो न परिणामवादादृते तदा परिणामादात्मन्येव वर्त्तते ध्रुवत्ववत्, अन्यत्र वृत्तस्य परिणामस्यान्यत्रापरिणामकत्वात् ।

(असदिति) असदकरणादितश्चान्यतो न तत्स्वरूपव्यक्ति –तस्य सत्त्वस्य प्रकाशनस्वरूपप्रकर्षोऽन्यतो–रजस्तमसो पुरुषतोऽन्यतोऽन्यतो वा कुतश्चिन्न भवति, असदकरणादिभ्यो हेतुभ्य, तद्यथा असदकरणाद्यथा मृदि सदेव कार्यं घटादि नियते न खपुष्पादि, स च मृद स्वात्मनियतो घटात्मस्वरूपव्यक्तिप्रकर्षो नान्यत पुरुषादेस्त्वादेवाऽऽपत्तिकारणाद्भवति, किं तर्हि ? स्वत एव भवति

न तूत्थिता, ततस्तस्या अनुग्राहक सत्त्वम् तथा सत्त्वस्याप्यनुग्राहकत्वशक्ति रजसोत्थाप्या, न तूत्थिता, ततश्च सत्त्वशक्तौ उत्थितायां तदनुग्रहेण रज समर्थ स्यात्, रज शक्तावुत्थितायाञ्च सत्त्वं तदनुग्रहेण समर्थं स्यादिति स्वस्वसामर्थ्यप्राप्तौ परस्परमुखप्रेक्षित्वेनेदम्प्रथमतया न कस्यापि प्रवृत्तिरिति कथ तयो परस्परानुग्राहकत्वमिति भाव । परस्परानुग्राहित्वाभावे दृष्ट तमाह–**वाताहतेति** एकस्या नावि परस्या नावो बन्ध प्रतिरोधार्थं क्रियते तत्रैकस्या प्रतिरुद्धत्वे हि इतरस्या प्रतिरोध सम्भवति एकस्या प्रतिरोधकत्वशक्तिरपरया प्रतिरुद्धया प्रतिरोधे सति भवति, अपरस्या प्रतिरोधकत्वशक्ति चैकया प्रतिरुद्धया प्रतिरोधे सतीति परस्परमुखप्रेक्षित्वान्नेदम्प्रथमतया कापि प्रतिरोधिकेति नेतरेतरानुग्राहित्व यथा तद्वदिति भाव । उत्थाप्येति विशेषणस्य सार्थकतामादर्शयितुमाह–**शिविकेति**, तयो परस्परानुग्राहकत्वशक्ति नान्योऽन्यापेक्षयोत्थाप्या, किन्तूत्थितैवेति प्राह–**उत्थाप्येति** । दृष्टान्तान्तरमुपदर्शयति–**अयमेवेति** । शिविकावाहकदृष्टान्त एव ग्लानेति विशेषित प्रकृतार्थे योग्यो दृष्टान्तो भवितुमर्हतीति तत्र साध्यहेतूपदर्शनं करोति–**यथेति** । प्रत्येक शिविकावाहकानामिव सत्त्वादेरपि कारणत्वे न काचित् क्षतिरित्यत्राह–**अभ्युपेत्यापीति** । अन्यस्मात् सत्त्वस्वरूपव्यक्त्यभाव साध्योऽसदकरणादित इति हेतुरिति व्याकरोति–**असदिति**, सत्त्वस्य स्वरूपभूत प्रकाश प्रागसत्त्वे नान्यतो भवितुमर्हति असदकरणादिहेतुभ्य, नहि सिकताभ्यस्तैलं केनचिदपि कर्तु शक्यम् तस्मात्तत्र विद्यमान स्वत एव भवतीति भाव । **स चेति**, स च घटादि स्वात्मनियत –मृद आत्मभूत सन् सदैवानुगत घटात्मस्वरूपव्यक्तिप्रकर्ष –घटादिस्वरूपोऽभिव्यक्तिविशेष, व्यक्तिप्रकर्षस्यात्मस्वरूपेति पद विशेषणं

तथा सत्त्वस्वरूपव्यक्तिप्रकर्षो नान्यतो भवति, किं तर्हि ? स्वत एव, एवमुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात्। शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यमि'(सा० का० ९)त्येतेभ्यो हेतुभ्यः सत्त्वगुणोऽन्यनिरपेक्षस्वरूपव्यक्तिप्रकर्ष इति ग्राह्यम्, एवं सत्त्वस्य प्रकाशनं तमसा सह योज्य रजसश्च प्रवर्त्तनमिति, निश्चान्यत्—यदा च सुदूरमपीति यावदपरिणामकत्वात् सुदूरमपि विचारात्मना गत्वा न प्रागवृत्तेरसत्कार्यपरिहारेण प्रकर्ष परिणामवादादृते, [ते]न परिणाम प्रकर्षेण वृत्ते कारणमेषितव्यम्, यत्र चैव तदा परिणामाभ्युपगमेन पुनरप्येतदेवापन्न परिणामादात्मन्येव वर्त्तते युवत्ववत्, अन्यत्र वृत्तस्य परिणामस्यान्यत्रापरिणामकत्वात्, जिनदत्ते वृत्त परिणामो न साधुदत्ते कौमारयौवनादि प्रवर्त्तयति कौमार यौवन वा, किं तर्हि ? जिनदत्त एव करोति नान्यदन्यथा करोति यथा तथा [न] सत्त्वे प्रवृत्ति कश्चिदन्य कुर्यात् स्वत एव प्रवर्त्ततेति ।

एव तावदप्रवृत्तप्रवृत्तिप्रतिषेधादनग्निप्रकाशदृष्टान्तप्रसङ्गागतवादमवतार्य पूर्ववदुदाहरणेन प्रसङ्गमुत्थापयिष्यन्नाह—

एव तर्हि पूर्ववदुदाहरणादेव पाश्चात्यावस्था विशिष्टा, स विशेषो रज प्रवर्त्तनादेव क्षीरदधिपरिणामकालत्ववत् पूर्वं न प्रवृत्त पश्चाच्च प्रवृत्तमिति, एतन्न, परिणामस्य तत्रैवोक्तत्वात्, प्रकाशात्मैव हि प्रवृत्ति काल', इतरथा स प्रकाशो न स एव, तथाऽप्रवृत्तत्वात्, तथाऽभूतत्वादित्यर्थ, घटपटवत् । येन च प्रवृत्ति स एव प्रकाश, तथावृत्तत्वात्, घटघटस्वात्मवत् ।

[एवं तर्हि]पूर्ववदुदाहरणादेवेत्यादि, यावत् प्रवृत्तमिति, नन्वेतत्त्वयाऽभ्युपगत पूर्वावस्थोदाहरणादेव पाश्चात्यावस्था विशिष्टेति, अन्यथा हि को विशेष' पूर्वापरावस्थयो रज प्रवर्त्तना-

घटादितत्त्वस्यामेदप्रतिपादनार्थम्, तेनासतोऽभिव्यक्तेर्नाभिव्यक्ति, किन्तु घटात्मत्वात् सत्त्वेनाविर्भवतीति **उपादानेति** । दध्यर्थी नोदकमुपादत्ते किन्तु क्षीरमेव, क्षीरादित एव दध्यादिरेव भवति, न तु सर्वस्मात् तृणपांसुवालुकादे सर्वं रजतसुवर्णमणिमुक्ताप्रवालादि, शक्त कुलालादि शक्यादेव मृत्पिण्डात् घटशरावादीनारभते न तु तृणवृक्षादिभ्य, कोद्रवेभ्य सजातीया कोद्रवा एव भवन्ति, न तु शाल्यादय इति हेतुभ्य कारणे कार्यस्य नियतत्वादापत्तिकारणनिरपेक्ष स्वत एव सत्त्वस्वरूपव्यक्तिप्रकर्षो भवतीति भाव । उक्तार्थमन्यत्राप्यतिदिशति-**एवमिति** । अनेकधा विचार्यमाणे प्रागवृत्ते प्रकर्षो नासत्कार्यवादे सम्भवति, किन्तु परिणामवाद एव, अवस्थितस्य द्रव्यस्य हि पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्ति परिणाम, मृद्धर्मी च पिण्डाकाराद्धर्माद्धर्मान्तरमुपसम्पद्यमानो धर्मत परिणमते घटाकार इति, तथा च सत्त्वस्य प्रकर्षेण वृत्ते कारण परिणाम एव, स च परिणामभूत प्रकर्ष सत्त्वस्यात्मभूत एव न धर्मिस्वरूपमतिक्रामति, तत्स्वरूपातिक्रमे चान्यत्वादविशेषतोऽन्यत्र वृत्तिप्रसङ्गतोऽन्यत्र वृत्तस्यान्यत्र परिणामकत्वप्रसङ्ग इत्याशयेनाह-**सुदूरमपीति** । गमनं न्यायाध्वना, न तु देशत इत्याह-**विचारात्मनेति** । एवञ्च यथा प्रकाशनेऽप्रवृत्तोऽग्निरनभिव्यञ्च प्रकाशते तथा यदि सत्त्वमलब्धप्रवृत्ति स्यान्न प्रकाशेतेति पूर्वोक्त स्मारयति-**एवमिति** । ननु सत्त्व पूर्ववद्वोत्तरकालमपि न प्रकाशेतेति पूर्वावस्थाया दृष्टान्तीकरणेनोत्तरावस्थावत्यनुपपत्तिप्रदर्शनेन च तवापि पूर्वावस्थातोऽपरावस्था विशिष्टेति सम्मतमेव, अन्यथाऽनुपपत्त्युद्भावनासम्भवात्, सा चोत्तरावस्था सत्त्वस्य रज प्रवर्तनादेव स्यात्, न स्वत सदा प्रवृत्तिप्रसङ्गेन पूर्वोत्तरावस्थयोर्विशिष्टत्वासम्भवात्, तस्मादसदकरणादितो नान्यत

१ सि क यावन्न ।

ऋते ? तस्मात् स विशेषो रज प्रवर्त्तनादेव, को दृष्टान्त ? क्षीरदधिपरिणामकालवत्, यथा क्षीराव-स्थातो दधित्वपरिणामावस्था विशिष्टा पूर्व क्षीरकाले न दध्यासीत् पश्चाद्भूतमिति दृष्ट प्रकर्षवृत्त्या च विना न भवत्यय विशेष, तथा सोऽपीत्येतत्, परिणामस्य तत्रैवोक्तत्वात् नाय विशेष परत सिद्ध्यति, कुत ? परिणामस्य तत्रैव सूत्रेऽभ्युपगम्यास्माभिरुक्तत्वात्, यस्मात् प्रकाशात्मैव [प्र]वृत्तिः, प्रकाशस्य य स्वात्मा स एव [प्र]वृत्ति प्रकाशस्यैव च [प्र]वृत्ति काल स च ततोऽनन्य, क्षीरदधिपरिणामावस्थयो कालान्यत्वात् क्षीरदधित्वापत्ति कालभेदात् स च परिणाम स्वावस्थामेति नान्यत् कारण मृग्यम्, स्वात्मन एव परिणामात्, इतरथा स प्रकाशो न स प्रकाश एव यदि प्रवृत्तिविशेषो न स्यात्, अन्यात्मा स्यात् स एव प्रकाशात्मा न स्यात् तथाऽप्रवृत्तत्वात् – तेन प्रकाशात्मप्रकारेणाप्रवृत्तत्वात्, पर्यायेण तमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह–तथाऽभूतत्वादित्यर्थ, दृष्टान्तो घटपटवत्, यथा घट पटो न भवति तेन प्रकारेणाभूतत्वात्, पटोऽपि घटो न भवति तथा स प्रकाशोऽप्रकाश एव स्यादिति विपर्ययेण तत्स्वरूपसाधनमुच्यते यैव च प्रवृत्ति स एव प्रकाशो नान्य कश्चिदर्थ, इति प्रतिज्ञा, तथा वृत्तत्वात् तथा प्रवृत्तत्वादित्यर्थ, यथा घटे घटस्वात्मवत्, यथा घटप्रकारेण घटात्मनैव वृत्तत्वाद्घट एव घटस्वात्मा नान्य कश्चित्तथा प्रवृत्तिरेव प्रकाश इति ।

प्रवर्त्यप्रवर्त्तकत्वात् पल्लवपवनवदेनेति चेन्न, तदात्मन एव प्रवृत्तत्वात्, रजसा सन्निधिमात्रात् पृथग्वदप्रवर्त्तनात्, य एवासौ सत्त्वस्यात्मा प्रकाश तथा प्रवर्त्त्यव्यक्तिस्वरूप नर्त्तकाचार्य इव नर्त्तक्या प्रवर्त्तक, तथा व्यापारणादिति त्वदभिमतप्रवर्त्तकत्वविपर्ययापत्तिरेव । रज-प्रवृत्त्यात्मरूपापादनात् सत्त्व प्रवर्त्तकमितरथास्वरूपापादनाद्रजोवत् । रजोऽपि हि त्वन्मतेन प्रवर्त्तमानमितरयोस्तथास्वरूपापादनादृते किमन्यत् करोति ? एवञ्च पल्लवद्रज एवापद्यते सत्त्वमेव च प्रवर्त्तकम् तथाप्रकाशेन प्रवर्त्यत्वात् ।

तत्स्वरूपपर्यायविरित्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्कते–ननु तर्हीति । पूर्वमविद्यमानस्यैव क्रियया निष्पत्तिरित्यनानुकूलं निदर्शनमाह–क्षीरेति । प्रकाशप्रवृत्तिनियमानान्तु भिन्नात्मकतायां सत्त्वं न प्रकाशेत, अप्रवृत्तत्वादिति पूर्वमेव शङ्केय समाहितेति स्मारयति–परिणामस्येति । प्रकाशप्रवृत्तिनियमा सत्त्वस्यैव परिणामविशेषा, न तु सत्त्वस्य प्रकाशो रजस प्रवृत्तिस्तमसो नियम इति भिन्नात्मना तथात्वे सत्त्वस्य प्रकाशात्मना प्रवृत्ति कदापि न स्यात् सदैव वा प्रकाशात्मैव स्यात् तथा च साम्यावस्था न स्यात्, एवञ्च सत्त्वस्यैव तेऽतीतानागतवर्त्तमानरूपा अवस्थाविशेषा यथा मृच्चूर्णपिण्डघटकपालकणाकारपरिणतिपरम्परा सोऽयं क्रमभेद परिणाम एकैकस्मिन्ननवकल्पमान परिणामभेदमापादयति एवमेव सर्वं क्रमवर्ती परिणामपरम्परामुद्वहति यस्य धर्मिण स्वात्मभूत तस्य समनन्तरो धर्म स एव तस्य धर्मिण कालाख्य क्रम यथा गोभुक्ततृणपरमाणव तृणावस्थाया प्रच्यवन्ते क्षीरावस्थया चोपजायन्ते तत क्षीरावस्थाया प्रच्यवन्ते दध्यवस्थया चोपजायन्त इति क्षीरदध्यादय क्रमरूपत्वात् कालाख्या, एव प्रकाशात्मैव सत्त्वं प्रवृत्त्यात्म भवति प्रकाशप्रवृत्त्यादीनामित्थं सत्त्वात्मतया स्वत एव ते भवन्ति न त्वन्यत इत्याशयेनाह–यस्मादिति । प्रवृत्त्यादे रजआद्यात्मत्वे सत्त्व प्रकाशात्मैव न स्यात् साम्यावस्थायामिवेत्याह–इतरथेति । प्रकाशात्म सत्त्वमेव प्रवृत्त्यात्मेति साधयति–यैवेति । प्रवर्त्यप्रवर्त्तकयोर्भेदव्याप्यत्वमित्यभिमन्यमान पर शङ्कते–प्रवर्त्यति प्रवर्त्यं सत्त्वं प्रवर्त्तकं रज न तु स्वयमेव प्रवर्त्यं प्रवर्त्तकञ्च, यथा प्रवर्त्य पल्लव प्रवर्त्तक पवन इति तयार्भेदो दृश्यते तथा प्रवृत्तेऽपीति न प्रकाशप्रवृत्त्योरेकात्मतेति भाव । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरसमानतामभिमत्योत्तरयति–तदात्मन इति

१ सि क घटप्र० ।

(प्रवर्त्येति) प्रवर्त्त्यप्रवर्त्तकत्वात् पल्लवपवनवदेति चेत्–स्यान्मत यैव प्रवृत्तिः स एव प्रकाश इत्ययुक्त प्रवर्त्यप्रवर्त्तकयोर्भेदात्, प्रवर्त्त्यं हि सत्त्व प्रवर्त्तक रजस्तस्मात् प्रवर्त्त्यप्रवर्त्तकत्वात्तयोर्भेद पल्लवपवनवत्, यथा पल्लवपवनौ प्रवर्त्त्यप्रवर्त्तकौ परस्परतो भिन्नौ तथा सत्त्वरजसी इत्येतच्च न तदात्मन एव प्रवृत्तत्वात् तस्यात्मा तदात्मा तदात्मन एव प्रकाशात्मन प्रवृत्तत्वात् सत्त्वरजसोर्भेदासिद्धे॰ पल्लवपवनवद्भेदसाधर्म्याभावादयुक्तोऽय दृष्टान्त इति वक्ष्यते, तद्व्याख्यानार्थमाह सन्निधिमात्रात् पूर्ववदप्रवर्त्तनात्–इह रज॰ सन्निहितमपि प्राक् सन्निधिमात्रादेवाप्रवर्त्तक [यत॰] स्वयमप्रवृत्त सत्त्वाधीनप्रवृत्तित्वात्, किन्तु प्रवर्त्त्यमप्रवर्त्तनात्, कस्तर्हि प्रवर्त्तक॰ ? उच्यते य एवासौ सत्त्वस्यात्मा प्रकाश॰, कथमिति चेदुच्यते– तथा प्रवर्त्यव्यक्तिस्वरूप –तेन तेन प्रकारेण शब्दादिनिर्वर्त्त्यप्रकारेण प्रवर्त्त्यव्यक्तिस्वरूप॰ प्रकाश॰ नर्त्तकाचार्य इव भ्रूक्षेपणादिप्रवर्त्तनाभिव्यञ्जनात्मना नर्त्तक्या प्रवर्त्तमान प्रवर्तक, किं कारण ? तथा व्यापारणात्–तेन व्यक्तिरूपेण प्रवर्त्तमानस्य रजसो व्यापारणात्, सत्त्वेनैव हि प्रकाशनरूपेण प्रवर्त्तमानेन रजः प्रवर्त्त्यते, तस्मात् स तस्यात्मा प्रकाशः, तथा व्यापारणाद्रजस प्रवर्त्तक इति त्वदभिमतप्रवर्त्तकत्वविपर्ययापत्तिरेव,–रजस प्रवर्त्त्यत्वात्सत्त्वेन, सत्त्वाधीनप्रवृत्तित्वात् सत्त्वस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् पक्षधर्मविपरीतता चेति, तच्च सत्त्वस्य प्रवर्त्तकत्व रज॰प्रवृत्त्यात्मरूपापादनात्, रजसो हि प्रवृत्तिरात्मा तदेव रूप–रजःप्रवृत्त्यात्मरूप तदेवापाद्यते सत्त्वेन, सत्त्वाप्रकाशिते प्रवृत्त्यभावात्, सत्त्वापादितप्रवृत्त्यात्मरूप रज., तस्माद्रज॰प्रवृत्त्यात्मरूपापादनात् सैत्त्व प्रवर्त्तकमितरवैथात्मस्वरूपापादनाद्रजोवत्, रजोऽपि हीत्यादि, रजसोऽपि हि प्रवर्त्तक[त्व]मित्थमेव युज्यते, रजोऽपि हि यस्मात्त्वन्मतेन प्रवर्त्तमानमितरयो॰–सत्त्वतमसोस्तथास्वरूपापादनादृते किमन्यत् करोति ?

तस्य प्रकाशस्यात्मा स्वरूप सत्त्वम्, तथा च प्रकाशात्मन एव प्रवृत्तेर्न प्रकाशात्मप्रवृत्त्यात्मनोर्भेदोऽस्ति येन सत्त्वरजसोर्भेद स्यात्, यदि तु प्रकाशात्मसत्त्वं प्रवृत्त्यात्म न भवेत्, प्रकाशस्वरूपत्वमेव सत्त्वं न भवेत्, प्रकाशात्मनाऽप्रवर्त्तनात्, पल्लवपवनयोर्भेदस्त्वन्यथा सिद्ध, तस्मात्तद्दृष्टान्तोऽनुपपन्न इत्याह–सत्त्वरजसोरिति, तयो प्रकाशप्रवृत्त्यनुमेयत्वादेकस्यैव तदुभयात्मताया सत्यां सत्त्वरजसोर्भेदोऽसिद्ध एवेति भाव । सत्त्वरजसोर्भेदे प्रवृत्त्यात्मनो रजस सन्निधानेऽपि सत्त्वस्य किमायातं येनेदानीं प्रवृत्त्यवस्थात सत्त्वस्य विशेष स्यात्, पूर्ववदिदानीमप्यप्रवृत्तेरित्याह–सन्निधिमात्रादिति, रजसोऽकिञ्चित्करत्वं कथमित्यत्राह–यत स्वयमिति, एवञ्च रजो न प्रवर्त्तकं किन्तु प्रवर्त्त्यमेवेत्याह–किन्त्यिति । सत्त्वमेव रजस प्रवृत्तावुद्बोधकमित्याह–य एवेति । यथा नर्त्तकाचार्यं भ्रूक्षेपणादिव्यापारेण नर्त्तकीं नृत्ये प्रवर्त्तयति, नर्त्तकी प्रवर्त्त्या प्रवर्त्तकश्च नर्त्तकाचार्य एवं सत्त्वं स्वव्यापारे रज प्रवर्त्तयतीति रज प्रवर्त्त्यं सत्त्वञ्च प्रवर्त्तकमित्याह–नर्त्तकाचार्य इवेति । सत्त्वभिन्नं रज, प्रवर्त्त्यप्रवर्त्तकत्वात्, पल्लवपवनवदिति मानेन य सिषाधयिषितो रजस सत्त्वभेद स तु रजस प्रवर्त्तकत्वासिद्ध्याऽसिद्ध, सत्त्वस्यैव प्रवर्त्तकत्वादित्याह–सत्त्वेनैव हीति । सत्त्वस्य रजस्तमसो प्रवृत्तिरूपापादनादेव प्रवर्त्तकत्वमित्याह–तथेति इतरयो प्रवृत्तिरूपतामापादयदेव हि रजोऽपि प्रवर्त्तक भवति, नान्यथा, तथा सत्त्वमपि रज प्रवृत्तिस्वरूपमापादयति, न च तत् सदा प्रवृत्तिस्वरूपमेव, साम्यावस्थायामपि सत्त्वतमसो प्रवर्त्तकत्वापत्तेरित्याह–इतरेति । पूर्वं सत्त्वतमसो साम्यावस्थायामपि प्रकाशनियमात्मता वर्त्तत एव, रजस्तु तयो प्रकाशनाय नियमनाय च प्रवृत्त्यात्मकत्वमापादयतीति वर्णितम्, सम्प्रति तयो प्रवृत्त्यात्मकत्वं रजो नापादयति प्रवृत्ते रजस एव स्वरूपत्वात्, किन्तु प्रकाशनियमात्मभ्यामनभिव्यक्तयो

---

१ सि क सर्वे । २ सि क इतरयात्मरूपा॰ ।

प्रवृत्तिरूपमेवापादयत् प्रवर्त्तकमितीष्यते नान्यथा । यद्वा यथा रज पूर्वं प्रकाशनियमात्मभ्याम प्रवृत्तयोस्तयो प्रवर्त्तनादेव प्रवर्त्तकमेव सत्त्वम्, इतर[त]था स्वरूपापादनात् प्रवर्तकमस्तु को दोष ? एवञ्च पल्लववद्रज एवापद्यते-एवञ्च कृत्वोक्तविधिना पल्लवस्थानीय प्रवर्त्त्यं रज एव न प्रवर्तकम्, सत्त्वमेव च प्रवर्त्तकम्-पवनस्थानीय न प्रवर्त्त्यमित्यापन्नम्, किं कारण ? तथा प्रकाशेन प्रवर्त्त्यत्वात् यस्मात्तेन प्रकारेण प्रवर्त्त्यत्व रजस प्रकाशेन, तस्माद्रजस प्रकाशेन प्रवर्त्त्यत्वादित्यर्थ । उक्त हि 'रजस प्रवृत्तिरात्मरूप तदापादयति प्रकाश प्रकाशाप्रकाशिते रजसोऽप्रवृत्तेरि'ति । तस्मात् प्रकाशेन तथाप्रवर्त्यत्वाद्रजस साधूक्त तदात्मन एव प्रवृत्तत्वादिति । एव तावत् सत्त्वरजसोर्भेदमभ्युपगम्य हेतोरसिद्धिर्विपर्ययव उक्ता ।

नैव वा सत्त्वव्यतिरिक्त रजोऽभ्युपेम इत्यत आह-

तथाप्रकाशानतिरिक्ततत्त्वरूपत्वाद्वा प्रवृत्ते कुतोऽपल्लवपवनभेदसाधर्म्यम् ? यथेहाप ल्लवलक्षण पवनो लोके भिन्न इति दृष्टोऽपवनलक्षणश्च पल्लव । न तद्रूपत्वम्, अतद्वृत्तित्वा-दिति चेन्न रज स्वप्रवृत्तिनस्तदात्मन एव प्रवृत्तत्वात् ।

(तथेति) तथाप्रकाशानतिरिक्ततत्त्वरूपत्वाद्वा प्रवृत्ते -व्याख्यातप्रकारस्य प्रकाशस्य तत्त्वमति रिच्य नास्ति प्रवृत्ते स्वरूप तत एव हेतोः कुतोऽपल्लवपवनभेदसाधर्म्यं ? सत्त्वरजसोरभिन्नत्वात् पल्लवपव-नयोर्भिन्नत्वादिति दृष्टा तदार्ष्टान्तिकयोर्वैपम्य दर्शयति-यथेहापल्लवलक्षण पवनो लोके भिन्न इति दृष्ट, अपवनलक्षणश्च पल्लव, युज्यते हि पल्लवव्यतिरिक्ततत्त्वरूप पवन पल्लवमाघ्नन् प्रवर्त्तयति पल्लवम्, पल्लवश्च तेनाहतः प्रवर्त्तते तद्व्यतिरिक्तभेदतत्त्व इति, न तु तथा प्रकाशातिरिक्ततत्त्वरूपा प्रवृत्तिरस्ति, उभयो शब्दाद्याविर्भावनमात्रफलत्वात्, अतो वैषम्यमिति । न तद्रूपत्व अतद्वृत्तित्वादिति चेत्-स्यान्मत

सत्त्वतमसोस्तयाभिव्यक्तिरूपतामापादयति रज इत्याशयेनाह-यद्वेति । एव सत्त्वमपि स्वप्रकाशेन रज प्रवृत्तिस्वरूपतयाऽभि व्यनक्तीति भाव । तत्रैव पूर्वोदितमर्थं प्रमाणयति-उक्त हीति । विपर्ययत इति, प्रवर्त्त्यप्रवर्तकत्वयोर्वैपरीत्यापादनेनेत्यर्थं । ननु भवतां सत्त्वं लघु प्रकाशकञ्चेष्टं तत्र प्रकाशप्रवृत्तिनियमलक्षणभेदतो यदि सत्त्वरजस्तमसां भेदस्तर्हि लघ्वादिलक्षणभेदादपि सत्त्वस्य नानात्वं प्राप्नोति, यदि तु लघुत्वप्रकाशकत्वयोरभेदे भेदेऽपि वा सत्त्वस्याभेदस्तर्हि प्रकाशप्रवृत्तिनियमा अपि तस्यैव स्यु किं रजस्तमोभ्यां तद्भिन्नाभ्यां प्रयोजनमित्याशयेनाह-तथाप्रकाशेति । यत प्रकाशात्मैव प्रवृत्त्यात्मा तत एव सत्त्वर जसोर्भेदाभावान्न भिन्नस्वरूपतया प्रसिद्धपल्लवपवनभेदसाधर्म्यं सत्त्वरजसो सम्भवतीत्याह-तत एव हेतोरिति । पल्लव पवनयोर्भिन्नस्वरूपत्वमुपपादयति-यथेहेति । भोगापवर्गलक्षणैकप्रयोजनत्वात्तयोरेकत्वमित्याशयेनाह-उभयोरिति । ननु सत्त्व न प्रवृत्तिरूपं प्रवर्त्तने सत्त्वस्यावृत्ते, सत्त्वं हि प्रकाशन एव वर्त्तते प्रवर्त्तन तु रजस एवेति न सत्त्वं प्रवर्तकमित्याशङ्कते-नेति । अथ साम्यावस्थायामविद्यमाना रजस प्रवृत्ति रज स्वात्मन एव भवति रजोऽभावे प्रवृत्त्यभावाद्रजोविहायाप्य प्रवृत्ते रजोऽधीनत्वाद्रजोरूपैव यथा प्रवृत्ति, रजस प्रवृत्त्यात्मन एव प्रवृत्तत्वात् तथैव सत्त्वस्य प्रकाशनाय या प्रवृत्ति सैव रजस प्रवृत्ति, प्रकाशात्मैव हि प्रवृत्ति अन्यथा स प्रकाश एव न स्यात्, तथाऽभूतत्वात् तथा च प्रकाशाधीनत्वात्प्रवृत्ते-स्तेन विना तस्या अभावात्, सत्त्वेन प्रकाशिते रजस प्रवृत्ते प्रकाशपरित्यागेनावृत्ते प्रकाशात्मैव प्रवृत्तिरित्याशयेनोत्तरयति-

---

१ सि क यथावत् । २ सि क प्रकाशस्य ।

प्रकाशनमात्र सत्त्वस्य प्रवृत्ति प्रवर्त्तनन्तु रजसः, तस्मात् सत्त्वस्याप्रवर्त्तकत्वादतद्वृत्तित्वान्न प्रवृत्तिरूपत्वमित्येतच्च न, रजःस्वप्रवृत्तिवत्तदात्मन एव प्रवृत्तत्वात्-यथा रजस' स्वा प्रवृत्ति प्रागवृत्ता पश्चात्स्वत एव-रज'स्वात्मन प्रवर्तमाना रजसाऽविनाभूतत्वात्तदत्यागेन वृत्तेस्तदधीनत्वात्तद्रूपैव, तदात्मन एव प्रवृत्तत्वात्, तथा सत्त्वप्रकाशप्रवृत्त्यनतिरिक्ततत्त्वरूपा रज'प्रवृत्ति', नान्या, प्रकाशाधीनत्वात्तदविनाभावात्तदपरित्यागेन वृत्तेस्तदात्मन एव प्रवृत्तत्वादिति ।

किञ्चान्यत्-

अन्यथा हि न प्रकाशेतेत्युक्तत्वात्, एवं तथैवान्यथा तु प्रवृत्त्यभावात् प्रकाश एव प्रवृत्ति., एवञ्चैकैकविनिद्रावस्थापुरुषत्ववत् प्रवृत्ति. प्रधानमिति तन्मात्रमेव तत्, प्रवृत्त्यापत्तिरूपनिरूप्यत्वात्, प्रवृत्तिस्वात्मवदित्यादि भगचक्रावर्त्तनम् ।

(अन्यथेति) अन्यथा हि न प्रकाशेतेत्युक्तत्वात्-उक्त प्राक् सत्त्व न प्रकाशेत, अप्रवृत्तत्वात्, पूर्ववत्, पुरुषवद्[न]मिप्रकाशवदप्रवृत्तस्वात्मत्वाद्वान्ध्येयवत्, तथैवान्यथा तु प्रवृत्त्यभावात्, प्रकाशाप्रकाशिते रजसोऽप्रवृत्ते , तस्माद्रजसोऽप्यन्यथा प्रवृत्त्यभावात् प्रकाश एव प्रवृत्तिरिति । स्यान्मत प्रकर्षेण काशन प्रकाशनमित्यादि तदेव यावत् प्रवृत्तिवदिति प्रासङ्गिकम्, तत्रापि च सत्त्वस्यापि रजोनदपरिसमाप्त[रूप]त्वादित्याद्यक्षरपरिवर्त्तनेन यथायोग यावदुत्थाप्यसाहाय्यकशक्तित्वाद्वाताहततनोद्वयवत् ग्लानशिथिलविकासाहकवत्, यावच्चोपहतबीजवदिति वाच्यम्, तस्मादिद व्याख्यातार्थम्, प्रवर्त्तकाभावस्य च पर्याप्तत्वेनोक्तत्वादिति, एवञ्चैकैकविनिद्रावस्थापुरुषत्ववत् प्रवृत्ति[ ]प्रधानमिति तन्मात्रमेव तत्-एवञ्च कृत्वा विनिद्रावस्थाया पुरुषत्ववत् प्रवृत्तेरेव प्रधानत्वमिति तन्मात्रमेव तत्-प्रधान प्रवृत्तिमात्रमेव, किं कारण ? प्रवृत्त्यापत्तिरूपनिरूप्यत्वात्, प्रवृत्तिस्वात्मवदित्यादि भङ्गचक्रावर्त्तनमिति विनिद्रावस्थापुरुषत्वापादनम् अर्थसादृश्यादतिदिशति, तद्यथा-यथा विनिद्रावस्थैकलक्षण एव पुरुष', आत्यन्तिकनिद्राविगमनरूपनिरूप्यत्वात्, विनिद्रावस्थास्वात्मवदिति तथा प्रवृत्त्येकलक्षणमेव प्रधान

रज इति । प्रकाशप्रवृत्तिनियमानां भिन्नात्मकत्वे पूर्वोदितमेवानुपपत्तिमन्यं स्मारयति अन्यथेति, प्रकाशादीनां भिन्नात्मक[illegible]यामित्यर्थ , पूर्ववदिति, साम्यावस्थायामिवेत्यर्थ , तदानीं गुणानामप्रवृत्ते , पुरुषोऽपि न प्रकाशतेऽप्रवृत्तत्वात्, [illegible] प्रवृत्तत्वादवानपि सन् यथा न प्रकाशते तद्वदिति पूर्वोदितं सवमत्र भाव्यम् । सत्त्वस्याप्रवृत्तत्वेनाप्रकाशात्मत्व [illegible] न रजसाऽपि प्रवृत्त्यात्मा स्यात्तिर्न लभ्येति निष्प्रवृत्तिकं जगद्भवेदिति प्रकाशात्मैव प्रवृत्तिरभ्युपेया [illegible] ननु प्रागवृत्त प्रकाशादि पश्चाद्भवतीति न वयमभ्युपेमोऽसत्कार्यवादप्रसङ्गात्, किन्तु प्रकाशाद्यात्मैव सत्त्वादि रज [illegible] सत्त्वकार्यो मुख्यं भवतीत्येवं पूर्वोक्तप्रपञ्च स्मारयति-स्यान्मतमिति । पर्याप्तत्वेनेति, प्रवर्तकत्वं रजसो न [illegible] इत्येतद् व्यावर्णितत्वादिति भाव । प्रकाशात्मैव प्रवृत्ति , प्रवृत्त्यात्मैव प्रकाश प्रवृत्त्यात्मैव च नियम [illegible] प्रवृत्त्यधीनत्वात् सर्वेषां प्रवृत्तिरेव मूलमिति तदेव प्रधानं न तु त्रिगुणात्मकमित्याह-एवञ्चेति, यथा [illegible] चैतन्यस्वरूपं नातिवर्तते, पुरुषोऽपि सवत्र विनिद्रावस्थात्मानं नातिवर्त्तते सर्वदेशकालावच्छेदेन [illegible] निरूप्यत्वात् तथैव प्रवृत्तिरपि सत्त्वादावनुवृत्ते प्रकाशादीनां प्रवृत्त्यापत्तिरूपेणैव निरूप्यत्वाद्विनिद्रावस्थावत् [illegible] प्रधानत्वमापन्नमिति भाव । अत्र पुरुषवादनिराकरणमन्वयेन सङ्घटयति-तद्यथेति । एवञ्च प्रवृत्ति [illegible] भिन्नापि नियमात्मिकापि, एवं महदाद्यात्मिकापीति सर्वगतत्वात्तृणघटपटादयोऽपि प्रवृत्त्यात्मका [illegible]

१ सि क निर्वर्त्तनन्तु । २ सि क वृत्तादि । ३ सि [illegible] । ४ सि क [illegible]

प्रवृत्त्यापत्तिरूपनिरूप्यत्वात्, प्रवृत्तिस्वात्मवत्, ततश्च प्रतिगुण तस्याः सर्वात्मकत्वात्तृणाद्यपि सर्वगतमिति किं प्रधानैकत्वमिति कल्पनया ? अलक्षणत्वात् प्रवृत्ति[लक्षण]गुणाभावस्ततश्च तत्तत्त्वत्रिगुण सर्वात्मकप्रधानाभाव । अथ प्रवृत्तिलक्षणविपरीतमपि प्रधान प्रधानमेव, अवधारणभेदात्, गुण स्वात्मनि गुण एव लक्षणमित्यवधारणम्, प्रधाने तु प्रवृत्तिर्लक्षणमेव, इतरयोरप्यत्यागात्, तद्ध्यनेकरूप मेचकवत्, न, उक्तवदवधारणभेदस्यान्याय्यत्वात् प्रतिज्ञातव्याघातात्, घटरूपादित्ववत्, प्रधानत्व प्रागुक्त गुणानाम्, अजामेका लोहितशुक्लकृष्णामित्यादि, इदानीं पृथक् स्वात्मनस्त उच्यन्ते इति तत्त्व प्रधानस्य न प्रधानत्व तेषा रूपादिघटत्वपक्षवत्, यदा च तेषामेव तत्त्व ततस्तेषा तथैवेतरेतरात्मस्व भावादवधारणभिन्नभिन्नार्थत्वात्तु तदेव सर्वासर्वगततत्त्वमिति लोकवदेव तत्त्वापत्ति, अथ सर्वासर्वात्मकत्वाद्विकल्पशब्दार्थत्वादलक्षणमेव कथ तर्हि निगुणवर्णनम् ? अनेकात्मकसर्वगतत्वभावनञ्च, यद्यस्यैक प्रत्येक गुणो न भवति ततोऽस्य कुतोऽसत्त्वात्तदेकत्वापत्त्यात्मिकाऽविकल्परूपता ? नहि पृथग वृत्ते रूपे मेचकात्मके भवत । असदेव तु तदेवम्, अगुणत्वेऽप्यात्मकत्वात्, खपुष्पवत् त्वदुक्तेरेव च[न]वहक्ष्य नार्थो न वस्त्वलक्षणत्वात् खपुष्पवत्, अथात इतश्चान्यतरोपादानपरित्यागायुक्तत्वात्तल्ल-

---

एव प्रधानमयन्त्वात् प्रधानमेकमिति कल्पनमरूपमित्याह–**ततश्चेति** । सर्वगतत्वेन स्वात्मन्येवास्थितत्वात् सकलेतरव्यावृत्त लक्ष्यबोधनासमर्थत्वेन लक्षणाभावात् खपुष्पवल्लक्ष्यभूतप्रवृत्तेरप्यभावेन तद्रूपप्रधानस्याप्यभाव इत्याह–**अलक्षणत्वादिति** । ननु प्रवृत्ति प्रवृत्तिस्वात्मैव न प्रकाशादिस्वात्मा, प्रधानन्तु प्रकाशादिस्वात्मापि, अत एव न प्रवृत्ति तस्य स्वरूपलक्षणम्, येन तदभावे प्रधानाभाव स्यात्, किन्तु प्रधानत्वव्यापकाभावाप्रतियोगित्वरूपं तटस्थ लक्षण तत्, तथा च प्रवृत्तिस्वात्मन प्रवृत्तिरेव लक्षणं प्रधानस्य तु प्रवृत्तिर्लक्षणमेव, अन्यगुणस्यापि लक्षणत्वेनात्यागात्, प्रधानस्य गुणत्रयात्मकत्वादित्याशङ्कते–**अथेति** । प्रवृत्तिप्रधानयोर्भेदाश्रयणेनैवमवधारणा नोचिता, गुणप्रधानयोरभेदप्रतिज्ञानादित्युत्तरयति–**उक्तवदिति** । घट एव रूपादय इत्युक्तौ न यथा घटव्यतिरिक्ता रूपादय सन्ति तथा प्रवृत्त्येकलक्षणप्रधानव्यतिरिक्तार्थाभावात्, प्रकाशाद्यभावेनेदवधारणावकाश एव नेति भाव । अवधारणभेदस्यान्याय्यत्वं प्रतिज्ञाव्याघातञ्च दर्शयति–**प्रधानत्वमिति** । **इति तत्त्वमिति,** उक्तादेव हेतो प्रधानस्यैव गुणत्वमिष्टविपरीत प्राप्तं न तु गुणाना प्रधानत्वम्, रूपादेरेव घटत्ववदिति भाव । अवधारणभेदाङ्गीकारे दोषान्तरमादर्शयति **यदा चेति** । प्रवृत्तिस्वात्मन प्रवृत्तिरेव स्वरूपलक्षण प्रवृत्तिस्वात्मनैव तस्या भवनात् प्रधानस्य तु सा लक्षणमेव न तु तत्त्वं प्रधानस्य, तद्रूपेण तस्याभवनात् प्रकाशादीनामपि तल्लक्षणत्वात्, तथा च प्रवृत्तिस्वात्मनि, न प्रकाशाद्यात्मनो भाव प्रवृत्तिस्वरूपप्रधानस्वरूपत्वाभावात् न वा प्रकाशाद्यात्मनि प्रवृत्तिस्वात्मनो भाव, अत एवेति प्रवृत्त्यादीनां पृथक् पृथग्रूपता न तत्रानुवर्तमान कश्चित् प्रधानादिरस्ति, अतत्स्वरूपत्वात् प्रधानादे तथा चानुवर्तमानस्य सामान्यस्याभावेन परस्परात्यन्तभिन्नभेदात्मकप्रवृत्त्यादीनामेव सद्भावाच्च सर्वगत कश्चिदस्ति, किन्तु यथा लोके दृश्यते घटो घट एव रूपं रूपमेव रसो रस एवेति यथा लोकमाह वस्तु न सामान्य वा विशेषो वा कश्चिदिति तदर्थशास्त्रारम्भणमफलमिति भाव । अथ सर्वासर्वात्मकत्वादेव विकल्पस्यैव शब्दार्थत्वाच्चाज्ञाततत्त्व सोऽलक्ष्य एवेत्युक्तौ तस्य निगुणत्वादिवर्णनमयुक्तमेवेत्याह–**अथेति** । **अनेकेति**, प्रधानस्य सर्वगतत्वेन भावनं न युक्तमिति भाव, ननु गुणानामेव स्वरूपासिद्ध्या प्रत्येकं स्वामन्यपर्याप्तत्वेनासत्त्वात् प्रधानस्य भिन्नानां साम्यावस्थात्मिकाऽविकल्परूपतेत्याह–**यद्यस्येति** । प्रधानस्याभावमेव साधयति–**असदेवेति**, एव प्रवृत्त्यादीनामभावे । **नार्थ इति**, लभ्यतानिराकरणादर्थरूपतापि तन्न भवतीति भाव । ननु गुणस्य प्रधानस्य वाऽन्यतरस्य ग्रहण परित्यागे वाऽलक्षणत्वादभावप्रसङ्गतोऽस्य प्रवृत्त्यादिलक्षणत्वेन प्रवृत्त्यादित्वेन वाऽवाच्यत्वमेवेत्याशङ्क्य समाधत्ते **अथात इति**, लक्षणस्वरूपाभ्याममवाच्यत्वे प्रधानस्यैवासिद्धि तथा च प्रधानमसत्, प्रवृत्त्या सहैकत्वान्यत्वे

---

१ सि क °दविकल्प° ।

क्षणाभावादस्यावाच्यतैव, तथा[सति]तन्नैव स्यात्, प्रवृत्त्या सहैकत्वान्यत्वे प्रति अवचनीयत्वात् खपुष्पवत्, अथ न तदेक नान्यद्वा वाच्य निरुपाख्यत्वात्, यत्तु सत् तत् प्रवृत्त्या सहैकत्वान्यत्वे प्रति वचनीय यथा प्रवृत्तिस्वात्मा, प्रकाशनियमात्मनो वाऽन्यतरोपमाहपरित्यागायुक्तत्वादपि च तदुभययुक्तत्ववाच्यत्वाभ्युपगम एव पितृपुत्रत्ववत्, प्रधानस्वात्मैव वा त्रीणीति पुरुषावस्थावदिति, यथैव हि यदि पुरुषस्वात्मा[नोऽ]वस्था न तर्हि स, अनवस्थत्वात्, खपुष्पवदिति, तथैव यदि प्रधानस्वात्मा[नो]गुणा न तर्हि प्रधानम् [अ]गुणत्वात्, खपुष्पवत्, अभ्युपगमेऽपि तु प्रधानस्य गुणाना त्रयाणामप्यैक्य प्रधानस्वात्मत्वात् प्रधानवदिति सर्वत्र सम्भाव्याभावादेव सर्वाव्यापिता, प्रवृत्तिगुण एव हि प्रकाशगुण. प्रवृत्तिस्वात्मत्वात् प्रवृत्तिवदेवमितरोऽपि, प्रकाश एव प्रवृत्ति. प्रकाशस्वात्मत्वात् प्रकाशवदेवमितरोऽपि, नियम एव च प्रवृत्तिर्नियमस्वात्मत्वान्नियमवदेवमितरोऽपि, य एव चान्यो गुण स एवेतरोऽपि, एरस्वात्मत्वात्, स इव, प्रकृतिरेवेद सर्वमित्यतिदेशाभावो भेदाभावात्, उपवर्णनभिन्नरूपव्यतिकरसङ्कराभ्या त्वेयमतथात्वमेषामस्य च तत्स्वात्मत्वादिति प्रधानगुणव्यवस्थाभाव एव, उक्तवद्व्यवस्थानुमतौ प्रधानातिदेश त्याज्य¹, तदत्यागे यदर्थमयमतिदेशोऽद्वैतैकान्तार्थस्तस्यैवासिद्धि, यत्तदेकमेव सम्भाव्यते प्रधान तस्याप्यनेकत्वैवैवमापद्यते, यत्स्वरूपाव्यतिरिक्तलक्षणा गुणा विना भेदेनोच्यन्ते तत्प्रधानमपि प्रधानेनाभिव्याप्तत्वादनवस्थितैकत्वतत्त्वप्रतिष्ठ प्रधानमित्यतिदेश्य स्यात् प्रधानस्वात्मत्वाद्गुणवत्, प्रत्यक्षार्थेदंविषयताया वा व्यक्तमूर्त्तोनित्यादिरूपार्थप्रधानपरमार्थता, गुण[ा]स्त्वन्यत्वानेकत्व

प्रति अवचनीयत्वात्, खपुष्पवत्, खपुष्पं हि प्रवृत्त्या सहैकमिति अन्यमिति वा न शक्यं वक्तु निरुपाख्यत्वादिति भाव । व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति-**यत्तु सदिति** । ननु प्रवृत्तिलक्षणत्वप्रवृत्तित्वयोरन्यतरपरित्यागोपादानायुक्तत्वाद्भिन्नत्वेनाभिन्नत्वेन वाऽवचनीयत्वमस्तु प्रधानस्य, सर्वथाऽवाच्यत्वन्तु नैव, तदेकत्वान्यत्वोभययुक्ततया वाच्यत्वसम्भवात्, तदन्यतरोपादानायुक्तत्वस्य तदुभययुक्तत्ववाच्यत्वाभ्युपगमव्याप्यत्वादित्याह-**प्रकाशेति** । ननु प्रधानं सर्वव्यापीष्टम्, यदा तु गुणाना प्रधानस्वात्मत्वेऽगुणत्वात् खपुष्पस्येव प्रधानस्यैवाभावस्तदा तत्कथं सर्वव्यापि? अगुणस्यापि तस्याभ्युपगमे प्रधानवद्गुणानामेकत्वेन सर्वाभावाच्च कथं तत्सर्वव्यापि स्यादित्याह-**प्रधानस्वात्मैवेति** । दृष्टान्तं संघटयति-**यथैवेति** । सर्वगतत्वाभावमुपपादयति-**अभ्युपगमेऽपि त्विति** । गुणाना प्रधानात्मत्वमुक्त्वा गुणानामपि परस्परात्मकत्वमाह-**प्रवृत्तिगुण इति**, तदेवं प्रधानस्यैवैकस्य सिद्धावितराभावात् सर्वस्य प्रधानत्वातिदेशो निर्विषय एवेति भाव **उपवर्णनेति**, विशेषधर्मत उपवर्णनाद्भिन्नरूपाणां प्रवृत्त्यादीनामुक्तविपर्ययैकत्वात् सङ्करो व्यतिकरश्च प्राप्त, ततश्च प्रवृत्त्यादीनामप्रवृत्त्यादित्व प्रधानस्वात्मत्वाभिन्नप्रकाशाद्यात्मत्वात्, तथा प्रधानस्याप्यप्रधानत्व प्रवृत्त्यादिस्वात्मत्वेन प्रवृत्त्यादिवदिति न प्रधानस्य गुणाना वा व्यवस्था सम्भवतीति भाव । प्रोक्तरूपेण व्यवस्थाभ्युपगमे च सर्वं प्रधानमयमिति कथमतिदिश्यतेऽभेदे हि स सम्भवति नान्यथेत्याह-**उक्तवदिति** । यद्यतिदेशे भवतामाग्रह तर्हि प्रधानमयत्वातिदेशेनैकान्तेन याऽद्वैतसिद्धिस्तेऽभिमता सा न सेत्स्यति किन्त्वनेकानि प्रधानानि प्राप्स्यन्ते प्रवृत्त्याद्यभिन्नत्वात् प्रधानस्येत्याह-**तदत्याग इति** । एतदेव प्रकटयितुमाह-**यत्स्वरूपेति**, प्रधानमेव गुणा इत्यभेदेन निर्देशात् प्रधानस्वरूपानतिरिक्तस्वरूपता गुणानामाविष्कृता, गुणानान्तु भवद्भिर्भेद स्वीकृत एवेति प्रधानस्याप्यनेकत्वात् प्रधानान्तरेणाभिव्याप्त स्यात्, तथा च प्रधानमिदं प्रधानेनाभिव्याप्तम्, प्रधानस्वात्मत्वात्, यो यत्स्वात्मा स तेनाभिव्याप्त यथा प्रवृत्त्यादय ते हि प्रधानस्वात्मत्वात् प्रधानेनाभिव्याप्ता तद्वत् प्रधानमपि प्रधानस्वात्मेति प्रधानान्तरेणाभिव्याप्तं भवेदित्यनवस्था ततश्चैकत्वेन तत्त्वेन च यद्वैकत्वे तत्त्वे चानवस्थिता प्रतिष्ठा यस्य

---

1 सि क ननु रूपयुक्तत्व० ।

एव प्रधानम्, अवश्यमन्ये तेऽस्मात् [भिन्नश्चेदमन्यत्] तद्रूपापत्त्यनिष्टत्वाद्गुणान्तरवत्, यतो गुणस्वात्मत्वमस्य नेष्यते प्रधानातिदेशात्तु पुन स्वपरविषयकृतभेदद्वारानभ्युपगमे कस्यचित् कथञ्चिदप्यन्यत्वानुपपत्तौ तेऽप्यन्यत्वापत्तिवत् पृथक् पृथक् प्रधानम्, अथ प्रधानलक्षणापि प्रवृत्तिर्न [प्रधानम्,] प्रधानमपि तर्हि न प्रधान प्रधानलक्षणत्वात् प्रवृत्तिवदेव शेषावपीति प्रधानाभाव एव कुतोऽस्य सर्वगतता[1] त्वदभिप्राय एवैवम् तदात्मत्वाभिमतनिरसनात्, उष्णत्वनिरसनेनाग्न्यभावप्रतिपादनवत् [इति] कृत भङ्गचक्रावर्त्तनम्।

आपादितश्चैकैकरूपूर्वकमिद नानेकैकपूर्वकमित्येवदापन्नमित्याह—

एवञ्चैकैकपूर्वकवादापत्तेरेव किमनेकात्मकैककल्पनया ?

एवञ्चैकैकरूपूर्वकवादापत्तेरेवेति, अवधारणार्थत्वादेवकारस्य ततश्च त्रिगुणप्रधानकारणकल्पनानर्थक्यमित्यत आह—किमनेकात्मकैक कल्पनया यदि प्रवृत्तिलक्षणप्रधानमेवैक प्रकाशनियमप्रवृत्तिरूपेण प्रवर्त्तते प्रवृत्तिरेवैका त्रिगुणरूपा ततश्चोभयथाप्येकैककारणवाद एवेति पृथगात्मकत्रिगुणकारणकल्पनाऽप्याख्यानमायासमात्रम्, तस्मादेकात्मकैकमेव व्यञ्चय तत्सहकारेणानेकाकार भवति यथा प्रागुपवर्णितपुरुषादिकारणपूर्वकान वप्रभेद नगरसृष्टिसमर्थ यत्तदेयास्त्वनेकाकारं किं त्रिगुणमित्येवावेति।

किञ्चा यत्—

तथापि च सङ्घातपारार्थ्यादिभिश्चेतनान्यत्वे स्थिताचैतन्यैकत्वपरिणामित्वप्रवृत्ति कारण सुखमिति वा दु खमिति वा मोह इति वा परमाणव इति वा कारणमित्येव वा उक्तवत्स्थापितात्मस्वतत्त्वप्रवृत्तित्वादत किमिति न गम्यते त्वया वक्ष्यमाणसाधनवदनन्ये सुखदु खे इति।

(**तथापि चेति**) यद्यपि त्वदुक्तैर्हेतुभिः सघातपारार्थ्यादिभि प्रकृतेरन्य पुरुषः सिद्ध्यति 'सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्। पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्चे'ति

तदिद प्रधानमनेकत्वापादनादनवस्थापादनाच्चानवस्थितैकत्वतत्त्वप्रतिष्ठमिति वक्तव्यमिति भाव । ननु सृष्टे पुरुषपूर्वकत्वापादन न युक्तं जगत्कारणात् प्रधानात् सघातपारार्थ्यादिभिरन्यस्य पुरुषस्य सिद्धेरित्याशङ्क्याह—**यद्यपीति**। पुरुषसाधकेश्वरकृष्णकारिकामाह—**सघातेति**। इह संघाता परार्था दृष्टा पर्यङ्करथशरणादय, न ह्येते किमपि स्वार्थं साधयन्ति न वा परस्परार्थाः, किन्त्वस्ति परो देवदत्तादिर्योऽस्मिन् पर्यङ्के शेते रथेन गच्छति गृहे निवसतीति, एवममी महदादयश्चक्षुरादयो न स्वार्था न च परस्परार्था किन्तु परार्था यश्चासौ पर स पुरुष न देवदत्तादिशरीरम्, तस्यापि सघातत्वेनान्यार्थत्वात्। त्रिगुणादिविपर्ययात्—व्यक्ताव्यक्तप्रधानसाधर्म्यविपर्ययादित्यर्थ यदि हि पुरुषो न स्यादत्रिगुणविवेकित्वादिधर्मा तर्हि त्रिगुणविवेकित्वादिवर्गेनमयुक्तमव्यावर्तकत्वात्। अधिष्ठानात्, न ह्यन्तरेणाधिष्ठातारं भवति वस्तुजातम्, तथा सत्यर्थवश सन्निवेशविशेषनियमो न स्यात् दृष्टश्च श्रोत्रादिपृथिव्यादीनां देवमानुषतिर्यक्षु हितयोगार्थोऽहितप्रतिषेधार्थश्च स, तस्मादस्ति तद्व्यतिरिक्त यदधिष्ठितानां गुणाना चित्ररूप परिणाम घटितेऽप्ययुक्त पुरुषेणाधिष्ठितं प्रधानं प्रवर्तते इति, अधिष्ठानाश्चायस्कान्तवज्ज्ञातोऽकर्तृत्वमङ्ग। भोक्तृभावात्—षड्रस भोजन दृष्ट्वा भोक्ता साध्यते, अस्ति भोक्ता यस्येदं भोजनमिति एवमिदं व्यक्तमव्यक्तं पश्यते, प्रधानमपि च प्रवृत्तिमत् व्यक्तदर्शनात्, तस्मादस्य कैवल्यं प्रधानप्रवृत्तिहेतु स पुरुष इति पञ्च हेतूनाश्रित्य पुरुषास्तित्वं साधितम्। ननु तत्प्रधानाख्यं कारणं चेतनव्यतिरिक्तश्चेत्तर्हि परार्थत्वादयस्तत्र सम्भवन्ति तस्यैव चेतनत्वे परार्थत्वादयोऽन

1 सि क तद्भाव एव त्वया प्राय एव प्रतिपाद्यते।

(सां० का० १७) तथापि च तस्य कारणस्य चेतनादन्यत्वे सत्येवैतानि स्वरूपाणि स्थितानि, चेतनस्य परस्यार्थे प्रवृत्ते. चेतनस्य भोक्तृत्वात् रूपादिपरिणामिनोऽचेतनत्वाच्च तेनैवाचेतनत्वेनैकत्व स्थितम्, न ह्यचेतनस्य भेदोऽस्ति, परिणामित्वञ्चास्य तत एव स्थितम्, आपत्तिभवनस्य रूपादिरूपस्य परिणामास्यत्वात्तस्य च सन्निधिभवनाद्भिन्नत्वात्, यथोक्तम्—'जेचेव पोग्गला सुब्भिगधत्ताए परिणमति ते चेव पोग्गला दुब्भिगधत्ताए परिणमति' (एतत्समानार्थकपाठः ज्ञाताधर्मे सू ९२) इति, ततस्तस्य सद्वातपाराऽर्थ्यादिभिश्चेतनान्यत्वे स्थिता[न्य]चैतन्यैकत्वपरिणामित्वानि वृत्तयोऽस्य तदिद कारण स्थिताचैतन्यैकत्वपरिणामित्ववृत्ति तच्च सुखमिति वा दु खमिति वा मोह इति वा परमाणव इति वा कारणमित्येव वा ह्यकवत्—उक्तेन तुल्यमुक्तवत्, यथोक्त भिन्नात्मकतायान्तु सत्त्व न प्रकाशेताप्रवृत्तित्वादित्यत॰ प्रभृति यावदेषोऽवधिस्तद्वदुक्तवदेव, स्थापितात्मस्वतत्त्वप्रवृत्तित्वात्—आत्मस्वतत्त्वेन स्थापिताऽस्य प्रवृत्तिरित्यत किमिति न गम्यते त्वया वक्ष्यमाणसाधनवदनन्ये सुखदु खे इति? किं स्वपक्षरागान्मोहाद्वा मायाया वा, किमिति नोच्यते तत्त्व कथाया प्रस्तुताया? किमनुवृत्त्या, मतिलोपायशोभयादितो वेति।

किं पुनस्तत्साधनमिति चेत् सुखादनन्यदेव दु:खम् अनात्मत्वेऽवरणाद्यात्मकत्वात्, सुखस्यात्मवत्, अवधारणेन च वक्ष्यमाणसाधनान्तरापक्षिप्तान्यत्वो विपक्षाभाव सूच्यते। सुखादनन्यत्वेन दु खे साध्येऽनात्मत्वविशेषणेनात्मनि निरस्ते साधनान्तरनिरस्ते तमसोऽन्यत्वे न किञ्चित्सुखादन्यदस्ति तस्मादन्य कश्चिद्विपक्ष एव नास्ति, मोहेऽन्यत्वमिति चेत्तन्निरर्त्स्यिष्यते।

(किं पुनरिति) किं पुनस्तत्साधनमिति चेत् सुखादनन्यदेव दु खम्, अनात्मत्वेऽवरणाद्यात्मकत्वात्, वरणसदनापध्वसनवैभत्स्यदैन्यगौरवाणि वरणादीन्यस्यात्मा कार्यं तद्वरणाद्यात्मक तम, न वरणाद्यात्मकमवरणाद्यात्मक किं तत्? दुःख तस्यानात्मत्वे सत्यवरणाद्यात्मकत्वात् सुखादनन्यत्वमेव किमर्थं पुनरनन्यदेवेत्यवधार्यते? उच्यते—अवधारणेन च—सुखादनन्यदेवेत्यनेन वक्ष्यमाणसाधनान्तरापक्षिप्तान्यत्वो विपक्षाभाव सूच्यते, वक्ष्यमाण साधन सुखादनन्य एव मोह इति, तेनापक्षिप्त अन्यत्व तमसोऽपीति विपक्षाभाव सोऽनेनावधारणेन सूच्यते, पुरुषस्तु स्यात् सुखादन्यत्वाद्विपक्ष ततो व्यावर्तनार्थमनात्मत्वे सतीति विशेषणम्, सुखस्यात्मवदिति दृष्टान्त, यथाऽवरणाद्यात्मकत्वात् सुखस्यात्मा सुखादनन्य एव दुःखमवरणाद्यात्मकत्वात् सुखादनन्यदिति, अस्य[2] हेतोरव्यभिचारव्याख्यानम्—सुखादनन्यत्वेन दुःखे साध्येऽनात्मत्वविशेषणेनात्मनि निरस्ते साधनान्तरनिरस्ते तमसोऽन्यत्वे

यस्याप्रसङ्गेन न भवेयु, तस्मात् प्रधानमचेतनमेव, अचेतनञ्च कारणमेकमेव सर्वानारूपेण परिणमते इत्येककारणवाद एव स्यात् न तु निर्गुणकारणवाद इत्याशङ्क्याह—**तथापि चेति**। तच्च कारण सुखं वा दु खं वा मोहो वा परमाणुर्वा कारणमात्रमेव वा भवतु किं तेन परन्तु तत् प्रवृत्तिस्वतत्त्वमेव, सैव च प्रवृत्ति स एव प्रकाशो नान्य कश्चिदर्थ, तया प्रवृत्तत्वादिति कुत सुखदु खयोरनन्यत्वं नाङ्गीक्रियत इत्याह **तच्चेति**, वक्ष्यमाणसाधनवदनन्ये सुखदु खे इत्युक्तमधुनैव, तदेव साधनं व्यावर्णयति—**किं पुनरिति**, वरणसदनादयस्तमोऽनन्यमोहकार्याणि कार्यकारयोस्तादात्म्याद्वरणाद्यात्मकं तमो मोहश्च तद्विध दु खमित्यर्थ, सुखादन्यत् किञ्चिदनात्मत्वे सत्यवरणाद्यात्मक नास्तीति दर्शयत्येवकार इत्याह—**अवधारणेन चेति**, अपक्षिप्तं निरस्तम्। ननु

1 सि क प्रवृत्तेर० 2 सि क अन्यस्मादिति।

न किंचित् सुखादन्यदस्ति, तस्मादन्य कश्चिद्विपक्ष एव नास्तीति विपक्षाभावादेवावृत्तिरसपक्षेऽस्य हेतोरित्यव्यभिचारी हेतु मोहेऽन्यत्वमिति चेत्तन्निवर्तयिष्यते, व्याख्यातार्थस्फुटीक्रिया चादौ चोद्योत्तरपक्षौ गतार्थौ न विव्रियेते ।

अवरणाद्यात्मकत्वात् कुतोऽन्यत्वनिवृत्तिरिति चेन्न, अवरणाद्यात्मकत्वादिति विधिप्रधानपर्युदासात्मकत्वात्, अनपुंसकवचनादप्रतिषेधेऽनपुंसकसुट सर्वनामस्थानत्ववत् ।

(अवरणादीति) अवरणाद्यात्मकत्वात् कुतोऽन्यत्वनिवृत्तिरिति चेत्—स्यान्मत वरणाद्यात्मकमोहप्रतिषेधादेवावरणाद्यात्मकाभ्या सत्त्वरजोभ्या मोहस्य प्रतिषेध्यस्यान्यत्व सिद्धम्, तस्मान्न तदन्यत्वनिवृत्तिरित्येतच्च न, अवरणाद्यात्मकत्वादिति—अवरणाद्यात्मकशब्दस्य विधिप्रधानपर्युदासात्मकत्वात् नञो हि द्वयी गति प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासश्च, यथा ब्राह्मणो न भवत्यब्राह्मण इति ब्राह्मणस्य निवृत्तिप्रधानः प्रसज्यप्रतिषेध , ब्राह्मणादन्योऽब्राह्मण क्षत्रियादिरिति क्षत्रियादिविधिप्रधान पर्युदासः, तथेहाप्यवरणाद्यात्मकत्वादिति वरणाद्यात्मकान्मोहादन्यदवरणात्मकशोषादिप्रसादाद्यात्मक[त्व] विधीयते वरणाद्यात्मकत्वस्य तु [3]नै विधिर्न प्रतिषेध पर्युदासात्मकत्वात्, न तु प्रसज्यप्रतिषेध इति, तदर्थसमर्थनार्थं दृष्टान्तमाह—अनपुंसकवचनादप्रतिषेधेऽनपुंसकसुट सर्वनामस्थानत्ववत्, यथा नपुंसकादन्यत्र सुट् सर्वनामस्थानसंज्ञ भवतीति स्त्रीपुंसयो सुट सर्वनामस्थानसंज्ञा विधीयते, नपुंसके तु 'शि सर्वनामस्थानम्' (पा० १ अ १ पा ४२ सू) इति विध्यन्तरविहिता, सुट सर्वनामस्थानता न विहिता न निषिद्धा तथेहापि वरणाद्यात्मकत्वस्य नै विधिर्न प्रतिषेधः, शोषप्रसादाद्यात्मकत्वविधानादिति ।

विपक्ष एव नास्तीत्युक्तं मोहस्य सुखादन्यत्वादित्याशंक्य तस्याप्रेऽन्यत्वं निवर्तयिष्यत इत्याह–मोह इति। ननु वरणाद्यात्मकं न भवतीति वरणाद्यात्मकमोहनिषेधादेव मोहस्यान्यत्वसिद्धा कुतोऽन्यत्वं निवर्तयिष्यत इत्याशङ्कते–अवरणाद्यात्मकत्वादिति। वरणाद्यात्मकं न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे समस्यमानपदयोर्वरणाद्यात्मकपदनञ्पदयो सामर्थ्याभावान्नञ्समासो भवतिनैव सामर्थ्यादसमर्थसमास असूर्यपश्यानि मुखानीतिवत् । प्रसज्यप्रतिषेधे यदा नञ्पदोपादानोऽसदर्थ क्रियासम्बन्धितया प्रकान्त तदोत्तरपदार्थेन ब्राह्मणेनावच्छिन्न प्रतीयमानो नञर्थ प्रधानं भवतीति ब्राह्मणनिवृत्तिप्रधान प्रसज्यप्रतिषेधो भवतीत्याह–यथा ब्राह्मण इति । यदा च नञोत्तरपदार्थसदृशोऽर्थं प्रतीयते पर्युदासरूपस्तदाऽब्राह्मणशब्दो क्षत्रियवृत्तिरय धार्यत विधिप्रधान इत्याह–ब्राह्मणादन्य इति । अत्रार्थे व्याकरणसिद्ध दृष्टान्तमाह–अनपुंसकेति, सुडनपुंसकस्य (पा १-१-४२) इत्यनेन स्त्रीपुंसयो सुट सु औ जस अम् औट् इत्येवंरूपस्य सर्वनामस्थानसंज्ञा विधीयते अत्रानपुंसकशब्द पर्युदासात्मको नपुंसकान्यलिङ्गबोधको न प्रतिषेधपर तस्मादिदं वचनं नपुंसकविषये मौनमेव, नपुंसकसुट सामान्यस्य सुटो वा सर्वनामसंज्ञाया अविधानादप्रतिषेधाच्च, नपुंसकजस्शस्सम्बन्धिन शेस्तु शि सर्वनामस्थानं' इति पूर्वसूत्रेण सा विधीयते एव सुखदु खयोरप्यवरणाद्यात्मकत्वमेव विधीयते वरणाद्यात्मकत्वस्य त्वत्र न विधानं न वा प्रतिषेधनं स्थित इति भाव । शोषप्रसादादीति शोषतापभेदसम्मोहोद्वेगापद्वेगा रजस कार्यं रजश्च दु खम्, प्रसादलाघवाभिष्वङ्गोद्धर्षप्रीतय सत्त्वस्य कार्यं सत्त्वञ्च सुखम् एतदात्मकत्वमेव अवरणाद्यात्मकत्वपदेन विधीयत इति भाव । नन्वेकस्यैव सुट सर्वनामस्थानसंज्ञा विषयस्य नपुंसकत्वमनपुंसकत्वमपि सम्भवत्यविरोधात्, सुखदु खयोस्तु वरणाद्यात्मकत्वेऽवरणाद्यात्मकत्वमवरणाद्यात्मकत्वे वर

---

१ सि क दन्यस्य कस्यचिद्वि० । २ सि क आवरणा० अग्रेऽप्येव बोध्यम् । ३ सि क विधे० ।

स्यान्मतम्—

वैषम्यादद्दष्टान्तोऽयम्, सम्बन्धिन सुटः सर्वनामस्थानसञ्ज्ञाविधाने नपुंसकानपुंसकविषयत्वाविरोधात्, विरोधाद्वरणाद्यात्मकत्वानुपपत्तिरित्येतदपि न, वैषम्यस्यात्रापि तुल्यत्वात्, तटस्तट तटीति स्त्रीपुनपुंसकवदेतत्स्यात्, एकस्मिन्नेव लिङ्गत्रयदर्शनात्।

(वैषम्यादिति) वैषम्यादद्दष्टान्तोऽयम्, सम्बन्धिन सुट' सर्वनामस्थानसञ्ज्ञाविधाने नपुसकानपुसकविषयत्वाविरोधायुज्येत सर्वनामस्थानसञ्ज्ञाविषयस्य नपुसकानपुसकत्वम्, विरोध[ात्] वरणाद्यात्मकत्वानुपपत्तिरित्येतदपि च न, वैषम्यस्यात्रापि तुल्यत्वात्, तटस्तट तटीति स्त्रीपुनपुसकत्ववदेतत् स्यात्, एकस्मिन्नेव लिङ्गत्रयदर्शनात्—दृष्ट हि तटे लिङ्गत्रयम्, तटस्तटी तटमित्येकस्मिन्नेव, यदा च नपुसकलिङ्ग तदा न स्त्रैण न पौंस्नम्, पुस्त्वे न स्त्रीता न नपुसकता, स्त्रीत्वे नेतरद्वयतेत्यपुनपुसकत्व तथा वरणाद्यात्मकत्वमस्तु को दोष. ? सरूपैकशेषाकरणमनुकरणत्वाल्लिङ्गत्रयव्यक्त्यर्थमित्यदोष. ।

एव तर्हि सुखदु खयोरपि वरणाद्यात्मकत्वादवरणाद्यात्मकत्वासिद्धिरेव, वरणाद्यात्मकत्वसिद्धौ वाऽनन्यत्वासिद्धिरिति चेन्न, अवरणाद्यात्मकत्वेऽप्यनन्यत्वाद्वरणाद्यात्मकत्वस्य, वरणमदनमोहात्मकत्ववत्।

(एव तर्हीति) एव तर्हि सुखदु'खयोरपि वरणाद्यात्मकत्वादवरणाद्यात्मकत्वासिद्धिरेव, वरणाद्यात्मकत्वसिद्धौ वाऽनन्यत्वासिद्धिरिति चेन्नेत्युच्यते, अवरणाद्यात्मकत्वेऽप्यनन्यत्वाद्वरणाद्यात्मकत्वस्य—अवरणाद्यात्मके अपि सुखदु खे वरणाद्यात्मकत्वतो न द्वे, तस्मादभिन्ने वरणाद्यात्मके एव प्रसादशोषादिकार्यभेदेऽपि कारणत्वात्मत्वपरिणामित्वादिभ्य , [1]किमिव ? वरणसदनमोहात्मकत्ववत् यथा मोहात्मकानि वरणादन्यानि सदनादीनि वरणाद्यात्मकमोहात्मकानि अवैरणात्मकानि[च]यथा वा

णाद्यात्मकत्वं न सम्भवति विरोधादिति न दृष्टान्तस्य समतेत्याशङ्कते-**वैषम्यादिति,** नपुंसकत्वमनपुंसकत्वमेकदैकस्य न सम्भवति त्रिलिङ्गस्यापि तटशब्दस्यैकलिङ्गतादशायामपरलिङ्गयोर्विरोधेनासम्भवान्न दृष्टान्त विषममित्युत्तरयति-**वैषम्यस्यात्रापीति** विरोधलक्षणवैषम्यस्य सर्वनामस्थानसंज्ञाविषयेऽपि तुल्यत्वादित्यर्थं । तटस्तटी तटमित्यत्र 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' (पा १ २ ६४) इति सूत्रेण यद्यप्येकशेष प्राप्नोति तथापि तस्यानुकरणत्वादेकस्यैव पदस्य लिङ्गत्रय जातमिति स्फुटतया प्रदर्शयितु न स कृत इत्याह-**सरूपेति** । अवरणाद्यात्मकत्वादिति हेतोरसिद्धत्वमाशङ्कते-**एव तर्हीति** यदि एकदैकस्य न लिङ्गत्रयं विरोधादिति दृष्टान्तसाम्यमुच्यते तर्हीत्यर्थं, सुखदु खयोर्वरणाद्यात्मकत्वस्याविधानादप्रतिषेधनाच्च वरणात्मकत्वादवरणात्मकत्वमसिद्धमेवेति भाव । अवरणाद्यात्मकस्य वरणाद्यात्मकस्य चाभेदं प्रदर्शयन्नसिद्धिं निराकरोति-**अवरणाद्यात्मकत्व इति,** सुखदु खयो प्रसादशोषादिकार्यभेदेऽपि अभेद एव, कारणत्वात् तदात्मत्वात् तत्परिणामित्वादित्यादि हेतुभ्य , अत एव तयोरवरणाद्यात्मकत्वं वरणाद्यात्मकत्वञ्चेति भाव । तत्र दृष्टान्तमाह-**वरणसदनेति** वरणसदनयो मोहात्मकत्ववत् मोहस्य वा वरणात्मकत्वसदनात्मकत्ववदित्यर्थं, सदनं हि वरणादन्यत्वादवरणात्मक तथा वरणात्मकमोहात्मकत्वाद्वरणात्मकञ्च तदात्मकात्मकस्य तदात्मकत्वनियमात्, एवं मोहो वरणादन्यसदनाद्यात्मकत्वादवरणात्मक तथा वरणात्मकश्चेति भाव । ननु सदनादीनां मोहात्मकत्वे वरणात्मकत्वमेव स्यान्न त्ववरणात्मकत्वं, अवरणात्मकत्वे वा वरणात्मकत्व

---

1 सि क त्मकत्वयोः। 2 सि क दु खयो । [illegible]

मोहो वरणविलक्षणसदनापध्वसनवैमत्यदे थगौरवधर्मापि वरणात्मक एव [कार्य]कारणयोरभेदाद्भेदाच, अन्यथा पौनरुक्त्यानर्थक्यौ ग्रन्थदोषौ व्यपदेश्यव्यपदेशाभावदोषश्च स्यु नेष्यन्ते च तथा, तस्माद्वरणाद्यात्मकत्व मोहस्य सदनादीना चैषितव्यम्, यथा चैतत्तथा सुखदु खप्रसादशोषादयश्च वरणाद्यात्मका स्यु, तस्मात् सुखदु:खयोरनन्यत्वहेतुव्यभिचारप्रदर्शनाय नासपक्षोऽस्तीति ।

विज्ञान्यत्—

वक्ष्यमाणवच्च वरणाद्यात्मकत्वेऽप्यनन्यत्वादवरणाद्यात्मकत्वस्य प्रापितत्वात् ।

(वक्ष्यमाणवच्चेति) वक्ष्यमाणवच्च वरणाद्यात्मकत्वेऽपि अनन्यत्वादवरणाद्यात्मकत्वस्य प्रापितत्वात्, वक्ष्यति हि सुखादनन्यत्तम प्रकाशादनन्यो नियम इति च, तत्र तमसो वरणाद्यात्मकत्वे प्रसादशोषादिकार्यादेकस्मादेव सुखादनन्यत्व साधयिष्यते तमसोऽप्यतस्तस्मादनन्यत्वाद्वरणाद्यात्मकमप्यवरणात्मक तम सत्त्वरजोवत् । (विज्ञान्यत् अवरणाद्यात्मकत्वस्य वरणात्मत्वे सत्येवानन्तर प्रापितत्वात् तथा वक्ष्यमाणत्वादिति ।)

इतर आह—

असाधनमिद सर्वतुल्यत्वात् प्रसिद्धिविरुद्धसिद्ध्यतिप्रसङ्गात्, शक्यते हि वक्तु कट घटादनन्य, तन्त्वनात्मकत्वात्, यथा घटस्वात्मा वैधर्म्येण पटवदिति ।

(असाधनमिति) असाधनमिद सर्वतुल्यत्वात् प्रसिद्धिविरुद्धसिद्ध्यतिप्रसङ्गात्, प्रसिद्धिविरुद्धानामप्यर्थाना सिद्धिरेवमतिप्रसज्यते, अर्थान्तरैर्धर्मनिवृत्त्या तदात्मत्वापादनात्, तद्यथा शक्यते हि वक्तु कॅट घटादनन्य, तन्त्वनात्मकत्वात्, यस्तु त्वनात्मक॰ स घटादनन्य यथा घटस्वात्मा, य घटान्न्य स तन्त्वनात्मको न भवति यथा पट इति वैधर्म्येण पटवदित्युक्तम् ।

आचार्य आह—

अथ सर्वतुल्यता कथ दोष ? स्वमतेन परमतेन वा, यदि स्वस्मिन्नेव मते ततस्तव प्रसिद्धिविरोधदोषासक्तिर्ममाभिमतैव, भावपक्षवत् ।

(अथेति) अथ सर्वतुल्यता कथ दोष ? स्वमतेन परमतेन [वा]इति प्रश्न, उभयथाप्यदोष इति मन्यमानस्य । यदि ते स्वस्मिन्नेव मते दोषस्ततस्तव प्रसिद्धिविरोधदोषासक्तिर्ममाभिमतैव

न स्यात्, तत कथमुभयात्मकतेत्यत्र हेतुमाह—कार्यकारणयोरिति कारणात्मनाऽभेदाद्वरणात्मकत्वं कार्यात्मना च भेदादवरणात्मकत्वमिति भाव । भेदानङ्गीकारे दण्डमाह—अन्यथेति । सुखदु खयो वरणावरणाद्यात्मकत्वं यथोक्त तथैव मोहस्याप्युभयात्मकत्वमित्याह—वक्ष्यमाणवच्चेति । नन्वेवं सुखदु खमोहानामनन्यत्वसाधनमसाधनमेव, सर्वेषामेवमेव तुल्ययुक्तया लोकप्रसिद्धानां विरुद्धानामनन्यत्वप्रसक्त्यापत्तेरित्याशङ्कते—असाधनमिदमिति, कथमनन्यत्वस्यातिप्रसञ्जनमित्यत्र हेतुमाह—अर्थान्तरेति, घटादर्थान्तरस्य पटादेर्यो धर्मस्तन्त्वात्मकत्व तन्निवृत्तिरूपहेतुना घटात्मत्वापादनादित्यर्थ । तथैव प्रयोगमाह—तद्यथेति । अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिं प्रदर्शयति—यस्तु त्वनात्मक इति । पुरुषकालनियतिस्वभावभावपक्षेषु यथा सर्वानन्यत्वमिष्ट तथैव मदन्मतेऽपि सर्वानन्यत्वात्लोकप्रसिद्धिविरोधदोषो भवदुक्तो ममेष्ट एवेत्याह—यदि त इति । न ममाभिप्रायादेव

१ सि क त्य्यरव॰ । २ क सपक्षो॰ ० । ३ सि क धर्म्यनिवृत्त्या । ४ सि क घट: कटा॰ एवमग्रेऽपि । ( ) सि क नास्ति ।

तत्प्रतिवादिनो मम तु सर्वानन्यत्वापादनमभिमतमेव, भावपक्षवत्, यथा भावविधिविधिनियमतेऽनन्तराततिे सर्वानन्यत्वमिष्टम्, एतस्योदाहरणमात्रत्वादुत्क्रमेण स्वभावकालनियतिपुरुषपक्षवच्च वक्ष्यमाणविधिनियमवच्च यथास्वम्, अत एव, एव तावत् परवाद्यभिप्रायवशात्त्वन्मते दोषासक्तिरिष्टा।

न केवल पराभिमते एव किं तर्हि ?—

अपि च स्वमतेऽपि सर्वानन्यत्वं सुखाद्यन्वयमात्रत्वात् सर्वस्य, मृदि घट कट इव त्रिगुणोऽपि नास्तीति चेत्ततश्च सत्कार्यवादत्यागो वा तत्राभावात्, समुदयक्षणिकशून्यवादापत्तेश्च।

(अपि चेति) अपि च स्वमतेऽपि सर्वानन्यत्व सुखाद्यन्वयमात्रत्वात् सर्वस्य, न तु कटो घटाद`यः, सुखदु.खमोहान्वितमेतद्बाह्याध्यात्मिकभेदरूप जगदिच्छतस्ते त्रैगुण्यजात्यनुच्छेदेन सर्वं सर्वात्मकमेव, त्रैगुण्यान्वयानतिरेकात् को हि सत्त्वाद्यतिरिक्त ? यदि सत्त्वरजस्तमोऽतिरिक्त किञ्चित् स्यात् सर्वसर्वात्मकत्ववादेऽदोष स्यात्, न त्वस्ति, तस्मात्तवैव दोष, स्यान्मत[मृदि]घटः कटे इव त्रिगुणोऽपि नास्तीति, ततश्च सत्कार्यवादत्यागो वा तत्राभावात्, यदि सत्त्वादिगुणे मृदादौ कटादिर्न स्यात् त्रिगुणोऽपि तथा घटोऽपि मा भूत्, अतोऽसन् घट पश्चादुत्पन्नस्तत्र प्रागभूत इत्यसत्कार्यवादः सत्कार्यवादत्यागश्च प्राप्त । किञ्चान्यत् प्रकाशादिविविक्तस्वरूपगुणसमुदयाभ्युपगमाद्रूपादिस्कन्धसमुदयवाद एवायमपि देशभिन्नयुगपद्भाव्यनिर्देश्यगुणसमुदयमात्रत्वात्, क्षणिकवादश्चायुगपद्भाविपिण्डशिवकाद्यनिर्देश्यनिर्विकल्पार्थमात्रत्वात्, अत एव च शून्यवादापत्ति. अनिर्देश्यस्वभावत्वात् खपुष्पवत्।

सर्वेषामनन्यत्वमपि तु तव मतेऽपि सर्वान`यत्वमभिप्रेतमित्याह—अपि चेति, सर्वं हि सुखदु खमोहा`वितत्वात्तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचिदभावात् सर्वात्मकमतो न घटकटयोरन्यतेति भाव , इदमेवोपपादयति—सुखदु खेति । त्रैगुण्यजात्यनुच्छेदेनेति, जलभूम्यो पारिणामिकं रसादिवैश्वरूप्यं स्थावरेषु दृष्टं, तथा स्थावराणां जङ्गमेषु जङ्गमाना स्थावरेष्वित्यादिग्रन्थेन सर्वेषु वस्तुषु सर्वविकारजननशक्तिसिद्धया सुखत्वदु खत्वमोहत्वजात्यनुच्छेदेन सर्वं सर्वजातीयशक्तिमदिति तेऽभीष्टमेवेति भाव । सर्वत्र गुणत्रयान्वयदर्शनात् कार्यकारणयोरभेदाच्च न कोऽपि सत्त्वाद्यतिरिक्तोऽस्तीत्याह—त्रैगुण्येति । सत्त्वाद्यतिरिक्तस्य तु कस्यचित् वस्तुन सद्भावे तस्य भिन्नत्वेन सर्वान`यत्वासिद्धौ प्रसिद्धिविरोधदोषस्ते न स्यात्, तच्च नास्तीत्याशयेनाह—यदीति । सर्वस्य सर्वात्मकत्वानभ्युपगमे दोषमादर्शयति स्यान्मतमिति । समुदयक्षणिकशून्यवादापत्तेश्चेत्यनेन बौद्धवादत्वं मूले यदापादित तदेव व्याख्यास्यमानः प्रथमं समुदयवाद बौद्धवादविशेषं व्याचष्टे—प्रकाशादीति सर्वविकाराणामेव गुणात्मकत्वान्महदादि घटपटादय परमार्थतो गुणात्मान , त्रैगुण्यान्वयानतिरेकात्, ते च परस्परभिन्नास्त्रयो गुणा युगपद्भाविनोऽव्यक्तत्वादनिर्देश्य इति रूपादिपञ्चस्क`धसमुदयवादतुल्य एवायं गुणत्रयसमुदयवाद इति भाव । अथवा सुखदु खमोहानां सत्त्वरजस्तमआत्मनां क्रमभावित्वेन निर्विकल्पत्वेन च क्रमभाविक्षणपरम्परावाद एवायमित्याह—क्षणिकवादश्चेति । ननु विचारकैर्भावस्वभावे विचार्यमाणे सर्वे एव भावा नि स्वभावा एव परमार्थत , अविद्यातिमिरोपहतमतिनयनानां भासमाना कर्तृकर्मगन्तृगम्यकारणकार्यद्रष्टृदृश्यादिभावा परस्परसापेक्षतामात्रेण प्रसिद्धिमुपागता ग`धर्वनगराय`ते, सोऽयं परमार्थ भावोऽनभिलप्योऽपरिज्ञेयोऽविक्रियोऽकारणो न लाभो नालाभो न सुखं न दु खं न यशो नायशो न रूपं नारूपमिति शू`यमेवेति शून्यवादमपि वाद इत्याह—अत एव चेति, अनिर्देश्यनिर्विकल्पार्थमात्रत्वादेवेत्यर्थ । तदेव सुखादनन्यदेव दु खम्, अनात्मत्वेऽवरणाद्यात्मकत्वा

---

१ सि क °नन्यथा° । २ सि क ननु घट कटादनन्य । ३ सि तवैवादोष । ४ सि क कटे त्रि० ।

रूपरसगन्धस्पर्शसत्त्वासत्त्वादीनां घटादिषु दृष्टानामन्यत्वाद्विपक्षोऽस्तीत्याशङ्क्याथात्रापि—

रूपादीनाञ्चानेन न्यायेनान्यत्वेऽपक्षिप्ते प्रत्युदाहरणाभाव एव ।

रूपादीनाञ्चानेनेत्यादि यावत् प्रत्युदाहरणाभाव एव, न रूपं रसादन्यत्, अग्न्यात्मकत्वात् रूपस्वरूपवदित्यादि प्रसिद्धिविरुद्धसिद्ध्यतिप्रसङ्गोऽपि ते तत्प्रतिवादिनो दोषासक्तिरभिन्नैवेति तदेव यावद्भावपक्षवदिति, पुनश्च स्वमतेऽपि सुखाद्यनन्यमानत्वादित्यादि यावत् समुदयक्षणिकशून्यवादापत्तेरिति, समानश्चार्थ, एव सुखादनन्यद्दु:खमित्येतद्भावितम् ।

तमोऽन्यदिति भाव्य तदपि—

यथा च प्रकाशादभिन्ना प्रवृत्तिस्तथा नियमोऽप्यभिन्न प्रकाशात्, प्रकाशस्वात्मत्वप्रतिलम्भ एव हि तन्नियम, प्रकाशानन्यत्वात्, एतन्नियमलक्षणेन निरुध्यतेऽन्य प्रकाशान्नियम इति, तत्र दोषदर्शनात् ।

(यथा चेति) यथा च प्रकाशादभिन्ना प्रवृत्तिस्तथा नियमोऽप्यभिन्न प्रकाशात्, प्रकाशानतिरिक्तताप्रदर्शनार्थं नियमलक्षणमाह—प्रकाशस्वात्म[त्व]प्रतिलम्भ एव हि तन्नियम, प्रकाशस्य स्वात्मा—प्रकाशनमेव तद्भाव प्रकाशस्वात्मत्व तत्प्रतिलम्भ एव हि—तदात्मलाभ एव हि तन्नियमः रूपस्य रसस्य वा प्रकाश्यस्य स्वरूपव्यक्तिर्नियम, नहि छिन्नाभ्रनभसीव निराश्रय कश्चिन्नियमोऽस्ति तत्पर्याय कथ नियम ? प्रकाशानन्यत्वात्—प्रकाशस्वरूपमात्रम्, एतन्नियमलक्षणेन निरुध्यते अन्य—प्रकाशाद्भिन्नो नियम इति, तत्र दोषदर्शनात् ।

को दोष इति चेदुच्यते—

भिन्नात्मकतायां प्रकाशात्तन्नियमस्य सत्त्व न स्यात् प्रकाशो वा, तथाऽनियतत्वात् गुणान्तररूपापत्तिरहितस्य सत्त्वस्य प्रकाशस्य चान्यथाप्रकाशनाभावात्, रजोवत्, प्रवृत्तिवत् मूलत एव सत्त्वमेव प्रकाश इति न स्यादनियतत्वाद्वन्ध्यापुत्रवत्, न च तत्प्रकाशात्मक पुरुषवत् पूर्वनद्धाऽनग्निप्रकाशवद्वा ।

(भिन्नात्मकतायामिति) भिन्नात्मकतायां प्रकाशात्तन्नियमस्य सत्त्वात्तमसश्च सत्त्व—सत्त्वमेव न स्यात्, प्रकाशो वा—प्रकाश एव, न स्यादिति वर्त्तते, तथाऽनियतत्वात् गुणान्तररूपापत्ति

[1]ति मन्ते विपक्षाभावे साधितेऽपि पुनर्विपक्षसद्भावमाशङ्क्य परिहरति—रूपादीनाञ्चेति, अनेन न्यायेन अर्थान्तरधर्मानिवृत्त्या तदात्मत्वापादनन्यायेनेत्यर्थ । तमेव न्याय दर्शयति—न रूपमिति प्रकाश एव प्रवृत्ति प्रवृत्तिस्वात्मैव प्रकाश इत्यन्योऽन्यानन्यत्वे प्रतिपाद्येदानीं प्रकाशनियमयोरनन्यत्वं पूर्वोपदर्शितदिशा प्रसाधयति—यथा चेति, प्रकाशस्वात्मत्वेति प्रवृत्तिनियमौ ह्यभिन्न प्रकाश आत्मलाभ लभते, नान्यथा तस्मान्नियमस्य प्रकाशजनकत्वात् कार्यकारणयोरभेदात् नियम प्रकाशादन्य गुणानाञ्च परस्पराव्ययेन वृत्तेर्न प्रकाशव्यतिरेकेण नियमस्य वृत्तित्वमिति नियमस्वरूपमेव प्रकाशादन्यत्व निवारयतीति भाव । प्रकाशनियमयोर्भेदे दोषमाह—भिन्नात्मकतायामिति, सत्त्वतमसो प्रकाशनियमयोश्च परस्परमन्यत्वे सत्त्वप्रकाशयोर्नियमात्मकत्वान्नियतपरिणामासम्भवेन गुणान्तरापत्तिरहितत्वात् सत्त्व सत्त्वमेव न स्यात् प्रकाश प्रकाश एव न स्यादिति भाव । हेतुमाह—तथाऽनियतत्वात्, गुणान्तरापत्तिरूपेण नियतत्वाभावादित्यर्थ, साम्यावस्थायां हि सत्त्व प्रकाशश्च

१ सि क मन्यद्या वि० । २ सि क °मन्यता । ३ सि क नान्यः । ४ सि द्यानिय० ।

रहितस्य सत्त्वस्य प्रकाशस्य च, गुणान्तरात्मनो गुणान्तरात्मापत्तिरहितत्वादित्यर्थ, शब्दो हि शब्दतया प्रकाशमानो रूपाद्यात्मव्यावृत्तस्वरूपेण नियत एव प्रकाशते, अन्यथा प्रकाशनाभावात्, व्यस्तस्वभावादित्यर्थ, दृष्टान्तौ यथासंख्य रजोवत् प्रवृत्तिवत्, यथा प्रकाशात्मनाऽनियतत्वाद्रज सत्त्व न भवति प्रवृत्तिश्च प्रकाशो न भवति तथा सत्त्व सत्त्व न स्यात् प्रकाश प्रकाशो न स्यादिति, न केवल गुणान्तररूपापत्तिरहितस्य स्वात्माप्रतिलम्भ एव, किं तर्हि ? मूलत एव सत्त्वमेव–तथा प्रकाश इति न स्यादित्यस्तित्वमेव निराक्रियते, अनियतत्वात्, यदि तत्स्वत एव नियत ततो नास्ति तत्सत्त्व वन्ध्यापुत्रवत्, न च तत्प्रकाशात्मक पुरुषवदिति पूर्ववद्यथासंख्य दृष्टान्तौ ।

इतर आह—

ननु प्रकाशात्मकत्वादेव प्रदीपवत् सत्त्वस्य सर्वतो नियतानियतप्रकाशस्य पूर्वोत्तरव्यक्त्यभिमुखताया सति नियामके कुड्यादावग्नेरिव तमसा नियम्यत्व तच्चानन्यथाप्रवृत्ततेति दृष्टत्वाच्चानपह्नवनीयो भेदो नियम्यनियामकयोरित्यत्रोच्यते, यद्यनियतोऽसावमस्तर्हि, अनियतत्वाद्वान्ध्येयवत् ।

नन्वित्यादि यावदनन्यथाप्रवृत्तता, नन्वित्यनुज्ञापने, प्रकाशात्मकत्वादेव प्रदीपवत् सत्त्वस्य सर्वतो नियतानियतप्रकाशस्य महदहङ्कारादिस्पर्शरूपादिपिण्डशिवकपूर्वोत्तरव्यक्त्यभिमुखताया सत्या प्रकाशनस्य सति नियामके कुड्यादौ अग्नेरिव–कुड्यादिनाऽऽवरणेन नियम्यस्य नाव इव या सर्वदिग्गमनरोधिना लम्बनपाषाणेन गुरुणा च द्विधापि प्रदेशान्तरप्राप्तिरोधिना तमसा प्रकाशस्य दृष्टिनियम्यत्ववन्नियम्यत्वम्, तच्चानन्यथाप्रवृत्तता,–एवमेते प्रवर्तितव्ये नातोऽन्यथेति दृष्टत्वाच्चानपह्नव-

गुणान्तरापत्तिरहित एव, ततश्च तयोर्नियमानात्मकत्वे कस्यापि परिणामस्यासम्भवादन्यप्रकारेण व्यक्तिर्नैव भवेदिति तत् सत्त्वमेव न स्यात् प्रकाश प्रकाश एव न स्यादिति भाव । कथं प्रकाशनं स्यादित्यत आह–शब्दो हीति, कथ नियत एव प्रकाशत इत्यत्राह–अन्यथेति । सत्त्वांशे रज प्रकाशांशे प्रवृत्तिर्दृष्टान्त इत्याह–दृष्टान्ताविति । दोषान्तरमप्यत्र दर्शयति–न केवलमिति । यथा प्रधानावस्थायामनियतत्वात् सत्त्वं न प्रकाशते तथोत्तरकालमपि, एवं यथाऽग्निरनियमलब्धात्मा अनग्निरनग्निर्न प्रकाशते एवं सत्त्वमपि अलब्धनियमोऽनियतत्वान्न प्रकाशेतेत्याशयेनाह पूर्ववदिति । ननु सत्त्वं प्रकाशकस्वभावत एव, न तस्यान्येन प्रतिलम्भ तथा च तत् सर्वस्यैव सर्वदा प्रकाशक भवेत् यदि नियामकेन केनचिन्न नियम्येत, तस्मान्नियममात्रकारी नियम इति न सत्त्वस्याभावो न चाऽप्रकाशात्मकत्वमित्याशङ्कते नन्विति । ननु नियतानियतवस्तुप्रकाशात्मकं सत्त्वं भवेत्ताम्, स्वयन्त्वनियतया स्वकार्ये प्रधानं स्वकीयप्रवृत्तिजननायाऽऽदर्शं कथ सर्वं प्रकाशयेदित्यत आह–महदहङ्कारादीति रजसा स्वकार्यजननाय प्रवर्तित हि तत्, अत एव महदहङ्कारादि पूर्वोत्तरवस्तुप्रकाशनेऽभिमुखमास्ते, यथा च सर्वं सर्वदैव प्रकाशयेन्नियमकारिणोऽन्यस्याभावे इति भाव । अग्नेर्ज्वलनं प्रकाशो वा लघुभूतसत्त्वनिमित्त, नाव निर्दिग्गमनस्वभावयाऽऽसुमम्य भञ्जन सर्वदिग्गमनमपि लघुभूतसत्त्वनिमित्तम्, तत्र ज्वलने गमनमपि प्रदेशान्तरप्राप्तिरूप आवरणस्वभावेन कुड्यादिना गुरुस्वभावेन लम्बनपाषाणेन यथा प्रतिरुध्यते तथा गुर्वावरणस्वभावेन तमसा सत्त्वस्य नियतानियतविषयप्रकाशनोन्मुख प्रकाशो नियम्यत इत्याह–कुड्यादिनेति । सत्त्वरजसोस्तमसा नियम्यत्वञ्च सार्वत्रिकसार्वदैकप्रवृत्तिप्रतिबन्धेन नियतविषय प्रवृत्त्यन्नित्याह–तच्चेति । एते–सत्त्वरजसी । तथा च सत्त्वरजसोरग्निनावोरिव नियम्यत्वं तमस कुड्यलम्बपाषाणयोरिव नियामकत्वमत एव च नियम्यनियामकयोर्भेदो निःसन्देहवारित्ति भाव । एवं प्रकाशनियमयोर्भेदे न्ययमनिय-

१ क 'माहृतता । २ सि क नियमन्वं । ३ सि क गुरुणाय ।

[illegible] निरवनियामको, तस्मान्नो नियम प्रकाशादिस्तत्रोच्यते—यद्यनियतोऽसावसत्वाहि-
[illegible] प्रकाशोऽप्यनियतत्वाद्वान्वेयम्।

[illegible] कार्यं कारणेऽस्तीति घटते यदि तत्तत्र नियतमनन्यथावृत्तिकार्यमिति, तत्र [illegible] सत्तार्थत्वात् [illegible] वर्तत इति।

[illegible]यादि, [illegible] व्याख्यानमनिष्टापादनद्वारेण कार्यं कारणेऽस्तीति एतद्दर्शनेनैव घटते [illegible], किमुक्तं भवति? अनन्यथावृत्तीत्युक्तं भवति यथा वर्तितव्यं तथैव वर्तते, [illegible] च [illegible] नान्येन केनचिद्वर्त्यते तथानन्यथावृत्तिरस्य तदिदमनन्यथावृत्ति कार्यं कारणे [illegible], कि कारण? तत्र सन्निधिवर्तते सत्तार्थत्वात्—तत्र कारणे सन्निध्यर्थो वर्तति [illegible] इति, अस्तिभवतिपद्यतिविद्यतिवर्ततय सन्निपातषष्ठा सत्तार्था इत्यत्र [illegible]वाचित्वात्, वर्तते नियत सन्निहितोऽस्तीत्यर्थ।

[illegible]—

न, आधिक्येन यतनात्[illegible] यमो नियम, तमोऽनुग्रहाच्च स चानन्यथावृत्तिरूपता, तस्मात् [illegible] तमोऽनुगृहीत तथाप्रकाशते न स्वत एवेत्येतच्चासत्, तमसोऽपि सत्त्ववत् पृथग्[illegible], तमोनियमनापेक्षप्रकाशात्मकसत्त्ववत्, तमसोऽपि हि स्वरूपव्यक्ति [illegible], [illegible] सत्त्वप्रकाशनप्रतिलम्भ्यत्वादिति तथाप्रकाशन व्यक्ति[1] प्रकाशात्मक[illegible], अनियतश्च [illegible]न्यनियमने प्रवर्त्ततेत्यादि यावत परिणामस्य [illegible]।

(नेति) न आधिक्येन यतनात्, निपातस्याधिकार्थत्वादधिको यमो नियम सोऽत्र विवक्षितो न सन्निधिमात्रवृत्ति, कोऽसावधिको यम? तमोऽनुग्रहाच्च, स चानन्यथावृत्तिरूपता,

सत्वाद्[illegible] प्रकाश[illegible] [illegible]गामित्वादित्युत्तरयति-यदीति, प्रकाशस्य स्वयमनियतत्वे तमस सन्निधानादपि नियत[illegible] भाव। ननु प्रकाशो यदि स्वयमनियतस्तमसा नियतो भवति तत्र तर्हि सत उद्भव [illegible] स्यात [illegible], [illegible] सद्भाव आवश्यक इत्याह-एव हीति। कारणे कार्यस्य नियतत्वमि[illegible] कोऽभिप्राय इत्याह-किमुक्तं भवतीति कारण कार्येण येन प्रकारेण वर्तितव्य तेनैव प्रकारेण तत्र तस्य वर्तनमेवा[illegible]नन्यथावृत्तिरूप तत्र नियम[illegible] भाव। केन प्रकारेण वर्तितव्यमित्यत्राह-नान्येति, स्वस्वात्मनैव वर्तितव्यं नान्यथा [illegible], [illegible] वर्त्यते कार्यं [illegible], यदि नियमोऽन्यथात्मा सदन्येनान्यत्र वर्त्यते तर्हि न सत्कार्यवाद [illegible] भाव। तथा च [illegible] एव नियम इति सूत्रार्थवर्णनद्वारेणाह-तत्रेति। फलितार्थमाह-वर्तत इति। [illegible] वृत्तिनियमयो [illegible] साम्यावस्थायां सन्निधिमात्रेण वृत्त्यपि तमो न नियमकारि, तथा च न प्रकाश [illegible] न [illegible]कार्यवाद वृत्तिमात्रेण कारणे कार्यस्य वृत्त्यात् नियतप्रकाशस्तु आधिक्येन यतत्वे एव, तादृशा नियमश्च [illegible] सर्वे प्रकाशात्मा[illegible] तथाप्रकाशत इत्याशङ्क्ते-आधिक्येनेति तमसाऽऽवृतशक्ति रज[illegible] कश्चिदत्र महदादिकार्यकरण[illegible] यदा रज प्रवर्तितसर्वकार्यप्रकाशनशक्ति सत्त्वस्य तम आवृणोति, अत एव [illegible] [illegible]यति, एवमते [illegible] नान्यथेति तमसोऽनन्यथावृत्तिरूपता नियम इत्ययमेवानुग्रह इति भाव।

1 नि क व्यक्ति०।

तमसाऽनुगृहीतस्य सत्त्वस्य शब्दादिरूपेण रूपान्तरनिवृत्त्याऽनन्यथावृत्तिरूपता, शब्दोऽय न रसो न रूप नाकाशादि वेति, तस्मात् सत्त्व तमोऽनुगृहीत तथाप्रकाशते न स्वत एव, तस्मादन्यः प्रकाशानियम इत्येतन्नासत्, तमसोऽपि सत्त्ववत् पृथगपरिसमाप्तरूपत्वात्, सत्त्वप्रकाशनियमने स्वय सत्त्वप्रकाशनाकांक्षित्वात् तमस्त्वन्मतेनापरिसमाप्तमेव, तमोनियमनापेक्षप्रकाशात्मकसत्त्ववत्, तद्व्याख्यान तमसोऽपि हीत्यादि, तमो हि सत्त्वप्रकाशरूपव्यक्तिं सत्त्वप्रकाशनप्रतिलब्धतथानियतेति कुर्यान्नाप्रकाशितसथानियतिव्यक्तिं, किं कारण? तस्य तथाव्यक्ते. सत्त्वप्रकाशनप्रतिलभ्यत्वात्, यस्मात्तथाप्रकाशन व्यक्तिरिति, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्, नियमनयोग्यतया हि तमस प्रकाशन सत्त्वस्य व्यक्ति., सा च प्रकाशात्मकसत्त्वानुग्रहाद्भवति, सत्त्वाप्रकाशिततमोनियमनापरिसमाप्तरूपत्व प्रकाशाननुग्रहे सत्यनियतत्वात्, न च स्वयमनियत नियमयितुमन्य समर्थं वन्ध्यापुत्रवदित्यत आह—अनियतश्च कथमन्यनियमने प्रवर्त्तेतेत्यादिरत उत्तर' प्रागतीतग्रन्थातिदेश एवन्तु नानयोरित्यादिपूर्वोत्तरपक्षप्रपञ्चात्मको यावन्न परिणामस्य तत्रैवोक्तत्वादिति, तद्यथा—एवन्तु नानयोरितरेतरानुग्राहिता, उत्थाप्यसाहायकशक्तित्वाद्वावाहतनौद्वयवद् ग्लानशिबिकावाहकवदसम्पूर्णशक्तिता वाऽप्रकर्ष'—अनियत इत्यर्थ , इति कारणवैव न स्यादसम्पूर्णशक्तित्वादुपहतबीजवत्, असदकरणादिभ्यश्चान्यतो न तत्स्वरूपप्रकर्ष', यदा च सुदूरमपि गत्वा प्रागवृत्तेरसत्कार्यत्व मा भूदिति प्रकर्ष' परिणामादेव तदा परिणामस्यान्यत्र वृत्तस्यापरिणामकत्वात् युवत्वमात्रवृत्तित्वमेव नान्यत्र वृत्तोऽन्यदन्यथा करोति परिणामित्वात्, एव तर्हि पूर्ववदुदाहरणादेवाप्रवृत्त्यात्मकत्व सुरास्य, अनियतरूपेणात्मप्रवृत्त्यात्मकत्वमित्यर्थ , को हि विशेपस्तमोनियमनादृते, क्षीरदधिपरिणामकालवत् पूर्वं न प्रवृत्त पश्चाच्च प्रवृत्तमिति, नं, परिणामस्य तत्रैवोक्त

एवमेते प्रवर्त्तितव्ये नातोऽन्यथेति पूर्वोदितमनन्यथावृत्तिरूपत्व निदर्शयति-**शब्दोऽयमिति** । तम नियमनेऽपरिसमाप्तरूपम्, तत्र स्वयं सत्त्वप्रकाशनाकांक्षित्वात्, तमोनियमनापेक्षप्रकाशात्मकसत्त्ववदित्यनुमानेन स्वतो नियामकत्वं तमसो न सम्भवति साम्यावस्थायामित्येत्युत्तरयति-**तमसोऽपीति** पृथक् इतरानपेक्षस्य, स्वत इति यावत्, सत्त्वप्रकाशनियमने-सत्त्वस्य प्रकाशं नियमयितुमित्यर्थं । आवरणमेव यदि तमस कार्यं तर्हि सर्वं सत्त्वस्य प्रकाश रजसो वा प्रवृत्तिमावृणुयान्न चैवम्, तस्मात्सत्त्वेन किञ्चिदावरणमेव प्रकाशनेन दूरीकृतमिति तम सत्त्वप्रकाशनापेक्षतथानियममिति अपरिसमाप्तरूपमेवेति व्याख्याति-**तमो हीति** । नियति -नियम । **सत्त्वेति** सत्त्वेनाप्रकाशितस्य तमसोऽन्यनियमनेऽपरिसमाप्तरूपतैवेत्यर्थ । प्रकाशनप्रवर्त्तननियमनादौ स्वयमसमर्थानां सत्त्वादीना परानुग्रहेणापि प्रकाशनादिसामर्थ्यं नास्तीत्याह-**एवन्त्विति**। व्याख्यातपूव एवायं ग्रन्थ , प्रकर्षश्चात्र नियम रूपो बोद्धव्यस्तया चाप्रकर्ष इत्यस्यानियत इत्यर्थ इत्याह-**अनियत इत्यर्थ इति**। **अनियतरूपेणेति** न च तत्प्रकाशात्मकपुष्पवत् पूववत् अनभिप्रकाशवद्वेति ग्रन्थेन पूर्ववदिति दृष्टान्त उपन्यस्तस्त्वया, तस्मादेव च सत्त्वस्य पूर्वोत्तरावस्थाऽभ्युपगता भवति, सत्त्वस्य पूर्वावस्थात पाश्चात्यावस्थाया वैशिष्ट्य तमोनियमनादेव भवति, तस्मात् सत्त्व न स्वतो नियतप्रवृत्तिकमपि त्वनियतरूपेणात्मप्रवृत्त्यात्मकमिति शङ्कितुरभिप्राय । नहि सत्त्व सदैव प्रकाशात्मकं वर्त्तते, अपरिणमित्वेन खपुष्पवदभावप्रसङ्गात्, परिणामस्वभावा हि गुणा नापरिणम्य क्षणमप्यवतिष्ठन्त इति त्वयाप्यभ्युपगतत्वात्, तस्मात् प्रकाशप्रवृत्यात्मैव प्रवृत्तिरूपतया नियमरूपतया वा परिणमत इति पूर्वमेवोक्तत्वात् न तस्य प्रकर्षोऽन्यस्माद्भवतीत्युत्तरयति-**परिणामस्येति**। प्रकाशप्रवृत्त्योरनन्यतापादनग्रन्थस्य कश्चिदंशोऽत्र मूलकृताऽनिर्दिष्ट कश्चिच्चांश कंठत उक्त इत्यत्र कारणमुपन्यस्यति-**एष ग्रन्थ इति**,

१ सि क तमसो । २ सि क नियतिं । ३ सि क व्यक्तिं । ४ सि क प्रवर्त्तेत इ० । ५ सि क तम प्रवर्त्तना० । ६ सि क नेतिपद नास्ति ।

त्वादिलेप ग्र थ समानोऽत्रापि, अत उत्तरस्तु ग्र थोऽर्थत समानगमनिकोऽपि विशिष्य लिख्यते भावनार्थं विशेषेणातुल्यत्वात्।

तद्यथा—

प्रकाशात्मैव तु नियम , इतरथा स प्रकाशो न स , तथाऽनियतत्वात्तथाऽभूतत्वात् घटपुरुषवत्, य एव नियम स एव प्रकाश , तथानियतत्वात्तथाप्रवृत्तत्वात् घटघटस्वात्मवत्, नियम्यनियामकत्वान्नौलम्बनपाषाणवन्नेति चेन्न, तदात्मन एव तथानियतत्वात्, सन्निधिमात्रात् पूर्ववदनियमनात्।

(प्रकाशात्मैवेति) प्रकाशात्मैव तु नियम इतरथा स प्रकाशो न स, तथाऽनियतत्वात् तथाऽभूतत्वादिति अस्यैवार्थकथन प्राक्तनव्याख्यानवत्, रूपादिस्वरूपनियतार्थप्रकाशनात् प्रकाश स्यान्नान्यथेति त्वन्मतेन घटपुरुषवत्, यत्तथाऽनियत तन्न प्रकाशो यथा घट पुरुषे न नियतो घटे च पुरुष, यो य प्रकाश स तथानियत एव यथा रूपरसादि लोकप्रतीतोदाहरणमेव घटपटवद्वेति, एवन्तावत् प्रकाशस्य रूपान्तरनिवृत्तिरूप नियममन्तरेण प्रकाशनाभावप्रदर्शनान्नियमात्मकत्वमुक्तम्, इदानीं य एव नियम स एव प्रकाश इति तयोरनन्यत्वापादनम्, तथानियतत्वात्—तेन प्रकारेण नियतत्वात्, रूपप्रकाशरूपेण रसाद्यात्मनिवृत्त्या प्रकाशस्य नियतत्वात्, तथाप्रवृत्तत्वादिति अस्यैवार्थकथनम्, वृत्तिनियतिव्यक्तीनामैकार्थ्यात्, घटघटस्वात्मवत्, यत्तथानियत यत्तथावृत्त यत्तथाव्यक्त तदेव तत्, यथा घट एव घटस्वात्मा, यत्पुनस्तदेव न भवति न तत्तथानियत तथावृत्त तथाव्यक्त वा यथा पुरुष, नियम्यनियामकत्वान्नौलम्बनपाषाणवन्न—यथा नौ प्रवर्त्तमाना नियम्यते लम्बनपाषाणेन नियामकेन, तयोश्चान्यत्वमेव सत्त्वतमसोरित्येतच्च न, तदात्मन एव तथानियतत्वात्—तस्यैवात्मा स एव वाऽऽत्मा तदात्मा तस्यैव प्रकाशात्मनो नियतत्वात्, तस्मादेव तेनैव वाऽऽत्मना प्रकाशात्मन एव नियतत्वा[त् सत्त्व]तमसोर्भेदाभावान्नौलम्बनपाषाणवद्भेदसाधर्म्याभावादयुक्तो दृष्टा त इति वक्ष्यते,

अत्रापि प्रकाशनियमयोरनन्यताऽऽपादनेऽपीत्यर्थं । प्रकाशात्मकत्व नियमस्य साधयति–**प्रकाशात्मैवेति**, यदि प्रकाश प्रकाशात्मना नियतो न स्यात्, अन्यात्मनापि स्यात्तर्हि स प्रकाश एव न स्यात् न चैवम्, तस्मात् प्रकाशात्मना नियतत्वात् प्रकाशात्मैव नियम, प्रकाशो हि स्वस्वरूपे नियतमर्थं प्रकाशयन् प्रकाश स्यान्नान्यथेति भाव, दृष्टान्ते व्याप्तिं ग्राहयति–**यदिति**। व्यतिरेकव्याप्तिमाह–**यो य इति**। व्यावृत्तिरेव नियम, वस्तु चानुवृत्ति व्यावृत्तिरूपमतो नियमात्मक प्रकाश इत्याह–**एव तावदिति**। प्रकाशात्मा नियमो भवतु नियमात्मा तु न प्रकाश इत्याशङ्कायामाह–**इदानीमिति** प्रकाशो हि रूप रूपस्वरूपेण रसादिव्यावृत्तिरूपेण नियत प्रकाशयतीति नियम एव प्रकाश इत्याह–**रूपेति**। प्रवृत्तिनियमप्रकाशानां पर्यायत्वमाह–**वृत्तीति**, वृत्ति –प्रवृत्ति, नियति –नियम व्यक्ति –प्रकाश । दृष्टान्ते हेतुं सङ्गमयति–**यत्तथेति**। नियम्यनियामकयोर्भेदव्याप्यत्वमित्यभिमानेन पर शङ्कते–**नियम्येति**। दृष्टा तदार्ष्टान्तिकयोरतुल्यताभिप्रायेणोत्तरयति–**तदात्मन एवेति** सत्त्वस्यैव प्रकाशस्यैव वा तेन प्रकारेण नियतत्वादित्यर्थ, प्रकाशस्यैव नियमरूपतया परिणमनात् तयोर्न भेद इति, नास्ति तयोर्भेदस्य प्रकारान्तरेण सिद्धत्वान् प्रकाशनियमयोस्तु नान्यथा भेदसिद्धिरिति वैधर्म्यम्, सत्त्वप्रधानावस्थायामुपदर्शितसन्निधानमपि तमो यथा न नियामकं तथेदानीमपीति नियामकं न भवेत् किन्तु निय

१ सि क रूपरसप्रक० । २ सि क पाषाणवत्।

तद्व्याख्यातार्थमाह—सन्निधिमात्रात् पूर्ववदनियमनात्—इह तम सन्निहितमपि प्राक् सन्निधिमात्रादेवानियामक स्वयमनियतत्वात् सत्त्वाधीननियतित्वात् किन्तु नियम्यमनियमनात् ।

कस्तर्हि नियामक ? उच्यते—

य एवासौ सत्त्वस्यात्मा तथानियम्यव्यक्तिस्वरूप' प्रकाश. स एव नियामक', तथानियमविधे', इतरकर्तृककुम्भकारादिवत्, तमोनियमात्मरूपापादनात् ततस्त्वदभिमतनियामकत्वविपर्ययापत्ति', तमसो नियम्यत्वात्, सत्त्वस्यैव नियामकत्वात् इतरतथात्मरूपापादनात्तमोवत्, तमोऽपि हि त्वन्मतेनेतरयोस्तथास्वरूपापादनादृते किमन्यत् करोति ? एवञ्च नौवत्तम एवाऽऽपद्यते सत्त्वमेव नियामकम्, तथाप्रकाशेन नियम्यत्वात् ।

(य एवेति) य एवासौ सत्त्वस्यात्मा प्रकाश स नियामक, कथमिति चेदुच्यते यस्मात्तथानियम्यव्यक्तिस्वरूपस्तेन प्रकारेण शब्दादिनियतत्वेन नियम्यव्यञ्जनस्वरूप स एव—प्रकाश एव, कुत ? तथानियमविधे —तेन हि प्रकारेण नियमस्य विधि शब्दस्वरूपेण प्रकाशमानस्य शब्दस्य रूपाधनात्मना नियता प्रकाशमानता निर्यमविधि, तस्माद्धेतोः प्रकाश एव नियम, दृष्टान्त इतरकर्तृककुम्भकारादिवत्—यथा मृद्द्रव्य पिण्डशिवकादिभावेनाभिव्यज्यमान तथा तथा प्रकाशयता कर्त्रा कुम्भकारेण नियमकारिणा निर्वर्त्यते नियम्यते नियते रूपेऽवस्थाप्यते नाप्रकाशमानमप्रवर्त्तमानञ्च, सत्कार्यवादाभ्युपगमादसदकरणादिहेतुसामर्थ्याच्च, तस्मात् स कर्त्ता प्रकाशस्थानीयो नियामक पिण्डशिवकादेर्नियमस्य, तथा प्रकाशस्तमस, कुतः ? तमोनियमात्मरूपापादनात्, सत्त्वेनैव हि तथा तथा प्रकाशमानेन तमसो नियमरूपमापाद्यते मृद्द्रव्यवत् तथाप्रकाशयता कर्त्रा कुम्भकारेण तदात्मलाभहेतुत्वात्, ततस्त्वदभिमतनियामकत्वविपर्ययापत्ति तमसो नियम्यत्वात् सत्त्वाधीननियतित्वात् सत्त्वस्यैव नियामकत्वात् पक्षधर्मविपरीतता, सत्त्वापाद्यनियमात्मरूपता प्रसक्ता, सत्त्वाप्रकाशिते नियमाभावात्, सत्त्वापादित हि तमसो नियमात्मरूप तस्मात्तमोनियमात्मरूपापादनात् सत्त्व नियामकमितरतथात्मरू-

म्यमेव स्यात्, सत्त्वेनोद्बुद्धस्यैव तमस प्रतिलब्धनियतित्वात् तस्मात् प्रकाशात्मन एव नियतत्वमित्याह—**इहेति** । यथा सत्त्वस्यात्मा प्रकाश शब्दादिनिर्वर्त्यप्रकारेण प्रवर्त्यव्यक्तिस्वरूप प्रवर्त्तकस्तथा स एव प्रकाश शब्दादिनियतत्वेन नियम्यव्यक्तिस्वरूपो नियामक इत्याह—**य एवासाविति** । प्रकाशेन प्रकाशमानस्यैव शब्दस्य शब्दस्वरूपेणैव प्रकाशमानता, न तु रूपाद्यात्मनेति तमसा नियम्यते, प्रकाशाप्रकाशिते तमसाऽनियमनादित्याशयेनाह—**तथा नियमविधेरिति** । दृष्टान्त घटयति—**यथेति** पिण्डशिवकादि प्रकाशनशीलं मृद्द्रव्यं तत्तद्रूपेण प्रकाशयन् कुम्भकारो यथा प्रतिनियतस्वरूपेण नियमयति न त्वप्रकाशमानं न वाऽप्रवर्त्तमान नियमयति तथेति भाव, इतरत् मृद्द्रव्यादि कर्त्ता—प्रकाशयितृ प्रवर्त्तयितृ यस्य पिण्डादे, तस्य कुम्भकार इवेत्यक्षरार्थ । अप्रकाशमानाप्रवर्त्तमानयोरनियम्यत्वे हेतुमाह—**सत्कार्येति** । तमो हि स्वयमप्रकाशरूपतयाऽप्रवर्त्तनतया च सत्त्वधर्मं प्रकाशं रजोधर्मं प्रवृत्तिञ्चाश्रित्य नियम करोतीति तस्य नियमधर्मता सत्त्वरजोऽधीनेत्याह—**तमोनियमेति**, एवञ्च तमस एव नियम्यत्वं नियामकत्वञ्च सत्त्वस्य रजसो वेति त्वदभिमतविपरीतताप्रसक्त्या तम सत्त्वादिभिन्नम्, नियम्यनियामकत्वात्, नौलम्बनपाषाणवदिति भेदसाधकहेतोरपक्षधर्मतेति भाव । सत्त्वस्य नियामकत्वमेव द्रढयति—**सत्त्व नियामकमिति**, इतरस्य तमस, तथात्मरूपापादनात्—नियमात्मरूपापादनात् तमोगुणोऽपि सत्त्वरज कार्यभूते प्रकाशप्रवृत्ती सहकारित्वेनोपादाय स्वकार्येण नियमेन

१ मि नियमविधिनियम ।

पापादनात्तमोवत्, तमोऽपि हीत्यादि, तमसोऽपि हि नियामकत्वमेवमेव युज्यते, [तमोऽपि] त्वन्मते न हीतरयो सत्त्वरजसोरात्मस्वरूपापादनं कुर्याद् यथा इतरस्वरूपापादनादृते तम किमन्यत् करोति ? तयोर्हि सत्त्वरजसोरात्मरूपतापादनमेव कुर्वन्नियामकमित्युच्यते, यथा तम पूर्वं प्रकाशप्रवृत्त्या ऽभ्यामनियतयो सत्त्वरजसोस्तथानियमनान्नियामकमेव सत्त्वमपि इतरतथा नियमात्मरूपापादनान्नियामकमस्तु को दोष ? एवञ्च नौवत्तम एवापद्यते—एवञ्च सत्त्वस्यैवोक्तविधिना नियामकत्वान्नौस्थानीय नियम्य तम एव स्यात्, न नियामक, लम्बनपाषाणस्थानीय सत्त्वमेव नियामक न नियम्य स्यात्, किं कारण ? तथाप्रकाशेन नियम्यत्वात्, यस्मात्तेनोक्तप्रकारेण प्रकाशेन नियम्यत्व मोहस्य, तस्मात्तमस सत्त्वेन नियम्यत्वादित्यर्थ, तस्मात् प्रकाशाप्रकाशिते तमसो नियत्यभावात्तमस प्रकाशेन तथानियम्यत्वात्तदात्मन एव तथानियतत्वादिति साधूक्तम्, एव तावत्सत्त्वतमसोर्भेदमभ्युपेत्य विपर्ययापत्त्या नियम्यनियामकत्वादित्यस्य हेतोरसिद्धिरुक्ता ।

नैव वा सत्त्वव्यतिरिक्त तमोऽभ्युपेम इत्यत आह—

तथाप्रकाशानतिरिक्ततत्त्वरूपत्वाद्वा नियमस्य कुतोऽनौलम्बनपाषाणभेदसाधर्म्यम् ? भेदे सति लम्बनपाषाणो नौविलक्षणो नाव प्रवर्त्तमाना निरुणद्धीति युज्यते, न तद्रूपत्वमतद्वृत्तित्वादिति चेन्न तमस स्वनियमवत्तदात्मन एव नियतत्वात्, अन्यथा सत्त्व न स्यात् प्रकाशो वेत्युक्तत्वात्, तथाऽन्यथा तु नियत्यभावात् प्रकाश एव नियम ।

(**तथेति**) तथाप्रकाशानतिरिक्ततत्त्वरूपत्वाद्वा नियमस्य—शब्दप्रकारेण रूपादिप्रकारेण च य प्रकाशस्तदनतिरिक्ततत्त्वरूपत्वान्नियमस्याभिव्यक्ते कुतोऽनौलम्बनपाषाणभेदसाधर्म्यम् ?—न नौरनौ, क ? लम्बनपाषाणस्तस्य नावो भेदस्तत्साधर्म्यमनौलम्बनपाषाणभेदसाधर्म्यं तत्कुत सत्त्वतमसोर्भेदसाधर्म्यं ? भेदाभावादित्यर्थ, ततो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो साधर्म्याभावादयुक्तमिति वैधर्म्य दर्शयति—भेदे सति लम्बनपाषाणो नौविलक्षणो नाव प्रवर्त्तमाना निरुणद्धीति युज्यते, न तु तथाप्रकाशातिरिक्ततत्त्वरूपो मोहो नियामकोऽस्त्येतयो, शब्दाद्याविर्भावमात्रफलत्वादतो न युज्यते, न तद्रूपत्वमतद्वृत्तित्वादिति चेत्—स्यान्मत प्रकाशनमात्र सत्त्वस्य वृत्तिर्नियमन तु तमसस्तस्मात्सत्त्वस्यानियमादतद्वृत्तित्वाद्-

सत्त्वरजमो साहाय्यमाचरतीति सत्त्वरजसोस्तदात्मरूपापादनमेव करोति नान्यत् किञ्चिदित्येवं सत्त्वमपि स्वधर्मेण प्रकाशेन तमसो नियमात्मरूपमापादयतीति तदेव नियामकमित्याह—**तमोऽपीति** । उपसंहरति—**तस्मादिति** । ननु कार्यकारणयोर भेदात् शब्दादिरूपस्येतरानात्मतया नियतस्य सत्त्वप्रकाशस्य सत्त्वात्मतया सत्त्वमेव प्रकाशरूप प्रवृत्तिरूपं नियमरूपञ्च तथा च सति य एव सत्त्वस्यात्मा प्रकाश सैव प्रवृत्ति स एव च नियम इति नियम प्रकाशानतिरिक्ततत्त्व शब्दादे सत्त्वप्रवृत्तिरूपत्वात् सत्त्वप्रकाशरूपत्वात् रूपाद्यनात्मना नियतत्वेन नियमरूपत्वाच्च, तस्मान्न सत्त्वतमसोरनौलम्बनपाषाणभेदसाधर्म्यमस्ति, अभिन्नत्वादित्याह—**तथेति** । **भेदे सतीति**, नौलम्बनपाषाणयोर्भेदे सतीत्यर्थ । त्रिगुणानां शब्दाद्याविर्भावलक्षणैककार्यकारित्वादपि भेदाविच्छेदेन प्रकाशादिनो मोहोऽन्यो नियामको येनानौलम्बनपाषाणभेदसाधर्म्यं युज्येतेत्याह—**न त्विति** । सत्त्वं न नियमरूपम् सत्त्वान्यवृत्तित्वात् सत्त्वस्य हि प्रकाश एव वृत्ति तमसो नियम एव वृत्ति न ह्यन्यव्यापारोऽन्यस्येत्याशङ्कते—**स्यान्मतमिति** ।

१ सि क स्वमेव यु० । २ सि क त्वन्मते यदीतर० । ३ सि क रात्मरूपापादनमवात्मरूपतापादन नि ।

त्तिभेदाच्च न नियमनं सत्त्वस्य तमसश्च न प्रकाशनमित्यस्ति भेद इत्येतच्च न, तमस स्वनियमवत्तदात्मन एव नियतत्वात्—यथा तमस स्वो नियम प्रागवृत्त पश्चात् स्वत एव तम स्वात्मन. नियतस्तमसा विनाऽभूतत्वात्तदत्यागेन वृत्तेस्तदधीनत्वात्तद्रूप एव तदात्मन एव नियतत्वात्तथा सत्त्वप्रकाशवृत्त्यनतिरिक्तैतत्स्वरूपस्तमोनियम सत्त्वाव्यतिरिक्त प्रकाशाधीनत्वात्तदविनाभावात्तदपरित्यागेन प्रवृत्तेस्तदात्मन एव नियतत्वादिति । सिद्धान्यत्—अन्यथा सत्त्वमित्यादि—यदि स्वत एव नियमो न स्यात् ततोऽन्यथा सत्त्व सत्त्वमेव प्रकाशो वा प्रकाश एव न स्यात्तथाऽनियतत्वाद्रजोवत् प्रवृत्तिवत्, मूलत एव तथा प्रकाश इति न स्यादनियतत्वाद्वन्ध्यापुत्रवत् पुरुषवदित्युक्तत्वादिति, तथाऽन्यथा तु नियत्यभावात्—प्रकाशाप्रकाशिते तमसो नियत्यभावादनियतस्य वाऽभावात् प्रकाश एव नियम इति । स्यान्मत प्रकर्षेण काशन प्रकाशनमित्यादि यावत् प्रवृत्तिवदिति प्रासङ्गिक तदेव चोद्य तत्रोत्तरमपि । तत्रापि सत्त्वस्यापि तमोवदपरिसमाप्तरूपत्वादित्याद्यक्षरविपर्यासेन यथायोगाक्षरोपन्यास यावदुत्थाप्यसाहाय्यशक्तित्वाद्वाताहतनौद्धयवद् ग्लानशिबिकावाहकवत् यावच्चोपहतबीजवदिति वाच्यम्, तस्मादिद व्याख्यातार्थं नियामकाभावस्य च पर्याप्तत्वेनोक्तत्वात ।

एवञ्चैकैकविनिद्रावस्थापुरुषत्रयवदित्यादि यावच्छङ्कचक्रावर्त्तनं प्रवृत्तिस्थाने नियमतश्च, पुनश्च नियमस्वात्मैव वा त्रीण्यपीति पुरुषावस्थावच्छङ्कचक्रावर्त्तनं यावत्सुखादनन्यदु'खमिती-

यथा युक्त्या तमोनियमरूप तथैव प्रकाश एव नियमरूप इत्याह—**तमस इति** तमसो हि कार्य नियम, स तु कार्यत्वादेव पूर्वमवृत्त, प्रधानावस्थाया हि अप्रवृत्तसमा इष्यन्ते वैषम्यावस्थायाञ्च तम स्वात्मनैव, न त्वन्येन भवन् तमोव्यतिरेकेणाभवन् तमसोऽन्यत्वावृत्तेस्तमोऽधीनत्वात्तमोरूप एव नियम इष्यते तथैव सत्त्वधर्मप्रकाशात्मैव नियम तमस स्वयमप्रकाशरूपतया सत्त्वधर्मं प्रकाशमाश्रित्य तेन नियमनात् प्रकाशाधीनत्वात् प्रकाश विनाऽभावात प्रकाशपरित्यागेनावृत्ते प्रकाशात्मन एव नियतत्वादिति भाव । प्रकाशनियमयोर्भेदे तु सत्त्वस्य सत्त्वतया प्रकाशस्य प्रकाशतया प्रत्ययव्यपदेशौ न स्याताम्, तयोरन्यानात्मतया नियतत्वाभावात्, सत्त्वात्मना प्रकाशात्मना चानियतत्वादेव हि रज प्रवृत्तिर्वा सत्त्व प्रकाशो वा न भवति, सत्त्वप्रकाशयोश्च स्वतोऽनियतत्वेऽन्येनापि नियतत्वासम्भवन गुणान्तरापत्तिलक्षणपरिणामासम्भवान् स्वात्मप्रतिलम्भ एव न स्यात्तथा च कथं सत्त्वं सत्त्व भवेत्, प्रकाशलक्षण हि सत्त्वम्, तदप्रतिलम्भे च न तल्लक्षण सत्त्व स्यात्, प्रकाशश्च कथं प्रकाश स्वात्मलाभाभावादित्याशयेनाह—**अन्यथेति** । भिन्नात्मकतायामित्यर्थ । न केवल सत्त्व सत्त्वमेव प्रकाश प्रकाश एव न स्यादिति लक्षणाभाव एव दोषोऽपि तु तयोरसत्त्वमेव, सत्त्वादे क्षणमपि परिणामशून्यतयाऽवस्थानासम्भवादित्याशयेनाह—**मूलत एवेति** । सत्त्वस्य प्रकाशात्मनाऽनियतत्वे च सत्त्वेन तमसोऽप्रकाशनान्नियमलक्षण तमो न भवेत्, गुणानामन्योन्याश्रयवृत्तितया सत्त्वधर्मप्रकाशाश्रयणैव नियमकारित्वात्तदभावे तदभाव एव स्यात, तस्मात् प्रकाशात्मैव नियमोऽभ्युपेय इत्याह—**तथाऽन्यथेति** । अथ सामान्यत सत्त्वादौ कारणवत्तनयमनाना सद्भावात् प्रायुपसर्गयोत्यप्रकृष्टताया एव रजआद्यनुग्रहसम्पाद्यत्वेन नासत्कार्यवादापत्तिर्न वा सत्त्वप्रकाशादेरभावप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य रजआदीनामनुग्राहकत्वाद्यभावस्य समर्थितत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमेवेत्युक्तार्थं स्मारयति—**स्यान्मतमित्यादिना** एवञ्च नियामकत्वं तमसो न सम्भवतीति साधितम् । अधुना यथा पुरुष चतुरवस्थास्वरूपोपवर्णनद्वारेणैव निरूपणादवस्थास्वात्मक एव, तत्रापि विशेषणात्यन्तिकनिद्राविगमरूपनिरूप्यत्वाद्विनिद्रावस्थैव स, तथा निर्गुणस्वरूपोपवर्णनद्वारेणैव निरूपणात्त्रिगुणस्वात्मकमेव प्रधानम्, तत्रापि नियमापत्तिरूपनिरूप्यत्वान्नियमस्वात्मवन्नियम एव प्रधानमिति साधनाय तद्दृष्टान्तमेवात्रातिदिशति—**एवञ्चेति** । तदेव गुणस्वरूपत्व प्रधानस्योक्त्वेदानीं प्रधानस्वात्मत्व गुणानामित्यभ्युपगमेऽगुणत्वात् प्रधानस्याभाव भाव वा गुणानामैक्यमित्यादिरूपेण पूर्व एव प्रश्नोऽत्रापि भाव्य इत्याह

१ सि क प्रवर्त्तमान० । २ सि क प्रवृत्त० । ३ क तत्स्वरूप । ४ सि क प्रवृत्त° । ५ सि क नियत ।

यद्दूरम्, अत्र तु विशेष सुखादनन्य एव मोह, अनात्मत्वेऽशोपाद्यात्मकत्वात् सुखस्वात्मवदित्यादिसाक्षेपपरिहार पूर्ववत् ।

(एवञ्चेति) एतञ्चैकैकविनिद्रावस्थापुरुषत्रयवदित्यादि यावद्भङ्गचक्रावर्त्तनमिति प्रागुक्त भङ्गचक्रक्रममावर्त्य व्याख्येयमिति तदेवातिदिशति समानत्वात्, तत्र तु प्रवृत्तिरेव प्रधान प्रवृत्त्यापत्तिरूपनिरूप्यत्वात् प्रवृत्तिस्वात्मवदिति प्रवृत्तिमात्रत्वे प्रधानभङ्गचक्रमावर्त्तितम्, इह तु प्रवृत्तिस्थाने नियम कृत्वा प्रधानस्थाने प्रधानमेव च कृत्वा भङ्गचक्रावर्त्तन तद्वदेव कार्यम्, पुनश्च नियमस्वात्मैव वा त्रीण्यपीति पुरुषावस्थावद्भङ्गचक्रावर्त्तन द्वितीय लिखित यथा तथाऽत्र प्रवृत्तित्रैगुण्यवन्नियमत्रैगुण्य लिखित द्रष्टव्यमिति, भङ्गग्रन्थपरिवृत्तिपरिमाणमप्याह–यावत् सुखादनन्यदुःखमितीयद्दूरम्, अत्र तु विशेष सुखादन्यो मोह इति प्रतिज्ञा, हेतुरनात्मत्वेऽशोपाद्यात्मकत्वादिति, दृष्टान्त सुखस्वात्मवदिति, इत्यादि साक्षेपपरिहार पूर्ववदिति, अवधारणेन चोक्तसाधनान्तरापक्षिप्तान्यत्वो विपक्षाभाव सूच्यते इत्यादि सर्वातीतव्याख्यातप्रपञ्चातिदेश, तद्व्याख्यातोपायदिङ्मात्रप्रदर्शनञ्चैतत् प्रवृत्तिस्थाने नियमवच्चेति ।

न चापीदमेकत एव तत्त्व सुखदुःखमोहाना सामान्यविशेषभावात्, किन्तूभयत, अनन्यत्वात्, अभिन्नत्वात्, एकत्वात् पूर्ववत् सन्निहितापत्तिभवनसत्तार्थत्वन्वययथार्थ स्यात्, आपत्तिभवन सन्निधिभवनाविनाभावे युज्यते, यदि तद्रूपादिबीजे न तु सन्निहित ततोऽङ्कुरस्यासत्त्वाद्यापत्तिः स्यात् ।

न चापीदमेकत एव तत्त्वमित्यादीत्युत्तरस्य विकल्पोत्थापनग्रन्थस्य सम्बन्ध सुखदुःखमोहानामनन्यत्व तत्त्वमुक्तम्, तत्त्वमेकत सामान्यविशेषभावात्–सामान्यविशेषभेदभावात् यथा वृक्ष इति सामान्य कदम्ब इति विशेष, यथाऽत्र कदम्बो नियमाद्वृक्षो वृक्षस्तु स्यात् कदम्बोऽन्यश्चेत्येकवस्तत्त्व तथा यदि सामान्यविशेषभाव स्यात स्यादेकत एव तत्त्वम्, न तु तथेह सुखदुःखमोहाना सामान्यविशेषभावोऽस्तीति, किन्तूभयतोऽनन्यत्वादभिन्नत्वादेकत्वादित्यादिना सत्त्वरजस्तमसामेकत्वापादनार्थं पूर्ववत् सर्व एव प्रक्रमभेदै स एव तथैव ग्रन्थ प्रवृत्त्या प्रकाशविशेषितया मोहविशेषितया

पुनश्चेति । अशोपेति, शोपाद्यात्मकं हि रज तमस्तु दैन्याऽऽवरणसदनापध्वसनबीभत्सगौरवात्मकं बोध्यम् । ननु भवतु सत्त्वस्य प्रकाशस्य वा प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकत्वं मृद पिण्डशिवकाद्यात्मकत्ववत्, तथाप्यनेकात्मवैककारणपूर्वकत्वमेवास्मदिष्ट जगत आयातम् न त्वेकात्मकैककारणपूर्वकत्वं भवद्भिराशयमित्याशङ्क्यते–न चापीदमिति, सुखदुःखमोहानामेकत –एकपार्श्वेन मृत्पिण्डादीनां मृदात्मकत्ववदनन्यत्वं न सम्भवति सुखदुःखमोहाना परस्परं सामान्यविशेषभावाभावादिति भाव । पूर्वपक्षमेव तावद्वर्णयति–सुखदुःखमोहानामिति, ययोरेकतोऽनन्यत्वं भवति तयो सामान्यविशेषभावो दृष्ट, यथा वृक्षकदम्बयो सामान्यविशेषभावो वर्तते एकपार्श्वतश्चानन्यत्वमस्ति कदम्बो हि नियमात् वृक्षात्मक, वृक्षस्तु नियमात् कदम्बात्मको न भवति एवं वृक्षोऽनेकात्मकैकरूप तथाऽत्र नैकपार्श्वेनानन्यत्वं सुखादीनाम्, सामान्यविशेषभावाभावादित्याह–तथा यदीति । तर्हि किमित्यत्राह–किन्तूभयत इति, सुखमेव दुःखम् दुःखमेव सुखम्, सुखमेव मोह, मोह एव सुखमित्येवमुभयत एवानन्यत्व भाव्यमिति भाव । अत उत्तरे कियान् ग्रन्थो नोपलभ्यते टीकाकृद्भि भाष्य एव सुलिखितत्वान्न विव्रियत इत्युक्तत्वात्, तथा प्रकाशयार्थप्रकाशभेदान्नर्तकीनर्तकाचार्यवदेति चेन्न, तदात्मन एवेत्यादि कुतो नर्तकीनर्तकाचार्यभेदसाधर्म्ये

१ सि क सर्वमेव ।

नेय तथा च भाष्य एव सुलिखितत्वान्न विव्रियते, सन्निहितापत्तिभवनसत्तार्थत्वमयथार्थं स्यादित्यत्र तु विशेष आपत्तिभवन सन्निधिभवनाविनाभावे युज्यते, नान्यथा, यदि तद्रूपादिबीजे न तु सन्निहित ततोऽङ्कुरस्यामत्त्वाद्यापत्तिः स्यात्, सत् कार्यं कारण चेति द्वैविध्यञ्च भवनस्यैवमेव युज्यते, आपत्त्यनापत्तिभेदादिति, शेष पूर्ववत्, सत्त्वेन तमसा च सह भावनाया कृताया पुनश्च तथैव तमसोऽपि सत्त्वेन रजसा तद्वदेव भावनाग्रन्थो निरवशेषो लिखित आचार्येणैवेति न विघृण्महे स एवानुसर्त्तव्य, सर्वत्र भेदचोद्येषु प्रवर्त्यप्रवर्त्तकत्वात् पल्लवपवनवन्नेति चेन्न, तदात्मन एवेत्यादि तदेव सत्त्वरज-सयोगेपि, प्रकाश्यार्थप्रकाशभेदान्नर्त्तकीनर्त्तकाचार्यवन्नेति चेन्न तदात्मन एवेत्यादि सत्त्वरजःसयोगे [नियम्यनियामकत्वान्नौलम्बनपाषाणवन्नेति चेन्न तदात्मन एवेत्यादि] रजस्तम सयोगे च तत्र तत्र प्रकाशनप्रवर्त्तननियमवचनानि च यथोपपत्ति योज्यानि । कुतोऽपल्लवपवनभेदसाधर्म्यं कुतोऽनर्त्तकीनर्त्तकाचार्यभेदसाधर्म्यं कुतोऽनौलम्बनपाषाणभेदसाधर्म्यमिति चोपनयेषु द्वय द्वय द्वयोर्द्वयोर्गुणयोः सम्भाव्य चोदयित्वा परिहार्यमिति ।

एवञ्च तावत् सुखदुःखमोहाना प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकानामनन्यत्वादेकात्मकैककारणपूर्वकत्वमिति सम्यगभ्यधाम्। एवन्त्वनभ्युपगमे इद निरूप्यं यत्तद्भिन्नात्मकत्वं परिगृह्य प्रयुक्ते कार्यकारणवीतेऽभिहित सत्त्वरजस्तमासि त्रीणि शब्दाद्यात्मभिर्व्यवतिष्ठमानानि परस्परार्थं कुर्वन्तीति, एतत्कथं निरूप्यते ? वक्ष्यमाणेषु विचारविकल्पेषु यथा यथोच्यते तथा तथाऽनुपपत्तिरेवेति ।

(एवञ्च तावदिति) एवञ्च तावत् सुखदुःखमोहाना प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकानामनन्यत्वादेकात्मकैककारणपूर्वकत्वमिति सम्यगभ्यधामिति। एवन्त्वनभ्युपगमे इद निरूप्यमित्यादि, एवमेकैकात्मकैककारणानभ्युपगमे सांख्यैरिद निरूप्य कतमत् ? यत्तद्भिन्नात्मकत्व परिगृह्य प्रयुक्ते कार्यकारणवीतेऽभिहितम्–अस्ति प्रधान भेदाना कार्यकारणभावात्–आध्यात्मिकाना बाह्यानाञ्च भेदाना कार्यकारणभावो दृष्ट, आध्यात्मिकाना कार्यात्मकाना वक्ष्याम । सत्त्वरजस्तमासि त्रीणि शब्दाद्यात्मभिर्व्यवतिष्ठमानानि परस्परार्थं कुर्वन्तीत्येवमादि, एतत् कथ निरूप्यते ? वक्ष्यमाणेषु विचारविकल्पेषु यथा यथोच्यते तथा तथाऽनुपपत्तिरेवेति, इतिशब्द[स्य] हेत्वर्थत्वात् निरूपणाभाव एवेत्यभिप्राय ।

मित्येवमत्रातिदिष्टं मूलमपि पूर्वं नोपलभ्यते, सन्निधिभवनमापत्तिभवनञ्च अस्तिभवतिविद्यतिपद्यतिवर्त्ततय सन्निपातषष्ठा सत्तार्था इति वचनात्, अस्तिविद्यतिसन्निपातानां सन्निधिमात्रसत्तार्थत्वात्, पद्यतिवर्त्तत्योरापत्तिभवनार्थत्वात् भवतेश्च सामान्येन गतार्थत्वात्, तत्र कारणभूतं सत् सन्निधिभवनरूप कार्यञ्चापत्तिभवनरूप सत्, असतो भवनाभावात् कारणमापत्तिभवनत ईषन्निर्व्यं सन्निधिभवनमेव, सन्निहितमेव कार्यं बीजादौ देशकालाकारादिनिमित्तवशाद्व्यक्तीभवति आपत्तीभवतीति भवनद्वैविध्यमेवमेव घटत इत्याशयेनाह–आपत्तिभवनमिति। एतावता ग्रन्थेन परिनिष्पन्नमुपदर्शयति–एवञ्चेति। अथ नि[illegible] भवति–एवन्त्विति। भिन्नात्मकत्वमिति, सुखदुःखमोहानां परस्परं भेदमभ्युपगम्येत्यर्थं, अनेकात्म[illegible] वान् सत्त्वादीनामिति भाव । कार्यकारणवीत इति, प्रधानसाधनाय सांख्यै पञ्च हेतव उपन्यस्ता, ते वीताख्या [illegible]

---

१ सि क यनोहु० । २ क सिभेदाभेदादि० । ३ सि वस्येन । ४ सि नास्तीद पदम्। ५ सि क [illegible] । ६ सि क साम्यधामेति । ७ सि क कार्य कारणपीनेऽ० ।

तद्विचारोद्देशार्थं साधनमाह–

अनेकात्मकत्वकारणकल्पनाऽसद्वाद एव, सम्भाव्यविकल्पानुपपन्नार्थत्वात्, तदुक्तमत्य-त्वानुपपन्नार्थसर्वोक्तानृतत्वपक्षवत् ।

(अनेकेति) अनेकात्मकत्वकारणकल्पनाऽसद्वाद एव, सम्भाव्यविकल्पानुपपन्नार्थत्वात्– अनुपपन्नसम्भाव्यविकल्पार्थत्वादित्यर्थ , येऽत्र सम्भाव्यन्ते विकल्पास्तेऽनुपपन्नार्था इति वक्ष्यते, तस्मा दयमसद्वाद एव, दृष्टान्त तदुक्तसत्यत्वानुपपन्नार्थसर्वोक्तानृतत्वपक्षवत् तेनैवोक्तस्तदुक्त सर्वमनृतमिति स एवोक्तस्तदुक्तो वा, असौ सत्यश्चेन्न तर्हि सर्वमुक्तमनृतमस्य सत्यत्वात्–सर्वोक्त पातित्वाच्च, अथासत्यमिद न तर्हि सर्वस्योक्तस्यानृतत्वमनेनानृतेन प्रतिपाद्यते, अस्यानृतस्याप्रमाणत्वादित्यु भयथापि असद्वाद विकल्पाभावाच्च, तथेयमपि त्रिगुणमेक कारणमित्यनेकात्मकैककारणकल्पना-ऽसद्वाद इति । तत्पुन कतमद्वचनमिति तत्प्रदर्शयन्नाह–

यदुच्यते सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि शब्दाद्यात्मभिर्व्यवतिष्ठमानानि परस्परार्थं कुर्वन्तीति, सत्त्व शब्दकार्यं प्रत्याय तदात्मना व्यवतिष्ठमान रजस्तमसो शब्दात्मभावाय प्रवृत्तिं प्रख्यापयतीति अत्र च किं प्रकाशात्मकेन सत्त्वेन शब्दात्मना व्यवस्थानेन प्रकाशात्मकयोरेव रजस्तमसो शब्दात्मभावाय प्रवृत्तिर्व्यक्ति प्रख्याप्यते ? उताप्रकाशात्मकयो ? ।

(यदुच्यत इति) यदुच्यते सत्त्वरजस्तमांसीत्युद्देशवाक्य यावत् परस्परार्थं कुर्वन्तीति, निर्देशवाक्यञ्च सत्त्व शब्दादिकार्यमित्यादि यावत् प्रवृत्तिं प्रख्यापयतीति, एतदसद्वादधर्मेण पक्षीकृत वाक्यम्, अत्र च द्वय सम्भाव्यते तृतीयाभावात्, तद्दर्शयति–प्रकाशात्मकेनेत्यादि यावत् प्रख्याप्यत इत्ययमेको विकल्प सत्त्वेन प्रकाशात्मकेन सता तदात्मकयोरेव रजस्तमसो शब्दात्मना व्यवस्थानेनेति, स्वय शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानेन तेनात्मनोपकुर्वता तयो शब्दात्मभावाय प्रवृत्ति प्रख्याप्यते, का सा

वीतावीतभेदेन द्वैविध्यात्, तयोर्लक्षणञ्च यदा हेतु स्वरूपेण साध्यसिद्धौ प्रयुज्यते । स वीतोऽर्था तरक्षेपादितर परिशेषित' इत्युक्तम्, पञ्च हेतवश्च भेदानां परिमाणात् समन्वयाच्छक्तित प्रवृत्तेश्च । कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्ये'ति (सां का० १५) बोध्या । अनेकात्मकेति, सत्त्वरजस्तमोलक्षणप्रधानस्य त्रिगुणस्यैकस्य कारणत्वाभ्युपगमो–सदभ्युपगम एव वक्ष्यमाणा ये प्रकाशात्मकयोरप्रकाशात्मकयोर्वेत्यादिसम्भाव्यमाना विकल्पास्तेषामनुपपन्नार्थत्वादित्यर्थ । दृष्टान्तं वर्णयति–असाविति सर्वमनृतमिति वाक्यरूप । अथ सत्त्वरजस्तमसां प्रकाशप्रवृत्तिनियमलक्षणैर्धर्मैरितरेतरोपकारेण प्रवृत्ति र्भवतीत्यर्थक वाक्यमाह–यदुच्यत इति, सत्त्व प्रवृत्तिनियमावाश्रित्य रजस्तमसो प्रकाशेनोपकरोति, रज प्रकाशनियमावाश्रित्य प्रवृत्त्या सत्त्वतमसोरुपकरोति, तम प्रकाशप्रवृत्ती आश्रित्य सत्त्वरजसो नियमेनोपकरोतीति भावार्थोऽस्य वचनस्य, तत्र सत्त्वमात्रविषय वाक्यमाह–सत्त्व शब्दकार्यमिति । उद्देशवाक्यमिति, सामान्यतो विचारविषयीभूतगुणत्रयकार्यव्या वर्णनपरं वाक्यमित्यर्थ , एतद्वाक्यादेव विशेषयिषितस्यासद्वादस्य धर्मिभूतं वाक्यमाकृष्य प्रदर्शयति–निर्देशवाक्यञ्चेति । सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात् प्रकाशलक्षणं सत्त्व शब्दं प्रकाश्य व्यवस्थितशब्दात्मना स्वयं परिणतं सत् रजस्तमसोरपि शब्दरूपेण परिणन्तु प्रवर्तयिष्यतीति तद्वाक्यार्थ । अथ विकल्पमुत्थापयति–अत्र चेति, विचारेऽस्मिन् विकल्पद्वयमेव सम्भाव्यते प्रकाशात्मकयोरुताप्रकाशात्मकयोरिति न तु तृतीय प्रकार कश्चिदस्तीति भाव । कर्तृप्रयोगघटित वाक्यमेव कर्मप्रयोगघटितेन वाक्येन विवृणोति–सत्त्वेनेति । प्रकाश पादपचैतन्येन चेतनावद्भवनम्, बुद्धिवृत्त्यादिरूपालोक , भातिकाशेकश्च, नेदश

१ सि क पूर्वोक्ता० । २ सि क सद्वादस्तुविकल्पा० । ३ सि क सत्त्वप्रकाशात्मक सत् । ४ सि क व्यवतिष्ठ मान । ५ सि क कुर्वन् ।

प्रवृत्तिः ? व्यक्तिरित्यर्थकथनम्, प्रवृत्तिं प्रख्यापयतीत्येतदेव स्फुटीकर्तुकाम' प्रवृत्ति प्रख्याप्यत इति विभक्तिविपर्यासेन विवृणोति, आख्यातेनाभिहितकर्मकत्वात् प्रथमया, एष प्रथम प्रश्नविकल्प, द्वितीयस्तु उताप्रकाशात्मकयोरिति—रजस्तमसोरप्रकाशात्मकयोर्वा तत्सत्त्व शब्दकार्यं प्रख्याय शब्दात्मना व्यवतिष्ठमान शब्दात्मभावाय प्रवृत्तिं ख्यापयतीति प्रश्न' ।

प्रकाशात्मकयोरित्येष विकल्पो न घटत एव, सत्त्वरजस्तमसा जात्यन्तरत्वाभ्युपगमात् यद्यप्रकाशात्मके रजस्तमसी शब्दात्मभावाय प्रख्याप्येते सत्त्व पुरुषमपि तर्हि शब्दात्मभावाय प्रख्यापयिष्यति शब्दत्वायैन प्रवर्त्तयिष्यति, सत्त्वेन शब्दकार्यप्रख्यातिना शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानेन पुरुष· शब्दात्मभावाय प्रवर्त्त्यतेऽभिव्यज्यते व्यवस्थाप्यते च, अप्रकाशात्मकत्वात्, यद्यदप्रकाशात्मक तत्तत् सत्त्वेन शब्दकार्यप्रख्यातिना शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानेन शब्दात्मभावाय प्रवर्त्त्यं व्यङ्ग्यं व्यवस्थाप्यञ्च दृष्ट रजस्तमसी इव, अप्रकाशात्मकेन तेनापि शब्दभावाय प्रवर्त्तितव्यं प्रकाशितव्य व्यवस्थातव्यम्, प्रकाशकारकत्वोपपत्ते, रजस्तमोभ्यामिव, रजस्तमश्च यथा प्रवर्त्तते प्रकाशते व्यवतिष्ठते तथा स प्रवर्तते प्रकाशते व्यवतिष्ठते ।

प्रकाशात्मकयोरिति, एष विकल्पो न घटत एव, सत्त्वरजस्तमसा जात्यन्तरत्वाभ्युपगमात् प्रकाशप्रवृत्तिनियमकार्यभेदात्, सुखदु खमोहात्मभेदाच्च, रजस्तमसी न प्रकाशात्मके इत्यतोच्यते यद्यप्रकाशेत्यादि यावद्रजस्तमसी इवेति, यद्यप्रकाशात्मके रजस्तमसी शब्दात्मभावाय प्रख्याप्येते ततस्तद्वत् सत्त्व पुरुषमपि तर्हि शब्दात्मभावाय प्रख्यापयिष्यति, तदर्थविवरण शब्दत्वायैन प्रवर्तयिष्यति, शब्दत्वपरिणामेनैन परिणमयिष्यतीत्यर्थ, सत्त्वेन शब्दकार्यप्रख्यातिना शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानेन पुरुष· शब्दात्मभावाय प्रवर्त्त्यतेऽभिव्यज्यते व्यवस्थाप्यते च, अप्रकाशात्मकत्वात्, यद्यदप्रकाशात्मक तत्तत् सत्त्वेन शब्दकार्यप्रख्यातिना शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानेन शब्दात्मभावाय प्रवर्त्त्यं व्यङ्ग्यं व्यवस्थाप्यञ्च दृष्टम्, यथा रजस्तमश्च, विपक्षाभावाद्व्यावृत्तिर्वाच्या, तत्साधनव्याख्यानद्वारेण साधनान्तरोपन्यासद्वारेण वा ग्रन्थ —अप्रकाशात्मकेनेत्यादि यावद्रजस्तमोभ्यामिवेति, अपिशब्दाद्रजस्तमोभ्यामपीति, तेनापि

प्रकाशो रजसस्तमसो वा, तत्र पुरुषचैतन्यप्रतिविम्बासम्भवात् शब्दकार्यं प्रख्यायेत्यनेन सत्त्वस्य प्रकाश उक्त, शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानमित्यनेन प्रवृत्तिनियमश्चोक्तौ, पूर्वोदितप्रकारेण प्रकाशप्रवृत्तिनियमानामेकात्मत्वात्, अत एवात्रेऽपि रजस्तमसो पुरुषस्य प्रकाशप्रवृत्तिनियमा आपाद्यन्त इति बोध्य तथैव परिणामस्योपपत्ते । **सत्त्वरजस्तमसामिति,** स्वरूपभेदात् कार्यभेदाच्च सत्त्वादीना परस्परं भेदस्त्वयाऽभ्युपगम्यते, तत्र सुखादय सत्त्वादीनां स्वरूपम्, प्रकाशादयश्च कार्यम्, तत्र यदि रजस्तमसोरपि प्रकाशात्मकत्व तर्हि कार्याभेदात् सत्त्वभिन्नत्वं तयोर्न स्यात्, तथा च प्रकाशात्मकयो रजस्तमसोरिति प्रथमविकल्पो न युक्त इति भाव । द्वितीयं विकल्पमुत्थाप्य दूषयति—**रजस्तमसी इति,** प्रकाशात्मक सत्त्वमप्रकाशात्मके रजस्तमसी शब्दात्मना परिणत्य यथा प्रेरयति तथा पुरुषमपि प्रेरयेत्, अप्रकाशात्मकत्वाविशेषादिति दूषणाभिप्राय । **प्रख्याप्येते इति,** सत्त्वेनेति शेष । यदप्रकाशात्मक तदन्येन प्रकाशात्मना व्यज्यते प्रवर्त्त्यते व्यवस्थाप्यते च यथा रजस्तमश्च, तथा पुरुषोऽपीत्याह—**सत्त्वेनेति** । स्वयमप्रकाशात्मक सदन्येनाप्रवर्त्त्यमव्यङ्ग्यम व्यवस्थाप्यश्च न किञ्चिदस्तीति विपक्षाभावात्ततो हेतुर्व्यावृत्त एवेत्याह—**विपक्षाभावादिति** । अप्रकाशात्मकेनेत्यादिग्रन्थोऽप्रकाशात्मकत्वादिति हेतोरेव व्याख्यानपर, अथवा प्रोक्तहेतोर्यद्यदप्रकाशात्मकमिति ग्रन्थेनैव व्याख्यातत्वात् प्रकाशकारकत्वोपपत्तेरिति साधनान्तरोपन्यासाय वा प्रोक्त इत्याह—**तत्साधनेति** । प्रवर्तितव्यमिति भावे तव्यप्रत्यय, पुरुष प्रवर्त्तते प्रकाशते व्यवतिष्ठते इति कर्त्तरि प्रयोग तस्यैव भावे प्रयोग

च पुरुषेणाप्रकाशात्मकेन शब्दभावाय प्रवर्त्तितव्य प्रकाशितव्य व्यवस्थातव्यमित्येते प्रवृत्तिप्रकाशनियमाः पुरुषकार्या स्यु स प्रवर्त्तते प्रकाशते व्यवतिष्ठते परिणमतीत्यर्थ, कुत ? प्रकाशकारकत्वोपपत्ते, तस्याप्रकाशकत्वे सत्युपपन्नप्रकाशकारकत्वादित्यर्थः, यद्यदप्रकाशकत्वे सत्युपपन्नप्रकाशकारक तेन तेन शब्दभावाय प्रकाशितव्य प्रवर्त्तितव्य व्यवस्थातव्य यथा रजसा तमसा च, अथवा रजस्तमश्च यथा प्रवर्त्तेत इत्यादि यथाभिव्यक्तार्थानुरूप व्याख्यातमिति ।

एतस्य साधनस्यानैकान्तिकत्वोद्भावनार्थं साधनद्वारेण परमतमाशङ्कयाह–

अथोच्यतेऽप्रकाशत्वान्नैकान्त शक्यते कर्तुम्, शक्यते हीत्थ वक्तुमपि, पुरुष सत्त्वान्न प्रकाशते, अप्रकाशकत्वे सन्निहितप्रकाशकारकत्वात् प्रदीपेनेव वियत्, रजस्तमसी च प्रकाशेते, अप्रकाशकत्वात्, प्रदीपेनेव पृथिवी, यथा च वियत्पृथिव्योरप्रकाशकत्वसामान्ये सत्येव कारकसान्निध्येऽपि प्रकाशाप्रकाशौ दृष्टौ, एव पुरुषस्याप्रकाशात्मकत्वेऽप्यप्रकाशतैव रजस्तमसो प्रकाशतैवेति ।

अथोच्यतेऽप्रकाशत्वान्नैकान्त इत्यादि सोपसहारहेतुकप्रकाशनाप्रकाशनसाधने यावत् प्रकाशतैवेति, अप्रकाशत्वान्नैकान्त शक्यते वक्तुम्, यस्माच्छक्यते वक्तुमित्थमपि पुरुष सत्त्वान्न प्रकाशते न व्यज्यते इति, कस्मात् ? अप्रकाशकत्वे सन्निहितप्रकाशकारकत्वात्, यदप्रकाशकत्वे सन्निहितप्रकाशकारक तदप्रकाशमान दृष्ट यथा प्रदीपेनेव वियत्, रजस्तमसी प्रकाशेते अप्रकाशकत्वात् प्रदीपेनेव पृथिवीत्येतत् पूर्वेण साधनेन व्याख्यातार्थ सत् सन्निहितप्रकाशकारकत्वादिति न विशेष्यते, यथा च वियत्पृथिव्योरप्रकाशकत्वसामान्ये सत्येव कारकसान्निध्येऽपि प्रकाशाप्रकाशौ दृष्टौ, एव पुरुषस्याप्रकाशात्मतैव रजस्तमसो प्रकाशतैवेति विशेषोऽस्त्विति ।

अत्रोच्यते—

एव तावद्विकल्पसमजातित्वादनुत्तरमेन, प्रयत्नानन्तरीयकत्वे सत्येन मूर्तामूर्तत्वादिविशेषवद्घटशब्दयोरनित्यो नित्यश्चेति विशेष स्यादिति वचनवत् । एतदपि च नैव वियतोऽप्र

पुरुषेण प्रवर्तितव्य प्रकाशितव्य व्यवस्थातव्यमिति, एवञ्च प्रकाशप्रवृत्तिनियमाश्रयत्व पुरुषस्य रजस्तमसोश्च स्यादिति तत्र हेतुमाह-प्रकाशेति, स्वयमप्रकाशात्मक सन् सत्त्वप्रकाशसाहाय्येन पुरुष प्रकाशाश्रयो भवतीत्यर्थ, उपपन्नं प्रकाशकारकत्वं यस्य तस्मादिति विग्रह अत एव स शब्दात्मभावाय प्रकाशेत प्रवर्तेत व्यवतिष्ठेतेति भाव । कर्त्तरि प्रयोगतो व्याख्या सूचयति-अथ चेति । ननु पुरुषो गगनवत् स्वरूपतोऽप्रकाशक, तेन प्रकाशसन्निधानेऽपि न तस्य प्रकाशकत्वं सम्भवति स्वतोऽप्रकाशकस्य प्रकाशसहस्रसन्निधानेनापि प्रकाशकत्वानुपपत्ते अन्यथा प्रदीपसन्निधानेन गगनमपि प्रकाशकं भवेदित्याशङ्कते-अथोच्यत इति । यदप्रकाशकं तत् प्रकाशकसन्निधाने प्रकाशमानमेवेत्येकान्तो न सम्भवति, अप्रकाशकस्य गगनस्य प्रकाशकप्रदीपसन्निधानेऽप्यप्रकाशमानत्वात्, अप्रकाशके अपि रजस्तमसी प्रकाशकसन्निधाने प्रकाशमाने भवत यथा प्रकाशकप्रदीपसन्निधानेऽप्रकाशकस्वरूपा पृथिवी प्रकाशमाना भवति तथा पुरुषोऽप्रकाशकत्वे सत्यपि सन्निहितप्रकाशकारक किं गगनवदप्रकाशमान किं वा पृथिवीवत् प्रकाशमानो वेति संदेहात् प्रोक्तं साधनमनैकान्तिकमित्याशयेनाह-यस्माच्छक्यते वक्तुमिति । सन्निहितेति, सन्निहित प्रकाशकारको यस्य तद्भावादिति विग्रह, प्रकाशकारकत्वलक्षणं प्रकाशकत्व सत्त्वस्यैव पुरुषरजस्तमांसि अप्रकाशकानीति बोध्यानि । एव तावदिति साधनधर्मयुक्ते दृष्टान्ते धर्मान्तरविकल्पात् साध्यधर्मविकल्पं

१ सि क प्रकाशे इति ।

काशकत्वम्, त्वन्मतेनैव शब्दात्मना प्रकाशमानत्वात्, रूपविषयाप्रकाशनमपि च पृथिव्यादिषु न घटते, यस्माद्रूपादिपृथग्भूतपृथग्विपरिणतिषु पृथिव्यादिषु तेजोरहितेषु विद्यमान प्रकाशकत्वप्रकाश· स्वगतोऽतो निपरिणत, किन्तु प्रकाश्यत्वप्रकाशोऽस्त्याविर्भूतत्वादतस्तेषा प्रकाशतैव क्वचित्, अत्यन्तमतिरोभूतत्वात् ज्ञादिषु प्रकाश्यप्रकाशकत्ववत् ज्ञानस्वभाव एव हि मनुष्य प्रकाशात्मा प्रकाश्यो दृष्ट तस्मान्नाप्रकाशकत्वे प्रकाशनम्।

(**एवं तावदिति**) एव तावद्विकल्पसमजातित्वादनुत्तरमेव, प्रयत्नानन्तरीयकत्वे सत्येव मूर्तामूर्तत्वादिविशेषवद्घटशब्दयोरनित्यो नित्यश्चेति विशेष स्यादिति वचनवत्, किञ्चान्यत्– एतदपि च नैव वियतोऽप्रकाशकत्वम, त्वन्मतेनैव शब्दात्मना प्रकाशमानत्वात्, यदपि च रूपविषयाप्रकाशन पृथिव्यादिष्वेतदपि च नैवाप्रकाशन घटते, यस्माद्रूपादीत्यादि यावन्नाप्रकाशकत्वे प्रकाशनमिति, यस्मादिति हेतुर्वक्ष्यमाणार्थो नाप्रकाशन घटत इति साध्यम्, रूपादीति, रूपरसगन्धास्तेजोऽम्भोभूमिषु तेभ्य· पृथग्भूतावाकाशानिलौ शब्दस्पर्शात्मकौ रूपादिपृथग्भूताभ्यामेव वा ताभ्या पृथग्भूता विपरिणतिर्येषा तेषु रूपादिपृथग्भूतपृथग्विपरिणतिषु पृथिव्यादिषु तेजोरहितेषु विद्यमान प्रकाशकत्वप्रकाश स्वगतोऽतो विपरिणतस्तिरोभूत किंतु प्रकाश्यत्वप्रकाशोऽस्ति, आविर्भूतत्वात्, अतस्तेषा प्रकाशतैव क्वचित्, अत्यन्तमतिरोभूतत्वात्, ज्ञादिषु प्रकाश्यप्रकाशकत्ववत्, ज्ञानस्वभाव एव हि मनुष्य प्रकाशात्मा प्रकाश्यो–बोध्यो बोधकश्च दृष्ट न कुड्यादिरचेतन, तथा पृथिव्यादय, मनुष्यग्रहणमस्यैव रथ्यापुरुषस्योदाहार्यत्वात्, स्यान्मत बोधकबोध्ययोर्हेतुहेतुमद्भावान्नोभयोरुभयधर्मतेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यमित्येतदयुक्तम्, यस्माद्धेतु[हेतु]मत्त्वेऽपि तयो सूरिशिष्ययोर्द्वयोरपि प्रत्येक

प्रसञ्जयतो विकल्पसमा जातिर्भवति, यथा शब्दोऽनित्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्, घटवदित्युक्ते यदि ब्रूयात् प्रयत्नानन्तरीयक किञ्चिन्मूर्तं दृष्ट यथा घट, किञ्चिदमूर्तं यथा रूपादि, एव प्रयत्नानन्तरीयक किञ्चिदनित्य स्यात्, यथा घट, किञ्चिन्नित्य स्यात्, यथा शब्द इति, अन्यथा विशेषो वा वाच्य इति, उत्तरमिदमनुत्तरमेव, विकल्पसमजातिवात्, एव प्रकृतेऽपि पुरुषस्याप्रकाशात्मकत्वेऽप्यप्रकाशतैव, रजस्तमसोश्च प्रकाशतैवेत्युत्तरमसदुत्तरमेवेति भाव । ननु तथापि गगनस्याप्रकाशकस्य प्रकाशमानत्वाभावादनैकान्तिकत्वं तदवस्थमेवेत्यत आह–**एतदपि चेति**, अप्रकाशकत्वलक्षणो हेत्वंशो गगन नास्त्येव, येनानैकान्तिकत्व भवेत्, व्यक्तमात्रस्य प्रसवधर्मित्वेन परिणामस्वरूपप्रसवस्य च प्रकाशप्रवृत्तिनियमव्याप्यत्वात् शब्दात्मना चाकाशस्य प्रकाशमानतास्त्येव, तस्माच्छब्दप्रकाशकत्वाद्गगनेनानैकान्तिकत्वमिति भाव । एव पृथिव्यादीनामप्यप्रकाशकत्व नास्तीत्याह–**यदपि चेति**। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां मध्ये रूपादय शब्दस्पर्शव्यतिरिक्ता भवन्तीति व्याचष्टे–**रूपादीतीति** **पृथिव्यादिष्विति** प्रकाश्यत्वप्रकाशकत्वलक्षणो द्विविध प्रकाश पृथिव्यादे प्रकाशकत्वलक्षण प्रकाशस्तिरोभूत एव, न तु तत्र तस्याभाव, प्रकाश्यत्वलक्षणस्तु प्रकाश तत्रातिरोभूत, स्वरूपत पृथिव्यादेराविर्भूतत्वात् तथा च तत्र प्रकाशता विद्यत एव, एवञ्च पृथिव्यादेर्नाप्रकाशन घटते, अत्यन्तमतिरोभूतत्वात्, ज्ञादिषु प्रकाश्यप्रकाशकत्ववत्, तेनसस्तु रूपप्रकाशन स्फुटमेवेति तेजोरहितेष्वित्युक्तम्, आकाशे वायौ च रूपविषयप्रकाशन कदापि न घटत इति पृथिव्यादीनामेव परिग्रहण कृतमित्यभिप्राय । बोधको हेतु बोध्यश्च कार्यमित्येकस्य बोध्यत्वबोधकत्वे न सम्भवत इत्याशङ्कते–**स्यान्मतमिति**, उभयो–अस्य पृथिव्यादेश्च, उभयधर्मता प्रकाश्यत्वप्रकाशकत्वे न सम्भवतोऽत पृथिव्यादे प्रकाश्यत्वमेव, अस्य प्रकाशकत्वमेवेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भाव । भिन्नापेक्षयोभयनोभयधर्मसम्भवान्न वैषम्यमित्युत्तरयति–**यस्मादिति** एवञ्चाकाशपृथिव्योरपि प्रकाशकत्वात् न दृष्टान्तत्वमप्रकाशकत्वहेतोस्तत्राभावात्, न वा रजस्तमसो पुरुषस्य च विशेषोऽस्ति

१ सि क °प्रकाशोऽस्त्यावि०।

नाप्रकाशत्वे प्रकाशनमिति तस्मान्न वियत्पृथिव्योरपि प्रकाशकत्वसाम्याद् दृष्टान्तभाव पुरुषस्य रजस्तमसोश्च [1]विशेषापादनसिद्धि ।

अथापि त्वदनु[3]वृत्त्या वियत्पृथिवीविशेषोपपत्तिमभ्युपेम पुरुषस्याप्रकाशकत्वे सत्यप्रवर्त्तनादि रजस्तमसोश्च प्रवर्त्तनादि तथापि ते—

वियत्पृथिवीविशेषोपपत्तिवच्च ते एव प्रवर्त्तेते न पुरुष इत्यस्तु नाम, किन्त्वयमन्यस्ते दोष आपद्यते, प्रकाशात्मके तर्हि रजस्तमसी, शब्दात्मभावाय प्रवृत्ते सत्त्ववत्, वैधर्म्येण पुरुषवत्, असत्कार्यवादिता चात्यन्तानिष्टा प्रसक्ता, सा च विस्फुटैव, सत्त्वे प्रवृत्तिनियमयोरभूतयो शब्दात्मव्यवस्थावचनादभ्युपगमात् ।

(वियदिति) वियत्पृथिवीविशेषोपपत्तिवच्च ते [4]एव प्रवर्त्तेते रजस्तमसी न पुरुष इत्यस्तु नाम–नैवास्तीत्यभिप्राय , किन्त्वयमन्यस्ते दोषोऽनिष्ट आपद्यते प्रकाशात्मके तर्हि रजस्तमसी, सत्त्वविलक्षणे न भवत इत्यर्थ कुत ? शब्दा[त्म]भावाय प्रवृत्ते सत्त्ववत्, यच्छब्दा[त्म]भावाय प्रवर्त्तते तत्प्रकाशात्मक दृष्टम्, यथा सत्त्वम् , वैधर्म्येण पुरुषवदिति–यत् प्रकाशात्मक न भवति न तच्छब्दात्मभावाय वर्त्तते यथा तत्र पुरुष इति, किञ्चान्यत्,–असत्कार्यवादिताऽत्यन्तानिष्टा प्रसक्ता, एवमनभ्युपगम इति वर्त्तते, सा चासत्कार्यवादिता विस्फुटैव, कथ ? सत्त्वे प्रवृत्तिनियमयोरभूतयो शब्दात्मव्यवस्थावचनादभ्युपगमात्,–सत्त्वस्य कार्यं प्रकाश एवेष्टो न प्रवृत्तिनियमौ, जात्यन्तरभूतरजस्तम कार्यत्वात् तौ तत्रासन्तौ पुनस्तस्य कार्यावभ्युपगतौ, कुत ? व्यवस्थावचनात्, सत्त्व शब्दकार्यं प्रत्याय शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानमिति ब्रुवताऽभ्युपगमादिति ।

तथा—

यदि तत्सत्त्वमप्रवृत्तमनियत वा पूर्ववदप्रवृत्तत्वादनियतत्वाच्च तयोस्तथारूपा प्रवृत्तिं न प्रत्यापयेत्, नैवम् वन्ध्यापुत्रवदित्युक्तत्वात्, व्यवस्थानस्य च प्रागसत सत्त्वविषयस्याऽऽरम्भावस्थायामभ्युपगतत्वात् ।

तस्मात् रजस्तमसीव पुरुष प्रकाशप्रवृत्तिनियमधर्मा भवतीति निगमयति **तस्मादिति** । विशेषमङ्गीकृत्यापि दोष वक्तुमाह–**अथापीति** । अभ्युपगमवादत्वाद्वस्तुतो रजस्तमसो पुरुषस्य च वियत्पृथिव्योरिव विशेषो नैवास्तीत्यभिप्राय इत्याह–**वियत्पृथिवीति** । शब्दात्मभावाय प्रवृत्त रजस्तमसोरपि सत्त्ववत् प्रकाशात्मकत्वमापादयति–**प्रकाशात्मक इति** । सत्त्ववत् रजस्तमसो प्रकाशात्मकत्वानभ्युपगमे केवले प्रकाशात्मके सत्त्वे प्रागसतो प्रवृत्तिनियमयो पश्चादभ्युपगमेनासत्कार्यवादित्व प्रसज्यत इत्याह–**किञ्चान्यदिति** । कथमभ्युपगम इति दर्शयति–**सत्त्व इति**, शब्दकार्यं प्रत्याययत्यनेन प्रकाश उक्त, शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानमित्यनेन प्रवृत्तिनियमावुक्तौ, इतरानात्मतया शब्दात्मतया स्थिते नियतप्रवृत्तिरूपत्वादिति भाव । स्वय तदात्मना प्रवृत्त एव नियत एव चान्य तथा प्रवर्त्तयितु नियमयितुञ्चेष्टे अन्यथा वन्ध्यापुत्रोऽपि प्रवर्त्तयेत् नियमयेच्चेत्याशयेनाह–**यदि तत्सत्त्वमिति** । प्रकाशप्रवृत्तिनियमस्वरूपाया व्यवस्थाया साम्यतादशाया सत्त्वेऽभावात् वयमप्यदर्शनावस्थाया

१ सि क दृष्टान्ता० । २ सि क विशेषापादना० । ३ सि क वृत्त्यापि वय० । ४ सि एव प्रवर्त्तेते, क एव वर्त्तेते ।

(यदीति) यदि तत्सत्त्वमप्रवृत्तमनियतं वा पूर्ववदप्रवृत्तत्वादनियतत्वाच्च तयोस्तथारूपाशब्दात्मिका प्रवृत्तिं न प्रख्यापयेत्, नैवम्, कस्मात्? वन्ध्यापुत्रवदित्युक्तत्वात्, व्यवस्थानस्य च प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकस्य प्रागसत सत्त्वविषयस्याऽऽरम्भावस्थायां साम्यावस्थाविलक्षणायामभ्युपगतत्वात्तसतो' प्रवृत्तिनियमयो सत्त्वाभ्युपगमादतिस्फुटा ।

किञ्चान्यत्—

रजस्तमसो शब्दभावाय प्रवृत्तिं प्रख्यापयतीति वचनात्तयो प्रागसत' प्रकाशनस्याभ्युपगमादसतोऽभिव्यक्तिरुत्पत्तिर्वाऽभ्युपगता, यदि ते तथाप्रतिपद्येते तत सत्त्वेन प्रकाशिते, आचार्येणेव नर्त्तकी ।

रजस्तमसोरित्यादि यावत प्रकाशनस्याभ्युपगमादिति, असत्कार्यवादिता विस्फुटैवेति वर्त्तते, तस्मिन्नेव सत्त्वप्रकाशनात्मव्यवस्थानोपकारवाक्ये रजस्तमसो शब्दभावाय प्रवृत्तिं प्रख्यापयतीति वचनात्तयो—रजसि तमसि च प्रागसत' प्रकाशस्य जात्यन्तरकार्यभूतस्य तदानीं प्रख्यापनात् असतोऽभिव्यक्तिरुत्पत्तिर्वाऽभ्युपगता, यदि ते रजस्तमसी तथाप्रतिपद्येते—व्यवतिष्ठेते प्रवर्त्तेते वा तत सत्त्वेन प्रकाशिते, तस्मादाचार्येणेव नर्त्तक्या प्रागप्रतिपन्नाया प्रवृत्ताया अवतिष्ठमानाया, तस्मात् प्रकाशोऽपि तयो प्रागसन् पश्चाज्जात इत्यसत्कार्यवादिता ।

सेदानीं वैशेषिकासत्कार्यवादितया तुल्येति भाव्यते—

पृथग्भूततत्त्वाश्रयकारणे गुणेऽसता प्रकाशप्रवृत्तिनियमानामुत्पत्ति वैशेषिकाभिमततन्त्वाश्रयपटवत् ।

पृथग्भूततत्त्वेत्यादि पृथग्भूत तत्त्वमात्मा कार्यं तद्भावो यस्य स पृथग्भूततत्त्वो गुण,

---

भ्युपगमात् प्रवृत्तिनियमापेक्षया सत्त्वेऽसत्कार्यवादप्रसङ्ग इत्याह—**व्यवस्थानस्य चेति,** विशेषतोऽवस्थानं स्थिति नियम, तत्र विशेष ? प्रकाशप्रवृत्तिरूपाभ्याम्, अथवा अवस्थान सद्भाव, स च साम्यावस्थायामपि वर्त्तते प्रकृतौ सर्वविकाराणां शक्त्यात्मना सद्भावाङ्गीकारात्, तत्र च विशेष प्रकाशप्रवृत्तिनियमरूपतैवेति व्यवस्थाया प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकत्वमुक्तम् **आरम्भावस्थायामिति** स्थित्वा गत्वा च प्रधानस्य प्रवृत्ति प्रधानव्यवहारं लभते, यदा स्थित्वा प्रवृत्तिस्तदा साम्यावस्थेत्यु च्यते, यदा तु गत्वा प्रवृत्तिस्तदाऽऽरम्भावस्था वैषम्यावस्थेत्युच्यते अत उभयोर्वैलक्षण्यं बोध्यम् । एवमेव रजस्तमसो प्रागसत प्रकाशस्यारम्भावस्थायामभ्युपगमादसत्कार्यवादप्रसङ्ग इत्याह—**रजस्तमसोरिति** यदि रजस्तमसो प्रवृत्तिनियमौ प्रतिपद्येते तर्हि तयोस्तौ सत्त्वप्रकाशप्रतिलब्धस्वरूपावेवेति यथा नर्त्तकी नर्त्तकाचार्यप्रेरिता नृत्याय प्रतिपद्यते प्रवर्त्तते व्यवतिष्ठते च तथा ते अपीति तयो प्रकाश प्रागसन् जात इत्याह—**यदि ते इति ।** कारणमधिकृत्य वादिनां विप्रतिपत्तय एव सन्ति, तद्यथा विनष्टाद्बीजादङ्कुर उत्पद्यते नष्टाच्च दुग्धाद्दधीत्येवमभावग्रस्तेभ्यो बीजादिभ्योऽङ्कुराद्युत्पत्तिदर्शनात् सर्वे कार्यं भावा अभावकारणका इत्यसत सञ्जायत इति सौगताकूतम्, एक पुरुषाद्येव अनिर्वचनीयानाद्यविद्योपधानादनेकविधनामरूप प्रपञ्चात्मना विवर्त्तते रज्जुरिव सर्पाद्यात्मना, मुखमिव च मणिकृपाणदर्पणादिभेदादनेकविधप्रतिबिम्बात्मना, तथा चैकस्य सतो विवर्त कार्यं न वस्तुसदिति, एकपुरुषादिवादिन, सत एव परमाण्वादिकारणात्, पूर्वमविद्यमान द्व्यणुकादिकार्यं जायत इति वैशेषिकासत्कार्यवाद, एतद्वादतुल्यो भवदीयो वाद इदानीं संवृत्त इत्याह—**पृथग्भूतेति,** स्वपृथग्भूतकार्यक हि कारण तदेव कार्यस्याश्रय पटादिकार्यं स्वाश्रये समवायिकारणे तन्त्वादावविद्यमान असमवायिकारणतन्तुसंयोगापेक्षं यथोत्पद्यते भवते तथैव सत्त्वे पूर्वमवर्त्तमानौ प्रवृत्तिनियमौ रजस्तमोऽपेक्षावुत्पद्येते, रजसि च प्रकाशनियमा सत्त्वतमोऽपेक्षौ, तमसि च प्रकाश

---

१ सि क प्रकाशित । २ सि क अध्यय० ।

म एवाश्रय कारण च, तस्मिन् गुणे सत्त्वे रजसि तमसि च वैशेषिककल्पितपटादिकार्यस्य च तन्त्वादिषु परस्परसयोगापेक्षेष्वसतो भवनवत् प्रकाशप्रवृत्तिनियमाना कार्याणा—सत्त्वे प्रवृत्तिनियमयोरसतो प्रकाशनियमयोश्च रजसि [प्रवृत्ति]प्रकाशयोश्च तमसि, असता परस्परापेक्षप्रवृत्तिषु सत्त्वादिषूत्पत्ति—भवनमुक्त भवति—प्रागसन्त प्रकाशप्रवृत्तिनियमा शब्दाद्यारम्भकाले उत्पन्ना इति प्रतिपद्यस्व, पृथग्भूततत्त्वोभयकारणाभिव्यक्तेर्वैशेषिकाभिमततन्त्वाश्रयपटवत् ।

निश्चायत्—

तैर्यथास्वमकारणसद्भिरारब्ध यत्कार्य त्रिगुण शब्दादि तदपि भ्रान्तिमात्रम्, त्वदुक्तहेतुसामर्थ्यादेव, त्वयैवोक्त हि यच्च यन्मयैरारब्ध तदात्मक तदिति, तस्माच्छब्दाद्यसदात्मक तन्मयैरारब्धत्वात् कार्पासिकतन्त्वारब्धपटकार्पासिकत्ववत् तन्मयतन्मयञ्च भूतादि शरीरादि घटादि च रूपादिसुखादिमयत्ववत् ।

तैर्यथास्वमित्यादि, वैशेषिकाभिमतकार्यादप्येतत् पापीयो भ्रान्तिमात्रत्वात्, उक्तन्यायेन ते सत्त्वादिषु प्रकाशादय कारणेष्वसन्तो यथास्व योग्या, यथास्व—प्रकाश सत्त्वे नास्ति, इतरापेक्ष उत्पन्न, एवमितरावपीति, तैरकारणसद्भि—प्रकाशाप्रकाशादि[भि][3]रारब्ध—परस्पराश्रयेण व्यक्त प्रवृत्त नियतञ्च यत्कार्य त्रिगुण शब्दादि तदप्यलातचक्रवद्भ्रान्तिमात्र न परमार्थतोऽस्तीत्यापन्नम्, त्वदुक्तहेतुसामर्थ्यादेव, तन्मयारब्धत्वात्तदात्मकमेव हि तत्, त्वयैवोक्त हि यच्च यन्मयैरारब्ध तदात्मक तदिति शब्दादीना सुखाद्यात्मकत्व शब्दाद्यारब्धाना भूताना भूतारब्धानाञ्च शरीरादिघटादीनाम् । तस्माद्वयमपि तथैव ब्रूम—शब्दादि असदात्मक तन्मयैरारब्धत्वात् कार्पासिकतन्त्वारब्धपटकार्पासिकत्ववदिति, यथा कार्पासिकैस्तन्तुभिरारब्ध पट कार्पासिक इत्युच्यते तथा शब्दाद्यसन्मय तन्मयप्रकाशाद्यारब्धत्वादिति, तन्मयतन्मयञ्चेति, यदपि च भूतादि शरीरादि घटादि सर्वमसदात्मक तन्मयतन्मयारब्धत्वात् कार्पासिकपटतन्तुदेरपि कार्पासिकत्ववदिति । तच्छास्त्रप्रसिद्धमेवोदाहरण रूपादिसुखादिमयत्ववदिति

प्रवृत्ता सत्त्वरजोऽपेक्षे इत्याह—वैशेषिकेति । इदमेव प्रयोगद्वारा प्रकाशयति प्रागिति । एकपुरुषादिवादवदय वाद आपन्न इत्याह—तैरिति प्रकाशप्रवृत्तिनियमैरित्यर्थ, शब्दादयो हि सत्त्वरजस्तमआत्मका सत्त्वादिकारणेष्वविद्यमानै प्रकाशप्रवृत्तिनियमैरारब्धा प्रकाशाद्यात्मकाश्चेति पर्यन्तम्, सत्त्वादिषु प्रकाशादयो न सन्ति परस्पराश्रयेण प्रकाशादीनामसतामुत्पादाभ्युपगमात्, एषोऽभ्युपगमोऽपि रज्ज्वादौ सर्पविभ्रमवद्भ्रान्तिरूप एव, असन्मयारब्धस्यासदात्मकत्वात्, यद्यन्मयारब्ध तत्तदात्मकमिति व्याप्तेस्त्वयैवाभ्युपगमादिति भाव, तदेव व्याप्ति प्रदर्शयति—त्वयैवोक्त हीति, शब्दादीत्यनेन शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणि ग्राह्याणि, तेभ्य एव भूतानामारम्भात् एते शब्दादय प्रकाशादिमयसत्त्वाद्यारब्धा प्रकाशादिमयाश्च तथैव प्रकाशादयस्सन्मयसत्त्वाद्यारब्धत्वात् शब्दादयोऽसन्मया एव प्राप्ता इति शब्दादयो रज्जौ सर्पवद्भ्रमरूपा एव । एव शब्दाद्यारब्धभूततदारब्धशरीरादितदारब्धघटादीनामप्यसन्मयत्वमसन्मयारब्धारब्धत्वादिना भाव्यमित्याह—तन्मयतन्मयञ्चेतीति । रूपादीति, सुखाद्यात्मकशब्दाद्यारब्धभूतारब्धरूपादीना सुखाद्यात्मकत्ववदित्यर्थ । तथा च शब्दादयस्सन्मयं, असन्मयारब्धत्वात्, रूपादिसुखादिमयत्ववत्, रूपादि, असन्मयमसन्मयारब्धारब्धत्वादिति युक्त प्रतिभाति । ननु वय प्रकाशाद्यात्मकशब्दाद्याविर्भाव प्रति सत्त्वमेवोपादानकारण रजस्तमसी निमित्तमात्रे इति न ब्रूमो येन सत्त्वादौ प्रवृत्त्याद्यभावेन

१ सि क अपृथग्भू० । २ सि क तत्त्वकारणाश्रया० । ३ सि क रारब्धय० । ४ सि क इद पद नास्ति । ५ सि क तुदेरपि ।

शब्दस्याऽन्वयत्वे साध्ये रूपादिसुखादिवच्चोदाहरणम्, रूपादीनामपि तथैवासम्भवात् शब्दादिसुखा-दिवत् दृष्टान्ताभावादिति ।

अथोच्येत एवमेव तत्कारणत्वं युज्यते तत्र च तेषु कार्यसत्त्वमेव, शुक्लरक्तकृष्णतन्त्वात्मिकाया रज्जोः कार्यायास्तन्तुकारणत्ववदिति, नन्वेवमेवमेवेति वचनस्य द्वयी गतिः यथा याऽसत्सुखदुःखदैन्यात्मकं कारणमनेकाकारविपरिवृत्ति पुरुषवदिति रजस्तमसी सत्त्वमेव प्रकाशधारकत्वादित्येतस्यां गतौ दोषः स एव पुरुषाद्यन्यतमैककारणवादाभ्युपगमः । अथ त्वन्यतेन आत्यन्तरसुखादित्रयकारणतदात्मककार्याभ्युपगमेनैवमेवेति ।

(अथोच्येतेति) अथोच्येत एवमेव तत्कारणत्वमेषां सत्त्वादीनां कारणत्वमेवमेव युज्यते, तत्र च तेषु सत्त्वादिषु कारणेषु शब्दादिकार्यसत्त्वमेव युज्यते प्रतिज्ञा प्रकाशादिकार्याणां, शुक्लरक्तकृष्णतन्त्वात्मिकाया रज्जोः कार्यायास्तन्तुकारणत्ववत्, यथा प्रत्येकं शुक्लादिगुणात्मकतन्तवोऽपि त्रिगुणात्मिरज्जुमारभमाणाः कारणत्वं नातिवर्तन्ते तत्रैषु तत्र एव त्रैगुण्यस्याविर्भावाद्रज्जोः तथा सत्त्वादिकारणत्वं शब्दादिसत्कार्यता चेत्यथोच्यते—नन्वेवमित्यादि यावत् सत्त्वमेवेति, एवमेवेति वचनस्य द्वयी गतिः, यथा याऽसत्सुखदुःखदैन्यात्मकं कारणमनेकाकारविपरिवृत्ति पुरुषवदित्यभ्युपगमादिति, दर्शयति सकारणं, यथाऽसत्सुखवद्वा एवं च रजस्तमसी अपि सत्त्वमेव, प्रकाशधारकत्वात् तयोर्यथा प्राक्परम्परा सिद्धमत एव तस्यां गतौ दोषः स एव पुरुषाद्यन्यतमैककारणवादाभ्युपगम इति । अथ त्वन्यतेन आत्यन्तरसुखादित्रयकारणतदात्मककार्याभ्युपगमेनैवमेवेत्येषा गतिरिति ।

इतर आह—

एषा गतिरस्तु को दोषः? इति चेद्ब्रूमः सर्वव्यवस्थापि चासत्कार्यत्वम्, प्रतिगुणं प्रकाशाद्यर्थयोः कार्यात्मनो प्रागभूतत्वात्, अन्यगुणकारणकार्यात्मनामन्यथासतामुत्पत्तेर्नयस्थानवचनात् प्रत्यापनवचनाद्यभ्युपगतत्वात् ।

(एषेति) एषा गतिरस्तु को दोषः? इति, अत्र दोषमुद्भावयन्नाह—सर्वव्यवस्थापि चेत्यादि,

---

[illegible]

१ सि. क्ष. [illegible] । २ सि. क्ष. [illegible] । ३ सि. क्ष. [illegible] ।

तदेव ह्यसत्कार्यत्व स्वभावान्तरेणापद्यते, सर्वं व्यक्त शब्दादि तन्तुपटादि वा व्यापितु शीलमस्य तदसत्कार्यत्व सवव्यक्तव्यापि, कस्माद्धेतो ? प्रतिगुण प्रकाशप्रवृत्त्योर्द्वयो कार्यात्मनो प्रागभूतत्वात्–गुण गुण प्रति प्रतिगुण, सत्त्वे द्वयो प्रागभूतत्वादेव कार्यात्मनो, तथा रजसि प्रकाशनियमयो, तमसि प्रकाशप्रवृत्त्यो कार्यात्मनोरभूतत्वात्, अन्यगुणकारणकार्यात्मनामन्यत्र व्यक्तिप्रवृत्तिनियतिकार्याणामसतामुत्पत्तेर्व्यवस्थानवचनात् प्रत्यापनवचनाद्वाभ्युपगतत्वात्तस्माद्वैशेषिककार्यवदसत्कार्यत्वम् ।

न केवल वैशेषिकवदेव, किन्तर्हि ?—

बौद्धवद्वाऽसत्कार्यत्वम्, तथाभूतवस्तुनिर्मूलोत्पत्तित्वात्, द्वितीयक्षणघटवत्, पुरुषवत्।

(बौद्धवद्वेति) बौद्धवद्वाऽसत्कार्यत्वम्, वर हि वैशेषिकासत्कार्यतुल्यत्व त्वत्सत्कार्यत्वस्य, कारणे सह कञ्चित् काल तिष्ठतीति तदिष्टत्वात्, इद बौद्धासत्कार्यत्वतुल्यमेव ते प्राप्तम्, कुतः ? तथाभूतवस्तुनिर्मूलोत्पत्तित्वात्–तेन प्रकारेण भूत वस्तु शब्दो रूपमित्यादि, तथाभूतवस्तुना निर्मूलोत्पत्तिस्तद्भावात् तथाभूतवस्तुनिर्मूलोत्पत्तित्वात्, किमर्थं पुनर्निर्मूलोत्पत्तित्वादिति सिद्धे तथाभूतवस्तुग्रहण ? दृष्टान्तद्वयेनार्थद्वयप्रदर्शनार्थम्, तद्यथा–द्वितीयक्षणघटवत्–यथा क्षण क्षणान्तरे उत्पन्न एवोत्तरस्मिन् पूर्वो निरुध्यते, उत्तरश्च तदनन्तरमुत्पद्यते निर्मूल, 'नामोनामौ तुलान्तयोरिव' [ ] इत्युक्तत्वात्, तत्सहचरितञ्च घटादिवस्तु पूर्वस्मिन्निरुद्धे पाश्चात्यस्योत्पादाभ्युपगमान्निर्मूलोत्पत्तिरेव, पुरुषदृष्टान्तसाध्यत्रोभयतत्साधर्म्यादिदमपि सत्त्वादिप्रकाशादिकार्यं शब्दादि सांख्यमतमिति योज्यम्। तस्मान्निर्मूलोत्पत्तिसाधर्म्याद्बौद्धासत्कार्यवादतुल्यतेति ।

भूतविकारता[?] व्यक्तरूपा एव, एते सर्वेऽसत्कार्यरूपा स्यु सत्त्वे प्रवृत्तिनियमयो रजसि प्रकाशनियमयोस्तमसि प्रकाशप्रवृत्त्यात्मभावेन प्रकृतिसायां प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकाना कारणे एकस्य छेदेनावृत्तेरिति भाव । यथा हि शुक्ररूपावच्छिन्ने तन्तौ रक्तरूपावच्छिन्नस्य चित्रपटस्यासत्त्वं तथैव प्रकाशात्मनि सत्त्वे प्रवृत्तिनियमात्मन शब्दादे प्रवृत्त्यात्मनि रजसि प्रकाशनियमात्मकशब्दादेर्नियमात्मनि तमसि प्रकाशप्रवृत्त्यात्मकशब्दादेरसत्त्वात् प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकस्य शब्दादेरसत्कार्यत्वम् शब्दादेश्च प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकत्वं त्वया स्वीकृतमेवेत्याह–**अन्यगुणेति** । त्वदीयोऽयं वादो बौद्धपरिकल्पितासत्कार्यवादतुल्य इत्याह–**बौद्धवद्वेति** । वैशेषिकासत्कार्यवादे हि कार्योत्पत्त्यनन्तरं कारणे कार्यस्य सद्भावोऽभिमत, त्वदीयवादे च शब्दादिकार्याणामसमयानुपपत्त्वात् सत्त्वादेरसत्त्वेन निर्मूलोत्पत्तित्वात् क्षणमात्रमपि न कारणे कार्यसत्त्वमिति बौद्धासत्कार्यतुल्यतेत्याह–**वर हीति**, उत्तरस्मिन् क्षणे उत्पद्यमाने पूर्व क्षणो निरुध्यते, इत्येकोऽर्थ, विनष्टाद्बीजादङ्कुरो जायते विनष्टात् क्षीराद्दधि विनष्टाच्च मृत्पिण्डाद्घट इत्यपरोऽर्थ तत्र प्रथमपक्षे उत्तरक्षणोत्पत्तिसमकाल पूर्वक्षणनिरोध प्राप्तस्तथा सत्यचिरनिरुद्धमानस्य तदैव परिनिष्पन्नस्य कार्यजननोपयोगिव्यापाराभावेन हेतुत्वासम्भवादुत्तरक्षणो निर्मूल एवोत्पद्यते, अपरपक्षे तु बीजादे कार्योत्पत्तिप्राक्काल एव विनाशात्तस्य हेतुत्वासम्भवेनाङ्कुरादेर्निर्मूलोत्पत्तिकत्व स्फुटमेवेत्याशयेनाह–**दृष्टान्तद्वयेनेति**, क्षणदृष्टान्तेन घटदृष्टान्तेन चोत्पत्तिसमकाले विनाश, विनाशोत्तरकाले चोत्पत्तिरित्यर्थद्वयम्। **उत्पन्न एवेति** उत्पद्यमानतादशायामेवेत्यर्थ पदस्यास्योत्पन्नार्थत्वेन वर्तमाने क्तप्रत्ययात् । उत्तरक्षणश्च पूर्वक्षणविनाशव्यवधानव्यतिरेकेणोत्पद्यते इत्यर्थ, विनाशकाल एवेति यावत्, अभावग्रस्तेभ्यो बीजादिभ्योऽङ्कुरादीनामुत्पद्यमानत्वाद्भावाद्भावोत्पत्त्या निर्मूलोत्पत्तिरेवेत्याह–**तत्सहचरितञ्चेति** वस्तुमात्रस्य क्षणिकत्वेन क्षणसहचरित घटादिवस्त्वित्यर्थ भाव, अथवा क्षणिकघटदृष्टान्तादनिर्मूलोत्पत्तित्वादसत्कार्यत्व बौद्धासत्कार्यत्ववदित्येकोऽर्थ पुरुषवादे पुरुषाद्यथा निर्मूला पुरुषेऽविद्यमानशब्दाद्युत्पत्ति पूर्वमुपपादिता तथा तव शब्दाद्युत्पत्तिरिति द्वितीयोऽर्थ इत्याशयेनाह–**पुरुषदृष्टान्तेति**, **सांख्यमतमिति** सांख्यसम्मतमित्यर्थ । प्रतिगुण

---

१ सि क भावोक्ति । २ सि क तिष्ठतीति । ३ सि° निरुध्यते ।

एव प्रकाशाद्यसत्कार्यत्वे सिद्धे सर्वव्यक्तासत्कार्यत्वसाधनम्–

असत्कार्या शब्दादय कारणत्वात्, अन्यगुणात्मकसुख प्रागसत् प्रवृत्तिनियमकार्यं पश्चात्तत् कार्यं दृष्ट कारणञ्च दृष्ट ताञ्च बिभ्रति, इतरानुपकृताविद्यमानप्रकाशादित्रयसुखादिवद्विद्यमानप्रकाशादित्रयस्वकार्या वा सुखादय कारणत्वाच्छब्दादि एवमेव ।

(असत्कार्या इति) असत्कार्या शब्दादय कारणत्वात् दृष्टम्, अन्यगुणात्मकसुखप्रवृत्त्यादिवत्–अन्यो गुण सत्त्वादिव स्याया एकप्रकाशात्मकार्यमपि सत् जात्यन्तररज कार्यं प्रवृत्त शब्दाद्यात्मव्यवस्थानवचनात्, तथा नियमानियमात्मकमप्यादि प्रवृत्तिनियमकार्यं पश्चात्तत्कार्यं दृष्ट कारणञ्च तद्वच्छब्दादि एवमन्यगुणद्व स्वप्रकाशननियमवदन्यगुणमोहप्रकाशप्रवृत्तिर्वि एतस्यार्थस्य स्फुटीकरणार्थमाह–इतरानुपकृताविद्यमानप्रकाशादि तमसा चानुपकृतौ–प्रागसन्तौ पश्चात्तदुपकारजौ तथा मोहप्र नुपकृतविद्यमानप्रकाशादित्रयस्वकार्या वा सुखादय कारण– स्यैव सत्त्वगुणस्य त्रयोऽपि प्रकाशादय आत्मीया एव कार्याणि मात्रविप्रतिपत्तेरिति । एव तावदप्रकाशात्मकयो रजस्तमसो सत्त्वेन तदात्मप्रत्यापने दोषा उक्ता ।

यदि चैव सत्कार्यवादस्योक्तत्वात् अमूलत्वप्रसङ्गभयान्न नेष्यतेऽयं विकल्पोऽप्रकाशात्मकयोरिति तत प्रकाशात्मकयोरि–

प्रकाशाद्योर्द्वयोरसतोरुत्पत्ति समर्थयित्वेदानीं तन्निदर्शनेन निखिलव्यक्त– ष्टर्व साम्यावस्थायां प्रकाशात्मकत्वसमानकार्यमपि वैषम्यावस्थायां ... प्रकाशप्रवृत्तिनियमकार्यत्वस्य शब्दात्मभावाय प्रवर्त्यते प्रकाश्यते व्यवस्था– यवादन कारण तथा शब्दादयोऽपि सुखदु खमोहात्मकत्वात् प्रकाशप्र– प्रवृत्त्यात्मकानीति दर्शयति–अन्यो गुण इति । एवमेवान्यगुण– नष्ट तथेति । एव दु खापेक्षया मोहापेक्षया चान्यगुणद्व स्वप्र– प्रवृत्तिवदिति दृष्टान्ता वाच्या इत्याह–एवमिति । उपदृष्टान्ता सुख– तद्व्यतिरेकेण स्वात्मनि नियमानानेव प्रकाशप्रवृत्त्यादीन् सर्वे ... दुखादिवाद एवाय नाममात्रभेदभिन्न इत्याह–यथैवमिति, रजस्येव तथा, तमसोऽपि ते तथेत्याह–स्वशब्दादिति, ... द्वितीयविकल्पव्याख्यानमुपसंहरति–एव तावदिति । ... सत्कार्यवाद ... मूल ... इत्याह–यदि

1 सि क तमाच्छब्दा० । 2 सि क ...

सूक्ष्मावस्थानादनु– पलब्धिवत् कर्मैव वस्थान्तरमात्रवि– ... तर्हि साधन– , वीरणादितोऽ– सकरणसम्प्रदा– म्, तदात्मगत– साधनशक्तीनी– तथैव कर्तृत्वा– ति करोतीति घटेनैव घट क सत्त्वमेव आकाशादि, न प्रकाशा– आदिप्रवृत्त्या ... चेति ।

...क्रियावि–

नैकदा निरि के, न मृगी मवव धानाम तत्त्वहत्तमादिक– परिणतिपरम्परां इत्याशङ्क्यामाह– । कार्येण सम्बद्धमेव मपि प्रकाशते शब्दा शो कारणापृथग्भूतो यते, न तु गुणान्तरस– त्वस्य प्रागुपपादित– ते विकल्पाभ्युपगमात् काश क्रियत इति प्रकाशनेऽन्यानपेक्षेण कार इत्याह–एव

...सा० ।

अथ प्रकाशात्मकयो रजस्तमसो शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानेन तत्प्रख्यातिना सत्त्वेन तदात्मभावाय प्रवृत्ति प्रख्याप्यते इति विकल्प इष्यते, अप्रकाशात्मकयोरिति च नेष्यते ततो यथैव कारणे कार्यस्य सत्त्वाद्घटेनैव घट क्रियते तदात्मव्यक्तिप्रतिनियतस्वसाधनक्रमसमावेशाच्च कारणघटेन कार्यघटस्तथाभूतव्यक्तिशक्तिस्थूलतापत्त्याऽभिव्यज्यते, निर्मलदर्पणस्य रूपोपलब्धिवत् कमन सद्वस्तु कर्तृ भवति, मृद एव घटत्वात् कुलालदण्डादीनामत एव तत्साधनत्वात्, वीरणादितोऽकरणात् तथैव सत्त्वेन शब्दादिप्रकाशेनापृथग्भूतप्रकाशादि तत्त्वमाकाशादि प्रकाश्यते प्रवर्त्यते नियम्यते च शब्दादिप्रवृत्त्या शब्दादिनियमेन च।

अथ प्रकाशात्मकयोरित्यादि यावन्नेष्यत इति, गतार्थम्, ततो यथैवेत्यादि दृष्टान्तमेव तावत् प्रक्रियाप्रसिद्धमुपवर्णयति—कारणे कार्यस्य सत्त्वाद्घटेनैव घट क्रियते इति—मृत्पिण्डघटनोर्ध्वग्रीवकुण्डलोष्ठपृथुकुक्षिबुध्नादिघट क्रियते—प्रकाश्यते करोते प्रकाशार्थत्वात्, यथा पृष्ठ कुरु पादौ कुरु [महा भा १-३-१ सूत्रे]न्न करण निर्मलीकरण प्रकाशनमित्यर्थ कारणे कार्यस्य सत एव प्रकाशनात्, सर्पस्फटाटोपमुकुलत्ववत् दीर्घकुण्डलीभावत्, तत्र यथा सर्पेणैव सर्प क्रियते तथेहापि घटेनैव मृदा पृथुकुक्ष्याद्याकार क्रियते, अत्यन्तभिन्नेनान्येनान्यस्याकरणात्। निर्ज्ञाप्यत तदात्मव्यक्तिप्रतिनियतस्वसाधनक्रमसमावेशात्—घटात्मनो व्यक्तिः—प्रागनुपलभ्यस्य पश्चाच्चोपलब्धि सा प्रतिनियतानामात्मीयाना कुलालदण्डादीनां तत्क्रमस्य च कालाख्यस्य साधनत्वात्, पिण्डशिवकादिभावेषु यथाक्रम व्याप्रियमाणाना क्रमेण व्यापारादित्यर्थ, तद्दर्शयति—कारणघटेन कार्यघटोऽभिव्यज्यत इति, कथ व्यज्यत इति चेत्—तथाभूत

कार्यकारणयोरभेदाच्च मृदात्मना घटेनैव घट क्रियते मृदात्मना विद्यमान एव घटो व्यापारानन्तर स्वस्वरूपेणाविर्भवति नान्यत् किञ्चिदसदुत्पद्यत इत्याह—कारण इति। बहुधा धातवो भवन्तीति निरूपणावसरे सर्वतन्त्रसिद्धान्तमहाभाष्ये प्रोक्त 'करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्ट निर्मलीकरणे चापि वर्तते पृष्ठ कुरु पादौ कुरु' इत्युक्त तदनुसारेण क्रियत इत्यस्य प्रकाश्यत इत्यर्थ कृत इत्याह—क्रियत इति। सपशरीरे सत एवाङ्गविशेषस्य निःसरत स्फटाटोपतयाऽऽविर्भाव निविशमानस्यैव मुकुलरूपतया निर्गमाभावस्तथा दीर्घीभाव कुण्डलीभावश्च न तत्रासत कस्यचिदुत्पत्ति किन्तु स्फटाटोपावच्छिन्न सर्प एव मुकुलावच्छिन्नो भवति एव मृदात्मा घट एव पृथुकुक्ष्याद्याकारो घटो भवतीत्याह—सर्पेति। यदि मृद्घटयोरत्यन्तमसम्बन्धस्तर्ह्युपादाने कार्यस्यासम्बन्धात् सर्वं कार्यजात सर्वस्मात् भवेदसम्बद्धत्वाविशेषात् तस्मात् कार्येण सम्बद्ध कारण कार्यस्य जनकम्। सम्बन्धश्च कार्यस्यासतो न सम्भवति तस्मात् सदेव तथा भवतीत्याशयेनाह—अत्यन्तेति। घटेनैव घट क्रियते इत्यनेनोत्पत्त्यादिक्रियाकर्तृतया कार्यस्य प्राक् सत्त्व सूच्यते, अन्यथा हि उत्पत्तेः क्रियात्वेन तस्या सकर्तृकतया कर्तुरभावे क्रियाया आश्रयरहिताया असम्भवात् घट उत्पद्यत इत्यादिव्यवहारोऽनुपपन्न एव स्यादिति। ननु प्रागपि घटादे सत्त्वे कुलालदण्डचक्रसूत्रादीनि साधनानि किं कुर्वन्तीत्याशङ्कायामाह—तदात्मेति, क्रमेण प्रवर्तमानानां साधनानां व्यापारो न घटादिस्वरूपसिद्धये तत्स्वरूपस्य सदा सत्त्वात्, स हि घट सर्वत्र सर्वदा घट एव, न कदाचिदघट, तस्मात् त्रिष्वपि कालेषु स सन्नेव, किन्तु आविर्भावे एव, घटादे कार्यस्याविर्भावो नाम साक्षाद्विज्ञानालम्बनत्वप्राप्ति लोकेऽपि घटादिवस्तु अन्धकारादिनाऽऽवृत तत्प्रदीपप्रकाशादिनाऽऽवरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्व प्राप्नुवत् प्राक्सद्भावं न व्यभिचरति तथात्रापि, इदमिन्द्रियप्रत्यक्षविषयत्वमेव स्थूलत्वमत एवाग्रे च वक्ष्यति स्थूलतापत्त्या—इन्द्रियग्राह्यतयेति। ननु कार्यकारणयोरभेदे स्वस्मात् स्वस्योत्पत्तेरसम्भव इत्याशङ्कायामाह—कारणघटेनेति सर्पस्य स्फटाटोपादय यथा तदभिन्ना एव यथाऽऽविर्भवन्ति तिरोभवन्ति च तथैवाभिव्यक्तिविशिष्टघटादि कार्यमुच्यते सूक्ष्मावस्थाविशिष्टश्च स एव कारणमुच्यते ततो नासम्भव इति भाव। एतदेवाह—तथाभूतेति सर्व हि सर्वशक्तिकं सर्वत्र

१ सि क घटात्मनेत्र्य।

व्यक्तिशक्तिस्थूलतापत्त्या–पृथुबुध्न्यादिप्रकारेण व्यक्तिशक्तिरस्य, यदि शक्तिमत्या सूक्ष्मावस्थानादुत्तरकाल देशकालाद्यवबन्धापगमात् स्थूलतापत्त्या–इन्द्रियग्राह्यतया, [1]निर्मलदर्पणस्वरूपोपलब्धिवत् कर्मैव सद्वस्तु कर्तृ भवति, मृद एव घटत्वात्–मृदेव हि घटो भवति, घटमात्मानमात्मनाऽवस्थान्तरमात्रविशिष्टमवस्थान्तरमात्रविशिष्टेन करोति, कर्मण एव कर्तृत्वाभ्युपगमात्, कुलालदण्डादीनां तर्हि साधनत्वाभाव., स्वयमेव मृद कर्तृकर्मत्वाभ्युपगमाद्घटस्यैवेति चेन्न, अत एव तत्साधनत्वात्, वीरणादितोऽकरणात्, असदकरणादिहेतुभ्यो मृद्येव सन्त घट कुलालचक्रदण्डादयोऽभिव्यञ्जयन्त कर्तृकरणसम्प्रदानापादानाधिकरणादिभाव प्रतिलभन्ते तद्विषयमेव, न वीरणादिविषयम्, न तन्त्वादिविषयम्, तदात्मगतव्यक्तिशक्तिप्रतिनियतस्वसाधनक्रमसमावेशादेव तानि च कारणानि परस्परोपजनितकार्यसाधनशक्तीनीत्येकप्रव घेन प्रवर्त्तमानानि कारणानीत्युच्यन्ते नान्यविषयाणि, तस्मात् कुलालादीनामपि तथैव कर्तृत्वादिभावोपपत्ते घटेनैव घट क्रियते इति साधूक्तम्, एव दृष्टान्तमात्मनैवात्मान प्रकाशयति करोतीति प्रतिपाद्य दार्ष्टान्तिक प्रतिपादयति–तथैव सत्त्वेनेत्यादि, यथा कारणे कार्यस्य सत्त्वाद्घटेनैव घट क्रियते इत्युक्त तथा कारणे कार्यस्य सत्त्वात् सत्त्वेन सुखप्रकाशादिकारणात्मना तदात्मक सत्त्वमेव प्रकाश्यते मृद्घटावस्थावत्, तद्दर्शयति–शब्दादिप्रकाशेनापृथग्भूतप्रकाशादितत्त्व किं तत् ? आकाशादि, रूपाद्यपृथग्भूततत्त्वाया मृदो पैटात्तदपृथग्भूत[त]त्त्वघटादिप्रकाशवत्, प्रकाशापृथग्भूतेन प्रकाशापृथग्भूततत्त्व प्रकाश्यत इत्यर्थ । प्रकाशापृथग्भूतावेव प्रवृत्तिनियमावपीति तद्दर्शयति–शब्दादिप्रवृत्त्या शब्दादिनियमेन, तदप्याकाशादि यथा प्रकाशापृथग्भावात् प्रकाश्यते तथा प्रवर्त्यते नियम्यते चेति ।

तद्विस्तरेण पर्यायशब्दाख्यानेन भावयति—

अपृथग्भूततत्त्वेनैव सत्त्वेन प्रकाशेन प्रवृत्तिसत्त्वेनानपेक्ष्यया स्वशक्त्या स्वव्यक्तिरावि-

परिणामिनि सर्वविकारजननशक्तिमत्त्वात्, तथा च मृद सर्वविकारजननसामर्थ्येऽपि देशकालाकारनिमित्तप्रनिबन्धान्नैकदा निखिलभावानामभिव्यक्ति, यथा कुङ्कुमस्य काश्मीरेऽभिव्यक्ति, न पाञ्चालादिषु, निदाघे काले न प्रावृषोऽभिव्यक्ति, न मृगी मनुष्यं प्रसूते तस्यां मनुष्याकारसामग्रीप्रतिबन्धात्, नापुण्यवान् सुखं भुङ्क्ते, तत्र पुण्यनिमित्तस्याबन्धात्, एतेषामनवधानामपगमे यथा निर्मले दर्पणे मुखस्योपलब्धिस्तथैव यथाभिव्यञ्जकसामग्रीसमवधानं सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मबृहद्बृहत्तरबृहत्तमादिक्रमेण स एव घट कर्त्ताऽभिव्यक्तिविषयत्वलक्षण कर्मत्वमुपैतीति भाव । मृदेव चूर्णपिण्डघटकपालकणाकारपरिणतिपरम्परां क्रमवतीमुद्वहतीत्याह–मृद एवेति । केवलमवस्था एव आविर्भावतिरोभावधर्मिका धर्मी तु कूटस्थनित्य इत्याशङ्कायामाह–अवस्थान्तरमात्रेति तथा चावस्थाद्वारेणावस्थावतोऽपि परिणामशालितया न कौटस्थ्यमिति भाव । कार्येण सम्बद्धमेव कारण साधक भवतीति कार्यसत्त्वे एव कारणानां कारणत्वमित्याह–अत एवेति । एवं प्रकाशात्मक सत्त्वमपि प्रकाशते शब्दादिरूपेणेत्याह–कारणे कार्यस्य सत्त्वादिति । शब्दादीति, शब्दतन्मात्रादिप्रकाशेनाकाशादिप्रकाशो कारणापृथग्भूतो भवति, सूक्ष्माकाशाख्येन स्थूलमाकाश भवति, तन्मात्रपदेनोपभोगयोग्यसकलविशेषसम्बन्धो व्यवच्छिद्यते, न तु गुणान्तरसम्पर्क सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात्, तामसाहङ्कारात्तन्मात्राण्याविर्भवन्ति तत्र सत्त्वरजस्तमसामपृथग्भूततत्त्वत्वस्य प्रागुपपादितत्वात् प्रकाश एव प्रवृत्तिर्नियमश्चेत्याशयेनाह–प्रकाशापृथग्भूतावेवेति । प्रकाशात्मकयो रजस्तमसोरिति विकल्पाभ्युपगमात् प्रवृत्तिप्रकाशयोर्नियमप्रकाशयोश्चापृथग्भूतत्वम्, तथा च प्रकाशात्मकसूक्ष्माकाशेन प्रकाशात्मकस्थूलाकाश क्रियत इति भाव । सत्त्वं रजस्तमोभ्यामपृथग्भूततत्त्वमत एव प्रकाशात्मकसत्त्वमेव प्रवृत्त्यात्मकं सत्त्वं तेन स्वात्मप्रकाशनेऽन्यानपेक्षेण स्वव्यक्ति नियत इत्याह–अपृथग्भूततत्त्वेनैवेति । सत्त्वात् पृथग्भूतो गुण कश्चिन्नास्त्येवेति सूचयत्येवकार इत्याह–एव

1 सि पृथक्० । 2 सि क निर्मज्यद० । 3 सि क कर्तृरेवकर्तृत्वा० । 4 सि क नियतश्च सा० । 5 सि क घटे ।

भाव , आविर्भावेन प्रवृत्त्या प्रवृत्तिसत्त्वेनानपेक्षा स्वव्यक्तिराविर्भाव[1] प्रवृत्ति , स्वशक्त्याऽऽविर्भावेन स्वनियत्या नियमसत्त्वेनानपेक्षा स्वव्यक्ति स्वप्रवृत्ति स्वनियम इति प्रकाश एव प्रवृत्तिर्नियमश्च, एव प्रवृत्तिरेव चेतरद्वयम्, नियम एवेतरद्वयम् ।

अपृथग्भूततत्त्वेनेत्यादि, अपृथग्भूततत्त्वत्वादेव तेन सत्त्वेन प्रकाशेन प्रवृत्तिसत्त्वेनेति प्रकाशप्रवृत्त्योरैक्य दर्शयति, एवकारेणावधारणार्थेन ततः पृथग्भूतार्थाभावञ्च दर्शयति, अत एवाह–अनपेक्ष्यया स्वशक्त्या, यदुक्त भवति प्रकाशेनापृथग्भूततत्त्वेन सत्त्वेनेत्यादिपर्याया तदुक्त भवति प्रवृत्तिसत्त्वेन प्रवृत्त्या स्वशक्त्या [स्व] व्यक्तिराविर्भाव 'जनी प्रादुर्भावे' प्रादु प्राकाश्ये [जन्मनि च] प्रकाशो जन्माभिव्यक्तिरित्यनर्थान्तरम् । प्रकाशात्मयोरेव प्रकाश इति दर्शयति आविर्भावेन प्रवृत्त्या प्रवृत्तिसत्त्वेन प्रवृत्तिसत्त्वमेवानपेक्षा स्वव्यक्ति –स्वत पृथग्भूतप्रकाशनियमानपेक्षा स्वात्माभिव्यक्तिरित्यर्थ , तत्पर्यायकथनमाविर्भाव प्रवृत्तिरिति, तथा नियमसत्त्वेनानपेक्षेत्यादिना ग्रन्थेन प्रकाशप्रवृत्त्यनर्थान्तरभूतो नियम एव सत्त्व रजश्चेत्यत आह–स्वशक्त्याऽऽविर्भावेन स्वनियत्या, या च सा ? नियमेनानपेक्षा स्वव्यक्ति पूर्ववत् स्वप्रवृत्ति स्वनियम इत्येकार्थ इति प्रागुपपादितत्वात् प्रकाश एव प्रवृत्तिर्नियमश्च, यस्मात् प्रकाशमान प्रवर्त्तते नियतश्चार्थ इति, एव प्रवृत्तिरेव चेतरद्वय यस्मात् प्रवर्त्तमान प्रकाशते नियतश्च, नियम एवेतरद्वय नियतो ह्यर्थ प्रकाशते प्रवर्त्तते, तस्मादिहापि तदेव भावितमैक्यम् ।

कथ तर्ह्येकमेव प्रकाशप्रवृत्तिनियमभेदप्रत्ययव्यपदेशभाग्भवतीति ? अत्रोच्यते—

अत एषामेकपुरुषप्रवृत्तश्यामायताक्षप्रलम्बबाहुत्ववत्तथैकवस्तुस्वतत्त्वभूताभिधानप्रयोजनकार्याणामव्यतिरेकैकवृत्तितेति ।

(अत इति) अत एषामेकपुरुषप्रवृत्तश्यामायताक्षप्रलम्बबाहुत्ववत्–यथैकस्मिन् पुरुषे प्रवृत्तानि तदव्यतिरिक्तानि श्यामत्वमायताक्षत्व प्रलम्बबाहुत्वमित्येतानि भिन्नानीव तद्भेदप्रत्ययव्यपदेशभाञ्जि भवन्ति तथैकवस्त्वित्यादिनोपसहरति–तथैकस्य वस्तुन स्वतत्त्वभूताना तदभिधानप्रयोजनाना सत्त्वर-

धारेणेति । पृथग्भूतगुणाभावादेव सत्त्व स्वकार्यव्यक्तौ नान्यापेक्षमित्याह–**अनपेक्ष्ययेति** । यथा प्रवृत्त्याद्यपृथग्भूतं प्रकाशात्मक सत्त्व स्वशक्त्यैवान्यानपेक्ष प्रकाशते तथैव प्रकाशाद्यपृथग्भूतं प्रवृत्त्यात्मक रज स्वशक्त्यैवान्यानपेक्षमाविर्भवतीत्याह–**यदुक्त भवतीति** । आविर्भाव प्रकाश प्रवृत्तिर्नियम इत्यनर्थान्तरमित्याह–**तत्पर्यायकथनमिति** । सत्त्वेन रजसा च तमस ऐक्यमादर्शयितुमाह–**तथा नियमसत्त्वेनेति** । प्रकाशमानस्यैव प्रवर्त्तमानत्वान्नियतत्वाच्च प्रकाश एव प्रवृत्तिनियमौ, प्रवर्तमानस्यैव प्रकाशमानत्वान्नियतत्वाच्च प्रवृत्तिरेव प्रकाशनियमौ नियतस्यैव प्रकाशमानत्वात् प्रवर्त्तमानत्वाच्च नियम एव प्रकाशप्रवृत्ती, तस्य तस्यैव तथातथाभावादित्याह–**प्रकाश एवेति** । प्रकाशप्रवृत्तिनियमानामेकत्वे प्रकाशतेऽय प्रवर्त्तते नियम्यत इति कथ ज्ञानवैलक्षण्य तस्मात् रूपरसवद्भिन्नज्ञानविषयत्वात्तेषा भेद एव, प्रकाशमान एव प्रवर्त्तते नियतश्च प्रवर्त्तमान एव प्रकाशते नियतश्च नियत एव प्रकाशते प्रवर्त्तत चेति हेतुहेतुमद्भाव्यपदेशात्तेषां भेद एव कथमेकस्य तदुपपद्यत इत्याशङ्कायामाह–**अत एषामिति** यथा श्यामत्वायताक्षत्वप्रलम्बबाहुत्वादयो विशेषा पुरुषाव्यतिरेकिणोऽपि भेदप्रत्ययव्यवहारभाजस्तथैव प्रकाशप्रवृत्तिनियमा सत्त्वरजस्तमांसि चैकात्मभूतान्यपि भेदव्यपदेशभाञ्जि भवन्तीत्याह–**तथैकस्येति**, सत्त्वस्यैव रजस एव तमस एव चैकस्य वस्तुन इत्यर्थ । सत्त्वरजस्तमसां परस्परं भेदमभ्युपगम्य सत्त्वमधिकृत्य विकल्पद्वयमारच्य्यैक्यमापाद्य

१ सि क °पेक्ष्यास्वशक्ति । २ सि क °नपेक्षणे० ।

जस्तमसा तत्कार्याणाञ्च प्रकाशप्रवृत्तिनियमानामव्यतिरेकैकवृत्तिता, इति परिसमाप्त्यर्थं, एवन्तावदे-तया भावनयाऽऽपादितैक्याना सत्त्वादीना सत्त्वस्यात्मनैव कर्तृकर्मत्ववृत्तिरुक्ता परस्परस्वरूपापादनेन भेदमभ्युपगम्य ।

इदानीं फलाभेदान्नैव भेद इति प्रतिपादयिष्यन्नाह—

सत्त्वसत्त्वेनैव सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यते त्रयाणामपि सत्त्वरूपत्वस्यापादितत्वात्, यत्तत्सत्त्व सत्त्वमेव भवति नान्यद्भवति रजस्तमो वा तत्सत्त्वसत्त्व तेन सत्त्वसत्त्वेनैव प्रकाश्यते व्यज्यते, परिणामेन मृत्सत्त्वे यद्विद्यमानं सत्त्वसत्त्व तेनैव तद्व्यज्यते, स्वपरिणामेन सदेव हि सत्त्वेन परिणमति नासत्, यदुक्तम्भवति व्यक्तीभवतीति तदुक्तम्भवति प्रवृत्तिनियमानपेक्षेण सत्त्वसत्त्वेन सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यत इति, सत्त्वसत्त्वमिति च विशेषण रज सत्त्वतम सत्त्वाभ्याम्, तयोरपि त्वन्मतप्रसिद्ध्या भेदेऽस्मदुक्तवदभेद एव, सतो हि भाव सत्त्वं यस्मात्तदेव सद्भवति तस्मात्तदेव सत्त्वं तत्त्व तद्भावः परिणाम इत्यनर्थान्तरम् ।

(**सत्त्वसत्त्वेनैवेति**) सत्त्वसत्त्वेनैव [सत्त्व] सत्त्व प्रकाश्यते त्रयाणामपि सत्त्वरूपत्वस्यापादितत्वात्, सत्त्वसत्त्व रज सत्त्व तम सत्त्वमिति भिद्यते, तस्याभेद फलाभेदादापाद्यतेऽधुना, यत्तत्सत्त्व सत्त्वमेव भवति नान्यद्भवति रजस्तमो वा, तत्सत्त्वसत्त्व तेन सत्त्वसत्त्वेनैव प्रकाश्यते व्यज्यते तदेव, सत्त्वस्य सत्त्वस्यैव भवन व्यज्यते स्फुटीक्रियते, पूर्ववत् कर्तृकर्मभावोऽवस्थावशात्, तद्दर्शयति—परिणामेन मृ सत्त्वे यद्विद्यमान सत्त्वसत्त्व—घटप्रकाशसत्त्व तेनैव तद्व्यज्यते, स्वपरिणामेन सदेव हि सत्त्वेन परिणमति नासत्, यथोक्तम् 'अत्थित्त अत्थित्ते परिणमति' (भग श १ उ २ सू ३३) इति, यदुक्त भवति व्यक्तीभवतीति तदुक्त भवति सत्त्वसत्त्वेन सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यत इति, सत्त्वसत्त्वमिति च विशेषण रज·सत्त्वतम·सत्त्वाभ्याम्, तयोरपि त्वन्मतप्रसिद्ध्या सत्यपि भेदेऽस्मदुक्तवदभेद एवेत्यभिन्नफलत्वादैक्यमापाद्यम्, किं कारण ? यस्मात् सतो हि भाव सत्त्वम्, यस्मात्तदेव सद्भवति तस्मात्तदेव सत्त्व तत्त्व तद्भाव परिणाम इत्यनर्थान्तरम्, 'तद्भाव परिणाम·'

यथा कर्त्ता घटेनैव कर्म घट क्रियते सत्त्वस्यात्मनैव सत्त्वस्यात्म भवतीत्युक्तमित्युपसंहरति—**एव तावदिति** । सत्त्वादीनां भेदाभ्युपगमेऽन्यतमेनासाध्यभूतस्य कस्यचित्फलविशेषस्याभावात्तेष्वन्यतम यथेच्छमेकमेवाभ्युपगन्तु युक्तमिति वक्तुमुपक्रमते—**सत्त्वसत्त्वेनैवेति** सत्त्वादीनां परस्परमैक्यस्यापादितत्वात् कर्तुरेव कर्मत्वाच्च सत्त्वाद्याश्रयेण नव विकल्पा भवन्ति, तत्र प्रथमो विकल्पोऽयम्, सत्त्वस्वरूपेण सत्त्वेन सत्त्वस्वरूप सत्त्व प्रकाश्यत इत्यर्थ । एवकारव्यवच्छेद्यमाह—**यत्तत्सत्त्वमिति** तदेव सत्त्वसत्त्वमेव, सुखप्रकाशादिकारणात्मना सत्त्वेन कर्तृभूतेन तदात्मकस्य सत्त्वस्यैव कर्मभूतस्याविर्भाव इत्याह—**सत्त्वस्येति** । **परिणामेनेति**, वस्तुन आत्मीयो भाव एव परिणाम, ततश्च मृद सत्त्वसत्त्व स्वो भावस्तस्मात्तेनैव तद्व्यज्यत इति भाव । तदेव स्फुटयति—**स्वपरिणामेनेति** । तत्रार्षे मानमाह—**यथोक्तमिति** । व्यक्तीभवतीत्युच्यमाने प्रकाशात्मकतत्त्वस्यैव लाभ इत्याशयेनाह—**यदुक्त भवतीति** । सत्त्वस्य सत्त्वमिति विशिष्योक्ते प्रयोजनमाह—**सत्त्वसत्त्वमिति चेति** । सत्त्वरजस्तमसामनन्यत्वेनात्र सत्त्वरूपस्य सत्त्वस्यैव ग्रहण न तु रजोरूपस्य तमोरूपस्य वा सत्त्वस्येति भाव । सूत्रकृद्वचनमपि प्रमाणयति—**तद्भाव इति** । तस्य भावस्तद्भाव, कर्मणि षष्ठी भवतरकर्मकत्वात्, तदेव मृद्द्रव्यं तेन तेनाकारेण भवति न कूटस्थमवतिष्ठते

१ मि क °रक्तया ।

(तत्त्वा अ ५ सू ४१) इति वचनात्, नहि प्रवर्त्तमान न किञ्चिदपेक्षते इति प्रवृत्तिनियमानपेक्षेणेति सत्त्वसत्त्वेनेति।

एव रज सत्त्वेन सत्त्वसत्त्वम्, किमुक्तम्भवति व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या तयैव प्रवृत्त्यात्मिकया व्यक्त्येत्येतदुक्तम्भवति, एव तम सत्त्वेन सत्त्वसत्त्वम् किमुक्तम्भवति व्यक्तिनियमपरिणामेन तयैव नियमात्मिकया व्यक्त्येत्येतदुक्तम्भवति, एवमेव रज सत्त्वेन सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या प्रवृत्त्यैवेत्युक्तम्भवति, रज सत्त्वेन रज सत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या प्रवृत्त्यैवेत्युक्तम्भवति, रज सत्त्वेन तम सत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या प्रवृत्त्यैवेत्युक्तम्भवति, तथा तम सत्त्वेन सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिनियतिपरिणत्या नियमेनैवेत्युक्तम्भवति, तम सत्त्वेन रज सत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिनियतिपरिणत्या नियमेनैवेत्युक्तम्भवति, तम सत्त्वेन तम सत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिनियतिपरिणत्या नियमेनैवेत्युक्तम्भवतीति।

(एवमिति) एव रजःसत्त्वेन सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यत एवेति वर्त्तते, पूर्ववद्व्यक्तिरिति प्रकाशैकार्थ्यम्, किमुक्त भवति व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या—प्रकाशनप्रवर्त्तनपरिणामेन तयैव प्रवृत्त्यात्मिकया व्यक्त्येत्येतदुक्त भवति इत्यैक्य दर्शयति। एव तम सत्त्वेनेत्यादि। व्यक्तिनियमपरिणामेनेत्यक्षरविपर्यासमात्रेण भेदादर्थैक्यापादन गतार्थम् यावद्व्यक्त्यैवेत्युक्त भवतीति। सत्त्वेनैव व्यक्त्यात्मना प्रवृत्तेन नियतेन चावश्य भवितव्यमन्यथा तत्स्वरूपाभावादित्युक्तत्वात्। एवमेव रज सत्त्वेन सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या प्रवृत्त्यैवेत्युक्त भवति, सतो हि भाव सत्त्वम्। रज सत्त्वेन रजः सत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या प्रवृत्त्यैवेत्युक्त भवतीति तथैव गमनीयम्, तथा रजः सत्त्वेन तम सत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिप्रवृत्तिपरिणत्या प्रवृत्त्यैवेत्युक्त भवतीति,। तथा तम सत्त्वेन [सत्त्व]-

न सर्वथोत्पद्यते नापि सर्वथोच्छिद्यते तस्मात् सामान्यरूप परिणाम, अनुवृत्तिरूपत्वात्, पिण्डस्थासकोशकुशूलादिषु स्वरूपापरित्यागेन मृद्द्रव्यं ह्यनुवर्तते ततो मृद्द्रव्यस्य समानभाव सामान्य मृद्द्रव्यमेव तदेव समानं भवति, तथा च द्रव्यस्य स्वो भाव आत्मलाभोऽवस्थान्तरप्राप्ति तदेव स्वं तत्त्व परिणाम इति सूत्रार्थ। अत एव सत्त्व तत्त्व तद्भाव परिणाम इति पर्यायकथनम्। सत्त्वस्वरूप एव प्रकाशप्रवृत्तिनियमानाम् तल्लीनत्वात् सत्त्व प्रकाशनाय नान्या प्रवृत्तिनियमौ अपेक्षत इत्याह–तद्धीति। अथ रजोरूप यत्सत्त्व तेन सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यत इति द्वितीय विकल्पमाह–एवमिति। प्रवृत्त्यात्मप्रकाशसत्त्वेन प्रवृत्त्यात्मकं प्रकाशसत्त्वं प्रकाश्यत इत्यर्थं स्फुटयति–किमुक्त भवतीति। एव तमोरूप यत्सत्त्व तेन सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यत इति तृतीयं विकल्प दर्शयति–एव तम सत्त्वेनेति। नियमात्मप्रकाशसत्त्वेन नियमात्मकं प्रकाशसत्त्वं प्रकाश्यत इति नियमप्रकाशयोरैक्यमाह–व्यक्तीति। अथ रजोरूपेण सत्त्वेन सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यत इति चतुर्थमाह–एवमेवेति। प्रवृत्तिप्राधान्येनाय विकल्प प्रकाशात्मकप्रवृत्तिसत्त्वेन प्रकाशात्मकप्रवृत्तिसत्त्वं प्रकाश्यत इति प्रकाशप्रवृत्त्योरैक्यमाह–व्यक्तीति। रजोरूपेण सत्त्वेन रजोरूपं सत्त्व प्रकाश्यत इति पञ्चममाह–रज सत्त्वेनेति। पूर्ववत् प्रवृत्तिप्रधानोऽय विकल्प प्रकाशप्रवृत्त्योरैक्यविषय। एवं रजोरूपेण सत्त्वेन तमोरूप सत्त्व प्रकाश्यत इति षष्ठमाह–तथा रज इति अयमपि प्रवृत्तिप्रधान प्रकाशप्रवृत्त्योरैक्यविषयो विकल्प। अथ तमोरूपेण सत्त्वेन सत्त्वसत्त्व प्रकाश्यत इति सप्तममाह–तम सत्त्वेनेति, नियमप्रधान प्रकाशनि

१ सि क रूपादिभा°।

सत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिनियतिपरिणत्या नियमेनैवेति, नियतो हि भावो व्यज्यते प्रवर्त्तते, तथा तम - सत्त्वेन रज सत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिनियतिपरिणत्या नियमेनैवेत्युक्त भवतीति, [तम सत्त्वेन तम सत्त्व प्रकाश्यते व्यक्तिनियतिपरिणत्या नियमेनैवेत्युक्त भवतीति]

तदेव भावितम्—

एवमेव च सत्त्वप्रकाशेन सत्त्वप्रकाशो रज प्रकाशस्तम'प्रकाशश्च प्रकाश्यते, रज.प्रकाशेन सत्त्वप्रकाशो रज प्रकाशस्तमःप्रकाशश्च प्रवर्त्यते, तम प्रकाशेन सत्त्वप्रकाशो रज प्रकाशस्तम'प्रकाशश्च नियम्यत इति त्रयोऽप्यर्था ऐक्यमापादनीया ।

एवमेव चेत्यादि, यथा सत्त्वरजस्तमसा नवापि विकल्पा उक्तास्तथा सत्त्वप्रकाशेन सत्त्वप्रकाश प्रकाश्यत इति, सत्त्वप्रकाशेन रज प्रकाश तम'प्रकाशश्चेति त्रय , रज प्रकाशेन सत्त्वप्रकाशो रज प्रकाशस्तमःप्रकाशश्चेति त्रय , तम प्रकाशेन सत्त्वप्रकाशो रज प्रकाशस्तम प्रकाशश्चेति त्रयो विकल्पा प्रकाश्यते प्रवर्त्यते नियम्यत इत्यनेनैव ग्रन्थेन त्रयोऽप्यर्था ऐक्यमापादनीया प्रत्येक नवस्वपि योज्या इत्यर्थ । एष दार्ष्टान्तिकोऽप्यर्थो व्याख्यात ।

स इदानीं दृष्टान्तेन साधर्म्येणोपसंह्रियते—

सर्वाप्येषा मृद्घटव्यक्तिशक्तिस्थूलतैव, तथा सत्त्वप्रकाशादिप्रपञ्चा व्यक्तिरेकैव सत्त्वमिति वा रज इति वा तम इति वा प्रधान इति वा यथेच्छसि तथाऽस्तु सर्वथाऽप्येकस्य कारणाख्यस्य वस्तुन सूक्ष्मस्य स्थूलतैव व्यक्तिरिति। यदुच्यते रज. शब्दकार्यं प्रख्याय तदात्मना व्यवतिष्ठमानं सत्त्वतमसो शब्दात्मभावाय प्रवृत्तिं प्रख्यापयतीति तदपि पूर्ववत् प्रश्नद्वय कृत्वा प्रकाशस्थाने प्रवृत्तिं कृत्वा सर्वमनुगन्तव्य यावद्वायुमिति, तथा तमः शब्दकार्यमित्यादि तथैवानुगन्तव्य प्रकाशस्थाने नियमं कृत्वा यावल्लम्बनपाषाणमिति ।

(**सर्वापीति**) सर्वाप्येषा मृद्घटव्यक्तिशक्तिस्थूलतैव यथा प्रागुपवर्णिता कारणे कार्यस्य सत्त्वा मृद्घनभिव्यक्ताया घटव्यक्तिशक्ते स्थूलता—ऊर्ध्वग्रीवादिव्यक्तेन्द्रियग्राह्यता सैकैव तथा सत्त्व-

यमयोरैक्यविषयो विकल्प । तमोरूपेण सत्त्वेन रजोरूपं सत्त्व प्रकाश्यत इत्यष्टममाह—**तथा तम इति,** नियमप्रधान प्रकाशनियमाभेदविषयो विकल्पोऽयम् । एव तमोरूपेण सत्त्वेन तमोरूप सत्त्वं प्रकाश्यत इति नवम नियमप्रधान प्रकाशनियमाभेदविषय विकल्पमाह—**तम सत्त्वेनेति,** तदेव सत्त्वरजस्तमसां फलाभेदादैक्यमापादितम् । फलस्याप्यैक्यमाह—**एवमेव चेति,** पूर्वोक्तनवविकल्पक्रमेणैव सत्त्वरजस्तमसा प्रकाशेन सहैक्यविषया नवापि विकल्पा विज्ञेया इत्याह—**यथेति,** मूल व्याख्या च स्फुटार्थैव । यथा कारणे कार्यस्य सत्त्वाद्घटेनैव घट क्रियत इति ग्रन्थेनोक्तदृष्टान्तसाधर्म्येण दार्ष्टान्तिक-प्रकृतोऽर्थो वर्णित इत्याह—**एष इति।** यथा मृदि स्थासकोशकुशूलघटकपालादयोऽवस्था अव्यपदेश्यरूपेण शक्त्यात्मनाऽभेदेन सत्य एव, क्रमोपनिपतिततत्तत्सहकारिसमवधानक्रमेण च तासा मृदेव कर्त्री तथातथाव्यपदेश्येन्द्रियग्राह्यात्यतमावस्थाभाग भवति तथा सत्त्वाद्यतमदव्यतलीनप्रकाशप्रवृत्तिनियमलक्षण वस्तु तथातथा प्रकाशते ततो गुणत्रयाभ्युपगमो निरर्थक एवात एवात्मकैककारणमेव शब्दादीत्याशयेनाह—**सर्वाप्येषेति** मृदेव यथा स्वगतां पृथुबुध्नाद्याकारेण व्यक्तिशक्तिं प्रति प्रतिनियतानां परस्परापजनितकार्यसाधनशक्तीनां स्वसाधनानां क्रमेण समाविशात् घटाद्यात्मा मृद्भवति तथैवैकस्मादेव निखिलाभिव्यक्तिरित्येक सूक्ष्मं कारणमेव व्यक्तात्म भवतीत्येककारणपूर्वकमेवेद जगदित्याशयेनाह—**यथेति** । तत्र नामविशेषे नाग्रह

१ सि क नियतिप्रवृत्तिपरिणत्या ।

प्रकाशादिप्रपञ्चा व्यक्तिरेकैव-एकार्थविषया, 'सत्त्वमिति वा रज इति वा तम इति वा प्रधान इति वा यथेच्छसि तथास्तु सर्वथाऽप्येकस्य कारणाख्यस्य वस्तुनः सूक्ष्मस्य स्थूलैव व्यक्तिरिति तद्विषया व्याख्यायेत इति, इति विचारपरिसमाप्त्यर्थः, यत् प्रतिज्ञातं सत्त्वं प्रकाशात्मकयोः रजस्तमसोः शब्दभावाय व्यवतिष्ठते तत एकात्मकैककारणमिति तत् साधयन्नधामेति, त्वया यदुच्यते रज शब्दकार्यमित्यादि ग्रन्थ स्यापि समानदोषापादनार्थोऽतिदेश भाष्य एव सुलिखितातिदेशोपायत्वान्न विलिख्यते विशेषणविन्यासोपायश्च सुलिखित एव प्रकाशस्थाने प्रवृत्तिं कृत्वेत्यादि सर्वमनुगन्तव्य यावद्वायुमिति । तथा तम शब्दकार्यमित्यादि तथैवानुगन्तव्य यावत्पाषाणमिति ।

एवमवमायितप्रसङ्ग इदानीं साधनमाह—

अतस्त्रीण्यप्येकम्, अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपभेदात्मकत्वात्, वरणादितमस्त्ववत् ।

अतस्त्रीण्यप्येकमित्यादि तमस्त्ववदिति, सत्त्वरजस्तमांसि त्रीण्यपि प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकानि जात्यन्तराभिमतान्येकम्, वस्तुतः त्रित्वस्यातन्त्रत्वाद्भिन्नमप्यभिन्नमिति पक्षार्थः, परमतापेक्षया प्रधानमैक्यासिद्धेः साध्य, त्रीण्यपि च परस्परसिद्धानि धर्मित्वेनास्माकञ्च वस्तुशक्तित्वभेदेनेतीत्थं साध्यते, अन्यथा त्रीणि चैकञ्चेति विरुद्धं स्यात्, अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपभेदात्मकत्वात्—भूत भवन भावो भूतिरिति [भावे] निष्ठाविधानात्, अपृथग्भवन सङ्कलैकीभावेनावस्थान तदिदमपृथग्भूत समवस्थान तदेव स्वरूप भेदाश्चात्मा यथा तानि सत्त्वादीनि अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपभेदात्मकानि तद्भावात्, क्षीरोदकवद्देशकालभेदेन सहभवनेऽपि सङ्कलैकी[3]भावस्थानस्वरूपत्वाविशेषणात् कचित् कदाचित्

इत्याह-**सत्त्वमिति वेति** । एकात्मकैककारणत्वानभ्युपगमे साङ्ख्यस्य स्वोक्तवचननिरूपणाशक्यतामुद्भावयितु प्रक्रान्त विचारमुपसंहरति-**इतिरिति** । गुणत्रयादेशवाक्ये सत्त्वविषयमेव-वाक्य निर्दिश्य कृत विचारमेव रजोविषयवाक्ये तमोविषयवाक्ये चातिदिशति **त्वया यदुच्यत इति** । अत्र भाष्य पूर्णतया न गम्यते । अतिदेशोऽयमाचार्येणैव नर्त्तक्या इति ग्रन्थ यावद् बोध्य इति प्रतिभाति । अथ सत्त्वरजस्तमसामैक्य साधयितुमाह-**अत इति** । त्रीण्यप्येकमिति त्रित्वविशिष्टे एकत्वस्य विधान व्याहतार्थं भवतीति पक्षार्थं विशदयति-**वस्तुत इति,** तन्त्रं-प्रधानमतन्त्रमप्रधानमित्यर्थः, विशेषणस्याप्रधानत्वमविवक्षितत्वादुपलक्षणत्वाद्वा भवत् भवता जात्यन्तरत्वेन त्रित्वतया यान्यभिमतानि सत्त्वादीनि तानि एकत्वविशिष्टान्येवेति भाव । तच्चैकत्व साङ्ख्यानामसिद्धमत साध्यत इत्याह **परमतापक्षयेति** साङ्ख्यमतापेक्षयेत्यर्थः, तेषा मते सत्त्वादीनां परस्परं सिद्धत्वाद्धर्मित्वम् अस्माकमपि सुखदुःखमोहात्मकाना तथा वस्तुशक्तिविशेषतया सिद्धत्वाद्धर्मित्वं नातो धर्म्यप्रसिद्धिरित्याह-**त्रीण्यपि चेति** । प्रतिज्ञाते हेतुमाह-**अपृथगिति** । अत्र भूतशब्दो भावे क्तप्रत्ययान्त, धात्वर्थमात्रस्य भावत्वाद्भवनार्थो भूतशब्द इत्याह-**भूतमिति** । **निष्ठाविधानादिति,** व्याकरणे क्तप्रत्ययस्य निष्ठासञ्ज्ञा कृता क्तप्रत्ययस्य भावेऽपि विधानान्निश्चय । हेत्वर्थं स्फुटीकरोति-**अपृथग्भवनमिति,** अय भाव जात्यन्तरत्वेन भवताभिमतानि सत्त्वरजस्तमांसि वस्तुतोऽभिन्नान्येव सङ्कलैकीभावेनावस्थितानामपि तेषा स्वस्वस्वभावेष्ववस्थितत्वात्, यथा रूपयौवनसाधुशीलादिगुणसम्पन्ना कुलस्त्री सत्त्वस्य रूपमुपदिश्यते सा भर्त्तुः सुखावहा भवति सपत्नीना दुःखाय रागिणां मोहाय च क्षत्रिया प्रहरणकृतापराधा दस्युसनामभिनिघ्नती काचित् रजसो रूपमित्यपदिश्यते दस्युभिरुपद्रुतानां त्रायमाणाना सुखावहा भवति तेषा दस्यूना प्रहारदुःखाय प्रत्राय्यमानानाञ्च विषादाय घनाघना महानीलस्तोयाध्मातस्तडिद्विलसित सबलाकस्तमसो रूपमित्यपदिश्यते स च सञ्जीकृतबीजोपकरणाना कर्षकाणां सुखाय अनाच्छादितवेश्मनां दुःखाय प्रोषितभर्तृकाणां मोहाय च तत्र यः सुखहेतुस्तत्सुखात्मक सत्त्वं यद्दुःखहेतुस्तद्दुःखात्मक तमः यो मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तम इत्येकम

१ सि भवनस्य । क भवनभस्य । २ सि क °स्थानस्य । ३ सि° लैक्याव० ।

प्रथग्भवनाभावादित्युक्तं भवति, तत्स्वरूपभेदात्मकत्वञ्च वादिप्रतिवादिप्रसिद्धम्, दृष्टान्तो वरणादितमस्त्रवत्, यथा वरणसन्तापध्वंसननिर्भरत्वदैन्यगौरवाणां परस्परतो भिन्नानां छादनस्तम्भनविशरणारोचननिपाताधोगमनधर्माणां भेदात्मकत्वे सत्यपि मोहात्मकत्वम् सारूप्यानतिक्रमेणैक्यमपृथग्भवनसमवस्थानस्वरूपभेदात्मकत्वात् तथाऽस्मादेव हेतोः सत्त्वादीन्येकमिति ।

अत्राह—

अपृथग्भवनसमवस्थानस्वरूपभेदात्मकत्वमसिद्धं सुखदुःखमोहानां जात्यन्तरत्वात्, कथं पुनरेतदुपलभ्यते सुखदुःखमोहा जात्यन्तराणीत्यत्रोच्यते सुखं लघुप्रवृत्तिशीलं प्रकाशकं दृष्टम्, सुखाश्च करणप्रकाशाः, तस्मात् प्रवृत्तिनियमाभ्यामन्ये, तथा दुःखं चलमप्रकाशकं प्रवृत्तिशीलं दृष्टम्, दुःखाश्च करणप्रवृत्तयः, तस्मात् प्रकाशनियमाभ्यामन्याः तथा मोहो गुरुरप्रकाशको दृष्टः मूढाश्च करणनियमाः तस्मात् प्रकाशप्रवृत्तिभ्यामन्य इति, एवं आध्यात्मिकानां कार्यकरणात्मकानां सुखदुःखमोहमयत्वं बोध्यम् । सत्त्वरजस्तमांसि जात्यन्तराणि, लक्षणभेदात् चेतनशरीरवत्, लक्षणभेदश्च सत्त्वं लघुप्रवृत्तिशीलं प्रकाशकं दृष्टमित्युभाभ्यामन्यत्, रजश्चलमप्रकाशकं प्रवृत्तिशीलमित्युभाभ्यामन्यत्, मोहो गुरुरित्युभाभ्यामन्य इति ।

अपृथग्भवनसमवस्थानेत्यादि जात्यन्तरत्वसाधनानि यावद्गुरुरित्युभाभ्यामन्य इति, ननूक्तमन्वयो वीत एवात्राह—कथं पुनरेतदुपलभ्यते सुखदुःखमोहा जात्यन्तराणीति, अत्रोच्यते सुखं लघुप्रवृत्तिशीलं प्रकाशकं दृष्टम् सुखाश्च करणप्रकाशास्तस्मात् प्रवृत्तिनियमाभ्यामन्ये, तथा दुःखं चल-

---

प्यवस्थितस्वभावभेदात्मकत्वमतो न तानि जात्यन्तराणीति । अविनाभाववर्त्तित्वं सत्त्वादीनां 'अन्योऽन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः' इति वदता वादिनामपि सम्मतमेव, अत एवोच्यते—तत्स्वरूपभेदात्मकत्वञ्चेति । वरणादीनां कार्यं दर्शयति—छादनेति वरणादयो भिन्नस्वभावा अपि तमसोऽभिन्नत्वादेकरूपा एव सङ्क्लैकीभावेनावस्थिताः, अत एव च तेषां क्वचित् कदाचित् पृथग्भवनं नास्ति, एवं सत्त्वादयोऽप्यपृथग्भूततत्त्वत्वादविनाभाववर्त्तिनः सङ्क्लैकीभावेनावस्थिताः स्वरूपभेदेऽप्येकरूपा एवेति भावः । ननु सत्त्वरजस्तमसामेकीभावेनावस्थानस्यासिद्धत्वात्त्वदुक्तो हेतुरसिद्धः लक्षणभेदेन तेषां जात्यन्तरत्वादित्याशङ्कते—अपृथग्भवनेति । ननु पूर्वमेकात्मकैककारणपूर्वकत्वसमर्थनसमये वीतानुमानप्रतिज्ञावाक्यविचारे सत्त्वादीनामप्यन्वयरूपत्वमुक्तमेवातो न जात्यन्तरत्वमित्याशङ्कायामुच्यते—ननूक्तमिति । सत्त्वादीनां लक्षणभेदाद्भेद इत्याशयेन लक्षणान्याह—सुखमिति, सत्त्वमित्यर्थः, ऊर्द्ध्वगमनतिर्यग्गमनहेतुर्धर्मो लघुत्वं एतच्चाग्निवाय्वादिवस्त्वन्तरवृत्ति, प्रवृत्ते रजोधर्मत्वेन सत्त्वमप्रवृत्तिशीलम्, इदञ्च स्वरूपवर्णनम्, न तु लक्षणम् तमसोऽप्यप्रवृत्तिशीलत्वात्, एवमग्रेऽपि प्रकाशो बुद्ध्यादिवृत्तिरूपालोकः भातिकालोकश्च तत्कारणं सत्त्वं लघुत्वादेव, सत्त्ववृत्तिर्लघुत्वं दर्शयति—सुखाश्चेति, आहरणधारणप्रकाशनसाधनानां त्रयोदशप्रकाराणामिन्द्रियाणां करणानां प्रकाशाः, स्वस्वविषयग्रहणानुकूलानां वृत्तीनां स्वस्वविषयग्रहणौन्मुख्यरूपनैपुण्ये हेतुर्लाघवं भवति, तत्रैकादशेन्द्रियाणि बुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयोदशविधं करणम्, बुद्ध्यहङ्कारमनःकरणैराहृतं पञ्च ज्ञानकरणैः प्रकाशितं पञ्च कर्मकरणानि धारयन्ति, तस्मात् करणानामाहरणधारणप्रकाशा लघुत्वलक्षणसत्त्वकार्याः सुखरूपाः, अत एवोक्तं 'प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः' इति । एवञ्च सुखरूपं सत्त्वं प्रवृत्तिनियमाभ्यां रजस्तमोभ्यामन्यत् लघुत्वादिभ्य इति भावः । दुःखमिति रज इत्यर्थः, तस्य दुःखरूपत्वात्, चलं सक्रियत्वेन प्रवृत्तिशीलं न प्रकाशकारि च, करणमिदं चालयत् स्वकार्य प्रवर्त्तयत्, चलता च द्विविधा परिणामप्रस्पन्दभेदात् परिणामस्तु सर्वेषां गुणानां सतो भवति, प्रस्पन्दश्च रजस एव लक्षणम्, सोऽयं प्रस्पन्दः प्राणादीनां कर्मेन्द्रियवृत्तीनां वचनादीनां बाह्यानां द्रव्याणामुत्पतननिपतनभ्रमणादि, तत्र करणप्रवृत्तयः क्वचिदप्यवस्था-

1 मि क °त्वादिगौर० ।

मप्रकाशक प्रवृत्तिशील दृष्टम् दु खाश्च करणप्रवृत्तयस्तस्मात् प्रकाशनियमाभ्यामन्या, तथा मोहो गुरुरप्रकाशको दृष्ट, मूढाश्च करणनियमास्तस्मात् प्रकाशप्रवृत्तिभ्यामन्य इति । एतेनाध्यात्मिकाना कार्यकारणात्मकानामित्यादिनोत्तरेण ग्रन्थेन तैर्यग्योनादिससारगताध्यात्मिककार्यकारणात्मकभेदाना सुखदु - खमोहमयत्वातिदेश कार्यकारणात्मकत्वात्तेषामपीति । अस्य ग्रन्थस्यार्थव्याख्यान साधनैरेव क्रियते- सत्त्वरजस्तमासि आत्मान्तराणि लक्षणभेदात्, चेतनशरीरवत्, लक्षणभेदः- सत्त्व लघ्वप्रवृत्तिशील [प्रकाशक] दृष्टमित्यादि तत्साधन भाष्ये सुलिखितमिति न विवृणमहे, तथा रजस्तमसोरन्यत्वापादनसाधनान्यनुगन्तव्यानि यावद्गुरुरित्युभाभ्यामन्य इति ।

आचार्य उत्तरमाह-

ननु लक्षणभेदहेतुत्वमपि न, लघुत्वप्रकाशाप्रवृत्तिशीलत्वान्यपि ह्येकम्, अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपलक्षणभेदात्मकत्वात्, भिन्नलक्षणतमस्त्ववत् ।

ननु लक्षणभेदहेतुत्वमित्यादि यावत्तमस्त्ववत्, लक्षणभेदहेतुना लघुत्वादीनामप्यहेतुत्वम्, एतेनैव प्रत्युक्तत्वात्, कथम्? लघुत्वप्रकाशाप्रवृत्तिशीलत्वान्यप्येकम्, अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपलक्षणभेदात्मकत्वादिति भिन्नलक्षणतमस्त्ववत्, तथैव व्याख्येय लक्षणशब्दाधिकेन विग्रहस्तुतत्स्वरूपमेव लक्षण स एव भेदो यस्येति तस्मात् ।

तादृक्स्वरूपलक्षणभेदात्मकत्वमप्यहेतुरतो नानैन्यत्व सत्त्वादीनामितीतर आह-

न, अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपेत्याद्यसिद्धम्, तत्कथमिति चेत्-सुख मोहाद्गुरोरन्यत्, लघुत्वात्, लोष्ठादिवार्कतूल, दु खात् प्रवृत्तिशीलादन्यत्, अप्रवृत्तिशीलत्वात्, वायोरिवाकाशम्, दु खमोहाभ्यामप्रकाशकाभ्यामन्यत् प्रकाशकत्वात्, घटादिव प्रदीप, दु ख मोहाद-

---

नासमर्थत्वेन दु खरूपत्वात् प्रकाशनियमाभ्यां सत्त्वतमोभ्यामन्या इति भाव । **तथा मोह इति** तमसो गुरुत्व लक्षणम्, तच्च कायस्याधोगमनहेतुर्धर्मं लघुत्वविरोधिस्थितिहेतुभूतो धर्म इति यावत् तत एव करणान्यलसानि स्वविषयग्रहणासमर्थानि भवन्त्यतो मूढानि करणानीत्युच्यन्ते, तस्मात् प्रकाशप्रवृत्तिभ्यां सत्त्वरजोभ्यामन्यानीति विभिन्नलक्षणत्वात् सत्त्वादीनां आत्मान्तरत्वमिति भाव । सर्वथा वस्तूना सुखदु खमोहमयत्वातिदेशग्रन्थमभिदधाति-**एतेनेति, तैर्यग्योनादीति,** तैर्यग्योनमानुषदैवात्मको भौतिक सर्ग उच्यते पशुपक्षिमृगसरीसृपस्थावरास्तैर्यग्योना एकविध एव मानुष, ब्राह्मप्राजापत्यैन्द्रगान्धर्वासुरयक्षराक्षसपैशाचा देवा, एतत्सर्वं कार्यकारणवीतेऽग्रे व्यक्तीभविष्यति । तदेव लक्षणमुक्त्वा आत्मान्तरत्व साधयति-**सत्त्वरज इति ।** चेतनशरीरयाभोक्तृत्वभोगसाधनत्वरूपलक्षणभेदाद्भेदो भाव्य । अथ त्वदुक्तलक्षणभेदोऽपि न हेतु, सत्त्वरजस्तमसां प्रकाशप्रवृत्तिनियमानामपृथग्भूततत्त्वताया पूर्वं प्रसाधितत्वात् लघुत्वचलत्वगुरुत्वादीनामप्यपृथग्भूततत्त्वात् स्वस्वरूपेषु व्यवस्थितत्वाच्च आत्मान्तरत्वाभावाच्च नात्मान्तरत्वसाधकत्वमित्याशयेनोत्तरयति-**नन्विति ।** तत्र लघ्वप्रवृत्तिशील प्रकाशकमिति यदुक्तधर्मत्रय तस्यापि न चलाप्रकाशप्रवृत्तिशीलत्वादिभ्यो भेदोऽपि तु वरणाद्यात्मकतमस्त्ववदेकत्वमेवेत्याह-**लघुत्वेति ।** वरणसदनापध्वसनादीनां तमोलक्षणानां हि भिन्नस्वरूपत्वेऽपि तैर्न तमसो भेद किन्तु तेषां तम सारूप्यानतिवृत्तेरेकत्वमेव तथा लघुत्वप्रकाशाप्रवृत्तिशीलत्वानामपि लक्षणानां सत्त्वसारूप्यानतिक्रमादैक्यमपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपलक्षणभेदात्मकत्वादित्याह-**लक्षणभेदेति ।** तद्धेतोरप्यसिद्धिमाशङ्कते-**नेति ।** तामेवोपपादयति-**सुखमिति ।** एक एव लोष्टन्याय त सुखदु खमोहानां परस्पर

---

१ सि क °मन्ये । २ सि क °व्याभेदो । ३ सि क नान्यत्वे ।

चलादन्यत् चलत्वात् पर्वतादिव वायुः, सुखादप्रवृत्तिशीलादन्यत्, प्रवृत्तिशीलत्वात्, आकाशादिव वायु, मोह सुखदु खाभ्यामगुरुभ्यामन्यो गुरुत्वात्, अर्कतूलादिव लोहपिण्ड । दु:ख सुखात् प्रकाशकादन्यत्, अप्रकाशकत्वात्, प्रदीपादिव घट, अतश्च सुखत्वादु खत्वान्मोहत्वादित्यादयोऽप्यन्यत्वहेतव स्यु, शरीरेन्द्रियगत आत्मैकदेशस्तदेकदेशभूताभ्या रजस्तमोभ्यामन्य सुखत्वाल्लोष्टवत्, लोष्टादिर्हि सुखदुःखमोहै पुरुषभोग्यैरन्योऽन्यतोऽन्यैरुपेतः, एवं दु खमोहौ ।

न, अपृथग्भूतेत्यादि, हेत्वसिद्धिप्रतिपादनसाधनानि लोकप्रसिद्धदृष्टान्तानि यावत् प्रदीपादिव घट इति, लोष्टदृष्टान्तो वक्ष्यते सुखदु खमोहैः पुरुषभोग्यैरन्योऽन्यतोऽन्यैरुपेत इत्यतिदेशसाधनोक्तिकाले उत्तरत्र । अपृथग्भूतसमवस्थानस्वरूपेत्याद्यसिद्ध तत्कथमिति चेत्–तत्साधनैरेवोच्यते सुख मोहादुरोरित्यादि सुबोधत्वान्न व्याख्यैव परस्परान्यत्वसाधनकदम्बक यथा भाष्यलिखितमनुगन्तव्यम्, पुन –अतश्चेत्यादि, एतस्मादन्यसाधनप्रपञ्चात् सुखत्वादु'खत्वान्मोहत्वादित्यादयोऽप्यन्यत्वहेतव' स्यु, आदिग्रहणात् प्रसादादयोऽपीति, तत्प्रयोगदिगुपप्रदर्शनार्थमाह–शरीरेन्द्रियगत आत्मैकदेशस्तदेकदेशभूताभ्या रजस्तमोभ्यामन्य', सुखत्वाल्लोष्टवत्, यथा लोष्टो भोग्यो हि पुरुषस्य भोक्तु रुपभोगार्थप्रवृत्ते' कपोतोड्डयनार्थं क्षेपणादानादिषु सुख दृष्ट चलनपीडनादौ दु ख लोष्टो नु कपोतो न्वित्यादि सशयविपर्ययादिषु मोहः, तस्मात् सुख दु खमोहाभ्याम यत् लोष्टवत्, एव दु'खमोहावित्यतिदेश, दु ख शरीरेन्द्रियगत तदात्मैकदेशभूताभ्यामन्यत् दु खत्वाल्लोष्टवत्, मोह' सत्त्वरजोभ्यामन्यो मोहत्वाल्लोष्टवदिति ।

अत्र ब्रूम. सर्वेऽप्येतेऽन्यत्वहेतवोऽप्रसिद्धसाध्यधर्मसमन्वयव्यावृत्तय, पृथग्भूतसुखाद्यात्मकसत्त्वादिलघ्वादितूललोष्टादिवस्त्वभावात्, सर्वस्य त्रैगुण्याव्यतिरेकाच्च न चैषा विपक्षाद्व्यावृत्तिरस्ति, तूललोष्टादेरेव विपक्षत्वेन व्यवस्थानात्, साध्यसाधनोभयानन्वयो धर्म्यसिद्धिश्च, साध्याव्यावृत्त्यादिदोषश्च, स्वत एवानुमाननिराकृतस्य पक्षीकरणार्थाश्चैते ।

अत्र ब्रूम· सर्वेऽप्येत इत्यादि, सर्वग्रहणात् लघुत्वादयो मोहत्वपर्यन्तास्त्वयोक्ता अन्य-

---

तोऽन्यत्वसाधनेऽनुपश्यत्येव प्रदर्श्यत इत्याह–लोष्टदृष्टान्त इति, अतिदेशसाधनोक्तिकाल इति, शरीरेन्द्रियगत आत्मैकदेश इत्याद्यनुमानप्रदर्शनावसर इत्यर्थ, स्फुटमन्यत् । शरीरेति शरीरस्येन्द्रियाणाञ्च रूपात्मकत्वात् सुखावच्छिन्न शरीरेन्द्रियैकदेश रजस्तमोऽवच्छिन्नशरीरेन्द्रियैकदेशाभ्यां भिन्न सुखात्मकत्वात्, यथा यदा लोष्ट सुखस्वरूपस्तदा रजस्तमोभ्यामन्य एव, पुरुषोपभोगार्थं हि सर्वेषां सर्जनम्, यथा यथा पुरुषस्योपभोगस्य तेन प्रकारेण तदात्मा भवति कपोतोड्डयनादिप्रवृत्तौ प्रवर्तयितु' स सुखरूपो भवति, चलने पीडाकारी यदा भवति तदा स दु खात्मक, यदा चाय लोष्टो वा कपोतो वेति सशयकारी न लोष्ट कपोत एवेति विपर्ययकारी वा तदा स मोहरूपो भवतीति सुखात्मकत्वदशायां रजस्तमोभ्यामन्यस्तथा शरीरेन्द्रियगत सुखप्रदेशोऽपीति भाव । एवं दु'खावच्छिन्नं मोहावच्छिन्नं शरीरेन्द्रियभाग पक्षीकृत्यापि भेदो भाव्य इत्याह–एवमिति । अपीषामन्यत्वसाधनानां साधनाभासत्वमाह–अत्र ब्रूम इति । सर्वपदबोधितान् हेतून् दर्शयति–सर्वग्रहणादिति । प्रोक्तहेतूनां साध्यधर्मेण सहान्वयो व्यतिरेकश्चासिद्ध इत्याह । लघ्वेवेत्यवधारणपक्षेऽसजातीयलक्षणव्यावृत्त्यर्थविषयतयेत्यादिमि

1 सि कार्यभूतस्य शरीरस्य कारणभूतानां चेन्द्रियाणामाध्यात्मिकानामेकदेशस्तदारम्भभूताभ्यां तत्सदारम्भभूताभ्यां रजस्तमोभ्यामन्यः । २ सि क 'तो नयनाय० ।

त्वद्धेतवोऽप्रसिद्धसाध्यधर्मसमन्वयव्यावृत्तय, एते हेतवोऽसिद्धा एवावधारण इति वक्ष्यति, सिद्धत्वेऽप्यप्रसिद्धसाध्यधर्मसमन्वया, पृथग्भूतसुखाद्यात्मकसत्त्वादिलघ्वादितूल्लोष्टादिवस्त्वभावात् सचस्य त्रैगुण्याव्यतिरेकाच, न चैषा विपक्षाद्व्यावृत्तिरस्ति तूल्लोष्टादेरेव विपक्षत्वेन व्यवस्थानात्, विविक्तेन्सुखाद्यात्मकाद्धि वस्तुनोऽन्यद्विविक्तदु खाद्यात्मक स्यात्, सपक्षेस्तु नास्ति, सर्वस्य त्रिगुणैकत्वात्मकत्वात्, न पुरुषोऽसत्त्वात्, तस्यापि सुखाद्यन्यत्वादिति, ततश्च तूल्लोष्टादेरपि विपक्षत्वात्ततश्च लघुत्वादिहेतूनामप्य[3]व्यावृत्तेरप्रसिद्धसाध्यधर्म[समन्वय]व्यावृत्तयस्ते हेतव इति विरुद्धत्व हेतुदोषः, साध्यसाधनोभयानन्वयो धर्म्यसिद्धिश्च साधर्म्यदृष्टान्ते, साध्याव्यावृत्त्यादिदोषश्च वैधर्म्यदृष्टान्त इति दर्शयति। किञ्चान्यत्- स्वत एवानुमाननिराकृतस्य पक्षीकरणार्थाश्चैते हेतव इति वर्त्तते, अस्ति प्रधान भेदानामन्वयदर्शनादिति प्रक्रम्य सुखदु खमोहान्विता आध्यात्मिका बाह्या शब्दादय कार्यात्मका, त्रयाणामेककार्यभावात् तदारब्धाश्चाकाशवाय्वनलाम्भोभूमयो भूतान्यासैर्य्योनमानुषदैवानि शरीराणीन्द्रियाणि च तन्मयानि त्रयाणामेककार्यभावात् सुखाद्यन्विता एव चन्दनशङ्खादिवदित्येवमाद्यनुमानसिद्ध त्रैगुण्य 'अन्यत् सुख दु खमोहाभ्या त्वेव चे'त्येवमादिपक्ष निराकरोति, तस्य स्वपक्षस्यानुमाननिराकृतस्यान्याविदितस्यासवलोकप्रत्यक्षस्य सत पक्षीकरणार्था एते हेतव सप्रवृत्ता इतीत्थमनुमानविरुद्धप्रतिज्ञादोषोद्भावनयत्रोक्तिरेषा।

किञ्चान्यत्—

अनवधारितलघ्वादिधर्मतायामितरात्मकमपीति लघुचलगुर्वाद्यात्मकतयैव पक्षधर्मता स्यादित्यतथा तेनैव, असजातीयलक्षणव्यावृत्तार्थविषयतया अस्मान् प्रति तावदसिद्ध लघुरेवेति। तद्यथा 'णिच्छयओ सघलहु'ति गाथा।

ममन्येनासिद्धेर्वक्ष्यमाणतयाऽत्र सिद्धवत्कृत्वान्वयव्यतिरेकयोरप्रसिद्धत्वमुच्यत इत्याह-एते हेतव इति। तत्रान्वयाप्रसिद्धिं प्रथममाह-पृथग्भूतेति तूल्लोष्टादे परस्परं भेदाभावायन यत्र लघुत्वादिकमस्ति तत्र तत्र मोहगुरुभेद इति नान्वयप्रह गुरुभूतलोष्टाभिन्नत्वात्तूलस्य तथा तूलस्य सुखाभिन्नत्वेन दृष्टान्तत्वासम्भवश्च पक्षाभिन्नस्य दृष्टान्तत्वात्, ननु तृणादे सुखाद्यात्मकत्व कथमित्यत्राह-सर्वस्येति। अथाप्रसिद्धसाध्यधर्मव्यावृत्तिमाह-न चैषामिति। यो दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्तस्तूल्लोष्टादि स न दृष्टान्तो भवेत् सुखाद्यात्मकवस्तुनो भिन्नस्य दु खाद्यात्मकत्वनैयत्याद्रजआद्यात्मकत्वेन तत्र साध्यधर्माद्यसम्भवादित्याह-विविक्तेनेति। तत्रैव पोषक हेतुमाह-सर्वस्येति। पुरुषोऽपि त्वदभ्युपगतो नास्त्येव सत्त्वेऽपि न सुखस्वरूप इति न तस्य दृष्टान्तत्वमित्याह-न पुरुष इति। तथा च तूललोष्टादे सुखाद्यनात्मकत्वे रजआद्यात्मकत्वेन साध्याभाववत्तया विपक्षत्वात् तत्र च लघुत्वादिहेतूनां सत्त्वेन न विपक्षव्यावृत्ततेत्याह-ततश्चेति। एवञ्च विपक्ष एव लघुत्वादीनां सत्त्वाद्विरुद्धत्वमित्याह-विरुद्धत्वमिति। साध्येति अर्कतूलादिसाधर्म्यदृष्टान्ते एकान्तलघुत्वादेर्गुरोरन्यत्वस्य चासत्त्वम्, तत्र गुरुलघुत्वस्यैव व्यवहारनयेनाभ्युपगमात्, त्वन्मतेन च त्र्यात्मनैकस्मादन्यस्याप्रसिद्ध्या पक्षव्यतिरिक्तस्य दृष्टान्तधर्मिणोऽसिद्धिश्चेत्यर्थ। लोष्टादिवैधर्म्यदृष्टान्ते व्यतिरेकानन्वयमाह-साध्येति। त्वदीया हेतवोऽनुमाननिराकृतपक्षा इत्याह-स्वत एवेति सर्वस्य सुखादित्रैगुण्यात्मकत्वमनुमानैर्भवद्भिरेव साधितम्, तेन चानुमानेन सुखं दु खमोहाभ्यामन्यदित्यादिपक्षो निराक्रियत इति भाव। ननु सुख मोहाद्गुरोरन्यदित्यत्र किमेकान्तेन लघुत्वादित्यवधारणरूपे हेतुरुच्यते उत लघुत्वादित्यनवधारणात्मेति विकल्पमारचय्य दूषयति-अनवधारितेति। अनवधारणपक्षे दोष प्रदर्शयति-तत्रेति, अनवधारितस्य लघुत्वादेर्हेतुत्वे

१ सि क विविक्तेन। २ सि क विपक्षतस्तु। ३ सि क व्यावृत्ते। ४ सि क नुमते निराकृतश्च प्रत्यक्षी। ५ सि क तदारब्धानि। ६ सि क प्रत्यक्षी०।

अनवधारितेत्यादि यावदतथा तेनैव, लघुत्वादित्यादयो हेतवः किमवधारितार्थाः ? उतानवधारितार्था ? इति सम्प्रधार्यमेतत्, लघ्वेव गुरु न गुरु न चलं वा तथाऽन्येषामपि चलत्वादीनाम्, चलमेव गुर्वेव प्रवृत्तिशीलमेवेति, तत्रानवधारितलघ्वादिधर्मताया सत्यामितरात्मकमपीति–लघुचलगुर्वादित्र्यात्मकमपीति लघुचलगुर्वादित्र्यात्मकतयैव पक्षधर्मता स्यादेषा तथा सतीत्यतथा तेनैव–अनन्यतैवेत्यर्थः[1], इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात् त्र्यात्मकैकत्वादित्यर्थः, असजातीयेत्यादि यावदस्मान् प्रतीवदसिद्धम्, अथावधारितार्था एते लघ्वादिहेतवो गुर्वाद्यसजातीयलक्षणव्यावृत्तार्थविषयाः[2] ततस्तेषामसजातीयलक्षणव्यावृत्तार्थविषयतया[3] विशेषहेतो पक्षधर्मतेव भवेत, तत्रास्मान् प्रतिवादपक्षधर्मत्वम्, तद्यथा 'णिच्छयओ सव्वलहु'ति गाथा, नि रूप्यावधार्य चयतो–ज्ञानत परमार्थेनयतो वा सर्वथा लघु सर्वं वा लघु न विद्यते तथा सर्वगुरुद्रव्यम्, परमाणुद्विप्रदेशाद्यसंख्येयान्तानां केषाञ्चिदनन्तप्रदेशानाञ्च स्कन्धानां शेषद्रव्याणाञ्चागुरुलघुत्वात् ततः परमनन्तानन्तप्रदेशानां बादराणामापेक्षिकलघुगुरुपरिणामित्वात्, व्यवहारनयेन तु युज्यते लघुत्वं गुरुत्वञ्चान्योन्यस्मात् लघुगुरुवेति धात रातीति बादरा बदरप्रमाणबादरा वा स्कन्धाः स्थूला इत्यर्थः, ण इतरेसु–नेतरेषु भागुरुपरमाण्वादिषु सूक्ष्मेष्वगुरुलघुत्वमेवेत्यर्थः ।

अत्यन्तगुरुतायामेतदेव पतेत् संयोगभावेऽप्यविपक्ष्यगुरुत्वात् प्रतिबन्धानिवार्यस्यूतोपलवत्, योगिनोऽपि च गुरुत्वात् सुतरां पतनमेव स्यात् शिलाबद्धशिलावत् ।

अत्यन्तगुरुतायामित्यादि,[6] निरपेक्षैकान्तगुरुतायामेतदेव पतेत्–पतनक्रियमेव स्यात् न तिष्ठेन्नोर्ध्वं वा गच्छेत्, गुरुत्वात् दृष्टान्तो वक्ष्यमाणः, स्यान्मतं पतेदेव यदि प्रतिबन्धी न स्यात्,

लघुत्वाद्याश्रयस्य वस्तुनो गुरुत्वचलत्वादिधर्मवत्त्वाप्रतिषेधेन लघुगुरुचलाद्यात्मकत्वाल्लघुत्वादिहेतवो लघुगुरुचलाद्यात्मन एव धर्मा भवेयुः, तथा च सति सुखं न रजस्तमोभ्यामन्यत्, त्र्यात्मकैकत्वादिति भावः । **इति शब्दस्येति** । स्यादितीत्यत्रस्थेति शब्दस्येत्यर्थः, तथा च सर्वस्य त्र्यात्मकैकत्वेन तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचिदभावात् सर्वे हेतवः पक्षमात्रवृत्तय इति तेषां साध्यधर्मेण सह समन्वयो व्यतिरेकश्चाप्रसिद्ध एव, सपक्षविपक्षयोरभावादिति भावः । अथावधारणपक्षे दोषमाह–**असजातीयेत्यादीति**, एकान्तेन लघुत्वादियुक्ता गुरुत्वादिविजातीयेभ्यो व्यावृत्ता एवैका तल्लघुभूते लघुत्वादेर्वृत्तित्वेन केवलं पक्षधर्मतैव स्यात् सुखात्मकवस्तुव्यतिरिक्तस्यैका तल्लघुत्वाभावादिति भवन्मतमनुसृत्योक्तमिति भावः । अस्मन्मतेन चैकान्तलघुभूतवस्त्वप्रसिद्धेरसिद्धा एव लघुत्वादिहेतव इत्याह–**तत्रास्मानिति**, अत्रार्थे गाथां प्रमाणयति–**तद्यथेति**, निच्छयओ सव्वगुरुं सव्वलहुं वा न विज्जए दव्वं । ववहारओ उ जुज्जइ बायरखंधेसु णण्णेसु (बृहत्कल्पभा॰ गा॰ ६५) इति गाथा दृश्यते, सूक्ष्माणां पुद्गलस्कन्धानां शेषद्रव्याणां धर्माधर्माद्यरूपिणां निश्चयनयेनागुरुलघुत्वात् बादरस्कन्धानाञ्चापेक्षिकलघुगुरुत्वात् न किञ्चित् सर्वथा लघु गुरु वा, न वा सर्वं वस्तु गुरुलघु वा विद्यते, व्यवहारनयेन तु बादरस्कन्धेष्वेव सापेक्षं लघुत्वं गुरुत्वञ्चास्ति न सूक्ष्मेष्वरूपिषु चेति तदर्थः । एवञ्चोभयनयेनापि न किञ्चिल्लघुरेव गुरुरेव वेति सावधारणा लघुत्वादिहेतवोऽसिद्धा एवेति भावः । एकान्तेन गुरुत्वाभ्युपगमे दोषमादर्शयति–**अत्यन्तेति** । एवकारो भिन्नक्रम इत्याशयेनाह–**पतनक्रियमेवेति** । ननु कारणसद्भावमात्रेणावश्यं कार्येण भवितव्यमेवेति नास्ति नियमः कारणसत्त्वेऽपि प्रतिबन्धकसम्बन्धेन कार्योदयादर्शनादित्याशङ्कते **स्यान्मतमिति** लोष्टादीनां गुरुत्वेऽपि पतनप्रतिबन्धकभूम्यादिसंयोगस्य सत्त्वेन न पातः, यथा फलस्य वृन्तम्, वृन्तं प्रसवबन्धननामा संयोगविशेषः ।

1 सि क्ष तथान॰ । 2 सि क्ष भवतमिति । 3 सि क्ष °विषयतायाविशेषतायावि॰ । 4 सि क्ष मूढत्व । 5 क्ष °मन तप्रदेशाना । 6 सि क्ष अत्यत ।

अस्ति तु भयोग प्रतिब धी पतनस्य, फलस्येव वृन्तमतो विशेषयाम सयोगभावेऽपि पतनप्रतिबन्ध्य-विपक्षगुरुत्वादिति, प्रतिबन्धिना यद्विपक्ष न भवति गुरु तत्पतेदेव, स चास्य नास्ति प्रतिब धी त्वयैका तगुरुत्वाभ्युपगमात् स तु प्रतिब धानिवार्यस्यूतोपलवत्–एकेन स तुना प्रतिबन्धिना सत्यपि सयोगभावे तदविपक्षगुरुत्वात् पतत्येव यथोपलस्तथैतत् पतेदेव सुख लघुत्ववशा यगुरुत्वादिति । योगिनोऽपि चेत्यादि, योऽपि चास्ति योगी प्रतिब धक तस्यापि च योगिन प्रतिबन्धिनो गुरुत्वात् तत्पतनोपचयहेतुत्वात् सुतरा पतनमेव स्यात्, पतेदेव तेनापि सह शिलानद्धशिलावदिति पातहेतुत्व दृढयति, एव तावदत्य तगुरुत्वे पतनमेव प्रसक्तम् ।

अथवा मा भूदेष दोष इत्यत्य तलघुत्वमिष्यते तत —

अत्यन्तलघुताया न कदाचिदपि पतन स्यात् तस्योत्पत्तिकारणाभावात् खपुष्पवत्, दृष्टविरुद्धमुच्यते गुरुलघुत्वदर्शनात्, अर्कतूलो लघुर्गुरुर्लोहपिण्ड इति, न, कन्यानुदरवत्तु व्यवहारोऽयमपेक्षाकृतो बादरस्कन्धविषय इति ।

(अत्यन्तेति) अत्य तलघुताया न कदाचिदपि पतन स्यात्–भावाख्यो भाव एव न स्यात्, तस्योत्पत्तिकारणाभावात्–तस्य कारण गुरुत्व पतनस्य तदभावात् खपुष्पवत्, स्यान्मत दृष्टविरुद्धमुच्यते गुरुलघुत्वदर्शनात् अर्कतूलो लघुर्गुरुर्लोहपिण्ड इति दृष्टत्वादिति, एष दोषो न, यस्मात् व्यवहारस्तु युज्यत इत्युक्तत्वादित्यत आह–क यानुदरवत्तु व्यवहारोऽयमपेक्षाकृतो बादरस्कन्धविषय इति, यथाऽनुदरा क येत्य यासामुदरवतीनामुदरेण सदृशमुदरमस्या नास्तीत्युदरवत्येवानुदरेत्युच्यते व्यवहारत तथा बादरस्कन्धेषु लघुगुरुत्वे ।

यदपि च लोहपिण्डार्कतूलोदाहरण तदपि तत्तुला[भारा]पेक्षिकलघुगुरुत्वे एव साधयतीत्यत आह–

एवमापेक्षिकलघुगुरुत्वे अनवस्थिततत्त्वे अस्मान् प्रति न परस्परतोऽन्ये इति नाय पिण्डार्कतूलदृष्टान्तोऽस्ति ।

लोष्टादि पतेदेव गुरुत्वादित्यनुमित फलादौ व्यभिचारे शङ्किते हेतु विशेषयति–अतो विशेषयाम इति । एका तेन गुरुत्वाभ्युपगमात् प्रतिब धकस प्रतिरोधाशक्त प्रतिब धानिवार्यतन्तुवेष्टितोपलवल्लोष्टादि पतदेवेत्याह–प्रतिबन्धिनेति, एतदेव स्फुटयति–एकेनेति । अत्य तगुरुत्वादित्यस्यार्थमाह–लघुत्वेति । शक्तिमत्प्रतिब धकस्यापि च गुरुत्वाच्छिलया बद्धा यथा शिला पतत्येव उभयोर्गुरुत्वात् तथा प्रतिब धयुतमपि सुखादि सुतरा पतदेवेत्याह–योगिनोऽपीति प्रतिबध्यसम्बन्धिनोऽपि प्रतिब धकस्येत्यर्थ । तेनापि सह–प्रतिब धकेनापि सहेत्यर्थ । अत्यन्तगुरुतामपहायात्य तलघुत्वाभ्युपगमे तु लोष्टादीनां कदाचिदपि पतन न स्यात्, तत्कारणस्य गुरुत्वस्याभावात् यस्य कारण नास्ति नास्त्येव तत्, यथा खपुष्पादीत्याह–अत्य तलघुतायामिति । न नैव गुरुत्वलघु वाभावप्रतिपादन प्रत्यक्षविरुद्धम्, दृश्यते हि लघुत्वमर्कतू ादे लोहपिण्डादेश्च गुरुत्वमित्याशङ्कते स्यान्मतमिति, परमार्थनयत एवास्माभि तदभाव प्रतिपादित ननु व्यवहारनयेन तन्नयेन चापेक्षिक लघुत्वगुरुत्वाभ्युपगमात् न दृष्टविरोध इत्याह–एष दोषो नेति । अर्कतूल ोहपिण्डादीनां लघुगुरुत्वव्यवहारो नैका तेन लघुत्वगुरुत्वसद्भावप्रयुक्त, अपि त्वापेक्षिकलघुगुरुत्वप्रयुक्त, उदरवत्यप्यनुदरा कन्येति व्यवहारवदित्याह–क येति, तत्र हेतुमाह–बादरेति, व्यवहारस्य स्थूलद्रव्यविषयत्वेन गुरुत्वसद्भावाद्यवश्यभावा तत्र लघुत्वव्यवहारस्यापेक्षात्यतिरेकेणानुपपत्तेरिति भाव व्यवहारविषयलघुत्वगुरुत्वयोस्तत्त्वमनवस्थितमेव, तस्मात् लोहपिण्डो गुरुरेव, अर्कतूलो लघुरेवेति भवदुक्तोदाहरणमस्मान् प्रत्यसिद्धमेवेत्याह–एवमिति । 'पलाना द्विसहस्रं च भार एक प्रकीर्तित । तुलाप चशत ज्ञेय सर्वत्रैवैष

१ सि क ननु । २ सि क पीतो० । ३ सि क चास्ययोगी । ४ सि क °हारतोऽनुयु० । ५ सि क तत्तुल्या० ।

एवमापेक्षिकेत्यादि यावदनवस्थिततत्त्वे अल्पावधिकलोहपिण्डकः पलमात्रप्रमाणोऽर्कतूलभाराद्गुरीयान् 'पलशतिका तुला, विंशतिस्तुला भार इति'परिमापितत्वात्, अय पिण्डो गुरुरपि लघुरर्कतूलो लघुरपि गुरुर्दृष्ट इत्यनवस्थितगुरुत्वलघुत्वतत्त्वे गुरुलघुत्वे आपेक्षिकत्वादस्मान् प्रति न गुरुत्वलघुत्वे परस्परतोऽन्ये[1] ततो नायःपिण्डार्कतूलदृष्टान्तोऽस्ति ।

इतर आह—

अथ ममाऽत्र किम्? यत्तु भवनञ्च प्रसिद्धम् यदपि च भवत्सिद्धान्तेनोक्तम्–द्रव्यञ्चैतदेव लघुगुरुत्वापेक्षया तदेव दृष्टमिति, तन्नोपपद्यते, गुरुलघ्वादयो हि गुणा सत्त्वरजस्तमांसि च, द्रव्यता तेषां सन्द्रावे एकत्वापत्तौ भवति, ते च गुणा परस्परतोऽन्य इति ।

अथ ममाऽत्र किमित्यादि यावदेकत्वापत्तौ भवतीति, यदि युष्मत्सिद्धान्तेनानवस्थिततत्त्वे लघुगुरुत्वे युज्येते ततो युक्तमस्मान् प्रत्यसिद्ध लघुरेवेति, ततो ममात्र किम्? यत्पुनरेतदुक्त भवनञ्च प्रसिद्धमिति तदयुक्तमुक्तम्, यदपि च भवत्सिद्धान्तेनोक्त यस्माद्द्रव्यञ्चैतदेव लघुगुरुत्वापेक्षया तदेव दृष्टमिति, तदपि नोपपद्यते गुरुलघ्वान्यो गुणा सत्त्वरजस्तमांसि च,—लघ्वादिप्रकाशात्मका गुणास्त्विमे तल्लक्षणा मयोच्यन्ते, तेषां—गुणानां सन्द्रावे—सङ्गमे वैदर्थगतेरेकत्वापत्ताविति तत्त्वे-तस्मिन् गुणैकगमने द्रव्यता भवति 'गुणसन्द्रावो द्रव्यम्' (पात० महा अ ५ पा० १ सू० ११९) इति लक्षणात्, ते च गुणा परस्परतोऽन्ये[2], तस्मान्नासिद्धमित्यभिप्राय ।

निश्चय ॥ इति पलशतस्य तुलात्वेन तुलाविंशतेर्भारत्वेनोक्तत्वात्, तुला पलापेक्षया गुर्व्यपि भारापेक्षया लघ्वीति नावस्थिततत्त्वे लघुगुरुत्वे इति दर्शयति–**अल्पेति**, भवत्सिद्धान्ते लघुत्वगुरुत्वयोरप्रसिद्धत्व स्यान्नाम किं नश्छिन्नमित्याशङ्कते–**अथेति**। **अनवस्थिततत्त्व इति**, गुरुत्वलघुत्वयोस्तत्त्वमनवस्थितम्, इद लघ्वेवेद गुर्वेवेति नास्ति स्वरूपेऽवस्थानं तयो, आपेक्षिकत्वात्, अपेक्षया लघोरपि गुरुत्वाद्गुरोरपि लघुत्वात्, तथाविधयोरेव तयो प्रमाणसिद्धत्वात्, तस्माद्गुरुरेवेति हेतुरस्मान् प्रत्यसिद्ध इत्यभिधान भवता युक्त भवतु, अवस्थिततत्त्वयोस्तयोरभ्युपगन्तुर्ममात्र किमिति भाव । ननु भवद्भि सत्त्वादीना द्रव्य च भव्य इति प्रकाशात्मसत्त्वेन प्रवृत्त्यात्मसत्त्वं प्रकाश्यत इत्येव भवनं मृदात्मघटेन घट क्रियत इत्यादाविव प्रतिपादितं, तथा भवनलक्षणद्रव्यत्वादेव च तदेव गुरुलघुत्वमापेक्षिकमनुभवतीत्युक्तं तदपि नास्माकमभिमतमित्याशङ्कते–**यत्पुनरेतदुक्तमिति**, भवनात्मकत्वादेव सत्त्वादेर्द्रव्यत्वमुक्तप्रायम्, शब्दादिभावेन भवनस्य प्रसिद्धत्वादिति भाव । तस्य द्रव्यत्वादेवापेक्षिकं लघुगुरुत्वमिति व्यवहारस्तु युज्यत इति भवत्सिद्धान्तेनोक्त तदपि न युक्तमिति दर्शयति–**यदपि चेति**। कथमयुक्तमित्यत्राह–**गुरुलघ्वादय इति**, सत्त्वरजस्तमसामनादित्वेन 'गुणास्तु न प्रत्यस्तमयन्ते नोपजायन्त' इत्येवमुत्पत्तेर्निषिद्धत्वादस्माक तथा भवन प्रसिद्धम्, परिणमनन्तु न निषेधाम, तस्माच्च भवनलक्षण द्रव्यत्व सत्त्वादे, न वा गुणवत्त्वरूप द्रव्यत्वम्, तेषां लघुगुरुत्वादिधर्मवत्त्वेऽपि पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषपशुप्रभृतित्रिगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्मातृत्वाच्च गुणत्वमेव, प्रकाशादिरूपमेव तेषां लक्षणत्वात्, द्रव्यञ्च सन्द्रावरूप गुणानाम्, पार्थक्येन स्थितानां गुणानामेकीभावगमनं हि गुणानां सन्द्रावस्तदेव च द्रव्यत्वम्, तस्मात् सत्त्वादयो गुणा परस्परतोऽन्ये लक्षणभेदादिति भाव । पातञ्जल द्रव्यलक्षणं दर्शयति–**गुणेति** सन्द्रूयते सङ्गम्यते, समित्येकीभाव, एकीभावो गम्यते इति सन्द्राव, गुणानां सन्द्रावो गुणसन्द्राव, 'यस्य गुणान्तरेष्वपि [illegible] भवत्सु तत्त्वं न विहन्यते तद्द्रव्यं यथाऽऽमलकादीनां फलाना रक्तादय पीतादयश्च गुणा प्रादुर्भवन्ति, आमलकमामलकमेव भवति, अन्वर्थं खल्वपि निर्वचन गुणसन्द्रावो द्रव्यमिति' महाभाष्ये दृश्यते । अथाऽऽचार्य [illegible] गुणत्वम्, तेषां सदैकीभावेनावस्थानात् सत्त्वरजस्तमसां हि परस्परं संयोगस्य 'अन्योन्यमिथुनवृत्तय' [illegible]

१ सि क °तत्क्ये । २ सि क °तोऽनन्ये । ३ सि क नोक्त तदपि नोपपद्यत य० । [illegible]

आचार्य आह—

आ अद्यापि प्रतिपादनमेव वर्त्ततेऽन्यत्व गुणानाम्, गुणसन्द्रावद्रव्यत्वे तथाप्येतद्द्रव्यमेव न गुणा पृथक् सन्द्रुतानामेवावस्थानात् कुत स्यात् सन्द्राव ? तत्रापि च प्रतिज्ञायते सत्त्वादयो गुणा तत्सन्द्रुतिलक्षण द्रव्यमेव शब्दादिभावेन व्यवस्थानात् शब्दादिस्वात्मवदिति ।

आ अद्यापीत्यादि यावच्छब्दादिस्वात्मवदिति, नन्वेतत् प्रतिपादनमेव वर्त्ततेऽन्यत्व गुणानाम्, तस्मादेकात्मकैककारणम्, यदि भवता गुणसन्द्रावो द्रव्यमिष्यते ततस्तथाप्येतद्द्रव्यमेव, न गुणाः पृथक् सन्द्रुतानामेवावस्थानात् कुत स्यात् सन्द्राव ? न प्रधानावस्थाया नापि व्यक्तावस्थायामसन्द्रावो यतोऽस्यासन्द्रावादद्रव्यत्व स्यात्, तस्माद्द्रव्यमेव न पृथग् लघ्वाद्यो गुणा इति, तत्रापि प्रतिज्ञायते—सत्त्वादयो गुणा लघुत्वादिलक्षणा तत्सन्द्रुतिलक्षण द्रव्यमेव, शब्दादिभावेन व्यवस्थानात्, यो यः शब्दादिभावेन व्यवतिष्ठते स सोऽर्थो लघ्वादिलक्षणगुणसन्द्रुतिर्द्रव्यमेव, शब्दादिस्वात्मवत्, यथा शब्दादिस्वात्मा सत्त्वादिगुणसन्द्रुतिलक्षण द्रव्यमेव शब्दादिभावेन व्यवस्थानात् तथा लघुगुरुत्वादिलक्षणा सत्त्वादय इति ।

अनापन्नतद्रूपसत्त्वस्यासत्त्वस्यासन्द्रुतस्य स्वेनैव रूपेण स्थितस्य प्रागारम्भादारभमाणस्य शब्दादिभावापत्तिकाल व्यवस्थाशब्देनोच्यते इति चेन्न, पूर्वतुल्यत्वात्, नान्तरेण प्रवृत्त्या ह्येकत्वगति व्यवस्थापत्ते ।

अनापन्नतद्रूपेत्यादि यावदुच्यत इति चेदिति, शब्दादिरूपमनापन्नस्य सत्त्वस्यासत्त्वस्यासन्द्रुतस्य गुणान्तरासङ्गतस्य-तदनात्मकस्य स्वेनैव रूपेण स्थितस्य प्रागारम्भादारभमाणस्य च य शब्दादिभावापत्तिकालो यावदनिष्पन्नशब्दादित्वकाल इत्यर्थ, सा ह्यवस्था सत्त्व शब्दकार्यं प्रत्याय शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानमिति व्यवस्थानशब्देनोच्यते, अन्यथावस्थितमेव शब्दादिभावेन स्वासत्त्वमिति, एतच्च न, पूर्वतुल्यत्वात्, यथा प्रागुक्त लघ्वादिलक्षणसत्त्वाद्यैक्यापत्तिर्द्रव्यम्, तन्न कदाचित् सत्त्वादिप्रधानावस्थायाम्, यदि व्यक्तावस्थायामित्यत आह—नान्तरेण प्रवृत्त्याद्येकत्वगतिं व्यवस्थापत्तेरिति,

इतैवेति तथामेकात्मकत्वादेकात्मकैककारणत्वमेव जगत, सत्त्वरजस्तमसां कदापि वियोगाभावात् नित्यसिद्धेरित्युत्तरयति—आ अद्यापीति, सत्त्वादीनां द्रव्यत्वमेव न गुणत्वम् पृथगनवस्थानात् सन्द्रुतानामेवावस्थानाचेत्याह—यदि भवतेति, पृथगवस्थानाङ्गीकारे तेषां कदाचिदपि सन्द्राव एव न भवेदित्याह—कुत इति, प्रधानावस्थायां व्यक्तावस्थायां वा सन्द्रावासम्भवात्तेषां द्रव्यत्वं न स्यात् इष्टञ्च द्रव्यत्व तस्मात् सदा सन्द्रुता एवेति तेषां पृथगवस्थानाभावाद्गुणत्वानौचित्यादुद्दसाधनमसङ्गतमिति तेषां द्रव्यत्वमेव सेत्स्यतीति भाव । उक्तमेवानुमानेन साधयति—तत्रापीति, शब्दादिभावेन व्यवस्थानादित्यत्र व्यवस्थानशब्दार्थमाह—अनापन्नेति यावच्छब्दोत्पत्तिकाले शब्दादिभावानापन्नं गुणान्तरासङ्गतं स्वस्वरूपावस्थितं सत्त्वादेव शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानमित्युच्यते तदानीञ्च द्रव्यत्वं बाधितमिति नोक्तहेतोर्गुणानां द्रव्यत्वं सिध्यतीति शङ्कितुरभिप्राय । सत्त्वस्यासत्त्व कथमित्यत्राह—अन्यथेति । एवं तेषामसन्द्रावेऽङ्गीक्रियमाण सन्द्राव कदाचिदपि न स्यात् तथा चाद्रव्यत्वमेव तेषां प्राप्तमित्युक्तं भवेत्युत्तरयति—पूर्वतुल्यत्वादिति । ननु व्यक्तावस्थायां तेषां सन्द्रावो भविष्यतीत्यत्राह—नान्तरेणेति

१ सि क नन्वन्व । २ सि क दकैकका० । ३ सि क सम्भूतानामे० । ४ क लक्षणान्सद्रुति० । ५ क गुणसभवति० । ६ सि क °स्वात्मन ।

आदिग्रहणान्नियमो गृह्यते, प्रवृत्तिनियमावन्तरेण न व्यवस्थापत्तिरस्त्यतो हेतो नान्तरेण प्रवृत्त्याद्येकत्वगतिं व्यवस्थापरो पूर्वेण तुल्यत्वमिति नास्ति सत्त्वादिपृथक्त्वं तवापीति ।

अतो यथाहेत्वनैकान्तिकस्त्वां प्रति यथा सुखं मोहाद्गुरोरनन्यत् लघुत्वात् लोहपिण्डवदर्कतूलवत् शब्दभावव्यवतिष्ठमानसुखादिवद्वा, दुःखात् प्रवृत्तिशीलादनन्यत्, अप्रवृत्तिशीलत्वात् वायुवदाकाशवदित्यादि, स्वप्रयुक्तलक्षणभेदवैलक्षण्यविशेषणपक्षविरचनया लघ्वादय एव विपर्यसनीया ।

अतो यथाहेत्वनैकान्तिक इत्यादि यावद्विपर्यसनीया, एतस्मादेव सत्त्वाद्येकत्वात् यो यो हेतुर्यथाहेतु सुखं मोहाद्गुरोरन्यत् लघुत्वादित्यादि त्वत्प्रयुक्तः स स हेतुर्विशेषेणास्मत्पक्षं साधर्म्येणानैकान्तिको भवति त्वां प्रति [1]यथानैकान्तिको भवति तथोच्यते—सुखं [मोहात्] गुरोर[न]न्यत् लघुत्वात्, यद्यल्लघु तत्तद्गुरोर[न]न्यत्, लोहपिण्डवदर्कतूलवत्, यथा प्रागुपवर्णितमापेक्षिकमर्कतूलगुरुत्वं लोहपिण्डलघुत्वञ्च तद्द्वयं सहितं दृष्टान्तः शब्दभावव्यवतिष्ठमानसुखादिवद्वेति—लौकिकार्थातिक्रमेऽपि त्वन्मतेनैव दृष्टान्तान्तरमिति, तथा दुःखात् प्रवृत्तिशीलादनन्यत्, सुखमिति वर्त्तते, कुतः ? अप्रवृत्तिशीलत्वात्, वायुवदाकाशवदिति, यथा वायुराकाशं वा सुखात्मकं दुःखात् प्रवृत्तिशीलादनन्यत्तथेहापीति, आदिग्रहणात्—दुःखं सुखादनन्यत् अप्रवृत्ति[6]शीलात् प्रवृत्तिशीलत्वात् यद्यत् प्रवृत्तिशीलं तत्तदप्रवृत्तिशीलादनन्यत्, वाय्वाकाशवत् तथा सुखं दुःखमोहाभ्यामप्रकाशकाभ्यामनन्यत् प्रकाशकत्वात्, घटप्रदीपादिसुखवत् तथा दुःखं मोहादनन्यदचलात् चलत्वात् पर्वतादिदुःखवत्, तथा सुखात् प्रकाशकादनन्यत् अप्रकाशकत्वात् प्रदीपघटादिदुःखवत्, तथा मोहः सुखदुःखाभ्यामगुरुभ्यामनन्यो गुरुत्वात् पृथिव्यप्यादिगुरुत्ववत्, एवञ्च सुखत्वाद्दुःखत्वात् मोहत्वात् प्रसादादिकार्यत्वादित्यादयोऽप्यनन्यत्वहेतवः, एवं प्रत्येकमितरगुणस्वरूपानन्यत्वं प्रतिज्ञाय तत्तद्रूपविनिवृत्तिहेतवो यत्किञ्चिद्वस्तूदाहृत्य साध्यम्, सर्वस्य लोष्टादेर्लघुप्रसवादिपरस्परापृथग्भूतगुणात्मकत्वात् तद्यथा शरीरेन्द्रियगतः आत्मैकदेशस्तदेकदेशभूताभ्यां रजस्तमोभ्यामनन्यः सुखत्वाल्लोष्टवत्, सत्त्वरजोभ्यामनन्यो

असंहतस्य कथं व्यवस्था, सा हि अनुपगतशब्दादिभावस्य स्वात्मन्यव्यवस्थितस्य यावच्छब्दाद्यात्मलाभं तदनुरूपता, इयञ्च प्रवृत्तिनियमाभ्यां विना न सम्भवत्येवेति संहतत्वमवश्यमभ्युपेयमिति सत्त्वादेः केवलगुणत्वेनावस्थानासम्भवात् सदैकीभावगतत्वाच्च न सत्त्वान्मोहादिभिन्नमिति भावः । एवञ्च सत्त्वं मोहाद्गुरोरन्यल्लघुत्वादिति लघुत्वादिहेतवो गुरुभेदाभाववद्वृत्तित्वादनैकान्तिका इत्याह—अत इति भेदसाधनाय ये ये हेतवः प्रयुज्यन्ते ते सर्वे एव हेतवोऽनैकान्तिका इति भावः, सुखमिति सुखं साध्यधर्मी मोहानन्यत्वं साध्यधर्मः, तत्र मोहस्य तल्लक्षणं गुरुत्वं विशेषणं लघुत्वादिति हेतुः, लोहपिण्डवदर्कतूलवदिति दृष्टान्तः, लोहपिण्डे गुरुत्वस्यापेक्षिकत्वाल्लघुत्वमपि वर्त्तते अर्कतूले लघुत्वस्यापेक्षिकत्वाद्गुरुत्वमपि वर्त्तते, तथा च य एव लघुः स एव गुरुः, य एव गुरुः स एव लघुरिति सत्त्वस्य लघोर्गुरुभेदः सिध्यतीति लघुत्वं हेतुर्गुरुभेदे साध्येऽनैकान्तिकमिति भावः । यथेति आपेक्षिकलघुगुरुत्वप्रदर्शनायैव समुच्चितस्य दृष्टान्तता, एवञ्चार्कतूले लघुर्गुरुरपि लोहपिण्डे गुरुर्लघुरपि, लघुगुर्वोर्न परस्परं भेद इति सर्वलोकप्रसिद्धोऽर्थ इति भावः । तदुपेक्षया तन्मतप्रसिद्धमेव दृष्टान्तमाह—शब्देति, शब्दो हि सत्त्वादित्र्यात्मकः, अत एव लघुर्गुरुरपि, एवञ्च शब्दात्मसुखे मोहात्मकाद्गुरोरनन्यदेव, मोहस्यापि शब्दात्मकत्वादिति भावः । एवं पूर्वोक्तान् हेतूनखिलान् विपर्यासयति—तथा दुःखादिति, स्पष्टं सर्वमन्यत् । स्वप्रयुक्तेति सुखं मोहाद्गुरोरन्यदिति साङ्ख्येन

१ सि क °हत्यैकान्तिकेत्या० । २ सि क सत्त्वादेक० । ३ सि क °यद्यैका० । ४ सि क यथैका० । ५ सि क यथालघुत्वात्० । ६ सि क °शीलाद० । ७ सि क यद्यप्रवृ० । ८ सि क °र्लघु प्रकाशे नरादि० । ९ सि क °देशस्तदेकस्तदेक० ।

मोहत्वाल्लोष्टवत्, तथा शरीरेन्द्रियगत आत्मैकदेशस्तदेकदेशभूताभ्या रजस्तमोभ्यामनन्य[1] प्रसाद तार्यत्वाल्लोष्टवत् एव लाघवप्रसवादिभ्य, तथा सत्त्वतमोभ्यामनन्य शोषत्वाल्लोष्टवत्, एव तापा दिभ्य, तथा सत्त्वरजोभ्यामनन्य वरणत्वात् एव सदनादिभ्य इति । एव तावद्यथाहेतैवैनैकान्तिकत्व याति, त एवान्यत्वहेतवोऽनन्यत्वहेतव इत्युक्ता स्वप्रयुक्तलक्षण [भेद] वैलक्षण्यविशेषणपक्षविरचनया ऽन्यादय एव ।

अथवा मुक्त्वापि ता सत्त्वादिभेदलक्षणाभिमतेभ्य एव त्वदुक्तेभ्यो लघ्वादिहेतुभ्योऽभेदसिद्धि शक्याऽऽपादयितु स्फुटेनैव न्यायाध्वना । सुख मोहादनन्यत् अपुरुषत्वे चलत्वात् मोहस्वात्मवत्, दु खादनन्यत्, प्रवृत्तिशीलत्वात् दु खस्वात्मवत्, तथा दु खादि ।

(अथ चेति) अथ वा मुक्त्वापि ता—लक्षणभेदहेतूना सुख मोहाद्गुरोरनन्यल्लघुत्वान्महालोहपिण्डार्कतूल्वदित्यादीनां विशेषणमन्तरेण भेदो न शक्य साधयितुमिति तद्रचनाकृतिर्यथा त्वया क्रियते तथैव मया कृता, किन्तु ता मुक्त्वापि लक्षणभेदवैलक्षण्यविशेषणपक्षविरचना सैत्त्वादिभेदलक्षणाभिमतेभ्य एव त्वदुक्तेभ्योऽभेदसिद्धि शक्याऽऽपादयितु स्फुटेनैव न्यायाध्वना भ्रान्तिजननेन विनेत्यथ, तद्यथा—सुख मोहादनन्यत्, अपुरुषत्वे चलत्वात्, मोहस्वात्मवत्, अपुरुषत्वविशेषण द्रष्टव्यमधिकारात्, दु खस्वात्मवदिति तथा दु खादीत्यादि ।

इतर आह—

नन्वेव विरुद्धाव्यभिचारिवदुभयानिश्चय, न, उक्तत्वात् ।

(नन्वेवमिति) नन्वेव विरुद्धाव्यभिचारिवदुभयानिश्चय यथोक्तलक्षणयोर्द्वयोर्विरुद्धयोर्नित्यानित्य[त्व]साधकयोरेकत्र संनिपतितयोर्हि तयोरेकस्मिन् धर्मिणि शब्दे परस्परनिवारितव्याप्त्यो श्रावण[त्व] कृतकत्वयो शब्दत्वघटादिदृष्टा तयोरुभयत्र सशयो भवतीति तथेहावाभ्यामुक्तैरन्यत्वान-

प्रयुक्त यल्लक्षण मोहादेर्गुर्वादि ततो भेदस्त विशेषणीकृत्य गुरोरन्यदिति तेन पक्षविरचनाकृता मयापि तदनुसारेणैव तल्लक्षणभेदस्य वैलक्षण्य मोहाद्गुरोरनन्यदित्येव रूप तद्विशेषणीकृत्य पक्षविरचनया त एव लघ्वादिहेतवो विपर्यसिता इति भाव । तथाविध विरचना त्यक्त्वापि केवलं सुखं मोहादनन्यदित्यादिपक्षविरचनयापि स्फुटाध्वना प्रोक्तहेतुभ्य एवाभेद साध्यत इत्याह—अथ चेति, विशेषणमिति गुरोरित्यादिविशेषणमित्यर्थ सुखमिति इदश्च सुखस्य मोहस्य च दु खादनन्यत्व सिद्धवत्कृत्य अन्यथा चलत्वस्य पक्षसपक्षधर्मता न स्यादिति बोध्यम्, यथा सत्प्रतिपक्षस्थले तुल्यबलत्वादुभयोर्हेत्वोर्न साध्यस्य तदभावस्य वा सिद्धिस्तथाऽत्रापि हेतुभिरुभाभ्यामुक्तैर्नैकस्यापि सिद्धिस्तुल्यबलत्वादित्याशङ्कते—नन्वेवमिति, परस्परं विरुद्धयोर्याव्यभिचारिणौ हेतू ताभ्यामिवेत्यर्थं, परस्परविरोधिनो साधकत्वाद्विरुद्धौ यावव्यभिचारिणौ हेतू तद्वदिति वार्थ । दृष्टान्तमेव स्फुटयति—यथेति, नित्यत्वाव्यभिचारि श्रावणत्वम्, अनित्यत्वाव्यभिचारि च कृतकत्वम् तौ हेतू यदैकत्र धर्मिणि प्रयुक्तौ यथा शब्दो नित्य श्रावणत्वात् यच्छ्रावण तन्नित्य यथा शब्दत्वम् एव शब्दोऽनित्य कृतकत्वात् यत्कृतकं तदनित्यं यथा घट इति तदाऽनित्यत्वव्याप्यकृतकत्वबुद्ध्या नित्यत्वनिश्चयस्य नित्यत्वव्याप्यश्रावणत्वबुद्ध्या चानित्यत्वनिश्चयस्य निवारितत्वेन किं शब्दो नित्योऽनित्यो वेति संशयस्यैवोदयेन नान्यतरनिश्चयो भवति, समानबलत्वात् तथा लघुत्वादिभ्यो न मोहादिभेदो न वा

१ सि क सत्त्वतमोभ्या० । २ सि क °हत्वैका० । ३ सि क विरचना ४ सि क दित्यादिवि० ५ सि क मदादि० । ६ सि क °रेकत्र० ।

न्यत्वहेतुभिरुभयानिश्चयोऽस्तु मा भून्मयोक्तानामेवैकान्तिकत्वमित्यत्र [illegible]
यानिश्चयो युज्यते, अस्माभिर्भिन्नात्मकतायामित्यादि प्रक्रम्य सुख दु[illegible]
णाद्यात्मकत्वात्, दु खात्मवदित्यादिभिरैकान्तिकैर्हेतुभिरन्यत्वस्य निश्चि[illegible]
त्वत्प्रयुक्तानामन्यत्वहेतूना लघुत्वादीनामुक्तदोषत्वात्, सर्वेऽप्येतेऽप्रसिद्ध[illegible]
अनुमाननिराकृतपक्षा अनवधारणे विपर्ययहेतव., अवधारणे चाप[illegible]
तेषाञ्चकान्तिता अस्मदुक्ता निवर्त्तका एवेति न तुल्य[त्व]भावयो ।

इतश्चातुल्य[त्व]भावयो —

भावितत्वाच्च गुणेषु सदा सद्भावस्य, विरुद्धाव्यभिचारिणि च न [illegible]
सित्वमात्रात् सशय एव, किं तर्हि? प्रत्यक्षागमबलीयस्त्वभूतादेव नि[illegible]
युक्तम्, बलीयस्त्वञ्चास्मद्धेतूनामाद्यहेतुभावनात. ।

(भावितत्वाच्चेति) भावितत्वाच्च गुणेषु सदा सद्भावस्य-यद्गुणा [illegible]
दयो गुणा सद्भूता एव प्रधानमहदहङ्कारादिसर्वावस्थासु, न जातु पृथग्भूतम[illegible]
विरुद्धाव्यभिचारिणि च-उक्तविरुद्धाव्यभिचारिण्यपि न परस्परनिवारित[illegible]
तर्हि? प्रत्यक्षागमबलीयस्त्वभूतादेव निश्चयोऽन्वेष्यत इति युक्तम्—तयोर्वि[illegible]
र्मयोर्य प्रत्यक्षीकृतार्थेनागमेन बलीयान् प्रत्यक्षसधाविना प्रत्यक्षेण आगमेन च [illegible]
क्षेणैवागमेनैव वा यथाप्रसिद्ध यो बलीयान् तत एव निश्चयोऽन्वेष्य[illegible]
प्रत्यक्षागमेन घटादिषु प्रसिद्धसाध्यानित्यत्वान्वयस्य कृतकत्वहेतोर्न[illegible]

मोहाद्यभेद सिध्यति, न तु तेषां मोहादिभेदसाधनेऽनैकान्तिकत्वमिति भाव । मोहादि[illegible]
स्याशयेन समाधत्ते-नैष इति । अस्माभि सत्त्वरजस्तमसा भिन्नात्मकत्वे भिन्ना [illegible]
नात्मत्वे सत्त्वरणात्मकत्वादिस्यादिभिरभेदस्यैव साधितत्वेन न लघुत्वादेर्मोहादिभेदा[illegible]
स्परं भेदे सति लघुत्वादीनां मोहादिभेदाव्यभिचारित्व स्यात् स एव नास्तीति भाव । [illegible]
दित्यर्थमभिमत्य तदनुसारेण व्याख्यायेदानीं लघुत्वादेर्मोहादिभेदसाधने दोषाणामुक्तत्वादि[illegible]
दोषानेव पूर्वोक्तान् दर्शयति सर्वेऽप्येत इति व्याख्यात एव पूर्वोऽयं ग्रन्थ । [illegible]
च्चेति सत्त्वादय परस्परमनादित एकरूपेणावस्थिता एव, न तु कदाचिदपि तेषां पृथ[illegible]
स्थायां व्यक्तावस्थायां वा सद्भावासम्भवेन महदादिकार्यं नैव स्यात्, तस्मादन्यत्वादपि [illegible]
भाव । विरुद्धयोरव्यभिचारित्वात् संशयो भवतीत्येतदपि न युक्त तुल्यबल[illegible]
प्रत्यक्षेणागमेन वाऽवश्यम् यतमस्य बलीयस्त्वाद् यतमनिश्चय एव भवतीति ततोऽपि न [illegible]
गमबलीयस्त्वेऽस्य व्याख्याभेदान् दर्शयति-प्रत्यक्षीकृतार्थेति प्रत्यक्षीकृतोऽर्थो य[illegible]
व्याख्याभेद प्रत्यक्षसधाविना प्रत्यक्षेणागमेन च जनितं यद्बल तेन यो बलीयानित्यर्थ, [illegible]
इति। पूर्वादितदृष्टान्तेऽपि न संशय घटादावनित्यत्वान्वयस्य कृतकत्वे प्रत्यक्षीकृतत्वेन [illegible]
शब्दत्वादौ न प्रत्यक्षत प्रसिद्धता, शब्दत्वादेरेवाप्रसिद्धत्वादित्याह-प्रत्यक्षागमेनेति। [illegible]
बलीयस्त्वञ्चेति भिन्नात्मकतायामित्यादिग्रन्थेन भेदे दोषं प्रदर्श्य 'तत्रैव त पोगर[illegible]

१ सि क °रैकत्व० । २ क नास्तीदपदम् । ३ सि क, सद्भूता एव । [illegible]
एव । ६ सि क °यत्पक्षी० ।

स्यात्, न तु श्रावणत्वस्य शब्दत्वे प्रत्यक्षीकर्त्तुं शक्योऽन्वय शब्दत्वस्याप्रसिद्धत्वादिति, वद्वत् किमिह सावर्म्यमिति चेदुच्यते—बलीयस्त्वञ्चासद्धेतूनामाद्यहेतुभावना[त.,]मिन्नात्मकतायान्त्वित्यादि प्रत्रम्याना-त्मत्वे सत्त्वरणाद्यात्मकत्वादित्यादिभिराद्यहेतुभि प्रत्यक्षागमबलीयस्त्वमापादितम्, तस्मान्न संभवेति।

इतर आह—

मा मस्था त्वदीया हेतवो बलीयास , तदबलत्वञ्चासत्पक्षसाधनाय इतोऽपि विपरिवर्तयितु शक्यत्वात्, यथा सुखादन्यद्दु ख प्रसादाद्यनात्मकत्वात् पुरुषवत्, मोहश्च दु·खादन्य तत एव तद्वदिति, अत्रोच्यते किं तन्मात्रादेव विपरिवर्त्तनम्? उत त्रैलक्षण्यात्? त्रैलक्षण्यादिति चेन, आदिलक्षणमेन हि नास्तीह यदाधारेण शेषद्वयम्, न ह्यनात्मकत्व नाम किञ्चिदस्ति, आत्मा न भवति, आत्मैव नास्तीत्यनात्मकमिति द्विधाऽप्यसिद्ध दु खस्यानात्मकत्व धर्म्यसिद्ध्यापत्ते , न दु स नान्यो मोह पुरुषो वा प्रसादाद्यनात्मकत्वात् खपुष्पवत् स्यादिति।

(मा मस्था इति) मा मस्थास्त्वदीया हेतवो बलीयासोऽवरणाद्यात्मकत्वादय इति, तदबलत्वञ्चासत्पक्षसाधनाय इतो निपरिवर्त्तयितु शक्यत्वात्, पूर्वहेतवस्तावदबला यतः शक्यन्तेऽव इतोऽपि-सुतरा पुरुषनिवृत्त्यर्थमनात्मत्वविशेषणाद्धतेऽपि विपरिवर्त्तयितुम्, तद्यथा सुखादन्यद्दु ख प्रसादाद्यनात्मकत्वात् पुरुषवत्, असमर्थसमासेनागमकेनापि अर्थं गृहीत्वा वाहीकोक्त्यनुसारेणोक्तम्, मोहश्च दुःखादन्यस्तत एव तद्वदिति, चशब्दाद्दु खादन्यौ सुखमोहौ सुखाद्यात्मकत्वात् पुरुषवत् तथैव व्याख्या द्वे साधने समस्योक्ते, मोहादन्ये सुखदु खे वरणाद्यनात्मकत्वात् पुरुषवदिति तथैवेति, अत्रोच्यते किं तन्मात्रादेव विपरिवर्त्तन[उत]त्रैलक्षण्यादिति प्रश्न , प्रतारणार्थं भाववाचिप्रत्ययसहितपञ्चम्य-

घत्ताए परिणमंति' इत्याद्यागमेन चैकत्व समर्थितं तेनास्मद्धेतव प्रत्यक्षागमबलीयांस इति भाव । अथ न सन्ति त्वदीया हेतवो बलीयांस , अस्माभिरपि तेषां दौर्बल्य सविधातुं शक्यत्वात् येनासत्पक्षसिद्धिर्भवदित्याशङ्कते-मा मस्था इति । प्रसादलाघवादय सत्त्वस्य कार्यं तत प्रसादाद्यात्मक सत्त्व कार्यकारणयोरभेदात् दु खन्त न प्रसादादीनामात्मा, अत प्रसादाद्यनात्मकत्वाद्दु ख सुखादन्यदेव, अन्यथा दु खादपि प्रसादादिप्रसङ्गात् दृष्टो हि य प्रसादाद्यनात्मक स सुखादन्यो यथा पुरुष, तथा च सुखान्यत्वव्याप्यप्रसादाद्यनात्मकत्वाद्दु खं सुखादन्यदित्याशयेनानुमानमाह-यथेति । मोहादपि प्रसादाद्युदयेन सो पि न प्रसादाद्यात्मेति तत एव हेतोर्मोहस्यापि सुखभिन्नत्वसिद्धिरित्याह-मोहश्चेति । दु खं सुखादन्यदेव, अनात्मत्वे सत्त्वरणाद्यात्मकत्वादित्यादिसुखानन्यत्वसाधनहेतोर्विपक्षभूतपुरुषवृत्तित्वस्य व्यावर्त्तनायात्मत्वे सतीति विशेषणं भवद्भि कृतम्, तद्विशेषणव्यतिरेकेण भवदुक्तहेतुत एव भवत्पक्षो विपरिवर्त्तयितुं शक्यते यथा अनात्मत्वे सत्त्वरणाद्यात्मकत्वहेतावनात्मत्व विशेषणं परित्यज्य तत एव दु खस्य सुखादनन्यत्वं भवदिष्टं विपरिवर्त्तनीयम्, सुखादन्यद्दु खं वरणाद्यनात्मकत्वात् पुरुषवदित्यान्येनाह-पूर्वहेतव इति । इत इति, अनात्मत्वविशेषणविरहिताद्भवदुक्तहेतोरित्यर्थ । प्रसादादिर्न भवत्यात्मा यस्येति प्रसादाद्यनात्मक इत्ययमसमर्थसमासोऽगमकत्वात्तथापि कथञ्चिदर्थं गृहीत्वा प्रसादाद्यनात्मकत्वादिति वादिना प्रयुक्तमित्याह-असमर्थेति । वाहीकोक्त्यनुसारेण वाहीको गोपाल तदुक्तिमिवेयमुक्तिरनुसरति न तु शब्दस्वारस्यमियमुक्तिरनुसरतीति भाव । प्रसादाद्यनात्मकत्वादिति यो हेतुरुच्यते स किं हेतो प्रतिकृतिमात्ररूप , किंवा त्रैलक्षण्यसमन्वित इति विकल्प्य दूषयितुमाह-किमिति । केवलं पञ्चम्यन्तशब्दप्रयोगमात्रयात् प्रत्यक्षस्य ... कस्यचित्सिद्धिरिति भावमाख्याति प्रतारणार्थमिति मन्दधियान् छलयितुमित्यर्थ । भाववाचित्वप्रत्ययघटितहेतो पक्षधर्मत्वमात्र प्रतिभासते तन्मात्रमेव सादृश्य सद्धेतुना सहेति

१ सि क समथावति। २ सि क त्वात् तद्यथा। ३ सि क तर्हि कोपेनुसा०।

न्तशब्दप्रयोगमात्रात् पक्षधर्मसादृश्यात् त्रैलक्षण्यशून्यान्न परिवर्त्तनमित्यभिप्राय, स्यान्मत न तन्मात्रात्, किं तर्हि ? त्रैलक्षण्यात्, एवञ्चेन्मन्यसे तदयुक्त, यस्मादादिलक्षणमेव नास्तीह—पक्षधर्मत्वमेव तावन्नास्ति यदाधारेण शेषद्वयम्, कथ पक्षधर्मो नास्तीति चेत् यस्मान्नह्यनात्मकत्व नाम किञ्चिन्नस्ति, यदि प्रसादाद्यात्मा न भवतीत्यनात्मक दु खमुच्यते, अथात्मैव नास्तीत्यनात्मकमित्युच्यते द्विधाऽप्यसिद्ध दु खस्यानात्मकत्वम्, धर्म्यसिद्ध्यापत्ते·, कथमिति चेदुच्यते-न दुःख नान्यो मोह· पुरुषो वा तत्परिकल्पित दुःख प्रसादाद्यनात्मकत्वात् खपुष्पवत्स्यादिति धर्म्यभावादपक्षधर्मत्वम् ।

इतर आह—

नन्वन्यपदार्थविषयत्वाद्बहुव्रीहेरनात्मकश्रुतेरस्ति प्रसादाद्यनात्मा वा चित्रगुदेवदत्तवत् कोऽप्यन्यः, सोऽत्र च सद्धर्मवान् धर्मी पक्षो भवितुमर्हतीति ।

नन्वन्यपदार्थेत्यादि यावत् सद्धर्मवान्, ननु बहुव्रीहेरन्यपदार्थविषयत्वात् तत्सूचकसमासान्तकप्रत्ययान्तत्वादनात्मकश्रुतेरस्ति प्रसादाद्यनात्मा वा चित्रगुदेवदत्तवत् कोऽपि वरणादिभ्य· प्रसादादिभ्यश्चान्य सोऽत्र च सद्धर्मवान् धर्मी पक्षो भवितुमर्हतीति ।

अत्रोच्यते, बहुव्रीहेरन्यपदार्थविषयत्वानैकान्त्यात्, एवमपि स्थूलशिरा राहुरिति तद्गुणसंविज्ञानपक्षाश्रयेण शिरोऽव्यतिरिक्तस्य राहोरसदाख्यया व्यपदेशिवद्भावेन यथा व्यवहारो दृष्टस्तथेदमपि स्यात्, तस्य व्यपदेशिवद्भावव्यवहारानभ्युपगमे धर्मधर्मिस्वरूपविरोधात् ।

(अत्रेति) अत्रोच्यते नैतदुपपद्यते बहुव्रीहेरन्यपदार्थविषयत्वानैकान्त्यात्, एवमपीत्यादि यावद्धर्मधर्मिस्वरूपविरोधादिति, स्थूल शिरोऽस्य स्थूलशिरा राहु, कपोऽतन्त्रत्वात्, बहुव्रीहेरेव तत्र-

सूचयति पक्षधर्मेति । मात्रपदव्यावर्त्यं दर्शयति त्रैलक्षण्यशून्यादिति, पक्षधर्मत्वसपक्षधर्मत्वविपक्षावृत्तित्वशून्यादित्यर्थ । द्वितीयं विकल्पमुत्थाप्य निराकरोति स्यान्मतमिति । पक्षधर्मत्वमेवेति, सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयो हेतौ सत्त्वेऽपि यावता स हेतु पक्षे न वर्तते तावता सिषाधयिषिते साध्यधर्मिणि न साध्यनिश्चयो भविष्यतीति पक्षधर्मत्व मुख्य तया हेतोरावश्यकं तत एवापरे द्वे लक्षणे फलवती भवत इति भाव । नय प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासान्यतरार्थाङ्गीकारेऽपि नानात्मकत्व नाम धर्म प्रसिद्ध्यतीत्याचष्टे यदीति यस्यात्मा प्रसादादिर्न भवति तद्दु खमनात्मकमुच्यत इति वक्तव्यं पर्युदास पक्षे, आत्मा नास्तीत्यनात्मकमिति प्रतिषेधपक्षे, उभयोरपि पक्षयोर्दु खादि नास्ति प्रसादाद्यनात्मकत्वात् खपुष्पवदित्यनुमानेन दु खाद्यभावस्यैव सिद्धेर्धर्म्यभावात् क्व सुखादिभेद सिद्ध्येत् त्रैलक्षण्यविरहादित्याह-द्विधापीति । नन्वनात्मकत्वादिति बहुव्रीहिणा समस्तं पदम्, कप्प्रत्ययश्रुते, बहुव्रीहिश्च 'अनेकमन्यपदार्थ' इति सूत्रेण समासघटकपदार्थातिरिक्तपदार्थ वृत्तित्वेऽनेकप्रथमान्तपदानां समासो विधीयते यथा चित्रा गावो यस्यासौ चित्रगुरिति चित्रगोव्यतिरिक्ते देवदत्तादौ बहुव्रीहि, तस्मात् प्रसादाद्यनात्मा कश्चिदस्ति, स एव चात्र पक्षीक्रियते तेन वा पक्षधर्मता हेतोरित्याशङ्कते-नन्वन्यपदार्थेति । सद्धर्मवानिति अन्यस्य कस्यचित् सिद्धत्वादेवानात्मकत्वं नाविद्यमानधर्मि येन खपुष्पदृष्टा तेन धर्म्यसिद्धि स्यादिति भाव· । समस्यमानपदार्थव्यतिरिक्तस्यान्यपदार्थस्य क्वचिदसत्त्वेऽपि बहुव्रीहेर्दर्शनान्न तन्मात्रदन्यस्य दु खाद सिद्धिरित्याशयेन समाधत्ते-अत्रोच्यत इति । अथ यद्यन्यपदार्थे एव बहुव्रीहिरित्यभ्युपगम्यते स्थूलशिरा राहुरित्यादौ शिरोव्यतिरिक्तस्य राहोरभावेऽपि तदतिरिक्त राहुं प्रकल्प्य तत्र स्थूलशिरस्त्वेन व्यपदिश्यते तदाप्याह-एवमपीति । ननु स्थूलशिरा राहुरिति कथं बहुव्रीहि कवभावात्, कथं वा न कर्मधारय इत्यत्राह-कपोऽतन्त्रत्वादिति, कपो वैभाषिकत्वादतन्त्रता विज्ञेया, स्थूलशिर शब्दस्यान

१ सि क °श्रुते नास्ति प्रसादाद्यात्मा वा ।

त्वात्तस्य चान्यपदार्थेनव्यभिचारं दर्शयति, तद्गुणसंविज्ञानपक्षाश्रयणेन 'भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि' (महाभा० अ १ पा १ सू० २१) इति वचनात्, न हि स्थूलशिरोलक्षितस्तद्व्यतिरिक्तो राहुरस्ति, चित्रगोविशिष्टदेवदत्तवत्, तदेव हि स्थूलशिरो राहुः, तद्वतोऽसदाख्या–शिरोव्यतिरिक्तस्याऽऽख्या व्यपदेश, स्थूलेन शिरसा व्यपदेशेन चित्राभि[र्गोभि]रिव व्यपदेशिनो देवदत्तस्य व्यतिरिक्तस्य तद्वदव्यतिरिक्तस्यापि राहो, तया व्यपदेशिवद्भाव कृत्वा व्यवहारो दृष्टोऽसतोऽपि तथेदमपि स्यात्, तस्य च व्यपदेशिवद्भावव्यवहारस्यानभ्युपगमे–उक्तोपपत्त्या दृष्टमिममसदाख्यया व्यपदेशिवद्भावव्यवहारमनभ्युपगच्छतस्ते धर्मधर्मिस्वरूपविरोधौ दोषौ भवत ।

धर्मिस्वरूपविरोधस्तावत्—

आत्मनोऽनन्यदेव दु खम्, प्रसादाद्यनात्मकत्वात्, आत्मस्वतत्त्ववत्, पुरुषत्वापत्तिश्च, अन्यथा सुखान्यत्वप्रसादाद्यनात्मकत्वानुपपत्ते ।

(आत्मन इति) आत्मनोऽनन्यदेव दु खम्, पुरुषादित्यर्थ, प्रसादाद्यनात्मकत्वात् बहुव्रीहिसामर्थ्यात् प्रसादाद्यात्मनोऽन्यत्वादित्यर्थ, आत्मस्वतत्त्ववत् पुरुषस्वात्मवदित्यर्थ, पुरुषत्वापत्तिश्च दु खस्य धर्मिस्वरूपवैपरीत्यम्, अतो धर्मिस्वरूपविरोध । किं कारणम्? अन्यथा सुखान्यत्वप्रसादाद्यनात्मकत्वानुपपत्ते पुरुषत्वापत्तिमन्तरेण सुखस्य दु खादन्यत्वं वरणाद्यनात्मकत्वं दु खस्य वा सुखादन्यत्वं प्रसादाद्यनात्मकत्वं मोहस्य त्वाभ्यामन्यत्वं प्रसादादिशोषाद्यनात्मकत्वञ्च नोपपद्यते, भावितन्यायत्वात् सुखदु खमोहानामैक्यवृत्तित्वस्य, तस्मात् पुरुषस्वरूपापत्ते प्रसादादिशोषादिकार्याणां सुखदु खमोहानां धर्मिस्वरूपविपरीततेति ।

पुंल्लिङ्गत्वेन बहुव्रीहेरेव तत्त्वाद न्यपदार्थाव्यभिचारित्वमिति भाव । तद्गुणेति तस्य अन्यपदजन्यप्रतीतिविषयस्य गुणा विशेषणानि तेषां संविज्ञानं यत्र सोऽयं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि, बहुव्रीहिसमासघटकपदव्यतिरिक्तराहुपदजन्यप्रतीतिविषयस्य विशेषणान्यपि स्थूलशिरोरूपाणि तदुपलक्षितस्य तदभिन्नस्य राहोर्बोधकानि भवन्ति वैधर्म्योदाहरणं चित्रेति, तत्र व्यतिरिक्तोऽन्यपदार्थोऽस्ति, अत्र तु तदेव समासघटकशिर एव तद्वतो राहोरसदाख्या भवतीत्यर्थ । भवतीति, सर्वादीनि सर्वनामानीत्यत्र सर्व आदिर्येषां तानीमानीति विग्रहे सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति अन्यपदार्थप्रधानत्वाद्बहुव्रीहे, यदन्यत सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोतीति शङ्कायां नैष दोष, भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि यथा चित्रवाससमानय इति तद्गुण आनीयत इति महाभाष्ये प्रोक्तम्। व्यपदेशिवद्भावमिति यत्र निमित्तसद्भावान्मुख्यो व्यपदेशो यस्यास्ति स व्यपदेशी यस्तु व्यपदेशहेत्वभावादविद्यमानव्यपदेश स तेन तुल्यं वर्तत कार्ये प्रतीति व्यपदेशिवद्भवतीत्युच्यते देवदत्तस्य सतश्चित्राभिर्गोभिर्व्यपदेशो मुख्य राहोरसत स्थूलशिरसा व्यपदेशो गौण इति भाव । एवं दु खस्य प्रसादाद्यनात्मकत्वाभावेऽप्यसदाख्यया प्रसादाद्यनात्मकत्व व्यपदेशिवद्भावेन व्यवहार्यमित्याह–तथेदमपीति। तथानभ्युपगमे दोषमाह–तस्य चेति। व्यपदेशिवद्भावमनभ्युपेत्य मुख्य एव प्रसादाद्यनात्मकत्वव्यवहारेऽभ्युपगम्यमाने पुरुषस्यापि प्रसादाद्यनात्मकत्वाद्यथा पुरुषस्यात्मा पुरुषादनन्यो भवति तथा दु खस्यापि प्रसादाद्यनात्मकत्वात् पुरुषादनन्यत्वेन पुरुषत्वापत्त्या धर्मिस्वरूपविरोध प्रसज्यत इत्याह–आत्मन इति पुरुषादित्यर्थ । यदि दु खं पुरुषात्मकं न भवति तर्हि तत् प्रसादाद्यनात्मकं मुख्यं न स्यात्, सुखादन्यदपि मुख्यं न स्यात् पुरुषव्यतिरिक्तस्य सुखदु खमोहात्मकत्वेन पूर्वं व्यवस्थापितत्वात्, तत्र च प्रसादाद्यनात्मकत्वसुखाद्यन्यत्वव्यवहारस्यामुख्यत्वात् पुरुष एव च मुख्यत्वात्, एवञ्च दु खादौ प्रसादाद्यनात्मकत्वसुखाद्यन्यत्वव्यवहारस्य मुख्यत्वे पुरुषत्वापत्तिर्दुर्वारैवेत्याह–पुरुषत्वापत्तिश्चेति। इदमेव कारणमाह–अन्यथेति। इतो नोपपद्यत इत्यत्राह–भावितेति। एवं सुखदु खमोहानां पुरुषत्वापत्तौ सुखादीनां पुरुषधर्मत्वेन

किञ्चान्यत् योऽपि धर्मस्वरूपविरोध सोऽप्युच्यते तद्यथा—

धर्मस्वरूपविरोधोऽपि चैवमेव, ततश्च प्रकृतिपुरुषयोरप्येकत्वैव, एवं सुखमोहयोरपि ।

(धर्मेति) धर्मस्वरूपविरोधोऽपि चैवमेव—यथा पुरुषत्वापत्तौ सुखादीना सुखाद्यात्मपरित्यागे धर्मिस्वरूपविरोध तथा पौंस्त्वापत्तौ त्रयाणामैक्यापत्तौ चान्यधर्मस्वरूपविरोधश्च, ततश्च प्रकृतिपुरुषयोरप्येकत्वैव—तस्माद्धेतो पुरुषत्वापत्तेरनन्यत्वापत्तेश्च प्रकृति. पुरुषादन्या पुमान् वा प्रकृतेरन्य इति नोपपद्यते, ततोऽस्मदभीष्टमेकमेव कारणमित्येवदर्शन साधीय, एव सुखमोहयोरपि—यथो दु ख सुखादन्यदित्येतत् किं तन्मात्रात् [उत] त्रैलक्षण्यादित्यत प्रभृति यावत् प्रकृतिपुरुषयोरप्येकत्वैवेत्युक्त तथा सुख दुःखमोहाभ्यामन्यत् मोह सुखदु खाभ्यामन्य इत्येतेष्वपि चतुर्षु दु ख सुखादन्यदिति च साधनेन सह एव ग्रन्थो योज्य इति ।

अथ मा भूदेष दोष इत्यनात्मत्वविशेषण त्वद्वदाब्रवीमीत्युच्यते तथा सति यथा किं सुखादन्यत् आत्मानं मुक्त्वा इदं तदिति निदर्शयितुं शक्यते ? इति समन्वयाभाव सुखादेरपि सुखादन्यस्य विपक्षत्वाद्विपक्षाव्यावृत्तिरपि ।

(अथ मा भूदिति) अथ मा भूदेष दोष इत्यनात्मत्वविशेषण त्वद्वत्—एतद्दोषपरिहारार्थं यथा त्वयाऽनात्मत्वे सति चरणाद्यात्मकत्वात् सुख दुःखाद[न्]यन्मोहवदित्याद्यभिहित तथाऽहमप्यनात्मत्वे सति लघुत्वात् सुख दु खादन्यन्मोहवदित्याब्रवीम्यतो[धर्म]धर्मिस्वरूपविरोधौ प्रकृतिपुरुषदोषश्च नेति, अत्रोच्यते तथा सति यथा किमिति—एव सति यथा किं सुखादन्यदात्मान मुक्त्वेति दृष्टान्त इद तदिति निदर्शयितु न शक्यते—इद तत् सुखात् पुरुषाद्यान्यद्वास्त्विति समन्वयस्याभाव, अत एव चान्यत्वेन पक्षीकृते सुखादिपुरुषव्यतिरिक्तसपक्षाभावात् सुखादेरपि सुखादन्यस्य विपक्षत्वाद्विपक्षाद्धेतोर्व्यावृत्त्यर्थं यदुच्यते यच सुखादनन्यत् तदनात्मत्वे न प्रसादाद्यनात्मक न लघ्वाद्यनात्मकञ्चेति निदर्शयितु न शक्यते, न च मोहादि सुखादन्यन्न भवतीति शक्य दर्शयितुमिति विपक्षाव्यावृत्तिरपि अतो विपक्ष एव सत्त्वाद्विरुद्धाश्च हेतव इत्यभिप्राय ।

प्रकृतिधर्मत्वे न स्यादिति धर्मस्वरूपविरोध इत्याह—धर्मस्वरूपेति । दोषान्तरमप्याह—ततश्च । पुरुषत्वापत्तेरित्यर्थ । सुख दु खमोहात्मन एव प्रकृतित्वात् सुखादीनां पुरुषत्वापत्तौ पुरुषादनन्यत्वे च पुरुष एव प्रकृति स्यात्, नान्या काचित प्रकृति पुरुषादत एकमेव कारण सुखं वा दु खं वा मोहो वा प्रकृतिर्वा पुरुषो वा भवेत्, न तु त्र्यात्मकमेक भवदिष्टमिति भाव । प्रोक्त दु खधर्मिके विचारमेव सुखमोहयोरपि समानत्वादतिदिशति—एवमिति । एतमेव स्फुटयति—यथेति । चतुर्ष्विति, सुखं दु खादन्यत्, सुखं मोहादन्यत्, मोह सुखादन्य दु खादन्य इति पक्षेष्वित्यर्थ । अथ सुखादीनां पुरुषत्वापत्तिवारणार्थं सुखादि दु खादन्यत् अनात्मत्वे सति लघुत्वादिभ्य इत्युच्यते इत्याशङ्कते—अथेति, त्वद्वदिति, भवद्भिर्यथा सुखं दु खादनन्यत्, अनात्मत्वे सति चरणाद्यात्मकत्वादित्यनात्मत्वेन हेतुर्विशेषितस्तथाऽस्माभिरपि पुरुषव्यावर्तनाय तदेव विशेषणमुच्यते तथा च न पूर्वोक्ता दोषा इति भाव । एवं सति ते हेतवाऽप्रसिद्धसाध्यधर्मसमन्वयव्यावृत्तयो विरुद्धाश्चेत्युत्तरयति—तथा सतीति अनात्मत्वे सतीति विशेषणं कृत्वा इत्यर्थ, दु खं सुखादनन्यत्, अनात्मत्वे सति प्रसादाद्यात्मकत्वादिति प्रयोगे पुरुषव्यतिरिक्तस्य निश्चितसाध्यसाधनोभयस्य दृष्टान्तस्य कस्यचित् प्रदर्शयितुमशक्यत्वात् साध्यसाधनयोरन्वय सिद्ध्यति, सर्वं हि सुखदु खमोहात्मकमविभक्ततत्त्वमत इदं सुखं दु ख मोहो वेति न पृथक् विभज्य दर्शयितुं

१ सि क दु ख० । २ सि क० सुख दुःखाद० । ३ सि क० दु ख सुख । ४ सि क सुखं मोहाद० । ५ सि० क० दृष्टव्य भवतीत्यनाक्यं ।

अथ तु विभक्तस्वतत्त्व सुख सुखादन्यन्न भवति प्रसादाद्यनात्मकमपि न भवतीति, उच्यते तथा सति तेन प्रकारेण नियमवत् सुखमेवानन्यत् प्रसादाद्यात्मक भवति चेति तथा तस्य वस्तुन प्रवर्त्तनात् तथाव्यचेश्च नियमप्रवृत्तिप्रकाशात्मक सुखमेवेति त्वदभ्युपगमेनैक्य मोहादीनामापन्नमस्मिन् साधने, एव शेषसाधनेष्वपीति को वादार्थ उभयोरपि ।

अथ त्वित्यादि यावत्सुखमिति, अथ मत यद्विभक्तस्वतत्त्व दु खमोहाभ्या तत्सुख सुखादन्यन्न भवति तत् प्रसादाद्यनात्मकमपि न भवतीति विविक्तस्वरूपस्य सुखस्य दु खादन्यत्वात् प्रसाद्यात्मकत्वाच्च तदेव शक्यते वैधर्म्येण निदर्शयितुमत एव च तम सुखादन्यत् विविक्तस्वरूपम प्रसादाद्यात्मकमपुरुषश्चेति साधर्म्यदृष्टान्तश्च स्यादिति, एवमितरसाधनेष्वप्युभयदोषपरिहार इत्यत्रो च्यते तथा सतीत्यादि यावत् को वादार्थ उभयोरपीति, एव सति तेन प्रकारेण नियमोऽय यत् सुखादन्यत् न भवति तत् प्रसादाद्यनात्मकमपि न भवत्येवेति, एतेन प्रकारेण नियमवत् सुखमेवानन्यत् प्रसादाद्यात्मक भवति चेति तथा तस्य वस्तुन प्रवर्त्तनात् तथाव्यचेश्च नियमप्रवृत्तिप्रकाशात्मक सुखमेवेति त्वदभ्युपगमेनैवैक्य मोहादीनामापन्नमस्मिन् साधने, एतदभ्युपगमवश्च शेषसाधनेष्वपि, दु खादन्यत् सुख मोहश्चेत्येवमादिषु, यद्यदनात्मत्वे दु खादन्यन्न भवति तच्छोपादिवरणाद्यनात्मकमपि न भवतीत्येव नियमाद्युक्ते प्रवृत्तेश्चैक्य मोहादीनामभ्युपगत त्वयैवे[ती]तरेतरैकत्वाभ्युपगम , इतिशब्दो हेत्वर्थे, इत्यत को वादार्थ —वादप्रयोजनमुभयोरावयो त्वयैवैक्याभ्युपगमाच्च वादार्थस्तव ममापि, प्रतिपन्नार्थप्रतिपादनवैफल्यादिति ।

एव तावदवरणाद्यात्मकत्वादिहेतव प्रथमोक्तानन्यत्वपक्षस्यैव साधका अनात्मत्वविशेषणा अपि, तत्रैव त्ववरणाद्यात्मकत्वादिरद्विदोषा लघ्वादिहेतवोऽपि ।

(एव तावदिति) एव तावदवरणाद्यात्मकत्वादिहेतवः प्रथमोक्तानन्यत्वपक्षस्यैव साधका ,

---

शक्यते तस्माच्च सपक्षोऽस्मिन् सुखस्य साध्यशून्यस्य विपक्षतया ततो हेतोर्न व्यावृत्ति प्रदर्शयितुं शक्या सुखादेरनिर्देश्यत्वादेव अत एव च यत सुखादन्यन्न भवति तत् प्रसादाद्यनात्मकमपि न भवति तथा सुखादन्यो मोह इत्यपि दर्शयितुमशक्यत्वात् विपक्षाद्धेतोर्व्यावृत्तिरपि न सिध्यतीति विरुद्धता हेतूनामिति भाव । अथ सुखादयो नाविभक्तस्वतत्त्वा किन्तु विभक्तस्वतत्त्वा एव, तथा च साध्यसाधनयोरन्वयव्यतिरेकौ सेत्स्यत इत्याशङ्कते-अथ त्विति । तद्व्याचष्टे-अथ मतमिति सुखदु खमोहानां विविक्ततत्त्वत्वात् सुखादन्यत्वे साध्ये मोहस्साधर्म्यदृष्टान्त सुखश्च वैधर्म्यदृष्टान्त इति प्रदर्शयितु शक्यते ततश्च नानन्वयो न चाऽव्यतिरेक इति भाव । एवं सति सुखमेव प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकमिति त्वदीयाभ्युपगमेनैव सुखदु खमोहानामैक्यमस्मत्साधनीय सिद्धमेवेति नेदानीं किमप्यस्ति वादप्रयोजनमित्याशयेनोत्तरयति-तथा सतीति विभक्तस्वतत्त्वतायां सुखादीनामङ्गीकृतायां सत्यामित्यर्थ । सुखस्य नियमात्मकत्वं दर्शयति-तेन प्रकारेणेति सुख सुखमेव, सुखादन्यन्न भवति, प्रसादाद्यात्मकमेव, प्रसादाद्यनात्मक न भवतीति प्रतिनियतरूपत्वान्नियमात्मकमित्यर्थ । सुखस्य प्रवृत्त्यात्मकत्वं प्रकाशात्मकत्वञ्च दर्शयति-तथा तस्येति सुखं सुखात्मतया प्रवर्तते प्रकाशते चेति प्रवृत्तिप्रकाशात्मकमित्यर्थ । एवं दु खमोहयोरपि प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकत्वादितरेतररूपत्वमतिदिशति-एतदभ्युपगमवश्चेति । विवादयिषितस्यार्थस्य त्वयाऽप्यभ्युपगतत्वात्तस्य पुन प्रतिपादनं निष्फलमेवेति नावयोरिदानीं कश्चिद्वादार्थोऽस्तीत्याह-इत्यत इति । एवञ्चावरणाद्यात्मकत्वादिहेतूनामनात्मत्वविशेषितानामप्यनन्यत्वसाधन एव सद्धेतुत्वं न त्वन्यत्वसाधने सत्प्रतिपक्षत्वादित्युपसंहरति-एव तावदिति । नन्वेवं लघुत्वादिहेतूना

(एवञ्चेति) एवञ्च स्थिते–स्वधर्मेणापि लोष्टाद्यर्थाना सुखाद्येकात्मकत्वे स्थितेऽन्यत्वे लघुत्वादिहेतवोऽपि साधका इति तद्दर्शयति–सुख दु खादनन्यल्लघुत्वात्, लोष्टादिवदिति वर्त्तते, एवमप्रवृत्तिशीलत्वात् प्रकाशकत्वादेतानि च चत्वारि साधनानि– प्रत्येक त्रीणि समुदितान्येकमिति, अत्र द्विकसयोगेनापि त्रीणि–लघ्वप्रवृत्तिशीलत्वात् लघुप्रकाशात्मकत्वात्, अप्रवृत्तिप्रकाशात्मकत्वादिति । एव मोहादपीति–मोहात् सुखमनन्यदित्यत्रापि त एव हेतवस्तावन्त, परधर्मेण सुखस्य दु खधर्माभ्या प्रत्येक द्वे समुदायेनैकमिति त्रीणि चलत्वादप्रकाशकत्वात् चलाप्रकाशकत्वादिति, प्रवृत्तिशीलत्वादित्यपि तत्सयोगेनेतराभ्यामपि सप्तसाधनानि, एव मोहादपीति मोहादनन्यत्, चलत्वादिभ्यस्तेभ्य, एव सुख दुःखादनन्यत्, गुरुत्वादप्रकाशकत्वात्तत्सयोगाच्चेति, एव मोहादपीति, तेभ्य एव मोहधर्मेभ्यस्त्रिभ्यो मोहादप्यनन्यत् सुखमिति, द्वाभ्यामप्यनन्यत्–सहिताभ्यामपि दु खमोहाभ्यामनन्यत् सुख लघुत्वादित्यादिभ्यस्तेभ्य एव हेतुभ्यो द्वित्रिचतुरादिसयोगेन प्रत्येकञ्चानुगन्तव्यमिति, अत आह–एव एव सर्व इति, अनया दिशाऽभ्यूह्या, न केवलमेत एव लघुत्वादय चलत्वादयो गुरुत्वादयो वा स्वपरधर्महेतव, किं तर्हि ? स्वपरधर्मा प्रसादादयश्च प्रसादलाघवादय शोपतापभेदादय, वरणसदनापध्वसनादयश्च, इतरेतरेत्यादि, द्वित्रिचतुरादिसयोगेन चेति सुखस्य दु खान्मोहाद्द्वाभ्याञ्चानन्यतया तिस्र, एव दु खस्य तिस्र, मोहस्य तिस्र, त्रयाणा परस्परतोऽनन्यता एकैवेति दश प्रतिज्ञा, एतासु सुखधर्मा लघ्वादयो दु खधर्माश्चलादय मोहधर्मौ गुर्वप्रकाशौ प्रत्येक द्विकादिसयोगेन सप्तत्यधिक शत साधनानाम्, लाघवगौरवे त्वपनीय प्रसादादिशोषादिवरणादीनाञ्च हेत्वम पञ्चषष्टिसहस्राणि पञ्चशतानि च षट्त्रिंशानि, किञ्चान्यत्, न केवलमेत एव हेतवोऽन्येऽप्यचेतनत्वेत्यादिसमासदण्डकमध्ये यावच्छरीराद्यापत्तित्वादि प्रकृतिधर्मैः सामान्यभूतैर्विशेषितैश्चापुरुषत्वे सति सत्त्वात् प्रमेयत्वात्

इति । स्वधर्मेण सुखे दु खान्यत्वसाधने हेतून् गणयति–स्वधर्मेणापीति । सुखं लघ्वप्रवृत्तिशीलं प्रकाशकं दृष्टमिति वचनाच्चत्वारो हेतव इत्याह–सुखमिति, दु खादनन्यत्वे साध्ये प्रत्येक त्रीणि त्रिकसंयोगेनैकं द्विकसंयोगेन त्रीणीति सप्त साधनानीति भाव । एवं मोहादनन्यत्वे साध्य त एव तावन्तो हेतव इत्याह–एवं मोहादपीति । दु ख चलमप्रकाशकं प्रवृत्तिशीलं दृष्टमिति दु खधर्मेण सुखस्य दु खादनन्यत्व साध्ये सप्त हेतव मोहादनन्यत्वे च साध्ये त एव तावन्त इत्याह–परधर्मेणेति । मोहो गुरुरप्रकाशको दृष्ट इति वचनात् मोहधर्मेण सुखस्य मोहादनन्यत्वे साध्ये त्रयो हेतव इत्याह–एव मोहादपीति । प्रोक्त एव सर्वे हेतवो दु खमोहाभ्यामनन्यत्वे साध्ये प्रयोज्या इत्याह–द्वाभ्यामपीति । एवं प्रसादलाघवाभिष्वङ्गोद्धर्षप्रीतय सुखस्य कार्यम् शोषतापभेदस्तम्भोद्वेगापद्वेगा दु खस्य वरणसदनापध्वंसनबैभत्स्यदैन्यगौरवाणि मोहस्येति वचनेन प्रसादादयोऽपि सुखस्य दु खादनन्यत्वे साध्ये हेतवो भवन्तीत्याह–किं तर्हीति । सत्त्वस्य स्वधर्मा प्रसादादय परधर्मा शोषादयो वरणादयश्चेति बोध्यम् । अथ प्रतिज्ञाभेदान् प्रदर्श्य हेतुसंख्यां सामान्यत आह–द्वित्रीति । अनन्यतया–अनन्यत्वसाध्येनेत्यर्थ । त्रयाणामिति सुखदु खमोहानां परस्परतोऽनन्यत्वसाधने एका प्रतिज्ञा त्रयोऽप्यनन्य इत्येवंरूपेत्यर्थ । साधनानि गणयति–एतास्विति प्रोक्तप्रतिज्ञास्वित्यर्थ । लाघवगौरवे त्विति, लघुत्वगुरुत्वयो सुखधर्मे मोहधर्मे प्रोक्तत्वादिति भाव, इतोऽन्यान्यपि बहूनि साधनानि सम्भवन्तीत्याह–किञ्चान्यदिति । नन्वेवं सुखदु खमोहानामनन्यत्वसाधने सुखाद्यन्यतमस्यैव परमार्थतो वस्तु वापरया सुखमिति दु खमिति मोह इति वचनमपि न घटते त्वया पृथगुच्चारणाच्चानन्यत्वसाधनं स्ववचनविरुद्धम् लोकेन तेषां भिन्नस्वरूपेणानुभवात् लोकविरोध शरीरे विकारविशेषमुपलभ्याय सुखी अयं दु खी अयं मुग्ध इत्येवं

१ सि क °भ्यामिति । २ सि क स्थूल° । ३ सि क °भूतैरवि ।

सर्वगतत्वादकृतकत्वादित्यादि वा यावत्किञ्चिदिहास्ति सर्वं तदन्यत्वे विलक्षणता प्रतिपद्यते धर्मजातमित्यतः कुतः सङ्कलना ? न शक्यमेव सङ्कलयितुम्, प्रत्येकद्वित्रिचतुरादिसंयोगधर्मानन्त्यादिति स्वपक्षसाधनहेतुसौलभ्यं दर्शयति भावितत्रैगुण्यैकात्मकत्वोत्पादिवस्तुन्यायव्यापित्वादिति ।

इतर आह—

नन्वेवं स्ववचनविरोधादिदोषा अनन्यत्वप्रतिज्ञाया इत्ययुक्तम्, तवात्मन एवोपालम्भात् ।

नन्वेवं स्ववचनविरोधादीति, सुखं दुःखादनन्यदिति पक्षे सुखदुःखयोः प्रतिपुरुषं स्वानुभवेन पृथक्त्वसिद्धेः शरीरविकारादिभिरनुमेयत्वाच्च लोकप्रसिद्धेरभ्युपगतत्वाच्च त्वयापि स्ववचनेन च सुखं दुःखमिति पृथगुच्चारणात् स्ववचनाभ्युपगमलोकप्रसिद्धिप्रत्यक्षानुमानविरोधदोषा अनन्यत्वप्रतिज्ञाया इति एतच्चायुक्तम्, तवात्मन एवोपालम्भात्, यस्मादेव पुनः स्वसिद्धान्त एव स्ववचनादिविरोध उन्नीयते त्वयाऽऽत्मन एव, न ममोद्दिश्य आत्मनोऽपरिहारेण वचनवक्तयोच्यते ।

कुत इति चेदुच्यते—

प्रधानमेकं सुखदुःखमोहात्मकत्वादभिन्नगुणात्मकं साम्येन चावस्थितमिति तथा परस्परमुपकुर्वन्ति सत्त्वादयः शब्दादिभावेन च व्यवतिष्ठन्ते प्रत्येकं सुखाद्यात्मनेति सुखादित्र्यात्मकत्वं घटादावेकस्मिन्नेव चेति त्वयैवाभ्युपगतत्वात् कस्य स्ववचनविरोधादिदोषाः ? इति स्वस्थेन चेतसा चिन्त्यताम् ।

प्रधानेत्यादि यावदभ्युपगमात्, प्रधानमेकं सुखदुःखमोहात्मकत्वादभिन्नगुणात्मकं साम्येन चावस्थितमिति कस्माय स्ववचनविरोधः, तथा परस्परमुपकुर्वन्ति सत्त्वादयः शब्दादिभावेन च व्यवतिष्ठन्ते प्रत्येकं सुखाद्यात्मनेति सुखादित्र्यात्मकत्वं घटादावेकस्मिन्नेव चेति त्वयैवाभ्युपगतत्वात्, अन्यत्वैकत्वोक्तेश्चेति कस्य स्ववचनविरोधादिदोषा इति स्वस्थेन चेतसा चिन्त्यताम्, मम तु स्वदोषो द्भावनपरप्रयासत्वाददोषः, एवमसद्दोषोत्कीर्तनद्वारेण स्वदोषोत्कीर्तनमेवैतद्भवत इति ।

पार्थक्येनानुमानादनुमानविरोधश्चेत्याशङ्कते-**नन्वेवमिति** । एवं वदतस्तवैवायं दोषो न ममेत्याशयेनोत्तरयति-**तवात्मन एवेति** । विरोधमेवोद्भावयति-**प्रधानमेकमिति,** सुखादिधर्मकसत्त्वादित्रयात्मकमेकं प्रधानं धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यात्, तादात्म्यञ्च भेदसहिष्णुभेदोऽतस्त्र्यात्मकमेकमन्यूनाधिकभावेनावस्थितमभ्युपगम्यते, न्यूनाधिकभावदशायां प्राधान्येनैको गुणोऽन्यतरमपेक्ष्य जनयति, यथागुणप्रधानभावं सुखदुःखमोहधर्मकशब्दाद्यात्मना परिणमन्ति सत्त्वादयः, सत्त्वादेश्च प्रतिक्षणपरिणामस्वभावतया घट एक एव कञ्चन सुखाकरोति तं प्रति तस्य सुखरूपसमुद्भवात्, कञ्चन दुःखाकरोति तं प्रति तस्य दुःखरूपसमुद्भवात्, कञ्चन मोहयति तम्प्रति तस्य मोहरूपसमुद्भवादित्येकस्य सुखदुःखमोहात्मकत्वं वदतस्तवैव स्ववचनाभ्युपगमलोकप्रसिद्धिप्रत्यक्षानुमानविरोधदोषाः, त्रिगुणमेकमिति विरोधादिति भावः । मम च प्रयासः केवलं तव मते दोषमुद्भावयितुम्, न तु यथा मया प्रतिपादितं तथा मम मतम्, अतो न मे विरोधादिदोषाः, एवञ्च मयि दोषमुद्भावयता त्वया तव मत एवोद्भावित इत्याह-**मम त्विति** । एवं हेतुदोषा अप्यप्रसिद्धसाध्यसमन्वयव्यावृत्तित्व

---

१ सि क प्रत्यक्ष । २ सि क स्वानुभवने । ३ क दुःख० । ४ सि क स्ववचनादिति । ५ सि क नघटा० । ६ सि क नान्यत्वेकश्चेति ।

किञ्चान्यत्—

हेतुविरुद्धतोक्तावप्येवमेवेति स्फुटमेव सुखं सदा व्यक्तशब्दस्पर्शरूपरसगन्धं चेत्यभ्युपगम्यताम्, किमन्यापादनेन परदोषाभिधानेन वा तत्त्ववादिनैव भवितव्यमृजुना, तेभ्य एव लघ्वादिभ्यो हेतुभ्यो वियदादिवदिति, स्वमतेन तु व्यक्तशब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्प्रतिज्ञाया वियद्वर्ज्यान्युदाहरणानि ।

(हेत्विति) हेतुविरुद्धतोक्तावप्येवमेव—यथोक्तमेते हेतवः सप्रपञ्चाः सविशेषणनिर्विशेषणाः प्रतिज्ञादोषोद्भावनद्वारेण विरुद्धाव्यभिचार्युद्भावनद्वारेण चास्मत्पक्षस्यानन्यत्वस्य साधका इति, तथा हेतुविरुद्धतापि अन्यत्वपक्षे, प्राग्व्याख्यात[स]मन्वयव्यावृत्त्यभावविधिनाऽन्यत्वपक्ष एव दर्शनादिति तदुपसंहारार्थमाह इति स्फुटमेवेत्यादि यावद्वियदादिवदिति, इतिशब्द[स्यो]पसंहारार्थत्वात्, यदभिलिख्यते त्वया प्रधानं नाम गुणसाम्यावस्थानं किञ्चिदस्तीति तन्नाभिलिखनीयम्, सुखं सदा व्यक्तशब्दस्पर्शरूपरसगन्धं चेत्यभ्युपगम्यतां स्फुटमेव किमन्यापादनेन परदोषाभिधानेन वा, तत्त्ववादिनैव भवितव्यमृजुना, तेभ्य एव लघ्वादिभ्यो हेतुभ्यो वियदादिवत्—यथाऽऽकाशवाय्वग्न्यम्बुभुवः पञ्च महाभूतानि व्यक्तशब्दादिभावानि तथा सुखमिति लघ्वादिभ्य एव हेतुभ्यः पृथिव्यामिव शब्दादयः पञ्चापि, शेषेष्वपि च चतुर्षु भूतेषु व्यक्ता इत्यभ्युपगम्यताम्, परिणतिविशेषात्तु हिङ्गुगन्धवत् सूपे लवणरसवच्चाप्सु कस्यचिदेव प्रत्यक्षता शब्दादेर्न शेषस्य, अभिभवादिभिरिति परमतेनैवैतदुक्तम्, स्वमतेन तु व्यक्तशब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्प्रतिज्ञाया वियद्वर्ज्यान्युदाहरणानीति 'स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गला इति' [तत्त्वा अ ५, सू०, २३] सामान्येन 'अणवः स्कन्धाश्च' [तत्त्वा अ ५ सू २५] मूर्तत्वात् पृथिवीवत् वाय्वादयोऽपि, शब्द[2]बन्धसूक्ष्मस्थौल्यादयस्तु स्कन्धेष्वेव पुद्गलेष्विति, आकाश-

विरुद्धाव्यभिचारित्वविरुद्धत्वादयोऽन्यत्वपक्ष एव न त्वनन्यत्वपक्ष इत्याह—हेत्विति । एतदेव विशदयति—यथोक्तमिति, सविशेषणेति अनात्मत्वे सतीत्यादिविशेषणेन सहिता रहिता वा हेतवः प्रतिज्ञाश्च मोहाद्गुरोरिति गुर्वादिविशेषणेन सहिता रहिता चेति भावः, हेतुविरुद्धत्वोक्तिरप्येवमेव अन्यत्वपक्ष एव नानन्यत्वपक्ष इत्याह—तथा हेत्विति । तात्पर्यं शिक्षयति—यदभिलिख्यत इति, सुखं सदा व्यक्तशब्दस्पर्शरूपरसगन्धं लघ्वादिभ्यः वियदादिवदिति सदा स्फुटमनुभूयमानशब्दादिगुणसुखाद्येवाभ्युपगम्यताम् किमव्यक्तप्रकृतिमहदादिपरिकल्पनाक्लेशेन तत्र दृष्टान्तेष्वपि गगनादिपञ्चभूतेषु वैषम्यमन्तरेण सर्वत्र शब्दादिपञ्चगुणा व्यक्ता एवाभ्युपगम्यताम् यथा च परिणामवैचित्र्येण पञ्चगुणसद्भावेऽपि हिङ्गुगन्धस्यैव सूपे लवणस्यैव रसस्य जले प्रत्यक्षत्वमपरेषामभिभवात् तथाऽऽकाशे शब्दस्यैव वायौ शब्दस्पर्शयोस्तेजसि शब्दस्पर्शरूपाणां जले शब्दस्पर्शरूपरसानां पृथिव्याश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां प्रत्यक्षत्वमिति भावः । वर्णनमिदं परमतानुसारेणोक्तं स्याद्वादसिद्धान्तानुसारेण तु शब्दस्य पौद्गलिकत्वात् स्पर्शादीनाञ्च पुद्गलगुणत्वाद्वियद्वर्ज्यानामेवोदाहरणत्वं विज्ञेयमित्याह—स्वमतेन त्विति । स्पर्शादयः पुद्गलानामेव धर्मा भिन्नाभिन्ना मानः, ते पुद्गलाः समासतो द्विविधाः, अणवः स्कन्धाश्चेति, तत्राणवोऽतीन्द्रियविषयातीताः सूक्ष्माः परस्परेणासंयुक्ताः स्थूलाः ग्रहणादानादिव्यापारसमर्थाः प्रायः स्कन्धाः संघाता इति पुद्गलभेदा उक्ताः । अथ यथा पृथिवी मूर्तत्वात् स्पर्शादिचतुर्गुणा तथा वायुतेजोजलान्यपीत्याह—मूर्तत्वादिति, रूपं हि मूर्तिः मूर्त्याश्रयाश्च द्रव्यादयः, नहि स्पर्शादयो मूर्तिं व्यभिचरन्ति, अविनाभावित्वात्, यत्र हि रूपपरिणामः तत्रावश्यतया स्पर्शरसगन्धा भवन्ति ततश्च परमाणावपि ते विद्यन्ते, न च परमाणवश्चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणैकगुणजातिभेदाः, सर्वेषामेकरूपत्वात् किन्तु किञ्चित्

१ सि क °नन्यत्व° । २ सि क शब्दसम्बद्ध° ।

स्यावगाहोपकारस्था नैते धर्मा सन्तीति वादपरमेश्वरमतम्, अतो वियद्दर्शान्युदाहरणानीत्युक्तम्, इत्थ सुखदु खमोहाना जात्यन्तरत्वासिद्धिरापादिता ।

तस्मादेव वीतावीताना सुखादित्रैगुण्यकारणपूर्वकत्वानुमानानामनुमानाभासतेत्यत आह—

सत्त्वादित्रयविषयसमन्वयपरिमाणोपकारशक्तिप्रवृत्तिवैश्वरूप्यगत्याख्याना प्रकृतिसाधकाना वीताना व्यवहारसम्प्रसिद्धे प्रत्ययसर्गास्तित्वैकत्वार्थवत्त्वपारार्थ्यान्यत्वाकर्तृत्वपुरुषबहुत्वयोगवियोगस्थितिविषयस्य शास्त्रस्यैतेषामेव पञ्चाना वीताना हेतुत्वावधारणार्थानाञ्चावीतानामतथार्थत्वात्तद्विषय प्रत्ययोऽप्यज्ञानमेव, तदज्ञानत्वात् ज्ञानप्राप्यपुरुषार्थाभावोऽपीति किमवशिष्यते वार्षगणे तन्त्रे सुभाषिताभिमतमतस्त्याज्योऽयमनुपपन्नपरोक्षार्थवाद । * * * * *

[सत्त्वादि] त्रयविषयसमन्वयेत्यादि यावद्वीताना व्यवहारसम्प्रसिद्धेरित्यादि यावच्च हेतुत्वावधारणार्थानाञ्चावीताना अतथार्थत्वादिति, तेषा वीतावीताना लक्षण तद्यथा—प्रागनुमान सप्रभेद व्याख्याय तेषा यदेतत् सामान्यतो दृष्ट शेषवत् एष हेतुरतीन्द्रियाणा भावाना समधिगमे, तस्य [1]प्रयोगोपचारविशेषाद्द्वैविध्यम्, वीत [अवीत]इति सामान्येन, [3]विशेषेण च स्वरूपेण वीतसिद्धि, यदा हेतु परपक्षम[4]क्षेप्य यथार्थेन स्वरूपेण कार्यसिद्धावपदिश्यते तदा वीताख्यो भवति, परिशेषा[5]दवीतसिद्धि, यथा नेदमतोऽन्यथा सम्भवति, अस्ति चेदम्, तस्मात्

ष्यमुत्कृष्ट गुणपरिणाममासाद्य परान् त्यजति, यथा लवणहिङ्गुनी सहतिपरिणामसामर्थ्यवती लोचनस्पर्शनाग्निग्रहणगोचरतामुपेत्य जले विलीने सती रसनघ्राणग्रहणयोग्यतामागच्छत । न च वर्णस्पर्शौ तत्र सम्भवन्तावपि पुनर्ग्रहीतु शक्यौ परिणामविशेषवत्त्वात्, एव पार्थिवाप्यतैजसवायवीयाणवोऽप्येकजातीया कदाचित् कश्चित् परिणाम बिभ्रतो न सर्वेन्द्रियग्राह्या भवन्ति, अतो रूपरसगन्धस्पर्शा एव विशिष्टपरिणामानुगृहीता सन्तो मूर्तिव्यपदेशभाजो भवन्तीति भाव । तत्र स्पर्शादय परमाणुषु स्कन्धेषु च प्रादुर्भवन्ति, शब्दादयस्तु अनन्ताणुस्कन्धविषया एवेत्याह—शब्दबन्धेति, शब्दो ध्वनिरर्थप्रत्यायको नियतसङ्केतवर्णादिविभागवान्, बन्ध परस्पराश्लेषलक्षण प्रयोगविस्रसामिश्रभेद, सौक्ष्म्य स्थौल्यञ्च प्रत्येकमापेक्षिका त्यमेदम्, आदिग्रहणात् सस्थानभेदतमश्छायातपोद्योताना ग्रहणम्, एते सर्वे शब्दादय स्पर्शादयश्च पुद्गलेष्वेव भवन्तीति वियद्दर्शन कृतमिति भाव । इत्थमेव प्रकृतिसाधकानुमानानामप्याभासतामाचष्टे—सत्त्वादित्रयविषयेति सुखदु खमोहविषयेत्यर्थ भेदाना परिमाणात् समन्वयाच्छक्तित प्रवृत्तेश्च । कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य'॥ इति कारिकया पञ्च हेतवोऽत्र ग्राह्या । प्रागिति प्रमाणत्रैविध्यव्यावर्णनावसरेऽनुमानस्य पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्चेति त्रीन् भेदानाख्याय तत्र सामान्यतो दृष्ट शेषवच्चातीन्द्रियाणा प्रकृतिपुरुषादीनां प्रतिपत्तौ समर्थं भवतीति प्रोक्तमिति भाव । तत्रादावनुमान द्विविध वीतमवीतञ्च, वीत पूर्ववत्, सामान्यतो दृष्टञ्चेति, अवीतन्तु शेषवदित्याशयेनाह—तस्येति अनुमानस्येत्यर्थ, उक्तञ्च तल्लक्षणम् यदा हेतु स्वरूपेण साध्यसिद्धौ प्रयुज्यते । स वीतोऽथान्तरक्षेपादितर परिशेषित ॥' इति, तत्र साधनस्य स्वरूप द्विविधम्, साधारणमसाधारणञ्चेति, इन्द्रियग्रहणयोग्यार्थाविनाभाविरूप साधारणं यत्सामान्यस्वरूपमुच्यते, इदमेव च पूर्ववदिति, असाधारणन्तु इन्द्रियग्रहणायोग्यार्थाविनाभावविशिष्टं स्वरूपमिदमेव च सामान्यतो दृष्टमुच्यत इत्याशयेनाह—सामान्येनेति । वीतलक्षणमेव तावदाह—यदा हेतुरिति, परपक्षस्य क्षेपमपोहमकृत्वैव, अन्वयव्याप्तिप्राधान्येन प्रवर्तमानं विधायकं वीतमिति भाव । यदा तु स्वसाध्यादर्थान्तरभूतानां प्रासङ्गिकानामपोहं विधाय परिशेषत साध्यसिद्धावपदिश्यते तदाऽवीत व्यतिरेकव्याप्तिप्राधान्येन प्रवर्तमानं भवतीत्याह—परिशेषादिति, प्रासङ्गिकानामपोह दर्शयति—यथेति, इदं जगत्सर्जन परमाणुपुरुषेश्वरकर्मदैवकालस्वभावयदृच्छाभ्यो न सम्भवति, अस्ति चेद

१ सि क °नुमानस्यानु° । २ सि प्रसङ्गोपचारविशेषा° । ३ सि क विशेषेण तु स्वरूपाद्वीत° । ४ सि क °मप्यपेक्ष्यसनैव रूपेण । ५ सि क पादावीत° ।

कारणात्मकाना नेयम्, प्रमादादिशोपादिवरणादि का[र्या]त्मकं दृष्ट गुणत्रयैकत्वादिसमन्वितम्, तैरारब्धान्याकाशादीनि भूतानि एकोत्तरगुणवृद्ध्या तत्कार्यत्वात्तत्समन्वयाच्च तत्पूर्वकाणि, तथा बाह्यानामपि तैर्यग्योनमानुषदैवाना तत्पूर्वकतेति, तस्मात् त्रैगुण्यसमन्वितत्वाद्भेदा त्रिगुणपूर्वका चन्दनशकलादिवत्, शकलकपालाभरणभूषणप्रभृतीनामिति व्याप्तिदर्शनार्थं साधनस्य दृष्टान्तमाहुत्यम्। इतश्चास्ति प्रधानम्, भेदाना परिमाणात्, आध्यात्मिकाना कार्यकारणात्मकाना परिमाण दृष्टम्, सामान्यत त्रय सुखदु खमोहा कार्यम्, कारण विशेषत षोडश भावा —पञ्च भूतानि, एकादशेन्द्रियाणि चेत्यादि रूपपरिमाणम्, प्रवृत्तिपरिमाण द्विधा–हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थत्वात्, धर्मादिप्रयोजनत्वाच्चतुर्धा, धृतिसदाचारकामसुखकुतूहलविनिवृत्तिप्रयोजन पञ्चधा प्राणादिलक्षणा चेति प्रवृत्तिपरिमाणम्, फलपरिमाण द्विविध दृष्टमदृष्टञ्च, अदृष्ट कार्यकरणसामर्थ्यं प्रभुशक्ति, साधनसांनिध्य विभुशक्तिश्चेति द्विधा, एवमशक्तिस्तद्विपरीता द्विधैव, शक्तिर्देवगन्धर्वयक्षरक्ष पितृपिशाचा, अशक्तिर्मानुषपशुमृग- पक्षिसरीसृपस्थावराणि, शक्ते प्रकृति. शरीरं निमित्तमशक्तेर्वैराग्यखण्डनोद्भिन्नसशोका मातापितृभ्या जरायु, अण्डञ्च तत् षाट्कौशिकम्, पृथिव्या उद्भिज्ज पृथिव्युदकसशोकासशोकजम्, इत्यदृष्टफल-

प्रसादादीति। एकोत्तरेति, आकाशस्य शब्द, वायो शब्दस्पर्शौ, तेजस शब्दस्पर्शरूपाणि, जलस्य शब्दस्पर्शरूपरसा पृथिव्या शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति भाव। समन्वयात् तत्पूर्वकत्वं साधयति–तस्मादिति। प्रधानसाधकं द्वितीय वीतमाह–इतश्चेति, भेदानां कार्यकारणात्मकानामियत्तालक्षणं परिमाण दर्शयति–आध्यात्मिकानामिति, रूपपरिमाण प्रवृत्तिपरिमाण फलपरिमाणञ्चेति परिमाण त्रिविध तत्रादौ रूपपरिमाणमाह–सामान्यत इति। प्रवृत्तिपरिमाण द्विधा चतुर्धा पञ्चधा च दर्शयति–प्रवृत्तीति, हितप्राप्त्यर्थाऽहितनिवृत्त्यर्था चेति द्विधा, धर्मार्थकाममोक्षार्था चेत चतुर्धा, धृत्यादिभेदेन पञ्चधा तत्र व्यवसायादप्रच्यवन धृति सर्वविषयिणी रजस्तमोबहुला च, फलमनभिसन्धाय शास्त्रोक्तेषु कार्येषु अवश्यकर्तव्यतावीक्षभाव श्रद्धापरपर्याय सदाचार आश्रमविषय सत्त्वरजोबहुल। दृष्टानुश्रविकशब्दाभिलाषद्वारका सुखेराभाग कामसुखा दृष्टानुश्रविकविषयिणी सत्त्वतमोबहुला च, वेत्तुमिच्छा विविदिषा तत्पर्याया कुतूहलं व्यक्तविषयिणी रजोबहुला च। वेदनेच्छानिवृत्तिरविविदिषापर्याया निवृत्तिरव्यक्तविषयिणी तमोबहुला चेति। प्राणापानसमानोदानव्याना पञ्च प्रवृत्तय, इमा पञ्च प्राणादिवृत्तय धृत्यादिपञ्चकर्मयोनिभ्य प्रवर्तन्त इति भाव। फलपरिमाणमाह–फलेति प्रधानादिलम्बपर्यन्त संसार कर्मशक्तिसम्भाऽदृष्टम्, तत्र प्रकृते प्रभुशक्ति कार्यकरणसामर्थ्यम्, तया हि पुरुषस्यार्थ कर्तव्य इति महदादिसूक्ष्मपर्यन्त निष्पाद्य धर्मादिनाऽष्टविधेनाधिवासयति, तदधिवासितं सूक्ष्मशरीरं लिङ्गाख्यं तेषु तेषु निकायेषु यथायथ संसरति, सेयं प्रधानस्य प्रभुशक्ति। साधनसांनिध्यं निमित्तनैमित्तिकप्रसक्तिर्विभुशक्ति, धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि निमित्तरूपा, महदादिकरणाश्रिता, तत्कार्यं स्थूल शरीरं नैमित्तिकम् निमित्तरूपा अपि प्राकृतिका वैकृतिकाश्चेति द्विविधा, प्राकृतिका धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यरूपा उत्पन्नमात्रस्यादिविदुष कपिलस्यैव, वैकृतिका प्रयत्नप्राप्याश्चत्वार प्राचेतसादीनामपरेषामधर्मादिसहिता अष्टावपि। तत्र वैकृतिकधर्मादिनिमित्तेन नैमित्तिकं दर्शयति शक्तिरिति शक्तिधर्मादि, धर्मादिनिमित्तेन देवादियोनिप्राप्तिरिति भाव, तद्विपरीतनाशक्तिरूपेणाधर्मादिना पश्वादियोनिप्राप्ति मिश्रेण मनुष्यलोके स्थितिरिति भाव, तत्र धर्मादयश्चतस्र शक्त्या महदादयस्त करणं संसरन्ति संसारे, कार्यञ्च शरीरं जरायुजादिकं तदाश्रित्य भक्त्याऽऽत्मयथ वर्तन्त इत्याशयेनाह–शक्तेरिति। षाट्कौशिकमिति षड्भि कोशैर्निर्वृत्तं षाट्कौशिकं लोमरुधिरमांसास्थिस्नायुशुक्लरूपा कोशा, तत्र लोमरुधिरमांसानां मातृत सम्भव, अस्थिस्नायुशुक्लानां पितृत, तच्च जरायुजमण्डजञ्चेति उद्भिज्जवदत्र स्वेदजस्यापि ग्रहणम्, स्वेदजोद्भिज्जयो भूम्युदकोद्भेदनत्वादित्याशयेनाह–पृथिव्या इति, संशोक स्वेद। उद्भिज्जस्याशक्तिपर्यायत्वेन दृष्टफलपरिमाणमाह–

१ सि क तिर्यग्योनि॰।

परिमाणम् । दृष्टफलपरिमाण करणानि प्रवर्त्तमानानि[1] क्रियन्ते सामान्यतश्चतुर्णां शक्त्यादीनामन्यतम प्रत्यय कुर्वन्ति, शक्तिरुक्ता, सिद्धिरूहेन साधन तार शब्देन सुतारमध्ययनेन तारतारं वातादीन्याध्यात्मिकानि अभ्यतील्य क्रियया तारसुतारतारतार तदन्यतमेन प्रमोद मानुषाद्याधिभौतिकात्ययेन तत्रयान्यतमेनैव प्रमुदित शीताद्याधिभौतिकात्ययेन तत्रयान्यतमेनैव मोदमान यदा कुशलसंस्पृष्ट्यपाश्रयात् सद्दहातिश्रमात्तदन्यतमेन रम्यक दौर्भाग्यातिक्रमेण सदाप्रमुदितमित्यष्टौ सिद्धय । सन्निहितविषयसंतोषाचिकीर्षितादर्थादूनस्य निवृत्तिरेवैरा तुष्टिरुपायनवत्वान्नवविधा तुष्टि प्रकृत्युपादानकालभागकारणपूर्वकपुरुषान्यत्वापरिज्ञानात्माध्यरध्यलाभ , अम्भ सलिलौघवृष्टारया शरीरशरीरिविशेषणोपायाश्चतस्रस्तुष्टय , बाह्याश्च विषयनिर्वेदना पञ्चविषयेषु अर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादोष-

---

दृष्टफलेति, करणानि त्रयोदश, दश बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि, द्वारवती च समनोहङ्कारा बुद्धि , एतानि प्रवर्त्तमानानि शक्तितुष्टिसिद्धिविपर्ययाणामन्यतम विदधति, एष सामान्यत प्रत्ययसर्ग उच्यते विशेषतस्तु पञ्चाशत् प्रकार प्रत्ययसर्ग । प्रभुशक्त्यादि पूर्ववन्नेयेत्याह-शक्तिरुक्तेति । ऊहेनेति, यस्य जन्मान्तरसंस्कृतधियो बन्धमोक्षकारणमुत्प्रेक्षमाणस्य प्रधानपुरुषान्तर ज्ञानमुत्पद्यते तस्य सिद्धिरूहहेतुका प्रथमा तारमित्युच्यत इति भाव । शब्देन सुतारमिति, इतरेणाधीयमान सांख्यपाठं निशम्य यदुदेति तत्त्वज्ञान सा सिद्धि शब्दहेतुका द्वितीया सुतारमित्युच्यत इति भाव । अध्ययनेनेति यस्य शिष्याचार्यसम्बन्धेन सांख्यशास्त्र शब्दतोऽर्थतश्चाधीत्य ज्ञानमुत्पद्यते तस्याध्ययनहेतुका तृतीया सिद्धि तारतारमित्युच्यत इति भाव । आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानि त्रीणि दु खानि तद्विघातरूपास्तिस्र सिद्धीराह-वातादीनीति, आध्यात्मिकानां वातादीनां सिद्धिविरोधिनामायुर्वेदक्रियानुष्ठानेन विघात कृत्वा पूर्वोक्तानां तारसुतारतारताराणामन्यतमेन साधयति सा चतुर्थी सिद्धि प्रमोदमित्यभिधीयत इति भाव । मानुषादीति मानुषादिनिमित्तकानामाधिभौतिकानां सिद्धिविरोधिनां सामदानादिना स्वनीतिधर्मानुगुणेन योगयन निरोध कृत्वा ताराद्यन्यतमेन यत् प्रसाधन सा पञ्चमी सिद्धि प्रमुदितमित्युच्यत इति भाव । शीतादीति, शीतादीनामाधिदैविकानां दु खानां स्वधर्मानुरोधेन शममानीय पूर्वेषां तारादीनामन्यतमेन यत्साधन स षष्ठी सिद्धिर्मोदमानमित्यभिधीयत इति भाव । यदेति यदा तु कुशल संस्पृष्ट सन्निममाश्रित्य संशयनिवृत्तिं लभते न तु गुरो सकाशादवधारयति सा सिद्धि सप्तमी रम्यकमित्युच्यत इति भाव । दौर्भाग्येति यदा च दौर्भाग्य दानेनातीत्य सवासनसंशयविपर्ययानां परिहारेण ताराद्यन्यतमेनैव विवेकसाक्षात्कारं साधयति सेयमष्टमी सिद्धि सदाप्रमुदितमित्युच्यत इत्यष्टौ सिद्धयो वेदितव्या इति भाव । अथ सन्निहितेष्वेव विषयेष्वेव सन्तोषात् चिकीर्षितानुष्ठानादूनेनैव निवृत्ति सन्तोष तुष्टि , सैकमेदापि विषयभेदान्नवधेत्याह-सन्निहितेति । प्रकृतीति, प्रकृतितुष्टिरुपादानतुष्टि कालतुष्टिर्भाग्यतुष्टिश्चेत्याध्यात्मिक्यश्चतस्र तत्र कश्चित् प्रकृतिमात्रं जानाति तद्विकाराणामपारत्वात् तन्मात्रसन्तुष्ट प्रव्रजितो न जानाति तस्यास्सगुणगुणत्वनित्यानित्यत्वचेतनाचेतनत्वसर्वासर्वगतत्वादिधर्मान्, न चैतावता मोक्षस्तस्मादेषा प्रकृतितुष्टिरम्भ इत्यभिधीयते, प्रधानममिते भातीत्यम्भ इति व्युत्पत्ते । प्रव्रज्यालिङ्ग दण्डाद्युपादानम्, तस्मादेव मुक्ति प्राप्तव्या न प्रकृतिज्ञानमात्रेण, तस्मात्तेनैव परितुष्ट प्रव्रजितस्तस्योपादानरूपा द्वितीया तुष्टि सलिलनाम्नी कथ्यते । न केवलं प्रकृत्युपादानमात्रान्मोक्ष किन्तु कालपरिपाकमपेक्ष्य निर्विर्भवतीति तुष्ट कालापेक्षी स्थितस्तस्य तृतीया तुष्टिरोघाभिधानोच्यते । या तु न प्रकृतेर्नोपादानात् वा कालात् किन्तु भाग्यादेवेति भाग्यमेव हेतुर्नान्यदिति तुष्टिस्सा भाग्याख्या चतुर्थी वृष्टिरित्युच्यते । यद्वा प्रकृतिमात्रादेव भावोत्पत्तिरिति उपादानाद्भावोत्पत्तिर्न प्रधानमात्रादिति कालाद्भावोत्पत्तिर्न केवलं प्रकृतित उपादानतो वेति, भाग्यादेव भावोत्पत्तिर्न केवलं प्रकृत्युपादानकालेभ्य इति चतस्र प्रकृत्यादितुष्टयो विज्ञेया । बाह्या पञ्च तुष्टीराह बाह्याश्चेति अभ्युत्थानमविचारम्य यागिनो विषयदोषदर्शनमात्रात् तद्दोषनिवृत्तिर्बाह्या तुष्टि , शब्दादिविषयाणामर्जने रक्षणे विनाशे उपभोगे हिंसायां च दोषदर्शनात्तेभ्यो निवृत्तिर्यथाक्रम तारसुतारसुनेत्रसुमरीचात्तमाम्भसिकया पञ्च तुष्टय पूर्वतुष्टिभि सह

---

1 सि क नियन्ते सा० ।

दर्शनात् तारसुतारसुनेत्रसुमरीचौत्तमाम्भसिकाख्या इति नव तुष्टय । एकादशेन्द्रियवधा बधिरा-न्धमूकजडोन्मादकुणिकुष्ठिक्लीबोदावर्तपङ्गुता', पूर्वोक्तेभ्य सिद्ध्युपायेभ्यो विपरीतनामानोऽष्टावसिद्धय', तथा तुष्टिविपरीतनामानोऽनाम्भसिक्यादयो नवातुष्टय इत्यशक्तिरष्टाविंशतिविधा, अश्रेय प्रवृत्त्यहङ्कारममकारक्रोधमरणविषादा तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रा पञ्च विपर्यया इत्येतद्दृष्टफलपरिमाणम् । इत्थ रूपप्रवृत्तिफलपरिमाणमाध्यात्मिकाना कार्यकारणात्मकाना भेदाना निर्दिष्टम् । अनेन तैर्यग्योनमानुषदैवेष्वपि सप्रपञ्चेषु ज्ञेयम्, तस्मात् परिमितत्वात् ससर्गपूर्वका भेदा व्रीह्यादिव ससृष्टा मूलाङ्कुरपर्णनालकाण्डप्रसवतुषशूकपुष्पक्षीरतण्डुलकणभावा, यथा वा शुक्रशोणितससृष्टा. कललार्बुदमांसपेशिशरीरव्यूढबाल्यकौमारयौवनस्थाविरा भावा इति । इतश्चास्ति प्रधान भेदाना कार्यकारणभावात्, शब्दात्मना व्यवतिष्ठमानानि सत्त्वरजस्तमासि प्रकाशप्रवृत्तिनियमै परस्परार्थं कुर्वन्ति, सत्त्व शब्दात्मना व्यवतिष्ठमान तद्भावायेतरयो प्रवृत्तिं ख्यापयति, एव रज प्रवर्तयति तमो नियमयति, शब्दाद्यारब्धानि पृथिव्यादीन्यारम्भक्रमेण धृतिसङ्ग्रहपक्तिव्यूहावकाशदानै परस्परार्थं कुर्वन्ति, इन्द्रियाण्यन्योन्यविषयग्रहणसाहाय्यकेनोपकुर्वन्ति, यच्च यस्य विषय प्रख्यापयति अर्जयति पाति सस्कारमभ्युपधत्ते वा तत्कारणमितरत् कार्यम्, स्थानसाधनात्मप्रत्यात्युपभोगै करणार्थं करोति कार्यम्, करण वृद्धिक्षतभग्नसरोहणसशोषपरिपालनै कार्यार्थं करोति, एव बाह्याध्यात्मिकाना दैवमानुष-

नव तुष्य इति भाव । करणवैकल्यप्रयुक्ता अशक्तीराह-एकादशेति इन्द्रियाणा प्रकर्षापन्नेन तमसा ग्रहणरूपस्य सत्त्वस्याभिभवात् स्वस्वविषयाप्रवृत्तय इन्द्रियाणामेकादशत्वात्तद्वधा अप्येकादश, तत्र बाधिर्याघ्रातृत्वान्धत्वानि श्रोत्रघ्राणचक्षुषाम्, मूकता वाचो जडता रसस्योन्मादो मनस कुणिता पाणे कुष्ठिता त्वच क्लीबतोपस्थस्योदावर्त पायो पङ्गुता पादयोरिति । एव सिद्धिविपरीतास्तारादिविपरीता असिद्धय अतारादिनाम्नयोऽष्टविधा, तुष्टय आम्भसिक्यादयस्तद्विपरीता अनाम्भसिक्यादयो नवविधा इत्याह-पूर्वोक्तेभ्य इति, विपर्ययभेदानाह-अश्रेय प्रवृत्तीति अश्रेयसि प्रवृत्तस्य भौतिकेष्वाकारेषु शिर पाण्यादिष्वात्माभिमान प्रथमो विपर्ययस्तम इत्युच्यते, करणशक्तिष्वहं श्रोताऽह द्रष्टेत्येवमहङ्कारो मोहो द्वितीय, बाह्येषु विषयेषु पित्रादिगृहादिषु ममेदमित्यभिनिवेशो महामोहस्तृतीय, दशविधे कुटुम्बे विषयेषु वा प्रतिहन्यमानस्य य क्रोधोऽभिनिवेश आवेश स तामिस्रश्चतुर्थ, मरणविषादोऽन्धतामिस्र पञ्चम इति सामान्येन पञ्च विपर्ययभेदा इति दृष्टफलपरिमाणमुक्तम् । तदेव रूपप्रवृत्तिफलपरिमाणमुक्तमित्याह-इत्थमिति, अथ भूतसर्गमाह-अनेनेति पशुपक्षिमृगसरीसृपस्थावरान्ता पञ्च तैर्यग्योना, मानुष्य एकविध सर्ग, ब्राह्मप्राजापत्यैन्द्रपैत्रगान्धर्वयाक्षराक्षसपैशाचभेदेनाष्टविधो देवसर्ग इति समासत परिमाण ज्ञेयमिति भाव । अथ द्वितीय वीतमुपसहरति तस्मादिति व्रीह्यादिवदिति बाह्योदाहरणम्, शुक्रशोणितेति आध्यात्मिकोदाहरणम्, कललबुद्बुदपेशीमासगर्भकुमारयौवनस्थाविराख्यान्यनेकविधशरीराणि यथा सूक्ष्मशरीरमाश्रित्य तिष्ठन्ति तथेमे भेदा इति भाव । तृतीय वीतानुमानमाह इतश्चास्तीति कारणञ्च कार्यञ्च कार्यकारणे, अल्पस्वरस्य पूर्वनिपात तद्भावात्, अत्र कार्यकारणभावपदेन निवर्त्यनिवर्तकभावो नाभिप्रेत, किन्तूपकार्योपकारकभाव, यदुपकरोति तत्कारणम्, यदुपक्रियते तत्कार्यम्, तत्र सत्त्वरजस्तमोगुणाना प्रकाशप्रवृत्तिनियमैर्धर्मैरितरेतरोपकारेण प्रवृत्तिं दर्शयति-शब्दात्मनेति । एतदेव समुच्चित्योक्त विशदयति-सत्त्वमिति, सत्त्वाद्यारब्धशब्दाद्यारब्धपृथिव्यादीनां परस्परोपकारमाह-शब्दादीति, आदिना स्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणि ग्राह्याणि, यथाक्रममयं निर्देश, तदारब्धानि पृथिव्यादीनि, अत्रादिना जलतेजोवाय्वाकाशानां ग्रहणम्, व्युत्क्रमेणाय निर्देश, प्रजानां भूतान्तराणाञ्च धृत्या पृथिव्युपकरोति आप सङ्ग्रहेण पिण्डीकरणेन पुष्ट्या च, तेज आहारपाचनेन वायु सर्वपदार्थाना व्यूहनेन-अविरलीकरणेनाऽऽकाश सर्वेषामवकाशप्रदानेनेति भाव । श्रोत्रादीन्द्रियाणामितरेतरविषयग्रहणेनोपकार इत्याह-इन्द्रियाणीति । शरीरे कार्यकारणयो परस्परमुपकारमाह-स्थानेति । दैवादीनामुपकारमाह-दैवेति दैव यथाकाल शीतोष्ण-

तैर्यग्योनानां सप्रपञ्चानामन्योन्योपकारः, रक्षासंग्रहसेवनपूजनपोषणस्थितिशुश्रूषादिर्यथा वर्णाश्रमादीनां योज्यः । एककर्तृकाणि भेदेन परस्परोपकार्योपकारकत्वात्, शयनासनादिवत्, तस्मादस्ति प्रधानम् । इतश्चास्ति [प्रधानम्,] शक्तिमदवस्थासम्भवात्, व्यक्तानां कार्यकारणानामधिष्ठितानाञ्च स्वकार्यसमर्था त्रिषु कालेषु शक्तयोऽवतिष्ठन्ते, तद्यथा-प्राक् प्रवृत्तेः शक्त्यवस्थानमनुमीयते प्रवृत्युपलब्धेः, प्रवृत्तिकालेऽवस्थानम्, अपवर्गदर्शनात्, प्रवृत्त्युत्तरकालमवस्थानम्, प्रवृत्तिव्यतिरेकेणावस्थादर्शनात्, एवमाद्यन्तयोर्व्यक्तमुपलभ्य मध्ये शक्त्याऽवस्थाऽस्ति, अनवस्थितशक्तेरारभ्यमाणाभावात्, अवस्थितशक्तेरेव तद्भावात्, मृत्पिण्डादिभाववत्, तस्मात् व्यक्तशक्तिप्रवृत्त्युपलब्धेरस्ति प्रधानमिति । इतश्चास्ति प्रधानम्, वैश्वरूप्यस्याविभागप्राप्तेः, देशकालप्रमाणस्वरूपप्रत्यासत्तेरवश्यम्भावोच्छेदाच्चानिवृत्तेः, जलभूम्योः पारिणामिकरसादिवैश्वरूप्यं स्थावरेषु दृष्टम्, तथा स्थावराणां जङ्गमेषु जङ्गमानां स्थावरेषु स्थावराणां स्थावरेषु जङ्गमानां जङ्गमेषु, जात्यनुच्छेदेन सर्वं सर्वात्मकम्, देशकालाकार-

---

यथावर्णाश्रमधर्मानुवर्ततैर्यग्योनानुपकरोति मानुषं इज्यायागस्तुतिभिर्देवं रक्षति, पोषणभैषज्यैश्च तैर्यग्योनमुपकरोतीति भावः । ब्रह्मचारिगृहमेधिनो वर्णानामाश्रमाणाञ्च मानुषाणां परस्परमुपकारमाह-रक्षेति । तदेवमुपकार्योपकारकभावस्य बुद्धिपूर्वकस्येव दर्शनात् तद्व्यवस्थापिना कर्त्रा भवितव्यम्, यतोऽयं विभाग इति प्रधानसिद्धिरित्याह-एककर्तृका इति । अथ प्रवृत्तिमात्रस्य शक्तिपूर्वत्वात् व्यक्तस्य स्वभावतोऽपि शक्तिपूर्वेति गम्यमानतोऽव्यक्तस्य सिद्धिरिति प्रधानसाधकं तुर्यं बीजमाह-इतश्चास्तीति । शक्तीनां त्रिकालावस्थानं साधयति-तद्यथेति, न च प्रवृत्त्युपलम्भात् पूर्वं नास्ति शक्तिः, तदानीं कार्याभावे तत्स्वरूपहानिप्रसक्तेरिति वाच्यम्, सत्यावरणे दीपस्येव प्रतिबन्धेन कार्याभावेऽपि शक्तिस्वरूपाव्याघातात्, प्रतिबन्धापगमे प्रवृत्तिदर्शनाच्च, न च प्रवृत्तिसमय एव सहकारिभिः प्रधाने शक्त्युत्पत्तिरिति वाच्यम्, स्वगतशक्त्यनुगुणमेव सहकार्युपादानात् प्राक् प्रवृत्तेः शक्तिसिद्धिरिति भावः । ननु प्रवृत्तिसमकालं शक्तेर्विनाशः स्यादित्यत्राह प्रवृत्तिकाल इति, अपवर्गदर्शनात्-कार्यनैरन्तर्यदर्शनादित्यर्थः, यदि प्रवृत्तिसमकालमेव तस्या विनाशः स्यात् तर्हि कार्यनैरन्तर्यं न स्यात्, तन्निमित्तत्वात् कार्यस्येति भावः । ननु प्रवृत्त्युत्तरकाले तद्विनाशः स्यादित्यत्राह प्रवृत्त्युत्तरकालमिति, विनाशसामग्र्यभावात् क्षणिकतायाश्चासिद्धत्वात् प्रवृत्त्यनन्तरेणापि शक्त्यवस्थाने बाधकाभावात् प्रवृत्त्युपरमात्पूर्वं तत्सद्भावाच्च प्रवृत्त्युत्तरं शक्तिविनाशे, पुनः प्रवृत्तिदर्शनाच्छक्त्यन्तरोत्पत्तौ हेत्वभावाच्चेति भावः । एवञ्च व्यक्तस्य पूर्वोत्तरकोटिदर्शनादसत्कार्यनिषेधाच्च तन्मध्ये तदन्ते च शक्त्यात्मनाऽव्यक्तस्याऽवस्थानमनुमीयते शक्त्यात्मनाऽनवस्थितस्य पूर्वोत्तरावस्थाऽसम्भवादित्युपसंहरति प्रधानसाधनचतुर्थहेतुम्-एवमाद्यन्तयदिति । अथ पञ्चमं बीजमाह-इतश्चास्ति प्रधानमिति वैश्वरूप्यं नानारूपं जगदित्यर्थः, तस्याविभागः तिरोभावः, तत्प्राप्तेरित्यर्थः, कार्यमाणस्य संहारकाले क्वचिदविभागप्राप्तेरिति भावः यद्वा वैश्वरूप्यस्य जगतः न विभागोऽस्तीत्यविभागः अविभक्तः, तत्प्राप्तेः वैश्वरूप्यस्याविभक्तादुपलब्धेरित्यर्थः वैश्वरूप्यस्याविभागकारणपूर्वकत्वादिति भावः । तत्र विश्वरूपस्य तिरोभावमाह-देशकालेति । विश्वरूपस्याविभागपूर्वकत्वमाह-जलभूम्योरिति, रसरूपस्पर्शशब्दवतो जलस्य हि गन्धरसरूपस्पर्शशब्दवत्या भूमेश्च पारिणामिकं वनस्पतिलतागुल्मादिषु मूलफलप्रसवपत्रत्वगादिगतरसादिवैश्वरूप्यं दृष्टम्, सोऽयमनेकात्मिकाया भूमेरनीदृशस्य वा जलस्य न परिणामो भवितुमर्हति असत्कार्यवादस्य पराकृतत्वात्, तथा स्थावराणां जङ्गमेषु मनुष्यपशुमृगादिषु रसादिवैचित्र्यं दृष्टम्, उपभुञ्जाना हि ते फलादीनि रसादिभेदसम्पदमासादयन्ति, एवं जङ्गमानां पारिणामिकं स्थावरेषु दृष्टम् करिशकृत्प्रयोगात् किल दाडिमीफलानि तालफलमात्राणि भवन्तीति सर्वेषु वस्तुषु सर्वविकारजननशक्तिः सिध्यति, तत्र हेतुमाह-जात्यनुच्छेदेनेति, जलत्वभूमित्वादिजातेः सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनानुच्छेदादिति भावः । ननु सर्वं सर्वात्मकं चेत् सर्वस्य सर्वदा सर्वथा सन्निधानात् समानकालीनानां भावानामभिव्यक्तिः प्रसज्येत, नहि सन्निहिताविकलकारणे कार्यं विलम्बितुमर्हतीत्यत्राह-देशकालेति अयोग्यदेशादिप्रतिबन्धाद्भावानां नैकदाऽभिव्यक्तिः, यथा कुङ्कुमस्य पाञ्चालदेशे प्राप्तो निदाघे काले मृग्यां मनुष्यादेरपुण्यवतः सुखस्य नाविर्भावः, देशादेः प्रतिबन्धादिति भावः । एवञ्च विभागाः प्रतिनियता

निमित्तावबन्धात्तु न समानकालमात्माभिव्यक्तिस्तेन मन्यामहे जलभूम्योरप्येतत्त पारिणामिक रसादिवैश्वरूप्यम्, अन्येषाञ्च भूतानामन्यपरिणाम इत्येव तदप्यन्यस्येत्यवश्यम्भाव्यविभागः, यत्र चाविभागस्तत् प्रधानम्, वैश्वरूप्यस्याविभागकारणपूर्वकत्वात्, मयूरबर्हवैचित्र्यस्येव तदण्डकरसपूर्वकत्वम्, तस्मादस्ति प्रधानमित्येभि पञ्चभिर्वीतैः समन्वयपरिमाणोपकारशक्तिप्रवृत्तिवैश्वरूप्यगत्याख्यैः सामान्यसंसर्गैककर्तृशक्तिमच्छक्त्याविभागसञ्ज्ञ प्रधान सिद्धमत एवैकत्वमर्थवत्त्व परार्थत्वं संहत्यकारिणा पारार्थ्यात्, शयनासनादिवदत पुरुषास्तित्व[अकर्तृत्व]अन्यत्व बहुत्व पुरुषाणा प्रधानस्याधन्वपुरुषार्थयोरुपलब्ध्यनन्तर निवृत्ति व्रीह्युदकगत्या रङ्गनर्तकीवद्वेति प्रधानपुरुषसंयोगविभागौ, [स्थितिः शरीरस्य च] इत्थ इयत परिमाणफलञ्च शास्त्रम्, तथा सव्यवहारप्रसिद्धेरित्यादि यावद्वीतानामिति, व्याख्यात द्रष्टव्यम् । एतेषामेव पञ्चाना वीताना परिशुद्धत्वार्थाः पञ्चैवावीता¹, एवमेभिः पञ्चभिर्वीतै प्रधानस्य परिग्रह कृत्वा पुनरवीतैः करिष्याम, परपक्षप्रतिषेधेन स्वपक्षपरिग्रहक्रिया अवीत इत्यपदिष्ट पुरस्तात्, तस्यास्य प्रतिपक्षाः सर्वैकान्तिन पुरुषेश्वराणुप्रवादा विकारपुरुषा वैनाशिकाश्च तेषा वैनाशिकप्रतिषेधमग्रे वक्ष्याम¹, कस्मात् ? किञ्चिद्वैनाशिका हीतर इत्यतः प्रभृत्युपक्रम्यानुपलब्धेर्नास्तीति द्वितीयस्य शिरसोऽभ्युपगतस्यासत उत्पत्त्यभावाद्व्यभिचारप्रसङ्गे गते याव-

इत्याह-तेनेति, यथा जलभूम्योरेतद्रसगन्धादिवैश्वरूप्यमविभक्तमस्ति एव स्थावराणां जङ्गमेषु जङ्गमाना स्थावरेष्वेवमविभागो ज्ञेय । यत्र सर्वे लोका प्रलयकालेऽविभाग गच्छन्ति तत्प्रधानमिति भाव । साधनमुपसंहरति-यत्र चेति । पञ्चवीतानुपसंहरति-एभि पञ्चभिरिति, समन्वयहेतुना सामान्यलक्षणस्य परिणामहेतुना संसर्गलक्षणस्योपकारेणैककर्तृरूपस्य शक्तिप्रवृत्त्या शक्तिमच्छक्त्यस्य वैश्वरूप्यगत्या चाविभागसंज्ञस्य प्रधानस्य सिद्धिरिति भाव । षष्टितन्त्रशास्त्रं षष्टिपदार्थव्यावर्णनेन लोकव्यवहारप्रसाधकमिति दर्शयति-अत एवेति-'अस्तित्वमेकत्वमथार्थवत्त्वं पारार्थ्यमन्यत्वमकर्तृभाव । योगो वियोगो बहव पुमांस स्थिति शरीरस्य च शेषवृत्ति ' ॥ पञ्चभिर्वीतै प्रधानस्यास्तित्वमेकत्वम्, एक सदेव बहुपुरुषोपभोगमनुसृत्य परिणमते, अर्थवत्त्वं पुरुषस्य विषये संयोजनेन वियोजनेन च, पारार्थ्यमन्यार्थत्व प्रधानस्य, लोके हि ये संघाता दृष्टास्ते परार्था दृष्टा पर्यङ्करथगृहादय , एवं महदादीनां संघात परार्थ एव, न स्वार्थो न परस्परार्थो वेति प्रधानगतान्येकत्वार्थवत्त्वपरार्थत्वानि, परत्वादेव पुरुषस्यान्यत्व निर्गुणत्वादप्रसवधर्मित्वाच्चाकर्तृत्वं जननमरणादीनां प्रतिनियमाच्च पुरुषबहुत्वमित्यन्यत्वाकर्तृत्वबहुत्वानि पुरुषगतानि, अस्तित्वं योगो वियोगश्चेति प्रधानपुरुषोभयमधिकृत्य । पुरुषार्था हि प्रधानस्य प्रवृत्ति , स च पुरुषार्थो द्विविध , शब्दाद्युपलब्धिरादि ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु पुरुष शब्दादिभिर्विषयैं योजयितव्य इति, गुणपुरुषान्तरोपलब्धिश्चान्त तत्त्वाभ्यासात्सम्यग्ज्ञाने जाते पुरुष स्वस्वरूपस्थितो भवति, प्रकृतिरपि कृतार्था निवृत्तप्रसवा भवति, यद्यपि प्रकृतिपुरुषयो सर्वगततया संयोग सर्वदा भवत्येव तथापि निस्तुषो व्रीहिर्जलक्लेदादिसहितोऽपि यथा न प्ररोहति तथा प्रकृतिरपि ज्ञानबलेनाभिभूता निवृत्तप्रसवा भवति, पुरुषोऽपि रङ्गगतां नानागीतनृत्यां नर्तकीं दृष्ट्वा यथा लोके पुरुषो दृष्टेयं मया बहुधेति निवृत्त्युपेक्षकस्तथोदासीनस्तिष्ठति तदेव योगो वियोगश्चोभयो । पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानाधिगमेऽपि पूर्वकृतयोर्धर्माधर्मयोर्बलस्याक्षयमगत्वात् झटिति न विमुच्यते किन्तु शेषवृत्तिर्धृतशरीरोऽवतिष्ठते, शरीरे च विनष्टे कैवल्यमाप्नोतीति दर्शितेऽर्था पूर्वोक्ता पञ्चाशत् प्रत्ययसर्गो इति मिलिता षष्टिपदार्थास्तत्प्रतिपादकं शास्त्रम्, एभिरेव पदार्थै लोकव्यवहारप्रसिद्धेरिति भाव । एवं पञ्च वीता व्याख्याता इत्युपसंहरति-तथा सव्यवहारेति, षष्टिपदार्थप्रख्यापकशास्त्रादेव व्यवहारप्रसिद्धेरिति भाव । अत्र किमहं मूले न चाह सम्प्राप्तम्, अथावीतस्य परपक्षप्रतिषेधमूलस्य वीतानुग्राहकस्य प्रसङ्ग दर्शयति-एषामेवेति प्रधानवादस्य प्रतिपक्षानाह-तस्यास्येति, अग्र इति, प्रथममित्यर्थ, अपरेषामपि किञ्चिद्वैनाशिकत्वसाधर्म्यादित्याह-किञ्चिदिति । द्वितीयस्य शिरस इति, किं कार्यमादौ सत् ? उतासत् ? आहोस्वित् सदसदिति

¹ सि क ˚ष्वेमन्येमहोच्चळ० ।

दनागतेऽपि काले न भविष्यतीति । किञ्चान्यत् यदि व्यक्तस्यासत उत्पत्तिर्भवत्यर्थार्थिभिस्तृणपांशुवालुका मुक्तामणिरजतसुवर्णानि क्रियेरन्, कस्मात् ? भावक्रिया गुर्वीयमभावक्रिया लघ्वीति, न त्वेवं क्रियते तस्मादयुक्तमित्यादि यावदुक्तोत्तरत्वादसम्यग्विधिः । किञ्चान्यत् यदि व्यक्तस्यासत उत्पत्तिर्योन्यभावादेकत्वप्रसङ्गः, प्रधानाभावात्, सामान्यमात्रमिदं व्यक्तं निर्विशेषमित्येतत् प्रसज्येत, कस्मात् ? सामान्यपूर्वकत्वाद्विशेषाणाम्, सामान्यपूर्वका हि लोके विशेषा दृष्टाः, तद्यथा क्षीरपूर्वका [द्रप्स] दधिमस्तुनवनीतघृतारिष्टकिलाटकूर्चिका भावा, न त्वसति भावः कश्चिदस्ति यत्पूर्वका व्यक्तविशेषाः स्युः, तस्मात् सामान्यमात्रमिदं व्यक्तं निर्विशेषमित्येतत् [प्राप्तम्] न त्विदं तादृक्, तस्मान्नेदं व्यक्तमसत उत्पद्यते, न चेदं सत उत्पद्यते, पारिशेष्यात् प्रधानादेवेदं व्यक्तमुत्पद्यत इत्येतद्व्यक्तम्, तस्मादस्ति प्रधानमिति एषोऽन्वयवीतस्यावीतः । किञ्चान्यदित्यादि तदेव योन्यभावादनवस्थाप्रसङ्गः परिमाणस्य सर्गपूर्वकत्वाविनाभावादित्यर्थः, प्रधानाभावान्निष्परिमाणमिदं व्यक्तमव्यवस्थितमित्येतत्प्रसज्यते, कस्मात् ? सता ह्यर्थाना लोके परिमाणं दृष्टं तुलामानहस्तव्यायामरज्ज्वात्मोपचयैः, नन्वसति भावे कश्चिदस्ति यः प्रतिपद्यमानः परिमाणोऽवतिष्ठेत, तस्मान्निःपरिमाणमिदमव्यवस्थितमित्येतत् प्रसज्येत, न त्विदं तादृक् तस्मान्नेदं व्यक्तमसत उत्पद्यते, न चेदं सत उत्पद्यते परिशेषतः प्रधानादेवेदम्, तस्मादस्ति तत् । किञ्चान्यत् एकजातिसमन्वयाभावप्रसङ्ग इति, तदेव स्थालीघटेत्यादि, दृष्टान्तविशेषः, सामान्यविशेषस्थापनार्थमुच्यते, अत्र परो ब्रूयात् विशेषमात्रस्य दर्शनादसत उत्पत्तिः, तद्यथा—आकारो गौरवमित्यादि धर्मभेदादिति, तत्रोत्तरं ताद्रूप्येणोपकाराददोष इति, धर्मभेदपरिणत्या

विकल्पत्रये द्वितीयविकल्पस्येत्यर्थः, अस्य पक्षस्य वैनाशिकैरभ्युपगमादिति भावः । असत्कार्यवादे दोषान्तरं वक्ति-**किञ्चान्यदिति**। सर्वस्मात् सर्वसम्भवः प्रसज्यत इति भावः । भावाद्भावोत्पादापेक्षयाऽभावाद्भावोत्पादे लाघवं हेतुमाह-**भावक्रियेति**, दोषान्तरमाह-**किञ्चान्यदिति**, हेतुमाह-**योन्यभावादिति**, असतो व्यक्तोत्पत्तौ व्यक्तस्य उपादानाभावात्कश्चिन्न विशेषरूपः, सामान्यस्य हि विशेषपरिग्रहः, असतस्तु निरात्मकत्वाद्विशेषपरिग्रहो दुरुपपादः, उक्तञ्च 'निरात्मकत्वादसतां सर्वेषामविशिष्टता'। इति, विशेषप्रयोजकरूपाभावादेकत्वमेव भवेदिति भावः । विशेषाणां हि सामान्यपूर्वकत्वमनुभवसिद्धम्, तथाविधं सामान्यमनिच्छतः क्षणिकं विज्ञानमात्रमिच्छतो वैनाशिकस्यैकस्मिन् क्षणे एकस्यैव धर्मस्य भावात् विशेषशून्यं सामान्यमात्रमिदं व्यक्तरूपं जगद्भवेत् चैवमस्तीति दर्शयति-**सामान्यपूर्वका इति**। लोके यद्वस्तु दृश्यते तत् परिच्छिन्नपरिमाणं दृष्टम्, यथा सपरिमाणान्मृत्पिण्डात् [1]परिच्छिन्नपरिमाणो घटो भवति, यद्ययं घटो निष्कारणः स्यात् तदा घटः परिच्छिन्नपरिमाणो न स्यात्, दृश्यते च व्यक्तस्य परिमाणं महदहङ्कारादिभेदम् तस्मादस्ति प्रधानमस्य योनिरित्याशयेनाह-**किञ्चान्यदिति**। **अनवस्थाप्रसङ्ग इति** एतावद्भिरेवोत्पत्तव्यं नान्यैरिति न ह्यस्ति व्यक्तस्य नियमो योन्यभावात् तस्मात् परिमाणानवस्थानमिति भावः । एकजात्यनुगता ये भेदास्तेषामेकमेव तथाभूतं कारणं दृष्टम्, यथा पिण्डस्थासादीनां मृज्जात्यनुगतत्वान्मृदेकं कारणमिति अस्यैवावीतमाह-**एकजातीति**। एकजात्यनुगत्यभावे पर्यायलक्षणधर्ममात्रप्रसङ्गेन वैनाशिकमतमेव प्रसज्यत इति सामान्यविशेषात्मकत्वस्थापनाऽऽवश्यकीति तदेवाचष्टे-**सामान्यविशेषेति**। अस्मदादीन्द्रियं स्थूलानामेव शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां ग्रहणात्तद्व्यतिरिक्तस्य सूक्ष्मस्याविशेषस्यानुपलब्धेरभावादेव शब्दादीनामुत्पाद इत्याशङ्कते-**अत्र पर इति**, परो बौद्धादिः **आकार इति** आकारो गौरवं रौक्ष्यं वर्णः स्थैर्यमेव च । स्थितिभेदः क्षमा कृष्णच्छाया सर्वोपभोग्यता ॥ इति ते पार्थिवा धर्मास्तद्विशिष्टास्तथाऽपरे । जलाग्निपवनाकाशव्यापकास्त्वाश्रितोऽधतः ॥ स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभा शौक्ल्यं मार्दवं गौरवञ्च

1 सि क °भावा० । 2 सि क विशेषोत्पाद० ।

लोकवृत्तान्तनयनादित्युपकारभेदप्रदर्शनात् कार्यकारणभाववीतस्य वीतत्वलेश न स्पृशतीति तस्मादेव ग्रन्थादवगन्तव्य यावत् पुरस्ताद्व्याख्यात यथा तैर्थग्योनमानुषदैवानि परस्परार्थं कुर्वीरन्निति, तत्र यदुक्त सूत्रानां तत्समूहानाञ्च व्यावृत्तेर्विशेषमात्रमिद व्यक्त, तस्मादसत उत्पद्यत इति, एतदयुक्तमिति, पुनरस-रसमन्वयाशङ्का निरस्य प्रपञ्चेन यावत्तस्मादयुक्तमेतद्योन्यभावाद्भेदप्रसङ्ग इति, एषोऽन्वयवीतस्यावीतप्रसङ्गो व्याख्यातः, 'आचार्येणापि तथैव व्यवस्था तुल्यजातिसमन्वयादित्युक्ता, तेनैव क्रमेण आदिग्रहणा-श्रय'शेषा अप्यवीता' सूचिताः, तत्र कार्यकारणवीतस्यावीतस्तावत्—किञ्चान्यत् कार्यकारणयोश्च व्यक्त-मिद द्विधा कृत्वा कार्यराशिं कारणराशिं च, किञ्च नासत उत्पत्तिः, सम्भवतीति वाक्यशेष',' क्रमयौगपद्यप्रवृत्त्यसम्भवात्, परस्परार्थात्मलाभत्वात् कार्यकारणयोरन्योन्यानिरूप्यात्मलाभाभावोऽतः क्रमेण प्रवृत्त्यभाव चक्राक्षवत्, असत्त्वादसद्वादिनः तथा युगपदपि, अभूतविनष्टयोरनपेक्षत्वात् खरविषाणवत्, क्रियाऽऽदिमध्यावसानेष्वसत्त्वादेव प्रवृत्त्यसम्भव , यदारभ्यते तत् क्रियते निष्ठाञ्च

यत् । शैत्यं रक्षा पवित्रत्व सन्धान चौदका गुणा ॥ ऊर्ध्वगं पावक दग्धृ पाचक लघु भास्वरम् । प्रध्वंस्योजस्वि च ज्योति पूर्वेभ्यो भिन्नलक्षणम् ॥ तिर्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपो नोदनं बलम् । चलमच्छायता रौक्ष्य वायोर्धर्मा पृथग्विधा ॥ सर्वतो गतिरव्यूहोऽविष्कम्भश्चेति ते त्रय । आकाशधर्मा व्याख्याता पूर्वपूर्वविलक्षणा ॥ सहतानान्तु यत्कार्यं सामान्य वै गवादय । इतरेतरधर्मेभ्यो विशेषान्नात्र संशय ॥' इति कारिकोक्ता आकारादयो धर्मा । एते धर्मा पृथिव्यादेर्लोकस्य भूतान्तराणाञ्चो पकारका , तत्राकारायथा गवादीनां घटादीनाञ्चाऽऽकारनिर्वृत्ति , गौरवादेषामवस्थानम्, रौक्ष्यादपां सङ्ग्रहो वैशद्यञ्च भूतानाम्, मरणादनभिप्रेताना छादनम्, स्थैर्याद् धृति प्रजानां भूतान्तराणाञ्च, स्थितेर्मानादिसन्निधानाद्यनुग्रह , भेदाद्धटादिनिष्पत्ति , व्यूहश्चावयवानाम्, क्षान्तेरुपभोगयोग्यता कृष्णच्छाय वाद्रात्रिसम्पत्, छायाकार्यप्रसिद्धिश्च, सर्वोपभोग्यत्वात् सर्वभूतानु-ग्रह । एवं स्नेहादिभिरुपकारोऽभ्यूह्य । एव शब्दस्पर्शादिविशिष्टा पृथिव्यादय आकारादिधर्मैस्सह स्थूलशब्देन परिभाषितो न केवलं धर्ममात्रमित्याशयेनोत्तरयति–**तद्रूप्येणेति,** आकारादिरूपेणेत्यर्थं , एकजातिसमन्वितानामेषां पृथिव्यादीनां शब्दादिधर्ममात्रेण सजातीयान्तराद्व्यावृत्ति , तावतैव लोकव्यवहारनयनादिति । उपकार्योपकारकभावरूपकार्यकारणवीतस्याय परस्परोपकारो नोदाहरणं सम्भवति, अपि तु पूर्वव्यावर्णितोदाहरणमेव युक्तमित्याह–**धर्मभेदेति,** परिणामो हि त्रिविध , धर्मिणो धर्मं परिणाम , धर्माणा लक्षणे परिणाम , लक्षणानामप्यवस्थाभि , यथा पृथिव्यादीना नीलपीतादिर्गन्धादिर्घटादिर्वा धर्मपरिणाम , नीलादयश्चातीतादिलक्षणे परिणमन्ते, लक्षणानाञ्च नवत्वपुराणत्वाद्यवस्थापरिणाम , त्रैविध्यञ्च धर्मधर्मिणोर्भेद मवलम्ब्य, अभेदाश्रयेण त्वेक एव परिणाम इति बोध्यम् । **आचार्येणेति,** पञ्चशिखाचार्येणेत्यर्थं , एकजातिसमन्वयमात्रस्यैव हेतुत्वेनोक्ते , कार्यकारणवीतस्यावीतमाह–**तत्र कार्यकारणेति,** इद कार्यमिद कारणमिति विभाग बुद्ध्या द्विधाऽवस्थापनम्, तथावस्थितभावपूर्वकम्, यथा व्यक्ते शयनासनरथशरणादि , तत्रासत्कार्यपक्षेऽनुपपत्तिमवीते शङ्कते–**किञ्च नासत इति,** तत्र हेतुमाह–**क्रमेति** योऽय परस्परोपकारोऽभ्युपगम्यते स किं क्रमेण ? किं वा युगपत् ?, तत्र न तावत् कार्यकारणयो क्रमेण परस्परोपकार , इदम्प्रथमतया कस्यापि प्रथम प्रवृत्त्यसम्भवात्, अन्यतरकृतोपकाराभावात्, उपकारमन्तरेणाप्येकस्य प्रवृत्तावपरस्यापि तथा प्रवृत्तिप्रसङ्गेन कार्यकारणयोरिष्टा परस्परापेक्षात्मलाभता नोपपद्येत, दृश्यते च सा, तदिदमुक्तम्–**परस्प रेति ।** भावानां क्षणिकत्वादेव च युगपदपि प्रवृत्त्यसम्भव इत्याह–**तथा युगपदपीति ।** **क्रियेति** भावानां क्षणिकत्वा-देव क्रियाया आरम्भप्रवृत्तिनिष्ठा नैवात्र सम्भवन्ति, दृष्टञ्च लोके यदेवारभ्यते तदेव क्रियते तदेव निष्ठां गच्छतीत्येकस्यैव, यदि तु कार्यं सन्न भवेत्तर्हि कारणकार्ययो परस्परापेक्षासम्भवेनारम्भप्रवृत्तिनिष्ठा न स्यु , दृष्टाश्चता , अत कार्यकारणभाव सिद्धेरसद्वादभङ्गाच्च प्रधानसिद्धिरिति भाव । कार्येण सम्बद्धं कारणं कार्यस्य जनक भवति, सम्बन्धश्च कार्यस्यासतो न सम्भवति, कारणैरसम्बद्धत्वे कार्यस्य सर्वं कार्यजात सर्वस्माद्भवेदविशेषात्, न च शक्तिप्रतिनियमात् कार्यप्रतिनियम , सापि हि शक्ति कार्यसम्बद्धैव कारणे भवेत्, कार्यस्य चासत्त्वे कथं सम्बन्ध , तस्मात् सदेव कार्यम्, व्यक्तमपि कार्यं तदपि शक्तिमदव्यक्त-

१ सि क 'स्युक्तम् । २ मि क किञ्चानसत ।

गच्छतीति लोके दृष्टम्, तत्परस्परापेक्षामन्तरेण न सम्भवति चक्राश्रयदित्युक्तम्, तस्मात् क्रमयौगपद्य- प्रवृत्त्यसम्भवादकार्यकारणत्वप्रसङ्ग, कार्यकारणभूतश्चैतद्व्यक्तम्, तस्मान्नेदमसत उत्पद्यते, परिशेषतः प्रधानादेवेदमिति कार्यकारणवीतस्यावीत । विश्वान्यत् निर्बीजमकस्मादुत्पद्यमान व्यक्तमनेकादशत्वाद्भ- श्लानामसम्बद्ध [न] उत्पद्येत, सम्बद्धश्चोत्पद्यते तस्मान्नेदमसत इति शक्तिवीतस्यावीतः । शेषस्तु प्रस क्तानुप्रसक्तविचारेण [अलम्] । 'सस्थानमादिमद्धर्ममात्र शब्दादीना विनाश्यविनाशिनामेव लिङ्गमादि मद्धर्ममात्र सत्त्वादीना विनाश्यविनाशिना तस्मिन् विकारसज्ञा', [पात० यो० पा ३ सू० १३ भाष्ये] यत्र यदुक्त विकारस्य विनाशित्वात् प्रधानस्य विनाशित्वमित्येतदयुक्तम्, गुणव्यतिरिक्तगुणप्रवृत्तिकारणाभा- वादाकस्मिक्या प्रवृत्तेरभावाच्चेत्यादि प्रत्यभिज्ञानार्थक्रियाहेतुकार्यनियमादिभिश्च हेतुभिरत्यन्तासदुत्पत्ति विनाशप्रतिषेधार्थः सर्वो ग्रन्थो वैश्वरूप्याविभागगतिवक्तव्यावीतो द्रष्टव्य इति, एतेषां प्रधानास्तित्वैक्या दिसाधनार्थ[ाना]वीताना तत्सद्भावस्यान्यथा व्यक्तासम्भवस्य चादर्शनेन व्यात्मकयोनिहेतुत्वमवश्यमि त्येतदवधारणार्थानाञ्चावीतानामतथार्थत्वमुक्तविधिना प्रतिपादितमेव पुरुषवदपरिणामित्व वैषम्यात्मकत्व विपरिणामः पुन साम्यापत्तिश्चेति तदनुपपत्तेर्जगत्सर्गसंहारकल्पना निर्मूला, प्रधानाभावात् तन्निर्मूल- त्वात् पुरुषार्थेन हेतुना प्रयुक्ता प्रवृत्तिरित्येतदपि वितथम्, तद्वितथत्वात्तद्विषयः प्रत्ययोऽप्यज्ञानमेव, तद ज्ञानत्वाद् ज्ञानप्राप्यपुरुषार्थाभावोऽपीति समस्ततन्त्रार्थविघटनमेवेति किमवशिष्यते वार्षगणे तन्त्रे सुभाषि- ताभिमतमतस्त्याज्योऽयमनुपपन्नः परोक्षार्थवादः, यद्युपपद्येत परोक्षार्थमपि त गृह्णीयाम्, न तूपपन्नः ।

पूर्वकमिति शक्तिवीतस्यावीतमाह-निश्चा यदिति । पञ्चमवीतस्यावीतमादर्शयति-सस्थानमिति । गुणापेक्षया गुणिनो नित्यत्वेऽपि तदात्मभूतविकाराविर्भावतिरोभावभेदेन परिणामस्वभावतया न कौटस्थ्यं गुणिगुणानाम्, यथा संस्थान-आकाशा- दिभूतात्मकं शब्दादीना-शब्दादितन्मात्राणामविनाशिना-स्वकार्यापेक्षयाऽविनाशिनामादिमत् परोत्पन्न धर्ममात्रं विनाशि, तथा लिङ्ग-महत्तत्त्व स्वकारणानामविनाशिना सत्त्वादिगुणानामादिमद्विनाशि धर्ममात्रम्, तस्मिन्-महदादिद्रव्ये विकारसंज्ञा, सत्त्वादीना त्वविनाशित्वं निष्कारणत्वादिति भाव । तत्र कार्यकारणयोरभेदाभ्युपगमाद्विकारनाशे सद्भूत प्रधानस्यापि विनाश स्यादिति शङ्कते तत्रेति समाधत्ते-गुणेति, गुणेभ्यो व्यतिरिक्तस्य गुणानां प्रवृत्तौ कारणभूतस्य कस्यचिदभावात्, कारणमन्तरेणाकस्मात् गुणानां प्रवृत्तौ सदा प्रवृत्तेरप्रवृत्तेर्वा प्रसङ्गेन ततो नियतप्रवृत्त्यसम्भवाच्चेत्यर्थ । ननु क्षणिकतैव गुणानां स्यादित्यत्राह-प्रत्यभिज्ञानेति, निरन्वयधर्ममात्राभ्युपगमे स्मृत्याद्यभावप्रसङ्ग, नह्यन्येन दृष्टस्यान्यस्य स्मरणं दृष्टम्, प्रत्यभिज्ञायते च योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीति, तस्मादस्त्यन्वयो धर्मी यो धर्मेष्वेकरूपेणस्थितो यस्य च धर्मोऽन्यथात्वं प्राप्तो ऽपीत्यनुभूयमान प्रत्यभिज्ञायते तस्मान्नेदं विश्वं धर्ममात्रं निरन्वयमभावमूलकम्, एवमर्थक्रियाऽनुपपत्ति कार्यकारणनियमानुप पत्तिश्च धर्ममात्रपक्षे भावनीया, तस्मादस्ति धर्माणामन्वयी स्थिरो धर्मी यत्र धर्मा अविभागं गच्छन्ति, तदेव प्रधानमिति भाव । तदेवं पञ्चभिर्वीतै प्रधानतदेकत्वादिसिद्धि, प्रधानसद्भावमन्तरेण च व्यक्तस्य सम्भवो नास्तीति व्यतिरेकमुखेनावीते प्रधानसि- द्धिश्चादर्शितेत्याह-एतेषामिति सर्व एव प्रपञ्चोऽसत्यार्थ इत्याह-अतथार्थत्वमिति पूर्वं गुणत्रयात्मकप्रधानस्य प्रत्येकं निर्गुण- त्वादेकत्वाद्वैषम्यानुपपत्तेरपरिणामित्वमुक्त पुरुषवत्तस्मात् साम्यापत्तिवैषम्यापत्त्यसम्भवात् जगत सृष्टि संहारश्चानुपपन्न एव, अकिञ्चित्करत्वेन प्रधानस्यैवाभावादिति भाव । अत एव च पुरुषार्था प्रधानस्य सर्गादौ प्रवृत्तिरित्येतदप्यनुपपन्नमित्याह- तन्निर्मूलत्वादिति । तस्मादेवेन्द्रियशक्त्याव्यक्तस्य व्यक्तस्य पुरुषस्य च विज्ञानमज्ञानमेव, तथाविधवस्त्वभावादित्याह-तद्वित थत्वादिति । तथा च सांख्यशास्त्रोक्त सर्वोऽप्यर्थोऽनुपपन्नप्रमाणोऽत्यन्तपरोक्ष एवेति त्याज्य एवेत्याह-वार्षगण इति । एवञ्चानेकात्मकैकस्यैव प्रधानस्य सर्वकार्यप्रवृत्तिसमर्थत्वाभ्युपगमो नोचित शब्देकगुणविषयप्रवृत्तिप्रसङ्गस्यापादितत्वात्, अपि तु

तस्मात् सर्वसर्वात्मकत्वपरिग्रह एव न्याय्यो न पुनः सर्वासर्वात्मकत्वपरिग्रहः, अन्यथा भवनाद्वैतपरिग्रहाद्विध्युभयनयैकान्तोपपत्तेः, तत्र भवति भावाद्वैतं भवतो भावस्य, न तु सन्निध्यापत्तिभवनाद्वैतम् ।

(तस्मादिति) तस्मात् सर्वसर्वात्मकत्वपरिग्रह एव न्याय्यः, न पुनरित्यादि, न सर्वासर्वात्मकत्वपरिग्रहो न्याय्यः, अन्यथा भवनाद्वैतपरिग्रहाद्विध्युभयनयैकान्तोपपत्तेः, तत्र भवति भावाद्वैतं भवतो भावस्य भाव्यभवितृभ्यां भेदाभ्यां भावोपपत्तिरित्येतत् प्रतिपादयिष्यते, न त्वेव यथानन्तरदूषितं सन्निध्यापत्तिभवनाद्वैतम् ।

तत्र तावद्यः सन्निधिर्न हि स सन्निधिमात्रवृत्तिरस्ति, अनापन्नत्वात्, अनाविर्भूतत्वात् अनाविर्भवनमप्रवर्त्तनमप्रवर्त्तनश्चानियमः, अथवाऽऽपत्तिर्विपरिणामः, आविर्भावो व्यक्तिः प्रवृत्तिर्नियमस्वरूपत्वमतो विपर्ययेभ्यो हेतुभ्योऽनापन्नत्वादिस्वरूपेभ्यो नास्ति वन्ध्यापुत्रवत् सन्निधिः ।

(तत्र तावदिति) तत्र तावद्यः सन्निधिर्न हि स सन्निधिमात्रवृत्तिरस्ति, कुतः ? अनापन्नत्वात्, आपत्तिरनाविर्भूतस्याविर्भावः, तत आह–अनाविर्भूतत्वात्, अनाविर्भवनमप्रवर्त्तनम्, अप्रवर्त्तनञ्चानियमः, अथवाऽऽपत्तिर्विपरिणामः भावान्तरेणोपलब्धिः, आविर्भावो व्यक्तिः, प्रवृत्तिः सततः परिणामप्रबन्धः, नियमस्वरूपत्वं अधिगतद्रव्यार्थभावस्थितिरेवं विपर्ययोऽनापन्नत्वादिः, तेभ्यो हेतुभ्योऽनापन्नत्वादिस्वरूपेभ्यो नास्ति वन्ध्यापुत्रवत् सन्निधिः, आदिग्रहणादप्रवृत्तेरव्यक्तेरनियतेरित्यादिभ्यः, अतः सन्निधेरसत्पर्यायत्वात् सन्निधिभवनाभावः ।

ननूक्तमस्तिभवत्यादिष्वस्तिवर्त्तती सन्निधिवाचिनौ भवतिविद्यती सामान्यभवनवा-

सर्वेषां सर्वात्मकत्वपरिग्रह एव न्याय्य इत्याह–तस्मादिति प्रधानस्यापरिणामित्वेनाप्रवृत्तित्वादेवेत्यर्थः । एकस्यैव सर्वात्मकत्वं न तु सर्वेषामिति परिग्रहो न्याय्य इति भावः । न त्वेति, पुरुषस्य स्थितिरेव, प्रधानस्यैव स्थित्युत्पत्तिप्रलया इत्येवं सन्निध्यापत्तिभवनाद्वैतं न युक्तम्, किन्तु प्रतिविशिष्टबुद्धिः स्वतन्त्रोऽधिष्ठाता भवितेत्येको भावः, स एव सर्वस्य प्रवर्त्तकः, अधिष्ठेयोऽस्वतन्त्रो भाव्य इत्यपरो भावः, स एव प्रवर्त्त्य इति भावद्वैतं विध्युभयनयसम्मतमिति भावः । अन्यथेति प्रकारान्तरेण न तु त्वदुक्तेन प्रकृतिरेव भवति पुरुषस्तु न भवति पुष्करपलाशवन्निर्लेपस्तिष्ठतीत्येवं प्रकारेणेत्यर्थः, परन्तु चेतनोऽचेतनश्च भवनधर्मा भवेदिति भावः । सांख्यसम्मतस्य सन्निधिभवनरूपस्य पुरुषस्याभावं प्रदर्शयति–तत्र तावदिति, त्वदुक्तं सन्निधिमात्रं न सन्निधिरूपम्, प्रकाशप्रवृत्तिनियमानात्मकत्वाद्वन्ध्यापुत्रवदिति भावः । तमेवाभिप्रायं विवृणोति–अनापन्नत्वादिति । आपत्तिरेवाविर्भाव इत्याशयेनाह–अनाविर्भूतत्वादिति, स एव प्रकाशः तदेव प्रवर्त्तनं स एव च नियम इत्युक्तं प्राक्, तदनुरोधेनाह–अनाविर्भवनमिति । आपत्त्याविर्भावादीनां कश्चिद्भेदमभ्युपगम्याह–अथ वेति पूर्वधर्मं तिरोभाव्य स्वरूपादप्रच्युतो धर्मी धर्मान्तरेणाविर्भवति तथाऽवस्थानं परिणामः, प्रदीपेनेव घटस्य विद्यमानस्य तथैव प्रकटीभवनमाविर्भावः स एव व्यक्तिः प्रकाश इत्युच्यत इति भावः । अन्यान्यपरिणामपरम्परा प्रवृत्तिरित्याह–प्रवृत्तिरिति । प्राप्तेनैवेन परिणामेन धर्मिणोऽवस्थानं नियम इत्याह–नियमेति । प्रकाशप्रवृत्तिनियमानात्मकस्य खपुष्पादेरिवासत्त्वमेवेत्याह–अतो विपर्यय इति । एवञ्च त्वदिष्टस्य पुरुषादेः सन्निधिभवनस्याकर्तुरभाव एवेत्युपसंहरति–अत इति । अस्त्यादीनां पूर्वोक्तविशेषमाशङ्कते–ननूक्तमिति । अस्त्यादयोऽप्यविशेषेण सत्तामात्राभिधायिनः, तथा चाऽऽपत्तिप्रवृत्त्योरप्यविशेषादापत्त्याद्यभावे

१ सि क अन्य पुनरित्यादि । २ सि क णोविर्भूतत्वात् । ३ सि क °पत्तर्नि० । ४ सि क स्थितिरन्यो ।

च्चिनौ पद्यतिरापत्तिभवनवाचीति सत्यमुक्तं सर्वेऽप्यमी सत्तार्थमेवाविशेषेण ब्रुवते, पद्यति वर्त्तत्यर्थप्रवृत्तत्वात्सत्ताया इत्युक्तम्, न हि द्रव्यादिसद्भेदोपादानवत् पद्यतिवर्त्तत्युभयोपादानम् किन्तु अस्त्यादितुल्यार्थत्वेन, सत्तार्थ इत्यविशेषेण वचनात्, एवं तावत्सन्निधिभवनं नास्त्येव निरूपणानुपपत्ते ।

(ननूक्तमिति) ननूक्तमस्तिभवत्यादिष्वस्तिर्वर्त्तती सन्निधिवाचिनौ, भवतिपद्यती सामान्यभवनवाचिनौ, पद्यतिरापत्तिभवनवाचीति, सत्यमुक्तम्, अयुक्तं तूक्तमस्त्यादीनां सन्निपातषष्ठानां सत्तार्थवाचित्वात्, सर्वेऽप्यमी सत्तार्थमेवाविशेषेण ब्रुवते, सा च सत्ता पद्यतिवर्त्तत्येवार्थेवेत्यत आह– पद्यतिवर्त्तत्यर्थप्रवृत्तत्वात् सत्ताया, स्यान्मतं सद्विशेषद्रव्यगुणकर्मवद्वर्त्ततिपद्यत्युभयोपादानं सत्ताविशेषत्वेनेत्येतच्चायुक्तम्, यस्मान्न हि द्रव्यादिसद्भेदेत्यादि यावदुपादानमिति गतार्थम्, किं तर्हि पादानम्, ? उच्यते, अस्त्यादितुल्यार्थत्वेन, कुतो ज्ञायत इति चेत् सत्तार्थ इत्यविशेषेण वचनात्, अस्तिभवतिविद्यतिपद्यतिवर्त्ततयः सन्निपातषष्ठाः सत्तार्थो इत्यविशेषेणोच्चरणात् सिद्धसेनसूरिणा, एवं तावत्सन्निधिभवनं नास्त्येव, निरूपणानुपपत्ते ।

आपत्तिभवनमपि नास्ति कथमिति चेत्—

यदपि चापत्तिभवननिरूपणं प्रधानमेव भवति महदादिविकारापत्त्या, तेन किल भूयते इति तदपि न, तस्यापि भाव्यमानत्वाद्भावयितारमन्तरेण भाव्यत्वानुपपत्ते, अनापन्नत्वात् ।

(यदपि चेति) यदपि चापत्तिभवननिरूपणं सांख्यैः क्रियत इति शेष, प्रधानमेव भवति महदादिविकारापत्त्या यस्मात्तेन किल भूयत इति, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्-महदादिभावमापद्यत इत्यस्मात् कारणात् प्रधानमेव भवति तेनैव भूयते सत्त्वादिमयत्वाद्विश्वस्येति, किलशब्दः क्षेपे, एवं किल तेषां मतमिति, स च क्षेपोऽनुपपद्यमानत्वात्, कथमिति चेदुच्यते तदपि न, तस्यापि भाव्यमानत्वाद्भावयितारमन्तरेण भाव्यत्वानुपपत्ते, स्वत एव [न] भवतीत्यर्थ, भाव्यमानत्वं वक्ष्यमाणोपपत्तिकत्वात् सिद्धम्, तच्चेद्व्यावृत्तं द्वितीयेन व्यावर्त्तकान्तरेण विना न प्रवर्त्तितुमर्हति, अनापन्नत्वात्, अना-

सत्तापि नास्तीति सन्निध्यभाव एवेत्युत्तरयति सत्यमुक्तमिति। तत्र स्वीकृतांशमाह–अस्त्यादीनामिति । अस्वीकृतांशमाह–सर्वेऽप्यमीति, अस्त्यादिषण्णां विभिन्नभवनार्थत्वं नाङ्गीक्रियत इति भाव । ननु सतो यथा द्रव्यगुणकर्माणि विशेषास्तथा सत्ताया विशेषौ पद्यतिवर्त्ततीत्याशङ्कते–स्यान्मतमिति, निरूपणेति, त्वदीयस्य सन्निधिभवननिरूपणस्यानुपपन्नत्वादित्यर्थं । आपत्तिभवनमपि सांख्योक्तं निरस्यति–यदपीति, अस्वतन्त्रस्याचेतनस्य स्वभावादपि कादाचित्कभवनासम्भवात् प्रवर्त्यलक्षणं भाव्यमेव प्रधानमभ्युपेयम्, तथा च सति तस्य भाव्यत्वमन्तरेण भावयितारं नोपपद्यते इत्याह–तदपि नेति । प्रधानमेव महदादिना तेन तेन रूपेण परिणमत इत्येतावता सांख्यैरापत्तिभवनमुक्तमिति दर्शयति–प्रधानमेवेति, तस्य-भाव्यरूपस्य प्रधानस्येत्यर्थं भाव्यत्वं प्रवर्त्यमानत्वम् तत्र शब्दादीनां प्रवर्त्यानां यथा प्रवर्त्तयितारमन्तरेण न भाव्यत्वं तथा प्रधानस्यापीति भाव । इदमेवाह–तच्चेदिति, प्रधानं व्यावृत्तं चेत्तर्ह्यन्येन व्यावर्त्तकेन विना न प्रवर्त्तितुमर्हति यदेव हि

१ सि क वसते। २ सि क मुक्तम । ३ सि क पद्यतोभया०। ४ सि क सत्वा०। ५ सि क कथमपि। ६ सि क महदादिभावनाइत्यादिभावमा०। ७ सि क व्यावृत्ततरेण।

मंत्रस्य च सन्निधिमात्रस्याऽऽपादितासत्त्वात्, तस्मादनापन्नस्य च स्वत एवापत्त्यभावात्तदुक्तापत्तिभवनं नोपपद्यत इति ।

किं कारणमनुपपन्नमिति चेत्—

अस्वतंत्रत्वात्, शब्दादिवत्, तस्मात्ततोऽन्यो भवति मुख्य॰, कोऽसौ ? यः कर्त्ता, कः कर्त्ता ? य॰ स्वतंत्र॰ प्रवर्त्तनवृत्तत्वात्, प्रवर्त्तयद्धि कारणं तद्भावमापद्यते सत्त्वादि, तथाभवनप्रवृत्तत्वात् तन्तुपटवत् ।

(अस्वतंत्रत्वादिति) अस्वतत्रत्वात्, अस्वतत्र हि तत् प्रधानाख्यमचेतनत्वात्, को दृष्टान्तः ? शब्दादिवत्, यथा शब्दादयः सत्त्वरजस्तमोमयत्वा[द्]स्वतत्राः तदात्मकेन प्रधानेन भाव्यतेऽन्येन व्यावृत्ता अपि व्यापारयित्रा, तस्मात्ततोऽन्यो भवति मुख्य॰, कोऽसौ ? य कर्त्ता, क कर्त्ता ? यः स्वतत्र, कस्मात् ? प्रवर्त्तनवृत्तत्वात्–प्रवर्त्तयत॰ क्रियाप्रवर्त्तनम्, तेन प्रवर्त्तनेन वृत्तत्वात्, प्रवर्त्तयितृत्वेन वृत्तत्वादित्यर्थ॰, प्रवर्त्तयद्धि कारण तद्भावमापद्यते सत्त्वादि–यथा प्रवर्त्तयत् सत्त्वरजस्तमोलक्षण कारण शब्दादिभावमापद्यते स्वन्मतेन तथाभवनप्रवृत्तत्वात्–तेन प्रवर्त्यमानरूपेण भवन तेन प्रवृत्तत्वात् प्रवर्त्तयितारमन्तरेणाभवनाद[प्र]वृत्तत्वात् तन्तुपटवत्–यथा तन्तव॰ पट प्रवर्त्तयन्तः पटस्य कारणमित्युच्यन्ते पटश्च तन्तुकार्यं तैः प्रवर्त्यत्वात् ।

नन्वेते प्रधानशब्दादिपटादिदृष्टान्ता अद्वैतवादं समर्थयन्तीति, उच्यते प्रवर्त्तयितृत्वमात्रसाधर्म्यात्तदभ्युपगम्यते, अन्यथा विध्युभयैकान्तोत्थानाभावात्, भाव्यभावकभेदप्रसिद्धेश्च, अणुधर्मादयोऽपि भाव्यमाना एव ।

(नन्वेत इति) नन्वेते प्रधानशब्दादिपटादिदृष्टान्ता अद्वैतवाद समर्थयन्तीति, उच्यते प्रवर्त्तयितृत्वमात्रसाधर्म्यात्तदभ्युपगम्यते तेन निदर्श्यते, अन्यथा पुरुषादिवदद्वैताभ्युपगमे विध्युभयै-

---

तेन तेन रूपेण भवति तदेव प्रवर्त्तकम्, प्रधानन्तु व्यावृत्तत्वात्तथा तथा नापद्यत इति न तत्प्रवर्त्तितुमर्हतीति भाव । भाव्यत्वं कथमनुपपन्न प्रधानस्य भावयित्रा विनेत्यत्राह–अस्वतन्त्रत्वादिति, स्वतन्न एव प्रवर्त्तन मुख्य, गौणं तु प्रवर्तनमस्वतंत्रेऽपि स्यात्, अतो मुख्य इत्युक्तम् । कोऽसौ मुख्य प्रवर्त्तक इत्यत्राह–कोऽसाविति । ननु क्रियानिर्वर्त्तकत्वरूपं कर्तृत्व सर्वस्यास्तीति न तेन प्रधानादिव्यावृत्तिरित्याशङ्कते–क कर्त्तेति । क्रियाया निर्वृत्तौ य स्वतन्न स एव कर्त्तेत्याह–यः स्वतन्न इति, ननु स्वस्वकार्येषु सर्वेषां स्वातन्त्र्यात् कथ स्वातंत्र्यं मुख्यताप्रयोजकमित्यत्र हेतुं पृच्छति कस्मादिति, निखिलकारणमयप्रधानेऽपि यो प्रवर्त्तयिता भवति स एव स्वतन्त्रो मुख्य कर्ता भवतीत्याशयेनाह–प्रवर्त्तनवृत्तत्वादिति इतरकारणानां तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्, तस्यान्येभ्य साधनेभ्य प्राक् शक्तिलाभादिति भाव । य प्रवर्त्तयिता स एव प्रवर्त्यमानरूपेण भवति यथा प्रधानं शब्दादीनां प्रवर्त्तयितृ, अत एव तत् प्रवर्त्यमानशब्दादिरूपेण भवति तथा प्रधानमपि प्रवर्त्यमित्याशयेनाह–प्रवर्त्तयद्धीति । यच प्रवर्त्यमानरूपेण भवति तद्भावयितृपूर्वकमित्याह–तथा भवनेति । ननु स्वस्वकार्यं प्रति कारणानां सर्वेषां प्रवर्त्तयितृत्वात् प्रवर्त्तयित्रेव सर्वमित्यद्वैतवाद एव प्रधानतत्त्वादिदृष्टान्तप्रदर्शनेन समर्थित इत्याशङ्कते–न वेत इति । अपेक्षाविशेषेण तत्रेष्टापत्तिं कुर्वन् समाधत्ते–उच्यत इति । प्रधानादीनां प्रवर्त्तयितृत्वमनभ्युपगम्यैकान्तनैकस्यैव कस्यचिद्भावयितृत्वाभ्युपगमे भङ्गान्तरोत्थान नैव भवेत्, पुरुषादिभङ्ग एवान्तर्भावप्रसङ्गादित्याह–

1 गि च शब्दादि ।

कारणान्तराभावात्, भाव्यभावकभेदप्रसिद्धेश्च, अभावितस्यासत्त्वाद्वन्ध्यापुत्रवत्, अणुधर्मादयोऽपि भाव्यमाना एव स्युरित्येतत्साधर्म्यदृष्टान्ताः शब्दादयः ।

यद्येव प्रस्तुत धर्माधर्मावणवो वा कारणमस्त्वेवेति सिद्धत्वात् किमनुमितेन कारणेनेति चेन्नेत्युच्यते—

धर्माधर्माण्वादीनामपि च तन्त्वश्वादिवत् प्रवर्तकः पूर्वपूर्वशक्ततारतम्येनेश्वरः सन्निहिततद्विधशक्तिः[1] प्रतिविशिष्टबुद्धिः स्वतन्त्रः तस्याभिप्रायेणैव प्रवृत्तिमापद्यन्ते धर्माधर्माण्वादयः, सोऽपि चाभिप्रायप्रवृत्त्यापत्तेर्न सन्निधिमात्रवृत्तिरतः प्रवर्त्तयिता, प्रवृत्तिनिवृत्तिविनियोगेषु[2] स्वातन्त्र्यात्, विष्णुसत्त्वादीनामधिकृतपुरपाणामिव प्रवर्त्तनम्, तस्यैव प्रवर्त्तयितृत्वात् ।

[धर्मा]धर्माण्वादीनामपि च तन्त्वश्वादिवदित्यादि यावत् प्रतिविशिष्टबुद्धिः, यथा घटस्तन्तुपूर्वकः, तन्तवोऽंशुपूर्वकाः, अंशवस्त्रुटिपूर्वकाः, त्रुटीनामपि प्रवर्तने शक्तः सूतः पूर्वे पूर्वे यावच्छताणुकसूतोऽपि पूर्वे पूर्वे यावद्द्व्यणुकः परमाणुरित्यनुमीयते शब्दादि यावत् प्रधानम्, तथाऽण्वादीनामप्यचेतनानां प्रवर्त्तकौ धर्माधर्मौ, आदिग्रहणात् कालस्वभावनियत्यादिवादान्तरपरिकल्पिताः, एवं पूर्वपूर्वशक्ततारतम्येनेश्वरः सन्निहिततद्विधशक्तिः, धर्माधर्माण्वादेः प्रधानशब्दादेस्तथातथा विनिवेशने सन्निहिता यस्य शक्तिः सोऽस्ति, कुतः तद्विधविनिवेशनशक्तिर्मुख्या तस्येति चेदुच्यते—प्रतिविशिष्टा बुद्धिरस्याऽसौ प्रतिविशिष्टबुद्धिः, विशिष्टबुद्धिभ्योऽपि स्थपतिकुलालादिभ्यः प्रतिकर्तृविनिवेशनप्रवृत्तिनिवृत्तिविनियोगेषु ज्ञानात् स्वातन्त्र्याच्च तेषां भावानामीष्टे, न ते तस्येशते, नाप्यात्मानो न च परस्परम्, अज्ञा-

---

श्न्यथेति । भवान्तरोत्थानं मा भूत्, किं न छिन्नमित्यत्राह—भाव्येति, भाव्यं भावकश्चेति द्वयं परस्परभिन्नं वस्तुद्वयं लोके प्रसिद्धं न त्वेको भावक एव पुरुषः, न वा भाव्यमेव प्रधानादिकेवलम्, प्रधानादेः केनाप्यप्रवर्त्यत्वे प्रवर्त्यमानरूपेणाभवनाद्वन्ध्यापुत्रवदसद्रूपत्वं, पुरुषोऽप्यप्रवर्त्तकत्वादसन् स्यात्, प्रवर्त्याभावात्, प्रवर्तकरूपेणाभवनादिति भावः । तथा च शब्दादयोऽस्वतन्त्रत्वात्तच्छक्तिमता प्रधानेन यथा भाव्यन्ते तथाऽणुधर्मादयोऽप्यस्वतन्त्रत्वाद्भाव्यमाना एवेति भाव्यमानत्वसाधने शब्दादयः साधर्म्यदृष्टान्ता इत्याह—अण्विति । ननु प्रवृत्तिः शक्तिपूर्विकेत्यनुमीयमानः शक्तिमत्प्रवर्त्तयिताऽणुधर्मादयः प्रधानं वा स्यात् किमन्येनासिद्धेन प्रवर्त्तयित्रा प्रयोजनमित्यत्राह—धर्माधर्माण्वादीनामपीति अस्ति काष्ठा प्राप्तिः प्रवर्त्तनशक्तेः सातिशयत्वात्, यद्यत् सातिशयं तत्तत्सर्वं निरतिशयं क्वचिद्दृष्टम्, यथा तन्त्वादिकार्यकारणपरम्परा भवन्मते प्रधाने वैशेषिकमतेऽणौ निरतिशये कारणमात्रे दृष्टा, तथा कालस्वभावादौ वा, तथैव प्रवर्त्तनशक्तितारतम्यमपि क्वचिद्विश्रान्तं स्यात्, न च तान्यवधिमान् मुख्योऽणुधर्मादिरित्याशयेनाह—यथेति । कुतस्तादृशशक्तिरण्वादौ न मुख्या किन्तु तादृशशक्तिमत्त्वेनान्यः कश्चिदीश्वर एव मुख्य इत्याशङ्कते—कुत इति । अण्वादीनां कुलालादीनामज्ञत्वासर्वज्ञत्वाभ्यां तद्विधविनिवेशनशक्तिवैधुर्यादाह—प्रतिविशिष्टेति बुद्धौ प्रतिविशिष्टता च साम्यातिशयविनिर्मुक्तता तेन कुलालादीनां योगिमुक्तानां व्युदासः, कुलालादेस्सातिशयज्ञानत्वात् योगिमुक्तानां समानसाम्यत्वात्, कृतार्थत्वेन जगत्सर्जनादिकर्तृत्वयोग्यताया अप्यभावादिति भावः । इदमेवाह—विशिष्टबुद्धिभ्योऽपीति । जीवानां प्राप्तसर्वज्ञानामपि जगत्सृष्टिस्थितिलयव्यापारपरिज्ञानस्वातन्त्र्याभावादिति भावः । तत्तत्कार्ये यथाकर्म्म विनिवेशने प्रवर्त्तने निवर्त्तने विनियोगे च स एव समर्थो ज्ञातेत्याह—प्रतिकर्त्रिति । नन्वीदृशं ज्ञानं सर्वज्ञानामप्यस्तीत्याह—स्वातन्त्र्याच्चेति देशकालानवच्छिन्नप्रयोक्तृत्वं स्वातन्त्र्यम्, अचेतनेषु स्वातन्त्र्यस्य सृष्टिकालीनत्वात्, कुलालादिस्वातन्त्र्यस्य मत्परापेक्षणीयत्वात्, मुक्तानामप्रयोक्तृत्वात् प्रयोक्तृत्वे वा मुक्तिकालावच्छिन्नत्वात्, मुक्तिकाल एव तथाविधस्वातन्त्र्यप्राप्तेः, ईश्वरस्य च सृजनेऽवस्थाने विलयने च प्रयोक्तृत्वं न देशकालावच्छिन्नमिति भावः । अत एवाह—तेषां भावानामिति, निःसमाभ्यधिकाधिपत्यमेषां सर्वं तस्यैवेति भावः । स्वतोऽपि निया अणुप्रधानादयो जीवस्य धर्माधर्मादयश्च तदुपष्टम्भव्यतिरेकेण न स्वकार्यविधा-

---

1 सि क °स्तिकारतद्वि० । 2 सि क प्रवृत्तिविनियोग्यतेषु ।

स्वतन्त्रत्वाभ्याम्, स तु प्रतिविशिष्टबुद्धित्वात् स्वतन्त्र॰, तस्याभिप्रायेणैव प्रवृत्तिमापद्यन्ते धर्माधर्माण्वादय॰, सोऽपि चाभिप्रायप्रवृत्त्यापत्तेर्न सन्निधिमात्रवृत्ति, अतस्तेपा प्रवर्त्तयिता प्रवर्त्तयितृत्वात् कारणशक्तिवत् स एव, तेपा शक्तिमतामपि भाव्यत्वेनास्वातन्त्र्यात् तस्यैव तत्-प्रवृत्तिनिवृत्तिविनियोगेपु स्वातन्त्र्यात् जगत्सर्गस्थित्यन्तरालप्रलयमहाप्रलयेपु प्रवर्त्तनम्, प्रागौदासीन्येन स्थिताना धर्मादीना सृष्टे प्रवर्त्तनम्, प्रवृत्ताना पुनरुपसंहारान्निवर्त्तनम्, विनियोगो दैवमानुपतैर्यग्योनसरित्समुद्रादितनुकरणाद्यवयवविभागविन्यास॰, विष्णुसत्त्वादीनामधिकृतपुरुपाणामपीह परमेश्वराभिप्रायानुरोधेन प्रवर्त्तनम्, अधिकृतराजस्थानीयादिपुरुपाणामिव, तस्यैव प्रवर्त्तयितृत्वात्।

इतस्तत्साधर्म्यप्रदर्शनार्थमाह—

अधिकृतपक्तृवत् सम्भवनधारणज्वलनविक्लेदनव्यापारेपु स्थालीकाष्ठतन्दुलादीना प्रवृत्तिनिवृत्तिविनियोगेपु स्वातंत्र्यात् सूपकारस्तत्तदात्मा प्रवर्त्तयितृप्रयोजनमात्रत्वात् क्रियाया, अथवा कर्त्तृकर्मकरणाधिकरणसम्प्रदानानि प्रतिकारकं पचादीना क्रियाभेदाद्यथास्वशक्ति स्वातन्त्र्यात् कर्त्तृणि, यथाधिकरण स्थाली सम्भवनधारणे कुर्वती पचतीत्युच्यते तथापि उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यवसानासु क्रियासु देवदत्तस्यैव स्वातन्त्र्यादुच्यते देवदत्त एव पचति तेन पच्यत इति।

(**अधिकृतपक्तृवदिति**) अधिकृतपक्तृवत्, तद्व्याख्यानार्थं सम्भवनधारणेत्यादि यावत् प्रयोजनमात्रत्वात् क्रियाया इति, यथा राज्ञा नियुक्त सूपकार स्थालीकाष्ठतन्दुलादीना सम्भवनधारणज्वलनविक्लेदनव्यापारेपु प्रवृत्ति[निवृत्ति]विनियोगेपु स्वातन्त्र्यात् तत्तदात्मा भवति तथेश्वरेणेति।

दशा भवितुमर्हति, किन्तु चेतनाभिप्रायानुसारेणैवेत्याह-**तस्याभिप्रायानुसारेणैवेति**। ईश्वरोऽपि स्वाभिप्रायप्रवर्त्तने वर्तनात् तथा भवितैव न तु साङ्ख्यपुरुषवदेकान्तेनापरिणामिलक्षण सन्निधिमात्रवृत्तिरित्याशयेनाह-**सोऽपि चेति**। न च तस्यान्य कश्चित् प्रवर्त्तयिताऽस्ति कारणशक्तिपरम्पराया अण्वादौ विश्रान्ततया यथा न तस्याप्यन्यत्कारण किञ्चिदस्ति तथैवात्रापि स एव प्रवर्त्तयितेत्याह-**अतस्तेपामिति**। न नैवमण्वादय एव प्रवर्त्तयितार स्युरित्यत्राह-**तेपामिति**। तत्र हेतुमाह-**प्रवृत्तीति**। जगत सृष्टिस्थितिप्रलयेपु प्रकृत्यादीन् प्रवर्त्तयतीत्याह-**जगदिति**। प्रलयकाले विद्यमाना अपि प्रवाहतो नित्या धर्मादयो निमित्तभूता अपि न कार्यान्तरजननाय प्रकृत्यादीन् प्रयोजयन्ति, तेपा प्रकृतिकार्यत्वेनाप्रयोजकत्वात्, न हि कार्यं कारण प्रयोजयति, न च नास्त्येव तदानीं धर्मादय इति वाच्यम्, सत्कार्यवादभङ्गप्रसङ्गात्, मुक्तस्यापि संसारित्वापत्तेश्च, अत एवोक्त मौदासीन्येन स्थितानामिति तस्मात् स एव प्रयोजक इत्याशयेनाह-**प्रागिति**। प्रकृत्यादे साम्यपरिणामादिरूपाखिलावरणभङ्गेन प्रवर्त्तयितेश्वर धर्मादयस्तु कारका इति भाव। तथाविधकालादिसमवधाने प्रवृत्तानां निवृत्त्युन्मुखानां तथाप्रवर्त्तयिता स एवेत्याह-**प्रवृत्तानामिति**। विनियोगविधातृत्वमपि तस्यैवेत्याह-**विनियोग इति**। जगत सृष्टिस्थितिसंहारकर्त्तृत्वेन पुराणेपु प्रसिद्धा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादयोऽपि रज सत्त्वतमोगुणप्रधाना परमेश्वरस्य परब्रह्मणोऽभिप्रायादेव प्रवर्त्तन्ते, ते तस्यैव परमेश्वरस्य जीवानामुपासनार्थं परिगृहीतमूर्तय एवेत्याशयेनाह-**विष्णुसत्त्वादीनामिति**। राज्ञा नियुक्ता पुरुषा यथा राज्ञोऽभिप्रायानुसारेणैव प्रवर्त्तन्ते तथैव विष्ण्वादय इति दृष्टान्तमाह-**अधिकृतेति**। दृष्टान्तान्तरमाह-**अधिकृतपक्तृवदिति**। राजनियुक्तसूपकारस्य स्थाल्यादिव्यापारेपु प्रवृत्त्यादिपु स्वातन्त्र्येण तत्तदात्मत्वापत्तावपि तत्प्रवृत्ते प्रवर्त्तयितृप्रयोजनकत्वं तथा धर्माधर्माणुविष्ण्वादीनां तत्तत्कार्यस्वातन्त्र्यात्तत्तदात्मत्वेऽपीश्वरेणाधिकृतत्वादेव तदभिप्रायप्रवृत्तिमत्त्वं

१ सि क °पीहस्य। २ सि क प्रवर्त्तमानाभिकृ°। ३ सि क तत्तदात्मा°। ४ सि क प्रयेश्वर°।

अथ वा कर्तृकर्मकरणाधिकरणसम्प्रदानानि प्रतिकारक पचादीना क्रियाभेदाद्यथास्वशक्ति स्वातन्त्र्यात् कर्तृणि, यथाधिकरण स्थाली निदर्शनमात्र सम्भवनधारणे कुर्वती पचतीत्युच्यते, ज्वलन कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते, अधिश्रयणोदकासेचनतन्दुलावपनैधोपकर्षणादिक्रिया कुर्वन् देवदत्त पचतीत्युच्यते, इत्यादि प्रतिकारक स्वातन्त्र्ये सत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यवसानासु क्रियासु तस्यैव स्वातन्त्र्यात्, सम्भवनादिप्रत्यक्षतायामपि पचनशक्तिमतामप्यधिकरणादीना देवदत्तस्य प्रवर्तयितृत्वादेवोच्यते देवदत्त एव पचतीति, नान्योऽनीश्वरत्वात्, ता मुख्या कर्तृशक्ति दर्शयति—तेन पच्यते तृतीयया कर्तृविहितया, स पचतीव प्रथमया तत्र विहिततिप्प्रत्ययसमानाधिकरणया ।

पुनरपि स्फुटीकरणार्थं व्यापित्वप्रदर्शनार्थञ्च—

साक्षाद्वा भवितृवत्, यथा च सम्भवनधारणरोहणादिसमर्थपृथिव्युदकादिकारितव्रीहिभवनप्रत्यक्षतायामपि व्रीहिर्जायते, भवत्यन्तसन्निविष्टस्वातन्त्र्यात् तस्यैवेश्वरस्य प्रयोजकत्वादुच्यते भवती च भवतीति ।

(साक्षाद्वेति) साक्षाद्वा भवितृवत्, तद्वर्णन यथा च सम्भवनेत्यादि यावद्भवती च भवतीति, न केवल पचत्यादिबाह्यक्रियाविषयमेव प्रयोज्यत्वात्, किं तर्हि ? व्रीह्यादिभवनाद्यन्त क्रिया

तेषामिति भाव । प्रकारान्तरेण दृष्टान्तमाह—अथ वेति, पचादीनां हि प्रतिकारके क्रिया भिद्यते, तद्भेदाच्च कर्मादीनां कर्तृभावो भवति स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् सर्वेषामिति भाव । एतदेव निदर्शयति—यथाऽधिकरणमिति । स्थाली अधिकरणकारकं सदपि स्वव्यापारे कर्तृ भवति । कस्यां क्रियायामित्यत्राह—सम्भवनेति, सम्भवन द्रोणाढकादिपरिमाणतण्डुलादिग्रहणम्, धारणं स्थिरत्वाद्या क्रियासमाप्तेस्तण्डुलानां धारणम्, तत्कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते, एष एवाधिकरणस्य पाक, ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते, ज्वलनक्रियैव करणस्य पाक अधिश्रयणादिक्रिया कुर्वन्नेव देवदत्त पचतीत्युच्यते अधिश्रयण चुल्यां स्थाल्या निक्षेपणम्, तत्रोदकस्योपनमुदकासेचनम् तण्डुलानां तत्र वपनं तण्डुलावपनम्, चुल्यामिन्धनानां संयोजनमेधोपकर्षणम् एवमादिक्रिया प्रधानस्य कर्तु पाक इति भाव । कारकचक्रप्रयोक्तृत्वमेव कर्तु स्वातन्त्र्यं न त्वन्येषामित्याह—उपक्रमप्रभृतीति । ननु क्रमवतामधिश्रयणादिक्रियाणामेकफलोद्देशेन प्रवृत्तानां सङ्कलनाबुद्ध्या परिकल्पितैकत्वानां पचिक्रियात्वव्यवहार, न त्वधिश्रयणादीनामन्यतमा क्रिया पचि, अपरक्रियावैयर्थ्यप्रसङ्गात्, तथा चाधिश्रयणादीनां पचिक्रियात्वानापत्त्याऽधिश्रयणाद्यवस्थासु पचतीति प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यधिश्रयणारम्भ एव फलाभिसन्धेर्निखिलक्रियाकलापोऽधिश्रयणादावध्यवसनीय, अध्यासश्च सर्वत्र पचतीति प्रत्ययानुपपत्तेरेव ज्ञायते एवञ्च वर्तमानस्याधिश्रयणाद्यवयवस्य प्रत्यक्षतेत्याशयेन सम्भवनादिप्रत्यक्षतायामपीत्युक्तम्, न तूपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यवसानक्रियाकलाप पच्यर्थ प्रत्यक्ष, क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति महाभाष्योक्ते, अपिशब्देन तस्य संभवनादेरपि क्रियासमुदायरूपतयाऽप्रत्यक्षत्वमिति सूचितम् । यथा क्रमिकवर्णसमुदायात्मकघटपटादिपदप्रत्यक्षवदत्र प्रत्यक्षता भाव्या अवयवक्रियाकर्तृत्वस्य स्थाल्यादावेव भावात् अवयवभूतक्रियाव्यतिरिक्तसमुदायक्रियाया अभावाच्च कथमुपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यवसानक्रियाकर्तृत्वं देवदत्तादेरित्यत्राह—पचनेति । एवञ्च कारकचक्रप्रवर्तयितृत्वादेव तस्य कर्तृत्वम् तच्च नान्यस्य, असामर्थ्यादिति भाव । देवदत्तस्यैव मुख्या कर्तृशक्ति दर्शयति—तामिति, अधिकरणादिकारके सद्द भावे वा कर्मणि वा कर्मकर्तरि वा प्रयोगादर्शनादिति भाव अन्यमपि दृष्टान्तमाह—साक्षाद्वेति, इतरकारणाना समवधानेऽपि प्रधानकारणस्य भवनमन्तरेण कार्यं न भवति यथा तथा परमेश्वर एव विशिष्टज्ञानशक्तियुक्तत्वादन्त प्रविश्य प्रवर्तयितेति भाव । यथा बीजग्रहणधारणरोहणवर्तनादिरूपेण पृथिव्यादिना व्रीहेर्भवनेऽपि भवितु बीजस्य साक्षाद्भवनमन्तरेण न व्रीहिर्जायते तथैव भवतो बीजस्यान्तर्भवनक्रियाप्रवर्त

---

१ सि॰ क नान्यमीश्वरत्वात् ।

विषयमपि प्रयोजनं तथा भवत् पृथिव्युदकादिवाह्यव्रीहिर्जायते भवतीत्यन्तर्भवनम्, सम्भवनधारणसमर्था पृथिवी, रोहणसमर्थमुदकम्, आदिग्रहणाद्वर्तनसमर्था वायुकालाद्य, ते कारितस्य व्रीहिभवनस्य प्रत्यक्षतायामपि सत्या व्रीहिर्जायते भवत्यन्तसन्निविष्टस्यातन्त्र्यात् तस्यैवेश्वरस्य प्रयोजकत्वादुच्यते भवती च भवतीति–भवनमपि भवदेव भवतीति, स्वरूपमात्रलाभोऽपि तद्वशादित्यर्थः।

अथवा प्रस्तुतप्रधानकारणवादिसिद्धमेवेदं निदर्शनम्—

सत्त्वतम प्रकाशनियमप्रवृत्ती स्त एवेत्युक्तम्, इतरयो ख्यापयतीति वचनात्, रजस्तु प्रवृत्तिलक्षणमेव, विशेषत सत्यपि प्रवृत्तिसामान्ये करोति प्रवर्त्तयतीति वचनात् प्रवृत्त्या रजोभवनवद्वा।

सत्त्वतमःप्रकाशेत्यादि यावद्रजोभवनवद्वा यथासख्य सत्त्वस्य प्रकाशप्रवृत्तिस्तमसो नियमप्रवृत्तिश्च[3] स एवेत्युक्तम्, सत्त्व शब्दात्मना व्यवतिष्ठमान प्रवर्त्तमानमित्यादिपरस्परोपकारत्वीते प्रकाशादिलक्षणस्य सत्त्वस्य प्रवृत्ति गुरुवरणलक्षणस्य तमस प्रवृत्तिर्यथासख्यमितरयो ख्यापयतीति वचनात्, रजस्तु प्रवृत्तिलक्षणमेव प्रवृत्त्येकमिष्ट विशेषत सत्यपि प्रवृत्तिसामान्ये करोति प्रवर्त्तयतीति वचनात्, तथाऽदृष्टाण्वादिभूतकालादिप्रवर्त्तमानसामान्येऽपि ईश्वर एव प्रवर्त्तयितृत्वात् कारणमिति।

दृष्टान्तबाहुल्यप्रदर्शनं प्रतिसिद्धान्तपरिदृष्टादृष्टादे प्रवर्त्तयितृत्वख्यापनार्थमिति स एव भवति सर्वव्यक्तिप्रवृत्त्यात्मकत्वात् तासामेव चास्याष्टमूर्त्तितोच्यते स्वशक्त्या व्याप्तरूपत्वात् तासु स एव भवति साऽसा च।

(दृष्टान्तेति) दृष्टान्तबाहुल्यप्रदर्शन प्रतिसिद्धान्तपरिदृष्टादृष्टादे प्रवर्त्तयितृत्वख्यापनार्थम्–सिद्धान्त सिद्धान्त प्रति प्रतिसिद्धान्त तेषु तेषु वैशेषिकादिसिद्धान्तेषु कल्पिताना परितोऽनुमाने दृष्टानामप्यदृष्टाणुप्रधानविष्णुसत्त्वादीना प्रवर्त्तयितेश्वर इति दार्ष्टान्तिकोपनयनात्, इति स एव भवति–इत्थमीश्वर एव भवति परमार्थत, सर्वव्यक्तिप्रवृत्त्यात्मकत्वात्–सर्वासा व्यक्तीना प्रवृत्तय आत्माऽस्य सर्वव्यक्तिप्रवृत्त्यात्मक' तद्विशिष्टबुद्धिशक्त्या व्याप्तरूपत्वात्तस्मादेव चास्याऽष्टमूर्त्तितोच्यते–क्षितिजलपवनहुताशनयजमानाकाशसोमसूर्याख्याष्टमूर्त्तिताऽस्य स्वशक्त्या व्याप्तरूपत्वात्तासु स एव भवति साऽसा च।

यिवेश्वर एवेत्याह–किं तर्हीति। ते कारितस्येति पृथिव्यादिकारिततेन व्रीहिभवनस्य प्रत्यक्षत्वेऽपीत्यर्थ। सांख्यमतेन रजोदृष्टान्तमाह–सत्त्वतम इति, सत्त्वतमसोरपि प्रकाशनियमयो प्रवृत्ति पूर्वमुक्त, तथा च सत्त्वप्रवृत्ति प्रति तेषां सामर्थ्येऽपि प्रवृत्तिमात्रे रज एव हेतु, प्रवृत्तिलक्षणत्वात्तस्य, तथाऽदृष्टाण्वादीनां प्रवर्त्तकत्वेऽपि सर्वेषां प्रवर्त्तयितृत्वादीश्वर एव कारणमिति भाव। सत्त्वं शब्दात्मना व्यवतिष्ठमान तद्वारायेतरयो ख्यापयतीति पूर्वोदितं स्मारयति–स्त एवेत्युक्तमिति, अनेकदृष्टान्तप्रदर्शनस्य प्रयोजनमाचष्टे–दृष्टान्तेति प्रवर्त्तयितृत्वेन तत्तद्दर्शनप्रसिद्धानामदृष्टादीनां न मुख्य प्रवर्त्तयितृत्वमपि तु गौणत्वम्, तेषामपीश्वरप्रवर्त्यत्वात्, तस्मादीश्वर एव मुख्य प्रवर्त्तयितेति भाव। प्रवर्त्तकत्वेनास्य सिद्धे प्रवृत्तिरेवास्य स्वरूपमतोऽसौ प्रवृत्त्यात्मना परमार्थतो भवति, विशिष्टबुद्धिशक्तिमत्त्वेन सर्वत्र व्याप्तत्वादित्याशयेनाह–इत्थमीश्वर एवेति। चराचरात्मकानां वस्तूनामन्त प्रविश्य प्रवर्त्तयितृत्वादेव चरमस्य शरीरमुच्यत इत्याशयेनाह–तस्मादेव चेति। स एव तदत-

१ सि क °भवनमस्य। २ सि क द्राजभवनाद्वा। ३ सि भ श्चारयेत्युक्तम्। ४ सि क प्रवर्त्तमान०। ५ सि क सत्त्वस्य। ६ सि क °याहुल्यप्रद०। ७ सि क. पूर्वानां। ८ सि क °वृत्ति०। ९ सि क यासाद्य व्याप्तासामेव चा०।

किञ्चान्यत् प्रवृत्तिफलप्रकर्षा[पकर्षा]भावप्रसङ्गादीश्वर एव कारणम्, नादृष्टादि न प्रधानादीत्यत आह—

इतरथा यद्यदृष्टादेः प्रधानादेर्वा प्रवृत्तयः फलानि वा स्युः तर्हि तयोः स्वानुरूपकार्यकारणानुबन्धसामर्थ्याभ्युपगमादुत्कर्षापकर्षाभावप्रसङ्गः परस्परानुरूपशालिबीजाङ्कुरादिहेतुकार्यभावप्रबन्धवत्, दृष्टौ च तौ, ततो नान्यदस्ति कारणमीश्वरकामचारेरणादृते ।

इतरथेत्यादि यावद् दृष्टौ च तौ, यद्यदृष्टादेः प्रधानादेर्वा प्रवृत्तयः फलानि वा स्युः क्रियाणां पूर्वकृतकर्मफलप्रेरितानां तदनुरूपत्वात् फलानाञ्च फलप्रेरितकर्मानुरूपत्वात् मनुष्यनिर्वर्त्तनीया एव क्षमाद्यमार्दवादिक्रियाः कृत्वा मनुष्य एव पुनरपि स्यात्, मा भूत् सरागसंयमादिदेवगतिनिवर्त्तनीयक्रियासम्बन्धी तदनुरूपवैक्रियशरीरादिलब्ध्युत्कर्षभाक्, तथा बह्वारम्भपरिग्रहादिनिरयायुःसंवर्त्तनीयकर्मभाक् तदनुरूपदुःखैकरसनारकत्वनिकृष्टफलानुभावी वा मा भूत्, परस्परानुरूपशालिबीजाङ्कुरादिहेतुकार्यभावप्रबन्धवत्, [1]विशिष्टबुद्धिस्वतन्त्रकारणप्रेरणाभावात् स्वानुरूपकार्यकारणानुबन्धसामर्थ्याभ्युपगमाच्च नादृष्टाच्च प्रधानादेर्वैषम्यं स्यात्, [2]दृष्टञ्च वैषम्यमध्ययनविद्याऽऽगमानधिगमाद्युत्कर्षापकर्षयोः [3]नान्यदतो विमर्दक्षमं कारणमस्तीश्वरकामचारेरणादृते—तदभिप्रायस्याप्रतिघातस्य प्रवृत्तिः कामचारः, तेन प्रेरणं

नृपेण भवतीत्याह—**तास्विति** । इतरस्य कारणत्वाभावेऽनुपपत्तिमाह—**इतरथेति** । कार्यकारणभावो हि सजातीययोरेव, यथा मृद्घटयोः प्रधानमहदाद्योर्वा मृज्जातीयत्वात् सुखाद्यन्वितत्वाच्च तथैव कार्यकारणप्रवाहस्यानादितया मनुष्ययोग्यादृष्टाद् मनुष्य एव भवति मनुष्याच्च मनुष्ययोग्यादृष्टमेव भवतीति विजातीयदेवनारकादियोग्यादृष्टासम्भवात्तथाविधसुखदुःखफलानुभवस्तस्य न स्यादेव तथा मनुष्येऽप्येकस्मिन् कदाचित् सुखं कदाचिद्दुःखं कदाचित्तीव्रं विद्याधिगमः कदाचित्तु बहुप्रयत्नादपि नेति वैषम्यं न भवेत्, दृश्यते च वैषम्यम्, तत्र च नान्यत् कारणं सम्भवतीत्यस्यातिरिक्तमतः ईश्वर एव सर्वस्वतन्त्रः कारणमिति भावः । एतदेव स्फुटयति—**यद्यदृष्टादेरिति** । **क्रियाणामिति** प्राचीनकर्मजन्यफलवासनासम्भूतत्वेन क्रियाणां फलानुरूपता, फलानाञ्च फलप्रेरितकर्मानुरूपतेति सामान्येन दर्शितम् । तथा च किं भवतीत्यत्राह—**मनुष्येति** । मनुजायुषः आस्रवरूपा क्रियाः क्षमावमार्दवादयः, प्रकृत्यैव जातिकुलरूपबललाभबुद्धिवालभ्यकश्रुतस्थानेषु गर्वराहित्यम्, आदिना प्रकृत्यैव यथावस्थितमनोवाक्कायविषयवक्रतात्यागरूपस्य स्वभावार्जवस्य अल्पारम्भपरिग्रहत्वादेश्च ग्रहणम् । कदापि तस्य दैवायुषो योग्यक्रियाया न सम्भव इत्याह—**मा भूदिति** सरागसंयमो देशविरतिः पराधीनतया दाक्षिण्यादिना वाऽकुशलेभ्य आहारादिभ्यश्च निवृत्तिः बालतप इत्यान्यो देवायुर्योग्या क्रिया वैक्रियशरीरादिलाभश्च न भवेदिति भावः । नारकायुरास्रवक्रिया अपि तस्य न भवेयुरित्याह—**तथा बह्वारम्भेति** बह्वारम्भता बहुपरिग्रहता च नरकस्यायुष आस्रवो भवति तस्य स न स्याद्विजातीयत्वादिति भावः । तत्र दृष्टान्तं दर्शयति **परस्परेति** शालिबीजाङ्कुरयोः परस्परं सजातीयः कार्यकारणभावो दृष्टः शालिबीजाच्छाल्यङ्कुर एव भवति शाल्यङ्कुराच्च शालिबीजमिति । तत्कुत इत्यत्राह—**विशिष्टबुद्धीति**, विशिष्टा बुद्धिर्यस्य तथाविधस्य स्वतन्त्रकारणस्य या प्रेरणा तस्या, अभावादित्यर्थः । तथाविधस्वतन्त्रकारणव्यतिरिक्तस्य कार्यकारणभावस्य सामर्थ्यमाह—**स्वानुरूपेति** । वैषम्यं च प्रत्यक्षसिद्धमित्याह—**दृष्टञ्चेति** । अध्ययनेन विद्याया अप्तिरप्राप्तिः प्राप्तावपि कस्यचिदुत्कृष्टा विद्या कस्यचित्त्वपकृष्टेत्येवं वैषम्यं दृश्यत इत्यर्थः । तत्र स्वतन्त्रेच्छाप्रवृत्तिमानीश्वर एव कारणमित्याह—**नान्यदत इति** । तेन कृताभिप्रायस्य कदाचित् क्वचिदपि प्रतिघातासम्भवात्, तन्मूला या प्रवृत्तिः सा कामचार इत्युच्यत इति कामचारपदं विवृणोति **तदभिप्रायस्येति** । एकस्यैवाचारविशेषस्य देशकालपुरुषाद्यपेक्षया स्वाचारत्वाद्दुराचारत्वाच्च तेषां तथा तथा फलेन योजयिता स एवेत्याह—**स्वाचा**

1 सि क विशिष्टविशिष्टबु० । 2 सि क दृष्टान्तवै० । 3 सि क अन्यदतो० ।

भावाना प्रवर्त्तेन स्वाचाराणामप्यनिष्टफलसम्बन्धो दुराचाराणामिष्टफलसम्बन्धः, तस्मात् सर्वमीश्वरसमर्पितं प्रवर्त्तते नान्यथा ।

प्रयोगश्च—

तनुकरणभुवनसाधनायादृष्टप्रधानकालादिप्रेरितानि परमाणुसत्त्वभूतादीनि विशिष्टचेतनाधिष्ठितान्येव प्रवर्तन्ते, सम्भूयैकार्थकारित्वात्, तक्षाधिष्ठितरथदारुगणवत् तथाऽचेतनत्वात्, अथवा स्थित्वा प्रवृत्तेस्तुर्यादिवत् ।

तनुकरणभुवनसाधनायेत्यादि यावत्तक्षाधिष्ठितरथदारुगणवदिति, यथाप्रक्रियं शरीरेन्द्रियाणि भुवनञ्च साधयितुमधितिष्ठद्भिः अदृष्टैः प्रेरिताः परमाणवो वैशेषिकाणाम्, प्रवृत्तानि सत्त्वादीनि प्रधानेन सांख्यानाम्, अन्येषाञ्च भूतानि कालस्वभावनियत्यधिष्ठितानि, इत्यभिमतानि प्रवर्त्त्यानि प्रवर्त्तकानि विशिष्टचेतनाधिष्ठितान्येव प्रवर्त्तन्त इति प्रतिज्ञा, सम्भूयैकार्थकारित्वादिति हेतुः, सम्भूयकारिणः पूर्वपूर्वशक्ततारतम्यकारणानुमानोक्तेः परमाणुसत्त्वादयः तन्वादित्वेनावस्थिताः परस्परेण सम्भूय गमनाभ्यवहरणसुखदुःखानुभवरूपाद्युपलब्धिमेरुत्वगणाधारतादिकार्यं कुर्वन्तो दृश्यन्ते तस्मिद्धमेषां सम्भूयैकार्थकारित्वम्, तक्षाधिष्ठितरथदारुगणवत्–रथार्थो दारुसंघातो [रथ] दारुगण स तक्ष्णा विशिष्टचेतनेनाधिष्ठितस्तथैतानि, तथा तेऽचेतनत्वात्, तथेति, तस्यामेव प्रतिज्ञायामचेतनत्वादित्युपपद्यहेतुः, स एव रथदारुगणो दृष्टान्तः, वक्ष्यमाणो वा तुर्यादिवदिति, तनुकरणभुवनानामचेतनत्वं

राणामपीति । देशकालपुरुषाद्यपेक्षया शोभनाचाराणामपि तदन्यदेशकालपुरुषानुष्ठितानामित्यर्थः । यद्वा लोके सदाचारिणामनिष्टं दुःखक्लेशादि फलं दुराचारिणामिष्टं सुखादिफलं दृश्यते तदीश्वरप्रदत्तमेवेति भावः । ईश्वरसाधकं तावदनुमानमादर्शयति–तन्विति, तनुः शरीरं करणमिन्द्रियाणि भुवनं लोकः, एतेषां सिद्ध्यर्थं अदृष्टादिभिः प्रेरितानि परमाण्वादीनि विशिष्टचेतनाधिष्ठितानि सन्ति प्रवर्तन्ते इति प्रतिज्ञार्थः, अत्र तन्वादीनीति कार्यमुक्तं परमाण्वादीनीति परिणामिकारणमुपादानकारणं आपत्तिमवनमुक्तम्, अदृष्टादीनीत्यपेक्षाकारणमुक्तम्, विशिष्टचेतनाधिष्ठितत्वं साध्यम्, विशिष्टचेतनश्च निमित्तकारणं सन्निधिमात्रप्रवर्तकमुक्तम् । अदृष्टैरिति परमाणूपादानस्य जगतः पुरुषकर्मापेक्ष ईश्वरो निमित्तकारणम् करुणया प्रवर्तमानोऽप्ययं वस्तुस्वभावमनुविधीयमानो धर्माधर्मसहकारी जगद्वैचित्र्यं विधत्ते तेन न स्वातन्त्र्यक्षतिः, निरपेक्षस्वातन्त्र्याप्रसिद्धेर्नैव वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषाः, आपादकाभावादिति वैशेषिकाः । प्रवृत्तानीति, सांख्यमतेन प्रधानेन प्रवृत्तानि सत्त्वादीन्यपि विशिष्टचेतनाधिष्ठितान्येव प्रवर्तन्ते अन्यथा साम्यावस्थानिवृत्तिर्न भवेदिति भावः । अन्येषाञ्चेति, कालादिप्रेरितानि पञ्च भूतानि सत्कार्यं साधयन्तीत्यभ्युपगन्तॄणामपीश्वरव्यतिरेकेण नेष्टार्थसिद्धिरिति भावः । साधनमाह–सम्भूयेति । परमाण्वादयो मिलिताः सन्त एकमर्थं कुर्वन्ति, यत एवमत एव ते विशिष्टचेतनाधिष्ठिताः, न ह्येकं किञ्चिज्जनकमिति न्यायेन बहूनां कार्यारम्भकत्वम्, दृष्टं तथैव रथादारुगणस्य जनकत्वम्, तद्वत् सम्भूयकारित्वमुपलभ्य तस्यापि कार्यत्वेन तत्कारणतयाऽन्यसम्भूयकारिकारणसिद्धौ तस्यापि कार्यत्वेन तथाविधकारणसिद्धिरित्येवं यावत् परमाणुसत्त्वादि सम्भूयकारिकारणमीयते इति परमाणुसत्त्वादीनां सम्भूयकारित्वं सिद्धमित्याह–सम्भूयकारिण इति । तेषामर्थमाह–गमनेति, गमनं चैकदेशात् देशान्तरप्राप्तिः, अभ्यवहरणं भोजनं चापीन्द्रियकार्यम्, सुखदुःखानुभवो मनसः, रूपाद्युपलब्धिश्चक्षुरादेः सत्वगणाधारता ... मनः । दृष्टान्तमाह–तक्षेति । यथा वाम्यादि रथदारुगणो वा बुद्धिमता तक्ष्णाधिष्ठितमचेतनत्वात् प्रवर्तते तथा परमाण्वादयोऽपीति, दृष्टान्तविज्ञानमेव हेत्वन्तरमाह–तथा त इति, ते परमाणुसत्त्वादयस्तथा विशिष्टचेतनाधिष्ठिता इत्यर्थः । साधनान्तरमाह–

---

१ नि क. सम्भूयकारित्वं । २ नि क सत्त्वगुणा० ।

सिद्धम् । अथवा स्थित्वा प्रवृत्तेस्तुर्यादिवत्, यथा तुरीवेमशलाकानलिकारज्जवस्त्रतिपामुत्रादीनि प्रा- प्रवृत्तानि कस्मिंश्चित्काले स्थित्वा [प्र] वर्तमानानि विशिष्टकुविन्दबुद्ध्यधिष्ठितानि पटनिर्वर्त्यै प्रवर्तन्ते तनुकरणभुवनानि तथेति ।

चेतनानधिष्ठितक्षीरदधिमेघादिवदनेकान्त इति चेन्न, अदृष्टकर्तृकविषयप्रतिज्ञार्थाव्यतिरेकात्, शब्दानित्यत्वसाधने प्रतिज्ञानुनीतजलधिध्वन्यनित्यत्ववत् ।

(चेतनेति) चेतना[न]धिष्ठितक्षीरदधिमेघादिवदनेकान्त इति चेत्—स्यान्मत प्रतिविशिष्टबुद्धिना केनचिदनधिष्ठितेषु क्षीरदधिमेघादिषु सम्भूयैकार्थकारित्वाचेतनत्वस्थित्वाप्रवृत्तिधर्माणा दर्शनादनैकान्तिकता संशयहेतुतेत्येतच्च न, अदृष्टकर्तृकविषयप्रतिज्ञार्थाव्यतिरेकात्, अदृष्टोऽस्या. कर्ता विषय सेयमदृष्टकर्तृकविषया प्रतिज्ञा, तस्या प्रतिज्ञायास्तनुकरणभुवनधर्मिकाया प्रतिविशिष्टबुद्ध्यधिष्ठितत्वसाध्यधर्मेण क्षीरदधिमेघादिधर्मिणामपृथक्त्वात् प्रतिज्ञान्त पातित्वाद्विपक्षाभावे हेतुव्यभिचाराभावान्नानेकान्त , शब्दानित्यत्वसाधने प्रतिज्ञानुनीतजलधिध्वन्यनित्यत्ववत्, यथाऽनित्य शब्द इति प्रतिज्ञाते कृतकत्व देशकालाभ्यामनवरते जलधिध्वनौ पुरुषादिभेदेन चानवरते सैकादिशब्दे च दृष्टत्वादनैकान्त इति वचन तदाभासमुदं वत्सादिशब्दानामप्युपादानभेदभिन्नाना शब्द इति श्रोत्रग्राह्यत्वाभेदेन प्रतिज्ञाताना शब्दत्वानतिक्रमात् पक्षान्तर्नीतत्वात् तदनित्यत्य कृतकत्वाविनाभावि, शब्दादन्यस्य नित्यस्य कृतकस्यादर्शनाच्च, जायते देशकालोपादानभेदभिन्नस्याभेदेऽपि सत्युपलभ्यधर्मणोऽनुपलभ्यत्वाच्छब्दव्यक्तिधर्मित्वाच्च जात्युत्तरञ्च तस्मादनुत्तरमिति ।

स्थित्वाप्रवृत्तिचेतनानधिष्ठितेश्वरवदनेकान्त , ईश्वरस्य वा चेतनाधिष्ठितता स्थित्वा प्रवृत्तेरदृष्टाणुप्रधानादिवदतोऽनवस्था स्यादिति चेन्न, चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्वसाध्यधर्मत्वात् ।

अथ चेति यत् स्थित्वाऽभिमतफलसम्पादनाय प्रवर्तते तद्बुद्धिमत्कारणाधिष्ठित दृष्टम्, यथा वासी द्वैधीकरणादौ, प्रवर्तते च स्थित्वा परमाण्वादि सकलसाधनायेति मानाथ । अत्र हेतोर्व्यभिचारमाशङ्कते-चेतनेति क्षीरस्य दधिभवनम् , परमाण्वादीना मेघादिभवन चेतनानधिष्ठितमेव दृष्ट तत्र साध्यशून्येषु क्षीरादिषु हेतो सद्भावाद्व्यभिचार इति भाव । त्रिविधा भावा लोके दृश्यन्ते केचित्त संदिग्ध प्रसिद्धचेतनकर्तृका यथा प्रासादघटपटादय कचित् प्रसिद्धचेतनकर्तृविपरीता नित्या परमाणुगगनजीवादय केचित्त संदिग्ध चेतनकर्तृका तनुकरणगिरिसरित्पतिवारिवाहादय न हि कस्यचिदचेतनकर्तृकत्व सिद्धम् न वा कर्तु प्रत्यक्षानुपलम्भमात्रेण भाव शक्यतेऽभ्युपगन्तुम्, तस्माददृष्टकर्तृक तन्वादिमेघादि तत्सर्व विशिष्टचेतनाधिष्ठितमिति प्रतिज्ञार्थत्वान्नानैकान्तिकत्वसाधनमित्याशयेनोत्तरयति-अदृष्टेति । अदृष्टकर्तृकत्वेन तन्वादीनामिव क्षीरादीनामपि प्रतिज्ञान्तर्गतत्वमतो न व्यभिचार इत्यादि-तस्या इति अस्यार्थे दृष्टान्तमाचष्टे-शब्देति । अनित्य शब्द कृतकत्वादिति प्रयोगे कश्चिद्यदि ब्रूयात् निरन्तर श्रूयमाणे समुद्रस्य ध्वनौ पुरुषैर्निरन्तरमुच्चार्यमाणे शब्दविशेषे च कृतकत्वसत्त्वेऽपि नित्यत्वेन साध्याभावाद्व्यभिचार इति, तदिदं वचनमनुत्तरमेव, न शब्दविशेषस्यानित्यत्वं प्रतिज्ञायते अपि तु श्रोत्रग्राह्यमात्रस्य शब्दत्वेन पक्षीकरणात्तेऽपि पक्षान्तर्गता एवेत्यनित्यत्व कृतकत्वाविनाभाव्येवेति भाव । संशयहेतुतामाह-देशेति । अनेनानित्यत्वविरहे कृतकत्व दर्शितम्, पुरुषेति, अनेन च नित्यत्वे कृतकत्वं दर्शितम्, ततश्च संशय इति कृतकत्वमनैकान्तिकमिति भाव । उक्ताना सर्वेषा श्रोत्रग्राह्यत्वाविशेषात् शब्दत्वमेव शब्दोऽनित्य इति प्रतिज्ञायामन्तर्गतत्वेनानित्यत्व कृतकत्वाविनाभाव्येवेति भाव । तस्मात् त्वदुक्तमुत्तरं जात्युत्तरं जायत इत्यादि जायत इति, असदुत्तरं जातिरित्युच्यत तस्मादनुत्तरमिति भाव । प्रकारान्तरेण व्यभिचारमनवस्थां चोद्भावयति स्थित्वेति चेतनाधिष्ठितत्वे साध्ये स्थित्वा प्रवृत्तेरिति हेतुरीश्वरेऽनैकान्तिक , ईश्वरस्य स्थित्वा प्रवृत्तिमत्त्वात्, चेतनान्तरे

१-२ सि क जलधिध्व० । ३ सि क सामादिश० । ४ सि क °मुदत्वास्त्व० । ५ सि क °पादानेभेद० ।

(**स्थित्वेति**) स्थित्वाप्रवृत्तिचेतनानधिष्ठितेश्वरवदनेकान्त इति चेत्-स्यान्मत यथेश्वर· स्वय प्रागप्रवृत्तान् स्थित्वा प्रवर्त्तयन्नपि चेतनान्तरेणानधिष्ठित· प्रवृत्तश्च तथा तन्वादीनि स्थित्वा प्रवृत्तानि स्युरित्यनेकान्त , ईश्वरस्य वा चेतनाधिष्ठि[त]तेत्यादि, एवमनेकान्तिकत्वान्निष्ठाया वा चेतनाधिष्ठितोऽसावीश्वर प्राप्त , स्थित्वा प्रवृत्ते·, अदृष्टाणुप्रधानादिवदतोऽन्येश्वरता, ग्रहाधिष्ठितस्त्रीपुरुषादिवत्तस्यापि चाधिष्ठातुरन्याधिष्ठितत्वेत्यनवस्था स्यादित्येतच्च न, चेतनाधिष्ठितप्रवृत्ति[म]त्त्वसाध्यधर्मत्वात्[6] नैष दोष , चेतनाधिष्ठितप्रवृत्ति[म]त्त्व हि साध्यते धर्म·, स चाचेतनमेव, तद्धर्मिविषयत्वात्, चेतनाना सिद्धत्वात् प्रयोजनाभावाच्च, तनुकरणभुवनसाधनप्रवृत्ताद्दृष्टाणुप्रधानानि ह्यचेतनानि धर्मीणि चेतनाधिष्ठित[प्रवृत्तिमत्]त्वधर्मेण विशिष्टानि साध्यन्त इति प्रतिज्ञाविषयज्ञानाददोष इति ।

देवदत्तादेस्तर्हि चेतनेश्वराधिष्ठानं न प्राप्नोति, उच्यते च त्वया चेतनानामपीश्वराधिष्ठानम्, यथा पुरुषवादनिरसनाय-'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मन सुखदु खयो· । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा' ॥ इति (महाभारते वनपर्वे अ० ३० श्लो० २८) चेन्न, प्राग्विशिष्टबुद्धिचेतनप्रतिज्ञानात्, विशिष्टबुद्धित्वमपि चास्यार्थानामर्थक्रियायोग्यत्वेन सन्निवेशकत्वात् स्थपतिवत् ।

(**देवदत्तादेरिति**) देवदत्तादेस्तर्हि चेतनेश्वराधिष्ठान न प्राप्नोति, ततो देवदत्तादिचेतनानधिष्ठितानि तन्वादिसाधनार्थादृष्टाणुप्रधानादीनीत्यनेकान्त , सोऽपि चेश्वरस्तद्वच्चेतनान्तराधिष्ठित इति प्राप्तम्, उच्यते च त्वया-इष्यत एव त्वया चेतनानामपीश्वराधिष्ठानम्, यथा 'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मन· सुखदु खयो· । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा' ॥ (**महाभार० वन० अ० ३० श्लो० २८**) पुरुषवादनिरसनायेति श्लोकवचनप्रयोजनमाह-मा भूत् पुरुषकारकारणवादप्रसङ्गस्तद्व्यवस्थामात्र तन्वदृष्टप्रधानाण्वादीति, अत उक्त भवता 'अज्ञो जन्तुरनीशोऽय'मिति, अत्रोच्यते न प्राग्वि-

---

नधिष्ठितत्वाच्च, यदि तस्यापि चेतनेनान्येनाधिष्ठितत्वमङ्गीक्रियते, तर्हि तस्याप्यन्यस्य चेतनस्येतरचेतनेनाधिष्ठितत्व तुल्ययुक्त्या प्रसज्यते तस्याप्यपरेणेत्यनवस्थेति शङ्कितुरभिप्राय । एवमेव व्याचष्टे-**स्यान्मतमिति** । अनवस्थां दर्शयति-**एवमिति** । समाधत्ते-**चेतनेति** । चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्व हि साध्यम्, न तु चेतनान्तराधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्वम्, तथा च चेतनाधिष्ठित प्रवृत्तिमत्त्वधर्मोऽचेतन एवाऽऽयाति, न तु चेतने, तत्र चेतनान्तराधिष्ठितप्रवृत्तिसत्त्वस्यैव सद्भावात्, अतश्च साध्यबलेनाचेतनगतप्रवृत्तिरेव लभ्यते, न तु चेतनगता प्रवृत्ति तस्याश्चेतनाधिष्ठितत्वस्य सिद्धत्वात्तत्न तत्साधने प्रयोजनाभावात्, एवञ्च चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिमत्त्वविशिष्टाचेतनस्यैव प्रतिज्ञाविषयत्वादिति भाव । पूर्वोदितानुमानेनाचेतनप्रवृत्त्यधिष्ठातृतयेश्वरसिद्धावपि चेतनानामधिष्ठातृतया तस्यासिद्धे चेतनाना प्रवृत्तिर्न केनचिदधिष्ठितेति स्वदभ्युपगमविरोध , चेतनप्रवृत्तीनामपीश्वराधिष्ठितत्वाभ्युपगतत्वादित्याह-**देवदत्तादेरिति** । देवदत्तप्रवृत्तय इवाचेतनादृष्टादिप्रवृत्तयोऽपि चेतनानधिष्ठिता स्यु , चेतनप्रवृत्तीनामपीश्वराधिष्ठितत्वे ईश्वरप्रवृत्तेरपि चेतनान्तरेणाधिष्ठितत्वं स्यादित्यनवस्थेत्याह-**तत इति** । चेतनाचेतनानामीश्वराधिष्ठितत्वे पुराणप्रमाणमादर्शयति-**अज्ञ इति**, प्राणी तथाविधादृष्टादिमानपि सुखदु खानुभवयोग्यगतिज्ञानतत्स्थानप्राप्तिशक्तिविरहेण तत्तत्कर्मवेदिना ईश्वरेण प्रेरित सन् निजकर्मानुगुण स्वर्गं सुखानुभवयोग्य नरकं वा दु खानुभवयोग्य गतिविशेषं प्राप्नोतीत्यर्थ । कारिकेय पुरुषकारस्यैव प्रवर्तकत्वमिति पक्षं प्रत्याचष्ट इत्याह-**पुरुषवादनिरासायेति** । समाधत्ते-**अत्रोच्यत इति**, विशिष्टचेतनाधिष्ठितान्येव प्रवर्त्तन्त इति हि पूर्वं प्रतिज्ञात, न तु चेतनाधिष्ठितान्येव प्रवर्त्तन्त इति चेतने वैशिष्ट्यस्यापराधीनं स्वातन्त्र्यमेवेति दर्शयति-**प्रागिति** ।

---

१ सि क °त्वमेव । २ सि क °दत्तायस्तर्हि° । ३ सि क प्रधानादीनाम° । ४-५ सि क अन्यो ।

शिष्टबुद्धिचेतनप्रतिज्ञानात्-प्रागस्माभिर्विशेषित विशिष्टबुद्ध्यधिष्ठितानि तन्वादीनीति, विशिष्टबुद्धित्व-श्चापराधीन स्वातन्त्र्यम्, कुत सिद्धमिति चेदुच्यते-विशिष्टबुद्धित्वमपि चास्यार्थानामर्थक्रियायोग्यत्वेन सन्निवेशकत्वात् तन्वादीनि विशिष्टबुद्धिपूर्वकाणि, अर्थक्रियायोग्यत्वेन सन्निविष्टावयवत्वात्, स्थान-गमनशयनासनाहारादिप्रयोजनानि हि तन्वादिषु क्रियन्ते, तत्क्रियायोग्यावयवसन्निवेशात्, स्थपतिबुद्धि-पूर्वकप्रासादवत्, तस्मादर्थक्रियायोग्यत्वेनार्थाना सन्निवेशक स स्थपतिवत् तस्माच्च विशिष्टबुद्धिरिति ।

अनैकान्तिकत्वोद्भावनार्थमाह—

तन्वादीनि स्वभावेनैव प्रवृत्तानि न तु केनचिद्विशिष्टबुद्धिना, नीलोत्पलनालकण्टकमयूर-चन्द्रिकादिवदिति चेन्न, क्षीरदधिमेघादिवदुक्तोत्तरत्वात्।

तन्वादीनीत्यादि यावन्नीलोत्पलनालकण्टकमयूरचन्द्रिकादिवदिति, नहि प्रशस्तशुभवर्णगन्ध-रसस्पर्शस्य लक्ष्मीनिलयस्य जलाशयालङ्करणस्य कमलस्य ग्रहणधारणोपभोगसाधनभूतस्य लोके केनचित् असूयया मा ग्रहीत् कश्चिदिति कण्टका कृता, नीलोत्पलनालादिष्वतिप्रसङ्गात्, न च मयूरचन्द्रका-णामिन्द्रचापवर्णप्रतिस्पर्धिविचित्रवर्णता कृता कुड्यादिषु चित्रकारेणेव केनचिद्विशिष्टबुद्धिना, चित्रकर-चेतनदानाद्यभावप्रसङ्गादित्यत्रोच्यते, न, क्षीरदधिमेघादिवदुक्तोत्तरत्वात्, क्षीरदधिमेघादिवत् पद्मना-लकण्टकमयूरचन्द्रकादीना तन्वादिवद्यादृष्टकर्तृक विषयप्रतिज्ञार्थाव्यतिरेकादनैकान्तिकत्वाभाव इत्युक्तो-त्तरमेतत्, एव तावत् सामान्येन विशिष्टबुद्धिपूर्वकतोक्ता ।

प्रस्तुतकापिलमतापेक्षया चैव प्रतिज्ञायते—

लघुप्रकाशप्रवृत्तिगुरुवरणनियमादय परस्परप्रत्यनीका विशिष्टबुद्धिपूर्वका सहत्यैकार्थ-कारित्वात् पाचकाधिष्ठितानलोदकौदनसाधनवदिति ।

ईदृश स्वातन्त्र्य तस्य कुत सिद्धमित्याशङ्क्य समाधत्ते-कुत इति । विशिष्टबुद्धित्वमपीति तन्वादिष्ववयवविन्यास -प्रति विशिष्टस्थानेष्वर्थक्रियायोग्यत्वेनावयवाना सयोजन स्वतन्त्रविशिष्टबुद्धिमच्चेतनव्यतिरेकेण न सम्भवति, नहि स्थपतेस्तादृशबुद्ध्यभावे तत्तदर्थक्रियायोग्यशयनाशनस्नानपूजाविहारसभागृहादिसमलङ्कृतमहाप्रासादविरचन सम्भवति, तस्मादस्ति तस्य तादृशी विशिष्ट बुद्धिरिति स एव चेतनाचेतनाधिष्ठातेश्वर इति भाव ।तन्वादीना विशिष्टबुद्धिपूर्वकत्वं साधयति-तन्वादीनीति । ननु कमलादे कण्टकादिर्मयूरचन्द्रिकादेर्विचित्रवर्णता न केनापि कृता दृश्यते किन्तु स्वभावत एव भवति तथा तन्वादेरपि स्वभावत एव प्रवृ त्तेर्विशिष्टबुद्धिपूर्वत्वाभावेन प्रोक्तहेतूनामनैकान्तिकत्वमित्याशङ्कते-तन्वादीनीति तन्वादय स्वभावत प्रवर्त्तन्ते संस्थानवत्त्वात् कण्टकादिवदिति प्रयोग । **न हीति**, नहि कमलस्य केनचित् कण्टका कृता मा ग्रहीत् कश्चिदित्यसूययेति सम्बन्ध । यदि केनचित्कृतास्तर्हि नीलोत्पलस्य कुतो न कण्टका कृता इत्याह-**नीलोत्पलेति** । कुड्यादिषु चित्रकारेण यथा विचित्रवर्णता क्रियते नहि तथा केनचिद्विशिष्टबुद्धिना मयूरचन्द्रिकादेर्विचित्रवर्णता कृतेत्याह-**न चेति** । यदि तासां विचित्रवर्णता केनचित् कृता तर्हि चित्रकारेण यथा चित्रे मयूरादेश्चैतन्यं न प्रदत्तं तथा तेनापि मयूरादेश्चैतन्यं न प्रदेयं स्यादित्याशयेनाह-**चित्रकरेति**। समाधत्ते-**क्षीरेति**, स्वभावत एव यदि भवेत् तर्हि दध्यादिसयोगमपि नापेक्षेत तदानीमपि स्वभावस्य दुरपह्नवत्वात्, न हि तदानीं क्षीरमक्षीरं नाम दधिसयोगादिकारणापेक्षमेव क्षीराद्दधिभवन स्वभाव इति चेत्तर्हि विशिष्टबुद्ध्यधिष्ठितमेव क्षीरादि दधिभवनस्वभावमिति कुतो नाङ्गीक्रियते विनिगमकाभावात्, कर्त्ता न दृश्यत इति चेन्न, दृष्टमेव कारण कारण भवतीत्यनियमात् तस्माददृष्टकर्तृकत्वेन क्षीरादपि प्रतिज्ञान्तर्गतमेवेति भाव । पुरुषार्थमेव प्रधानस्याधिष्ठायकमिति वर्णयतां सांख्यानामपि पुरुषार्थस्य सर्गोत्तर जायमानस्याप्रवर्तकत्वादीश्वर एवाधिष्ठायक इत्याशयेन तन्मतानुसारेणेश्वरसाधकमनुमानमाह-**लघुप्रकाशेति** परस्परप्रत्यनीका

१ सि क भूननालाकेनचिदसया मा० ।

लघुप्रकाशेत्यादि यावत् पाचकाधिष्ठितानलोदकौदनसाधनवदिति, यथा परस्परप्रत्यनीकयोरग्न्युदकयोरप्रत्यनीकत्वविधायिना विशिष्टबुद्धिना पाचकेनाधिष्ठितयोः सत्यपि मिथः प्रत्यनीकत्वे तद्बुद्धिवशवर्तिनोः सहत्यकारित्वादोदनसाधनं दृष्टम्, तथा लघुगुरुणोः प्रकाशवरणयोः प्रवृत्तिनियमयोश्च मिथो विरुद्धयोरपि सहत्य महदादिभावेनैकार्थकारित्वाद्विशिष्टबुद्धिपूर्वकतेति ।

अन्योऽन्याभिभवमिथुनवृत्तित्वपरिणामादिति चेन्न परिणामस्यापि कार्यत्वात् धर्मान्तरैक्यादिपरिणामो हि धर्मान्तरनिषेधो धर्मान्तराविर्भवनञ्च, तद्द्वयं कार्मम्, पूर्ववत् प्रतिज्ञार्थाव्यतिरेकात्, विशिष्टबुद्धिमद्विहितम् ।

(**अन्योऽन्येति**) अन्योऽन्याभिभवमिथुनवृत्तित्वपरिणामादिति चेत्—स्यान्मतं सत्त्वरजस्तमसामेवाङ्गाङ्गिभावः, पुरुषार्थमुद्दिश्य प्रवृत्तानां वैषम्यपरिणामान्महदादिसाधनम्, तेषां प्रयोक्तेत्येतच्च न, परिणामस्यापि कार्यत्वात्, तद्व्याचष्टे धर्मान्तरैक्यादिपरिणामो हि धर्मान्तरनिषेधो धर्मान्तराविर्भवनञ्च तद्द्वयभूतं कार्यं, स तु परिणामः कार्यत्वात् पूर्ववत् प्रतिज्ञार्थाव्यतिरेकात् रथादिवत्, सोऽपि विशिष्टबुद्धिमद्विहितम्, तस्मादयुक्तं स्वत एव परिणमन्ते सत्त्वादय इति ।

अन्वाह 'एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्' ॥ (श्वेता० ६–१२)

अन्वाह एक इति, जिनमतानुसारेण, एकोऽद्वितीयः प्रधानो वा, वशी—स्वतन्त्रस्वातन्त्र्याभ्यां, निष्क्रियाणाम्—अज्ञास्वतन्त्राणाम्, परतन्त्रा ज्ञा अपि निष्क्रिया एव, बहूनाम्—अनन्तानां प्रधानादीनां कर्मकरणसम्प्रदानापादानाधिकरणप्रधानशक्तीनामनन्तानामपि प्रवर्त्तयितृत्वात् स्ववशीकर्त्तुं शक्त्या[द्व]शीति, एकं बीजं—प्रधानं महदादि विपरिणत्या बहुधा-ब्रह्मादिस्तम्बान्तानन्तभेदभिन्नजगत्तया यः करोति—सृजति-

लघ्वादयो विशिष्टबुद्धिपूर्वकाः सहत्यैकार्थकारित्वात्, अनलोदकयोः पाचकपूर्वकत्ववदिति प्रयोगः परस्परविरुद्धयोः संहत्यैकार्थकारित्वं विशिष्टबुद्धिं कथन विना न घटते परस्परप्रत्यनीकौ च लघुगुरू प्रकाशावरणौ प्रवृत्तिनियमौ च, तस्मात्तावपि वि[illegible]धिष्ठितौ महदादि सृजत इति भावः । ननु सत्त्वरजस्तमस्सु प्रयोजनवशादुद्भूतेनान्यतमेनान्यदभिभूयते, यथा सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूयात्मनः शान्तां वृत्तिं लभते, रजः सत्त्वतमसी अभिभूय घोरां तमश्च सत्त्वरजसी अभिभूय मूढामिति, तथा [illegible] योऽन्योन्यमिथुनवृत्तयः, सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वेन परस्परं मिलित्वा सर्वे सजनकाः, एवमन्योन्यपरिणामाः, अन्यतमा[illegible] परिणमते, तस्मात् सत्त्वरजस्तमसामङ्गाङ्गिभाव एव प्रयोक्तेत्याशङ्कते—**अन्योऽन्येति**, अन्योऽन्याभिभववृत्तित्वात्, [illegible] मिथुनवृत्तित्वात् अन्योऽन्यपरिणामात् महदादिसर्गः, न तु विशिष्टबुद्धिपूर्वक इति भावः । अङ्गाङ्गिभावस्य नियमा[illegible] शङ्कते—**स्यान्मतमिति** । तत्र हेतुमाह—**पुरुषार्थमुद्दिश्येति**, सत्त्वादयः पुरुषार्थमुद्दिश्य वैषम्यपरिणामम[illegible] महदादीन् साधयति यतस्तस्मात्तेषां सत्त्वादीनां प्रयोक्ताऽङ्गाङ्गिभाव एवेति भावः । अङ्गाङ्गिभावो हि तेषां [illegible] परिणाम उच्यते, तदपि कार्यमेव, साम्यावस्थानिवृत्तौ हि वैषम्यपरिणामो भवति, नहि साम्येनावस्थिता [illegible] हीना वा भवितुमर्हन्ति, तस्मात् परिणामस्य कार्यत्वात् पक्षान्तर्गतत्वेन विशिष्टबुद्धिपूर्वकत्वमेवेति समाधत्ते—**परिणामस्यापीति** । परिणामस्य कार्यत्वं समर्थयति—**धर्मान्तरेति**, यदा शक्त्यन्तरानुग्रहात् पूर्वधर्मं तिरोभाव्य [illegible] धर्मी धर्मान्तरेणाविर्भवति तदवस्थानं परिणाम उच्यते, उक्तञ्च 'जहद्धर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदाऽपरम् । [illegible] धर्मी परिणामः स उच्यते' इति । प्रधानादितो महदादिमजननमपि विशिष्टबुद्धिमत्पूर्वकमेवेत्यत्रोपनिषद [illegible]—**अन्वाहेति** । अचेतनवच्चेतना जीवा अपि परतन्त्रत्वान्निष्क्रिया एवेत्याह—**परतन्त्रा इति** । **क्षित्यादीति**, [illegible]

१ सि क °प्रमादे० । २ सि क °पायना० । ३ सि क [illegible] । ४ सि क [illegible] वाम्य । ६ सि क पुव ।

(सादृश्यमिति) सादृश्य सामान्यञ्च शब्दार्थ, वाक्यार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् पदार्थ इति गम्यते, सदृशे समानमानैर्मीयत इति समानम्, समान दृग् यत्र द्रष्टृणा तत् सदृश, सदृश समान समानभाव सामान्य जातिलिङ्गप्रत्ययाभिधाख्यिति, नान्यापोहो न समानस्वतन्त्रनिरिक्तत्तत्त्वादि वा, तदनुपपत्ते, एतत्सामान्य शब्दार्थ । ननु सामान्यमनिरूपात्म पुरुषनियत्यादि सर्वसर्वात्मकत्वादिति पूर्ववान्प्रसङ्ग इति चेन्नेत्युच्यते सर्वसर्वात्मकत्वेऽपि च सूक्ष्मार्थवत्त्वात्–जगत्सृष्टिलक्षणोत्सर्गव्यापित्वात् तदर्थवत्त्वादस्य नयस्य नाविकल्प इति सभत्स्यते प्रकृतशब्दार्थ, अभिहितन्यायेन सत्त्वादिशब्दादि तत्त्वादिविकल्पप्रत्ययस्य सत्यार्थत्वाद्द्वैतप्रत्ययस्यासत्यार्थत्वादिति पदार्थ उक्त ।

वाक्यार्थोऽधुना—

वाक्यमपि च पृथक् सर्वं पदम्, यथा देवदत्त ! गामभ्याज शुक्लामित्यत्रैकैक पद वाक्यम्, तस्मादेव, देवदत्तोऽपि हि गवात्मकोऽभ्याजात्मकश्च तथाप्रवर्त्तनात्तत्तदापत्ते, तान्यपि तथापत्तेरिति ।

(वाक्यमपि चेति) वाक्यमपि च पृथक् सर्वं पदमिति, वाक्येऽवधारिते तदर्थावधारण सौकर्यात्, 'आख्यात शब्दसघातो जाति सघातवर्त्तिनी' [वाक्यप० का० २ श्लो० १] इत्यादिषु वाक्यलक्षणविकल्पेष्वस्य नयस्य मतेन पृथक् सर्वं पद वाक्य, वाक्यार्थ पृथक् पृथक् सर्वपदार्थ इति, यथा 'देवदत्त ! गामभ्याज शुक्ला' (महाभा० अ० १ पा० १ सूत्रे १) नित्यनैकैक पद वाक्यम्, किं कारण ? तस्मात्–सर्वसर्वात्मकत्वादेव, यस्माद्देवदत्तोऽपि गवात्मकोऽभ्याजात्मकश्च तथाप्रवर्त्तनात् तत्तदापत्ते तान्यपि तथेति तस्मात् सर्वसर्वात्मकत्वात् पृथक् पृथक् सर्वं पद वाक्यमिति ।

एतस्य विध्युभयनयस्य द्रव्यार्थभेदोऽय, पूर्वविरुद्धत्वान्नयानाम्, सङ्ग्रहदेशत्वा-

---

लिङ्गेन ज्ञानेन नाम्ना च सामान्य भवतीति तात्पर्यम् । व्यावर्त्यमाह–**नान्यापोह इति**, न तावत् गवान्यापोहोऽर्थो गोशब्दस्य, प्रथम गोरनिश्चये गवान्यस्याज्ञानान्नान्यापोहो ज्ञान एवेति कथ स शब्दार्थ स्यादवस्तुत्वादन्यापोहस्य खपुष्पवदिति भाव । **न समानेति,** सदृशपरिणतवस्तुव्यतिरिक्तस्य वस्तुतत्त्वभूतस्य सामान्यस्य व्यक्तिव्यतिरेकेणादर्शनात् सम्बन्धानुपपत्तेश्च न सामान्यरूपतेति भाव । एतदभिप्रायेण हेतुमाह–**तदनुपपत्तेरिति** । ननु यदि सामान्य शब्दार्थस्तर्हि तस्य पुरुषनियत्यादेरिव नामजात्यादिकल्पनाविषयत्वेन तथाविधसामान्याभ्युपगन्तृत्वेऽस्य नयस्य पूर्वनयाविशिष्टता स्यादित्याशङ्कते–**नन्विति,** सामान्यमिद जगत्सृष्टिं विदधाति तदपि जगत् सत्यम्, न त्वद्वैतवादवदसत्यत्व जगत इत्यभ्युपगमात्, पूर्ववादादस्य भिन्नत्वादित्याशयेन समाधत्ते–**सर्वसर्वात्मकत्वेऽपीति** सामान्यस्य प्रधानादेः सर्वसर्वात्मकत्वेन सामान्यरूपत्वेऽपि वास्तविकजगत्सृष्टिरूपेणार्थवत्त्वमिति भाव । यथार्थतामेव स्पष्टयति–**सत्त्वादीनि** । को वाक्यार्थ इति शङ्कायां तत्प्रतिपादनाय प्रथम वाक्यमेव दर्शयति–**वाक्यमपीति,** कुत प्रथम वाक्यस्य निरूपण न तु वाक्यार्थस्येत्यत्राह–**वाक्येऽवधारित इति** । **यथेति** देवदत्त ! गामभ्याज शुक्लामित्यादौ देवदत्तादिपदान्येव वाक्यम् अन्यथाऽपरपदोच्चारणकाले पूर्वपदस्यान्तर्हितत्वात् पदसमुदायासम्भवेन वाक्यमसदेव स्यात्, तस्माद्देवदत्तपदमभ्याजादिपदात्मकम्, तदपि च देवदत्तादितदात्मक सर्वस्य सर्वात्मकत्वात्, ननु यद्येकस्मादेव पदात् सकलवाक्यार्थप्रतीतावपरपदोपादानवैयर्थ्य प्रसज्यत इति चेन्न, प्रतिपत्तृषु वाक्यार्थस्य व्यक्तव्यञ्जकतया सार्थक्यात्, देवदत्तपदेन देवदत्तकर्तृकगवाभ्याजनमेवात्र वक्तुरभिप्रेतो न तु देवदत्तकर्तृकभोजनादिरिति व्यञ्जकत्वात् तस्मादेकस्मादेव पदात् सर्वपदोपस्थितौ वाक्यार्थोऽपि पृथक् तत्तत्पदोपस्थापित एवेति भाव, नयस्यास्य किं द्रव्योऽर्थ पर्यायो वेत्यत्राह–**एतस्येति** । द्रव्यविशेषोऽस्य नयार्थ, पूर्वनयसम्मतपुरुषादिविकल्पद्रव्यापेक्षयाऽत्र विकल्पयुक्तस्य

चतुर्थो विधिनियमारः ।

नन्वेव त्वदुक्ता एवोपपत्तय प्रत्येक सर्वप्राणीश्वरत्व साधयन्ति, बाह्याध्यात्मिकसुख दुःखमोहमात्रत्वाज्जगत , सदसद्वेद्यमोहान्तरायभेदाना सुखादित्रयविपाकफलत्वानतिवृत्तेस्त दात्मसवेद्यलक्षणत्वात् कर्मण , सुखादिसवेदनेनैव हि लक्ष्यते, अत कारणे कार्यस्य सत्त्वात् कार्ये कारणोपचारात् सुखादय कर्म, अन्नप्राणत्ववत् ।

नन्वेवमित्यादि, पूर्ववदस्मिन दर्शने न परितुष्यत उत्थानमित्यभिसम्बन्ध , नन्वित्यनुज्ञापने, नन्वेव त्वदुक्ता एवोपपत्तय प्रत्येक सर्वप्राणीश्वरत्व साधयन्ति, बाह्याध्यात्मिकसुखदु खमोहमात्रत्वाज्जगत , सदसद्वेद्यमोहान्तरायभेदाना सुखादित्रयविपाकफलत्वानतिवृत्तेस्तदात्मसवेद्यलक्षणत्वात कर्मण , सुखादिसवेदनेनैव हि—स्वकार्येण फलेन लक्ष्यते—अनुमीयते सामान्यतो दृष्टानुमानेन देशान्तरप्राप्त्येवाऽऽदित्यादिगति , अत कारणे कार्यस्य सत्त्वात् कार्ये कारणोपचारात् सुखादय कर्म, अन्नप्राणत्ववत्, अदृष्ट धर्माधर्माख्य परैरिष्टमेव कर्मेति ।

आत्मापि कर्म तत सुखादि, पुनरपि सुखाद्रागादिफल तत पुन॰ कर्म तत सुखादिफलम्, तच्च जीवपरिणामात्मसात्कृतकार्मणयोग्यपरिणामपरमाणुसमूह एवात्मस्थमेकीभूतञ्चात्मना, तच्च सवेद्यम्, कर्तु सवेदनात्, प्राक् प्रतिपादित हि द्व्यणुकत्र्यणुकादिसयोगे पृथिव्युदकव्रीह्यङ्कुरादिपरिवृत्तिरूपेणात्मनस्तेषाञ्चैकत्व सर्वसर्वात्मकत्वञ्च, तस्मात् कर्मकारणा जगत्प्रवृत्ति साधयन्ति त्वदुक्ता एवोपपत्तय ।

(**आत्मापीति**) आत्मापि कर्म, तददृष्टमात्मनो रागादिकर्मविपाकपरिणतस्यैवस्य प्रयोग-

---

एतस्यापि प्रकृतिपुरुषस्य परस्परात्मतानापत्तौ कर्मफलसम्बन्धाभावे ससारमोक्षाद्यनुपपत्तेरीश्वरस्यापि च प्रवर्त्यपुरुषकर्मकृतत्वादात्मनश्चात्मन कार्यकारणत्वात् एक सर्व सर्वमेकमिति विधिनियम्यत्वाद्विधिनियमदर्शनोत्थानमिति प्रदर्शयितु पूर्वनय दूषयितुमारभते—**नन्वेवमिति**। चतुर्णा नयानामेतेषा द्रव्यार्थत्वादकृतकनित्यत्वैकान्तता बोध्या । यथा पूर्व विध्यादिनयेष्व परितोषाद्विधिविध्यादिनयान्तरारम्भ कृतस्तथैव विध्युभयनये परितोषाभावाद्विधिनियमनयारम्भ इति सङ्गतिं दर्शयति—**पूर्ववदिति** । सर्वप्राणीश्वरत्वं साधयितुमादौ कर्मपूर्वकत्व जगत साधयति—**बाह्याध्यात्मिकेति,** बाह्याध्यात्मिकस्वरूपं जगत् सुखदुःखमोहमात्रम् तच सुखादि सदसद्वेद्यमोहान्तरायकर्मणा फलभूतम् सद्वेद्यात् सुखस्यासद्वेद्याद्दु खस्य मोहान्तरायाभ्यामावरणात्मकनमोहलक्षणस्य मोहस्योदयादिति भाव । ननु सदसद्वेद्यादिकर्मसद्भावे किं मानमित्यत आह—**तदात्मेति** सुखाद्यात्मना सवेद्यत्वमेव हि कर्मणो लक्षणम्, तथा च कार्यविज्ञानात् कारणविज्ञान भवतीति भाव । पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टमिति त्रिविधेष्वनुमानेषु केनानुमीयत इत्यत आह—**सामान्यत इति** यथा देवदत्तस्य गतिपूर्विका देशान्तरप्राप्तिर्दृष्टा तथा सूर्यादीनां सामान्येन देशान्तरप्राप्त्या गतिरनुमीयते, तत्र देशान्तरप्राप्ति कार्यं कारणमादित्यगतिस्तथात्रापि सुखदु खादिकार्येण कारणं कर्मानुमीयत इति भाव । अन्ने कारणे कार्यस्य प्राणस्योपचारात् अन्न प्राणा इति यथा व्यवह्रियते तथवात्रापि सुखादय कर्मोच्यते कर्मसु कारणेषु सुखादीना सद्भावात्, कार्ये सुखादौ कारणस्य कर्मण उपचाराच्चेत्याह—**अत इति** । परेषामपि कर्मसद्भावोऽभिमत एवेत्याह—**अदृष्टमिति,** ततश्च बाह्याध्यात्मिकं जगत् कर्मेति सिद्धमिति भाव । न केवलमचेतनं जगदेव कर्म, अपि तु चेतनमपीत्याशयेनाह—**आत्मापीति** । रागद्वेषमोहपरिणामाभ्यञ्जनलक्षणस्यात्मन प्रयोगपरिणामात् कर्मतामापन्ना पुद्गलविशेषा एवादृष्टमुच्यन्ते इत्याह—**तच्चेति** तस्मात् कर्मण सुख सुखाद्राग रागाच्च कर्म ततश्च सुखादिफलमित्येव

---

१ सि क कामकत्व । २ सि क त्यन्यव० ।

परिणामात् कर्मतामापन्नम्, [ततः सुखादि] पुनरपि सुखाद्रागादिफल–फलादि, ततः पुनः कर्म ततः सुखादिफलं तच्च जीवपरिणामारम्भारकृतकार्मणयोग्यपरिणामपरमाणुसमूहः एवात्मस्थमेकीभूतञ्चात्मना। यथोक्तम् 'योगैः सकृत् स्वयोगान्मूर्त्तं सत्त्वाद्यमर्थमात्ते। आत्तस्य चानुभवनं बन्ध इति स च ततोऽनन्यः ॥' ( ) तच्च सवेद्यम्, कर्त्तुः संवेदनात्, ततः सवेद्यलक्षणत्वात् कर्मणः [1]सर्वप्राणीश्वरतेति सम्भत्स्यते, कर्म हि प्रतिप्राणि नियतकर्तृकञ्च विपाकसुखादित्वेन संवेद्यते, नोणूनामेव कर्मपरिणामापन्नानामात्मैकीभावेन वेदनं संवेदनम्, तेन च पुरुषेण तेषां तथा प्रयोजनात् कर्तृत्वम्, अतः सुखाद्यदृष्टाणूनामपि च कर्मत्वादित्याह–प्राक् प्रतिपादितं हि द्व्यणुकत्र्यणुकादिसंयोगे पृथिव्युदकनीहाराङ्कुरादिपरिच्छित्तिरूपेणात्मनः तेषाञ्चैकत्वं सर्वसर्वात्मकत्वञ्च, तस्मात् कर्मकारणा जगत्प्रवृत्तिं साधयन्ति त्वदुक्ता एवोपपत्तयः।

इतश्च कर्मपूर्वकं जगत्, कर्मप्रवर्त्तनाभ्युपगमात् सर्वप्राणिनाम्, कर्तृत्वात् कर्तुरेव भवितृत्वाभ्युपगमात् तस्यैव भवितुश्च प्रयोजनात्।

(इतश्चेति) इतश्च कर्मपूर्वकं जगत्, कर्मप्रवर्त्तनाभ्युपगमात् सर्वप्राणिनाम्–कर्मवशादेव हि प्राणिनः शुभाशुभजातिकुलरूपाद्युत्कर्षापकर्षौ, यथोक्तम् 'स्वकर्मणा युक्त एव सर्वोऽप्युत्पद्यते जनः। स तथाऽऽकृष्यते तेन न यथा स्वयमिच्छति ॥' (सूत्रकृ० टी० पृ० २१०) 'यथाऽऽहारः काले परिणतिविशेषक्रमवशात् सुखं पथ्योऽपथ्योऽसुखमिह विधत्ते तनुभृताम्। तथा धर्माधर्माविति

परम्परा प्रवर्त्तते अस्थगिताऽऽस्रवद्वारस्य, स एव संसार इत्याशयेनाह–**पुनरपीति**। रागादिगुणयोगात् कायादिकरणयोगाच्चात्मनोऽनाभोगिकवीर्यपरिणतिर्भवति तथाविधस्यात्मनः कार्मणशरीरपरिणाम आरम्भस्यात् योगकषायपरिणतियुतोऽपि कर्मयोग्यपुद्गलग्रहणे आत्मसात्करणे एकत्वपरिणामापादने समर्थो भवति तदेवमात्मसमाहृतकर्मयोग्यपरमाणुसमूह एव कर्मोच्यत इत्याशयेनाह–**तच्चेति**। तच्च सुखादिफलमित्यर्थः, सुखादीनामेषां पौद्गलिकत्वात् कार्यकारणयोरभेदाच्चेति भावः, तच्च सुखाद्यभिन्नं कर्म कर्त्रा संवेदनात् संवेद्यमतस्तस्य सर्वेश्वरत्वमित्याह–**तच्चेति**, सुखाद्यात्मककर्मेत्यर्थः। जगतः कर्ममात्रतया कर्मणश्चात्मसंवेद्यत्वात् सर्वेषामात्मना संवेद्यता, कर्मात्मनोरैक्यपरिणामात् कर्मणो जगत्कर्तृत्वेनात्मनोऽपि जगत्कर्तृत्वमैश्वरत्वमिति सर्वप्राणिनामीश्वरत्वमित्याशयेनाह–**ततः सवेद्यलक्षणत्वादिति**। एतदेवोपपादयति–**कर्म हीति** कर्मत्वपरिणतानणूनेवासौ वेत्तीति न, अपि तु सर्वं सुखादि, तथैवाणून् प्रयोजयति सुखादीनामपि पौद्गलिकत्वात्सर्वकर्तृत्वमिति भावः। सर्वसर्वात्मकत्वं पूर्वप्रतिपादितं स्मारयति–**प्रागिति** तथा च कर्माणूनामेव द्व्यणुकादिक्रमेण जगद्रूपेण सुखाद्यनात्मना च प्रवृत्तेः कर्मपूर्वकं जगदिति भावः। कर्मैवेष्टानिष्टफलप्रदं जगद्वैचित्र्यकारणम्, तत्प्रवर्त्तक आत्मा, सोऽपि न सन्निधिमात्रवृत्तिः किन्तु तथा तथा भविता, अन्यथा कर्मण एव कर्तृत्वात् फलोपभोग आत्मनो न स्यात्, अकर्तुर्भोक्तृत्वेऽकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषौ भवत इत्याशयेनाह–**इतश्चेति**। कर्मण एव हेतोर्जीवस्य शुभाशुभादिरुत्कर्षापकर्षौ भवत इत्याह–**कर्मवशादेव हीति**। कर्मप्राधान्ये कर्मवादिगाथां प्रमाणयति–**स्वकर्मेति**। प्राग्भवोपात्तहिताहितफलप्रदकर्मयुक्त एव सर्वः प्राणी नरादिभावेनोत्पद्यते, कर्मणैव जीवः सुखी दुःखी वा कुलीनोऽकुलीनो वा सुरूपः कुरूपो वा क्रियते, न त्वसौ जीवो यथेच्छति तथा भवितुं शक्नोतीति प्रथमकारिकार्थः। **यथाऽऽहार इति** यथाऽऽहारकाले आहर्त्राऽऽहृतान् परिणतिविशेषक्रमवशात् रसखलतयाऽनाभोगवीर्यसामर्थ्यात् परिणतिमानयति तथा रागद्वेषस्नेहाभ्यक्तसर्वात्मप्रदेशो यदा भवति तदा येष्वेवाकाशदेशेष्ववगाढस्तेष्वेवावस्थितान् कार्मणविग्रह

[1] सि क सर्वश्व०। [2] सि क °कर्तृकांश्च। [3] सि पदमिदं नास्ति। [4] सि क स्वकर्मयुक्त एवाय सर्वोऽप्युत्पद्यते नरः। स तथा क्रियते तेन न यथा स्वयमिच्छति।

विगतशङ्कामपि कथा कथं श्रोतु नेमे विषयविपवेगक्षतधियः ॥' (   ) किञ्चा न्यत्–कर्तृत्वात्, प्राणिनामिति वर्त्तते, मा भूवन्नकृताभ्यागमकृतप्रणाशकर्मान्तरफलसङ्क्रान्त्यादयो दोषा इति सदसदाचाराः प्राणिन एव कर्त्तारो भोक्तारश्चाभ्युपगन्तव्याः, अन्यथा हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थानां शास्त्राणामानर्थक्यप्रसङ्गात्, तत्र कर्तुरेव भवितृत्वाभ्युपगमात्, कः कर्त्ता ? यः स्वतन्त्रः, यः स्वतन्त्रो भवितापि स एव । स्यान्मतं नन्वीश्वरः प्रयोक्तृत्वात् कर्त्तेत्युच्यते इत्युच्यते–तस्यैव भवितुश्च प्रयोजनात्–सर्वः प्राणी प्रत्येकं भविता प्रयोजयत्यात्मनाऽऽत्मानं स्वकृतकर्मविपाकात्मकरागद्वेषभयगौरवादिधर्मचोदितः । यथोक्तम् 'प्रयत्न एवापरजन्मजोऽयं सूर्योदय आढ्यजनप्रवादः । उत्पश्यतामेव हि दैवसिद्धिमुत्साहिनं श्रीर्भजते मनुष्यम् ॥' (   ) इति । तस्मात् सत्त्वादिप्रधानाण्वादिषु सत्स्वपि प्रवर्त्त्येषु तेषामेव कर्मसाङ्कृतानां प्राणिनां भवितृत्वात्तत्तदापत्तेः सर्वप्राणिनां स्वातन्त्र्यात् कर्मवशप्रेरितकायकारणभावेन सततभवनात् तथाप्रवर्त्तकस्यैकैकस्य सर्वात्मकत्वात् सर्वेश्वरतेति साधूक्तम् ।

इदानीं त्वदिष्टेश्वरकारणत्वे तु दोषा उच्यन्ते—

ईश्वरात्तु कर्मणः प्रवर्त्तनं किं सतः ? असतो वा ? तद्यद्यभूतस्य ततश्चाद्वैतम्, तस्यापि तदात्मकत्वात्, भूतस्य चेत् प्रागपि तत्कर्मास्ति कारणे कार्यस्य सत्त्वात्, तच्चेश्वरात्मैव, तनुकरणादिभाव्यवत् तथापि सुतरामद्वैतम्, तदात्मकत्वादेव पुरुषावस्थावत्, ईश्वरो भाव्यं तदात्मकार्थादि भवनवद्वा ।

ईश्वरात्त्वित्यादि, इदं चिन्त्यं ईश्वरात् कर्मणः प्रवर्त्तनं किं सतोऽसतो[वा], किञ्चातः ? तद्यद्यभूतस्य कर्मणः ईश्वरः प्रवर्त्तकः ततश्चाद्वैतं पुरुषादिवादवत् प्राप्तम्, तस्यापि तदात्मकत्वात् कर्मणोऽपीश्वरात्मकत्वात् ईश्वरस्यैव कर्मत्वेनोपपत्तेः । भूतस्य चेत्–अथ भूतस्य कर्मणः ईश्वरात् प्रवृत्तिस्तत एतत्प्राप्तं प्रागपि तत्कर्मास्ति कारणे कार्यस्य सत्त्वात्, तच्चेश्वरात्मैव तनुकरणादि भाव्यवत्,

---

योग्याननेकान् पुद्गलान् स्कन्धीभूतानात्मनि परिणामयति ततस्तानध्यवसायविशेषात् कांश्चिज्ज्ञानावरणीयतया कांश्चिद्दर्शनाच्छादकत्वेनापरान् सुखदुःखानुभवयोग्यतया परान् दर्शनचरणव्यामोहकारितयाऽन्यान्नारकतिर्यङ्मनुष्यामरायुष्केनान्यान् गतिशरीराद्याकारेणापरानुच्चनीचगोत्रानुभावेनान्यान् दानाद्यन्तरायकारितया व्यवस्थापयति तामिमां कथां निःशङ्कामपि विषयविषवेगक्षतधियो नरः श्रोतुं नेच्छन्तीति द्वितीयकारिकाभावार्थः तदेवं निजकर्मवशादेव शुभाशुभफलोपभोगिन इति प्रतिपादितम् । कर्मपूर्वकत्वेऽपि जगतः कर्तृत्वमात्मनोऽवश्यमभ्युपेयम् न तु सांख्यपुरुषवदकर्तृत्वम्, अकृताभ्यागमादिदोषात् शास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चेत्याह–कर्तृत्वादिति । न चेश्वरः प्रयोक्तृत्वात् कर्त्ता भवितुमर्हति यो हि स्वतन्त्रः कर्त्ता भविता स एव प्रयोक्ताऽपि, न ततोऽन्य इत्याह–स्यान्मतमिति । इदं चिन्त्यमिति, स्वस्मिन् असतः कर्मणो यदीश्वरः प्रवर्त्तकस्तर्हि स्वात्मानमेवेश्वरः प्रवर्त्तयतीति पुरुषवादवदद्वैतवादः स्यात्, कर्मण ईश्वरस्वरूपत्वात् ईश्वर एव कर्मत्वेन भवन् प्रेरयतीति प्रसक्तः तच्च तव नेष्टमिति भावः । सतः कर्मणः प्रवर्तकत्वेऽप्ययमेव दोष इत्याह–भूतस्य चेदिति कारणे ईश्वरे कार्यस्य कर्मणः सत्त्वादीश्वर एव तथाऽऽपद्यते तथा प्रवर्त्तते तथा नियतो भवतीति कर्मेश्वरस्वरूपमेव यथा तनुकरणादिभाव्यम्, तन्त्वादीनामपि हि प्रधानाण्वादिकारणत्वेन प्रसक्तानामपि भवत्यन्तसन्निविष्टत्वात् यावतस्वरूपलाभस्य तद्वशत्वादीश्वरकारितत्वमेवेति तदात्मत्वमेव कर्मापि अन्यथाऽनापन्नत्वात्स्य सन्निधिभवनामन ईश्वरस्याभाव एव भवेत्, तथा च सर्वस्येश्वरात्मत्वादद्वैतता प्राप्ता पुरुषावस्थावत् सुषुप्ताद्यवस्थानां

---

१ सि क क । २ सि क सत्त्वा० ।

तथाभूतेस्तथाप्रवृत्तेस्तत्तदापत्तेरित्यादिभिर्युक्तिभि , तथापि सुतरामद्वैत तदात्मकत्वादेव पुरुषावस्थावत्, ईश्वरो भाव्य तदात्मकार्थादिभवनवद्वा ।

अथ यस्मै प्रवर्त्त्यते यथा तेन तत्तत्प्राण्यात्मक तदित्यत्रोच्यते तस्मात्तर्हि तत्तथाभूतं प्रत्येक प्राणिन कारणात् तद्वशात्तथेश्वरप्रवृत्ते कृत त्वदिष्टेनेश्वराख्येन, अथ तत् कृतमपि पुरुषकारराजप्रसादवदीश्वरापेक्ष प्रवर्त्तत इत्यत्रोच्यते कर्तृता प्रति स्वातंत्र्य सिद्ध तस्यैव, पुरुषकर्मजन्यप्रसादराजवदेव ईश्वरस्याप्यन्यतरपुरुषकृतकर्मप्रत्ययप्रसादोत्पादनात् कर्मस्वातन्त्र्य प्रवृत्तौ फले वा ।

(अथेति) अथ यस्मै प्रवर्त्त्यते यथा—अथाऽऽचक्षीथा न कर्मेश्वरात्मकम्, किं तर्हि ? यस्मै प्राणिने शुभमशुभ वा नरकतिर्यगमर[नर]विचित्रभेदरूपेण येन येन प्रकारेण प्रवर्त्त्यते तेनेश्वरेण तत्तत्प्राण्यात्मक तदित्यत्रोच्यते, तस्मात्तर्हि तत्तथाभूत प्रत्येक प्राणिन कारणात्, तस्मात्तस्मात्तथा तथा भूतमित्यर्थ , तद्वशात्तथेश्वरप्रवृत्तस्ततस्तस्य प्रवर्त्तने स एवेश्वर कृत त्वदिष्टेनेश्वराख्येन, आत्मवशेन तथाप्रवर्त्तयतस्तस्य तस्य प्राणिन ईश्वरत्व नेश्वरस्य, तथाप्रवर्त्त्यत्वात्, कर्मकरवत् । अथ तत्कृतमपि पुरुषकारराजप्रसादवदीश्वरापेक्ष प्रवर्त्तते—अथ मत प्राणिभि कृतमपि कर्मेश्वरकृतमेव, ईश्वरवशात् प्रवर्त्तमानत्वात्, तद्यथा द्वयो पुरुषयोस्तुल्यपुरुषकारयोरपि राजा एकस्यैव प्रसीदति नेतरस्येति फल राजवशेन दृष्ट न पुरुषकर्मवशेन, तथेश्वरवशात्तत्कर्मप्रवृत्तिरित्यत्रोच्यते, कर्तृता प्रति तावत् स्वातन्त्र्य सिद्ध तस्यैव—प्राणितोपितेश्वरेण प्राण्यनुष्ठेयकर्मप्रत्ययप्रसादोत्पत्ते , तत्र च राज्ञो निमित्तमात्रत्वात्, पुरुषकृतकर्मजन्यप्रसादराजवदेव ईश्वरस्याप्यन्यतरपुरुषकृतकर्मप्रत्ययप्रसादोत्पादनात् कर्मस्वातन्त्र्य तत्कृत हि कर्मैवेश्वरप्रसादमुत्पादयति, अन्यतरेण कृत नेश्वरेणेत्यर्थ , अन्यतरपुरुषकृतकर्मप्रत्ययस्येश्वरप्रसादस्य तेनोत्पाद्यत्वात्, तस्मात् पुरुषकर्मापेक्षत्वादीश्वरप्रवृत्ते कर्मप्राधान्य प्रवृत्तौ फले चेति ।

हि पुरुषात्मकत्वात् पुरुष एव सर्वं तथाऽयमपीति भाव । अथवा ईश्वरात्मका प्रधानाण्वादितनुकरणादयो भाव्यास्तथेश्वरोऽपि भाव्य स्यात्, तथा च भावान्तरापेक्षायामनवस्थेत्याशयेनाह—**ईश्वर इति** । ननु कर्मभूतमेव, किन्तु न तदीश्वरात्मकम्, यस्मै प्राणिने येन येन प्रकारेणेश्वरेण कर्म प्रवर्त्त्यते तदात्मकं तदित्याशङ्कते—**अथेति** । प्राणिभिर्हि यथा कर्म कृतं तथा कर्माद्दीक्ष्यासौ प्रवर्त्तत इति फलितमेवञ्च सतीश्वर एव प्रवर्त्त्ये प्रवर्त्तकञ्च कर्मेति कर्मण एवेश्वरत्वमित्युत्तरयति—**तस्मात्तर्हीति** । **आत्मवशेनेति** कर्मवशेन स्वतो वा कर्मात्मकप्राणिन एवेश्वरं प्रवर्त्तयन्तीति सर्वे प्राणिन ईश्वरास्सञ्जाता इति भाव । यथा राज्ञा प्रवर्त्त्य कर्मकरो नेश्वर पराधीनत्वात्तथेश्वरोऽपीत्याह—**कर्मकरवदिति** । ननु प्राणिभि कृतमपि कर्म फलदानायेश्वरेण प्रवर्तित एव प्रवर्त्तत इति वस्तुतस्तत्कृतमेव तदित्याशङ्कते—**अथेति** । दृष्टान्त घटयन्नाह—**तद्यथेति** । समाधत्ते—**कर्तृतामिति** जीव एव कर्मकरणे स्वतन्त्र इति त्वदुक्त्यैव सिद्ध प्राणिकृतकर्मणा सन्तुष्ट ईश्वर प्राण्यनुष्ठितकर्मानुगुण प्रसन्नो भवतीत्यभ्युपगमात्, कर्मकरकर्मसु राज्ञो निमित्तत्ववत् प्राणिभि स्वातन्त्र्येण कृतेषु कर्मसु निमित्तत्वमेवेश्वरस्य न स्वातन्त्र्यमिति भवदुक्त्या सिद्धमिति भाव । तथा च कर्मण एव स्वातंत्र्यमीश्वरस्य प्रवर्त्तने फलप्रदाने च, यथा कर्म तथेश्वरेण फलदानात्, न स्वेच्छयेत्याशयेनाह—**तत्कृत हीति** । प्राणिकृत हीत्यर्थ । **अन्यतरेणेति** । तद्धि कर्म अन्यतरेणैव पुरुषयोर्द्वयो कृतं नेश्वरेण

---

१ सि क क्षत त्वदिष्टमीश्वराख्यम् । २ सि क प्रसादादीश्वर० । ३ सि क कृतता । ४ सि क नेतरेणेत्यर्थ ।

स्यान्मत राजवदेव कर्मण प्रवृत्तौ तत्फलदाने वा ईश्वरापेक्षत्वात् प्रधान कारणमित्येतच्च न, यस्मात्—

द्रव्यादिपञ्चकापेक्ष हि कर्म प्रवृत्तौ फलदाने वा स्वतन्त्रम्, सेवादिक्रियाफलप्रत्यक्षवत्।

द्रव्यादिपञ्चकेत्यादि यावत् प्रत्यक्षवत्, द्रव्य क्षेत्र काल भाव भवञ्चापेक्ष्य हि कर्मणा प्रवृत्ति, कृतानाञ्च फल प्रत्यक्षत उपलभ्यते, स एव पुरुष कर्त्ता द्रव्य, दाता, देय वा द्रव्य वस्त्रसुवर्णादि, क्षेत्र ग्रामनगरारण्यभूम्यादि यत्र तत्प्राप्यते फलम्, काल कस्मिंश्चित् काले दिवा रात्रौ पूर्वाह्णेऽपराह्णे सद्यश्चिराद्वेति, भाव प्रसन्न कुपित इत्यादि, भव: हस्तिमहामात्रयो शरीरानुरूपाहारभूषणादिदानमिति, अत्र प्रयोग परत्रापि प्राणिकृतफल प्रतिनियतद्रव्याद्यपेक्षम्, सुखादिक्रियाया फलत्वात्, द्रव्यादिपञ्चकापेक्षसेवादिफलवत्, तस्माद्द्रव्यादिपञ्चकापेक्षमपि कर्म फलदान स्वतन्त्रम्—[प्रति]प्राणि नियते प्रधानम्, नेश्वर तत्कर्माऽपेक्षते परतन्त्रत्वात्तस्येति।

त्वदभिमतेश्वरस्तु यदि स्वतन्त्र प्रधानादि वर्त्तयति तत प्रतिपुरुषनियामककर्मानपेक्षाया प्राणिगणस्य स्थानविग्रहेन्द्रियोपभोगलक्षणाविशेष, तद्विशेषहेतोरीश्वरस्य समानत्वात्, स तु विशेषो द्रव्यक्षेत्रकालभावभवापेक्षकर्मनियते स्यात्, तस्मात् कर्मापेक्षमीश्वरत्व सर्वप्राणिनाम्।

त्वदभिमतेश्वरस्त्वित्यादि, अस्तु तावदीश्वरस्य स्वातन्त्र्य कर्मानपेक्षा च, तस्य जगदुत्पादनार्थं प्रधानादि वर्तयत प्राणिना कर्मकारणत्वे तदनपेक्षायाञ्च दोष उच्यते तद्यथा तत प्रतिपुरुषेत्यादि, पुरुष पुरुष प्रति द्रव्यादिपञ्चकत्वेन नियामक नियत यदि कर्म न स्यादीश्वर एवाविशिष्टो हेतु स्यात्, ईश्वराख्यस्य कारणस्याविशिष्टत्वादविशेष स्यात्, कस्य? देवमानुषतैर्यग्योनाख्यप्राणिगणस्य, कीदृग्विशेष इति चेदुच्यते स्थानविग्रहेन्द्रियोपभोगलक्षणो विशेषो न स्यात्, कस्मात्? तद्विशेषहेतोरीश्वराख्यस्य समानत्वात्, स तु विशेषो द्रव्यक्षेत्रकालभावभवापेक्ष[कर्म]नियते प्रतिपुरुषञ्च नियामके

कृतमित्यर्थं। नन्वितरानपेक्ष कारणमेव हि प्रधानमुच्यते कर्म चेश्वरमपेक्ष्य प्रवर्त्तते फल यच्छतीति कथ प्रधानमित्याशङ्काया द्रव्यादिपञ्चकापेक्षमपि कर्म स्वतन्त्रमेवेत्याह—**द्रव्यादीति।** द्रव्य प्रदर्शयति—**स एवेति** दृष्टान्ते य सेवा करोति स एव कर्त्ता पुरुषो द्रव्य भवति तथा य फल ददाति राजादि स दाता एवं देय यद्वस्त्रसुवर्णादि तदपि द्रव्यमिति भाव। **भाव इति,** प्रसन्नताद्या दातुर्भाव न कर्तु सेवकस्येति। **भव इति,** गजतत्पालकयो शरीरानुरूप्येण दानाऽऽहारभूषणादीना प्रदानमिति। इदमेव साधयति—**अत्र प्रयोग इति।** परत्रापि परजन्मन्यपि अपिनैतज्जन्मन्यपीति सूच्यते, अत्र फल पक्षीकृत्य प्रतिनियतद्रव्याद्यपेक्षत्व साध्यते, प्रतिनियतद्रव्यादिपञ्चकापेक्षकर्मप्रभवमित्यर्थ सुखादिक्रियाप्रयोज्यफलत्वादिति हेतु, द्रव्यादिपञ्चकापेक्ष यत् सेवादि तज्जन्यफलवदिति दृष्टान्त। मूलोदितस्य सेवादिक्रियाफलप्रत्यक्षवदित्यस्य सेवादिक्रियाया द्रव्याद्यपेक्षिण्या फल यथा प्रत्यक्षत उपलभ्यते तथा प्रकृतेऽपीति भाव। ईश्वरस्येतरानपेक्षस्वतन्त्रकारणत्वे जगद्वैचित्र्यस्य दृष्टस्यानुपपत्तिमाह—**त्वदभिमतेश्वरस्येति। यदि कर्म न स्यादिति,** द्रव्यादिपञ्चकापेक्ष हि कर्म प्रतिपुरुष जगद्वैचित्र्यनियामकत्वेनावस्थितम्, तद्यदि ईश्वरेण नापेक्ष्यते स्वत एव जगदुत्पादनार्थं प्रधानादीन् प्रवर्त्तयति, ततश्चाविशिष्टकारणत्वात्तस्य विचित्रा सृष्टिर्न स्यात् अविशिष्टेन कारणेन विशिष्टकार्योत्पादायोगात् दृश्यते च प्राणिगणस्य वैचित्र्यमिति भाव। **स्थानेति,** स्थान स्वर्गनरकपृथिव्यादि राजामात्याद्युत्कृष्टनिकृष्टस्थानानि, विग्रह देवमनुष्यतिर्यग्योनाख्यशरीर सुरूपकुरूपादि शरीरं वा, इन्द्रिय न्यूनाधिकेन्द्रियाणि तारतम्यविषयग्राहीणि शक्तिमदशक्तिमन्ति वा उपभोग सुखदु खादि एवंविधो विशेषो न स्यादिति भाव। कथमयं विशेष उपपद्यत इत्यत्राह—**स तु विशेष इति** विपाक उदयावलिकाप्रवेश कर्मणा नानाप्रकारो

कर्मणि तत्पञ्चकापेक्षविपाके सति स्यात्, दृष्टश्च सोऽस्मन्मीष्टप्रतिनियतद्रव्यादिविपाककर्मप्राणि[illegible]श्वरत्वे सति युज्यते केषाञ्चिदभ्युदय केषाञ्चित् प्रत्यवाय केषाञ्चिदपवर्ग इति । अत्र प्रयोग अनुपपन्नस्थानविग्रहेन्द्रियोपभोगाभ्युदयप्रत्यवायापवर्गादिविशेषमिद जगत् स्यात् तुल्यकारण[illegible] पटतातवत्त्ववत्, यथा पटस्तन्तुकारणत्वाविशेषात्तान्तवो न मार्त्तिक सौवर्णो वेति नान्यादृक्तिरू[illegible]धविशिष्टस्तथेद जगत् स्यात, न तु भवति तस्मादयुक्तम्। अथवा प्रतिनियतद्रव्याद्यपेक्षविपाककर्मा[illegible] केश्वरकारणपूर्वकमेवेद जगत् प्रतिविशिष्टजात्याकृतिवर्णादिमत्त्वात्, घटपटरथादिवत्, तस्मात् कर्मा[illegible]मीश्वरत्व सर्वप्राणिनामिति ।

अभ्युपेत्यापि कर्मानपेक्षा तत्र दोष ब्रूम —

अनपेक्षा च कर्मण किं सतोऽसतो वा ? यद्यसत एव क्रियाविलोप, इष्यन्ते च ता यस्मादुक्तञ्च व शास्त्रे 'योग साधयिष्यन्निष्यादि यावन्निद्रातन्द्राप्रमादालस्यरहितश्च स्या[illegible]त्यादि, कर्माभावे च सर्वप्राणिमुक्ते तन्विन्द्रियविषयसम्बन्धाभावेन तन्वादिसृष्टिरी[illegible]नर्थिका, ततश्च भाव्यभावकभेदाभावादीश्वरकर्मप्रधानाण्वादिद्वैतकल्पनानिर्मूलता ।

अनपेक्षा चेत्यादि, किमियमीश्वरस्य धर्माधर्मलक्षणस्य कर्मणोऽनपेक्षा सतो[illegible] किमिति प्रश्न, किञ्चात ? यद्यसत एव धर्माधर्मयोरसतोरेवानपेक्षा, तत किमिति [illegible] क्रियाविलोप —असतोर्हि तयो खपुष्पखरविषाणयोरिव काऽपेक्षा, ततश्च हिताहितप्राप्ति[illegible] सर्वा क्रिया विलुप्येरन्, इष्यन्ते च ता, यस्मादुक्तञ्च व शास्त्रे 'योग साधयिष्यन्[illegible] यावत् निद्रातन्द्राप्रमादालस्यरहितश्च स्या'दित्यादि ( ) इत्याचार्य[illegible] स्मारणम् । किञ्चान्यत् कर्माभावे चेत्यादि यावन्निर्मूलता, अकर्मत्वात् प्राणिन सर्वे मुक्ता [illegible] तन्विन्द्रियविषयसम्बन्धिनो न भवन्ति, ततश्च तन्वादिसृष्टिरीश्वरस्यानर्थिका, ततश्च [illegible]

वा पाकोऽनुभावो रस, एवञ्च कर्मविपाकश्च द्रव्यादिपञ्चकापेक्ष, कर्मन्ध विपाक जनयति विपाके[illegible] विग्रहादि जनयति, अतो जगतो वैचित्र्यमुभयाधीन न तु केवलस्वतन्त्रेश्वराधीनमिति भाव । [illegible] **अत्र प्रयोग इति,** जगत् पक्षीकृत्यानुपपन्नप्रतिविशिष्टजात्याकृतिवर्णादिमत्त्वं साध्यते तुल्यकारण[illegible]श्वरनिरोधकमनुमानमाह-**अथ वेति ।** तत्र जगत् पक्ष प्रतिनियतद्रव्याद्यपेक्षविपाककर्मे[illegible] घटपटरथादय प्रतिविशिष्टजात्याकृतिवर्णादिमन्त, न खेषामेका जातिराकृतिर्वर्णादि वाऽत प्रति[illegible] पूर्वका कुलालतन्तुवायस्थपतिभ्य एवोत्पत्तेरेव जगदपीति भाव । तस्मात् स्वकृतकर्मविशिष्ट[illegible] सहरति-**तस्मादिति ।** अथेश्वरेण किं विद्यमानं कर्म नापेक्ष्यते, अथाविद्यमान वेति कि[illegible] **चेति ।** यदीश्वरोऽविद्यमानमपि कर्म नापेक्षते तर्हि क्रिया सर्वा हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थास्त[illegible] **यद्यसत एवेति ।** शास्त्रमेव तावद्दर्शयति-**उक्तञ्च व शास्त्र इति ।** चित्तवृत्तिनिरोध[illegible] यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधीन् अनुतिष्ठेत्, चित्तविक्षेपकांश्च निद्रा[illegible] दोषान्तरमाह-**कर्माभावे चेति,** ईश्वरेणानपेक्षितत्वात् वैयर्थ्याच्च कर्मणोऽभावे प्राणि[illegible]

१ सि क सति विशिष्टे स्यात् । २ सि क विपाकोनकेश्वर० । ३ सि क [illegible] । ४ सि 'किमिति प्रश्न ' इति दृश्यते । ५ सि क ०दित्यादिरित्या० ।

भेदाभाव, तस्माद्भाव्यभावकभेदाभावादीश्वरकर्मप्रधानाण्वादिद्वैतकल्पनानिर्मूलता, एव तावदसत कर्मणोऽनपेक्षा न युक्ता ।

अथ तु सदपि नापेक्षते स स्वतन्त्रत्वादिति मन्यते तत आ क्षीणोदितकर्माशय बन्धमोक्षाभ्यामकृताभ्यागमकृतप्रणाशौ स्याताम् धर्माधर्मनिरपेक्षत्वात्, स्वभावपुरुषादिवादिमतवत् ।

(अथ त्विति) अथ तु विद्यमानावेव धर्माधर्मावभ्युदयप्रत्यवायनि श्रेयसक्रियाया नापेक्षते स ईश्वरः, स्वतन्त्रत्वात्, प्रयोजनाभावाच्च तयो, विद्वद्व्याख्यानादिक्रियासु बलीवर्दानपेक्षणवदिति मन्यते ततोऽकृताभ्यागमकृतप्रणाशौ दोषौ स्याताम्, कथ ? यथासख्यमा क्षीणोदितकर्माशयबन्धमोक्षाभ्या-यावत्क्षीणकर्मणोऽपि बन्धाभ्युदयप्रत्यवायसम्बन्धादकृताभ्यागम स्यात्, कुत ? धर्माधर्मनिरपेक्षत्वात्, स्वभावपुरुषादिवादिमतवत्, उदितात्त्वशुभकर्माशयस्य नारकादेरपि मुक्त्यभ्युदयसम्बन्धी कृतप्रणाश स्यात्, धर्माधर्मनिरपेक्षत्वात्, स्वभावपुरुषादिवादिमतवदेव, अनिष्टश्चैतत्, एव तावदीश्वरस्य कर्मानपेक्षाऽनिष्टापत्तेरयुक्ता ।

अथैव कर्मापेक्ष प्रवर्त्तेत इति मन्यसे ततस्तान्येव कर्माणि कर्तृणि भवितॄणि ईश्वराणि, तेषा तस्यापि तथाभावयितृत्वात्, न स तानि तथाभावयति तथाभाव्यमानत्वात्, यथा च पृथिव्युदकादीन् व्रीहिरेव तथाभावयति, पृथिव्याद्यपेक्षोऽपि तथापत्ते, न पृथिव्यादयस्तथाऽनापत्ते तेषामसत्त्वात्, असत्त्वश्चानापन्नस्यासत्त्वात् खरविषाणवत् अस्वतन्त्रत्वाच्छब्दादिवत् भवति कर्त्ता स्वतन्त्र सर्व पुरुष प्रवर्त्तनवृत्तत्वात्, प्रवर्त्तयद्धि कारण तद्भावमापद्यते शब्दादि, तथाभवनप्रवृत्तत्वात् प्रवर्त्तयितारमन्तरेणाभवनादवृत्तत्वात् तन्तुपटवत् ।

(अथैवमिति) अथैव विधानिष्टापत्तिव्यावृत्त्यर्थं कर्मापेक्ष प्रवर्त्तत इति मन्यसे ततस्तान्येव कर्माणि कर्तृणि स्वतन्त्राणि भवितॄणीश्वराणि, कस्माद्धेतो ? तेषा तस्यापि तथाभावयितृत्वात्–यस्मात्तमपीश्वर तेन तेन प्रकारेण भवन्त तान्येव कर्माणि, न स तानि कर्माणि तथाभावयति, कुत ?

भाव्यत्वस्वभावेन भाव्यभावकभेदाभावादीश्वरमात्रस्य सत्त्वादद्वैतवाद एवायमिति भाव्यभावकभेदद्वयसाधन व्यर्थमेवेति भाव । विद्यमानस्यापि कर्मणोऽनपेक्षाया दोषमादर्शयति–अथ त्विति । धर्माधर्माविति धर्मस्य फलमभ्युदयो नि श्रेयसञ्च अधर्मस्य फलं प्रत्यवाय फलेष्वेतेषु स्वतन्त्रत्वादीश्वरो धर्माधर्माख्य कर्म यदि नापेक्षते तर्हि तन्निरर्थक स्यादिति भाव । निरर्थकत्वेन न दोषोऽपि तु प्राणिभिर्निर्हेतुका एवाभ्युदयप्रत्यवायनि श्रेयसानि प्राप्तानीति स्वकृतकर्मणो वैयर्थ्यात् कृतस्य कर्मण फलाभावात् कृतविप्रणाश अभ्युदयादीनामेवमेव प्राप्तेरकृताभ्यागमश्च दोषौ स्यातामित्याह–तत इति । क्षीणकर्मणोऽप्यभ्युदयप्रत्यवायलक्षणबन्धसम्बन्धेनाकृताभ्यागम उदितात्त्वशुभकर्माशयस्य मुक्तेरभ्युदयस्य च सम्बन्धेन प्रत्यवायासम्बन्धात् कृतस्य विप्रणाश इति भाव । यदि त्वेतद्दोषपरिहाराय जीवकर्मापेक्षमीश्वरजगत्सर्जनमिति मन्यते तर्हि कर्मवश्वरं प्रवर्त्तयतीश्वर प्रवर्त्यो भाव्यश्चेत्यस्वतन्त्र कर्म च प्रवर्तक भवितृ इति स्वतन्त्रमिति तस्यैवेश्वरत्व न तु त्वदभ्युपेतेश्वरस्येत्याह–अथैवमिति । तान्येव कर्माणीति कर्तृपदमिद तथाभावयतीत्यभेतनेन तथाभावयन्तीति वचनविपरिणतेन पदेनान्वेन । न स तानीति,

१ सि क तथाच ।

तथाभाव्यमानत्वात्, प्रधानेन शब्दादिवदिति वक्ष्यमाणदृष्टान्तत्वात्, यथा च पृथिव्युदकादीन् व्रीहिरेव तथाभावयति, पृथिव्याद्यपेक्षोऽपि तथाऽऽपत्ते, न पृथिव्यादय, तथानापत्ते, एव कर्माण्येवेश्वराणि, तथाभावयितृत्वात्, न त्वदिष्टेश्वर, तथाभाव्यमानत्वादिति, स्यान्मतम् पृथिव्युदकादीन्यपि भावयन्त्येव व्रीहित्वेन[व्रीहि]मनापन्नान्यपीत्येतच्चायुक्तम् तेषामसत्त्वात्, असत्त्वञ्चानापन्नत्वासत्त्वात्, खरविषाणवदिति सन्निधिभवनदूषणे प्रक्रान्तमेव न्याय दर्शयति, अस्वतन्त्रत्वाच्छब्दादिवदिति, एष दृष्टान्त सर्वत्र प्रधानकारणत्वसाधर्म्येणोपात्त कापिलान् प्रति, यथा प्रधान[स्य]स्वातन्त्र्यात्तत्कारणत्व गमयति शब्दाद्यारातीयकारणत्वाभावञ्चास्वातन्त्र्यात्तेषामिति नाव्यक्तस्य व्यक्तस्येव प्रधानता भवतीति यथा त्वयैवोक्त तथैवेश्वरोऽस्वतन्त्रत्वात् कर्मापेक्षत्वादकारण तान्येव कारणानीति गमयति ताभिरेव त्वदुक्ताभिरुपपत्तिभिरतो यदुक्त त्वदुक्ता एवोपपत्तय सर्वप्राणीश्वरता साधयन्तीति तत्साधु, तद्भावयन्नाह–भवति कर्त्तेत्यादि, प्राग्व्याख्याता येव भवत्येकार्थपदानि यावत्त तुपटवदिति, यथा तन्तव एव पटनिष्पादनेन भवन्त तथाप्रवर्त्तनवृत्तत्वात् पटकारणानि तथा पुरुषा एव कर्त्तार इति।

ईश्वरस्यापि च तन्त्वंश्वादिवत् पूर्वपूर्वशक्ततारतम्येन प्रवर्त्तक सर्व एव पुरुष, कर्मणि वृत्ते सृष्ट्यतिशयप्रकर्षस्य, सन्निहिततद्विधशक्ति प्रतिविशिष्टबुद्धिप्रमाणीकृतक्रिय, स च स्वतन्त्र, तत्प्रवृत्त्यापत्ते, आ ईश्वरात् प्रवर्त्तयितृत्वात्।

ईश्वरो न तानि कर्माणि तथाभावयतीत्यर्थ, प्रधानेन शब्दादिवदिति अनुपदमेवासौ दृष्टान्त उच्यतेऽस्वतन्त्रत्वाच्छब्दादिवदिति। यथा चेति यथा हि पृथिव्याद्यपेक्षोऽपि व्रीहिस्तेन तेन प्रकारेण भवत पृथिव्यादीन् भावयति, व्रीहिरेव हि अङ्कुरादिरूपेणापद्यते, न तु पृथिव्यादयो व्रीहिं भावयन्ति, पृथिव्यादीनामङ्कुरादित्वेनानापत्ते, एव कर्माण्येव तेन तेन प्रकारेण भवन्तमीश्वरं भावयन्ति ततश्च भावयितृत्वात् स्वातन्त्र्यात् कर्माण्येवेश्वराणि, न त्वीश्वर कर्माणि भावयति भाव्यमानत्वादिति नासावीश्वर इति भाव। ननु भावान्तरतामनापन्ना अपि पृथिव्यादय सन्निधानाद्व्रीहिं भावयन्त्येवेत्याशङ्कते स्यान्मतमिति। एवं सति पृथिव्यादयो न सन्त्येव, अनापन्नत्वादप्रवृत्तेरनियतेश्च खपुष्पवदिति सन्निधिमात्रभवननिराकरणावसरे त्वयैवोक्तो न्यायोऽत्र प्रसरतीत्युत्तरयति–तेषामसत्त्वादिति। कर्मणामेव कर्तृत्वभवितृत्वेश्वरत्वेषु हेत्वन्तरमाह–अस्वतन्त्रत्वादिति। सर्वकार्येषु प्रधानमेव कारणं सर्वस्य सत्त्वरजस्तमोमयत्वात्, न तु भूतादीन् प्रति सन्निहितमपि शब्दादि कारणमस्वतन्त्रत्वादिति सांख्यैर्यथोच्यते तथैव प्रधानमपि न स्वतन्त्रमचेतनत्वात्, तस्माच्छब्दादयोऽन्येन प्रधानेनेव प्रधानमप्यन्येन व्यापारयित्रा स्वतन्त्रेण भाव्यत इति व्यक्तस्य शब्दादेरिवाव्यक्तस्य प्रधानस्यापि यथाऽप्रधानता त्वयैवोक्ता तथैवेश्वरोऽपि कर्मापेक्षत्वेनास्वतन्त्रत्वान्न प्रधानं कारणमपि तु कर्माण्येवेति भाव। तदेवं कर्मणामीश्वरत्वे कर्मापृथग्भूता प्राणिनोऽपीश्वरा एवेत्याशयेन सर्वप्राणीश्वरत्वं पूर्वोक्त स्मारयति–यदुक्तमिति। सर्वप्राणीश्वरतामेवेश्वरवादाभिहितसाधनैर्भावयति–भवति कर्त्तेति यो मुख्य स एव भवति यश्च कर्त्ता स एव मुख्य, योऽसौ स्वतन्त्र स एव कर्त्ता, स्वतन्त्र एव हि प्रवर्त्तयितृत्वेन वर्त्तते, प्रवर्त्तयद्धि कारणं तद्भावमापद्यते, यथा प्रवर्त्तयत्कारण प्रधानं शब्दादिभावमापद्यते सांख्यमतेन, प्रवर्त्त्यमानरूपेण पटभवनेन प्रवृत्तत्वाद्यथा तन्तव पटकारणं पटश्च तन्तुकार्यं तन्तुभि प्रवर्त्त्यत्वात्, न च पटभवनं प्रवर्त्तयितारमन्तरेण भवति, तथैवेश्वरोऽपि प्रवर्त्त्यमानरूपेण भवनात् प्रवर्त्तयिता कर्मात्मा सर्वे पुरुष एवेति सर्वप्राणिनामीश्वरत्वमिति भाव। ईश्वरप्राधान्ये प्रोक्ता अन्या अप्युपपत्ती कर्मप्राधान्यपक्षेऽपि घटयति–ईश्वरस्यापि चेति। यथा धर्माधर्माण्वादीनामपि च तन्त्वश्वादिवत् पूर्वपूर्वशक्ततारतम्येनेश्वर प्रवर्त्तकस्तेषां यथातथा विनिवेशने सन्निहितशक्ति प्रतिविशिष्टबुद्धित्वात्तथेश्वरस्यापि प्रवर्त्तक कर्म, तदेव जगत स्तथा तथा विनिवेशने सन्निहितशक्तिमच्च, जगद्वैचित्र्यस्य कर्मनिष्ठत्वात्, पुरुषोऽपि कर्मात्मकत्वात् तथाविध इति भाव।

---

१ सि क भाव्यकमिव व्यक्तस्येव वा०। २ सि क गमयन्ति। ३ सि क भवत्येकपिकाय०।

भेदाभाव, तस्माद्भाव्यभावकभेदाभावादीश्वरकर्मप्रधानाण्वादिद्वैतकल्पनानिर्मूलता, एव तावदसत कर्मणोऽनपेक्षा न युक्ता ।

अथ तु सदपि नापेक्षते स स्वतन्त्रत्वादिति मन्यते तत आ क्षीणोदितकर्माशय बन्धमोक्षाभ्यामकृताभ्यागमकृतप्रणाशौ स्याताम् धर्माधर्मनिरपेक्षत्वात्, स्वभावपुरुषादिवादि मतवत् ।

(अथ त्विति) अथ तु विद्यमानावेव धर्माधर्मावभ्युदयप्रत्यवायनि श्रेयसक्रियाया नापेक्षते स ईश्वर, स्वतन्त्रत्वात्, प्रयोजनाभावाच तयो, विद्वद्व्याख्यानादिक्रियासु बलीवर्दानपेक्षणवदिति मन्यते ततोऽकृताभ्यागमकृतप्रणाशौ दोषौ स्याताम्, कथ ? यथासख्यमा क्षीणोदितकर्माशयबन्ध मोक्षाभ्या-यावत्क्षीणकर्मणोऽपि बन्धाभ्युदयप्रत्यवायसम्बन्ध्यकृताभ्यागम स्यात्, कुत ? धर्माधर्म निरपेक्षत्वात्, स्वभावपुरुषादिवादिमतवत्, उदिताख्य ताशुभकर्माशयस्य नारकादेरपि मुक्त्यभ्युदय सम्बन्धी कृतप्रणाश स्यात्, धर्माधर्मनिरपेक्षत्वात्, स्वभावपुरुषादिवादिमतवदेव, अनिष्टश्चैतत्, एव तावदीश्वरस्य कर्मानपेक्षाऽनिष्टापत्तेरयुक्ता ।

अथैव कर्मापेक्ष प्रवर्त्तत इति मन्यसे ततस्तान्येव कर्माणि कर्तॄणि भवितॄणि ईश्वराणि, तेषा तस्यापि तथाभावयितृत्वात्, न स तानि तथाभावयति तथाभाव्यमानत्वात्, यथा च पृथिव्युदकादीन् व्रीहिरेव तथाभावयति, पृथिव्याद्यपेक्षोऽपि तथापत्ते, न पृथिव्यादयस्त थाऽनापत्ते तेषामसत्त्वात्, असत्त्वञ्चानापन्नस्यासत्त्वात खरविषाणवत् अस्वतन्त्रत्वाच्छब्दादि-वत् भवति कर्ता स्वतन्त्र सत्र पुरुष प्रवर्त्तनवृत्तत्वात्, प्रवर्त्तयद्धि कारण तद्भावमापद्यते शब्दादि, तथाभवनप्रवृत्तत्वात् प्रवर्त्तयितारमन्तरेणाभवनादवृत्तत्वात् तन्तुपटवत् ।

(अथैवमिति) अथैव विधानिष्टापत्तिव्यावृत्त्यर्थं कर्मापेक्ष प्रवर्त्तत इति मन्यसे ततस्तान्येव कर्माणि कर्तॄणि स्वतन्त्राणि भवितॄणीश्वराणि, कस्माद्धेतो ? तेषा तस्यापि तथाभावयितृत्वात्-यस्मात्त मपीश्वर तेन तेन प्रकारेण भवन्त तान्येव कर्माणि, न स तानि कर्माणि तथाभावयति, कुत ?

भाव्यवस्तभावेन भाव्यभावकभेदाभावादीश्वरमात्रस्य सत्त्वाद्द्वैतवाद एवायमिति भाव्यभावकभेदद्वयसाधनं व्यर्थमेवेति भाव । विद्यमानस्यापि कर्मणोऽनपेक्षाया दोषमादर्शयति-अथ त्विति । धर्माधर्माविति धर्मस्य फलमभ्युदयो नि श्रेयसञ्च, अधर्मस्य फलं प्रत्यवाय, फलेष्वेतेषु स्वतन्त्रत्वादीश्वरो धर्माधर्माख्य कर्म यदि नापेक्षते तर्हि तन्निरर्थक स्यादिति भाव । निरर्थकत्वेन न दोषोऽपि तु प्राणिभिर्निर्हेतुकान्येवाभ्युदयप्रत्यवायनि श्रेयसानि प्राप्तानीति स्वकृतकर्मणो वैयर्थ्यात् कृतस्य कर्मण फलाभावात् कृतविप्रणाश अभ्युदयादीनामेवमेव प्राप्तेरकृताभ्यागमश्च दोषौ स्यातामित्याह-तत इति । क्षीणकर्मणोऽप्यभ्युदयप्रत्यवायल क्षणबन्धसम्बन्धेनाकृताभ्यागम, उदिताख्या ताशुभकर्माशयस्य मुक्तेरभ्युदयस्य च सम्बन्धेन प्रत्यवायासम्बन्धात् कृतस्य विप्र णाश इति भाव । यदि त्वेतद्दोषपरिहाराय जीवकर्मापेक्षमीश्वरजग सर्जनमिति मन्यते तर्हि कर्मैवेश्वरं प्रवर्तयतीतीश्वर प्रवर्त्यो भाव्यश्चेत्यस्वतन्त्र कर्म च प्रवर्तक भवितृ इति स्वतन्त्रमिति तस्यैवेश्वरत्व न तु त्वदभ्युपेतेश्वरस्येत्याह-अथैवमिति । तान्येव कर्माणीति कर्तृपदमिद तथाभावयतीत्यग्रेतनेन तथाभावयन्तीति वचनविपरिणतेन पदेनान्वेति । न स तानीति,

1 सि क तथात्र ।

तथाभाव्यमानत्वात्, प्रधानेन शब्दादिवदिति वक्ष्यमाणदृष्टान्तत्वात्, यथा च पृथिव्युदकादीन् व्रीहिरेव तथाभावयति, पृथिव्याद्यपेक्षोऽपि तथाऽऽपत्ते, न पृथिव्यादय॰, तथानापत्ते, एव कर्माण्येवेश्वराणि, तथाभावयितृत्वात्, न त्वदिष्टेश्वर, तथाभाव्यमानत्वादिति, स्यान्मतम् पृथिव्युदकादीन्यपि भावयन्त्येव व्रीहिरनेन[व्रीहि]मनापन्नान्यपीत्येतच्चायुक्तम् तेषामसत्त्वात्, असत्त्वञ्चानापन्नस्यासत्त्वात्, खरविषाणवदिति सन्निधिभवनदूषणे प्रक्रान्तमेव न्याय दर्शयति, अस्वतन्त्रत्वाच्छब्दादिवदिति, एष दृष्टान्त॰ सर्वत्र प्रधानकारणत्वसाधर्म्येणोपात्त कापिलान् प्रति, यथा प्रधान[स्य]स्वातन्त्र्यात्तत्कारणत्व गमयति शब्दाद्यारातीयकारणत्वाभावञ्चास्वातन्त्र्यात्तेषामिति नान्यत्तस्य व्यक्तस्येव प्रधानता भवतीति यथा त्वयैवोक्त तथैवेश्वरोऽस्वतन्त्रत्वात् कर्मापेक्षत्वादकारण तान्येव कारणानीति गमयति ताभिरेव त्वदुक्ताभिरुपपत्तिभिरतो यदुक्त त्वदुक्ता एवोपपत्तय सर्वप्राणीश्वरता साधयन्तीति तत्साधु, तद्भावयन्नाह—भवति कर्त्तेत्यादि, प्राग्व्याख्यातान्येव भवत्येकार्थपदानि यावत्तन्तुपटवदिति, यथा तन्तव एव पटनिष्पादनेन भवन्त तथाप्रवर्त्तनवृत्तत्वात् पटकारणानि तथा पुरुषा एव कर्त्तार इति ।

ईश्वरस्यापि च तन्त्वंश्वादिवत् पूर्वपूर्वशक्ततारतम्येन प्रवर्त्तक सर्व एव पुरुष, कर्मणि वृत्ते सृष्ट्यतिशयप्रकर्षस्य, सन्निहिततद्विधशक्ति प्रतिविशिष्टबुद्धिप्रमाणीकृतक्रिय, स च स्वतन्त्र॰, तत्प्रवृत्त्यापत्ते, आ ईश्वरात् प्रवर्त्तयितृत्वात् ।

ईश्वरो न तानि कर्माणि तथाभावयतीत्यर्थ, **प्रधानेन शब्दादिवदिति** अनुपदमेवासौ दृष्टान्त उच्यतेऽस्वतन्त्रत्वाच्छब्दादिवदिति । **यथा चेति** यथा हि पृथिव्याद्यपेक्षोऽपि व्रीहिस्तेन तेन प्रकारेण भवत पृथिव्यादीन् भावयति, व्रीहिरेव हि अङ्कुरादिरूपेणापद्यते, न तु पृथिव्यादयो व्रीहिं भावयन्ति, पृथिव्यादीनामङ्कुरादित्वेनानापत्ते, एव कर्माण्येव तेन तेन प्रकारेण भवन्तमीश्वरं भावयन्ति ततश्च भावयितृत्वात् स्वातन्त्र्यात् कर्माण्येवेश्वराणि, न त्वीश्वर कर्माणि भावयति भाव्यमानत्वादिति नासावीश्वर इति भाव । ननु भावान्तरतामनापन्ना अपि पृथिव्यादय सन्निधानाद्व्रीहिं भावयन्त्येवेत्याशङ्कत **स्यान्मतमिति** । एवं सति पृथिव्यादयो न सन्त्येव, अनापन्नत्वादप्रवृत्तेरनियतेश्च खपुष्पवदिति सन्निधिमात्रभवननिराकरणावसरे त्वयैवोक्तो न्यायोऽत्र प्रसरतीत्युत्तरयति—**तेषामसत्त्वादिति** । कर्मणामेव कर्तृत्वभवितृत्वेश्वरत्वेषु हेत्वन्तरमाह—**अस्वतन्त्रत्वादिति** । सर्वकार्येषु प्रधानमेव कारण सर्वस्य सत्त्वरजस्तमोमयत्वात्, न तु भूतादीन् प्रति सन्निहितमपि शब्दादि कारणमस्वतन्त्रत्वादिति साङ्ख्यैर्यथोच्यते तथैव प्रधानमपि न स्वतन्त्रमचेतनत्वात्, तस्माच्छब्दादयोऽन्येन प्रधानेनेव प्रधानमप्यन्येन व्यापारयित्रा स्वतन्त्रेण भाव्यत इति व्यक्तस्य शब्दादेरिवाव्यक्तस्य प्रधानस्यापि यथाऽप्रधानता त्वयवोक्ता तथैवेश्वरोऽपि कर्मापेक्षत्वेनास्वतन्त्रत्वान्न प्रधान कारणमपि तु कर्माण्येवेति भाव । तदेव कर्मणामीश्वरत्वे कर्मापृथग्भूता प्राणिनोऽपीश्वरा एवेत्याशयेन सर्वप्राणीश्वरत्व पूर्वोक्त स्मारयति—**यदुक्तमिति** । सर्वप्राणीश्वरतामेवे[?]वाद्यभिहितसाधनैर्भावयति—**भवति कर्त्तेति** यो मुख्य स एव भवति यश्च कर्त्ता स एव मुख्य, योऽसौ स्वतन्त्र स एव कर्त्ता, स्वतन्त्र एव हि प्रवर्त्तयितृत्वेन वर्त्तते, प्रवर्त्तयद्धि कारण तद्भावमापद्यते, यथा प्रवर्त्तयत्कारण प्रधान शब्दादिभावमापद्यते साङ्ख्यमतेन, प्रवर्त्त्यमानरूपेण पटभवनेन प्रवृत्तत्वाद्यथा तन्तव पटकारण पटश्च तन्तुकार्यं तन्तुभि प्रवर्त्यत्वात्, न च पटभवन प्रवर्त्तयितारमन्तरेण भवति, तथैवेश्वरोऽपि प्रवर्त्त्यमानरूपेण भवनात् प्रवर्त्तयिता कर्मात्मा सर्व पुरुष एवेति सर्वप्राणिनामीश्वरत्वमिति भाव । ईश्वरप्राधान्ये प्रोक्ता अन्या अप्युपपत्ती कर्मप्राधान्यपक्षेऽपि घटयति—**ईश्वरस्यापि चेति** । यथा धर्माधर्माण्वादीनामपि च तन्त्वंश्वादिवत् पूर्वपूर्वशक्ततारतम्येनेश्वर प्रवर्त्तकस्तेषा तथातथा विनिवेशने सन्निहितशक्ति प्रतिविशिष्टबुद्धित्वात्तथेश्वरस्यापि प्रवर्त्तक कर्म, तदेव जगतस्तथा तथा विनिवेशने सन्निहितशक्तिमच्च, जगद्वैचित्र्यस्य कर्मनिष्ठत्वात्, पुरुषोऽपि कर्मात्मकत्वात् तथाविध इति भाव ।

---

१ सि क नान्यत्कमिव व्यक्तस्येव चा॰ । २ सि क गमयन्ति । ३ सि क भवत्येकाधिकार्थ॰ ।

ईश्वरस्यापि चेत्यादि, तासामेवोपपत्तीनामितो मुक्ता भाष्यलतेनापि ग्रथेन, यथा त्वया प्रागुपपादित ब्रुवता पूर्वपूर्वशक्यतारतम्येन सन्निहिततद्विधशक्तिर्विशिष्टबुद्धिरिति तथेहापि ताभिरेवोपपत्तिभिर्नैरेव तन्त्रस्वादिभिरदृष्टा ते कर्मणि वृत्ते –कर्मनिष्ठत्वात् सृष्ट्यतिशयप्रकर्षस्य, कर्मणा पुरुषत्वात् सर्व एव पुरुष सन्निहिततद्विधशक्ति प्रतिविशिष्टबुद्धिप्रमाणीकृतक्रिय –प्रतिविशिष्टबुद्धिना तेनैवेश्वरेण नान्यैश्च शास्त्रकारैर्विश्वदृश्वभिरपि प्रमाणीकृत[क्रिय]नरक्रियाफलपरिज्ञानार्थत्वाच्छास्त्रकारप्रवृत्तीनाम्, सिद्धशास्त्राणामनतिशक्यत्वाच्च, स च स्वतन्त्र, तत्प्रवृत्त्यापत्ते –तेन प्रकारेण कर्मिप्राणिप्रवृत्तिवदीश्वरस्यापि प्रवृत्त्यापत्ते, [आ]ईश्वरात् प्रवर्त्तयितृत्वादिति–आ ईश्वरात् यावदीश्वरस्तावत् प्रवर्त्तयितृत्वात् ईश्वरस्य प्रवर्त्त्यत्वात् कारणानि सर्वपुरुषा ।

शक्तिमत्प्रवृत्तीत्यादि यावत्सत्त्वादिवदिति पूर्ववत् सर्वव्यक्तिप्रवृत्त्यात्मकत्वादस्य सर्वमूर्तिता, एवमेव चास्य पृथिव्याद्यष्टमूर्त्तितोच्यते, तासु तस्यैव निमित्तत्वात्, प्रवृत्तिफलप्रकर्षाभावप्रसङ्गात् कर्म एव कारण नेश्वरादि, इतरथा ईश्वरादे प्रधानादेर्वा प्रवृत्तय फल वा स्युस्तर्हि तस्यैकरूपत्वादुत्कर्षापकर्षौ न स्याता, दृष्टौ च तौ, न निर्बीजेश्वरकामचारेरणात्, अतोऽन्यद्विमर्दक्षम कारणमस्तीति ।

शक्तिमत्प्रवृत्तीत्यादि, ईश्वरस्यापि तेषामेव शक्तिमता पुरुषाणा शक्तिसाकल्य[सन्निध्य] सन्निध्यो प्रवृत्त्यप्रवृत्तिदर्शनादिति तदेवोपपत्तिजात स्मारयति यावत्सत्त्वादिवदिति, आदिग्रहणाद्रजोवत् प्रवृत्तिवदित्यादि पूर्ववदेव ग्रन्थ चा[ति]दिशति यावदेवास्य सर्वत्वात् सर्वमूर्त्तिता, एवमेव चास्य पृथिव्याद्यष्टमूर्त्तितोन्यत इत्येतस्मादेवारातीयो ग्रन्थ सर्वो द्रष्टव्य, ताभिरेवोपपत्तिभि: सर्वप्राणीश्वरत्वे तद्वदेवेति, पुनरपि चोत्कर्षापकर्षदर्शनादित्यादिरीश्वरसर्गसाधनार्थो ग्रन्थ प्रवृत्त्यनुभवफलेत्यादि तद्वदेव यावत् पुरुषादप्रवृत्तेरेवोत्कर्षापकर्षौ, न निर्बीजेश्वरकामचारेरणादिति कर्मकारणार्थो गतार्थ, तस्मात् कर्मापेक्षत्वात् सर्वसर्वात्मकत्वात् सर्वेश्वरतेति ।

एतदेव व्याचष्टे–**तथेहापीति ।** **प्रतिविशिष्टेति** तवेश्वरेण परैरपि सर्वज्ञै शास्त्रकारै क्रियाया प्रमाणीकृतत्वात्, प्रतिविशिष्टबुद्धिभि प्रमाणीकृता क्रिया यस्य सर्वपुरुषस्यासौ प्रतिविशिष्टबुद्धिप्रमाणीकृतक्रिय इति विग्रह । ईश्वरापेक्षमेव सर्वं प्रवर्तत इति प्रत्यापनायोक्तो ग्रन्थ एव कर्मापेक्ष एवेश्वर प्रवर्त्तत इति प्रत्यापनाय योजनीय इति दर्शनायाह–**शक्तिमदिति** तथा चेश्वरस्यापि प्रवर्तिका कर्मलक्षणा पुरुषशक्तिरेव तदभावे तत्प्रवृत्त्यसम्भवात् न हि स्वत प्रवर्त्तकस्यान्यापेक्षा युज्यते, स्वातन्त्र्यक्षते अपेक्षते चेश्वर पुरुषशक्तिमतोऽसौ तया प्रवर्त्त्य, स्वतन्त्रतया पुरुषशक्तेर्भवनात् तस्या एव प्रवर्त्तकत्वम्, सत्त्वादे प्रकाशप्रवृत्तिसामर्थ्येऽपि रजस एव यथा प्रवर्त्तकत्व तथा कर्मण एव प्रवर्त्तकत्व तल्लक्षणत्वात्तस्येति भाव । सर्वेषां व्यक्तीनां प्रवृत्तौ कर्मण एव कारणत्वात् भवत्यन्तर्सनिविष्टत्वात्स्यात् सर्वत्वेन सर्ववस्तुषु कर्मण एव निमित्तत्वात् सर्वमूर्त्तिता, अस्य क्षितिजलपवनाद्यष्टमूर्तित्वमपि, तासु तस्यैव निमित्तत्वादिति पूर्वग्रन्थमेव कर्मणि नयति–**अस्य सर्वेत्यादिति ।** एवमग्र पूर्व ईश्वरकारणप्रतिपादनपरग्रन्थ कर्मकारणपरतया नय इत्याह–**इत्येतस्मादेवेति ।** **तद्वदेवेति** ईश्वरकारणसमर्थनवदेव कर्मकारणसमर्थन कार्यमिति भाव । ईश्वरस्याकारणत्वे य प्रवृत्तिफलप्रकर्षाभावप्रसङ्ग उद्भावित स एव कर्मणोऽकारणत्वे ईश्वरलक्षणकारणावैलक्षण्येन प्रसङ्गोऽत्राप्यापादनीय इत्याह–**पुनरपि चेति** अत्र सर्वत्र पूर्वग्रन्थसाम्यनैव मूलमनुमितम्, अत्रोपलभ्यमानप्रतीकेभ्यो विवरणस्थ पूर्वटीकानुसारेण तत्र मूलस्यानुमितत्वात् । कर्मणोऽभ्युपगमेऽपीश्वरस्य कारणत्वमाव

---

१ सि क प्रमाणीकृता । २ सि क प्रभृताना ।

कर्मापेक्षत्वेऽपि न व्यर्थमीश्वरकारणत्व तदभावे प्रवृत्त्यभावात्, दार्वपेक्षरथकारकारणत्ववदिति चेन्न, इतरत्रापि तुल्यत्वात्, ईश्वरापेक्षत्वेऽपि न कर्मवैयर्थ्यं तत एव हेतो, रथकारापेक्षरथदारुवदिति, प्रवर्त्तयितृत्वाच्चेश्वरस्य दासस्य स्वामिवत् तच्च कर्मण सिद्धम्, प्रवर्त्यत्वञ्चेश्वरस्य, तथाप्रवर्त्तकं कर्मेति पुरुष एवेश्वर. सर्व इति ।

कर्मापेक्षत्वे इत्यादि यावद्रथकार[कारण]त्ववदिति चेत्–स्यान्मत कर्मापेक्षत्वेऽपि न व्यर्थमीश्वरकारणत्व तदभावे प्रवृत्त्यभावात्, यत्र यदभावे प्रवृत्त्यभाव प्रवर्त्तकस्य तत्रेश्वरस्यापि अवैयर्थ्यं दृष्टम्, यथा रथकारप्रवृत्तौ रथार्थं दार्वाद्यपेक्षणमिति चेन्मन्यसे तन्न, इतरत्रापि तुल्यत्वात्, तत्कथमिति चेत् प्रयोगत एव दर्श्यते विपर्ययसिद्धि, तद्यथा–ईश्वरापेक्षत्वेऽपि न कर्मवैयर्थ्यं तत एव हेतो., रथकारापेक्षरथदारुवदिति विरुद्धैकान्तिक, तदुपसहृत्याह प्रवर्त्तयितृत्वाच्चेश्वरस्येत्यादि यावत् पुरुष एवेश्वर[सर्व] इति–प्रवर्त्तयिता हीश्वरो दासस्य स्वामिवत्, तच्च–प्रवर्त्तयितृत्व कर्मण सिद्धमुक्तविधिना, प्रवर्त्यत्व चेश्वरस्य तथा प्रवर्त्तक कर्म, कर्मणा पुरुष प्रवर्त्यते इति प्रकृतत्वाद्गम्यते, इतिशब्दो हेत्वर्थे, तस्मात् पुरुष एवेश्वर सर्व इति, एव कर्मेश्वरतापि तु यथैव तथोत्तरत्र भावयिष्यते, पुरुषस्य तावत् सर्वस्येश्वरत्वमुक्तमिति ।

एव प्रतिघातप्रसङ्गोऽपि सापेक्षप्रवृत्तित्वाद्रथकारवत्, यथा रथकार उपादानोपकरणानामसामर्थ्यवैकल्ययो प्रतिघातस्तथाऽपचितकुशलमनुजिघृक्षत' तद्विपरीतञ्चोपजिघत्सत ईश्वरस्य यद्यप्रतिघात स्यात् स्यात् स्वातन्त्र्यम्, न तु भवति पुरुषकर्मप्रत्ययेनेश्वरप्रवृत्ते प्रतिघातदर्शनात्, अन्यथा शुभकर्माणं दु खेनेतरञ्च सुखेन योजयेत् तच्च नेष्टमित्यनीश्वर सः ।

द्यवमित्याशङ्कते कर्मापेक्षत्वेऽपीति । नन्वीश्वरस्य कर्मापेक्षप्रवृत्तिमत्त्वेऽपीश्वरकल्पना न व्यर्था, ईश्वराभावे कर्मणामचेतनाना प्रवृत्त्यभावात्, यथा रथकारो रथनिर्माणाय दार्वाद्यपेक्षप्रवृत्तिमानपि तदभावे दार्वादीना प्रवृत्त्यभाव[illegible] वैयर्थ्यं प्रवर्त्तकत्वा तथेश्वरोऽपि प्रवर्त्तक इति शङ्कते–स्यान्मतमिति । ईश्वर एव प्रवर्त्तयिता न कर्मेत्यत्र [illegible] यस्त्वयुक्त्यैव कर्मण प्रवर्त्तयितृत्वमिति साम्यता दर्शयति–इतरत्रापीति । त्वदुक्तो हेतुरसत्पक्ष साधयन् [illegible] भवतीत्याशयेनाह–प्रयोगत एवेति, अपिशब्देनेश्वरापेक्षा नास्त्येवेति सूच्यते, तत एवेति । तदभाव [illegible] हेतोरित्यर्थ । रथकारापेक्षत्वेऽपि न हि दार्वावैयर्थ्यमिति दृष्टान्तमाह–रथकारेति । ईश्वरस्य प्रवर्त्तयितृत्वं [illegible] विधिना सिद्धमत स्वसर्वेश्वरत्वमिति कर्मात्मा पुरुष एवेश्वरो दासस्य स्वामिवदिति तथेश्वरो नेश्वर कर्मेण [illegible] ति–प्रवर्त्तयितृत्वाच्चेति । यो हि प्रवर्त्तयिता स एवेश्वर उच्यते दासस्य स्वामिवत् कर्म च प्रवर्त्तयितृ [illegible] इति भाव । ईश्वरस्यानीश्वरत्वं प्रकारान्तरेणाह–एवमिति । परापेक्षप्रवृत्तीना कदाचि[illegible] त्वदीश्वरस्तु प्रवर्त्य यथा रथकारोऽसमर्थमुपादान विकलानि चोपकरणानि परिगृह्णाति प्रतिघातो दृष्ट, तथेश्वरोऽपि कर्मापेक्षः [illegible] यितुमिच्छन्नपि कदाचित् प्रतिहन्यत एवेति नासौ स्वतन्त्र, तदिच्छाविघातात्, [illegible] शिष्टान् परिजिहीर्षते सापेक्षप्रवृत्ते प्रतिघातव्याप्यत्वात्, ईश्वरो हि पुरुषकृतकर्मापेक्ष प्रवृत्त, [illegible] स्वातन्त्र्य स्यात्, न तु दुःखेनाशुभकर्माण सुखेन योजयेत्, न चैवमस्ति, तस्मात् परापेक्षत्वादस्वतन्त्रतया [illegible] प्रवर्त्तेत तर्हि [illegible]

1 सि क मवैयर्थ्य । २ सि क कर्मण

एवं प्रतिघातप्रसङ्गोऽपीत्यादि, निश्चायत् प्रतिहन्यते च त्वदभिमतेश्वरः सापेक्षप्रवृत्तित्वात् रथकारवत्, अस्य साधनस्य व्याख्या यथा रथकार इत्यादि, उपादानं दारु, उपकरणानि वास्यादीनि तेषामसामर्थ्यं वैगुण्यं सतामेव, वैकल्यं त्वन्यतमाभाव एव तत्र प्रतिघातः, दृष्ट इति वाक्यशेषः, तथेत्यादिदार्ष्टान्तिकं सापेक्षप्रवृत्तिसाधर्म्यानुगमेनोपनयनमीश्वरे[5] कार्यम्, वैधर्म्येण तु दर्शयति अपचितकुशलमनुजिघृक्षत इत्यादिना, पुरुषमपचितशुभकर्माणमनुग्रहीतुमिच्छतस्तद्विपरीतञ्चोपहन्तुमिच्छतस्तस्यैवेश्वरस्य यद्यप्रतिघातः स्यात् स्यात् स्वातन्त्र्यम्, न तु भवति, अपेक्ष्यस्य कर्मणः स्वकृत[3]कर्मणः प्रत्ययेन तद्वशेनेश्वरस्य प्रवृत्ति[प्रति]घातदर्शनात्, न चेदेवमिष्यते शुभकर्माणं दुःखेन इतरञ्च सुखेन योजयेत्, तथा चाकृताभ्यागमकृतप्रणाशौ स्यातामित्युक्तम्, तच्च नेष्टम्, तस्मात् पुरुषकर्मप्रत्ययेनेश्वरप्रवृत्तिप्रतिघातोऽस्ति, प्रवृत्तिप्रतिघाताच्च नैश्वर्यम्, तस्य प्रतिघात्यत्वात्, पृथग्जन[र]वदित्यनीश्वरः स इति ।

यत्तूच्यते सर्गादौ धर्माधर्मविकलानां शरीरेन्द्रियविषयोत्पादने निरपेक्षोऽप्रतिहतस्वशक्तिवशादेव शरीरादीनुत्पाद्य बुद्धानां धर्माधर्ममर्यादामुपदिशति, तपोदानयज्ञादि कुरुत ! हिंसां मा कार्ष्टेति, मध्यकाले च तेषां प्राणिनां यथास्वं धर्माधर्ममर्यादामनुतिष्ठतामनुष्ठानानुरूपेण फलेनानुग्रहं करोति यदा तदा सापेक्षोऽप्रतिहतस्वशक्तिवशादेव, ये पुनस्तदुपदिष्टमोक्षमार्गप्रस्थितास्तांश्च सायुज्यं गमयति, पुनरन्तकाले च शरीरेन्द्रियभूतवत् तेषां धर्माधर्मावपि संहृत्य तान् दिवससंध्यायां परिश्रमाभिभूतान् बालकान् पुत्रकानिव पिता प्रलयक्षपायां स्वापयतीत्यन्तेऽपि निरपेक्षाप्रतिहतस्वातन्त्र्यः स एवेष्ट इति ।

यत्तूच्यत इत्यादि यावत् प्रलयक्षपायां स्वापयतीति, कालभेदेन सापेक्षनिरपेक्षप्रवृत्तिपक्षयोरभ्युपगमादुभयथापि प्रवृत्तिप्रतिघातासम्भवाददोषः, तद्यथा सर्गादौ धर्माधर्मविकलानां शरीरेन्द्रियविषयोत्पादने निरपेक्षोऽप्रतिहतस्वशक्तिवशादेव शरीरादीनुत्पादयति, तांश्चोत्पाद्य बुद्धानां—सुप्तोत्थितवानां धर्माधर्ममर्यादामुपदिशति—तपोदानयज्ञादि कुरुत, हिंसां मा कार्ष्ट—हिंसानृतस्तेयागमनादीनीति, तयोश्च धर्माधर्मयोः सीमाच्छेदेन व्यवस्था मर्यादामुपदेशेन व्यवस्थापयति, मध्यकाले च तेषां प्राणिनां यथास्वं धर्माधर्ममर्यादामनुतिष्ठतामनुष्ठानानुरूपेण फलेनेष्टेनानिष्टेन वा विषयोपभोगलक्षणेनानुग्रह

किञ्चान्यदिति । रथकारे यथा हेतुसाध्ये उपनीते तथेश्वरेऽप्युपनेये इत्याह—**तथेत्यादीति,** ननु जगतः सृष्टिकालेऽन्तकाले चेश्वरस्य निरपेक्षा प्रवृत्तिरतस्तदा नास्ति तत्प्रवृत्तेः प्रतिघातः मध्यकाले च पुरुषकर्मानुरूप्येण तस्य प्रवृत्तेर्नास्ति तदानीमपि प्रतिघात इत्याशङ्कते—**यत्तूच्यत इति,** सामान्येन पूर्वपक्षाशयं दर्शयति—**कालभेदेनेति । धर्माधर्मेति,** प्रलयकालेऽनित्यानां सर्वेषां विनाशात् सर्गादौ धर्माद्यभावेन प्राणिनां तत्तच्छरीराद्युत्पादने न किञ्चिदपेक्षतेऽयमीश्वर इति तदानीं तस्य नास्ति प्रतिहतत्वेति भावः । स्वेच्छयैव प्राणिनः तत्तच्छरीरेन्द्रियविषयाणि सृष्ट्वा तत्र जीवाननुप्रवेश्य तेषां धर्माधर्मौ प्रज्ञापयतीत्याह—**शरीरादीनीति ।** मध्यकाले तत्कर्तव्यतामाह—**मध्यकाले चेति,** प्राण्यनुष्ठितधर्मफलयोजकत्वसम्भवेऽपीश्वर

---

१ सि क विकल्प । २ सि क विशेष । ३ सि क क० । ४ सि क रथकारे । ५ सि क तथेश्वरस्य । ६ सि क कर्मवशस्य । ७ सि क साययति । ८ सि क विशयोपयोग० ।

करोति यदा तदा सापेक्षोऽप्रतिहतस्वशक्तिरशादेव, स्यान्मतं धर्मानुष्ठानफलोपभोगेनेष्टेनानुग्रहो युज्यते, कथमधर्मानुष्ठानफलोपभोगेनानिष्टेन युक्त इत्यत्रोच्यते अयमनुग्रह एव तेषाम्, तदृणमोक्षणादिति । ये पुनस्तदुपदिष्टमोक्षमार्गप्रस्थिताः तांश्च मोक्षमार्गोपसेविनः सायुज्यं गमयति, कोऽसौ मोक्षमार्गः? माहेश्वरो योगविधिः, तानात्मना सह युङ्क्ते इति सयुक्, तद्भावः सायुज्यं तेषामीश्वरसाद्भावं, तं गमयति नयति, एवं मध्ये सापेक्षमैश्वर्यम् । पुनरप्यन्तकाले च शरीरेन्द्रियभूतवत् यथा शरीरेन्द्रियाणि भूताख्यांश्च विषयानुपसंहरति तथा कुशलाकुशले तेषां धर्माधर्मावपि संहृत्य तान् पुरुषान् सर्गाहनि संसृतवतः तेन धर्माधर्मफलेनेष्टानिष्टोपभोगात्मकेन दिवससंध्यायां परिश्रमाभिभूतान् बालकान् पुत्रकानिव पिता सर्वपुरुषान् संसारहेतुभूतधर्माधर्मावुपसंहृत्य प्रलयक्षपायां स्वापयतीत्यन्तेऽपि निरपेक्षाप्रतिहतस्वातन्त्र्यः स एवेष्टः, तस्मादुभयथाऽप्यपेक्ष्यानपेक्ष्य च तदैश्वर्यसिद्धेरदोष एव दोषाभिमत्या त्वयोद्भावितः परपक्ष इति ।

अत्र वयं ब्रूमः कर्मणामेव तन्निरपेक्ष्य प्रवृत्तौ तस्य प्रतिघातादपरिहृतपूर्वदोषत्वान्न किञ्चिदेतत्, तत्कारित्वात्तज्ज्ञत्वमिति यत्सर्वज्ञत्वमाकाङ्क्ष्यते तदपि नैव, अस्यानर्थकार्यप्रवृत्तत्वात् बालादिप्रवृत्तिवत् धर्माधर्ममर्यादोपदेशप्रवृत्तेरनर्थकार्यविषयत्वात्, न च धर्माधर्मयोः शरीरादिकारणत्वम्, कारणलक्षणाभावात्, यस्याभावे यस्याभावो यस्य च भावे यस्य ध्रुवो भावस्तत्कारणमितरत् कार्यमिति हि कारणलक्षणम्, न च धर्माद्यभावे शरीराद्यभावः, सर्गादौ तदभावेऽपि प्रभुसृष्टे शरीरादिनिर्वृत्त्यभ्युपगमात्, धर्मादिभावेऽपि प्रलयकाले शरीराद्यभावाभ्युपगमाच्च, तस्योपदेशसाफल्यानभिज्ञत्वञ्च निष्कारणशरीरेन्द्रियादिसर्जनादादिकाले, अदत्तफलकुशलाकुशलसंहारादन्तकाले च ।

(अत्रेति) अत्र वयं ब्रूमः, कर्मणामेव तन्निरपेक्ष्य प्रवृत्तौ तस्य प्रतिघातादनैश्वर्यम्, सृष्टप्राणिसंसारकाले सर्गाद्यन्तयोश्चाकृताभ्यागमकृतविप्रणाशादिदोषाः तदवस्था एवेत्यपरिहृतदोषत्वान्न किञ्चिदेतत्, अन्योऽपि च दोषः—तत्कारित्वात्तज्ज्ञत्वमिति यत्सर्वज्ञत्वमाकाङ्क्ष्यते तदपि नैव, यदपि

स्वापमैश्वर्यलयोजकस्य कथं युक्तमित्याशङ्क्य समाधत्ते—स्यान्मतमिति, युक्त इति, अनुग्रह इत्यादि । तेषामप्यसौ यदि शुभमेवानुगृह्णीयात्तर्हि तेऽधमस्य ऋणिनो भवेयुः, तत्फलालाभात्, ततस्तानृणेन मोचयितुं तत्फलदानेनानुग्रहं करोत्येवेत्याशयेनाह—अयमनुग्रह एवेति । माहेश्वरो योगविधिरिति, महेश्वरसम्बन्धियोगविधानमित्यर्थः, मनसा वाचा कायेन च भगवति सर्वकर्मार्पणपूर्वको भावनाविशेषः, स च भक्तिविशेषः, आत्मनो हृदयपुण्डरीके प्रतिष्ठिते परमप्रेमास्पदे भगवति समर्पितात्मभारो निश्चिन्तो निरन्तरमात्मनि भगवत्त्वमनुभवन् तत्सायुज्यमधिगच्छतीति सोऽयं भक्तिविशेषो माहेश्वरो योग उच्यत इति भावः । सायुज्यशब्दं व्याचष्टेऽसावाह—तानात्मनेति, मोक्षमार्गोपसेविनस्तान् आत्मसाद्भावं गमयतीति भावः । प्रलयकाले शरीरेन्द्रियभूतानि यथोपसंहरति स्वेच्छया तथैव जीवानां धर्माधर्मावप्युपसंहरतीत्याह—पुनरपीति । एवमुभयथापि परमेश्वरप्रवृत्तौ दोषाभावादक्षेपे दोषबुद्ध्या भवताऽऽक्षिप्यत इत्याह—तस्मादिति । सर्वासां प्रवृत्तीनां कर्मण एवेश्वरव्यतिरेकेणापि सम्भवादीश्वरस्य कर्मापेक्षया च मध्यकाले प्रवृत्तौ तदिच्छाप्रतिघातेनानैश्वर्यदोषस्य कर्मानपेक्षप्रवृत्तौ च सृष्टिकाले प्रलयकाले च शुभकर्मणो दुःखेनेतरेषां सुखेन योजनादकृताभ्यागमकृतविप्रणाशादिदोषाणाञ्च पूर्वोद्भावितानामेवमप्यपरिहारादुभयथापि दोषाभावकल्पनं निरर्थकमेवेति समाधत्ते—अत्र वयं ब्रूम इति । दोषान्तरमप्याह—अन्योऽपीति तस्य कारित्वं तत्कारित्वं तस्य ज्ञत्वं तज्ज्ञत्वम्, यो यत्करोति स तज्जानातीति व्याप्तिः, सर्वमीश्वरः करोतीति सर्वज्ञोऽसाविति पूर्वपक्षाभिप्रायः ।

चाकाङ्क्ष्यते तस्य सर्वज्ञत्व सर्वकारित्वात्, करणस्य ज्ञानाभावात् सर्वज्ञेत् करोत्यवश्य सर्वमसौ वेत्तीति सर्वकारित्वात् सर्वज्ञ इति तदपि नैवोपपद्यते, अस्यानर्थकार्यप्रवृत्तत्वात् बालादिप्रवृत्तिवत् अज्ञक्रियासाधर्म्यादज्ञोऽसौ, बालादिवदसमीक्षितप्रवृत्तित्वादित्येतदनया कल्पनयाऽस्माक त्वया प्रत्यक्षी क्रियते, किं कारण ? धर्माधर्ममर्यादोपदेशप्रवृत्तेरनर्थकार्यविषयत्वात्—अनर्थकौ धर्माधर्मावर्थौ ह्यस्य धर्माधर्ममर्यादोपदेशस्य, न च तयोर्धर्माधर्मयो शरीरादिकारणत्वम्, विनापि धर्माधर्ममर्यादया सर्गादौ प्रभुसृष्टे शरीरादिनिर्वृत्त्यभ्युपगमात्, धर्माधर्ममर्यादाया सत्यामेव च प्रलयकाले शरीराद्यभावाभ्युपगमाच, ईश्वरसामर्थ्यादेव, तस्मात्तयोर्नास्ति कारणता कारणलक्षणायोगात्, कथ तदयोग इति चेदुच्यते, न च धर्माद्यभाव इत्यादिना ग्रन्थेन, तयो कारणाभिमतयोरभावेऽपि शरीरादे कार्यस्य भाव भावेऽपि चाभावमुपदेशसाफल्यानभिज्ञत्वञ्च दर्शयति यावददत्तफलकुशलाकुशलसहारादन्वकाल इति गतार्थत्वान्न विव्रियन्तेऽक्षराणि ।

किञ्चान्यत्—

यथा चोपदेशानभिज्ञत्व तस्य तथा प्राणिनामनुग्रहक्रियाया अपि, यदा तदैव व्यामुह्यैव स्थिताना प्राणिना भृतकवत् तेषा शरीरमुत्पादयामि धर्माधर्ममर्यादा प्रणयामि तत्र प्रवर्त्तयामि तत्फलैरनुगृह्णामि तान् फलानुरूपमुपभोग विधाश्चानुगृह्णामीत्याद्युपभोगविभाजनानुग्रहक्रियायामतिगरीयस्या किमिति वर्त्तते इत्यत्यन्तपरवशत्वमेवैश्वर्यम् ।

यथा चोपदेश इति यावत्क्रियाया अपि, अनभिज्ञत्वमिति वर्त्तते, न केवलमुपदेशानभिज्ञत्वमेव तस्य, किं तर्हि ? प्राणिनामनुग्रहक्रियानभिज्ञतापीति तदतिदिशति, तत् कथ भाव्यत इति चेदुच्यते—यदा तदैव व्यामुह्यैवेत्यादि भावनाग्रन्थ यावदुपभोगविभाजनानुग्रहक्रियाया[म]तिगरीयस्या किमिति वर्त्तते—तस्मिन् हि काले प्राणिना भृतकवत् प्रवृत्तेरीश्वरस्यैव, तेषा शरीरमुत्पादयामि, धर्मा-

तन्निराकरोति-**अस्येति** अनर्थेषु अर्थेष्वसौ प्रवर्त्तते तस्मादस्य प्रवृत्तिर्बालादिप्रवृत्तितुल्या, अविविच्य प्रवृत्तत्वादिति भाव । बालादिप्रवृत्तितुल्यत्वादस्य प्रवृत्तेर्नास्य सर्वकारित्वात् सर्वज्ञत्व सेत्स्यतीत्याह-**अज्ञक्रियेति** । अनर्थकार्यप्रवृत्तत्वमस्य कथमित्याह-**धर्माधर्मेति** धर्माधर्मयोर्मर्यादाया उपदेश याऽस्य प्रवृत्ति साऽनर्थकार्यविषयिणी, धर्माधर्मयोरनर्थकत्वञ्च शरीरेन्द्रियादिकारणत्वायोगात् कारणत्वाभावश्चान्वयव्यतिरेकव्यभिचारादिति भाव । व्यतिरेकव्यभिचारं दर्शयति-**विनापीति** । अन्वयव्यभिचारमाह-**धर्माधर्मेति** । कारणलक्षणाश्रयेण व्यभिचारं पोषयति-**कारणलक्षणेति** । स्वोपदशस्य फलमप्यसौ न जानातीत्याह-**उपदेशसाफल्येति** तपोदानयज्ञादि कुरुत, हिंसां मा कार्ष्टेत्युपदेश तस्य साफल्यमसौ न वेत्ति सृष्टिकाले धर्माद्यभावेऽपि तत्फलप्रदानात्, अन्तकाले च फलमदत्त्वैव धर्माद्युपसंहरणादिति भाव । मध्यकाले च तेषां प्राणिना यथार्थं धर्माधर्ममर्यादामनुतिष्ठतामनुष्ठानानुरूपेण फलेनानुग्रह करोतीति यदुक्त तदप्यनुपपन्नमित्याह-**यथा चेति** । अनेकजनसाधारणस्यैकस्य सेवकस्य यथाऽतिक्लेश तत्तोषणक्रियाभिरजस्रं श्रमितत्वात् तथा तवेश्वरोऽपि, निरन्तरमतिक्लिश्यमानत्वात् प्राणिपराधीनत्वमेव तस्यैश्वर्यम्, न तु क्लेशाद्यपरामृष्टत्वलक्षणमैश्वर्यमिति तस्येश्वर इत्यभिधानमल्पतसापादिविधायिरोगविशेषस्य शीतलिकेत्यभिधानवदेवेति भाव । काभि क्रियाभिरसौ क्लिश्यत इत्यत्राह-**तेषा शरीरमिति** । यदा तदैवमिति यस्मिन् काले प्राणिन प्रलयदशाया स्थापयति तस्मिन् हि काल इत्यर्थ, प्राणिनामित्यस्य भृतकवदित्यनेन सम्बन्ध, यदपीश्वरस्यानुग्रह उच्यतेऽसावप्यननुग्रह एव वस्तुत, स ह्यनुग्रहणेष्टोपभोगमनिष्टोपभोगञ्च कारयति प्राणिन, इष्टोपभोगस्य च क्षयित्वादि

१-२ सि क धर्माधर्मोपदेश० । ३ सि क विधीयन्ते० । ४ सि क प्राणिनामस्वलकवत् ।

धर्ममर्यादा प्रणयामि, तत्र प्रवर्त्तयामि, तत्फलैरनुबध्नामि, तान् प्राणिनः फलानुरूपमिष्टमनिष्ट वोपभोग विधा[च]अनुगृह्णामि, एवमादिकयाऽनुग्रहक्रियया क्लिश्यमानस्यानेकपुरुषस्त्रीनपुंसकजनसाधारणस्येव भृतकस्यापि क्लेश , इति' हेत्वर्थे, तस्मादतिक्लेशत्वादत्यन्तपरवशत्वमैश्वर्यं शीतलिकापर्यायशब्दाभिधेय तावदुच्यत इति ।

नियान्यत्—

अनुग्रहोऽपि विपर्ययेणोच्यते दु खहेतुदु'खात्मकाभ्यामिष्टानिष्टोपभोगस्य, विषकृतभोजनक्लेशनवत्, यच्चोक्त दु'खमपि तदृणमोक्षणवदनुग्रह एवेत्येतदप्ययुक्तम्, ससारमोचकव्याधचण्डालादिमारितसत्त्वानुग्रहप्रसङ्गात्, सत्त्वनिकायकलिकलुषकृतात्मोपनिपातेनाऽऽज्ञाबाधे सत्त्वानुग्रहवदज्ञानप्रसङ्गाच्च, तत्सायुज्यगमनेऽप्येवम् ।

(अनुग्रहोऽपीति) अनुग्रहोऽपि विपर्ययेणोच्यते—अननुग्रह एव सन्ननुग्रह इति, किं कारण ? दु खहेतुदु खात्मकाभ्या दु खहेतुत्वादिष्टोपभोगस्य हिंसाद्यात्मनोऽर्जनरक्षणक्षयसङ्गदोषे दु'खात्मकत्वाच्च, अनिष्टोपभोगस्य दु'खात्मकत्वाच्चाननुग्रह एवासौ, दृष्टान्त —विषकृतभोजनक्लेशनवत्, यथा कश्चित् क्रूरमूर्खनृपति स्ववशान् भृत्यान् विषमिश्रमाहार भोजयन्ननुगृह्णामि व इति ब्रूयात्तथा त्वदभिमतेश्वरोऽपीति । यच्चोक्त दु खमपि तदृणमोक्षणवदनुग्रह एवेत्येतदप्ययुक्तम्, ससारमोचकव्याधचाण्डालादिमारितसत्त्वानुग्रहप्रसङ्गात्, सत्त्वनिकायकलिकलुषकृतात्मोपनिपातनेनाऽऽज्ञाबाधे सत्त्वानुग्रहवदज्ञानप्रसङ्गाच्च । तत्सायुज्यगमनेऽप्येवम्, ईश्वरेण किल सायुज्य मोक्ष , स्वात्मना सायुज्य गमयन्नप्यसौ प्राणिगणमतिक्लेशभाजनमेव करोति, क्लिष्टससारक्लिष्टेश्वरत्वस्योक्तलक्षणस्यामोक्षशब्दाभिधेयत्वात्, अलमैश्वर्येण मोक्षेण च तादृशा सदा सर्वपुरुषव्यापारोद्वहनाऽऽयासात्मना, तद्वरमात्माधीन यथेष्टचेष्ट दौर्गत्यमपीति ।

एवञ्च यदत्त्वाशङ्क्यते त्वयाऽऽद्य तवदित्यादिना ग्रन्थेन विनेश्वरेण किलैते दोषा इतीष्टास्ते सहापीश्वरेण तथैव भवन्तीति तद्दर्शयन्नाह—

आद्यन्तजन्मध्येऽपि धर्माधर्मक्रिया प्राणिनां न स्यु', फलाभावात्, ईश्वरवशादेवाऽऽद्यन्तमध्येषु फलसङ्करात्, ततश्च सर्वप्राणिना निर्मोक्षः सर्वानिर्मोक्षो वा प्रसक्त', तत्प्रसक्तौ क्रियाविलोप , ईश्वरप्राधान्यात् ।

रूपतया सदर्जनादावतिक्लेशसम्भवेन च दु खहेतुत्वम्, अनिष्टोपभोगश्च साक्षाद्दु खरूप एव, तथाविधोपभोगप्रदातुरनुग्रह कथं स्यात्, वस्तुतोऽननुग्रह एवेत्याशयेनाह–अनुग्रहोऽपीति धनार्जनादौ हिंसादिसम्भवेन तदुपभोगो दु खहेतु, अर्जितस्यापि रक्षणे दु खं रक्षितमपि क्षयि नाद्दु खमितीष्टोपभोगो दु खहेतुर्दु खात्मकश्चेत्याह–दु खहेतिवति । अनिष्टोपभोगस्तु दु खरूप एवेत्याह–अनिष्टेति । ऋणमोचनवद्दु खप्रदाने योऽनुग्रह उक्त सोऽपि न युक्त इत्याह–यच्चोक्तमिति । स्पष्टमन्यत् । आद्यन्तवदिति सृष्टेरादौ प्रलयकाले चेश्वरस्य यथा निरपेक्षा प्रवृत्तिस्तथा मध्यकालेऽपि निरपेक्षप्रवृत्तिप्रसङ्गेन प्राणिनां धर्माधर्मक्रिया न स्यु प्रयोजनाभावात्, ईश्वरवशादेवाद्यन्तमध्येषु फलप्राप्तिसम्भवात्, ततश्च सर्वप्राणिनो निर्मोक्ष प्रसज्यते, ईश्वरवशादेव, अथवा कदापि कस्यापि मोक्षो न स्यादेव, यतो हि धर्माधर्मयोरनिमित्तत्वात्, सर्वत्रेश्वरस्यैव प्राधान्यादिति ।

आद्यन्तवदित्यादि उक्तानन्तरदोषाश्च गतार्थं हेतुहेतुमद्भावप्रतिपादनक्रमेण यावत्तत्प्रसक्तो क्रियाविलोप, कुत ? ईश्वरप्राधान्यात्, उक्तानन्तरदोषाश्चेति धर्माधर्मक्रिया प्राणिना न स्युः, फलाभावा दीश्वरवशादेव आद्यन्तमध्येषु फलसङ्करात्, ततश्च सर्वप्राणिना निर्मोक्ष –नि शेषमोक्षः तद्वशादेव सर्वानिर्मोक्षो वा प्रसक्त इति ।

यत्तु सर्वशास्त्रार्थनियमनायादावनुध्यानाद्धर्माधर्माद्यपेक्ष स एव स्वशक्तितो जगत्सर्जनाय व्याप्रियते ततश्च प्राणिगण धर्माधर्ममर्यादामुपदिश्य मध्ये तत्परिपालकान् ब्रह्मादीनाधिकारिकान् विनियुङ्क्ते, अन्ते च शरीरेन्द्रियविषयानुपसहृत्य प्राणिगण कुशलाशय फलङ्कशुद्ध स्थापयतीति ।

यत्तु सर्वशास्त्रेत्यादि एतद्दोषपरिहारार्थं कर्माद्युपसर्जनतयेश्वरप्राधान्यकारण्ये प्रोक्ते, कथमिति ? तद्भावयत्युत्तरेण ग्रन्थेन–आदौ स एव स्वशक्तित इत्यादिना यावच्छरीरादिव[त्]कुशलाशयकलङ्कशुद्ध स्थापयतीति गतार्थं पूर्वपक्ष, धर्माधममर्यादाया परिपालकान् ब्रह्मादिकानाधिकारिकान विनियुङ्क्ते इति[वि]शेष ।

अत्रोत्तरमाहाचार्य —

इदमन्यथैवोद्ग्राह्यते ईश्वरकर्मणो प्रधानोपसर्जनभावाभ्युपगमाद्द्वैतम्, भाव्यतेऽन्यथा, स एव शक्तित एवान्यनिरपेक्ष इत्यवधारणादद्वैतार्थभावनात्, एवनियमनायेयमपि भावना तदनुध्यानात् पुण्यमुत्पाद्येत्येषाऽप्यद्वैतभावनैव, प्रत्युपसह्रियते तु द्वैताद्वैते द्वे अपि त्यक्त्वा ।

इदमन्यथैवोद्ग्राह्यत इत्यादि, अन्यथा तावत् प्रतिज्ञायते ईश्वरकर्मणो. प्रधानोपसर्जनभावाभ्युपगमाद्द्वैतम्, भाव्यते–साध्यहेतुव्याख्यान क्रियतेऽन्यथा–कथमिति चेत् स एव शक्तित एवान्यनिरपेक्ष इत्यवधारणादद्वैतार्थभावनात्–अदृष्टादीना तच्छक्तीनाञ्च स्वतो व्यतिरिक्ताना निरासेन साक्षादेवाप्रयोजनेन कस्यचित् किञ्चिदप्यन्यमप्रयोजयता साक्षात् स्वशक्तित एवेत्यनधारयता चाद्वै

हेतुहेतुमद्भावेनेति । धर्माधर्मक्रियाभावे निरपेक्षेश्वरप्रवृत्तिर्हेतु फलाभावो वा, फलाभावे हेतुरीश्वरवशात् फलसङ्कर, निर्मोक्षानिर्मोक्षयो प्रवृत्ते धर्माधर्मक्रियाभाव ईश्वरवशादेव फलसङ्करो वा हेतुरित्येवं भाव्यम् । ननु क्रियाविलोपो नास्ति, जीवस्यैव धर्माधर्मयो कर्तृत्वात्, सुखादिकं हि फल तेनैवानुभूयते, न च भोक्तुरन्यस्य कर्तृत्व युज्यते, तस्मात् स एव कर्ता, अन्यथा सर्वाणि शास्त्राण्यर्थवन्ति न भवेयु न हि तस्याकर्तृत्वे यजेत जुहुयात् दद्यादित्येवविधानि शास्त्राणि उपपद्येरन् ईश्वरस्तु पूर्वपूर्वजन्तुकर्मापेक्षया प्राणिनो धर्माधर्मयो प्रवर्त्तयति न तु प्रबलतरपवन इव प्रवर्तयति, तस्मात् कर्मापेक्षयैवेश्वरस्य प्रधानकारणत्वमिति पूर्वपक्षाशयो भाति, अत एवोक्तम्–**एतद्दोषपरिहारार्थमित्यादि ।** आदौ स एव स्वशक्तित एवेत्यादिमूलमत्र सुतरामव्यक्तमिति विज्ञेयम् । सर्वशास्त्रार्थवत्त्वायेत्यादिना कर्मापेक्षेश्वरप्रवृत्ति प्रतिज्ञाता, आदौ स एवेत्यादिना तु अद्वैतमेव भावितम्, उपसह्रियते च प्राणिगण कुशलाशयकलङ्कशुद्ध स्थापयतीति तस्मात् प्रतिज्ञाभावनोपसंहारा परस्परविरुद्धार्था इत्याह–**इदमन्यथैवेति** प्राणिगणस्य धर्माधर्मापेक्षया जगत्सर्जनोक्त्या द्वैत प्रतिज्ञातम्, स एव स्वशक्तित इत्यादिना त्वद्वैतं भावितमित्यन्यथोद्ग्राह इत्याह–**अन्यथा तावदिति ।** अद्वैतभावनैव प्रदर्शयति–**अदृष्टादीनामिति,**

१ सि क साद्येवस्यादि । २ सि क प्रोक्त इति ।

तमेव भाव्यते भवता, पुनरप्याह—एवं नियमनायेति—अद्वैतनियमनायेयमपि भावना, कतमा सा भावनेति चेत्तदनुध्यानात् पुण्यमुत्पाद्यैतेषाप्यद्वैतभावनैवेति, एवं तावत् प्रतिज्ञातं द्वैतमद्वैतं भावितमित्युक्तम्, प्रत्युपसंह्रियते तु द्वैताद्वैते द्वे अपि त्यक्त्वेति—प्रतिज्ञातभाविते द्वैताद्वैते अपि त्यक्त्वा।

तत्राद्वैतस्य त्यागस्तावत् धर्माधर्ममर्यादास्थापनवचनेन, मर्यादा नामानतिक्रमस्थानं विषयतस्तु सुखदुःखप्रवृत्तिसीमा, इयति विषये सुखमियति विषये दुःखमिति धर्माधर्मयोः सीमनि स्वके स्वके व्यवस्थापनम्, ततश्च सर्गादौ स्थानाद्यात्मके अपि न स्याताम्, अनियतविषयत्वात्, प्रलयवत्, अन्ते च स्यातामनियतविषयत्वात्, मध्यकालवत्, अथवा नियतविषयत्वात्तदापि स्याताम्, मध्यकालवत् मध्ये वा न स्यातामन्तवदिति।

(तत्रेति) तत्राद्वैतस्य त्यागस्तावत्—धर्माधर्ममर्यादास्थापनवचनेन, कृत इति वाक्यशेषः, का मर्यादा? उच्यते—मर्यादा नामानतिक्रमस्थानमिति मर्यादालक्षणमाह विषयतस्तु सुखदुःखप्रवृत्ति-सीमा—इयति विषये सुखमियति दुःखमिति धर्माधर्मयोः सीमनि स्वके स्वके व्यवस्थापनम्—धर्मस्य दुःखप्रवृत्ति[व्यव]च्छेदेनाधर्मस्य सुखप्रवृत्ति[व्यव]च्छेदेनाधमस्मादन्योऽयमितरस्मादन्य इति सीमा-विभागः, ततः किमिति चेत् ततश्च सर्गादौ स्थानादीति—स्थानविग्रहेन्द्रियविषया स्थानादयः तदा-त्मके सुखदुःखे अपि न स्याताम्, कस्मात्? अनियतविषयत्वात्—अनियतौ हि विषयौ तदा, सुखदुःखयोरविद्यमानस्थानादित्वात्, अविद्यमानधर्माधर्मादित्वाच्च, दृष्टान्तः प्रलयवत्—यथा प्रलये [धर्मा]धर्माभावादेवानियतविषये सुखदुःखे ततश्चासती, तद्वत् सर्गादावपि स्यातामिति। किञ्चान्यत्—अन्ते च स्याताम्, सुखदुःखे इति वर्त्तते, कुतः? अनियतविषयत्वात्—विषयानियमोऽपि रूपादिपञ्च-कत्वाद्यभावादुपसंहरणकाले, मध्यकालवत्, अथवा नियतविषयत्वात्—व्यवस्थापितधर्माधर्ममर्याद-

अनुध्यानशब्देनापि प्राणिगणस्य पूर्वसृष्टिकालीनधर्माधर्मानुचिन्तनस्योक्तत्वादद्वैतमेव भावितमित्याह—एवं नियमनायेति सृष्टिवैचित्र्यनियमनाय पूर्वसृष्टिसम्बन्धिधर्माधर्मानुचिन्तनप्रतिपादनादिदानीं ईश्वरस्यासहायत्वमावेदितमिति भावः। पूर्वं यस्य यादृशं पुण्यं पापं वाऽऽसीत्तथैवेदानीमप्युत्पाद्य इत्यर्थाभिप्रायेणाह—पुण्यमुत्पाद्येति। प्रत्युपसंह्रियत इति, अन्ते चेत्यादिना ग्रन्थेनेति शेषः। अथ भावितस्याद्वैतस्य त्यागं दर्शयति—तत्राद्वैतस्येति, इयत्तानियमो हि मर्यादा, अस्येयन्मात्रं स्थानं नातोऽन्यत्रास्य स्थितिरित्यनतिक्रमस्थानं मर्यादेत्याशयेनाह—का मर्यादेति, इयं स्थानविग्रहेन्द्रियाणां बोध्या। विषयमर्यादामाह—विषयतस्त्विति। स्वके स्वके व्यवस्थापनमिति व्याकरोति—धर्मस्येति धर्मे दुःखार्थिप्रवृत्तिव्यवच्छेदेनाधर्मे च सुखार्थिप्रवृत्तिव्यवच्छेदेन तयोः परस्परं पार्थक्येन व्यवस्थापनमित्यर्थः। एवं स्थानविग्रहेन्द्रियविषयाणां सद्भाव एव व्यवस्थासम्भवात्तस्या अपि सुखदुःखयोः प्रवर्त्तकत्वादीश्वरस्याद्वैतत्याग इति भावः। ततश्च दोषमाह—ततश्चेति, सृष्टेः प्रारम्भे स्थानाद्यात्मके सुखदुःखे न स्याताम्, अनियतविषयत्वात् प्रलयकालवत्, सुखदुःखयोर्हि विषय आश्रयः प्रलयकाल इव सर्गादावपि नास्ति, अत एव न सुखदुःखे स्त इति भावः। अनियतत्वे हेतुमाह—सुखदुःखयोरिति स्थानादयो हि सुखदुःखयोराश्रयः, तान् प्राप्यैव जीवेन सुखदुःखयोरनुभवनात्। कारणमपि तदानीं नास्ति धर्माधर्मयोरप्य-भावाभ्युपगमादित्याह—अविद्यमानेति। अथानियतविषयत्वेऽपि यदि सर्गादौ सुखदुःखे अभ्युपगम्येते तर्हि सर्गान्तकालेऽपि स्यातामित्याह—किञ्चान्यदिति, रूपादीति, प्रथमं पञ्चभूतानां पृथिव्यादीनामुपसंहरणात् रूपरसगन्धस्पर्शशब्दानां पञ्चविषयाणामभावादिति भावः। मध्यकाले दृष्टान्ते साध्यस्यैव सत्त्वात्तदनुरूपं हेतुमाह—अथ वेति। ननु धर्माधर्ममर्यादा न

१ सि क सुखप्रवृत्ति०। २ सि क दुःखप्रवृत्ति०। ३ सि क स्थानान्यादीनि।

स्यात्, सुखदुःखे तदा नियतविषये तस्मात्तदापि स्याताम्, मध्यकालवत्–सृष्ट्युत्तरकालवदित्यर्थः, तद्विपर्ययेण वा साधनम्–मध्ये वा न स्याताम्–सुखदुःखे नियतविषयत्वादिति वर्त्तते, अन्तवदिति ।

अथोच्येत अत एव न सुखादिप्रवर्त्तनात्मिका धर्माधर्ममर्यादा, ईश्वरस्यैव सुखदु खयो प्रवर्त्तकत्वात्, यदि सा न प्रवर्त्तयति किमर्थमसौ ता व्यवस्थापयतीति चेदुच्यते, अय धर्मोऽयमधर्म इत्येतावदुपदेशेन स्वरूपसञ्ज्ञाव्यवस्थापनमसौ करोतीति ।

अथोच्येतेत्यादि, यावद्धर्मोऽयमिति, स्यान्मतमत एवेश्वरस्यैव कारणत्वान्न सुखादिप्रवर्त्तनात्मिका धर्माधर्ममर्यादा–तत्प्रवर्त्तनासमर्थेत्यर्थ, ईश्वरस्यैव सुखदु खयो प्रवर्त्तकत्वात्, यदि सा न प्रवर्त्तयति सुखदु खे धर्माधर्ममर्यादा किमर्थमसौ ता व्यवस्थापयतीति चेदुच्यते स्वरूपसञ्ज्ञाव्यवस्थापनमसौ तयोर्लोकव्यवहारार्थं करोतीत्यत आह–कि तर्हि अय धर्मोऽयमधर्म इत्येतावदुपदेशेन ।

अत्राचार्य उत्तरमाह–

एतदपि तुल्य पूर्वेण, असत्त्वात्, धारणाद्धानाद्वा धर्म इति निरुक्ते, एतस्यार्थस्याभावे कथमसौ धम उच्यते तद्विपर्ययो वा कथमधम इति, धर्माधर्मविप्येते सुखदु खकारणे ह्यव्यभिचरिते, तस्मादयुक्त सञ्ज्ञाकरणमात्रेण मर्यादेति ।

(एतदपीति) एतदपि तुल्य पूर्वेणासत्त्वात् सर्गादावन्तवन्न स्यातामनियतविषयत्वादन्ते च स्याताम्, नियतविषयत्वाद्वा मध्यवत्, मध्ये वा न स्यातामन्तवदिति, इदमेव दोषजाल प्राप्तम्, किं कारण ? धारणाद्धानाद्वा धर्म इति निरुक्तेः, यदि मर्यादा धारयति प्राणिनाम्, सुखे चैना धत्ते ततो धर्म इति, एतस्यार्थस्याभावे कथमसौ धर्म उच्यते तद्विपर्ययो वा कथमधर्म इति तद्विपरीतार्थाभावे, तस्मात् सुखस्थानादिधारणाद्धर्मः सुखकारण ह्यव्यभिचरितमिष्यते, यस्याभावे यस्याभावो यस्य च भावे यस्य ध्रुवोऽभावस्तत्कारणमितरत् कार्यमिति कारणस्य धर्मस्य कार्यस्य सुखस्याव्यभिचारात्, एवमधर्मेऽपि व्याख्या विपरीतार्था कार्या, तस्मादयुक्त सञ्ज्ञाकरणमात्रेण मर्यादेति ।

अथ तु तस्यैव रुचे सुख दु खञ्च, न धारणधानप्रवृत्त्यात्मकत्वाद्धर्मस्यातस्य वा, उच्यते

सुखदु खे प्रवर्त्तयति येनाद्यन्तकालयोस्तत्प्रसङ्ग स्यात् किन्त्वीश्वर एव प्रवर्त्तकस्तयो, धर्माधमस्वरूपसञ्ज्ञाव्यवस्थापनमेव धर्माधर्ममर्यादाव्यवस्थापनमित्याशयेन शङ्कते–अथोच्येतेति, धर्माधर्मौ न प्रयोजकौ कार्यत्वात्, तयोरपीश्वराधीनोत्पत्तितया तत्परतन्त्रत्वात्, स्वतन्त्रस्य च प्रयोजकत्वात् तस्मादीश्वर एव प्रवर्त्तक इति भाव । न सुखादीति, धर्माधर्ममर्यादा सुखदु खयो प्रवर्त्तने न समर्थेत्यर्थ । धर्माधर्ममर्यादावैयर्थ्यमाशङ्कते–यदि सेति । धर्माधर्मयोरिमे स्वरूपे, एतत्स्वरूपयोर्धर्म इत्यधम इति च सञ्ज्ञेति व्यवस्थापनाय मर्यादोपदेश इत्युत्तरयति–स्वरूपसञ्ज्ञेति । पूर्वोदितदोषाविनिर्मोक्षोऽत्रापि कल्प इत्याशयेनोत्तरयति–एतदपीति । असत्त्वमेव व्याचष्टे–सर्गादाविति, धारणादिति, दुर्गतौ प्रपततान् जन्तून् यस्माद्धारयते पुन । धत्ते चैतान् शुभे स्थाने तस्माद्धर्म इति स्मृत ॥ इति कारिकाऽत्र बोध्या । एतद्विपरीतलक्षणोऽधर्म सुखस्थानादिधारणात् सुखस्याव्यभिचरित कारणं धम धर्मस्याव्यभिचरितं कार्यं सुख दुर्गतेरव्यभिचारिकारणमधम अधर्मस्याव्यभिचरित कार्यं दुर्गति, तदेव रूपमर्यादाया अकरणे सुखदु खयो सञ्ज्ञाकरणमात्रेण न धर्माधर्ममर्यादाव्यवस्थापन भवतीति भाव । अथ केवलमीश्वरेच्छयैव सुखदु खयोर्भावे न धर्माधर्ममर्यादावचनेन किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति शङ्कित्वा समाधत्ते–अथ त्विति, अतस्य अधर्मस्य । किञ्च धर्माधर्ममर्यादाया उपदेशोऽपि

१ सि क तत्समर्थना० । २ सि क किममधमसौ० ।

धर्माधर्ममर्यादावचनस्यानर्थकत्वात्, यदुक्तं प्रतिबुद्धाना प्राणिनां धर्माधर्ममर्यादामुपदिश्योत्तरकाल स्वमर्यादानुष्ठानानुरूप्येणेत्यादि तत्सर्वमनर्थकम्, सदैवेश्वरशक्तिमात्रवशादेव यथा तथा सुखस्य दुःखस्य वा यस्य कस्यचित् सिद्धेर्धर्माधर्माकारणत्वादाद्यन्तवत्तन्मर्यादावचनमनर्थकमिति ।

अथ त्वित्यादि स्यान्मत तस्यैव ईश्वरस्य रुचेरेव-इच्छात सुख दु ख वा न धारणधानप्रवृत्त्यात्मकत्वात् धर्मस्य अतस्य वा कस्यचिदिति, अत्रोच्यते धर्माधर्ममर्यादावचनमनर्थकम् । यदुक्त प्रतिबुद्धाना प्राणिना धर्माधर्ममर्यादामुपदिश्योत्तरकाल स्वमर्यादानुष्ठानुरूप्येणेत्यादि तत्सर्वमनर्थक सद्भूतम्, तत्साधनार्थं हेतुमाह सदृष्टान्त-सदैवेत्यादि यावद्यस्य कस्यचित् सिद्धेराद्यन्तवदिति, सर्गस्यादौ मध्येऽवसाने च सदैव-सर्वकालमीश्वरशक्तिमात्रवशादेवान्यस्य कारणस्याभावेऽपि यथा तथा-येन वा तेन प्रकारेण सुखस्य दु खस्य वेष्टानिष्टशरीरादेरनियमेन यस्य कस्यचित्-मारकस्य हिंसकस्य वा सिद्धेर्धर्माधर्माकारणत्वम्, तदकारणत्वादाद्यन्तवत्-प्रथमावसानकालयोरिव तन्मर्यादावचनमनर्थकमिति, एष तावदद्वैतत्याग ।

न केवलमद्वैतत्याग एष कि तर्हि—

तथा द्वैतमपि त्यक्तम्, साक्षाद्व्यापारवचनात् तद्व्यावृत्तेस्तस्य सर्वथा सर्वदा सर्वत्र चाऽव्याहतवृत्तित्वात् किं धर्मादिना? किं स्थानविग्रहेन्द्रियविषयै प्राणिभिर्वा? किमाधिकारिकै,? अथ मन्यसे तैर्विना शक्तिर्व्याहन्यते तस्य तर्ह्यस्य व्याहतशक्तित्वात्तु अनीश्वरता कार्यान्तरासक्ते श्रमाद्वा, इतरवत् ।

(तथेति) तथा द्वैतमपि त्यक्तम्, कुत ? साक्षाद्व्यापारवचनादित्यादि यावत् किमाधिकारिकैरिति, साक्षाद्व्यापारो ह्यैश्वर्यम्, तद्व्याचष्टे तस्मात्तद्व्यावृत्तेस्तस्य सर्वै प्रकारै सर्वकाल सर्वदेशे चाऽव्याहता वृत्तिरस्य, अतस्तदव्याहतवृत्तित्वात् कि धर्मादिना? आदिग्रहणादधर्मेण, कि स्थानविग्रहेन्द्रियविषयैर्वा? प्राणिना सुखदु खाश्रयै', प्राणिभिर्वा किं क्रियते न किंचिदित्यभिप्राय' किमधिकारिकै ? ब्रह्ममनुविष्णवा-

---

द्यर्थ, सद्यप्राद्यन्तकालवदीश्वरेच्छावशादेव धर्माधर्मयो सुखदु खकारणयोरभावेऽपीष्टानिष्टशरीरेन्द्रियादेर्धार्मिकस्याधार्मिकस्य वा प्रसङ्गेन धर्माधर्मयोरानर्थक्यादित्याह-यदुक्तमिति स्पष्टम् यत् । सिद्धेरिति मारकस्य हिंसकस्य वा यथा तथा मध्यकालेऽपि सुखस्य दु खस्य वेश्वरशक्तिमात्रवशादेवाद्यन्तकालवत्सिद्धेर्धर्माधर्मयोरकारणत्वात्त मर्यादावचनमनर्थकमिति भाव । अथ स्वरुचित एवेश्वरप्रवृत्तौ प्रतिज्ञात द्वैतमपि त्यक्तमित्याह-तथेति, धर्माधर्ममर्यादाया स्वकीयैश्वर्यविघातकत्वेन तत्त्यागात् द्वैतत्याग इति भाव । साक्षाद्व्यापारवचनादिति, आदौ स्वरुचित एवेति वचनात् स्वतो व्यतिरिक्तानां कारणानां प्रयोजनस्य च निरासेन साक्षात्तस्यैव व्यापाराभ्युपगमाद्द्वैतत्याग, 'सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोध स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्ति । अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञा षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य' ॥ इतीश्वरस्याप्रतिहतशक्तिमत्त्वमेवैश्वर्यमित्यभ्युपगमात् धर्मादिव्यवस्थापनस्य वैयर्थ्यमित्याह-तस्मादिति, तद्व्यावृत्ते धर्मादिव्यावृत्ते ईश्वरप्रवृत्तेरव्याहतत्वेन धर्मादिना तज्जन्यसुखाद्याश्रयस्थानविग्रहादिना प्राणिभिराधिकारिकपुरुषैर्वा किं प्रयोजनमिति भाव । यदीश्वरो धर्मादीनपेक्षत तर्हि तद्व्यतिरेकेण तच्छरार

दिभिर्धर्माधर्ममर्यादापालनार्थं विनियुज्यमानैर्वेति, अथ मन्यसे तैर्विना शक्तिर्न्याहन्यते तस्येश्वरस्य ततस्तस्य व्याहतशक्ति वाद्देवमनीश्वरता, कार्यान्तरासक्त श्रमाद्वा इतरवदिति, पृथग्जनवदित्यर्थः ।

ननु प्रधानोपसर्जनद्वैतमुद्गाह्य तदर्थसद्भावेनोपसर्जनेन विनापि प्रधानस्य प्रवृत्तिसद्भावात् चित्राचार्यस्येव शिष्येण विनापि सर्गादौ तथाऽदृष्टाद्यभावेऽपि प्राधान्यात्, भाव्य यादिति चेन्न, आदिकरस्य कर्तृत्वात्, अव्यज्यमानप्रकारव्यक्तिरादि, आदानात्, आदित्योदयादित्ववत्, तत्प्रयोजनपरमार्थत्वात्कर्तृत्वस्य, य प्रयोजयति परमार्थतः स कर्ता भविता न प्रयोज्यो भूकृञो सर्वधात्वर्थत्वात् ।

ननु प्रधानोपसर्जनेत्यादि यावत्तथाऽदृष्टायभावेऽपीश्वरस्येति, आह द्वैतमेवोद्ग्राहित भावित प्रत्युपसंहृतञ्च नान्यथोद्ग्राहभावनोपसंहारा, यथ ? प्रधानमुपसर्जनञ्च द्वैत प्रतिज्ञात, तस्यैवार्थस्य सद्भावेनेश्वर प्रधान न कर्मेत्येतद्भावनार्थं सर्गस्यादौ स्वशक्ति स एव साक्षाद्व्याप्रियत इत्युच्यते, कस्मात् ? उपसर्जनेन विनापि प्रधानस्य प्रवृत्तिसद्भावात्, चित्राचार्यस्येव शिष्येण विनापीति, यथा शिष्यमप्रधान माहयित्वा चित्रकर्म माहयित्वा वा प्रधानोऽय तेन विना सह वा चित्रकर्मणि चित्राचार्य प्रवर्तते, एव स्वप्राधान्यात् सानिध्यासानिध्ययोरपि शिष्यस्य प्रवर्तकत्वात्, एवमीश्वरोऽप्यदृष्टादिसानिध्यासानिध्ययो प्रवर्तते प्रधानत्वादिति भा यत्वादिति भाव्यत्वादुद्ग्राहितद्वैतानुरूपभावनोपसंहारात्मकत्वान्न कश्चिद्दोष इत्येतच्च न, आदिकरस्य कर्तृत्वात् आदिकरोत्यादिकर, स एव च कर्ता, तस्यैव कर्तृत्वात्, कोऽसावादिरिति चेदुच्यते अव्यज्यमानप्रकारव्यक्तिरादि स्वत एवास्तस्याव्यक्तस्य येनचित् प्रकारेण व्यक्तिरादि, कुत ? आदानात् आदानमादिरित्यक्षरार्थनिरुक्तिमाह, हेतौ दृष्टान्तश्च आदित्योदयादित्ववदिति यथाऽऽदित्यस्योदयमध्याह्नास्तमयत्वप्रकारेण दिवसादिविभागानां विद्यमानाना व्यक्तिरेयम्, तत्र प्रयो

प्रसरात् प्रतिबद्धशक्तित्वेनानीश्वर एव स्यादित्याह–अथ म यस इति । तत्र दृष्टान्तं दर्शयति–कार्यान्तरासक्तेरिति अपरकार्यव्यासङ्गात् श्रमाद्वा सामान्य कश्चित् कर्मकरस्तदानीं प्रकृत कार्यं प्रति यथाऽनीश्वरो भवति तद्वदिति भाव । अथ कर्म उपसर्जनं प्रधानमीश्वर इति वस्तुद्वयमुद्ग्राह्य ईश्वरस्य प्राधान्यभावनायाऽऽदौ स्वशक्ति इत्याद्युपदर्शितम्, प्रधानं हि उपसर्जनं सदसदपि कार्यं कर्तुमुत्सहते अन्यथा प्रधानाप्रधानभेदासम्भवात्। यथोपसर्जनभूतशिष्यव्यतिरेकेणापि चित्राचार्यश्चित्रे प्रवर्तत इत्याशङ्कते–ननु प्रधानेति, उपक्रम भावनोपसंहाराणा न वैषम्यमित्यादर्शयति–द्वैतमेवेति । स एव स्वशक्ति इति नाद्वैत भावितमपि तु प्रधानत्वेश्वरस्य भावितत्वादाह–तस्यैवार्थस्येति प्रतिज्ञातार्थस्येत्यर्थ । इति भाव्यत्वादिति उद्ग्राहितार्थभावनानुरूपमुपसंहारादित्यर्थ । तेन न द्वैतस्याद्वैतस्य वा त्याग इति भाव । य एवादौ करोति स एव कर्ता कर्मनिरपेक्ष सर्गादौ यदि करोति तर्हि स एव कर्ता स्यादित्युत्तरयति–आदिकरस्येति । आदिपदार्थमनभिव्यक्तप्रकारव्यक्तिरूपं दर्शयति अव्यज्यमानेति । आदिश द व्युत्पत्तिमाह–आदानमिति उपादानं प्रकारस्येति भाव । दृष्टान्तमाह–आदित्येति उदयादीनामादित्य आदिकरोऽत एव तत्कर्ताऽसाविति भाव । यश्च वस्तुत प्रयोजयति स एव कर्ता भविता च प्रयोजनक्रियाया विशेषक्रियात्वात्, भूकृञोस्तु सामान्यक्रियात्वात् सामान्यव्यतिरेकेण विशेषस्याभावात् भूकृञो सर्वधात्वर्थव्यापित्वं तथा च यद्यसौ प्रयोजयिता तदवश्यमसौ कर्ता भविता चत्याह–तत्रेति । एवञ्च सर्वेषामादिकरत्वमित्याह–एतदुक्त भवतीति सर्वाणि वस्तूनि स्वस्मिन् तर्हितानां

---

१ सि क चूद्याद्यभावे० । २ सि स्याद्वसामि० । ३ सि क विनापीति । ४ सि क माणेय । ५ सि क प्रवर्तित । ६ क दिनादेवानु० । ७ सि क हेतुदृष्टान्तवादित्यो० ।

नपरमार्थत्वाद्भवितृत्वस्य, यः प्रयोजयति परमार्थतः स कर्त्ता भविता, भूकृञोः सर्वधात्वर्थत्वात्, न प्रयोज्य इत्यस्मात् कारणात् य आदिकरः स कर्त्ता यश्च कर्त्ता स भवति, भूकृञो सर्वधात्वर्थव्यापित्वात्, एतदुक्तं भवति यतः प्रकारान्तरेणाभिव्यञ्जयत्नवान्तरस्यादिकरत्वाद्भवति वस्तु तत एवैकैकस्य सर्वत्व सर्वस्यैकत्वं परस्परापेक्षाभिव्यञ्जनेनादिकरत्वादिति ।

अस्मिंश्चार्थे व्यापकं दृष्टान्तमाह स्फुटीकरणार्थम्—

आदिकरत्वञ्च यथा व्रीहौ सम्भाव्यते, अव्रीहेर्मृदादेर्व्रीहित्वेनादिकरत्वात्, तथा प्रागप्यादिकरत्वं तथा पश्चादपि, तदादित्वाद्व्रीहेस्तेषामादिकरत्वं तथाभिव्यक्तेः तत्प्रयुक्तत्वाच्च, ते ह्यस्य प्रयोक्तारः ।

आदिकरत्वञ्च यथा व्रीहौ सम्भाव्यत इति, तद्व्याख्या—अव्रीहेर्मृदादेर्व्रीहित्वेनादिकरत्वादिति—मृत्सलिलवाताकाशानामव्रीहीणां व्रीहिप्रकारेणाभिव्यक्तिं कुर्वन् व्रीहिरादिकरः, एतमर्थं हेतुत्वेन व्यापारयति सिद्धं कृत्वा पञ्चम्या—[1]व्रीहित्वेनादिकरत्वादिति, तथा प्रागित्यादि—एवञ्च कृत्वा व्रीहित्वात् प्रागपि पृथिव्याद्याकाशान्तानामप्यादिकरत्वं पश्चादपि, तेन प्रकारेण तथा, व्रीहित्वदेव तदादित्वाद्व्रीहेः, ते आदिः पृथिव्यादि यस्य व्रीहेः प्राक् पश्चाच्चेति, तेषामादिकरत्वं, तेन प्रकारेणाभिव्यक्तेः, किञ्चान्यत्—तत्प्रयुक्तत्वाद्व्रीहेः, ते ह्यस्य प्रयोक्तारः, यो यस्य प्रयोक्ता स तस्य कर्त्ता, यथाऽऽदित्योदयादित्ववदित्युक्तम् ।

आह—

तत्प्रयुक्तो व्रीहिः, पृथिव्याद्येव न भूतो व्रीहिः, आदिकरत्वादादित्योदयादित्ववदित्यत्रोच्यते को वा ब्रवीति पृथिवी न भूतः, उदकादिश्च व्रीहिरिति तत्प्रयुक्तत्वाद्व्रीह्यादि वा पृथिव्यादि न भूतमिति, तत्प्रयुक्तत्वाद्व्रीहिरपि पृथिव्यबाद्याकाशादि भवति पृथिव्युदकवाय्वाकाशाद्यपि च व्रीहिमापाद्यजम्ब्वादि भवति, तत्कृताहारोऽपि पृथिव्यादि व्रीह्यादि, पृथिव्याद्यपि तत्कृताहार इतश्चेतश्चेति सर्वस्यैकैकस्य तदात्मकत्वात्तत्तदेव ।

प्रकाराणां प्रकाशनादादिकराणि, तेषां तथाभवनात्, वस्तुमात्रस्य परस्परापेक्षया प्रकाराणामभिव्यञ्जनादेकैकस्य सर्वत्वं सर्वस्य चैकत्वमिति भावः । एतदेव दृष्टान्तेन भावयति—**आदिकरत्वञ्चेति** अव्रीह्यात्मकानां मृज्जलवाय्वाकाशानां व्रीहित्वेनादिकरत्वात् व्रीहिरादिकरः, तेषां सद्भावे हि व्रीहिर्भवतीति भावः । व्रीहिरादौ वर्तते स च भूम्यादीन् व्रीहित्वेनाभिव्यञ्जयतीति व्रीहेः प्रथमसद्भावमसिद्धं सिद्धत्वेन हेतूकृतं व्रीहेरादिकरत्वं इत्याह—**एतमर्थमिति** । पृथिव्यादयोऽपि व्रीहिवदेवाऽऽदिकराः, तेन प्रकारेणाभिव्यक्तेरिति व्रीहेः पूर्वापरभूतपृथिव्यादीनामादिकरत्वं प्रकाशयति—**तथा प्रागित्यादीति** । **तेनेति** व्रीहिप्रकारेणाभिव्यक्तेरिति भावः । हेत्वन्तरमाह—**तत्प्रयुक्तत्वादिति** भूम्यादिभिः प्रयुक्तो व्रीहिः, यश्च प्रयोक्ता स कर्तेति भूम्यादय आदिकरा इति भावः । ननु पृथिव्यादयो व्रीहेः प्रयोक्तारो भवन्तु नाम किन्तु तत्प्रयुक्तत्वात् आदित्योदयादित्ववदादिकरत्वात् पृथिव्यादिरेव व्रीहिर्भवतीति न ब्रूम इत्याशङ्कते—**तत्प्रयुक्तो व्रीहिरिति** । अथवा तत्प्रयुक्तत्वादादित्योदयादित्ववत् आदिकरत्वं पृथिव्यादीनां भवतु नाम, किन्तु पृथिव्यादिरेव व्रीहिर्भूत इति तु न, न ह्यादित्य उदयमध्याह्नादिदिवसविभागरूपो भवतीत्याह—

---

[1] सि क व्रीहित्वेनादिति । [2] सि क यावेद्वे ।

(तत्प्रयुक्त इति) तत्प्रयुक्तो व्रीहि , यस्मात्[1] पृथिव्येव न भूतो व्रीहि , पृथिव्येवोदकमेव वायुरेव वाऽऽकाशमेव वा तत्प्रयुक्तत्वादादिकरत्वादादित्योदयादित्ववदिति, अत्रोच्यते को वा ब्रवीति पृथिवी न भूत उदकादिश्च व्रीहिरिति, तत्प्रयुक्तत्वाद्व्रीह्यादि वा पृथिव्यादि न भूतमिति, तत्प्रयुक्तत्वा द्व्रीहिरपि पृथिव्यवाय्वाकाशादि भवति, पृथिव्युदकवाय्वाकाशाद्यपि च व्रीहिमाषाद्यन्नाद्यादि भवति, तत्कृताहारोऽपि पृथिव्यादि व्रीह्यादि, पृथिव्याद्यपि तत्कृताहार–तत्कृताहारशरीरेन्द्रियबुद्ध्यादि–तत्कृतमनुष्यतिर्यङ्नारकदेवादि च तत्कृताहारव्रीह्यादि, पृथिव्यादि च तत्कृताहारशरीरेन्द्रियबुद्धिमनुष्यादि सर्वं परस्परत सर्वात्मक भवति तत्प्रयुक्तत्वात् तथाऽभिव्यक्तेस्तदादिकरत्वादिहेतुभि , कियद्वोदाह्रियते, न्यायस्यास्य व्यापित्वात् सर्वं तदुदाहरणमेव दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थञ्चाह–इतश्चेतश्चेति यदि व्रीहितो व्रीहेरादिकरत्वमथ पृथिव्यादितः पृथिव्यादेरादिकरत्वमिति तान्येवोदाहरणानि, एव तत्कृताहारशरीरेन्द्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम्, सर्वस्यैकस्य सर्वात्मकत्वात्तत आह–तदात्मकत्वात्तदव्यतिरिक्तत्वात्तत्तद्रूपेति तस्य तस्य प्रकारस्य हेतुरन दृष्टान्ततश्चेति ।

एव दृष्टान्तभूत प्रस्तुतन्यायप्रसाधित सर्वसर्वात्मकत्ववाद प्रथयित्वा दार्ष्टान्तिक पुरुषकर्मेश्वरादीश्वरकारणनिराकरणायाह—

पुरुषकर्मत्वस्यैवमेव, पुरुष कर्त्ता कर्मयोग्याना पुद्गलाना कर्मत्वेनादिकर , तथाविधोपयोगगते ।

पुरुषकर्मत्वस्यैवमेवेत्यादि, पुरुषः कर्त्ता कर्मयोग्याना पुद्गलाना कर्मत्वेनादिकर , कर्मयोग्या पुद्गला उच्यन्ते–समानजातीयानामेकशो बुद्ध्याऽवस्थापिताना पिण्डो वर्गणा, कुचिकर्णकामीरसवर्णगोपिण्डवत्, परमाणुवर्गणा, अग्रहणवर्गणा –द्विप्रदेशवर्गणा एव दशप्रदे-

पृथिव्येव न भूत इति । पृथिव्याद्यपि तथा तथा भवतीत्याह–**को वा ब्रवीतीति,** पृथिवी व्रीहिर्न भूत , उदकादिर्व्रीहिर्न भूत इति को वा ब्रवीतीति योजना, व्रीहि पृथिव्यादि भवति तत्प्रयुक्तत्वात् पृथिव्यादिरपि व्रीह्यादिर्भवति तत्प्रयुक्तत्वादेवेत्यन्योन्यमभवनमाह–**तत्प्रयुक्तत्वादिति ।** **तत्कृतेति** व्रीह्यादिकृतेत्यर्थ , एव च तत्प्रयुक्तत्वतथाभिव्यक्तितदादिकरत्वादिहेतुभि सर्वं सर्वात्मकं भवतीत्युपसहरति–**तत्प्रयुक्तत्वादिति** । तत्तद्रूपत्वे हेतुमाह–**तदात्मकत्वादिति** पृथिव्यादेर्व्रीह्याद्यात्मकत्वाद्व्रीह्याद्यव्यतिरिक्तत्वात् व्रीह्यादिरेवेत्यर्थ अथ दार्ष्टान्तिक पुरुषकर्मवादमुत्थापयति–**पुरुषेति,** पुरुषो हि कर्त्ता कर्मपुद्गलान् गृहीत्वा कर्मत्वेनाभिव्यञ्जयति अतोऽसौ कर्मत्वेनाभिव्यञ्जनादादिकर , पुरुषस्य बन्धनयोग्यपरिणामापन्नपुद्गलद्रव्यग्रहणपरिणतकृतप्रयोगपरिणामापत्तेरित्यर्थ , एव पुरुषोऽप्यादिकर , कर्मपरिणामयोग्यपुद्गलान् कर्मत्वेन परिणमयति तस्मात्तेषां प्रयोक्तृत्वाद् योयस्य प्रयोक्ता स तस्य कर्त्तादिकर स इति भाव । तत्र हेतुमाह–**तथाविधेति,** बन्धनयोग्यपरिणामापन्नपुद्गलद्रव्यग्रहणपरिणतिकृतप्रयोगपरिणामापत्ते पुरुषस्येत्यर्थ **कर्मयोग्या इति** के कर्मयोग्या पुद्गला इत्याशङ्कायां ते अधुनोच्यन्त इत्यर्थ । **समानेति,** सजातीयाना पुद्गलानामयमेको वर्गोऽयमपरो वर्ग इत्येवं निरूपणाभिकया बुद्ध्या तीर्थकरेण व्यवस्थापिताना पुद्गलाना समूहा वर्गणा । **कुचिकर्णेति ।** भरतक्षेत्रेऽस्मिन् प्रभूतगोमण्डलाधिपति कुचिकर्णो नाम कश्चिद्गृहपतिरासीत्, स तासा गवामतिबहुत्वात् सहस्रादिसंख्यापरिमिताना पृथक् पृथक् अनुपालनार्थं प्रभूतान् गोपालांश्चक्रे ते तासु परस्परं मिलितासु गोष्वात्मीया आत्मीया सम्यगजानन्त सन्तो नित्यं कलहमकार्षु , तांश्च तथाऽन्योन्यं विवदमानानुपलभ्यासौ तेषामसमोहार्थं कलहव्यवच्छित्तये कृष्णशुक्लरक्तकर्बुरादिभेदभिन्नानां गवां प्रतिगोपाल सजातीयगोसमुदायरूपा भिन्ना भिन्ना वर्गणा व्यवस्थापितवान् तथा गोमण्डलप्रभुकल्पस्तीर्थकरो गोपतुल्येभ्य स्वशिष्येभ्यो गोसमूहसमान पुद्गलास्तिकायं तदसमोहार्थं परमाण्वादिवर्गणादिविभागेन निरूपितवानिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकौ विज्ञेयौ । ता एव वर्गणा आह–**परमाणुवर्गणेति,**

१ सि क अग्रहणवर्गणा इत्यधिक दृश्यते ।

शादि सङ्ख्येयप्रदेशवर्गणा', अनन्तप्रदेशवर्गणा अपि काश्चिद्ग्रहणयोग्या' काश्चिदग्रहणयोग्या., ग्रहणयोग्यायोग्यत्वञ्चातिस्थूलसूक्ष्मत्वात्, मृदे इव परमाणुशर्कराणा [अयोग्यत्वात्] योग्यत्वाच मध्यमपरिमाणानाम्, तत्र या ग्रहणयोग्या पुद्गलतो वर्गणातश्च मानेन सिद्धानामनन्ततमो भाग , अभव्यसिद्धानामनन्तगुण , एव तावदौदारिकयोग्यस्य जघन्यस्य निधि', तदुपर्येकपरमाणौ प्रक्षिप्ते द्वितीयाऽप्यौदारिकयोग्या, एवमेकैकवृद्धावदनन्तानन्तानि स्थानान्यौदारिकाकारत्वेन ग्रहणयोग्यानि, जघन्यादुत्कर्षस्यानमसङ्ख्येयगुणम्, यस्मात् परम्परोपनिधया प्रथमस्थानादारभ्यानन्तस्थानेषु[ग]तेषु द्विगुणता भवति तस्मादसङ्ख्येयगुण सङ्ख्येयगुण वा, अनन्तरोपनिधया तु रूपाधिकमेव, तस्मिन्नुत्कृष्टौदारिकयोग्यद्रव्ये रूपे प्रक्षिप्ते जघन्य वैक्रियशरीरस्याग्रहणयोग्यम्, एव रूपाधिकवृद्धा तान्यप्यनन्तानन्तानि स्थानानि पूर्ववत्, जघन्यादुत्कृष्टमसङ्ख्येयगुणम्, को गुणकारः? श्रेण्यसङ्ख्यतमभाग , तेषामग्रहणानामुपरि वैक्रियस्य जघन्य ग्रहणयोग्यम्, तान्यपि स्थानानि पूर्ववदनन्तानन्तानि, पुनराहारकाग्रहण[योग्या]नि, तथा तदुपरि तद्ग्रहणयोग्यानि तथैव, औदारिकशरीरयोग्येभ्यो वैक्रियशरीरयोग्यान्यसङ्ख्येयगुणानि, ततोऽसङ्ख्येयगुणान्याहारकयोग्यानि तावदसङ्ख्येयगुणानि ग्रहणाग्रहणानि, पूर्वस्मात् पूर्वस्मात्तदुपर्याहारकोत्कृष्टे रूपे प्रक्षिप्ते जघन्यमग्रहण तैजसस्य, जघन्यादुत्कृष्टमनन्तगुणम्, को गुणकार ? अभव्येभ्योऽनन्तगुण , सिद्धानामनन्ततमभाग , तदुपरि रूपाधिके तैजसशरीरयोग्य जघन्यादुत्कृष्टमनन्तगुणम्, को गुणकार ? सिद्धानामनन्ततमभाग , अभव्येभ्योऽनन्तगुण , अनेन विधिनोत्तरेषा

समस्तलोकाकाशप्रदेशवर्तिनामेकैकपरमाणूनां समुदाय सजातीयत्वादेका परमाणुवर्गणा तत समस्तलोकवर्त्तिनां द्विप्रदेशिकस्कन्धानां द्वितीया वर्गणा, तत त्रिप्रदेशिकानां समस्तानामपि स्कन्धाना तृतीया वर्गणा, एवमेकैकपरमाणुवृद्धा संख्येयप्रदेशिकानां स्कन्धानां सङ्ख्याता वर्गणा , असङ्ख्यातप्रदेशिकानां स्कन्धानामेकैकपरमाणुवृद्धानामसङ्ख्येया वर्गणा अनन्तपरमाणुनिष्पन्नस्कन्धानामनन्ता वर्गणा , अनन्तानन्तप्रादेशिकाना स्कन्धानामनन्तानन्तवर्गणा , सर्वा अप्येता अल्पपरमाणुमयत्वेन स्थूलपरिमाणतया च स्वभावाज्जीवानां ग्रहे न समागच्छन्तीत्यग्रहणवर्गणा एता सर्वा अभ्युच्यन्त इति भाव । तत्र ग्रहणयोग्यायोग्यत्वे हेतुमाह-**ग्रहणयोग्येति,** मृद परमाणुशर्करा इव या अतिस्थूला अतिसूक्ष्माश्च ता ग्रहणायोग्या , मध्यमपरिमाणाश्च ग्रहणयोग्या इति भाव । **परमाण्विति** परमाणुरतिसूक्ष्मत्वात् शर्करा चातिस्थूलत्वादयोग्या इति भाव , **तत्रेति,** औदारिकशरीरादेरग्रहणयोग्या उपयुक्ता सर्वा समतिक्रम्याभव्यानन्तगुणं सिद्धानन्तभागवर्तिभि परमाणुभिर्निष्पन्नै स्कन्धैरारब्धा ग्रहणप्रायोग्या जघन्यौदारिकवर्गणा भवन्तीति तथा स्कन्धानामपि तदेव मानमिति भाव । **अभव्यसिद्धानामिति,** भव्यत्वेन सिद्धा ये न भवन्ति तेऽभव्यसिद्धास्तेषामित्यर्थ । पुद्गलद्रव्याणा हि यथा यथा प्रभूतपरमाणुनिचय सम्पद्यते तथा तथा सूक्ष्मसूक्ष्मतर परिणाम सञ्जायते, तत्रौदारिकाग्रहणवर्गणा , औदारिकग्रहणवर्गणा , अग्रहणवर्गणा , वैक्रियग्रहणवर्गणा , अग्रहणवर्गणा , आहारकवर्गणा , अग्रहणवर्गणा , तैजसग्रहणवर्गणा अग्रहणवर्गणा , भाषावर्गणा , अग्रहणवर्गणा , आनपानवर्गणा , अग्रहणवर्गणा , मनोवर्गणा , अग्रहणवर्गणा , कार्मणग्रहणवर्गणा इत्येवमौदारिकाद्या कार्मणग्रहणवर्गणान्ता वर्गणा पूर्वपूर्वस्मादुत्तरोत्तरा सूक्ष्मा विज्ञेया । तत्रौदारिकस्य ग्रहणयोग्याज्जघन्यादधोगता वर्गणा स्वल्पपरमाणुनिष्पन्नत्वात् स्थूलपरिणामत्वाच्च तस्याग्रहणप्रायोग्या , औदारिकग्रहणयोग्योत्कृष्टादुपरितनी या वर्गणा प्रभूतपरमाणुनिष्पन्नत्वात् सूक्ष्मपरिणामाच्च तस्याग्रहणयोग्या , एव वैक्रियादीनामपि विज्ञेया । **अनन्तानन्तानीति,** अनन्ते राशौ भूयोऽनन्तपुद्गलप्रक्षेपेऽनन्तानन्त इति प्रोच्यते । औदारिकजघन्यस्थानात्तस्यैवोत्कृष्टस्थानस्यासङ्ख्येयगुणत्वमुपपादयति-**यस्मादिति,** परम्परया व्यवधानेन मध्ये कियन्ति स्थानानि मुक्त्वा तत ऊर्ध्वमुपनिधा-मार्गण विचारण परम्परोपनिधा

---

१ सि क °सूक्ष्मायोग्यत्वात्। २ सि क स्वेदोरव। ३ क श्रेण्यसङ्ख्यमल्पतम०।

(तत्प्रयुक्त इति) तत्प्रयुक्तो व्रीहि , कस्मात् ? पृथिव्येव न भूतो व्रीहि , पृथिव्येवोदकमेव वायुरेव वाऽऽकाशमेव वा तत्प्रयुक्तत्वादादिकरत्वादादित्योदयादित्वनवदिति, अत्रोच्यते को वा ब्रवीति पृथिवी न भूत उदकादिश्च व्रीहिरिति, तत्प्रयुक्तत्वाद्व्रीह्यादि वा पृथिव्यादि न भूतमिति, तत्प्रयुक्तत्वा द्व्रीहिरपि पृथिव्यबाद्याकाशादि भवति, पृथिव्युदकवाय्वाद्याकाशाद्यपि च व्रीहिमापाद्य तन्त्वादि भवति, तत्कृताहारोऽपि पृथिव्यादि व्रीह्यादि, पृथिव्याद्यपि तत्कृताहार –तत्कृताहारशरीरेन्द्रियबुद्ध्यादि–तत्कृतमनुष्यतिर्यङ्नारकदेवादि च तत्कृताहारव्रीह्यादि, पृथिव्यादि च तत्कृताहारशरीरेन्द्रियबुद्धिमनुष्यादि सर्वं परस्परत सर्वात्मक भवति तत्प्रयुक्तत्वात् तथाऽभिव्यक्तेस्तदादिकरत्वादिहेतुभि , कियद्वोदाह्रियते, न्यायस्यास्य व्यापित्वात् सर्वं तदुदाहरणमेव दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थश्चाह–इतश्चेतश्चेति यदि व्रीहितो व्रीहेरादिकरत्वमथ पृथिव्यादित पृथिव्यादेरादिकरत्वमिति तान्येवोदाहरणानि, एव तत्कृताहारशरीरेन्द्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम्, सर्वस्यैकैकस्य सर्वात्मकत्वात्तत आह–तदात्मकत्वात्तदव्यतिरिक्तत्वात्तत्तदेवेति तस्य तस्य प्रकारस्य हेतुत्व दृष्टान्तत्वञ्चेति ।

एव दृष्टान्तभूत प्रस्तुत न्यायप्रसाधित सर्वसर्वात्मकत्ववाद प्रपञ्चयित्वा दार्ष्टान्तिक पुरुषकर्मवादमीश्वरकारणनिराकरणायाह—

पुरुषकर्मत्वस्यैवमेव, पुरुष कर्त्ता कर्मयोग्याना पुद्गलाना कर्मत्वेनादिकर , तथाविधोपयोगगते ।

पुरुषकर्मत्वस्यैवमेवेत्यादि, पुरुष कर्त्ता कर्मयोग्याना पुद्गलाना कर्मत्वेनादिकर, कर्मयोग्या पुद्गला उच्यन्ते–समानजातीयानामेकशो बुद्ध्याऽवस्थापिताना पिण्डो वर्गणा, कुचिकर्णकामीरसवर्णगोपिण्डवत्, परमाणुवर्गणा, [1]अग्रहणवर्गणा –द्विप्रदेशवर्गणा एव दशप्रदे-

पृथिव्येव न भूत इति । पृथिव्याद्यपि तथा तथा भवतीत्याह–**को वा ब्रवीतीति,** पृथिवी व्रीहिर्न भूत , उदकादिर्व्रीहिर्न भूत इति को वा ब्रवीतीति योजना व्रीहि पृथिव्यादि भवति तत्प्रयुक्तत्वात् पृथिव्यादिरपि व्रीह्यादिर्भवति तत्प्रयुक्तत्वादेवेत्यन्योन्यभवनमाह–**तत्प्रयुक्तत्वादिति ।** **तत्कृतेति** व्रीह्यादिकृतेत्यर्थ , एव च तत्प्रयुक्तत्वतथाभिव्यक्तितदादिकरत्वादिहेतुभि सर्वं सर्वात्मकं भवतीत्युपसहरति–**तत्प्रयुक्तत्वादिति ।** तत्तद्रूपत्वे हेतुमाह–**तदात्मकत्वादिति** पृथिव्यादेर्व्रीह्याद्यात्मकत्वाद्व्रीह्याद्यव्यतिरिक्तत्वात् व्रीह्यादिरेवेत्यर्थ , अथ दार्ष्टान्तिक पुरुषकर्मवादमुत्थापयति–**पुरुषेति,** पुरुषो हि कर्त्ता कर्मपुद्गलान् गृहीत्वा कर्मत्वेनाभिव्यञ्जयति, अतोऽसौ कर्मत्वेनाभिव्यञ्जनादादिकर , पुरुषस्य बन्धनयोग्यपरिणामापन्नपुद्गलद्रव्यग्रहणपरिणतकृतप्रयोगपरिणामापत्तेरित्यर्थ , एव पुरुषोऽप्यादिकर , कर्मपरिणामयोग्यपुद्गलान् कर्मत्वेन परिणमयति तस्मात्तेषां प्रयोक्तृत्वात् योयस्य प्रयोक्ता स तस्य कर्त्तेत्यादिकर स इति भाव । तत्र हेतुमाह–**तथाविधेति,** बन्धनयोग्यपरिणामापन्नपुद्गलद्रव्यग्रहणपरिणतिकृतप्रयोगपरिणामापत्ते पुरुषस्येत्यर्थ , **कर्मयोग्या इति** के कर्मयोग्या पुद्गला इत्याशङ्कायां ते अधुनोच्यन्त इत्यर्थ । **समानेति,** सजातीयानां पुद्गलानामयमेको वर्गोऽयमपरो वर्ग इत्येव निरूपणात्मिकया बुद्ध्या तीर्थकरेण व्यवस्थापितानां पुद्गलानां समूहो वर्गणा । **कुचिकर्णकेति ।** भरतक्षेत्रेऽस्मिन् प्रभूतगोमण्डलाधिपति कुचिकर्णको नाम कश्चिद्गृहपतिरासीत्, स तासां गवामतिबहुत्वात् सहस्रादिसंख्यापरिमितानां पृथक् पृथक् अनुपालनार्थं प्रभूतान् गोपालांश्चक्रे, ते तासु परस्परं मिलितासु गोष्वा मीया आ मीया सम्यगजानन्त सन्तो नित्यं कलहमकार्षु , तांश्च तथाऽन्योन्य विवदमानानुपलभ्यासौ तेषामसंमोहाय कलहव्यवच्छित्तये कृष्णशुक्लरक्तकर्बुरादिभेदभिन्नानां गवां प्रतिगोपाल सजातीयगोसमुदायरूपा भिन्ना भिन्ना वर्गणा व्यवस्थापितवान् तथा गामण्डलप्रभुकल्पस्तीर्थकरो गोपतुल्येभ्य स्वशिष्येभ्यो गोसमूहसमान पुद्गलास्तिकाय तदसंमोहार्थं परमाण्वादिवर्गणादिविभागेन निरूपितवानिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकौ विज्ञेयौ । ता एव वर्गणा आह–**परमाणुवर्गणेति,**

[1] सि क अग्रहणवर्गणा इत्यधिक दृश्यते ।

। अथैव नेष्यते—यथा मयोक्तं कर्मकर्मिणोरन्यो-ान्ये प्रकृत्यादेर्वा कुतश्चित् ससारवैचित्र्य स्यादितीन शुभाशुभेन, ततश्च तत्फलभूते शरीरेन्द्रियस्थान-मुक्तो, वा बध्येत, तत एव तद्वत् । स्यामत मुक्ता-स्थानादिति, तदपि नोपपद्यते प्रकृतीश्वरादिसृष्टिवशादेव त, अमूर्तत्वादाकाशवत्, आकाश वा बध्येत युज्येत अनिष्टश्चैवमादिभव[त्व] इति ।

ास्ते मुक्तानामपि तनुकरणानि भुवनानि च पि सर्वेषा कुर्यात्तत एव तद्वत्, मध्ये वा न श्चैतत्, अस्मात् कर्मैक्यात् सर्वसर्गात्मकत्वात् तस्माददृष्टादितः सृष्टिरिति वादान्तरपरिकल्पित सम्भूयकारित्वाचेतनत्वस्थित्वाप्रवृत्तीनामपक्ष-

तावदित्थमदृष्टाख्यकर्मत्वापन्नसर्वपुरुषेश्वरत्वमुक्तम्, रत्वमिच्छसि ततोऽपि त्वदनुवृत्त्याऽभ्युपगतेऽप्यदृ-ीश्वरस्ततस्ते मुक्तानामप्यभूततथाविधहेतुकर्मणा , सर्गादिवत्, तथा प्रलयकालेऽपि सर्वेषा कुर्यात् ळयकालवत्, अनिष्टश्चैतत्, अस्माद्यानिष्टात् कर्मा-र चेत्यादि, कर्मात्मैक्यसर्वेश्वरत्वभ्यामणुत एव—सृष्टि पृथगणुभ्योऽदृष्टचोदितेभ्यो वा सृष्टिरिति

ेति निरुक्तिभेद । अथान्योऽन्यादिकरत्वं कर्मकर्मिणोरनभ्यु रसम्भवमाचष्टे—अथैवमिति । अथ कर्मात्मकपुरुषानभ्यु तिरिति, पूर्वं जीवस्य बन्धमोक्षानुपपत्तिरुक्ता, अधुनेश्वरो । अभूतेति, ससारित्वहेतुभूतानि कर्माणि येषां न भूतानि ानि, यदि प्रलयकाले न सृजति, तर्हि मध्यकालेऽपि न ीति । तस्मात् कर्मैव समध तदात्मा जीवोऽपीति सर्वेश्वरत्वा-ाग आवश्यक इत्याह—कर्मात्मैक्येति । एवञ्च तनुकरणा-न द्वितीयाभावात् केन सह भाव , अचेतनत्वमपि नास्ति तेषाम् ऽ स्थित्वाप्रवृत्तिरपि परमाण्वात्मनो परस्परग्रहणपरिणमनादिषु

क तत्त्वाद्यादि० । ४ मि क °मप्यभूततथाविधहेतुनाक

माषाप्राणापानमनःकर्मयोग्यानामग्रहणान्तरिताना ग्राह्याणामुत्तरोत्तरानन्तगुण[त्व]मानेयम्, अन्त्य स्तु ग्राह्याणां जघन्यादुत्कृष्टो विशेषाधिकः सर्वत्र, को विशेषः ? तस्यैवानन्तभागः, अग्राह्याणान्तु जघन्यादुत्कृष्टोऽनन्तगुणः, को गुणकारः ? सिद्धानामनन्ततमभागः, अभव्येभ्योऽनन्तगुणः, एवंविधे पुद्गले सर्वत्र लोकेऽवगाढनिचिते कर्मतया परिणमनयोग्यान् कायवाङ्मनःकर्मलक्षणानां त्रयाणां योगानां काययोगेन गृह्णाति, तेनैव कर्मणा शरीरतया परिणमयति, पुरुषः स्ववीर्येण योग्यानेव वाङ्मनःप्राणापानतया परिणमय्य काययोगेनैव वाङ्मनःप्राणापानतयाऽवलम्ब्य विसृजति, यथोक्तम् 'जोगेहिं तदनुरूवं परिणमयति गेण्हिऊण पंच तणू। पाउग्गे वा लयति भासाणमणत्तणे खंधे ॥' (कर्म प्र० श्लो० १७) तथा 'मनसा वाचा कायेन वाऽपि युक्तस्य वीर्यपरिणामः । जीवस्यात्मनियः खलु स योगसंज्ञो जिनैर्दृष्टः ॥' (तत्त्वार्थटी० अ० ७ पृ० ७०) 'तेजोयोगाद्यद्वत्त्वादिर्घटस्य परिणामः । जीवकरणप्रयोगे वीर्यमपि तथाऽऽत्मपरिणामः ॥' ( ) इति । किं कारणं ? तथाविधोपयोगगते,—बन्धनयोग्यपरिणामापन्नपुद्गलद्रव्यग्रहणपरिणतकृतप्रयोगपरिणामापत्ते पुरुषस्य तथ, यथोक्तं 'ऊष्मगुणः सन् दीपः स्नेहं वर्त्या यथा समादत्ते । आदाय शरीरतया परिणमयति चापि तं स्नेहम् ॥ तद्वद्रागादिगुणः स्वयोगवर्त्याऽऽत्मदीप आदत्ते । स्कन्धानादाय तथा परिणमयति तांश्च कर्मतया ॥' (तत्त्वार्थटी० अ० ५ पृ० ३४३) 'स्नेहाभ्यक्तस्याङ्गे लगदेव रजो मलीभवत्यपि वा । रागद्वेषस्नेहाभ्यक्तस्य तथा लगति कर्म ॥ ( ) रूक्षयति रूष्यतो ननु यक्त्र श्लिष्यति च रज्यतः पुंसः । औदारिकोऽपि देहो भाववशात् परिणमत्येवम् ॥' (प्रज्ञा० टी० पृ० ४५५)

एवं निधेरिति ईदृशे पुद्गले सर्वो लोकोऽवगाढः आश्रित तथा निचितो व्याप्तश्च, जीवश्च यत्राकाशेऽवगाढस्तत्रैव ये कर्मयोग्याः पुद्गलास्तान् कर्मतया परिणमय्य कायस्य वाचो मनसश्च यानि कर्माणि-क्रियाविशेषाः चेष्टाविशेषाः तीव्रतीव्रतरतीव्रतमभेदास्त एव योगा उच्यन्ते तेषां मध्ये काययोगेन गृह्णाति, तेनैव च कर्मणा शरीरतया परिणमयति चेत्यर्थः । विसर्जनप्रकारमाह-पुरुष इति । कायादिकरणयोगादात्मनो वीर्यपरिणतिर्भवति, तथाविधेन वीर्येणेत्यर्थः । तत्र प्रमाणमादर्शयति-जोगेहिं इति, योगर्जघन्यमध्यमोत्कृष्टरूपैः योगानुरूपं पञ्चशरीरानुरूपं वा पुद्गलस्कन्धान् गृह्णाति, यतो हि परिणामालम्बनग्रहणसाधनं वीर्यं भवति तेन योगेन औदारिकादिशरीरप्रायोग्यान् पुद्गलान् प्रथमतो गृह्णाति, गृहीत्वा चौदारिकादिरूपतया परिणमयति तथा प्राणापानभाषामनोयोग्यान् पुद्गलान् प्रथमतो गृह्णाति गृहीत्वा च प्राणापानादिरूपतया परिणमयति, परिणमय्य च तन्निसर्गहेतुसामर्थ्यविशेषसिद्धये तान् पुद्गलस्कन्धानालम्बते, ततस्तदवष्टम्भतो जातसामर्थ्यविशेषः सन् विसृजतीत्यर्थः । उक्तार्थमेव कारिकान्तरे योगलक्षणप्रदर्शकं दर्शयति-मनसा वाचेति, अस्य श्लोकस्य मूलभूता गाथा स्थानाङ्गस्य तृतीयस्थानटीकायामुद्धतेत्थं दृश्यते- मणसा वयसा कायेण वा वि जुत्तस्स वीरियपरिणामो । जीवस्स अप्पणिज्जो सजोगसंज्ञो जिणक्खाओ' ॥ तथा तेजोयोगादित्यपि तत्रैव- तेओ जोगेण जहा रत्ताई घडस्स परिणामो । जीवकरणप्पओगे वीरियमवियप्पपरिणामो ॥ इति । सोऽयं वीर्यपरिणामो जीवस्यैवेत्यादर्शयति-तेजोयोगादिति, यथा घटस्याग्निसंयोगाद्रक्तत्वादिपरिणतिर्यथा घटस्यैव तथा जीवस्य कायादिकरणयोगाद्वीर्यपरिणतिरात्मन एव प्रादुर्भवति न द्रव्यान्तरस्येति भावः । अत्र हेतुमाह-तथाविधेति, यथा च दीपः ऊष्मगुणयोगाद्वर्त्या स्नेहस्कन्धानादायार्चीरूपेण परिणमयति तथा रागादिगुणयोगात् कायादियोगवर्त्यात्मदीपः स्कन्धानादाय कर्मतया परिणमनमापादयतीत्यर्थकं कारिकाद्वयमाह-ऊष्मगुण इति । यथा च स्नेहाभ्यक्ते वपुषि जलार्द्रवाससि वा परागो लगति मलीभवति च तथा रागादिस्नेहाभ्यक्तस्यात्मनः कार्मणशरीरपरिणामोऽपूर्वकर्मग्रहणे योग्यतामास्कन्दतीत्यर्थप्रदर्शिका कारि

१ सि क ॰मध्यातयोग्यान् । २ सि क ॰मनसा । ३ जीवप्रयोगजनित इति पाठान्तरम् । ४ सि क भवति । ५ सि क दृश्यते तनु॰ । ६ सि क वनुमा॰ । ७ सि क ॰मयतिदृष्टोऽपम् ।

तस्मादात्मा करणयुक्तः कर्मत्वेनादिकरः, तदपि च कर्म आदिकरम्, बाह्यमपि घटादिकं सर्वमादिकरम् ।

(**तस्मादिति**) तस्मादात्मा करणयुक्तः कर्मत्वेनादिकरः, पूर्ववत् प्रयोजनपरमार्थत्वात् भवितृत्वस्य, किमात्मैवाऽऽदिकरः ? नेत्युच्यते तदपि च कर्माऽऽदिकरम्— तदपि च ज्ञानावरणादिकर्मग्रहणयोग्यमौदारिकादिशरीरभेदादिविपाकं पुद्गलम्, किं भवति ? नरनरकदेवतिर्यग्गतिसङ्घट्टभवनवास्यादिनैकप्रभेदसर्वात्मशरीराणां तत्सम्बद्धात्मना वाऽऽदिकरं भवति, यथोक्तं 'जीवपरिणामहेउं कम्मत्ता पोग्गला परिणमंति । पोग्गलकम्मणिमित्तं जीवोवि तहेव परिणमइ' ॥ [प्रज्ञा-टी पृष्ठ. ४५५] इति, न केवलमाध्यात्मिकमेवादिकरम्, किं तर्हि ? बाह्यमपि घटादिकं सर्वमादिकरम् ।

विपर्ययेणापि भावयितुकाम आह—

यथा चात्माऽकर्मणा कर्मत्वेनादिकरस्तथा प्राक् पश्चादपि कर्माऽऽदिकरम्, तदादित्वादात्मनः तथाऽभिव्यक्तेस्तत्प्रयुक्तत्वाच्च, आदित्योदयादित्ववत् । तत्प्रयुक्तं कर्म, आत्मैव न कर्मभूतं, आदित्योदयादित्ववदित्यत्रोच्यते, को वा ब्रवीति न कर्मभूतोऽसौ, कर्माणि चात्मभूतानि नेति, आत्मापि कर्म भवति, कर्माप्यात्मा भवति तथाविधोपयोगगतेस्तत्प्रयुक्तत्वादित्यादिभिर्हेतुभिः, तस्मात् सर्वसर्वात्मकत्वात् कोऽन्य ईश्वरः, का वाऽन्या प्रकृतिरिति ।

यथा चात्माऽकर्मणामित्यादि पूर्ववत् सचोद्यपरिहारं गतार्थम् यावत् को वा ब्रवीति न कर्मभूतोऽसौ, कर्माणि चात्मभूतानि नेति, तथाविधोपयोगगतेस्तत्प्रयुक्तत्वादिभिर्हेतुभिः, तस्मात् सर्वसर्वात्मकत्वात् कोऽन्य ईश्वरः, का वाऽन्या प्रकृतिरिति ।

इतश्चान्योन्यादिकरता कर्मकर्मिणोः, अचेतनज्ञानावरणकर्मप्रयुक्तत्वादात्मनः ।

(**इतश्चेति**) इतश्चान्योन्यादिकरता, आदिकरत्वात् कर्मकर्मिणोः सर्वसर्वात्मकतेति, कारणमाह—अचेतनज्ञानावरणेत्यादि, अचेतनानि ज्ञानदर्शनावरणवेद्यमोहायुर्नामगोत्रान्तरायाख्यानि

कामाह-**स्नेहाभ्यक्तस्येति । तस्मादिति**, तथाविधोपयोगप्राप्ते कायवाङ्मनःकर्मयोगात् पुद्गलानां कर्मत्वेनादिकर इत्यर्थः । तस्यैव कर्तृत्वमित्याह-**पूर्ववदिति**, यो हि प्रयोजयति परमार्थतः स कर्ता भविता, भूकृञो समधात्वर्थत्वात्, न प्रयोज्यः कर्ता भविता भवति, य आदिकरः स कर्ता यश्च कर्ता स भवतीति भावः । कर्मणोऽप्यादिकरत्वमाह-**किमात्मैवेति । ज्ञानेति**, ज्ञानावरणादिकर्मग्रहणयोग्यं पुद्गलमत्र कर्मपदेन ग्राह्यम्, यत् औदारिकवैक्रियादिशरीराऽऽनपानादिरूपेण भवतीति भावः । तत् केषामादिकरमित्यत्राह-**नरनारकेति** नरादिगतीनां सङ्घट्टो येषु भवनवास्याद्यनेकप्रभेदसर्वात्मशरीरेषु तेषां तथाविधशरीराणां तदैक्यतया तत्सम्बद्धात्मना वाऽऽदिकरमित्यर्थः । जीवकर्मणोरन्योन्यादिकरत्वे प्रमाणं दर्शयति-**जीवपरिणामहेउ इति** । न केवलमाध्यात्मिका एव कर्मपुद्गला आदिकराः, अपि तु बाह्यमपि सर्वमित्याह-**न केवलमिति** । आत्मकर्मणोरन्योन्यादिकरत्वं साधयति-**यथा चेति**, तदेव कर्मैवादिर्यस्याऽसावात्मा तद्भावात्तदादित्वादात्मनः, कर्मणैव हि आत्मा भवति, अन्यथा तस्याभिव्यक्तिर्नैव स्यात्, उदयस्याभावे आदित्यस्यानभिव्यक्तेरुदय एवादित्यस्य यथाऽऽदिकरस्तथाऽऽत्मनोऽपि कर्म, एवमपि आत्मप्रयुक्तमेव कर्म प्रसक्तं नात्मा कर्मरूप इति कथं सर्वं सर्वात्मकमित्याशङ्कते-**तत्प्रयुक्तं कर्मेति** । कर्मात्मनोरुभयोरप्यन्योऽन्यरूपतामाह-**को वा ब्रवीतीति** । पुनरन्योऽन्यादिकरत्वं साधयति-**इतश्चेति** ।

---

१ सि क घटादिकरं सर्वादि० । २ सि क °न्योऽन्यादिकारितादिकरत्वात् । ३ सि क °त्यादि, अचेतनानभि ज्ञानावरणेत्यादि० ।

सप्रभेदानि कर्माणि पुद्गलात्मकानि उदीर्णान्यप्यात्मनोऽक्षरानन्ततमभागमुपयोगस्वाभाव्यान्नावृण्वन्ति शेषं केषाञ्चिदावृण्वन्ति एकेन्द्रियनिगोदसूक्ष्मापर्याप्तकादीनाम्, क्रमेण क्षयोपशमवैचित्र्यात् । 'सव्वजीवाण पि य णं अक्खरस्स अणंततमो भागो णिच्चुग्घाडिओ तंपि जइ आवरिज्जेज्जा तेण जीवो अजीवत्तं पावेज्ज, सुट्ठु वि मेहसमुदये होइ पभा चंदसूराणं' (नंदी० सू० ४२) तथा 'स्वल्पं रजो हि कलुषञ्च नभः करोति राहुर्गृणोति शशिनं बलवांश्च सोमः । पङ्कं विनाशयति वारिगुणावकृष्टिं दोषा मुहूर्त्तरभसा बलवान् स्वभावः ॥' (   ) इति, तस्मात् कर्मकर्मिणोरन्योन्यादिकरत्वम्, केवलिनस्तु विगतसर्वावरणविघ्नमोहत्वाद्यद्यप्युपयोगावरणाभावात्तथाविधोपयोगगतिरसिद्धा तथापि वेद्यायुर्नामगोत्रकर्मचतुष्कतत्प्रयुक्तत्वादिहेतुसद्भावादन्योन्यादिकरत्वं सिद्धम्, सिद्धौ चाति कर्मनिर्मुक्ताव्याबाधपारिणामिकपरमसुखक्षायिकसम्यक्त्वज्ञानदर्शनवीर्यलब्ध्यादीनाञ्चादिकरत्वम् ।

नन्वात्मपुद्गलैक्यापत्तिवचनादेव वा भेदप्रतीतेः स्ववचनविरोध इत्येतन्न, पालनपूरणपुरुषत्वात्, निरुक्तिभेदेऽप्यर्थैक्यात् । अथैवं नेष्यते ततो नैवात्मा बध्येत कर्मणा, ततश्च तत्फलभूतैः शुभाशुभैर्न युज्येत, विमुक्तत्वात्, मुक्तवत्, मुक्तो वा बध्येत, तत एव तद्वत् ।

(नन्विति) नन्वात्मपुद्गलैक्यापत्तिवचनादेव वा भेदप्रतीतेः स्ववचनविरोध इत्येतन्न, कस्मात् ? पालनपूरणपुरुषत्वात्, 'पॄ पालनपूरणयोः' [पूरयति] पालयति सुखदुःखादिविपाकास्तान् पुद्गलानात्मभावेनेति, पाल्यते वैस्तथाविधोपभोगगत्येति वा पुरुषः पूरयति तान् तैः पूर्यत इति पुरुषः, पुमांस गिलति पुमा वा गिल्यत इति पुद्गलः पूरणाद्गलनाद्वा पुद्गल इति निरुक्तिभेदेऽप्यर्थैक्यात् [पुरुषः]

तथार्थे प्रमाणमादर्शयति-सव्वजीवाण इति, ससारिणां पृथिवीकायादीनां सर्वेषां सर्वजीवपदेन परिग्रहः, अपि सम्भावनायां, णमिति वाक्यालङ्कारे अक्षरस्य सामान्यविशेषरूपावबोधस्यानन्ततमभागः नित्योद्घाटः सर्वदा निरावरणः, सकलत्रैलोक्यान्तर्वर्तिनोऽपि हि पुद्गलाः कर्मतया परिणताः सन्तोऽपि न समावरीतुं समर्था एकस्यात्मनः सर्वात्मनाऽवबोधम्, स त्ववबोधलेशः स्फुरत्येव कियानपि सर्वदा, यदि च ते पुद्गलाः सर्वात्मना तमप्यावृणुयुः ततो निर्जीवत्वं स्यादात्मनः तस्मात् सा निरावरणा सर्वजघन्योपयोगमात्रा प्रथमसमये सूक्ष्मनिगोदापर्याप्तानामेव भवति, यथा च नितान्तघनपटलपिहितेऽपि सवितृमण्डले ज्योतिर्लेशः कियानपि चकास्त्येव, न सर्वथैव प्रणश्यति, तद्वदिति भावः । स्वभावादेव सोऽवबोधलेशः निरावरणः समस्तीत्यत्र स्वभावस्य बलवत्त्वप्रकाशिकां लोकोक्तिमाह-स्वल्पं रज इति । स्तोकमपि रजो गगनं मलिनयति राहुश्चन्द्रमसं निगिरति पूर्णचन्द्रमाः शारदं सलिलं निष्कर्दमं विधत्ते, रात्रिश्च वारिशैत्यमधो नयति, सर्वेनात्र स्वभाव एव वस्तूनां निबन्धनम्, तस्माद्बलवान् स्वभावो न पर्यनुयोज्य इति भावः । तदेवं कर्माप्यादिकरमिति जीवकर्मणोरन्योऽन्यादिकरत्वं सिद्धमित्याह-तस्मादिति । केवली कथमादिकरः, आवरणादिकर्मक्षयात्तथाविधोपयोगगतेस्तत्राभावादित्याशङ्कायामाह-केवलिनस्त्विति, घातिकर्मणां क्षयेऽपि अघातिकर्मणां सद्भावात् तथाविधोपयोगगतिरस्ति तथाऽचेतनवेद्यादिकर्मप्रयुक्तत्वमपि केवलिनोऽस्तीत्यादिकरः सोऽपीति भावः । सिद्धस्याप्यादिकरत्वमाह-सिद्धौ चेति कर्माभावेऽपि सुखसम्यक्त्वज्ञानदर्शनादीनां सिद्ध आदिकर इति भावः । नन्वात्मापि कर्म भवति, कर्माप्यात्मा भवतीति आत्मपुद्गलयोरैक्यापत्तिवचनादेव तयोर्भेदः सिद्धः, भिन्नयोर्ह्येकताऽऽपद्यते न निष्कस्य स्वत एवैकत्वेनापत्त्यसम्भवात् एवञ्च तयोर्भेदे सिद्धे ऐक्यवचनं व्याहन्यते, न हि घटपटयोर्भिन्नयोरेकताऽऽपद्यत इत्याशङ्कते-नन्विति, पुरुषपुद्गलशब्दयोरेकार्थत्वात् शक्रपुरन्दरादिशब्दवच्छब्दभेद एव, न त्वस्त्यर्थभेद इति समाधत्ते पालनेति, पालयतीत्यादिव्युत्पत्त्याऽऽत्मभावेन पुद्गलानां पालनं पुरुषः, पाल्यत इत्यादिव्युत्पत्त्या पुद्गले पालनीयत्वं च लभ्यते पूरयतीत्यादिव्युत्पत्त्या पुरुषपूरकत्वं पुद्गले पूर्यत्वञ्च । पुद्गलशब्दव्युत्पत्तिमाह-पुमांसमिति, गॄ निगरणे, मिथ्यादर्शनादिहेतुवर्त्तिनं पुरुषं ग्रसति वेष्टयतीति गिरणार्थः, पुरुषेणाऽऽदानार्थं पुरुषेणाऽऽदीयन्ते कषाययोगभाजा कर्म-

पुद्गलश दयोरिन्द्रशन[शब्द]वदेकार्थत्वाददोषः । अथैन नेष्यते—यथा मयोक्त कर्मकर्मिणोरन्योन्यादिकरत्व यदि न स्यात्, ईश्वरवशात् स्वभावादे प्रकृत्यादेर्वा कुतश्चित् ससारवैचित्र्य स्यादितीष्यते ततो नैवात्मा वध्येत कर्मणा—ससारबीजभूतेन शुभाशुभेन, ततश्च तत्फलभूतै· शरीरेन्द्रियस्थानविषयैः शुभाशुभैर्न युज्येत, निष्कर्मत्वान्मुक्तवत्, मुक्तो, वा वध्येत, तत एव तद्वत् । स्यान्मत मुक्तामुक्तविकल्पसम्भव एव परमार्थत , सृष्टिवशव्यवस्थानादिति, तदपि नोपपद्यते प्रकृतीश्वरादिसृष्टिवशादेव न वध्येत तनुकरणादिभि., न युज्येत भुवनेन च, अमूर्तत्वादाकाशवत्, आकाश वा वध्येत युज्येत तदतत्त्वादिभि·, तत एव त्वदभिमतपुरुष इव, अनिष्टञ्चैवमादिभव[त्व] इति ।

किञ्चान्यत्—

यदि त्वदृष्टाभावेऽप्यसावीश्वर· ततस्ते मुक्तानामपि तनुकरणानि भुवनानि च कुर्यात्, ईश्वरत्वात् सर्गादिवत्, प्रलयकालेऽपि सर्वेषा कुर्यात्तत एव तद्वत्, मध्ये वा न कुर्यात्, ईश्वरत्वात् प्रलयकालवत्, अनिष्टञ्चैतत्, अस्मात् कर्मैक्यात् सर्वसर्वात्मकत्वात् सर्वेश्वरता, अत एव चाणुत एव सुखादय , तस्माददृष्टादित· सृष्टिरिति वादान्तरपरिकल्पित त्यक्त्वाऽसदभ्युपगमोऽवश्यम्भावी, तस्मात् सम्भूयकारित्वाचेतनत्वस्थित्वाप्रवृत्तीनामपक्षधर्मता, एकत्वात् ।

यदि त्वदृष्टाभावेऽपीत्यादि, मया तावदित्थमदृष्टाख्यकर्मत्वापन्नसर्वपुरुषेश्वरत्वमुक्तम्, तस्य तस्य तत्त्वैस्यादिकरत्वात्, तन्न चेदित्थमादिकरत्वमिच्छसि ततोऽपि त्वदनुवृत्त्याऽभ्युपगतेऽप्यदृष्टाख्यकर्माभावेऽपि मया दोष उच्यते—असावीश्वरस्ततस्ते मुक्तानामप्यभूततथाविधहेतुकर्मणा तनुकरणानि भुवनानि चासौ कुर्यात्, ईश्वरत्वात्, सर्गादिवत्, तथा प्रलयकालेऽपि सर्वेषा कुर्यात् तत एव तद्वत्, मध्ये वा न कुर्यात्, ईश्वरत्वात्, प्रलयकालवत्, अनिष्टञ्चैतत्, अस्माच्चानिष्टात् कर्मात्मैक्यात् सर्वसर्वात्मकत्वात् सर्वेश्वरता, अत एव चेत्यादि, कर्मात्मैक्यसर्वेश्वरत्वभ्यामणुत एव—कर्मत एव सुखादयः, तस्माददृष्टात् सृष्टि प्रधानात् सृष्टि· पृथगणुभ्योऽदृष्टचोदितेभ्यो वा सृष्टिरिति

तयेति पुद्गला पूरणाद्गलनाच, सहन्यमानत्वात्, विसंहतिमत्त्वाचेति निरुक्तिभेद । अयान्योऽन्यादिकरत्वं कर्मकर्मिणोरनभ्युपगम्येश्वरादित ससारवैचित्र्याभ्युपगमे कर्मतयप्र्यां बन्धमोक्षयोरसम्भवमाचष्टे—अथैवमिति । अथ कर्मात्मकपुरुषानभ्युपगमेनेश्वरस्य सृष्टिसामर्थ्येऽभ्युपगम्यमाने दोषमादर्शयति—यदि त्विति, पूर्वं जीवस्य बन्धमोक्षानुपपत्तिरुक्ता, अधुनेश्वरो मुक्तानामपि ससारित्वं संसारिणां मुक्तत्व कुर्यादित्युच्यत इति भेद । अभूतेति, ससारित्वहेतुभूतानि कर्माणि येषा न भूतानि तेषामित्यर्थ । अविशेषात्सृष्टिकाल इव प्रलयकालेऽपि कुतो न सृजति, यदि प्रलयकाले न सृजति, तर्हि मध्यकालेऽपि न सृजेत्, इतरानपेक्षैश्वर्यभाक्त्वात्तस्येत्याह—तथा प्रलयकालेऽपीति । तस्मात् कर्मैव समथ तदात्मा जीवोऽपीति सर्वेश्वरत्वाभ्युपगम एव युक्त इत्याह—अस्माच्चेति । अदृष्टप्रधानेश्वरवादत्याग आवश्यक इत्याह—कर्मात्मैक्येति । एवञ्च तनुकरणादीनां कर्मैक्यात् सर्वसर्वेश्वरत्वाच्च न सम्भूयकार्यकारित्व कर्मात्मैक्येन द्वितीयाभावात् येन सह भाव , अचेतनत्वमपि नास्ति तेषाम् ऐक्यादेव, पूरणपालनगलनपुद्गलनादिधर्माणा निरन्तरं प्रवृत्तेश्च न स्थित्वाप्रवृत्तिरपि परमाण्वात्मनो परस्परग्रहणपरिणमनादिषु

१ सि क भुवनेनच । २ सि क नाभिभव । ३ सि क तत्त्वाधादि० । ४ सि क °मप्यभूततथाविधहेतुनाकर्मणा । ५ सि क मणव ।

यादान्तरपरिकल्पित सत्त्वाऽसमदुक्तकर्मैकैक्यसर्वसर्वात्मक[त्व]मर्वेश्वरत्वाभ्युपगमोऽवश्यम्भावी, तस्मात्त्वयोक्तसम्भूयैककार्यकारित्वाचेतनत्वस्थित्वाप्रवृत्तीनामपक्षधर्मता, एकत्वात्, कस्य द्वितीयस्य केन सह सम्भूयैककार्यकरिता ? किं तदचेतन चेतनात् पृथग्भूत ? सततसप्रवृत्तपूरणपालनगलनपुद्गरणादिधर्मत्वाच का स्थित्वा प्रवृत्ति ? इत्यसिद्धार्थत्वाद्विशिष्टचेतनाधिष्ठितत्व तन्त्वादीना न साधयितुमलमिति, यदपि विशिष्योक्त मिथ प्रत्यनीकसम्भूयैककार्यकारित्वादिति तदसत्त्व तु पूर्वोक्तमेव, 'णिच्छयओ सव्वलहु' इत्यादिगाथया, तस्मान्नेश्वरपूर्विका सृष्टि, नित्वनेनेश्वरपूर्विकेति विज्ञेया।

एवञ्च कृत्वा कर्मकान्तवाददोषप्रकाशनमपि कृत वेदितव्यम्, असम्बद्धत्वात्तस्य, पुरुषकार निराकुर्वन्त कर्म समर्थयन्तस्त इत्थमाहु यदि प्रवर्त्तयितृत्वात् पुरुषकार कारण न कर्मापीति चेत्तत इदमनिष्ट ते प्राप्तम्, उत्कर्षार्थिपुरुषकारैकत्वात्, प्रधानमध्यमाधम भेदभिन्ना पुरुषकारा न स्यु, ततश्च तत्फलभूता सप्रभेदास्ता सिद्धयोऽसिद्धयश्च नाना जातीया न स्युरव्यतिरिक्तकारणत्वात्, तुल्यतन्तुपटवत्।

एवञ्च कृत्वेत्यादि, अनेनैका तेश्वरपूर्वक[त्व]वाददोषप्रकाशनेन कर्मैकान्तवाददोषप्रकाशन मपि कृत वेदितव्यम्, असम्बद्धत्वात्तस्य—कर्मैकान्तवादस्य, कथ पुनस्ते कर्मैकान्तवादिन आहु कथ वा ते असम्बद्ध इत्यत तत्प्रदर्शनार्थत्वात् पुरुषकार निराकुर्वन्त कर्म समर्थयन्त त इत्थमाहुरिति तदुपपत्तीर्दर्शयति यथा—यदि प्रवर्त्तयितृत्वात् पुरुष [कार] कारण स्यादिति—पुरुषकार एव कारण न कर्मापीति चेन्मन्यसे इत्येकान्त सूचयति—तत इदमनिष्ट ते प्राप्त—पुरुषकारकारणैकान्तिनस्ते प्राप्तम्, कतमदनिष्ट ? उच्यते प्रधानमध्यमाधम[भेद]भिन्ना सिद्धयोऽसिद्धयो वा नाना न स्यु, ताश्च दृष्टा, न हि दृष्टाद्गरिष्ठमन्यत् प्रमाणमस्ति, कस्मान्नाना न स्युरिति चेदुच्यते—उत्कर्षार्थिकारैकत्वात्—आत्मोत्कर्षार्थी पुरुष एव कारण न कर्मापि कारणमिति पुरुषकारकारणैकान्तवादमाशङ्कते—पुरुषकारस्यैकत्व—उत्कर्षार्थिपुरुषकारैकत्व—उत्कर्षार्थिन पुरुषस्य क्रिया-कार तस्यैकत्वात् प्रधानमध्यमाधमभेदभिन्ना - स्वाचारदुराचारविकल्पद्वयकृता लोकप्रसिद्धा पुरुषकारा न सिद्ध्यन्ति, एक एवो-

सैतत्प्रवृत्तेरित्याह—तस्मात्त्वयोक्तेति, इदञ्च पक्षधर्मताया साधनाङ्गत्वाभ्युपगमे विज्ञेयम्। अथ कपिलमतापेक्षया यथा परस्परप्रत्यनीकयोरम्युदकयोरप्रत्यनीकत्वविधायिना विशिष्टबुद्धिना पाचकेनाधिष्ठितयो सत्यपि मिथ प्रत्यनीकत्वे तद्बुद्धिवश वर्तिना सहत्यकारित्वादोदनसाधन दृष्ट तथा लघुगुरुणो प्रकाशवरणयो प्रवृत्तिनियमयोश्च मिथो विरुद्धयोरपि सहत्य महदादि भावनैकार्थकारित्वाद्विशिष्टबुद्धिपूर्वकतेति यदुक्त तदपि निराकरोति—यदपीति निश्चयत परस्परविरोधिगुणानामभावस्य निश्चयत सर्वन्युमित्यादिगाथया प्रतिपादितत्वादेव सोऽपि हेतुरसिद्ध एवेति भाव। एवञ्च कर्मकर्मिस्वरूपानेकेश्वरपूर्विकैव सृष्टिर्नेश्वरपूर्विकेत्याह—तस्मादिति। एवमीश्वरवादनिराकरणादेव कर्मैकान्तवादोऽपि निराकृत एवेत्याह—एवञ्च कृत्वेति। पुरुषकारस्यैकस्य कारणत्वे परिदृश्यमान जगद्वैचित्र्य न स्यात् अविशिष्टकारणाद्विशिष्टकार्योत्पत्त्यासम्भवादिति कर्मैकान्तवादिना कृत पुरुषकारैकान्तवादिनं प्रति आक्षेपं प्रदर्शयति—पुरुषकारमिति। हेतु दर्शयति—उत्कर्षार्थीति, उत्कर्षार्थी पुरुषस्तस्य कार, क्रिया पुरुषकारस्यैकत्वादित्यर्थ, एतदेवाऽऽचष्टे—आत्मेति। दृष्टस्य पुरुषकारभेदस्यानुपपत्तिमाह—प्रधानेति। पुरुषकारसाध्ये

१ सि क परिकल्प। २ सि क तदसम्बन्ध०। ३ सि क कारणैक०।

त्कृष्टः प्राप्नोति, ततश्च तत्साध्यानामपि फलभूतानां प्रधानमध्यमाधमाना शुभाशुभाना भेदा न प्राप्नुवन्ति, एकैवोत्कृष्टा सिद्धि॰ प्राप्नोति, न मध्यमाधमप्रभेदे सिद्धी स्याताम्, नापि च पुरुषकाराणामसिद्धयः स्यु॰, ताश्च दृष्टा इति तदुपसङ्हृत्य साधनमाह—सप्रभेदास्ता सिद्धयोऽसिद्धयश्च नानाजातीया न स्युरव्यतिरिक्तकारणत्वात्, तुल्यतन्तुपटवदिति, पुरुषकारस्यैव कारणत्वात्तद्व्यतिरिक्तकारणाभावाद्भवत॰- पुरुषकारकारणैकान्तवादिन॰ कर्मानपेक्षत्वादिति ।

इत्थ परपक्षे दोषमुक्त्वा स्वपक्षसाधनमाह—

कार्यातिरेकात्तु कारणातिरेक इति कर्मैव प्रवर्त्तयितृ, द्विविधा चं सिद्धिरसिद्धि॰ कार्यस्य कर्मण कारणत्वे एव सम्भवति, नेतरस्य, तत्र त्वदिष्टपुरुषव्यापारस्यावतारासम्भवात्, चेतनस्य स्वशक्त्याधानासमर्थत्वात्, चेतनामात्रसारो हि पुरुषकारः शक्ति॰, न च स ता स्वा चैतन्यशक्तिमिष्टे मनुष्यत्वे पशुत्वे वर्त्तमान आधातुं समर्थ, मनुष्यः सन् न पश्वादौ वा, तस्यापि कर्मलभ्यत्वात्, अपि तर्हि सभाव्यं गङ्गाया स्रोतस॰ कर्मणाऽन्यथा प्रवर्त्तनमिति ।

कार्यातिरेकात्तु कारणातिरेक इति कर्मैव प्रवर्त्तयितृ, इतिशब्दो हेत्वर्थे, कार्याणामनेकप्रभेदानां सिद्धीनामसिद्धीनाञ्च परस्परतो व्यतिरिक्तत्वात् कारणातिरेकेणावश्य भवितव्यम्, तच्च कारण कर्मैव, पुरुषस्य त्वदभिमतस्य प्रवर्त्तयितु॰ प्रवर्त्त्यमनेकभेदमिति प्रतीतव्यम्, तस्य कार्यनानात्वानुमितस्य कारणसामान्यस्य कर्मेति सञ्ज्ञा क्रियते, पुरुषकारस्य पुरुषादीनाञ्च कारणाना निराकृतत्वात्, तस्य सिद्ध्यसिद्धिभेदकार्यलिङ्गादनुमानम्, देशान्तरप्राप्त्यनुमेयादित्यगतेरिव, द्विविधा चेत्यादिना यहिङ्गासिद्धिपरिहारार्थं यावदितरस्येति गतार्थम्, प्रसिद्धलिङ्गमित्यर्थ, तत्रेत्यादि, तत्र—एतस्मिन् कारणवैचित्र्यानुमानलिङ्गे कार्ये त्वदिष्टपुरुषव्यापारस्यावतार एव नास्तीत्यावयोर्लोकस्यैव प्रसिद्धे कार्यलिङ्गे त्वदभिमते कारणासम्भवोऽस्मन्मते कारणसम्भव एवेति च दर्शयति, कस्मात्? स्वशक्त्याधानासमर्थ-

---

फले वैलक्षण्यानुपपत्तिमाचष्टे—ततश्चेति, उत्कृष्टा सिद्धिर्मोक्ष एव स्यात्, मध्यमाधमसिद्धी चाभ्युदयवैचित्र्यरूपे इत्यर्थ । नापि चेति । पुरुषकाराणामशुभा नारकाद्यधमफलभूता असिद्धयो न स्युरिति भाव । फलवैलक्षण्याभाव हेतुमाह—अव्यतिरिक्तेति, एकजातीयकारणारब्धत्वात्, विजातीयकारणानपेक्षकारणारब्धत्वादिति वार्थ । दृष्टान्तमाह—तुल्यतन्त्विति, एकजातीयैस्तन्तुसमूहैरनेकैरारब्धानि कार्याण्यनेकानि पटात्मकान्येव भवन्ति, न घटाद्यात्मकानि, तथैकजातीयपुरुषकारकारणारब्धान्यपि कार्याणि उत्कृष्टसिद्धिरूपाण्येव स्यु, न मध्यमाधमप्रभेदे सिद्धी, न चाऽसिद्धय स्यु, विजातीयकर्मानपेक्षकारणारब्धत्वादिति भाव । अथ कर्मपक्षे दोषाभावमभिधातुं कम समर्थयति—कार्यातिरेकात्त्विति कार्याणामतिरेक परस्पर वैविध्य, तस्मात् कारणानामपि वैविध्यं भवेदेव, तादृशञ्च कर्मैव नान्यद्भवितुमर्हति, पुरुषादिवादिभिरपि प्रवर्त्तयितु पुरुषादे प्रवर्त्त्यं भिन्न भिन्नमेवेष्यते तस्मात् कार्यनानात्वेनानुमीयमानस्य कर्मणोऽन्यस्यासम्भवात् कारणसामान्यस्य कर्मण एव ते पुरुषादिसंज्ञा क्रियते, पुरुषस्य पुरुषकारादेश्चाविशिष्टतया कार्यवैचित्र्यस्यासम्भवादिति भाव । कथं कर्मानुमीयत इत्यत्राह—तस्येति आत्मत्वनाविशिष्टाना यदिदं देवासुरमनुजतिर्यगादिरूप नरपतिदरिद्रकोविदकुमतिप्रभृति वा वैचित्र्यं तन्न निर्हेतुक सामान्यहेतुकं वा विचित्रकार्यत्वात् अन्यथा सदा भावाभावैकरूपत्वादिप्रसङ्ग इति कारणवैचित्र्य सेत्स्यतीति भाव । कार्यवैचित्र्यञ्च सिद्धमस्मन्मतेनैव सम्भवति, न पुरुषादिवादिमतेनेत्याशयेनाह द्विविधा चेति । इतरस्य पुरुषादे कारणत्वे कुतो न सम्भवतीत्यत्राह तत्रेति । स्वशक्तीति पुरुषकारो हि पुरुषस्य शक्तिविशेषः, न च तदाधानान्तरनिरपेक्षस्तां स्वशक्तिं पुरुषो मनुष्यत्वे वर्त्तमानो देवत्वे पश्वादौ वा नेतु शक्य,

त्वात्, कस्य स्वशक्तिरिति चेत्–चेतनस्य–पुरुषस्य, चेतनामात्रसारा हि पुरुषकार' शक्ति, हिशब्दो यस्मादर्थे, यतोऽस्यैषा शक्ति, एतांश्चाधातुमशक्तोऽसाविष्टे मनुष्यत्वे पशुत्वे वर्त्तमान इति, स्वश क्त्याधानासामर्थ्यं दर्शयति–न च स इत्यादि, सत्यपि चैतन्ये ता स्वा चैतन्यशक्ति कर्मबलाकृष्टनि कृष्टस्थानशक्तौ वर्त्तमानो न विशिष्टेष्टमनुष्यचेतन्ये स्थापयितु शक्त इति, विपर्ययेण मनुष्य सन तज्ज्ञान पैश्वादौ, आधातु समर्थ इति वर्त्तते, तस्यात्मनो यत्स्वतत्त्वमिति त्वया प्रतर्कित तन्न शक्नोति कर्मवशीकृतो योनिजात्य तरस्थो योनिजात्यन्तरेऽन्यत्राधातु, कुत ? तस्यापि कर्मलभ्यत्वात्–पशोर्मनुष्यस्य वा चेतनस्य कर्मवशादेव तथाभावात्, मनुष्य पशुर्वा स्वजातिनामकर्मोदयादेव भवतीत्यर्थ, तदुदयस्य कारणा तरदुर्निवारत्वात्, तत्र दृष्टान्तमाह–अपि तर्हि गङ्गाया इत्यादि सम्भावनयैतदुच्यते–अपि चैतत्सम्भाव्य देवनियोत्पातादिना गङ्गास्रोतसोऽन्यथा प्रवृत्तस्य कर्मणाऽन्यथा प्रवर्त्तनमिति, एव तावदभ्युपगम्य स्वतन्त्र चेतन पुरुषकारश्च तस्योक्तम् ।

नैव वाऽभ्युपगच्छाम एतत्सर्वं किञ्चित् कर्मव्यतिरिक्तकृतम्, तत्त्वचिन्ताया कर्मव्यतिरिक्तकारणानवस्थानादित्येतद्दर्शयति—

यापि चेष्टानिष्टतुल्यप्रवृत्ति पुरुषस्योपक्रमप्रभृति यावच्छरीर जह्यात्, सा कर्मत एव वेतालाविष्टशवशरीरवत्, यथाऽऽहारविशेषग्रहणखलरसादिभावविभजनाद्यसङ्केतिताव्यक्तक्रियास्वस्वतन्त्र एव गर्भादिषु सुप्त, ता कर्मकृता पुरुषो मत्कृता इत्यभिमन्यते तथाभासमानत्वात्, तत्कार्यताया हि तासा कदाचिदकरणाभावादिहैवामृतत्वप्रसङ्ग ।

यापि चेत्यादि यावद्वेतालाविष्टशवशरीरवदिति, कर्मवेतालाविष्टो हि पुरुषोऽस्वतन्त्र इष्टानिष्ट तुल्यप्रवृत्ति, परवशत्वात् पुरुषस्योपक्रमप्रभृतीत्यादि यावज्जह्यादिति, तस्यास्तथ्याभावप्रतिपादनार्थो

इति भाव । एतमेव भावमादर्शयति **न च स इति**, स चेतनोऽनिष्टे पशुत्वे वर्त्तमान स्वशक्तिं चैतन्यलक्षणामिष्टे मनुष्यत्वादौ स्थापयितु न समर्थ इति भाव । **विपर्ययेणेति**, स चेतन इष्टे मनुष्यत्वादौ वर्त्तमान स्वां शक्तिमनिष्टे पश्वादौ नाधातुं समर्थ इतीष्टविपर्ययणानिष्टेनाधानासामर्थ्यं प्रदर्शितमिति भाव । पुनर्भावार्थमाह–**तस्यात्मन इति**, स्वतत्त्वं पुरुषकारश्चैतन्यशक्ति तत् स्वतत्त्वं पुरुषकार चेत यशक्तिमित्यर्थ । **तस्यापीति**, मनुष्यपश्वादेरपीत्यर्थ, नमयति प्रापयति नारकादि भावान्तराणि जीवमिति नाम, जाति सामान्यं एकेन्द्रियादि जातिरूप नाम जातिनाम तदेव कर्म जातिनामकर्म, अत्र पञ्चेन्द्रिय जातिनामकर्मावान्तरभेदग्रहण मनुष्यजातिनामकर्म पशुजातिनामकर्मेति तेषामुदय कर्मविपाकाविर्भावस्तस्मादव मनुष्यादेर्भावित्यर्थ । स्वजातिनामकर्मोदयस्य कारणा तरैर्वारयितुमशक्यत्वाच्च पुरुषकारादिष्टानिष्टावाप्तिरित्याशयेनाह–**तदुदयस्येति** । कर्मलभ्यतायां सम्भावनाया दृष्टा तमुच्यते–**अपि चैतदिति** । एतत्–अग्रे वक्ष्यमाणमित्यर्थ । किं तदित्यत्राह–**देवेति**, कस्यचिद्देवस्य क्रियाविशेषण उत्पातादिना वा केनचित्कर्मणा गङ्गाप्रवाहस्य पूर्वाभिमुखे प्रवृत्तस्य पश्चिमाभिमुखतया विपरिवर्तनं सम्भाव्यत, गङ्गास्रोतसो विपरिवर्त्तनं यथा कर्मणैव सम्भाव्य नान्येन केनचित्तथा पशो पुरुषादिभवनं कर्मणैव स्यान्न तु पुरुषकारादेरिति भाव । लोके यत् किमपि दृश्यते शुभमशुभ वा तत्सर्वं कर्मकृतमेव, न पुरुषकारादिकृतमित्याह–**यापि चेति, इष्टानिष्टेति**, इष्टेऽनिष्टे च समाना प्रवृत्तिर्दृश्यते यदि पुरुष एव कारणं स्यात् तर्हि स्वतन्त्रत्वात् इष्ट एव प्रवर्तेत नानिष्टे, दृश्यते च तत्रापि प्रवृत्तिरतो विज्ञायते पुरुषोऽनिच्छया परवशादेव प्रवर्तते तस्मात् तथाविधं कर्मैव मुख्य प्रवर्तक वेताल इव, पुरुषस्तु शवशरीरसदृश एवेति भाव । इष्टानिष्टप्रवृत्तीर्दर्शयति–**पुरुषस्येति** । गर्भेऽपि तस्य प्रवृत्ति पराधीनेत्याह–

---

१ सि क शक्तिरपाद्य॰ । २ सि क निष्टुष्टयश्च श॰ । ३ सि क ॰परयावाधातु॰ । ४ सि क ॰व्यतिरिक्त कुत

निमेषोपक्रमाद्यारभ्य मरणापवर्गपर्यवसान इति गतार्थः । पुनरप्यतो–यथाऽऽहारविशेषेत्यादि यावदिहैवामृतत्वप्रसङ्ग, मातुरोजः पितुः शुक्रञ्च प्रथमाहारः, तत प्रथमाहार तत सप्ताह कललं भवतीत्यादिना क्रमेण शरीरेन्द्रियादिकारणाहार प्राणनादियात्रासमर्थः, तस्य च खलरसादिभावेन विभजनमित्याद्यसञ्चेतिताव्यक्तक्रियास्वस्वतन्त्र एव गर्भादिषु सुप्तश्च, तास्तु क्रियाः कर्मकृताः पुरुषो मत्कृता इत्यभिमन्यते, तथाभासमानत्वात्, तत्कार्यताया हि–पुरुषकारकार्यताया हि तासा क्रियाणा कदाचिदकरणाभावात्–प्राणस्थितिहेत्वनुपरमात् मरणाभावः, तस्मादिहैवाऽमृतत्वाय कल्पेतेति दृष्टेष्टविरोधदोषप्रसङ्ग ।

तथा—

कायेन्द्रियनिर्वर्त्तनेऽप्यनिष्टशरीरेन्द्रियादि न स्यात्, सम्पन्नेन्द्रियजातिसस्थानसहननादियुक्त एव स्यात्, तस्मात्तत्सर्वमेव तत्कर्मण एव, तदतिरेकेण क आत्मनि प्रतिपद्येत ? तस्मादहेतुः पुरुषस्तत्कारश्च ।

(कायेति) कायेन्द्रियनिर्वर्त्तनेऽप्यनिष्टशरीरेन्द्रियादि न स्यात्–काणकुण्ठबधिरादि, सम्पन्नेन्द्रियजातिसस्थानसहननादियुक्त एव स्यात्–पुरुषकारकार्यनिर्वर्त्तने च धर्माद्यनुष्ठानविषयोपभोगादाविष्टस्यैव करण स्वातन्त्र्यात् स्यात्, तस्मात्तत्सर्वमेव तत्कर्मण एव–हेतोर्नात्मनः, कर्मण इति पञ्चम्या हेत्वर्थे विहितत्वात्, तदतिरेकेण क आत्मनि प्रतिपद्येत–तस्मादेवविधात् क आत्मन्येतदनुपपद्यमान कर्म[ण]व्यतिरेकेणाभ्युपगच्छेत् ? नाभ्युपगच्छत्येव विद्वानित्यभिप्राय , तस्मादहेतु पुरुषस्तत्कारश्च ।

अकारणमपि कर्म सहायापेक्षम्, कवलास्यप्रक्षेपादिवत्, अतो भारोत्पाटवत् फलोपहाराय तत्स्वामिनः कर्तुर्नयोद्योगावान्तरावपेक्ष्यौ, बाह्या च प्रकृतिरिति न मन्तव्यम्, तान्यपि हि

पुनरपीति, पुनरप्यत –अनेन ग्रन्थेनेष्टानिष्टप्रवृत्तिषु पुरुषस्यास्वातन्त्र्य दर्शयतीति भाव , तदेवाह–यथाऽऽहारेति, जीवनसाधनस्याहृताहारस्य यहि गर्भे च शरीरेन्द्रियादिनिर्वृत्तिकारणस्य तथा तथा परिणमय्य विभजन तद्यथा गर्भे मातुरोज पितु शुक्र प्रथमाहार , तत सप्ताहं कललं भवति तत सप्ताहमर्बुदमर्बुदाज्जायते पेशी पेशीतो जायते घनमित्यादिना क्रमेण शरीरेन्द्रियादिनिर्वृत्ति तत्सर्वं कर्मत एव, उत्पत्त्यनन्तरमपि प्राणनादियात्रासमर्थस्याहारस्य खलरसादिभावेन परिणमय्य रुधिरमांसमेदोमज्जास्थ्यादिभावेन विभजनमित्याद्यनभिसन्धिपूर्वकक्रिया कर्मत एव न पुरुषादिव्यापारादस्वतन्त्रत्वादिति भाव । तदेतत्सर्वं कर्मकृतमपि पुरुषस्तथाविधाहारव्यायामादिना शरीरादिपोषणं मयैव कृतमित्यभिमन्यते केवलम्, न तु वस्तुतस्त त्कृतमन्यथा प्राणस्थितिहेतोरनुपरमात्ता क्रिया पुरुषेण सर्वदा क्रियेरन्, तथा चेहैवामृतो भवेत् मरणाभावात् न चैव दृश्यते इष्यते च, तस्मान्न पुरुषकारादिकृतमित्याह–तास्तु क्रिया इति । पुरुषकारादिकृतत्वे दोषान्तरमप्याह–कायेन्द्रियेति । सम्पन्नेति, शुभा य इन्द्रियजातिसस्थानसंहननादयस्तैर्युक्त एव स्यात्, तत्रेन्द्रियपदेनाङ्गोपाङ्गानि औदारिकवैक्रियाहारकशरीरसंबन्धीनि शुभानि, जाति पञ्चेन्द्रियजाति , सस्थानं आकारविशेष समचतुरस्रसंस्थानञ्च शुभम्, संहननं अस्थां बन्धविशेष , वज्रर्षभनाराचसंहननञ्च शुभम्, आदिना प्रशस्तवर्णगन्धरसस्पर्शमनुष्यदेवगत्यगुरुलघुपराघातादयो ग्राह्या । पुरुषकारेणैव यदि कार्यनिर्वृत्तिस्तर्हि धर्माद्यनुष्ठाने इष्टविषयोपभोगादावेव तस्य प्रवृत्ति स्यात् स्वतन्त्रत्वादशुभे इति भाव । तदनन्तरव कर्मण एव हेतोर्भवतीत्युपसहरति तस्मात्तत्सर्वमेवेति । ननु यदि पुरुषकारो न कारणं तर्हि तं कर्म कुतोऽपेक्षते दृष्टा च तदपेक्षा कर्मण तथाविधकर्मसद्भावेऽपि पुरुषेण कवलमास्ये यावता न प्रक्षिप्यते तावता कमाकिञ्चित्करमेवेति कर्मणा पुरुषकारस्यापेक्षणात्, अत कर्म कारणमकारणञ्च, यथा भवता भारोद्वहनसामर्थ्यलक्षणपुरुषकारसद्भावेऽपि भारस्योत्क्षेप्तारं निक्षेप्तारं च विना नैव शक्नोति वोढुमिति पुरुषकार कारणमकारणञ्चोच्यते तथा कर्मापीत्याशङ्कते–अकारणमपीति,

१ सि क °हेत्वनुपरिमाणात् ।

स्वामिधर्माधर्मरज्जुनिबद्धानि तदायत्तत्वात्तद्भोग्यत्वात्तन्तुपटवत्, यदि तान्येवं नेष्यन्ते ततः सर्वाविशेषत्वप्रसङ्ग ।

(अकारणमपीति) स्वाम्नतमकारणमपि कर्म सहायापेक्षम्–पुरुषकारमकारणमपि कर्म सहायमपेक्षते, कवलास्यप्रक्षेपादिवत्, यथोक्त 'आलस्याद्यो निरुत्साह, स किञ्चिन्नाश्नुते फलम्। स्तन-क्षीरादिपानञ्च पौरुषान्न विशिष्यते' ( ) अतो भारोत्पाटवत्–यथा भार समुद्वहन् पुरुषः सहायमुत्क्षेप्तार निक्षेपकञ्चान्तरेण स्वयमेव न शक्नोति वोढुमिति कारण[म]कारणञ्च दृष्टस्तथा कर्म पुरुषकारमन्तरेणेति [कारणम]कारणञ्चेत्येतदपि च न मन्तव्यम्,[अ]कारणमपीत्यादिना तमेव पूर्वपक्ष व्याचष्टे, भारोत्पाटापेक्षभारोद्वाहवदत्र किं सहाय कर्मणाऽपेक्ष्यमिति चेदुच्यते–फलोपहारायेत्यादि फलमुपहरिष्यत कर्मणस्तस्वामिन कर्तुर्नयोद्योगावान्तरावपेक्ष्यौ, बाह्या[च] स्वामात्यादि-प्रकृति, किं पुन कारणमेव न मन्तव्यम्? उच्यते–यतस्तान्यपि हि स्वामिधर्माधर्मरज्जुनिबद्धानीत्यादि यावत्तन्तुपटवत्, सहेतुसदृष्टान्तेन पटवाक्येनामात्यादीना धर्माधर्मकार्यत्वमापाद्य कर्मकारणावधारणात् पुरुषकार निराकरोति, तदायत्तत्वात्तद्भोग्यत्वादित्यादिना हेतुसौलभ्यञ्च दर्शयति, तन्तुपटवदिति–सत्वायत्तपटवत् पटत्वेन तन्तूनामेव भोग्यत्ववत्, यदि तानीत्यादि, एवमनभ्युपगमे सर्वाविशेषप्रसङ्ग इत्यनिष्टापादनम्।

योऽपि स्वामिपुरुषकार सोऽप्यधर्मफलत्वात् कर्मैव क्लेशत्वात्, अथैवं पुरुषकार सक्लेशाधमफल नेच्छसि ततो न तर्हि दु खमधर्मफलमिति प्राप्तम्, शिरोरोगादिक्लेशत्वान्नयोद्योगपुरुषकारवत्। अथ प्रसिद्धिविरोधदोषभयाद्दु खमधर्मफलमिति त्वयाऽनुज्ञायते ततस्तविन्यक्रियायाश्च हिंसादेरिष्टफलप्राप्तिरिति प्राप्तम्, धर्माधमफलविपर्ययात्।

योऽपीत्यादि यदपि चोक्त स्वामिनयोद्योगावपेक्ष्याविति स्वामिपुरुषकार, सोऽप्यधर्मफलत्वात् कर्मैव, न पुरुषकारो नाम कर्मातिरिक्तोऽस्तीत्यवधारणार्थं प्राङ् प्रतिज्ञात समर्थयति क्लेशत्वात्

पुरुषकारमिति शेष पुरुषकारस्यापेक्षणीयतामेव कारिकया दर्शयति आलस्यादिति। दृष्ट इति पुरुषकार इति शेष। कर्मणाऽपेक्ष्य राजादि निदर्शनतयाऽभिमत्य दर्शयति फलमुपहरिष्यत इति, नयो विचार, उद्योग प्रयत्न प्रकृति –अमात्यादि। नयोद्योगामात्यादीनामपि कर्मण एव लाभात् कर्मैव कारण न त्वकारण पुरुषकाराद्यनपेक्षत्वादित्याशयेन समाधत्ते यतस्तान्यपि हीति, नयोद्योगामात्यादीन्यपीत्यर्थ, अत्र प्रयोग, नयोद्योगादीनि धर्माधर्मलक्षणकर्मकार्याणि, तदायत्तत्वात्, तद्भोग्यत्वाद्वा, यद्यदायत्त तत्तत्कार्यम् यथा तन्त्वायत्त पटस्तन्तुकार्यम् येनात्मना च यद्भोग्यं तदात्मा तत्कार्यम्, यथा पटात्मना तन्तवो भोग्या अत एव पटस्तन्तुकार्यम् एव कर्मायत्तत्वात् नयोद्योगादे, नयोद्योगाद्यात्मना च कर्मणामेव भोग्यत्वान्नयोद्योगादि कर्मकार्यमिति भाव। नयोद्योगादीनां कर्मकार्यत्वानभ्युपगमे स एव जगतोऽविशेषप्रसङ्गो वैचित्र्यनियामकाभावादित्याशयेनाह–यदि तानीत्यादीति। एव कर्मकृतमपि पुरुषकृतमित्यभिमन्यत इति पुरुषकार एव कर्मेति प्रतिपादित तत्समर्थनार्थमाह–योऽपीति नयोद्योगादिलक्षण पुरुषकार कर्मैव, अधर्मफलत्वात्, नहि पुरुषकार कश्चित् कर्मव्यतिरिक्तोऽस्तीत्याह–यदपीति। नयोद्योगादि कथमधर्मफलमित्यत्राह–क्लेशत्वादीति। ननु तस्य क्लेशत्वमसिद्धमित्यत्राह–क्लेशो हीति, नयो

१ सि क सहायापेक्षत्वात्। २ सि क ०धर्माधर्मरज्जुति निबद्धानी त्यादि।

क्लेशो हि चिन्ताव्यायामरूपो मन॰शरीराऽऽयासात्मकत्वात्, ज्वरवत्, अथेत्यादि, अथैव 'पुरुषकारसक्लेशाधर्मफल नेच्छसि प्रज्ञोत्साहयुक्तस्य प्रशस्ततरेनेष्टत्वाल्लोके ततो न तर्हि दु॰खमधर्मफलमिति प्राप्त शिरोरोगादिक्लेशत्वात्, नयोद्योगपुरुषकारवत्, यथोक्त 'अनर्थपाण्डित्यमधीत्य यन्ति सुतेषु दारेषु च नित्यशङ्कित । निशासु जागर्त्ति हिनस्ति बान्धवान्नमोऽस्तु राज्याय वर दरिद्रता ॥' इति, (   ) अथ प्रसिद्धिविरोधदोषभयाद्दु॰खमधर्मफलमिति त्वयाऽनुज्ञायते तत्साचिव्यक्रियायाश्च हिंसादेर्दु॰ख साधनता गतरवोत्तत्कर्मणो हेतो प्राणातिपातादेर्धर्मफलप्राप्ति, का सा? वि[शि]ष्टशरीरेन्द्रियसुखसम्यग्ज्ञानारोग्यादिप्राप्तिरित्येतत् प्राप्त शुभाशुभयोरिष्टविपर्ययफलाभ्युपगमात्, धर्माग्नयोद्योगौ दु॰ख चेत्युक्तत्वात्, अत एव प्राप्तमधर्मफलाद्दु॰खात् सुख धर्मफलमिति प्राप्तम्, किं तत्? ए[तद्]दिङ्मात्र प्रदर्शयति–इष्टप्राप्तिरिति, इष्टशरीरेन्द्रियादिप्राप्तिरित्येतत् प्राप्तम्, किं कारण? धर्माधर्मफलविपर्ययादित्यत॰ पुरुषकारनैरर्थक्यञ्च यादृच्छिकत्वाविशेषात्, अतो यदुक्त कर्मैव कारण पुरुषकारस्यापि कर्मफलत्वादिति श्रेयान् पक्ष॰, यथोक्त 'यथा यथा पूर्वकृतस्य कर्मण फल निधानस्थमिवोपतिष्ठते । तथा तथा पूर्वकृतानुसारिणी प्रदीपहस्तेव मतिः प्रवर्त्तते ॥' (सूत्रकृ॰ टी पृ॰ २१०)

अभ्युपगम्यापि पुरुषकार दोष ब्रूम, स निर्हेतुक॰ सहेतुको वा स्यात्, यद्यहेतुकः मुक्तानामपि स्यात्, सहेतुकश्चेत् कर्मण एवाचेतनाच्छुभादप्यनर्थावाप्तेरशुभादप्यर्थावाप्ते॰ शुभाशुभवैचित्र्यमनुमातुं शक्यते, युक्तिक्षमहेत्वन्तराभावात्, नात्रान्यद्विमर्दक्षमं कारणमस्ति।

(अभ्युपगम्यापीति) अभ्युपगम्यापि पुरुषकार दोष ब्रूम॰, स निर्हेतुक॰ सहेतुको वा स्यात्, किञ्चात? स पुरुषकारो यद्यहेतुको मुक्तानामपि स्यात् नयोद्योगलक्षणो न चेष्टस्तेषाम्, अथ मा भूदेष दोष इति सहेतुरिति ब्रूयात्तत सहेतुश्चेत् कर्मण एवाचेतनाच्छुभादपि पुरुषकारात्सेवादि-

---

हि चिन्तालक्षण मनआयासात्मक, उद्योगश्च व्यायामरूप शरीरायासात्मक, यश्चायासात्मक स क्लेशरूप एव, यथा ज्वरादिरोगस्तथा नयोद्योगाविति भाव । ननु प्रज्ञोत्साहलक्षणनयोद्योगशालिनो लोके श्रेष्ठपुरुषतयाऽभिमतत्वात्स नयोद्योगौ क्लेशरूपावधर्मफलरूपाविल्याशङ्कायामाह–न तर्हीति, दु॰खमात्र क्लेशात्मकमपि नयोद्योगपुरुषकारवदधर्मफल न स्यादिति भाव । नयस्य दु॰खात्मकत्वे कारिकया दर्शयति–अनर्थेति, निरर्थक नीतिशास्त्र सम्यगभ्यस्य पुत्रदारादिष्वपि स्वात्महानिभील्या नित्य शङ्कितो निशास्वपि जागरूक बन्धूनपि राज्यहानिभील्या हिनस्ति, ईदृश राज्य धिक्, अतो दारिद्र्यमेव श्रेय, यत्र नि शङ्को निशासु जन स्वपितीति भाव । अथ दु॰खस्याधर्मफलत्वानभ्युपगमे दु॰खमधर्मफलमिति लोकप्रसिद्धिर्विरुध्येत, तस्मात्तदधर्मफलमेवेत्याशङ्क्य तत्रापि दोषमाह–अथ प्रसिद्धीति, दु॰खमधर्मफलमिति लोकप्रसिद्धेस्तथा यद्युपगम्यते तर्हि नयोद्योगस्यापि धर्मफलत्वमभ्युपगम्यते तर्हि वस्तुतो दु॰खसाधनभूतस्य हिंसादेरयोगरूपस्य धर्मफलमिष्टशरीरादि भवेत्, शुभाशुभयोरिष्टफलाद्विपर्ययफलत्वेनाभ्युपगमादिति भाव । तदेव समर्थयति–धर्माग्नयोद्योगौ दु॰खञ्चेत्युक्तत्वादिति, वस्तुतो दु॰खसाधनभूताद्दु॰खरूपादुद्योगात् प्रशस्तत्वेनाभ्युपगताद्धर्मफल सुखादि भवतीति प्राप्तमिति भाव । इत्थ धर्माधर्मविपर्ययाभ्युपगमेन पुरुषकारो निरर्थक एव, धर्माधर्मफलयोर्यादृच्छिकत्वाविशेषादित्याह–धर्माधर्मफलेति । एवञ्च पुरुषकारकारणत्वाभ्युपगमापेक्षया कर्मकारणत्वाभ्युपगम एव न्याय्य, पुरुषकारस्यापि कर्मफलत्वादित्याह–अतो यदुक्तमिति । कर्मकारणत्वे प्राचा संवादमाह–यथा यथेति । पुरुषकारे स्वीकृतेऽपि दोषमभिधत्ते–अभ्युपगम्यापीति । सहेतुश्चेदिति, तवार्थ

१ सि क पुरुषकारसक्लेशधर्मफल। २ सि क गतत्वात्तत्वात्। ३ सि क पूर्वचेतना॰।

कादनर्थावाप्तेरशुभादपि प्राणातिपातादेरर्थावाप्तेर्धर्माधर्मफलसंस्कारोक्तेरनुमातुं शक्यते—एतदबुद्धिपूर्वकादचेतनकर्मवशादेवैतच्छुभाशुभवैचित्र्यम्, किं कारणं ? युक्तिक्षमहेत्वन्तराभावात्, विचारितनिषिद्धत्वात् पुरुषनियतिकालस्वभावादिहेत्वन्तराणाम्, नाता यद्विमर्दक्षमं कारणमस्ति—अन्यदतो दैवाख्यात् कर्मणः ।

यदा चैव प्रवृत्तौ कर्मण एव कर्तृत्वं सिद्धं तदा द्रवतीति द्रव्यं कर्तृसाधनं न भवति, स्वतन्त्रस्य कर्तुरनुपपत्तेः, कर्मपरिग्रहविशेषात्तु द्रव्यं द्रूयते गम्यते भोग्येन कर्मपुरुषेण तेन द्रव्यं क्रियते कर्मपुरुषेणैव कर्मपुरुषः क्रियत इत्युक्तं भवति, यथा व्रीहिणैव व्रीहिः क्रियते कार्येणैव बीजव्रीहिणाङ्कुरव्रीहिरिति ।

यदा चेत्यादि, यस्मिन् काले एवञ्च कृत्वा पुरुषस्य प्रवृत्तौ साध्यायां नास्ति कर्तृत्वमिति सिद्ध[1]—कर्मण एवेति सिद्धं[2] तदा—तस्मिन् काले द्रवतीति द्रव्यं कर्तृसाधनं न भवति, स्वतन्त्रस्य कर्तुरनुपपत्तेः, कर्मपरिग्रहविशेषात्तु—तुशब्दो विशेषावधारणार्थः, कर्मसाधनमुपपन्नार्थं द्रव्यं द्रूयत इत्ययं विशेषोऽवधार्यते, तद्विग्रहं दर्शयति—द्रूयते गम्यत इत्यादि, तदिदानीं निरूप्यते—भोग्येन कर्मपुरुषेण तेन द्रव्यं क्रियते, किमुक्तं भवति ? कर्मपुरुषेणैव कर्मपुरुषः क्रियत इत्युक्तं भवति, तत्र दृष्टान्तो यथा व्रीहिणैव व्रीहिः क्रियत इति, कार्येणैव बीजव्रीहिणाङ्कुरव्रीहिरिति तद्व्याख्या, एवं तावदवधारणेन कर्त्रर्थो निराकृतः, कर्मैकान्तवाद उपपादितः, चेतनाचेतनैक्यात् सर्वसर्वात्मकत्वाच्च, अयुक्त ईश्वरोऽन्यो हेतुरिति चेति ।

यच्चाप्येवं वादिनस्ते कार्यलक्षणत्वात् कर्मणः कार्यं कर्म यत्क्रियते तत्कर्मेत्यक्षरार्थाच्चानुमेयः कर्ता, तस्मात् कर्मणोऽन्यः कर्तारमन्तरेण कर्माभावात् घटस्येव कुलालो

पुरुषकारः सहेतुको यदि तर्हि स हेतुः कर्मैव शुभपुरुषकारस्यानर्थफलं प्रत्यशुभपुरुषकारस्य शुभफलं प्रति सामर्थ्यं, नान्यत्, अतोऽनुमीयते, एतच्छुभाशुभवैचित्र्यं कर्मवशादेव युक्तिक्षमहेत्वन्तराभावादिति, हेत्वन्तराणाञ्च कारणत्वं विचारेण निषिद्धमेव, तस्मात् कर्मैव कारणं नान्यत् पुरुषकारोऽपि न कारणमिति भावः । प्रवृत्तिं प्रति कर्मण एव स्वतन्त्रहेतुत्वे पुरुषो न प्रवृत्तिं प्रति कर्तेति पुरुषस्य पर्यायगमनकर्तृत्वलक्षणद्रव्यत्वं नोपपन्नमस्वतन्त्रत्वात् किन्तु द्रूयते गम्यते यत्तद्द्रव्यमिति कर्मव्युत्पत्त्या द्रव्यत्वं तस्येत्याह—यदा चैवमिति । कर्मण एव कर्तृत्वे पुरुषः कथं द्रव्यं भवेत् द्रवतीति हि द्रव्यमुच्यते तत्र यत्प्रत्ययस्य कर्तरि विहितत्वात्, स्वतन्त्रस्यैव च कर्तृत्वात्, अस्वतन्त्रस्य पुरुषस्य न द्रव्यतेत्याशङ्कायामाह तस्मिन् काल इति । किन्तु द्रव्यशब्दस्य कर्मव्युत्पत्त्या पुरुषो द्रव्यं भवतीत्याह—कर्मपरिग्रहेति । कर्मपरिग्रहविशेषादेवेत्यर्थः, तथा च द्रव्यशब्दः कर्मसाधनः, द्रूयते यत्तद्द्रव्यमिति व्युत्पत्तिरिति भावः । तात्पर्यमाह भोग्येनेति, ज्ञानावरणादिना भोग्यं हि कर्म तेन द्रूयते पुरुष इति तदन्यम् तथा च कर्मात्मा पुरुष एव कर्मात्मानं पुरुषं करोति कर्मपुरुषयोरन्योऽन्यादिकरत्वात् कर्म एव पुरुषो भवति पुरुष एव कर्म भवतीत्युक्तत्वात्, प्रयोजनपरमार्थत्वाद्विवृतस्य कर्मणः प्रयोजकत्वेन परमार्थतः तदेव भवति यथा बीजव्रीहिणा प्रयोजकेनाङ्कुरव्रीहिः क्रियते तथैव कर्मपुरुषेण कर्मपुरुषः क्रियत इति भावः । उपसंहरति एवं तावदिति, कर्मपुरुषेणावधारणेन द्रवतीति द्रव्यमिति कर्त्रर्थनिराकरणात् कर्मैकान्तवाद उपपादितः, न तु पुरुषोऽपि कारणम्, कर्मैकान्तवादे दोषमाशङ्कते—यच्चाप्येवमिति, क्रियत इति व्युत्पत्त्या कर्मणः कार्यलक्षणत्वात् तस्यापि कश्चित् कर्ताऽनुमेयः

1 सि क °रनुमातुं० । 2 सि क एतदपि बुद्धि० । 3 सि क सिद्धं ।

व्याप्येप्य' कर्त्तेति, तत्र, ननु कर्मणैव करिष्यते स्वत एव कर्मणा कर्म क्रियते, न तु तद्व्यतिरिक्तेन कर्त्रेत्युक्तम्, ।

यच्चापीति, न केवल कर्तृसाधन एव दोष, किं तर्हि ? कर्मैकान्तवादोऽप्ययुक्त, तत्प्रदर्शनार्थमाह एववादिन ते पुन कार्यलक्षणत्वात् कर्मण कार्यं कर्म यत्क्रियते तत्कर्म, 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म'ति (पा० १–४–४९) लक्षणादक्षरार्थाच्चानुमेय कर्त्ता, तस्मात् कर्मणोऽन्य कर्त्तार कर्मव्यतिरिक्तमन्तरेण कर्माभावाद्घटस्येव कुलालो व्याप्येप्य' कर्त्ता, प्रयोगश्च स्वतो व्यतिरिक्तचेतनकर्तृकम् त्वदिष्ट कर्म, कार्यत्वात्, क्रियमाणत्वात्, घटवदिति, अत्रोत्तर पर –ननु कर्मणैव करिष्यत इति, स्वत एव कर्मणा कर्म क्रियते न तु तद्व्यतिरिक्तेन कर्त्रेत्युक्तम्, व्रीहिणैव व्रीहि कार्येण बीजव्रीहिणा कार्योऽङ्कुरव्रीहि क्रियत इत्युक्त मयेति स्मारयति ।

इतर आह—

ननु सुदूरमपि गत्वा त्वयाप्येतदभ्युपगन्तव्यं कर्मव्यतिरिक्त कर्त्ता पुरुषोऽस्तीति, व्रीहेरप्यावर्तकत्वात्, स्वरूपभेदात्, अक्षरार्थाच्च निर्विवादकृतकत्वात् कर्मण कर्तुरेव भाव' सर्वस्य, एवञ्च त्वदुक्तहेतोरेव कर्मव्यतिरिक्तपुरुषसिद्धेरावर्त्तकवैधर्म्येण कर्मण कृतकत्वं कर्त्रर्थोत्तरभूतस्यावधारणञ्चायुक्तम्, तच्छक्ते ।

ननु सुदूरमपि गत्वेत्यादि, विचार्य विचार्याप्यारमव्यतिरिक्तपुरुषाविनाभावित्वात् कर्मण त्वयाप्येतदभ्युपगन्तव्य कर्मवादिना कर्मव्यतिरिक्त कर्त्ता पुरुषोऽस्तीति, कस्मात् ? व्रीहेरप्यावर्त्तकत्वात्, अस्यापि व्रीहिदृष्टान्तस्य क्षित्युदकाकाशगताङ्कुराद्यावृत्तिरूपत्वात् तेषाञ्च स्वरूपभेदात् स्वत' पृथग्भूतकर्त्रविनाभूत कर्म सिद्ध्यति, अतो विपर्ययसाधनत्वमिति, किञ्चान्यत्—अक्षरार्थाच्च—क्रियत

एव, यत कर्त्राऽऽप्तु यदिष्यमाणतम तत्कर्म भवतीति व्याकरणेनापि कर्तृसिद्धि, लक्षणव्युत्पत्तिभ्याञ्च कर्मणोऽपि कर्ताऽनुमेयस्तस्मान्न कर्म स्वतंत्र कारणमिति कर्मैकान्तवादोऽपि न युक्त इत्याशय वर्णयति–न केवलमिति कार्यत्वं कर्मणो लक्षणम्, यत्क्रियते तत्कर्मेत्यक्षरार्थं, फलितमाह तस्मादिति, कर्मव्यतिरिक्त कर्त्तारमन्तरेण कर्मणोऽसम्भवात् कर्त्ता सिद्ध्यतीति भाव । व्याप्येप्य इति व्याप्येन कर्मणेप्योऽभिलषणीय कर्त्तेत्यर्थं । अनुमानेन तमेवार्थमाह-प्रयोगश्चेति, त्वदिष्टं कर्मेति साध्यधर्मी, स्वतो व्यतिरिक्तचेतनकर्तृकमिति साध्यधर्म, कार्यत्वादिति लक्षणभूतो हेतु, क्रियमाणत्वादित्यक्षरार्थो हेतु, घटवदिति दृष्टान्त, इत्थ कर्त्तारं प्रसाध्य कर्मण स्वातन्त्र्य प्रतिक्षिप्तम् । समाधानमाह-अत्रोत्तरमिति, पर कर्मैकान्तवादी स्वयं, स्वता व्यतिरिक्तकर्तृकत्वमसिद्धम्, कर्मणैव कर्म क्रियत इति पूर्वमुपपादितत्वादिति भाव । प्रभूतं विचारं विधायापि कर्मव्यतिरिक्त कर्ताऽवश्यमभ्युपेय एव, नहि पुरुष विना कर्म किमपि कर्तुमर्हति, व्रीहिणैव व्रीहि क्रियत इति दृष्टान्तोऽप्यसन्नेव, व्रीहेर्भूम्यादिविकारत्वात् भूम्यादेश्च व्रीहेर्भिन्नस्वभावत्वान्न व्रीहित्वमिति सोऽपि स्वव्यतिरिक्तकर्तृकत्वमित्याशयेनाह नन्विति, कर्मपुरुषेणैव कर्मपुरुष क्रियत इत्येतावतैव न विचारविरमण भवति, कर्मणोऽपि कार्यत्वात्, स्वस्य स्वापेक्षत्वे आत्माश्रयदोषात्तद्व्यतिरिक्त कारणमवश्यमेष्टव्यमिति भाव । एतदेवाह-विचार्य विचार्यापीति, व्रीहिदृष्टान्तस्त्वयोक्तस्त्वदिष्टविपर्ययस्यैव साधक इति वर्णयति अस्यापि व्रीहिदृष्टान्तस्येति । क्रियत इति कर्मोच्यते कर्मव्युत्पत्त्या प्रयत्नकर्मत्वं प्रयत्ननिष्पाद्यत्वमेव कर्मणो लभ्यते, न तु प्रवर्त्तकत्वम्, तथा च प्रयत्नकर्ताऽन्यो वाच्य, यस्य प्रयत्नात् कर्माऽऽत्मलाभं लभत इति तथाविधप्रयत्नाविधाता स्वतन्त्र पुरुषोऽवश्यमङ्गीकार्य इत्याह–अक्षरार्थाच्चेति । कर्तुरिति न षष्ठी किन्तु पञ्चमी,

१ सि क कर्त्तरी० । २ सि क वाप्येप्य ।

इति कर्म, 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म (पा १–४–४९) इति कर्मशब्दाक्षरार्थः, ततस्तस्य कृतकत्वं निर्विवादम्, तस्माच्च निर्विवाद[कृत]कत्वात् कर्मणः कर्तुरेव भावः स्वतन्त्रश्च पुरुष एव भवति, कर्तुरेव भावः सर्वस्येति पञ्चमीनिर्देशात् पुरुषादेव सर्वं भवति कारणात्, एवञ्च त्वदुक्तहेतोरेव कर्मव्यतिरिक्तपुरुषसिद्धेः—कर्मणश्च तद्व्यतिरिक्तस्य सिद्धेरावर्तकवैधर्म्येण कर्मणः कृतकत्वं कर्त्रर्थोच्चरभूतस्यावधारणञ्चायुक्तम्, कुतः ? तच्छक्तेः—तस्मादेव हि कर्तुः पुरुषात् कर्मणः कृतकत्वशक्तिः, कर्तुर्वा पुरुषस्य करणशक्तिः, न व्रीहिणैव व्रीहिवदावर्तकत्वेनेति ।

न हि सा क्रियमाणाऽलब्धात्मवृत्तित्वादस्वतन्त्रत्वाच्च भवति, अभूतदेवदत्तवत्, अनिष्टश्चैतत्त्वयापि । पुरुषकारप्रत्याख्याने च सर्वशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गः, हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थौ हि सर्वशास्त्राणाम्, ताभ्यां प्रमाणान्तरसंवादेन निरूढीकृतसत्यत्वानि चिकित्सितादीनि शास्त्राणि पुरुषक्रिययोरभावे निराकृतानि स्युः, नैवेष्यते तन्निराकरणमेवम्, त्वदुपदेशादिक्रियाणाञ्च दृष्टार्थानाम्, कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वात्तत्प्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योः ।

न हि सा क्रियमाणेत्यादि यावदभूतदेवदत्तवदिति, तदेव भावयति तस्याः कर्मशक्तेः [अ]स्वतन्त्रत्वमलब्धात्मवृत्तित्वात्, अस्वतन्त्रत्वाच्च कुतो भवनम् ? दृष्टान्तः—अभूतदेवदत्तवत्—यथा गर्भोपक्रमावस्थायां कार्यायामलब्धात्मवृत्तित्वादस्वतन्त्रः, अस्वतन्त्रत्वादकर्तृत्वमकर्तृकत्वाच्च न भवति कार्यावस्थाव्यतिरेकेण यथा देवदत्तस्तथा कार्यावस्थायां कर्मापि क्रियमाणं न भवेत्, अनिष्टश्चैतत्त्वयापि तस्मात् कर्म भवति, तच्च पृथग्भूतपुरुषभवनादृते न भवतीत्यस्ति पुरुषः । किञ्चान्यत् पुरुषकारप्रत्याख्याने सर्वशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गः, कथं ? यथाक्रमं हितप्राप्त्यहितपरिहारार्थौ सर्वशास्त्राणाम्, ताभ्यां हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थाभ्यां निरूढीकृतसत्यत्वानि प्रमाणान्तरसंवादेन चिकित्सितादीनि शास्त्राणि,

तथा च सर्वं कर्तुः पुरुषादेव कारणाद्भवतीत्यर्थं इत्याह–कर्तुरेवेति । तदभ्युक्तत्वादित्वदुक्तहेतुत एव कर्मव्यतिरिक्तः पुरुषः सिद्ध्यति, द्रव्यमित्यत्र कर्मव्युत्पत्तिवत् कर्मेत्यस्यापि कर्मव्युत्पत्त्याऽक्षरार्थानुरोधेन कर्मपुरुषयोर्भेदसिद्धेरित्याह एवञ्चेति । व्रीहिवैधर्म्येण कर्तारं विना स्वतः कर्मणैव कृतकत्वं कर्मणैवेति कर्तृतृतीयोत्तरमेवकारेणावधारणञ्चायुक्तमित्यत्र हेतुमाह तच्छक्तेरिति, तस्माच्छक्तिस्तच्छक्तिस्तस्मात्, कर्मणः कृतकत्वशक्तिः पुरुषादेव, कर्तुः पुरुषस्य च कारणशक्तिः स्वतन्त्रत्वादिति भावः, कर्तुरीप्सिततमं कर्म स्वतन्त्रः कर्तेति लक्षणादिति भावः । यदुक्तं तदेव तथा भवति कर्मपुरुषेणैव कर्मपुरुषः क्रियत इति तन्निराकरोति–नहि सेति कर्मणो ह्यात्मलाभः पुरुषात् न स्वतः, तस्मात्तच्छक्तिरस्वतन्त्रा, अलब्धात्मनि वृत्ते, तथा चास्वतन्त्रत्वात् पुरुषमन्तरेण तत्कथं भवति तस्मात् कर्तृभूतकर्मण एवासिद्धेस्तत कर्मभूतपुरुषः कथं क्रियत इति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह–अभूतदेवदत्तवदिति यथा गर्भस्य प्रारम्भावस्थायां कर्तव्यायां देवदत्तो न स्वतन्त्रस्तदानीमलब्धात्मवृत्तित्वात्, अस्वतन्त्रत्वाच्च न कर्ता, अत एव न भवति कार्यावस्थाव्यतिरेकेण सः, तथैव कर्मापि कार्यावस्थायामलब्धात्मवृत्तित्वेनास्वतन्त्रत्वात् कर्मणा कर्म क्रियमाणं न भवेत्, क्रियमाणता च न तस्येष्टा कार्यत्वात्, तस्मादस्ति तद्व्यतिरिक्तः कश्चित् कर्ता येन कर्म क्रियमाणं भवतीति भावः । पुरुषक्रियाया अनभ्युपगमे दोषान्तरमाह–पुरुषकारेति, पुरुषक्रियाया निराकरणे पुरुषस्य हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थविधिनिषेधप्रकाशकशास्त्राणां निरर्थकता ध्रुवैव भवेत्, पुरुषस्यास्वातन्त्र्येण तत्क्रियानुदयादिति भावः । तानि च शास्त्राणि प्रमाणभूतानि तदुक्तानुष्ठानेन तदुक्तफलप्राप्तिलक्षणप्रमाणान्तरेण तत्प्रतिपादितार्थस्य यथार्थत्वादित्याह–ताभ्यामिति । कानि तानि शास्त्राणीत्यत्राह–चिकित्सितादीनीति वैद्यशास्त्राणीत्यर्थः । तच्छास्त्रवाक्यान्याह–

१ सि क °कर्तृत्व । २ सि क स्वतन्त्रस्य० । ३ सि क सक्रियमाण इ० । ४ सि क आमूल० । ५ सि क गर्भोपक्रमा० ।

यथा 'कटुकः कटुकः पाके वीर्योष्णश्चित्रको मतः । तद्वद्दन्ती प्रभावात्तु विरेचयति सा नरम् ॥' (चरके सू० अ. २६ श्लो० ६८) 'नागरातिविषामुस्ताक्काथ स्यादामपाचन' (चरके चि अ १५ श्लो ९८) इत्यादीनि, पुरुषक्रिययोरभावे कर्मकारणैकान्ते निराकृतानि स्युः, इत्थ नैवेष्यते तन्निराकरणम्, कस्यचित् प्रमाणान्तरसवादिनः शास्त्रस्य प्रामाण्यदर्शनात्, त्वदुपदेशादिक्रियाणाञ्च दृष्टार्थानां, निराकरणमेवमिति वर्त्तते, कर्मकारणैकान्ते पुनः पुरुषस्य स्वतन्त्रस्य तत्क्रियायाश्चाभावे पर प्रतिपादनार्थं तच्छक्तियुक्तशब्दोच्चारणक्रिया न स्यात्, कर्मत एव प्रवृत्तेः, आदिग्रहणादोदनस्य मुखसयोजनादिक्रियाश्च न स्युः कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वात्तत्प्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्यो –त्वदुपदेशार्थप्रतिपत्ति कर्मत एव परस्य सा प्रतिपद्येत विनाप्युपदेशेन, न प्रतिपद्येत वा सत्यप्युपदेशे ।

कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वात्तत्प्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योः कर्मत एव भवतीत्युपपद्यते, प्राज्ञपुरुषप्रतिपत्तिवत् बलीवर्दाद्यप्रतिपत्तिवच्च तस्मात् सर्वाण्येतानि कर्मण एवेति चेत्, त्वमिदमसि तावत् प्रष्टव्य , अथ तदादिकर्म कुतः ? किं तदपि कर्मण एव ? उत पुरुषात् ? इति, ब्रूयास्त्व ओमिति गत्यन्तराभावात्, न, व्रीहिवैधर्म्येणाकर्तृकत्वात् कृतकत्वमपयाति, ततो वाऽतो व्रीहिरकृतक , ततश्चाक्रियमाणत्वान्न कर्मत्व तस्य आत्मादिवत्, उत्क्षेपणादिवदिति, एवञ्च कृत्वा तदपि सर्वमसम्बद्ध यत्कर्मकारणैकान्तिन आहु , यच्च पुरुषकारकारणैकान्तिन आहुः ।

कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वादित्यादि, यावत कर्मण एवेति चेत्, स्यान्मत यदुच्यते शास्त्रनिराकरणमेव तदुपदेशादिनिराकरणञ्च कर्मणोऽस्वतन्त्रत्वे सत्यलब्धात्मवृत्तित्वादभूतदेवदत्तवदभवन निर्विवादकृतकत्वात् क्रतुरेव भाव , तच्छक्तेः व्रीहेरप्यावर्त्तकत्वात् स्वरूपभेदात् पुरुष एव भवतीत्यादि

कटुक इति ओषधिविशेषश्चित्रको रसे कटुक , विपाके कटुक , वीर्ये उष्ण सम्मत , दन्त्यभिधानौषधिरपि रसवीर्यविपाकेषु चित्रकसमानगुणा भवति, तत्र रसेन वीर्येण विपाकेन च द्रव्यं किञ्चित् किञ्चित् कर्म कुरुते, एव प्रभावेणापि दन्ती कटुकरसविपाकोष्णवीर्यापि प्रभावात् नरं विरेचयति, न चित्रक , एव रस तुल्यबलमपि विपाकोऽपोहति, रसविपाकौ तुल्यबलावपि वीर्यमपोहति, रसवीर्यविपाकान् समबलानपि प्रभावोऽपोहति यथा दन्ती, अत्र हि प्रभावेण रसवीर्यविपाका अभिभूयन्त इति श्लोकाभिप्राय , श्लोकान्तरमाह नागरेति, आभिरोषधिभिर्विरचित क्वाथ आमं पाचयतीत्यर्थ , एतेषा वचनानां प्रोक्तविधिनाऽनुष्ठानेन तदुक्तफलावाप्ते सवादेन सत्यार्थतेति भाव । पुरुषतत्क्रिययोरकिञ्चित्करत्वे कर्मण एव प्रधानकारणत्वे स्वत कर्मनाशकपुरुषप्रयत्नासम्भवेन शास्त्राणि वैयर्थ्याधिराकृतानि भवेयुरित्याह-पुरुषेति । न चैतमिष्यते शास्त्रप्रामाण्याभ्युपगमादित्याह-इत्थ नैवेष्यत इति । दोषान्तरमाह त्वदुपदेशादीति, त्वदुपदेशादिक्रियाणाञ्च दृष्टार्थानां निराकरणमेवमिति योजना, तदर्थमाह-कर्मकारणैकान्त इति, यदि कर्मैव कारण नान्यत् किञ्चित्तर्हि परं बोधयितुं समर्थशब्दोच्चारण न स्यात्, कर्मत एव प्रवृत्तिसम्भवादित्यर्थ । त्वदुपदिष्टार्थस्य बोध परस्य यदि कर्मत एव स्यात् न तु पुरुषकारात्तर्हि तमुपदेशमन्तरेणापि प्राप्नुयात्, नैव वा प्राप्नुयादुपदेशे सत्यपि तथाविधकर्माभावादेवमुपदेशादिक्रिया व्यर्थैवेति निराकृता भवेत्, कर्मैकान्तवाद इत्याह कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वादिति, । अथ कर्मैकान्तवादी पुरुषवादिनोक्तान् दोषान् साधकाधानूद्य दूषयति स्यान्मतमिति शास्त्रनिराकरण तदुपदेशनिराकरणञ्चाधुनैवोक्तम्, कर्मणोऽस्वतन्त्रेत्यादि तु न हि सेत्यभिप्रायेण पुरुषसाधकेनो-

१ सि वत्प्रतिपत्त्योः । २ सि॰ वसकात् ।

सर्वं नोपपद्यते कर्मत एव भवतीत्युपपद्यते कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वात् तथा शास्त्रार्थस्यास्मदुपदेशादिन्द्रियाणाञ्च प्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्यो कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वात्, प्राज्ञपुरुषप्रतिपत्तिवत् बलीवर्दाद्यप्रतिपत्तिवच्च, तस्मात् सर्वाण्येतानि कर्मण एव हेतोर्भवन्ति पूर्वोक्तन्यायवत् वृथा त्वायासादिशारीरमानससङ्क्लेशफलत्वात्तस्येति, चेदाशङ्कायाम् एवञ्चेन्मन्यसे ततस्त्वमिदमसि तावत् प्रष्टव्य, अथ तदादिकर्म कुत इति, मम तावदभिप्राय कृतकत्वात् कर्मण पुरुषादेव तदिति, तन्नेच्छता त्वया वक्तव्य कुतस्तदादिकर्म ? यत एतत्सर्वं प्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिक्लेशादीति, त्वदभिप्रायावर्णनार्थं प्रश्न, किं तदपि कर्मण एव ? उत पुरुषादिति, ब्रूयास्त्व आ पुरुषादेवेति,–एव नामास्तु को दोष गत्यन्तराभावात्, कर्मत एवेत्यभिप्राय स्यादिति, अत्र ब्रूम, न, व्रीहिवैधर्म्येणाकर्तृकत्वात् व्रीहेरस्याकर्तृकत्वात् कृतकत्वमपयाति ततो वाऽतो व्रीहिरकृतकोऽकर्तृकत्वात्, ततश्चाक्रियमाणत्वान्नोपपद्यते कर्मण कर्मत्व तस्यादिकर्मण किमित्र ? आत्मादिवत् यथाऽऽत्माकाशकालदिगादीनि न केनचित्क्रियन्ते इत्यकर्माणि तथाऽऽदिकर्मापि स्यात्, उत्क्षेपणादिवदिति, वैधर्म्य[नि]दर्शनम् यथोत्क्षेपण कर्म तद्व्यतिरेकेणोत्क्षेप्त्रा विना न भवति [न]तथेदमिति, एव पुरुषकारवादिना कर्मवादी दूषित कर्मवादिना प्राक् पुरुषवादी, तस्माद्यदुक्तमेवञ्च कृत्वा तदपि सर्वमसम्बद्ध यत्कर्मैककारणैकान्तिन आहु यच्च पुरुषकारकारणैकान्तिन आहुस्तदपि सर्वमसम्बद्ध परस्परदूषितत्वादिति ।

त्मम्, निर्विवादकृतकत्वादिति ननु सुदूरमपि गत्वेत्यादि ग्रन्थेनोक्त एवमनूद्याथ सर्वा प्रवृत्ति कर्मत एवेत्याह **कर्मत एव भवतीत्युपपद्यते इति** तत्र हेतुमाह **कर्मप्रवृत्तिमात्रत्वादिति** पुरुषस्य सर्वा प्रवृत्तय कर्मत एव न हि तद्व्यतिरेकेण स इयदपि स्पन्दितु क्षम इति भाव । शास्त्रोक्तविधिनिषेधयोरुपदेशस्योदनमुखसंयोजनादिक्रियायाश्च प्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिर्वा सर्वं कर्मत एवेत्याह–**तथा शास्त्रार्थस्येति** । सत्यपि समत्वयोपदेशादौ प्राज्ञ पुरुषस्तदर्थमधिगच्छति अज्ञो बलीवर्दो नाधिगच्छति कृतेऽपि प्रयत्ने तस्मात्सर्वं कर्मनिमित्तमित्याह **प्राज्ञपुरुषेति** । **पूर्वोक्तन्यायवदिति,** कार्यातिरेकात्तु कारणातिरेक इत्यादि पूर्वोदितन्यायवत् कर्मैव प्रवर्तकमिति भाव । पुरुषकारस्तु वृथैव, आयासकरत्वेन निष्फलत्वादित्याह **वृथा त्विति** । अथ पुरुषकारवादी विकल्प्य समाधत्ते–**ततस्त्वमिदमसीति,** प्राथमिक कर्म कुत उत्पन्नम्, द्वितीयतृतीयादिकर्मणा पूर्वकर्मणा सम्भवेऽपि प्राथमिक कर्म कथमुत्पद्यते, तत्पूर्व कर्मणोऽभावात् कर्मणश्च क्रियमाणत्वात् क्रियमाणस्य च कर्तुरावश्यकत्वादिति भाव । पुरुषवादी स्वाभिप्राय प्रकटयति–**मम तावदिति,** मच्छन्दानुवर्ती सन् पुरुषादेव तदादिकर्म भवतीति भवान् ब्रूयात्तदा दोषं वक्तुमाह–**ब्रूयास्त्वमिति,** नैवमस्ति ममाभिप्राय अपि तु त्वदाशयेनैवोच्यत एवम्, कोऽत्र दोष इति भाव । दोषमत्राह पुरुषवादी–**अत्र ब्रूम इति,** मच्छन्दानुवर्ती सन् नैव वक्तु शक्नोति यत कर्म अकृतक अकर्तृकत्वात्, यदि कृतकं तत्सकर्तृक यथा व्रीहिरिति व्रीहिवैधर्म्येणाकर्तृकत्वेनास्याकृतकत्वमेव सिध्यति, अन्यथा व्रीहे सकर्तृकत्वानभ्युपगमेऽकर्तृकत्वाद्व्रीहिरपि न कृतक स्यादिति भाव । एवञ्च कर्मणोऽकृतकत्वसिद्धौ क्रियमाणत्वाभावेन क्रियत इति कर्मेति व्युत्पत्तिसिद्ध कर्मत्वमपि न स्यादित्याह–**ततश्चेति** । आदिकर्मत्वेनेष्ट न कर्म, अक्रियमाणत्वात्, आत्मादिवत्, वैधर्म्येणोत्क्षेपणादिवत् उत्क्षेपणादि क्रियमाणत्वात् कर्म तस्मादेव चोत्क्षेप्तारमन्तरेण तन्न भवति न चैवमादिकर्मेति भाव । एवञ्च कृत्वा कर्मकान्तवाददोषप्रकाशनमेव कृत वेदितव्यमसम्बद्धत्वात्तस्येति पुरुषकारवादिनोक्त तदेव स्मारयन् तद्वाद इवायमपि वादो दुष्ट एवेति निगमयति–**तस्माद्यदुक्तमिति** हेतुमाह–**परस्परेति** परस्परेण परस्परं दूषितत्वात्, कर्मवादिना पुरुषवादस्य पुरुषवादिना च

---

१ सि प्रतिपत्त्यो । २ चि प्रायावर्णनाथ । ३ पुरुषादेवेति युक्त भाति । ४ सि० स्यावर्तकत्वात्कृतकत्वमुपयाति समोवातो व्रीहि० । ५ सि क नोत्क्षेप० ।

तदुभयमिदानीमैक्येनाप्यसम्बद्धमिति प्रदर्शयितुकाम' प्रभयति—

कथमसम्बद्धम् ? नहि शुभमशुभ वाऽत्र किञ्चिदाभ्यन्तर बाह्य वा इष्टस्य कारणमनिष्टस्य वा, सर्वमेतदिष्टकारणमप्यनिष्टकारणमपि शुभमप्यशुभमपीति गृहाण, यथा त्रिदोषघ्न मोदकादि प्रमाणाप्रमाणकालाकालाऽऽहारितं तथैव एव शुभाशुभादिधर्मा ह्यय पुद्गलकाय, पुद्गलनिरुक्तिक काय शरीर चितत्वात् पुद्गलस्य पुद्गलस्येव वा काय इति भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वात्, आहारवत्, कायचैतन्ययोर्वा ऐक्यपरिणामापन्नयोरेव भोक्तृभोग्यविपरिणामवृत्तित्व सिद्धमतो भोक्तृत्वाद्भोग्यत्वाद्वा शुभोऽशुभश्च काय ।

कथमसम्बद्धमिति, परवचनेन स्ववचनेन चैकत्वात्तयो पृथक् कर्म पुरुषकाराभावादेवासम्बद्धमिति तत्प्रतिपादयिष्यन्नाह यस्मान्न शुभमशुभ वेत्यादि यावत्काय इति, अथ तावद्दृश्यमान काय, पुरुषो वास्तु यत्तेऽभिरुचित न मे कश्चिदत्र पक्षपात', तत्र यस्मान्न किञ्चिदत्र शुभमेवाशुभमेव वा, बाह्यमपि कायाद्भिन्नमभिमत रूपादि इष्टस्य सुखस्य कारण चित्रमयूरस्रक्चन्दनभ्रमरतंत्रादि, अनिष्टस्य वा दु खस्यातिविवर्णहुण्डसस्थानकोणकण्टकशिवारुतादि, सर्वमेतदिष्टकारणमप्यनिष्टकारणमपि शुभमप्यशुभमपीति गृहाण, द्रव्यक्षेत्रकालभावपुरुषान्तरसयोगविशेषाश्रयपरिणामविशेषापत्ते सुरभिमधुरसुखस्पर्शसुरूपसुशब्देतरभावमुपलभ्यते, अभक्षितभक्षितमोदकवत्, पक्वापक्वाम्रफलवत् पद्मकेसरनालवत्, जाताजातविपन्नाविपन्ननरादिवत्, स्वस्थास्वस्थस्त्रीपुरुषगीतरुतादिवत्, यथोक्तमार्षे 'जे चेव पोग्गला सुब्भिगन्धत्ताए परिणमंति ते चेव पोग्गला दुब्भिगंधत्ताए परिणमंति' (   ) इत्यादि, तस्मान्न शुभमशुभ वैकान्तेन किञ्चिदस्ति भिन्नजाति, किं तर्हि ? तदेव शुभ तदेवाशुभ तदेवेष्टकारणमनिष्टकारणञ्च, यथा त्रिदोषघ्न मोदकादि प्रमाणाप्रमाणकालाकालाऽऽहारितमिति स्वस्थसर्पदष्टाहारितविषवद्वा, तथैव एव ह्यय पुद्गलकाय पुद्गलनिरुक्तिक काय शरीर चितत्वात्, रोगादिदु खनिवासत्वाद्वा सर्वोऽपि बाह्याभ्यन्तरो मूर्त्तद्रव्यसघात कायो रूपादिसघा-

कमत्वादस्य दर्पितत्वादिति भाव । उभयो समुच्चये दोषमादर्शयति-तदुभयमिति । कथ कर्मवाद्युक्त पुरुषवाद्युक्तयासम्बद्धमित्येतद्दर्शयति-कथमिति । कथ कर्मपुरुषकारयोस्तद्वचनेनैवैकत्वात् पृथगुभयाभावादेवासम्बद्धतेत्याह-परवचनेनेति बाह्यमाभ्यन्तरं वा वस्तु नियदेकान्तेन शुभ किञ्चिदेकान्तेनाशुभ किञ्चिदिष्टस्यैव साधन किञ्चिच्चानिष्टस्यैवेति वर्तते किन्त्वेकमेव शुभमशुभमिष्टसाधनमनिष्टसाधनमपि द्रव्यक्षेत्रकालभावपुरुषान्तरसयोगविशेषेण तथा तथा परिणामविशेषमापद्यत इत्याह-अथ तावदिति । तंत्रादीति वीणादिवाद्यानीत्यर्थ । एकस्यैव सुरभीतरादिपरिणामापत्तौ दृष्टान्तानाह-अभक्षितेति अभक्षित मोदकं सुरभि भवति, भक्षितश्चासुरभि, पक्वमाम्रफल मधुररस भवति, अपक्वञ्चामधुरम्, पद्मकेसराणि सुखस्पर्शं पद्मनालश्च कठिनस्पर्श, अभिजातोऽविपन्नो वा नर सुरूपो भवति, अनभिजातो विपत्तिक्रान्तो वा नर कुरूपो भवति, स्वस्थस्त्रीपुरुष गीति सुशब्दा भवति, अस्वस्थस्त्रीपुरुषरोदन दु शब्द भवतीति दृष्टान्तानामर्थ । एकस्यैव शुभाशुभादित्वे निदर्शनमाह-यथेति त्रिदोषघ्नमपि मोदकादि प्रमाणेन काले चाहृतं शुभ सुखसाधनञ्चान्यथाऽशुभमनिष्टसाधनञ्चेति भाव । निदर्शनान्तरं स्वयमाह-स्वस्थेति, नीरोगेणाहृतो विषविशेषोऽनिष्टसाधन प्राणहरत्वात्, सर्पदष्टेनाहृतो विषविशेष इष्टसाधनम्, सर्पदशनविषदूरीकरणादिति भाव । एवमेव पुद्गलकाय शुभाशुभादिधर्मा भवति भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वात् आहारवदित्याह-तथैव एवेति । पुद्गलकायशब्द व्युत्पादयति पुद्गलनिरुक्तिक इति । बाह्याभ्यन्तरमूर्त्तद्रव्यसंघातस्य कायत्वमुक्त्वा

१ क °तस्यादि । २ सि क° कारकण्ट

तत्वात्, परमाणोरपि, पुद्गलस्य पुद्गलस्येव वा काय, इति विग्रहसमासौ, अथवा पृथक् परिकल्प नयाऽनया किं ? इन्द्रियप्रत्यक्षाभिमत. शरीराख्य पुद्गलकाय, स्वसंवेद्यज्ञानात्मकक्रियादिलिङ्गानुमित आत्मा वा सोऽयमेक एव, न ह्यत्र काचिद्भेदबुद्धिः कार्या, बन्धपरिणामैक्यापत्ते एतनयदर्शनादेक एव शुभाशुभादिधर्मेति साध्यस्य कायस्य वक्ष्यमाणाहारदृष्टान्तसाम्यमापाद्य हेतुत्वेन तत्साधर्म्यमाह भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वादिति, यो हि पुरुषकारवादिमतेन भोक्ता अथापि कर्मवादिमतेन भोग्य, तस्मात् कायो भोक्तृभोग्यात्मक, तस्य विपरिणामो वृत्तिरस्येति कायः सम्बध्यते भोग्यस्य भोक्तुर्वा विपरिणाम इति शुक्रशोणित जनन्याहृतान्नरसादि च आद्युत्तरकारणमस्य शरीरस्य तदुभय भोक्तृ भोग्यञ्च, अन्योऽन्यभावापत्तेः, तथा चतुर्विधोऽप्याहारोऽशनादिराहर्त्राहार्यभावाद्भोक्तृभोग्यञ्च, तच्च शुभाशुभेष्टानिष्टकारणमेवेति, कायचेतनयोर्वा ऐक्यपरिणामापन्नयोरेव भोक्तृभोग्या[त्मकवि]परिणामवृत्तित्व सिद्धमत आहारवच्छुभाशुभादिधर्मताऽस्येति, यथाऽऽहारः शुभश्चाशुभश्च दृश्यते संस्कृतोऽसंस्कृत, संस्कृतोऽप्यशुभ एव संस्क्रियमाणानामशुभत्वात् संस्कारकाभिमतकर्पूरादेरपि कालान्तर दौर्गन्ध्यादिदर्शनात् सर्वपुद्गलाना प्रागुक्तविधिना शुभाशुभत्ववत्पुद्गलत्वादाहार शुभोऽशुभश्चेति तथा काय इति, अथ वा चेतनाचेतनयोरात्मशरीरयोरैक्यपरिणामात्तदेव भोक्तृ भोग्यञ्चेत्यनेनैवाहारदृष्टान्तेन सम्बद्ध प्रत्येकमपि साधयत्येतद्धर्मद्वयमित्यत आह भोक्तृत्वाद्भोग्यत्वादिति, एव कर्तृत्वात् कर्म

रूपादिसघातत्वादेव परमाणोरपि कायत्वमाह-**परमाणोरपीति** । मूर्तद्रव्यसघातस्य कायत्वाभिधानेन अमूर्तस्यात्मनो भेदप्रतीतेर्भेदोऽपि न कार्य इति पक्षान्तरमाह-**अथ वेति** । बन्धेति, आत्मपुद्गलानां परस्पराश्लेषो नीरक्षीरवत् स बन्ध स एव परिणामस्तेनात्मशरीरयोरैक्यादित्यर्थ, तस्मादेक एव पुद्गलकाय शुभाशुभादिधर्मवान् भवतीति भाव । **भोक्तृभोग्येति,** कायो हि पुरुषवाद्यभिमतभोक्त्रात्मक कर्मवाद्यभिमतभोग्यात्मकश्च जीवपुद्गलयोर्बन्धपरिणामेनैकत्वात् तस्यैव कायस्य विपरिणामात्मक शुभोऽशुभश्च वृत्ति धर्म तथा च भोक्तृभोग्यात्मकस्य विपरिणाम भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणाम स एव वृत्तिर्धर्मो यस्य स भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्ति काय, तद्भावस्तस्मादिति विग्रह । स एव प्रदर्श्यते-**यो हीति** । बाह्याभ्यन्तरमूर्तद्रव्यसघातस्यैव कायत्वपक्षे तस्य भोक्तृभोग्यात्मकत्व घटयति-**शुक्रशोणितमिति,** स्त्रीपुसयो शुक्रशोणितं गर्भस्थस्य मूर्तद्रव्यसघातात्मककायस्य भोक्तुर्भोग्यरूप प्रथमाहार, ततश्च मात्राभ्यवहृतान्नरसादि पाश्चात्यो भोग्यात्माऽऽहार इति कायोऽसौ भोक्तृभोग्यात्मक कायकारणात्मकयोस्तयोरैक्यपरिणामादिति भाव । बाह्योऽप्यशनपानखादिमस्वादिमलक्षण आहार शरीराहर्तो तयोरैक्यपरिणामाद्भोक्तृभोग्यात्मकत्व कायस्य तथा शुभाशुभधर्मकत्वमपीत्याह-**तथा चतुर्विधोऽपीति** । आत्मशरीरैक्यपरिणामलक्षणकायत्वपक्षे तु हेतु सिद्ध एवेत्याह-**कायचेतनयोर्वेति** । आहारे दृष्टान्ते साध्यं शुभाशुभादिधर्मकत्व घटयति-**यथाऽऽहार इति,** सस्कृत शुभ, असंस्कृतश्चाशुभ, संस्कृतोऽप्याहारो नैकान्तेन शुभ एव सस्काराधारस्याशुभत्वात् सस्कारकस्य कर्पूरादेरपि तेन शुभत्वाभावात् तस्य कालान्तरे दौर्गन्ध्योपलब्धेरित्याह-**संस्कृतोऽपीति,** कथञ्चिदिति शेष । भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वादि युक्तहेतोर्भोक्त्रात्मकविपरिणामवृत्तित्वात् भोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वादिति हेतुद्वयाभिप्रायेण व्याख्यातुमाह-**अथ वेति,** तदेव भोक्तृभोग्यञ्चेत्यनेन भोक्तृत्वभोग्यत्वयोरविनाभाव प्रदर्शित, अत एव च शुभाशुभादिधर्मवत्त्वलक्षणसाध्येनाप्यविनाभाव प्रत्येक तयो भोक्त्रात्मकविपरिणामवृत्तित्वपदेन भोक्तृत्वमेव विवक्षितं तथा भोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वपदेन भोग्यत्वम् तथा च पुद्गलकाय शुभाशुभादिधर्मवान्, भोक्तृत्वात्, भोग्यत्वात्, आहारवदिति फलितमिति भाव । एतदेव प्रदर्शयति मूलकृत्-**भोक्तृत्वाद्भोग्यत्वादिति** । भोक्तृभोग्ययो

१ सिक विग्रहसमासौ । २ सिक प्रत्यक्षमभिमतः । ३ सि क यदि । ४ सि क° मात्मसैव । ५ सि क सस्कृतामस्कृत । ६ सि क सस्कारमाभिमत० । ७ सि क कायेति ।

त्वादाहारवच्छुभोऽशुभश्च काय इति । अथ वा सुखोऽपि दुःखोऽपि स एव कायः, सुखत्वाद्दुःख-त्वादाहारवत्, दुःखः सुखत्वादाहारवत्, यत् परस्परासिद्धं तदितरेण सिद्धेन धर्मान्तरेण साध्यम्, एवमिष्टोऽप्यनिष्टत्वादनिष्टोऽपीष्टत्वादाहारवदेव ।

इतर आह–

तच्च न, उदकशुभाशुभत्वे प्रतिविशिष्टसदसद्योगकृते, तस्मादुभयधर्मता सर्वद्रव्याणामित्येतच्च न, एकैकस्य सर्वरूपद्रव्यभवनपरमार्थत्वात् सर्वशुभाशुभेष्टानिष्टकारणत्वादिरूपो हि द्रव्यभवनपरमार्थः, एवं हि भावादेव भवद्द्रव्यं परमार्थतो भवति, नान्यथा, अत्रानुमानं तदेव तत्, तत्परमार्थत्वात्, तद्वत्, एतदुक्तं भवति तत्तत्स्वरूपभवनपरमार्थत्वात्, तत्त-त्स्वरूपवत् ।

(तच्च नेति) तच्च न, उदकशुभाशुभत्वे प्रतिविशिष्टसदसद्योगकृते प्रतिविशिष्टकर्पूराद्येकान्त-शुभद्रव्ययोगे सति जलादि अशुभगन्धमपि सत् सुरभीक्रियते, अधिकगुणाभिभवभावनया, एवमशु-च्यपशब्दद्रव्ययोगे सति तदुत्कटगन्धाभिभवात् तद्भावनया कर्पूराद्यपि तद्गन्धीभवदुपलभ्यते, अथ वा तदेव विनष्टं शुभतडागादिगतमल्पं शुष्यच्छुष्यत् कर्पूरगन्धं भवदुपलभ्यते, नालिकेरफलानि सुरभीणि सन्ति पूतीभवन्ति दृश्यन्ते तस्मादुभयधर्मता सर्वद्रव्याणां तथा कायोऽपीत्येतच्च न, एकैकस्य सर्वरूप-द्रव्यभवनपरमार्थत्वात्, वीप्सया व्याप्तिं सर्वरूपद्रव्यभवनस्य भावकस्य भाव्यस्य च दर्शयत्येकैकस्येति, सर्वशुभाशुभेष्टानिष्टकारणत्वादिरूपो हि द्रव्यभवनपरमार्थः, एवं हि भावादेव भवद्द्रव्यं परमार्थतो भवति नान्यथा यथोक्तं 'एगमेगस्सणं भंते जीवस्स एगमेगे जीवे मातित्ताए' इत्यादिप्रश्नः यावत् 'आजातपुव्वे व्याकरणं गौतम ! असइं अदुवा अणंतखुत्तो एवं सव्वजीवाणं वि एगजीवो एगजीवस्सवि सव्वजीवा' तथा

कर्तृकर्मण्यत्वादाह–एवमिति । शुभाशुभयोः सुखदुःखरूपयोरेव साध्यहेतुभावेनाह–अथ वेति, आहारस्य मोदकादेः सुखदुःखात्मकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वेन तयोरव्यभिचारात् कायस्य दुःखात्मकत्वे तेनैव हेतुना सुखात्मकत्वं सुखात्मकत्वे वा तेनैव दुःखात्मकत्वमपि साध्यमिति भावः । ननु कायस्य भोक्तृभोग्यात्मकस्य शुभाशुभादिधर्मा विपरिणामरूपा इति यदुच्यते तन्न युक्तम्, निर्गन्धे जलादौ शुभाशुभतायाः प्रतिविशिष्टसदसद्द्रव्यसंयोगेनैव दर्शनादित्याशङ्कते–तच्च नेति तदेव सङ्घटयति– प्रतिविशिष्टेति, अशुभगन्धमपि सदिति, अपिनाऽगन्धमपि सदिति बोध्यम्, न्यूनगुणमधिकगुणोऽभिभावयतीति भावः, तथाऽशुचिद्रव्यसंयोगे शुभगन्धमपि सत् तथाभावनयाऽसुरभीक्रियते तथा कर्पूराद्यपि म्लोत्कटगन्धाभिभवात् दुर्गन्धीभवतीति आह–एवमिति तदेवाशुभगन्धं जलादि प्रतिविशिष्टशुभतडागादियोजितं शुष्यच्छुष्यत् कर्पूरगन्धं भवति लवणादिवदित्याह– अथ वेति । शुभगन्धस्याशुभगन्धीभवने निदर्शनमाह–नालिकेरेति तदेवं द्रव्यस्य शुभाशुभत्वे सदसद्द्रव्यसंयोगकृते एव न वस्तुनः परिणामः तथा कायोऽपि द्रव्यान्तरसंयोगादेव शुभाशुभधर्मेति पूर्वपक्षाभिप्रायः । सर्वरूपेण द्रव्यस्य भवनं पारमार्थिकमेव न तु सांयोगिकमित्युत्तरयति–एकैकस्येति प्रत्येकं द्रव्यं तद्भाव्यं वा भवतु भावकं परमार्थतः सर्वरूपेण भवनयोग्यमेव, भाव्यं शुभाशुभद्रव्यसम्बन्धेन शुभाशुभरूपेण भवनयोग्यत्वेनाभिमतम्, भावकं शुभाशुभभवननिमित्तं द्रव्यम् । शुभत्वेनाशुभ-त्वेनेष्टकारणत्वेनानिष्टकारणत्वेन सर्वरूपेण भवनस्य द्रव्यस्वाभाव्यादेव द्रव्यं तथाभवितुमर्हति नान्यथेत्याह–सर्वेति । एकस्यैव भावस्य मातृत्वादिभवनस्वभावतां सर्वैकस्यैव पुद्गलस्याहारादिरूपेण भवनस्वभावतां श्रुतेन प्रमाणयति यथोक्तमिति ।

१ सि. क. प्रतिविशिष्टासदसद्योगकृते । २ सि. क. ६ गन्धमपि ।

तस्मात्, परमाणोरपि, पुद्गलस्य पुद्गलस्येव वा काय, इतिः विग्रहसमासौ, अथवा पृथक् परिकल्प्य यथाऽनया किं ? इह द्रव्यप्रत्यक्षाभिमत शरीरारय पुद्गलकाय, स्वसवेद्यज्ञानात्मकक्रियादिलिङ्गानुमित आत्मा या सोऽयमेक एव, न ह्यत्र काचिद्भेदबुद्धिः कार्या, बन्धपरिणामैक्यापत्ते एतन्नयदर्शनादेक एव शुभाशुभादिधर्मेति साध्यस्य कायस्य वक्ष्यमाणाहारदृष्टान्तसाम्यमापाद्य हेतुत्वेन तत्साधर्म्यमाह भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वादिति, यो[1] हि पुरुषकारवादिमतेन भोक्ता अथापि कर्मवादिमतेन भोग्य, तस्मात् कायो भोक्तृभोग्यात्मक, तस्य विपरिणामो वृत्तिरस्येति काय सम्बध्यते भोग्यस्य भोक्तुर्वा विपरिणाम इति शुक्रशोणित जनन्याहृतान्नरसादि च आद्युत्तरकारणमस्य शरीरस्य तदुभय भोक्तृ भोग्यञ्च, अन्योऽन्यभावापत्ते, तथा चतुर्विधोऽप्याहारोऽशनादिराहर्त्राहार्यभावाद्भोक्तृभोग्यञ्च, तच्च शुभाशुभेष्टानिष्टकारणमेवेति, कायचेतनयोर्वा ऐक्यपरिणामापन्नयोरेव भोक्तृभोग्या[त्मकवि]परिणामवृत्तित्व सिद्धमत आहारवच्छुभाशुभादिधर्मताऽस्येति, यथाऽऽहार शुभश्चाशुभश्च दृश्यते संस्कृतोऽसंस्कृत, संस्कृतोऽप्यशुभ एव संक्रियमाणान्नाद्यशुभत्वात् संस्कारकाभिमतकर्पूरादेरपि कालान्तरे दौर्गन्ध्यादिदर्शनात् सर्वपुद्गलाना प्रागुक्तविधिना शुभाशुभत्वयत्पुद्गलत्वादाहार, शुभोऽशुभश्चेति तथा काय इति, अथ वा चेतनाचेतनयोरात्मशरीरयोरैक्यपरिणामात्तदेव भोक्तृ भोग्यश्चेत्यनेनैवाहारदृष्टान्तेन सम्बद्ध प्रत्येकमपि साधयत्येतद्धर्मद्वयमित्यत आह भोक्तृत्वाद्भोग्यत्वादिति, एव कर्तृत्वात् कर्म

रूपादिसघातत्वादेव परमाणोरपि कायत्वमाह-**परमाणोरपीति** । मूर्तद्रव्यसघातस्य कायत्वाभिधानेन अमूर्तस्यात्मनो भेदप्रतीतेर्भेदोऽपि न कार्य इति पश्चात्तरमाह-**अथ वेति** । बन्धेति, आत्मपुद्गलानां परस्पराश्लेषो नीरक्षीरवत् स बन्ध स एव परिणामस्तेनात्मशरीरयोरैक्यादित्यर्थ, तस्मादेक एव पुद्गलकाय शुभाशुभादिधर्मवान् भवतीति भाव । **भोक्तृभोग्येति,** कायो हि पुरुषवाद्यभिमतभोक्त्रात्मक कर्मवाद्यभिमतभोग्यात्मकश्च जीवपुद्गलयोर्बन्धपरिणामेनैकत्वात् तस्यैव कायस्य विपरिणामात्मक शुभोऽशुभश्च वृत्ति धर्म, तथा च भोक्तृभोग्यात्मकस्य विपरिणाम भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणाम स एव वृत्तिर्धर्मो यस्य स भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्ति काय, तद्भावस्तस्मादिति विग्रह । स एव प्रदर्शने-**यो हीति** । बाह्याभ्यन्तरमूर्तद्रव्यसघातस्यैव कायत्वपक्षे तस्य भोक्तृभोग्यात्मकत्वं घटयति-**शुक्रशोणितमिति,** स्त्रीपुंसयो शुक्रशोणिते गर्भस्थस्य मूर्तद्रव्यसघातात्मककायस्य भोक्तृभोग्यरूप प्रथमाहार, ततश्च मात्राभ्यवहृतान्नरसादि पश्चात्यो भोग्यात्माऽऽहार इति कायोऽसौ भोक्तृभोग्यात्मक कार्यकारणात्मकयोस्तयोरैक्यपरिणामादिति भाव । बाह्योऽप्यशनपानखादिमस्वादिमलक्षण आहार शरीरमाहर्तो तयोरैक्यपरिणामाद्भोक्तृभोग्यात्मकत्व कायस्य तथा शुभाशुभधर्मकत्वमपीत्याह-**तथा चतुर्विधोऽपीति** । आत्मशरीरैक्यपरिणामलक्षणकायत्वपक्षे तु हेतु सिद्ध एवेत्याह-**कायचेतनयोर्वेति** । आहारे दृष्टान्ते साध्य शुभाशुभादिधर्मकत्व घटयति-**यथाऽऽहार इति,** संस्कृत शुभ, असंस्कृत अशुभ, संस्कृतोऽप्याहारो नैकान्तेन शुभ एव संस्काराधारस्याशुभत्वात् संस्कारकस्य कर्पूरादेरेकान्तेन शुभत्वाभावात् तस्य कालान्तरे दौर्गन्ध्यापत्ते रित्याह-**संस्कृतोऽपीति,** कथञ्चिदिति शेष । भोक्तृभोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वादित्युक्तहेतोर्भोक्त्रात्मकविपरिणामवृत्तित्वात् भोग्यात्मकविपरिणाम अत एव च शुभाशुभादिधर्मवत्त्वलक्षणसाध्येनाप्यविनाभाव प्रत्येकं तयो भोक्त्रात्मकविपरिणामवृत्तित्वपदेन भोक्तृत्वमेव विवक्षितं तथा भोग्यात्मकविपरिणामवृत्तित्वपदेन भोग्यत्वम्, तथा च पुद्गलकाय शुभाशुभादिधर्मवान्, भोक्तृत्वात्, भोग्यत्वात्, आहारवदिति फलितमिति भाव । एतदेव प्रदर्शयति मूलकृत्-**भोक्तृत्वाद्भोग्यत्वादिति** । भोक्तृभोग्ययो

१ सि क विग्रहसमासौ । २ सि क प्रत्य-क्षमभिमत । ३ सि क यदि । ४ सि क ० मापत्तस्यैव । ५ सि क मरक्तृत्मात्मकत्म । ६ सि क सस्कारमाभिमत० । ७ सि क कायेति ।

त्वादाहारवच्छुभोऽशुभश्च काय इति । अथ वा सुखोऽपि दुःखोऽपि स एव काय', सुखत्वाद्दुःखत्वादाहारवत्, दुःख सुखत्वादाहारवत्, यत् परम्परसिद्ध तदितरेण सिद्धेन धर्मान्तरेण साध्यम्, एवमिष्टोऽप्यनिष्टत्वादनिष्टोऽपीष्टत्वादाहारवदेव ।

इतर आह–

तच्च न, उदकशुभाशुभत्वे प्रतिविशिष्टसदसद्योगकृते, तस्मादुभयधर्मता सर्वद्रव्याणामित्येतच्च न, एकैकस्य सर्वरूपद्रव्यभवनपरमार्थत्वात् सर्वशुभाशुभेष्टानिष्टकारणत्वादिरूपो हि द्रव्यभवनपरमार्थ , एव हि भावादेव भवद्द्रव्य परमार्थतो भवति, नान्यथा, अत्रानुमानं तदेव तत्, तत्परमार्थत्वात्, तद्वत्, एतदुक्त भवति तत्तत्स्वरूपभवनपरमार्थत्वात्, तत्तत्स्वरूपवत् ।

(तच्च नेति) तच्च न, उदकशुभाशुभते प्रतिविशिष्टसदसद्योगकृते प्रतिविशिष्टकर्पूराद्येकान्तशुभद्रव्ययोगे सति जलादि अशुभगन्धमपि सत् सुरभीक्रियते, अधिकगुणाभिभवभावनया, एवमशुच्यपशद्द्रव्ययोगे सति तदुत्कटगन्धाभिभवात् तद्भावनया कर्पूराद्यपि तद्गन्धीभवदुपलभ्यते, अथ वा तदेव विनष्ट शुभतडागादिगतमल्प शुष्यच्छुष्यत् कर्पूरगन्ध भवदुपलभ्यते, नालिकेरफलानि सुरभीणि सन्ति पूतीभवन्ति दृश्यन्ते तस्मादुभयधर्मता सर्वद्रव्याणा तथा कायोऽपीत्येतच्च न, एकैकस्य सर्वरूपद्रव्यभवनपरमार्थत्वात्, वीप्सया व्याप्तिं सर्वरूपद्रव्यभवनस्य भावकस्य भाव्यस्य च दर्शयत्येकैकस्येति, सर्वशुभाशुभेष्टानिष्टकारणत्वादिरूपो हि द्रव्यभवनपरमार्थ , एव हि भावादेव भवद्द्रव्य परमार्थतो भवति नान्यथा यथोक्त 'एगमेगस्सण भते जीवस्स एगमेगे जीवे मातित्ताए' इत्यादिप्रश्न यावत् 'आजातपुव्वे व्याकरण गोतम ! असइ अदुवा अणतखुत्तो एव सव्वजीवाण वि एगजीवो एगजीवस्सवि सव्वजीवा' तथा

कर्तृकर्मरूपत्वादाह–**एवमिति** । शुभाशुभयो सुखदु खरूपयोरेव साध्यहेतुभावेनाह–**अथ वेति**, आहारस्य मोदकादे सुखदु खात्मकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वेन तयोरव्यभिचारात् कायस्य दु खात्मकत्वे तेनैव हेतुना सुखात्मकत्व सुखात्मकत्वे वा तेनैव दु खात्मकत्वमपि साध्यमिति भाव । ननु कायस्य भोक्तृभोग्यात्मकस्य शुभाशुभादिधर्मा विपरिणामरूपा इति यदुच्यते तन्न युक्तम्, निर्गन्धे जलादौ शुभाशुभताया प्रतिविशिष्टसदसद्द्रव्यसयोगेनैव दर्शनादित्याशङ्कते–**तच्च नेति** तदेव सघटयति–**प्रतिविशिष्टेति**, **अशुभगन्धमपि सदिति**, अपिनाऽगन्धमपि सदिति बोध्यते, न्यूनगुणमधिकगुणोऽभिभावयतीति भाव , तथाऽशुचिद्रव्यसयोग शुभगन्धमपि सत् तथाभावनयाऽसुरभीक्रियते तथा कर्पूराद्यपि म्लोकदगन्धाभिभवात् दुर्गन्धीभवतीति आह–**एवमिति** तदेवाशुभगन्ध जलादि प्रतिविशिष्टशुभतडागादियोजित शुष्यच्छुष्यत् कर्पूरगन्ध भवति लवणादिवदित्याह–**अथ वेति** । शुभगन्धस्याशुभगन्धीभवने निदर्शनमाह–**नालिकेरेति** तदेव द्रव्यस्य शुभाशुभते सदसद्द्रव्यसयोगकृते एव न वस्तुन परिणाम तथा कायोऽपि द्रव्यान्तरसयोगादेव शुभाशुभधर्मेति पूर्वपक्षाभिप्राय । सर्वरूपेण द्रव्यस्य भवन पारमार्थिकमेव नतु सायोगिकमित्युत्तरयति–**एकैकस्येति** प्रत्येक द्रव्य तद्भाव्य वा भवतु भावक परमार्थत सर्वरूपेण भवनयोग्यमेव, भाव्य शुभाशुभद्रव्यसम्बन्धेन शुभाशुभरूपेण भवनयोग्यत्वेनाभिमतम्, भावक शुभाशुभभवननिमित्त द्रव्यम् । शुभत्वेनाशुभत्वेनेष्टकारणत्वेनानिष्टकारणत्वेन सर्वरूपेण भवनस्य द्रव्यस्वाभाव्यादेव द्रव्य तथाभवितुमर्हति नान्यथेत्याह–**सर्वेति** । एकस्यैव जीवस्य मातृत्वादिभवनस्वभावता तथैकस्यैव पुद्गलस्याहारादिरूपेण भवनस्वभावता श्रुतेन प्रमाणयति **यथोक्तमिति** ।

१ सि क प्रतिविशिष्टासदसद्योगकृते । २ नि क द गन्धमपि ।

'सव्वपोग्गला एगजीवस्स सव्वजीवाण च आहारत्ताए उसासत्ताए भासत्ताए सरीरत्ताए इंदियत्ताए मणत्ताए आणापाणत्ताए' (   ) इत्याद्यर्थैक्यापत्तौ ज्ञापकम्, सर्वज्ञोक्तत्वात्, अत्रानुमान तदेव तदिति प्रतिज्ञा,–मातृत्वादिभावेन यद्भवति शरीरादिभावेन च तदेकैक सर्वरूपमित्यर्थ तत्परमार्थत्वात् तद्वत्, एतदुक्त भवति तत्तत्स्वरूपत्वभवनपरमार्थत्वात् तत्तत्स्वरूपवत्, एवमितरमपि पक्षीकृत्य साध्यम्, यत्स्वरूपमिद भवति कर्पूर शरीरमन्नादि वा तत्तदेवेत्यर्थ, यद्य यदेव न भवति [न] तत् परमार्थं यथा खपुष्प खरविषाण वा भवन्मत्याऽन्यत् तत्तदन्यस्वरूपापत्ते स्यादहेयम्यान्तरङ्गस्य तत्र स्यात् बहिरङ्गस्य चान्यत्वमिति तदेव ह्यन्यत्वाभिमत अस्माभिस्तस्यैव तद्रूपमिति साध्यते तस्मानास्त्यन्यथात्व न चासिद्ध तत्परमार्थत्वमिति ।

अभ्युपेत्यापि—

अन्यथात्वेऽपि तदनतिरेकात्, तन्तुयज्ञोपवीतवत्, यथा चात्र सर्वसर्वस्य वाह्यस्य परिणाम्यपरिणामकभावादेकत्व परिणामश्च द्रव्यमात्रम्, यद्यद्भवति स परमार्थोऽस्य, यथा क्षीरादेर्याचद्ध घटादे तथात्मकर्मणोरपि, आत्मा परिणमयति तथाभवनसामर्थ्याद्गतिजात्यादिना पुद्गलानिति परिणामकस्ते परिणाम्या, पुद्गलाश्चात्मान मिथ्यादर्शनादित्वेन परिणमयन्ति तद्भावेनात्मा परिणम्यते, एतस्य कर्मकर्मिद्वयस्यान्योऽन्यपरिणामकत्वादनादित्वमेकत्वम्, ससारस्य कर्मकर्मिद्वयसम्बन्धजत्वात्तस्य चानादित्वात् ।

(अन्यथात्वेऽपीति) अन्यथात्वेऽपि तदनतिरेकात्मकत्वात्, तदेव तदिति वर्त्तते, तस्मात्तस्य चाऽनतिरेक स आत्माऽस्येति तदनतिरेकात्मकत्वात्, यदनतिरेकात्मकमन्यथात्वेऽपि तदेव तद् दृश्यते किमिव ? तन्तुयज्ञोपवीतवत् तन्त्वनतिरेकात्मकत्वाद्यज्ञोपवीतस्य वलितस्यान्यथात्वेऽपि तत्त्वा

उक्तार्थमेवानुमानेन साधयति–अत्रानुमानमिति । जीवाभिप्रायेण प्रतिज्ञार्थमाचष्टे–मातृत्वादिभावेनेति । यत् येन येन रूपेण भवति तत् तत्तद्रूपमेव सर्वं प्रत्येकं सर्वरूपं एकैकस्य सर्वात्मकत्वमिति भाव । हेतु वक्ति–तत्परमार्थत्वादिति, तदेव परमोऽर्थो यस्य तद्भावस्तस्मादिति विग्रह एको जीव एव हि मातृत्वेन पितृत्वेन भ्रातृत्वेन भगिनीत्वादिना भवत्यत स जीवो मात्रादिस्वरूप एव, मातृस्वरूप एव न तु पित्रादिस्वरूप इति न वाच्यम्, यथा जीवस्य जीवस्वरूपेण भवन परमार्थं इति स जीवस्वरूपस्तथा मात्रादिस्वरूपेण भवनमपि परमार्थं इति कृत्वा स मात्रादिस्वरूपोऽपीति भावार्थ । वीप्सया भावार्थं वर्णयति सर्वरूपताव्याप्त्यर्थं सिद्धसाधनदोषव्यपोहाय च–एतदुक्त भवतीति । पुद्गलमपि पक्षीकृत्येदं साधनीयमित्याह–एवमितरमपीति, पुद्गलपक्षे प्रतिज्ञार्थं दर्शयति–यत्स्वरूपमिदमिति, इद पुद्गलद्रव्यम् । भवदभिप्रायेणापि यद्यत् तदपि तत्तदन्यस्वरूपापत्त्यैव भवेत्, नान्यथा तथा च तत्तद्विशेषेष्वप्यपरिहरणीयस्वरूपस्य सामान्याभिमतस्यान्तरङ्गभूतस्य तत्त्व विशेषाभिमतस्य बहिरङ्गभूतस्यान्यत्व तवेष्ट स्यात्, तदेव ह्यन्यत्वभिमत बहिरङ्ग वस्त्वस्माभि पक्षीकृत्यान्तरङ्गस्वरूपवत्तद्रूपत्व साध्यतेऽतस्तस्मादन्यत् किञ्चिन्नास्त्येव न वा तत्परमार्थत्वमसिद्धमित्याह–भवन्मत्येति । ततोऽन्यद्वस्त्वभ्युपगत्यापि दोषमभिधत्ते–अन्यथात्वेऽपीति । सामान्यरूपात् कारणात् कार्यस्यान्यस्वरूपत्वेऽपि कारणादनतिरिक्तस्वरूपत्वात्तदेव तत् न तु ततो भिन्नमित्याह–तदेव तदिति । यज्ञोपवीतस्यान्यस्वरूपत्वेऽपि तन्त्वनतिरिक्तत्वात् तन्त्वात्मकत्वमेवेत्याह–तन्तुयज्ञोपवीतवदिति । एव एव पुद्गलद्वयस्य शुभाशुभेष्टानिष्टकारणत्वेन विपरिणामस्य मोदकादिदृष्टान्तेन व्यवस्थापितत्वात्तदनतिरेकात्मकत्व भावितमेवत्याह–

१ सि क °मनादीना ।

त्मकत्वमेव, तथा सुखादिषु भावनीयम्, तदनतिरेकात्मकत्वञ्च भावितार्थमेव 'ते चेव ते पोग्गला सुब्भिगधत्ताए' इत्यादिना । यथा चात्रेत्यादि, एवञ्च तदेव तदिति सर्वैसर्वस्य चाद्यस्य परिणाम्यस्य परिणामयितुश्च तत्त्व, योऽधिकगुणस्य ताद्गुण्य प्रतिपद्यते स परिणामी, योऽधिकगुणो न्यूनगुणत्वमापादयति स परिणामक इत्युच्यते व्यवहारत', निश्चयतश्च परिणाम्यपरिणामककायाविर्भावतिरोभावमात्रभेदो सत एव चैतस्य नयस्य दर्शनम्, परिणामश्च द्रव्यमात्र 'द्रव्यञ्च भव्ये' यद्यद्भवति स परमार्थोऽस्येति तदप्येव भावित क्षीरादेर्यावद्य घटादेस्तावद्गोद्रव्यम्, तथाऽधिकृतस्याध्यात्मिकस्य कर्मकर्मिसम्बन्ध शरीरशरीरिसम्बन्धस्य वा भावनार्थमुपनयति–तथाऽऽत्मकर्मणोरपीति, तद्व्याचष्टे–आत्मा परिणमयतीत्यादिना यावदनादित्वमेकत्वमिति, परिणाम्यपरिणामकयोरनियतदेशकालभावादिरूपता दर्शयति तथाभवनसामर्थ्याद्गतिजात्यादिना–पुद्गलानिति, उपयोगलक्षण आत्मा गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गाद्यनुभवनोपयोगात्मतया तान् पुद्गलान् परिणमय[ती]त्यात्मन परिणामकत्व तेषा परिणाम्यत्वम्, पुद्गलाश्चात्मान मिथ्यादर्शनादित्वेनेति, मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगसुखदुःखोदयक्षयोपशमादिभावेन परिणमयन्ति तद्भावेनात्मा परिणम्यते स च मिथ्यादर्शनोदयादिभावो भवभ्रान्तिहेतु, तद्वशस्य ससरणात् एतस्य कर्मकर्मिद्वयस्यान्योन्यपरिणामकत्वादनादित्वमेकत्वमेव, एकत्वशब्देन पर्यायभूतेन तत्त्व व्याचष्टे ससारस्य कर्मकर्मिद्वयसम्बन्धजत्वात्तस्य च सम्बन्धस्यानादित्वात्, यथोक्त 'पुव्विं भंते! कुक्कुडी पच्छा अंडए, पुव्विं अडए पच्छा कुक्कुडी' इत्यादि प्रश्नव्याकरण 'रोहा! पुव्विं एते पच्छावि एते दोवि एते सासता भावा आणाणुपुव्वी एसा रोहा'' इत्यादि, **(भग० श० १ उ० ६ सू० ५३)** मिथ्यादर्शनग्रहण सर्वकर्मबन्धाधारभूतत्वाच्छेषस्यापि सर्वस्य सूचनम् ।

तदनतिरेकात्मकत्वञ्चेति । एव बाह्यानामचेतनानामेकत्व प्रतिपाद्य चेतनाचेतनयोरप्येकत्वमाह–**यथा चात्रेत्यादीति,** सर्वमेव सर्वमिति सर्वैसर्वं प्रत्येक सर्वेषां सर्वरूपतया बाह्यमचेतनमाविर्भावतिरोभावरूपतयैकमेव, व्यवहारत एव केवलं कश्चित् परिणाम्य कश्चित परिणामक इति भेद इति भाव । तत्त्व एकत्वम्, परिणाम्यपरिणामकयोर्लक्षणमाह–**य इति,** यो न्यूनगुणोऽधिकगुणस्य ताद्गुण्य सारूप्यं प्रतिपद्यते स परिणामी, परिणामकस्तु न्यूनगुणत्वापादकोऽधिकगुण इति । परिणामोऽपि नातिरिक्त कश्चिद, किन्तु परिणामिस्वरूप एवेत्याह–**परिणामश्चेति,** द्रव्यस्य भवनरूपत्वादिति भाव । द्रव्यस्य भवनमेव परम रूपं न स्वभवनरूपं किञ्चिद्द्रव्य भवितुमर्हति, तस्मादाविर्भावतिरोभावौ द्रव्यस्य स्वरूपमित्याह–**यद्यद्भवतीति** । आत्मपुद्गलयोरन्योऽन्यपरिणामकत्वादात्मना पुद्गलानां परिणमनमाह–**उपयोगलक्षणेति,** उपयोगलक्षणो जीवोऽध्यवसायविशेषाज्ज्ञानावरणादिकर्मयोग्यान् स्वप्रदेशस्थान् सूक्ष्मानन्तान् तत्प्रदेशानेकक्षेत्रावगाढान् स्थितान् पुद्गलान् योगविशेषाद् गृहीत्वा गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणबन्धनसघातसस्थानसंहननस्पर्शरसगन्धवर्णप्रभृतिनामकर्मादित्वेनानुभवनयोग्यतया परिणमयतीति भाव । पुद्गलैरप्यात्मा परिणम्यत इत्याह–**पुद्गलाश्चेति,** कायादिपुद्गलसम्बन्धादात्मापि मिथ्यादर्शनादिरूपेण परिणमतीत्यर्थ । **मिथ्यादर्शनोदयेति,** मिथ्यादर्शन विपरीततत्त्वावबोध, अविरति पापस्थानेभ्यो विरतिपरिणामाभाव, इन्द्रियविकथाविकटनिद्रालक्षण प्रमाद, क्रोधमानमायालोभा कषाया, योगा मनोवाक्कायव्यापारस्वभावा, सुखदुःखे प्रसिद्धे, एतेषामुदयादिभावेन पुद्गला आत्मान परिणमयन्ति, प्रथमोपात्तस्य मिथ्यादर्शनस्योदयभावो भवभ्रमणहेतुरिति भाव । कर्मजीवसम्बन्धस्य बीजाङ्कुरन्यायवदनादित्वेन संसारस्यानादित्वम्, सम्बन्धस्यानादित्वादेव च तयोरेकत्वपरिणामोऽप्यनादिरित्याह–**एतस्येति** । संसारस्य कुक्कुट्यण्डदृष्टान्तेनानादित्वप्रकाशकमागम प्रदर्शयति–**यथोक्तमिति** । न वचेतनस

---

१ सि क °त्मतयातान् ।

आह—यदुक्तं त्वया कर्पूराद्यचेतनानां परिणाम्यपरिणामकभावादेकत्वं चेतनाचेतनयोश्च जीवकर्मणोरिति यद्युक्तं किन्तु रूपादि उपयोगीभवत् आत्मा भवति, आत्मापि, रूपादि भवति तत्परिणामादिति, एतन्नोपपद्यते स्वभावाविनाशादित्यत्रोच्यते—

यदपि च बहिर्भिन्नं विषयजातं रूपादि तदप्यात्मन एव तत्त्वमुपयोगात्मकत्वात्, मत्यादिवत्, कथं रूपादेर्विषयस्योपयोग आत्मेति चेदुच्यते, तदव्यतिरेकलभ्यत्वात् ।

यदपि चेत्यादि यावन्मत्यादिवदिति, यदपि च बहिर्भिन्नं विषयजातमुपयोगनिमित्तभूतं रूपादि तदप्यात्मन एव तत्त्वम्, रूपादितत्त्वमात्मनश्च वक्ष्याम कुतो रूपाद्यप्यात्मन एव तत्त्वमिति चेदुच्यते, उपयोगात्मकत्वात्, मत्यादि चक्षुर्दर्शनादिभेदप्रभेद उपयोग आत्माऽस्य रूपादेर्विषयस्य सोऽयं तदात्मकं, कथं रूपादेर्विषयस्योपयोग आत्मेति चेदुच्यते तदव्यतिरेकलभ्यरूपत्वात्, रूपं रसो गन्ध इत्यादिविषयस्वरूपाकारेणोपयोगेनाव्यतिरिक्तं एकीभूतं एवोपलभ्यते रूपादिविषयो नान्यथा, अन्यथा विषयस्वरूपानवधारणात्, तस्मात्तदव्यतिरेकलभ्यरूपत्वात् रूपादिविषय उपयोगात्मकः, यदुपयोगात्मकं तत्तदात्म[न] एव तत्त्वम्, यथा मत्यादिचक्षुर्दर्शनादिभेद उपयोग इति ।

स्यान्मतम्—

रूपादीनां देशभेदेन युगपदवस्थायिनां देशकालादितोऽत्यन्तभेदग्रहेऽभवनात्मकत्वात् निर्वस्तुत्वापत्तिर्वन्ध्यापुत्रवत्, ततश्च द्रव्यमेव तथातथाभवनलक्षणं सत्यं न रूपादयो नाम केचिदिति, कथं पुनस्तत् भेदेन भवतीति चेत्, चक्षुरादिप्रत्ययोपयोगापदेशेन, भागिनेयाद्यपदेशविशिष्टैकत्वसत्यपुरुषवदिति साधूक्तमेकमेव सर्वात्मकमिति ।

(रूपादीनामिति) रूपादीनां देशभेदेन युगपदवस्थायिनां रूपं रसो गन्ध इत्यादयः परस्परतो देशभिन्ना गृह्यन्ते तस्य देशस्य परमाणुशो भेदेन रूपं रसो गन्धश्चोपलभ्यते—देशसम्बन्धेनोपल

चेतनाचेतनयोश्च तदेव तदिति साधनमुचितं भवतु नाम, आत्मा तूपयोगलक्षणः पुद्गलान् मत्याद्यनुभवनोपयोगात्मतया परिणमयति परिणामश्च द्रव्यमात्रमिति रूपादिरात्मा भवति, आत्मा च रूपं भवतीति यदुच्यते तन्नोपपद्यत इत्याशङ्कते-यदुक्तं त्वयेति, समाधत्ते-**यदपि चेति**, जीवव्यतिरिक्तस्य द्रव्यमानस्य बाह्यस्य ज्ञेयत्वेन विषयविषयिणोश्चाभेदात् बाह्यं सर्वं वस्तुजातमुपयोगात्मकमेव, ग्राह्यग्राहकयोस्तादात्म्यमन्तरेण ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्तेः, एवञ्चोपयोगात्मकत्वान्मत्यादिर्यथाऽऽत्मनस्तत्त्वं तथा रूपादिबाह्यं विषयजातमप्यात्मनस्तत्त्वम्, प्रयोगश्च रूपादिविषयजातमात्मन एव तत्त्वम् उपयोगात्मकत्वात्, मत्यादिवदिति भावः । रूपादिविषयजातमात्मन एव तत्त्वमिति प्रतिज्ञाया हेतुं पृच्छति-**कुत इति** । रूपादेरुपयोगात्मकत्वम सिद्धमित्यत्राह-**तदव्यतिरेकलभ्यरूपत्वादिति** । रूपादिविषय उपयोगात्मकः, तदव्यतिरेकलभ्यस्वरूपत्वात्, मत्यादिभेदवत्, यथा मत्यादिभेदा उपयोगव्यतिरेकेण नोपलभ्यते किन्तूपयोगात्मकः सन्नेवोपलभ्यते तथा रूपादिभेदोऽपि, अन्यथा विषयविषयिणो प्रकारान्तरेण सम्बन्धाभावाद्ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्त्या विषयस्वरूपनिर्णय एव न स्यादिति भावः । ननु रूपादयो युगपदवस्थायिनः परस्परं भेदेन गृह्यन्ते तन्न तेषां देशकालादितोऽत्यन्तभेदे देशस्यापि यावत् परमाणुभेदात्तद्भेदे न रूपादीनां भेदः स्यात्, एवं कालतोऽपि तदेवं देशकालभेदेन भेदे रूपादीनामभवनमेव भवेत्, अचिरस्थायित्वेन रूपग्रहणाद्यसम्बन्धाभावात्, एवं भावभेदेनापि रूपादिभेदे बोध्यमित्याशङ्कते-**रूपादीनामिति** । देशतोऽभवनमाह-रूपं रस

१ सि॰ क॰ विकल्पः । २ सि॰ क॰ पयोगात्मकेण वि॰ ।

श्यमाना भवन्ति, देशतोऽत्यन्तभेदग्रहे तेषामभवनम्, तथा क्षणभेदे प्रथमक्षणेऽन्यद्रूपं द्वितीयक्षणेऽन्यदिति गृह्यते चेन्न रूपं नाम किञ्चित् स्यात् तन्त्रेष्टस्य कालस्य रूपग्रहणाश्रयसम्बन्धाभावादित्यभवनात्मका रूपादयः स्युः, आदिग्रहणाद्भावभेदेनैकगुणद्विगुणत्रिगुणकृष्णादिभेदेनागृह्यमाणत्वादविशिष्टस्य सामान्यस्यैव ग्रहणात्, ततः किं? अभवनात्मकत्वान्निर्वस्तुत्वापत्तिर्वन्ध्यापुत्रवत्, ततश्च निर्वस्तुत्वापत्तेरेतत्प्रतिपत्तव्यं द्रव्यमेव तथा तथा भवनलक्षणं सत्यं न रूपादयो नाम केचिदिति, तथा तथेति रूपरसप्रकारेण भवति श्यामरक्तत्वादितद्भेदप्रकारेण चेति, द्रव्यञ्च भव्ये भवति द्रवतीति । कथं पुनस्तद्द्रव्यमभिन्नं सत् रूपादिभेदेन भवतीति चेत् चक्षुरादिप्रत्ययोपयोगापदेशेन भवति, चक्षुरादिप्रत्यया इति अधिपत्यालम्बनहेतुसमनन्तरप्रत्ययाः, तदपदेशेन रूपादि भवति ज्ञानापदेशेन–चक्षूरूपादिप्रत्ययेनेत्यर्थः, यथोक्तं 'रूपालोकमनस्कारचक्षुर्भ्यः सम्प्रवर्त्तते । विज्ञानं मणिसूर्यांशुगोशकृद्भ्य इवानलः ॥' इति ( ) दृष्टान्तो भागिनेयाद्यपदेशविशिष्टैकत्वसत्यपुरुषवत्–यथैक एव पुरुषोऽनेकसम्बन्धे स्त्रीपुरुषापेक्षापदेशविशिष्टो भागिनेयो मातुलो भ्राता पतिः पिता देवरः श्वशुरः पुत्रो भ्रात्रीय इत्यादिर्भवति देवदत्त एक इत्येव च सत्यस्तथा द्रव्यमेकमेव रूपादि भवति चक्षुराद्यपदेशादिति साधूक्तमेकमेव सर्वात्मकमिति, एवमुपयोगात्मकत्वं पुद्गलस्य रूपादिप्रभेदस्योक्तम् ।

इदानीमुपयोगस्यापि पौद्गलात्म्यमुच्यते—

यच्चोपयोगस्वतत्त्वं मत्यादि तदपि पुद्गलात्मतत्त्वम् रूपाद्यात्मकत्वात् घटादिवत्, स हि उपयोगलक्षण आत्मा परमाणुद्व्यणुकत्र्यणुकादिषु रूपाद्यात्मकेषु पुद्गलेषूपयुज्यते कृत्स्नो व्याप्रियते, तत्प्रदेशस्यापि रूपाद्यात्मकत्वमात्मनोऽभ्युपगम्यते तदुपयोगात्तत्परिणामात्तदेव तदिति न्यायाच्च, यद्येव ततोऽसख्यातप्रदेशोऽपि सर्वात्मना सर्वे प्रदेशैर्ग्राह्ये उपयोगं यायात्, मृत्पिण्डः शिवकादिभावमिव, उपयोगमगच्छन्ननुपयुज्यमानोऽचेतन एव, पटानुपयुक्तघटादिवत्, चेतनो ह्युपयोगलक्षणस्तदभावादचेतनः स्यादिति ।

इति । कालतोऽभवनमाह–**तथा क्षणभेद इति** । कारणमाह–**तन्त्रेष्टस्येति** । भावतोऽभवनमाह–**आदिग्रहणादिति** । एवञ्च रूपादीनामभवनात्मकत्वेनावस्तुत्वाद्द्रव्यमेव रूपरसादिरूपतया गृह्यत इत्याह–**ततश्चेति** तथा तथा भवनस्वभावत्वाद्द्रव्यस्य न रूपादयो नाम केचित् सन्तीति भावः । अभिन्नं द्रव्यमेव चक्षुर्ग्रहणमासाद्य रूपमिति स्पर्शनग्रहणमासाद्य स्पर्श इति घ्राणग्रहणमासाद्य गन्ध इति रसनाग्रहणमासाद्य रस इति व्यपदिश्यत इत्याह–**चक्षुरादीति** । चक्षुरादिप्रत्ययापदेशेनोपयोगव्यपदेशेन चेत्यर्थः । आदिपदमाख्यान् सूचयितुमाह–**चक्षुरादिप्रत्यया इति**, स्वस्वविषयाणामुपलब्धौ पञ्चेन्द्रियादीनामाधिपत्यमित्यधिपतिप्रत्ययः, संस्कृता असंस्कृताश्च सर्वे एव धर्मा आलम्बनप्रत्ययाः सहभूसभागसम्प्रयुक्तकसर्वत्रगविपाकश्चेति पञ्च हेतवो हेतुप्रत्ययाः, अचरमा उत्पन्नाश्चित्तचैत्ताः समनन्तरप्रत्यया इति बौद्धदर्शने प्रसिद्धा एते, एतेषामपदेशेन ज्ञानापदेशेन चाभिन्नं सद्द्रव्यं रूपादिभेदेन भवतीत्यर्थः, अत्रैव बौद्धकारिकां प्रमाणयति–**यथोक्तमिति**, रूपमालोकं चाक्षमान्तरं निरुद्धमनन्तरितं चित्तं चित्तान्तरानवकाशदानात्मकञ्च प्रतीत्य चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते, चक्षुर्भिश्चित्तचैत्ता इति बौद्धसिद्धान्तात्, तत्रापि चाधिपतिना चक्षुषा व्यपदिश्यते चक्षुर्विज्ञानमिति यथाऽनलः सूर्यकान्तमणिसूर्यांशुगोशकृद्भ्यो भवतीति तदर्थः । एकस्यैव द्रव्यस्य निमित्तविशेषयोगेन नानाव्यपदेशभागित्वे निदर्शनमाह–**भागिनेयादीति** । एवं पुद्गलस्योपयोगात्मकत्वमुदित्वोपयोगस्यापि पुद्गलात्मतोच्यते–**यच्चोपयोगस्वतत्त्वमिति**, स्वशब्दः आत्मीयवचनः तत्त्वशब्दो भावः, उपयोगस्यात्मीयो

1 सि क °त्वाद्विशिष्ट° ।

आह—यदुक्त त्वया कर्पूराद्यचेतनाना परिणाम्यपरिणामकभावादेकत्व चेतनाचेतनयोश्च जीवक र्मणोरिति वधुरत्त किन्तु रूपादि उपयोगीभवत् आत्मा भवति, आत्मापि, रूपादि भवति तत्परिणामादिति, एतन्नोपपद्यते स्वभावाविनाशादित्यत्रोच्यते—

यदपि च बहिर्भिन्न विषयजात रूपादि तदप्यात्मन एव तत्त्वमुपयोगात्मकत्वात्, मत्या दिवत्, कथ रूपादेर्विषयस्योपयोग आत्मेति चेदुच्यते, तदव्यतिरेकलभ्यत्वात् ।

यदपि चेत्यादि याव मत्यादिवदिति, यदपि च बहिर्भिन्न विषयजातमुपयोगनिमित्तभूत रूपादि तदप्यात्मन एव तत्त्वम्, रूपादितत्त्वमात्मनश्च वक्ष्याम कुतो रूपाद्यप्यात्मन एव तत्त्वमिति चेदुच्यते, उपयोगात्मकत्वात्, मत्यादि चक्षुर्दर्शनादिभेदप्रभेद उपयोग आत्माऽस्य रूपादेर्विषयस्य सोऽय तदात्मक, कथ रूपादेर्विषयस्योपयोग आत्मेति चेदुच्यते तदव्यतिरेकलभ्यरूपत्वात्, रूप रसो ग ध इत्यादिविषयस्वरूपाकारेणोपयोगेन अव्यतिरिक्त एकीभूत एवोपलभ्यते रूपादिविषयो नान्यथा, अन्यथा विषयस्वरूपानवधारणात्, तस्मात्तदव्यतिरेकलभ्यरूपत्वात् रूपादिविषय उपयोगात्मक, यदुपयोगात्मक तत्तदात्म[क] एव तत्त्वम्, यथा मत्यादिचक्षुर्दर्शनादिभेद उपयोग इति ।

स्या मतम्—

रूपादीना देशभेदेन युगपदवस्थायिना देशकालादितोऽत्यन्तभेदग्रहेऽभवनात्मकत्वात् निर्वस्तुत्वापत्तिर्वन्ध्यापुत्रवत्, ततश्च द्रव्यमेव तथातथाभवनलक्षण सत्य न रूपादयो नाम केचिदिति, कथ पुनस्तत् भेदेन भवतीति चेत्, चक्षुरादिप्रत्ययोपयोगापदेशेन, भागिनेयाद्यपदेशविशिष्टैकत्वसत्यपुरुषवदिति साधूक्तमेकमेव सर्वात्मकमिति ।

(रूपादीनामिति) रूपादीना देशभेदेन युगपदवस्थायिना रूप रसो ग ध इत्यादयः परस्परतो देशभिना गृह्यन्ते तस्य देशस्य परमाणुशो भेदेन रूप रसो गन्धश्चोपलभ्यते—देशसम्बन्धेनोपल

चेतनाचेतनयोश्च तदेव सदिति साधनमुचितं भवतु नाम, आत्मा तूपयोगलक्षण पुद्गलान् मत्याद्यनुभवनोपयोगात्मतया परिणमयति परिणामश्च द्रव्यमानमिति रूपादिरात्मा भवति, आत्मा च रूपं भवतीति यदुच्यते तन्नोपपद्यत इत्याशङ्कते-यदुक्त त्वयेति, समाधत्ते-**यदपि चेति**, जीवव्यतिरिक्तस्य द्र यमानस्य बाह्यस्य ज्ञेयत्वेन विषयविषयिणोश्चाभेदात् बाह्य सर्वं वस्तुजातमुपयोगात्मकमेव, ग्राह्यग्राहकयोस्तादात्म्यमन्तरेण ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्ते, एवञ्चोपयोगात्मकत्वान्मत्यादिर्यथाऽऽत्मनस्तत्त्व तथा रूपादिबाह्यं विषयजातमप्यात्मनस्तत्त्वम् प्रयोगश्च रूपादिविषयजातमात्मन एव तत्त्वम्, उपयोगात्मकत्वात्, मत्यादिवदिति भाव । रूपादिविषयजातमात्मन एव तत्त्वमिति प्रतिज्ञाया हेतुं पृच्छति-**कुत इति** । रूपादेरुपयोगात्मकत्वम सिद्धमित्यत्राह-**तदव्यतिरेकलभ्यरूपत्वादिति** । रूपादिविषय उपयोगात्मक, तदव्यतिरेकलभ्यस्वरूपत्वात्, मत्यादिभेदवत्, यथा मत्यादिभेद उपयोगव्यतिरेकेण नोपलभ्यते किन्तूपयोगात्मक सन्नेवोपलभ्यते तथा रूपादिभेदोऽपि, अन्यथा विषयविषयिणो प्रकारान्तरेण सम्बन्धाभावाद्ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्त्या विषयस्वरूपनिर्णय एव न स्यादिति भाव । ननु रूपादयो युगपदवस्थायिन परस्परं भेदेन गृह्यन्ते तत्र तेषां देशकालादितोऽत्यन्त भेदे देशस्यापि यावत् परमाणुभेदात्छेदे न रूपादीनां भेद स्यात्, एव कालतोऽपि तदेवं देशकालभेदेन भेदे रूपादीनामभवनमेव भवेत्, अचिरस्थायित्वेन रूपग्रहणाद्यसम्बन्धाभावात् एवं भावभेदेनापि रूपादिभेदे योज्यमित्याशङ्कते-**रूपादीनामिति** । देशतोऽभवनमाह-**रूपं रस**

१ सि क विकल्पः । २ सि क °पयोगात्मकेण वि० ।

भ्यमाना भवन्ति, देशतोऽत्यन्तभेदग्रहे तेषामभवनम्, तथा क्षणभेदे प्रथमक्षणेऽन्यद्रूपं द्वितीयक्षणेऽन्यदिति गृह्यते चेन्न रूप नाम किञ्चित् स्यात् तत्रेष्टस्य कालस्य रूपग्रहणाश्रयसम्बन्धाभावादित्यभवनात्मका रूपादय स्युः, आदिग्रहणाद्भावभेदेनैकगुणद्विगुणत्रिगुणकृष्णादिभेदेनागृह्यमाणत्वादविशिष्टस्य सामान्यस्यैव ग्रहणात, तत किं? अभवनात्मकत्वान्निर्वस्तुत्वापत्तिर्वन्ध्यापुत्रवत्, ततश्च निर्वस्तुत्वापत्तेरेतत्प्रतिपत्तव्य द्रव्यमेव तथा तथा भवनलक्षण सत्य न रूपादयो नाम केचिदिति, तथा तथेति रूपरसप्रकारेण भवति श्यामरक्तादितद्भेदप्रकारेण चेति, द्रव्यञ्च भव्ये भवति द्रवतीति। कथ पुनस्तद्द्रव्यमभिन्न सत् रूपादिभेदेन भवतीति चेत् चक्षुरादिप्रत्ययोपयोगापदेशेन भवति, चक्षुरादिप्रत्यया इति अधिपत्यालम्बनहेतुसमनन्तरप्रत्यया, तदपदेशेन रूपादि भवति ज्ञानापदेशेन—चक्षूरूपादिप्रत्ययेनेत्यर्थ, यथोक्त 'रूपालोकमनस्कारचक्षुर्भ्यं सम्प्रवर्तते। विज्ञान मणिसूर्यांशुगोशकृद्भ्य इवानल ॥' इति (　　　) दृष्टान्तो भागिनेयाद्यपदेशविशिष्टैकत्वसत्यपुरुषवत्—यथैक एव पुरुषोऽनेकसम्बन्धे स्त्रीपुरुषापेक्षापदेशविशिष्टो भागिनेयो मातुलो भ्राता पति॰ पिता देवर श्वशुर पुत्रो भ्रात्रीय इत्यादिर्भवति देवदत्त एक इत्येव च सत्यस्तथा द्रव्यमेकमेव रूपादि भवति चक्षुराद्यपदेशादिति साधूक्तमेकमेव सर्वात्मकमिति, एवमुपयोगात्मकत्वेन पुद्गलस्य रूपादिप्रभेदस्योक्तम्।

इदानीमुपयोगस्यापि पौद्गलात्म्यमुच्यते—

यच्चोपयोगस्वतत्त्वं मत्यादि तदपि पुद्गलात्मतत्त्वम् रूपाद्यात्मकत्वात् घटादिवत्, स हि उपयोगलक्षण आत्मा परमाणुद्व्यणुकत्र्यणुकादिषु रूपाद्यात्मकेषु पुद्गलेषूपयुज्यते कृत्स्नो व्याप्रियते, तत्प्रदेशस्यापि रूपाद्यात्मकत्वमात्मनोऽभ्युपगम्यते तदुपयोगात्तत्परिणामात्तदेव तदिति न्यायाच्च, यद्येवं ततोऽसंख्यातप्रदेशोऽपि सर्वात्मना सर्वैः प्रदेशैर्ग्राह्ये उपयोग यायात्, मृत्पिण्ड॰ शिवकादिभावमिव, उपयोगमगच्छन्ननुपयुज्यमानोऽचेतन एव, पटानुपयुक्तघटादिवत्, चेतनो ह्युपयोगलक्षणस्तदभावादचेतन॰ स्यादिति।

इति। कालतोऽभवनमाह—**तथा क्षणभेद इति**। कारणमाह—**तत्रेष्टस्येति**। भावतोऽभवनमाह—**आदिग्रहणादिति**। एवञ्च रूपादीनामभवनात्मकत्वेनावस्तुत्वाद्द्रव्यमेव रूपरसादिरूपतया गृह्यत इत्याह—**ततश्चेति** तथा तथा भवनस्वभावत्वाद्द्रव्यस्य न रूपादयो नाम केचित् सन्तीति भाव। अभिन्न द्रव्यमेव चक्षुर्ग्रहणमासाद्य रूपमिति स्पर्शनग्रहणमासाद्य स्पर्श इति घ्राणग्रहणमासाद्य गन्ध इति रसनाग्रहणमासाद्य रस इति व्यपदिश्यत इत्याह—**चक्षुरादीति**। चक्षुरादिप्रत्ययापदेशेनोपयोगव्यपदेशेन चेत्यर्थ। आदिपदग्राह्यान् सूचयितुमाह—**चक्षुरादिप्रत्यया इति**, स्वस्वविषयाणामुपलब्धौ पञ्चेन्द्रियादीनामाधिपत्यमित्याधिपतिप्रत्यय, संस्कृता असंस्कृताश्च सर्व एव धर्मा आलम्बनप्रत्यया, सहभूसभागसम्प्रयुक्तकसर्वत्रगविपाकश्चेति पञ्च हेतवो हेतुप्रत्यया, अचरमा उत्पन्नाश्चित्तचैत्ता समनन्तरप्रत्यया इति बौद्धदर्शने प्रसिद्धा एते, एतेषामपदेशेन ज्ञानापदेशेन चाभिन्नं सद्द्रव्यं रूपादिभेदेन भवतीत्यर्थ, अत्रैव बौद्धकारिकां प्रमाणयति—**यथोक्तमिति**, रूपमालोकं चाश्रमान्तरं निरुद्धमनःसंज्ञितं चित्तं चित्तान्तरानवकाशदानात्मकञ्च प्रतीत्य चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते, चतुर्भिश्चित्तचैत्ता इति बौद्धसिद्धान्तात्, तत्रापि चाधिपतिना चक्षुषा व्यपदिश्यते चक्षुर्विज्ञानमिति यथाऽनल सूर्यकान्तमणिसूर्यांशुगोशकृद्रूपो भवतीति तदर्थ। एकस्यैव द्रव्यस्य निमित्तविशेषयोगेन नानाव्यपदेशभागित्वे निदर्शनमाह—**भागिनेयादीति**। एव पुद्गलस्योपयोगात्मकत्वमुदित्वोपयोगस्यापि पुद्गलात्मतोच्यते—**यच्चोपयोगस्वतत्त्वमिति**, स्वशब्द आत्मीयवचन तत्त्वशब्दो भाव, उपयोगस्यात्मीयो

---

१ सि क °स्याद्विविष्ट॰।

(यद्येति) यद्योपयोगस्वतत्त्व मत्यादि तदपि पुद्गलात्मतत्त्वमिति पक्ष , कस्मात् ? रूपाद्यात्मकत्वात् घटादिवत्, स ह्युपयोगलक्षण आत्मा परमाणुद्व्यणुकत्र्यणुकादिषु रूपाद्यात्मकेषु पुद्गलेषूपयुज्यते कृत्स्नो व्याप्रियते-सार्वात्म्येन व्याप्त उपयुक्त समाप्त इत्यर्थ , तत्प्रदेशस्यापि रूपाद्यात्मकत्वमात्मनोऽभ्युपगम्यते, असंख्यातप्रदेशोऽपि रूपाद्यात्मक एव प्रदेशसंख्येयासंख्येयानन्तप्रदेशपुद्गलवत् तदुपयोगात्मपरिणामात्तदेव तदिति पूर्वोक्तन्यायाच, यद्येव रूपादिमदेकद्रव्योपयोगतादात्म्य ग्राह्ये यातीति ततोऽसंख्यातप्रदेशोऽपि सर्वात्मना सार्वात्म्येन सर्वै प्रदेशैर्ग्राह्ये द्रव्ये उपयोगमयात्, उपयोगमगच्छन्ननुपयुज्यमानोऽचेतन एव, पटानुपयुक्तघटादिवत्, स्यादिति संभंत्स्यते, कथ पुनरुपयोग यायात् ? मृत्पिण्ड शिवकादिभावमिव, यथा मृत्पिण्ड कृत्स्न शिवकादिभावे सार्वात्म्येन व्यापार गच्छति तथा यदि न गच्छेदात्मा ग्राह्ये तत्तादात्म्यमप्रतिपद्यमान सोऽचे[त]न एव स्यात् पटेऽनुपयुज्यमानघटादिवदिति, यथाक्रम वैधर्म्येण साधर्म्येण च दृष्टान्तौ, चेतनो ह्युपयोगलक्षणस्तदभावादचेतन स्यादिति, एष दोषो रूपाद्यात्मकत्वाभावे स्यादात्मन उपयोगलक्षणस्य, तस्मात् सिद्ध रूपाद्यात्मकत्वमात्मन उपयोगात्मकत्वात्, अतः पुद्गलस्वतत्त्वमेव मत्यादीति साधूक्तम् ।

इतश्चात्मा पुद्गलस्वतत्त्व एव—

आत्मस्वतत्त्वज्ञानावरणाद्युदयप्रवृत्त्यव्यतिरिक्तरूपत्वाच्चात्मा पुद्गलस्वतत्त्व एव तादात्म्यप्रतिपत्ते ।

भावो मत्यादि स च नापरिणतो विषयान् ग्रहीतुमलमिति विषयेषु परमाणुद्व्यणुकादिरूपात्मकेषु व्याप्रियते व्याप्रियमाणतापि कार्त्स्न्येन, उपयोगात्मनोरभेदादात्मनोऽसंख्यातप्रदेशत्वात्तावत्प्रदेशमपि व्याप्रियते इत्याह-स हीति, उपयोग उपलम्भ ज्ञानदर्शनयोर्विषयावधानाभिमुखता तेन ह्यात्मा लभ्यते तस्मादुपयोगलक्षण आत्मा, स विषयग्रहणाभिमुख क्षीरोदकवत् मृद्घटवच्च निखिलस्वप्रदेशैस्तादात्म्यं प्रतिपद्यत इति भाव । प्रदेशेति, परमनिकृष्टोंऽश प्रदेश , एकप्रदेशपरमाणोरारभ्य संख्यातासंख्यातानन्तप्रदेशा पुद्गला यथा सर्वप्रदेशा रूपाद्यात्मका , न ह्येकोऽपि प्रदेशो रूपाद्यनात्मको भवति तथाऽऽत्मप्रदेशा अपि सर्वे रूपाद्युपयुक्ता रूपाद्यात्मका एव शरीरमात्मा वा सर्वरूपम् तत्तत्स्वरूपत्वभवनपरमार्थत्वात् तत्तत्स्वरूपवत्, एवं भाग्ये रूपादिविषयआलम्बन एव तत्त्वम्, उपयोगात्मकत्वात्, मत्यादिवदिति पूर्वोदितन्यायादिति भाव । यदा ह्यात्मा स्वैकप्रदेशावच्छेदेन रूपादिमद्द्रव्ये ग्राह्ये नीरक्षीरवत्तादात्म्येनोपयुक्तो भवति तदा सर्वात्मप्रदेशावच्छेदेनापि तादात्म्येनोपयुक्त एव, यथा मृत्पिण्डः शिवकादिभावं सर्वात्मनाप्नेति, न तु द्विश्यादिप्रदेशेन, यदि सर्वात्मप्रदेशावच्छेदेनापि तादात्म्येनोपयुक्तो न भवेत्तर्हि तत्प्रदेशावच्छेदेनात्माऽचेतन एव भवेत् यथा पटादावनुपयुज्यमानो घटादिरचेतनस्तत्र तस्योपयोगाभावाच्चैवमिष्टम्, तस्मात् सर्वप्रदेशैरात्मा रूपाद्यात्मक एव तथाविधोपयोगाव्यतिरिक्तत्वादित्याशयेनाह-यद्येयमिति । वैधर्म्यदृष्टान्तमाह-पटेति । साधर्म्यदृष्टान्तमाह-मृत्पिण्ड इति । उपसंहरति-तस्मादिति । प्रकारान्तरेणाप्यात्मा पुद्गलस्वतत्त्व इति साधयति-आत्मस्वतत्त्वेति, कर्मणां विपाकाविर्भाव उदय तानि च कर्माणि ज्ञानावरणाद्यष्टविधानि, उदयेन निर्वृत्त औदयिक , गतिचतुष्टयकषायत्रयलिङ्गत्रयमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धत्वलेश्यापट्करूपा एकविंशतिरौदयिका भावा , एते हि गत्याद्या परिणामविशेषा आत्मैव कर्मजनितपरिणामाव्यतिरेकात्, अन्योन्यानुगतौ तत्त्वामविभागतादात्म्यकत्वमात्मकर्मणो क्षीरोदकयोरिव, तस्मात् स्वतत्त्वमात्मनो गत्यादयो भावा औदयिका गत्यादीनामेषां पौद्गलिकत्वादात्मनश्च तदव्यतिरेकात्

---

१ सि क अभ्यादिवत् । २ सि क पदमिदं नास्ति । ३ सि क नाम्युप० । ४ सि क प्रदेशस्यादि । ५ सि क °पयोगैतादात्म्यमाह्ये० । ६ सि क संभंत्स्यते । ७ सि क यथा । ८ सि क वच्छेदात्ममा० ।

आत्मस्वतत्त्वेत्यादि यावद्व्यतिरिक्तरूपत्वात्, आत्मनः स्वतत्त्वमौदयिको भावः, उदयेन भव औदयिकः कस्य कर्मणः? ज्ञानावरणीयादेरष्टविधस्यापि, स च तदुदयप्रवृत्तितोऽपृथग्भूतोऽव्यतिरिक्तो भावः स्वतत्त्वमात्मनः तदव्यतिरिक्तरूपश्चात्मा, तस्मादात्मस्वतत्त्वज्ञानावरणाद्युदयप्रवृत्त्यव्यतिरिक्तरूपत्वाचात्मा पुद्गलात्मस्वतत्त्व एव, तादात्म्यप्रतिपत्तेः रूपाद्यात्मकपरमाणवा[त्मकत्वा]दित्यर्थः ।

अत्राह—

नन्वेवं पुद्गला एवात्मा प्राप्तः, तस्योपयोगात्मनः पुद्गलत्वात्, योऽयं पुद्गलोपयोगः स चात्मोपयोग एव, उपयोगव्यतिरिक्तरूपादेरभावात्, तस्मात् कुतोऽस्य रूपाद्यात्मकतेति, एतच्च, उपयोगात्मकत्वादेव रूपादीनामप्युक्तवत्, अनेन सर्वमपि सर्वात्मकम्, आत्मपुद्गलयोरितरेतरात्मकत्वात्, एवञ्च कर्मैव कारणं पुरुषकार एव कारणमित्येकान्तमसम्बद्धमिति

नन्वेवमित्यादि यावत् कुतोऽस्य रूपाद्यात्म[क]तेति, ननु भो ? त्वदुक्तेन विधिना एतेनैव पुद्गला एवात्मा प्राप्तः, तस्योपयोगात्मनः पुद्गलत्वात्, योऽयं पुद्गलोपयोगो रूपं रस इत्यादिज्ञानात्मनः स चात्मोपयोग एव, उपयोगव्यतिरिक्तरूपादेरभावात्, उपयोगस्य रूपाद्यात्मकत्वादुपयोगरूपत्वाच्च रूपादीनां, तस्मात् कुतोऽस्यात्मनो रूपाद्यात्मकतेति प्रस्तुतस्योपयोगस्य मत्यादेः पुद्गलात्मत्वमुपरुणद्धि एष विचारः इत्यत्रोच्यते एतच्च, उपयोगात्मकत्वादेव रूपादीनामपि, उक्तवत् नैं[ष दो]षो रूपाद्यात्मनो रूपादीनाञ्चोपयोगात्मकता, यस्मादुपयोगात्मकत्वं रूपादीनामप्यनन्तरमेवोक्तम्, तस्माद्रूपादीनामप्युपयोगात्मकत्वादुक्तवत् पुद्गलोऽप्यात्मा, आत्मापि पुद्गल एवेति रूपाद्यात्मकत्वमतो न दोषाय, अनेन सर्वमपीत्यादि यावदितरेतरात्मकत्वात्, एवञ्च कृत्वा पुरुषस्य रूपादिमत्पुद्गलात्मकत्वात् पुद्गलस्यापि उपयोगात्मकपुरुषात्मकत्वात् यदुच्यते कर्मैव कारणं पुरुषकार एव कारणमित्यवधारितम्, उभयमप्येकान्तमसम्बद्धं बोद्धव्यमित्युभयोः पक्षयोः सहदोषोक्तिरेषा ।

इदानीं तु प्रत्येकप्रत्युक्तिभावनादिक्, कर्मैकान्तवादप्रत्युक्तिदिक् तावत् प्रवर्त्तयितृत्वात् पुरुषश्च कारणमुत्कर्षार्थी, तस्यैवोक्तवत् सर्वत्वात्, असावेव पुरुषः प्राणादिमांश्चेतनः कर्मापि,

---

पुद्गलस्वतत्त्व एव स इति भावः । एवमेव व्याचष्टे **आत्मन इति**, ननु पूर्णतया सर्वात्मप्रदेशैरात्मनः पुद्गलेषु व्यापृतत्वे पुद्गलोपयोगात्मोपयोगयोरैक्येनोपयोगलक्षणात्मन एव सद्भावाद्रूपाद्यात्मकत्वमात्मनो न स्यादित्याशङ्कते—**नन्वेवमिति** । प्रागुक्तेन प्रकारेण साकल्येन पुद्गलेष्वात्मनो व्यापृतत्वेन पुद्गला एवात्मा प्राप्तः, ज्ञानस्वरूपस्यात्मनो योऽयं पुद्गलेषूपयोगः स आत्मोपयोग एव वस्तुतः, नहि रूपादि किञ्चिदुपयोगव्यतिरिक्तमस्ति, रूपादेरुपयोगस्य चान्योऽन्यमेकत्वात्तथा च रूपादेरवस्तुत्वेनात्मनस्तदात्मकत्वासम्भवादुपयोगस्वतत्त्वस्य मत्यादेः कथं पुद्गलात्मतेत्याशङ्कते—**ननु भो इति** । रूपादय उपयोगस्वरूपा एवेति नैकान्तः सम्भवति, उपयोगस्य रूपस्वरूपताया अपि प्रतिपादितत्वादित्याशयेनाह—**उपयोगात्मकत्वादेवेति** । एवमात्मपुद्गलयोः परस्परात्मकत्वादेव सर्वं सर्वात्मकमित्याह—**अनेनेति** । अथ प्रस्तुतवादमधिकृत्याह—**एवञ्च कृत्वेति** । पुरुषकर्मणोरन्योन्यात्मकत्वादेकाभावेऽपराभावात् कर्मैकान्तवादः पुरुषकारैकान्तवादश्चायुक्त एवेति पक्षद्वये यौगपद्येन दोष आदर्शित इति भावः । सम्प्रति प्रत्येकपक्षस्य निराकरणं भावयति [illegible] । पक्षद्वयोर्दर्शितो या निराकरण

१ सि. क. तोऽप्रवृत्तितोऽ० ।

अस्मिन् पक्षे कर्मादिसर्वसर्वत्वात् किं तदन्यत् कर्मेति, तस्यैव कर्मतापि, तस्मादेव पुरुषकाराणां तत्साध्यानाञ्च सिद्ध्योऽसिद्धयश्च नाना स्युरेव उत्कर्षपरम्पराया बहुप्रभेदाया अपि आमुक्ते पुरुषस्यैवाव्यतिरिक्तभिन्नकारणत्वात्, अहिभोगविस्तरणाकुञ्चनवत्, तथाऽनतिरेकातिरेकात् कर्मापि प्रवर्त्तयितृ।

(इदानीमिति) इदानीं[तु]प्रत्येकप्रत्युक्तिभावनादिक्, तुशब्दो विशेषणार्थः, युगपत् प्रत्युक्तिदिक् प्रत्येकप्रत्युक्तिदिग्विशिष्यते, कर्मैकान्तवादप्रत्युक्तिदिक् तावत् प्रवर्त्तयितृत्वात् पुरुषश्च कारणमुत्कर्षार्थी, चशब्दात् कर्म चेत्येकान्तप्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात्, उत्कर्षमर्थयतीत्युत्कर्षार्थी, उत्कर्ष ए[व]ार्थः सोऽस्यास्तीति 'अर्थाचासन्निहिते' (पा० ५ २-१३५ सूत्रे वा०) इति इनि, स चोत्कर्षो बाह्यो धनधान्यमित्रभूम्यादिसम्पत्, आन्तरस्त्वारोग्यज्ञानादिसम्पत्, कृतार्थस्य तदर्थारम्भोपरमात्, असन्निहितार्थोऽर्थीति, कस्मात् पुरुषश्च कारणमिति चेदुच्यते तस्यैवोक्तवत् सर्वत्वात् व्रीहिणैव व्रीहिः क्रियत इत्यादिन्यायोक्तवत्, असावेव पुरुषः प्राणादिमांश्चेतनः कर्मापि, अपिशब्दान्नोकर्मापि प्राणापानभाषामनोद्रव्यादि पुद्गल आध्यात्मिको बाह्योऽपि रूपादिपुद्गलश्चेतनो यस्मात्तस्मात् स एव प्रवर्त्तयिता तस्यैव, अस्मिन् पक्षे कर्मादिसर्वसर्वत्वात् किं तदन्यत् कर्मेति तस्यैव कर्मतापि, अपिशब्दात् पुरुषतापि पुद्गलतापि, तस्मादेव यदुक्तं प्रधानमध्यमाधमाः पुरुषकारास्तेषाञ्च सिद्ध्योऽसिद्धयश्च प्रधानमध्यमाधमा नाना न स्युरिति तदयुक्तमुक्तम्, पुरुषकाराणाञ्च तत्साध्यानाञ्च सिद्ध्योऽसिद्धयश्च नाना स्युरेव, किं कारणम्? उत्कर्षपरम्पराया बहुप्रभेदाया अप्यामुक्तेः पुरुषस्यैवाव्यतिरिक्तभिन्नकारणत्वात्-स एवाव्यतिरिक्तो भिन्नश्च कारणं तस्यैव सर्वप्रभेदात्मकत्वात् भिन्नत्वं तथाच कर्मणां बाह्यरूपादिभेदपुद्गलानां पुरुषोपयोगात्मकत्वादव्यतिरिक्तत्वम्, तस्मात् पुरुषकारनानात्वं तत्साध्यसिद्ध्यसिद्धिनानात्वानि च स्युरेव, स चैक एव कारणम्, स्यादेव, को दृष्टान्तः? अहिभोगविस्तरणाकुञ्चनवत्, यथाऽहिः स्फटाटोपकुण्डलीकरणाद्ययुगपदवस्थायिधर्मैः रूपादिभिर्युगपदवस्थायिभिश्च भिन्नोऽप्यव्यतिरिक्तो[३]ऽहित्वसत्य तैद-

भावना प्रदर्शिता सत प्रत्येकपक्षनिराकरणभावना विलक्षणेति तुशब्दार्थं प्रकटयति-युगपदिति। कर्मैकान्तवाददोषप्रदर्शने तावदाह-कर्मैकान्तेति, न कर्मैव कारणं किन्तूत्कर्षार्थी पुरुषोऽपीति समुच्चायकचशब्दार्थं दर्शयति-चशब्दादिति। कर्म च कारणं प्रवर्त्तयितृत्वादित्युत्तरग्रन्थेनेति भावः। यतोऽयमुत्कर्षमर्थयति, अप्राप्तत्वात् प्राप्ते चोत्कर्षे आरम्भान्निवर्ततेऽत एवासावुत्कर्षो न सन्निहितस्तस्मादिनिप्रत्ययेऽर्थोत्युक्तमित्याह-स चोत्कर्ष इति। पुरुषस्योत्कर्षार्थित्वेन प्रवर्त्तयितृत्वात् पुद्गलात्मनोरैक्येन सर्वसर्वात्मकत्वस्योपपादितत्वाच्चासावेव प्राणादिमान् चेतनः कर्मापीत्याह-तस्यैवेति, नोकर्मापीति, मनोवचनकायप्राणात्मककर्मापीत्यर्थः कर्मात्मकतामेवाह दर्शयति-प्राणापानेति, सर्वसर्वात्मकत्वपक्षे आत्मनः कर्मादिसर्वात्मकत्वात्कर्मता पुरुषता पुद्गलतापीत्याह-अस्मिन् पक्ष इति। केवलपुरुषकारैकान्तवादे कर्मैकान्तवादिना प्रदर्शितं दोषमुद्धरति-तस्मादेवेति, पुरुषकारस्याव्यतिरिक्तैककारणत्वे कार्यवैलक्षण्यानुपपत्तिर्या पूर्वमुक्ता साऽत्राव्यतिरिक्तभिन्नपुरुषकारणत्वे नास्तीति भावः। पुरुषकाराणाञ्चेति। सदाचारदुराचारलक्षणानां लोकप्रसिद्धानां तत्साध्यानाञ्च शुभाशुभानां प्रधानमध्यमाधमवैलक्षण्यं सिद्धमस्त्येवेति भावः। पुरुषस्य सर्वप्रभेदात्मकत्वात् सर्वप्रभेदानाञ्च पुरुषोपयोगात्मकत्वादव्यतिरिक्तभेदात्मकः पुरुष एव कारणमिति कार्यवैलक्षण्यं भवत्येवेति दर्शयति-उत्कर्षपरम्पराया इति। अव्यतिरिक्तभिन्नकारणत्वे दृष्टान्तमाह-अहिभोगेति।

१ सि क स्युरेव न स्यु। २ सि क °रिक्ताभिन्नाहित्व°। ३ क °सत्वमेदव्यति°।

व्यतिरिक्तभिन्नकारणत्वात् प्रवर्त्तयिता यथा पाण्यादिसङ्घातसहवर्तिपुरुषः उपयोगात्मा गत्याद्युत्कर्षार्थी तेषु युगपद्भावेषु पुरुष एव सत्त्व इति । तथाऽनतिरेकातिरेकात् कर्मापि प्रवर्त्तयितृ, यथा पुरुषः पुद्गलात्मकधर्माधर्मप्रभेदभिन्नोऽप्यव्यतिरिक्तः प्रवर्त्तयिता तथा कर्मापि तदनतिरिक्तातिरिक्तकारणत्वात् प्रवर्त्तयितृ ।

किञ्च—

चेतनाचेतनपरमार्थत्वाच्च पुरुषस्य, इष्टानिष्टविधिव्याप्रियमाणत्वात्, अथैव नेष्यते त्वया ततोऽसौ भवेत् पशुवन्मनुष्यत्वेनापि गम्यागम्यभक्ष्याभक्ष्याद्यविशेषज्ञः तद्वत् पशुरपि वा विशेषज्ञः ।

(चेतनेति) चेतनाचेतनपरमार्थत्वाच्च पुरुषस्यैवेष्टानिष्टविधिं प्रति व्यापारः, स एव हि पुरुषश्चेतनोऽचेतनश्च, कुतः ? इष्टानिष्टविधिव्याप्रियमाणत्वात्-उत्कर्षापकर्षौ इष्टानिष्टौ तयोर्विधिः—तत्प्राप्त्युपायः प्रमादाप्रमादौ च दृश्येते, तस्मादयं पुरुषश्चेतनोऽचेतनश्च, प्रमादाप्रमादयोरिष्टानिष्टविध्योः व्याप्रियमाणत्वात्, अतोऽचेतनकर्मानुभावोपलम्भात् चेतनपुरुषानुभावोपलम्भाच्चेति तद्द्वय परमार्थः, तस्माच्च कर्मापि प्रवर्त्तयितृ । अथैव नेष्यते त्वया यदि च पुरुषश्चेतनशक्तिरेव प्रोच्यते ततोऽसौ भवेत् पशुवन्मनुष्यत्वेनापि गम्यागम्यभक्ष्याभक्ष्याद्यविशेषज्ञः—यथा पशुर्भवत्यल्पचेतनस्तथा मनुष्यत्वेपि भवेत्, व्यक्तवर्णपदवाक्याद्यर्थप्रत्यायनसमर्थशब्दोच्चारणादिशक्तिश्च मनुष्यस्तद्वत् पशुरपि भवेत्, छग्यादिवन्मनुष्योऽतिजडः स्यात्, मनुष्यवत् कृमिरपि पण्डितः स्यादित्यादि, तस्मात् कथञ्चित् चेतनः पुरुषोऽपि अचेतनः, तयोभयमविभक्तमिति ग्राह्यम् ।

एवञ्चकृत्वा तस्यैव तत्तदितरवदविभक्तद्व्यात्मकताया द्विविधः प्रवृत्तिप्रबन्धः फलपरिणामप्रबन्धः प्राग्भवीयकर्माख्यपुरुषकारस्य साध्योऽसाध्यश्च, तीव्रमन्दादिहेतूपसेवनसञ्चितत्वात् साध्यासाध्यव्याधिवत्, चलनीयोऽविचल्यश्च बद्धाबद्धमूलत्वात् वृक्षहट्टवत्, निकाचितानिकाचितावयवत्वात्, अयःशलाकाकलापवत् ।

पुरुषवत् कर्माप्यव्यतिरिक्तभिन्नकारणत्वात् प्रवर्त्तयितृ तद्धि स्वप्रभेदापेक्षया पुरुषापेक्षया भिन्नमपि सत् कर्मात्मैक्यापत्त्याऽव्यतिरिक्तमतस्तदपि प्रवर्त्तयित्रित्याह-तथाऽनतिरेकातिरेकादिति । अथ चेतनप्रयुक्तफलोपलम्भात् पुरुषस्य चेतनात्वमचेतनप्रयुक्तफलोपलम्भाच्चाचेतनत्वं वास्तविकमतः पुरुषः कर्मापि प्रवर्त्तयितृत्याह-चेतनाचेतनेति, प्रमादविरहित इष्टेषु व्याप्रियते प्रमादी चानिष्टेषु, प्रमादश्च सर्वथाऽनिरनिरूपो भावः तेन मिथ्यादर्शनमवश्यभावि तत्र च प्रबलप्रदोषनिह्नवादिसम्भवेन विपरीतज्ञानदर्शनावरणादीनां तत्रात्मीयं चैतन्यमचैतन्यमेवेति तस्याचेतनत्वं परमार्थः, अप्रमादस्य तु ज्ञानावरणीयादेः क्षयोपशमादिसम्भवेनाविपरीतज्ञानवत्त्वात्तस्य चैतन्यं परमार्थं इत्याशयेन हेतुं दर्शयति-इष्टानिष्टेति । शुभप्राप्त्युपायोऽप्रमादः, अशुभप्राप्त्युपायश्च प्रमादः, एतयोश्च चेतनत्वाचेतनत्वप्रयोजकत्वं तथाविधफलोपलब्धेरिति भावः । यदि पुरुषस्य चेतनत्वमेव परमार्थो न त्वचेतनत्वम् तदा पशुश्चेतनोऽपि सन् भक्ष्याभक्ष्यादिविशेषं न जानाति तथा मनुष्योऽपि स्यादित्याहऽद्वत-थैवेष्यमिति । पशोरिदं गमनयोग्यमिदं न गमनयोग्यमिदमभ्यवहरणयोग्यं नेदं तथेति विशिष्टं विज्ञानं नास्ति तथा मनुष्यस्यापि न स्यादिति भावः । मनुष्यवद्वा पशुरपि विशेषज्ञः स्याचेतनत्वादित्याह-व्यक्तेति । एवञ्च द्वय परमार्थः पुरुषस्यैतित्याह-तस्मादिति । एवं पुरुषस्याविभक्ततया चेतनाचेतनात्मकतायां न किञ्चिदनुपपन्नत इत्यादर्शयति-एवञ्च कृत्वेति । प्रवृत्तिप्रबन्धः फलपरिणामप्रबन्धश्च कर्माख्यपुरुषकारस्य साध्योऽसाध्यश्चेति द्वैविध्यं पुरुषस्य चेतनाचेतनत्वैकात्मतायामेव

1 सि क तथाऽनतिरेकात् कर्मापि । 2 सि क °क्रियाप्रियमाणत्वात् ।

अस्मिन् पक्षे कर्मादिसर्वमयत्वात् किं तदन्यत् कर्मेति, तस्यैव कर्मतापि, तस्मादेव पुरुषकाराणां तत्साध्यानाञ्च सिद्धयोऽसिद्धयश्च नाना स्युरेव उत्कर्षपरम्पराया बहुप्रभेदाया अपि आमुक्तेः पुरुषस्यैवाव्यतिरिक्तभिन्नकारणत्वात्, अहिभोगविस्तरणाकुञ्चनवत्, तथाऽनतिरेकातिरेकात् कर्मापि प्रवर्त्तयितृ ।

(इदानीमिति) इदानीं[तु]प्रत्येकप्रत्युक्तिभावनादिषु, तुशब्दो विशेषणार्थः, युगपत् प्रत्युक्तिदिक्षु प्रत्येकप्रत्युक्तिदिग्विशिष्यते, कर्मैकान्तवादप्रत्युक्तिदिक् तावत् प्रवर्त्तयितृत्वात् पुरुषश्च कारणमुत्कर्षार्थी, चशब्दात् कर्म चेत्येकान्तप्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात्, उत्कर्षमर्थयतीत्युत्कर्षार्थी, उत्कर्ष प[य]ार्थः सोऽस्यास्तीति 'अर्थाच्चासन्निहिते' (पा० ५ २-१३५ सूत्रे वा०) इति इनि, स चोत्कर्षो बाह्यो धनधान्यमित्रभूम्यादिसम्पत्, आन्तरस्त्वारोग्यज्ञानादिसम्पत्, कृतार्थस्य तदर्थारम्भोपरमात्, असन्निहितार्थोऽर्थीति, कस्मात् पुरुषश्च कारणमिति चेदुच्यते तस्यैवोक्तवत् सर्वत्वात् व्रीहिणैव व्रीहिः क्रियत इत्यादिन्यायोक्तवत्, असावेव पुरुषः प्राणादिमांश्चेतन कर्मापि, अपिशब्दान्नोकर्मापि प्राणापानभाषामनोद्रव्यादि पुद्गल आध्यात्मिको बाह्योऽपि रूपादिपुद्गलश्चेतनो यस्मात्तस्मात् स एव प्रवर्त्तयिता तस्यैव, अस्मिन् पक्षे कर्मादिसर्वसर्वत्वात् किं तदन्यत् कर्मेति तस्यैव कर्मतापि, अपिशब्दात् पुरुषतापि पुद्गलतापि, तस्मादेव यदुक्तं प्रधानमध्यमाधमाः पुरुषकाराक्षेपाच्च सिद्धयोऽसिद्धयश्च प्रधानमध्यमाधमाः नाना न स्युरिति तदयुक्तमुक्तम्, पुरुषकाराणाञ्च तत्साध्यानाञ्च सिद्धयोऽसिद्धयश्च नाना स्युरेव[1], किं कारणम् ? उत्कर्षपरम्पराया बहुप्रभेदाया अप्यामुक्तेः पुरुषस्यैवाव्यतिरिक्तभिन्नकारणत्वात्-स एवाव्यतिरिक्तो भिन्नश्च कारणं तस्यैव सर्वप्रभेदात्मकत्वात् भिन्नत्वं तेषाञ्च कर्मणां बाह्यरूपादिभेदपुद्गलानां पुरुषोपयोगात्मकत्वादव्यतिरिक्तत्वम्, तस्मात् पुरुषकारनानात्वं तत्साध्यसिद्ध्यसिद्धिनानात्वानि च स्युरेव, स चैक एव कारणम्, स्यादेव, को दृष्टान्तः ? अहिभोगविस्तरणाकुञ्चनवत्, यथाऽहिः स्फटाटोपकुण्डलीकरणाद्ययुगपदवस्थायिधर्मैः रूपादिभिर्युगपदवस्थायिभिश्च भिन्नोऽप्यव्यतिरिक्तो[2]ऽहित्वसत्त्वं तैर्द

भावना प्रदर्शिता ततः प्रत्येकपक्षनिराकरणभावना विलक्षणेति तुशब्दार्थं प्रकटयति-**युगपदिति** । कर्मैकान्तवाददोषप्रदर्शनं तावदाह-**कर्मैकान्तेति**, न कर्मैव कारणं किन्तूत्कर्षार्थी पुरुषोऽपीति समुच्चायकचशब्दार्थं दर्शयति-**चशब्दादिति** । कर्म च कारणं प्रवर्त्तयितृत्वादित्युत्तरग्रन्थेनेति भावः । यतोऽयमुत्कर्षमर्थयति अप्राप्तत्वात् प्राप्ते चोत्कर्षे आरम्भान्निवर्त्ततेऽत एवास्योत्कर्षो न सन्निहितस्तस्मादिनिप्रत्ययेऽर्थीत्युक्तमित्याह-**स चोत्कर्ष इति** । पुरुषस्योत्कर्षार्थित्वेन प्रवर्त्तयितृत्वात् पुद्गलात्मनोरैक्येन सर्वसर्वात्मकत्वस्योपपादितत्वाच्चासावेव प्राणादिमान् चेतनः कर्मापीत्याह-**तस्यैवेति, नोकर्मापीति**, मनोवचनकायप्राणात्मकनोकर्मापीत्यर्थः कर्मात्मकतामेवादर्शयति-**प्राणापानेति**, सर्वसर्वात्मकत्वपक्षे आत्मनः कर्मादिसर्वात्मकत्वात्कर्मता पुरुषता पुद्गलतापीत्याह-**अस्मिन् पक्ष इति** । केवलपुरुषकारैकान्तवादे कर्मैकान्तवादिना प्रदर्शितं दोषमुद्धरति-**तस्मादेवेति**, पुरुषकारस्याव्यतिरिक्तैककारणत्वे कार्यवैलक्षण्यानुपपत्तिर्या पूर्वमुक्ता साऽत्राव्यतिरिक्तभिन्नपुरुषकारणत्वे नास्तीति भावः । **पुरुषकाराणाञ्चेति** । स्वाचारदुराचारलक्षणानां लोकप्रसिद्धानां तत्साध्यानाञ्च शुभाशुभानां प्रधानमध्यमाधमवैलक्षण्यं सिद्धमेवेति भावः । पुरुषस्य सर्वप्रभेदात्मकत्वात् सर्वप्रभेदानाञ्च पुरुषोपयोगात्मकत्वादव्यतिरिक्तभेदात्मकः पुरुष एव कारणमिति कार्यवैलक्षण्यं भवत्येवेति दर्शयति-**उत्कर्षपरम्पराया इति** । अव्यतिरिक्तभिन्नकारणत्वे दृष्टान्तमाह-**अहिभोगेति** ।

१ सि क स्युरेव न स्यु । २ सि क रिक्ताभिधाहि०। ३ क सत्वभेदस्यति० ।

व्यतिरिक्तभिन्नकारणत्वात् प्रवर्त्तयिता तथा पाण्यादिसंघातसहवर्तिपुरुष उपयोगात्मा गत्याद्युत्कर्षार्थी तेषु युगपद्भावेषु पुरुष एव सत्य इति । तथाऽनतिरेकातिरेकात् कर्मापि प्रवर्त्तयितृ, यथा पुरुषः पुद्गलात्मककर्मधर्मप्रभेदभिन्नोऽप्यव्यतिरिक्त प्रवर्त्तयिता तथा कर्मापि तदनतिरिक्तातिरिक्तकारणत्वात् प्रवर्त्तयितृ ।

किञ्च—

चेतनाचेतनपरमार्थत्वाच्च पुरुषस्य, इष्टानिष्टविधिव्याप्रियमाणत्वात्, अथैव नेष्यते त्वया ततोऽसौ भवेत् पशुवन्मनुष्यत्वेनापि गम्यागम्यभक्ष्याभक्ष्याद्यविशेषज्ञ तद्वत् पशुरपि वा विशेषज्ञ ।

(चेतनेति) चेतनाचेतनपरमार्थत्वाच्च पुरुषस्येष्टानिष्टविधिं प्रति व्यापार, स एव हि पुरुषश्चेतनोऽचेतनश्च, कुत ? इष्टानिष्टविधिव्याप्रियमाणत्वात्-उत्कर्षापकर्षौ इष्टानिष्टौ तयोर्विधि —तत्प्राप्त्युपायः प्रमादाप्रमादौ च दृश्येते, तस्मादय पुरुषश्चेतनोऽचेतनश्च, प्रमादाप्रमादयोरिष्टानिष्टविध्यो व्याप्रियमाणत्वात्, अतोऽचेतनकर्मानुभावोपलम्भात् चेतनपुरुषानुभावोपलम्भाच्चेति तद्द्वय परमार्थ, तस्माच्च कर्मापि प्रवर्त्तयितृ । अथैव नेष्यते त्वया यदि च पुरुषश्चेतनशक्तिरेव प्रोच्यते ततोऽसौ भवेत् पशुवन्मनुष्यत्वेनापि गम्यागम्यभक्ष्याभक्ष्याद्यविशेषज्ञ —यथा पशुर्भवत्यल्पचेतनस्तथा मनुष्यत्वेऽपि भवेत्, व्यक्तवर्णपदवाक्यादर्थप्रत्यायनसमर्थशब्दोच्चारणादिशक्तिश्च मनुष्यस्तद्वत् पशुरपि भवेत्, कृम्यादिवन्मनुष्योऽविजड स्यात्, मनुष्यवत् कृमिरपि पण्डित स्यादित्यादि, तस्मात् कथञ्चित् चेतन पुरुषोऽपि अचेतन, तथोभयमविभक्तमिति ग्राह्यम् ।

एवञ्चकृत्वा तस्यैव तत्तदितरवदविभक्तद्व्यात्मकताया द्विविध प्रवृत्तिप्रबन्ध फलपरिणामप्रबन्ध प्राग्भवीयकर्माख्यपुरुषकारस्य साध्योऽसाध्यश्च, तीव्रमन्दादिहेतूपसेवनसञ्चितत्वात् साध्यासाध्यव्याधिवत्, चलनीयोऽविचल्यश्च बद्धाबद्धमूलत्वात् वृक्षहट्टवत्, निकाचितानिकाचितान्वयवत्वात्, अय शलाकाकलापवत् ।

पुरुषवत् कर्माप्यव्यतिरिक्तभिन्नकारणत्वात् प्रवर्त्तयितृ तद्धि स्वप्रभेदापेक्षया पुरुषापेक्षया भिन्नमपि सत् कर्मात्मैक्यापत्त्याऽव्यतिरिक्तमतस्तदपि प्रवर्त्तयितृत्याह-तथाऽनतिरेकातिरेकादिति । अथ चेतनप्रयुक्तफलोपलम्भात् पुरुषस्य चेतनत्वमचेतनप्रयुक्तफलोपलम्भाच्चाचेतनत्व वास्तविकमत पुरुष कर्मापि प्रवर्त्तयितृत्याह-चेतनाचेतनेति, प्रमादविरहित इष्टेषु व्याप्रियते प्रमादी चानिष्टेषु, प्रमादश्च सर्वथाऽविरतिरूपो ग्राह्य तेन मिथ्यादर्शनमवश्यभावि तत्र च प्रबलप्रदोषनिह्नवादिसम्भवेन विपरीतज्ञानदर्शनावरणादीनां सत्त्वात्तदीय चैतन्यमचेतन्यमेवेति तस्याचेतनत्व परमार्थ, अप्रमादस्य तु ज्ञानावरणीयादे क्षयोपशमादिसम्भवेनाविपरीतज्ञानवत्त्वात्तस्य चैतन्य परमार्थ इत्याशयेन हेतुं दर्शयति-इष्टानिष्टेति । शुभप्राप्त्युपायोऽप्रमाद, अशुभप्राप्त्युपायश्च प्रमाद, एतयोश्च चेतनत्वाचेतनत्वप्रयोजकत्व तथाविधफलोपलब्धेरिति भाव । यदि पुरुषस्य चेतनत्वमेव परमार्थो न त्वचेतनत्वम्, तदा पशुश्चेतनोऽपि सन् भक्ष्याभक्ष्यादिविशेष न जानाति तथा मनुष्योऽपि स्यादित्याशङ्कते-अथैवमिति । पशोरिद गमनयोग्यमिद न गमनयोग्यमिदमभ्यवहरणयोग्य नेदं तथेति विशिष्ट विज्ञानं नास्ति तथा मनुष्यस्यापि न स्यादिति भाव । मनुष्यवद्वा पशुरपि विशेषज्ञ स्याच्चेतनत्वादित्याह-व्यक्तेति । एवञ्च द्वय परमार्थ पुरुषस्यैष्टव्य इत्याह-तस्मादिति । एवं पुरुषस्याविभक्ततया चेतनाचेतनद्व्यात्मकतायां न किञ्चिदनुपपद्यत इत्यादर्शयति-एवञ्च कृत्वेति । प्रवृत्तिप्रबन्ध फलपरिणामप्रबन्धश्च कर्माख्यपुरुषकारस्य साध्योऽसाध्यश्चेति द्वैविध्य पुरुषस्य चेतनाचेतनद्व्यात्मतायामेव

---

१ सि क तथाऽनतिरेकाद् कर्मापि । २ सि क °प्रियाप्रियमाणत्वात् ।

(एवं कृत्वेति) एव[ं च]कृत्वा तस्यैव सत्त्वादितरवद्विभक्ताध्यात्मकतया—चेतनाचेतनैकात्मतया सता द्विविधं प्रवृत्तिप्रबन्धं फलपरिणामप्रबन्धं प्राग्भवीयकर्माग्यपुरुषकारस्य साध्योऽसाध्यश्च तत्सञ्चयहेतुभूतोपादानकालपरिणामद्वैविध्यात् तद्दर्शयति—तीव्रमन्दादिहेतूपसेवनसञ्चितत्वादिति[1]—तीव्रेण योगपरिणामेन सञ्चितं कर्म तीव्रानुभावस्थितिप्रदेशं बद्धस्पृष्टनिकाचितं सुरुदु सफलमुपक्रमितुमशक्यं स्यादसाध्यमवश्यं विपच्यते, मन्देन तु सञ्चितं मन्दानुभावादि शक्यत्वादुपक्रम्यम्, साध्यासाध्यव्याधिवत्—यथा व्याधिर्ज्वरातिसारादिः निदानमन्दतीव्रत्वाभ्यां साध्योऽसाध्यश्च भवति, तथा कर्माख्यः पुरुषकारप्रवृत्तिप्रबन्धः, साध्यासाध्यस्वभावव्याख्यानञ्च-चलनीयोऽविचल्यश्च बद्धाबद्धमूलत्वात् वृक्षहट्टवत्—यथासङ्ख्यं साध्यश्चलितव्यः इतरोऽविचल्यो न कम्पयितव्यः प्रथमो बद्धमूलो वृक्षवत्, द्वितीयो हट्टवदबद्धमूलः, दु सविश्लेष्यः सुसविश्लेष्यश्चेत्यर्थः, निकाचितानिकाचितावयवत्वात्—निकाचिताः कर्मप्रदेशास्तीव्रक्रोधाद्यशुभपरिणामेन, अनिकाचिता मन्दपरिणामेन, किमिव ? अय शलाकाकलापवत् यथा सूत्रमात्रोपनिबद्धा अयःशलाका एकशलाकापकर्षणमात्रप्रयासेन सर्वाः प्रच्यवन्ते प्रतप्तसम्पृक्तप्रहता संघर्षणादृते न शक्या पृथक् कर्तुं तथा कर्मविधिः ।

परिणमनमपि च तस्यापि पूर्वकर्मणः पुरुषकारस्य विषयो न विषयः क्वचित्, अप्राप्तप्राप्तविपरिणामावस्थत्वात् पुष्पतुगद्दढफलवत् एवञ्च क्रियासहायश्च स फलं प्रयच्छति, क्रियासहायस्य फलप्रदाने सापेक्षानपेक्षशक्तित्वात्, भारोत्पाटनवत् ।

परिणमनमपि चेत्यादि यावत् पुष्पतुगद्दढफलवत्, तस्यापि पूर्वकर्मणस्तीव्रमन्दहेतूपसेवनसञ्चितस्य फलदानमिहत्यपुरुषकारस्य कृष्यध्ययनसेवावाणिज्याद्यनुष्ठानस्य विषयो न विषयः क्वचिदिति, अप्राप्तप्राप्तविपरिणामावस्थत्वात्—यथासङ्ख्यं स्वयमप्राप्तपरिणामावस्थं पुरुषकारविपरिणम्यं पुरुषकारेण

युज्यते नान्यथेति भावः । तत्सञ्चयेति । कर्मसञ्चये हेतुभूतस्य कर्मग्रहणकालीनपरिणामस्य तीव्रमन्दभावेन द्वैविध्यादित्यर्थः । एतदेव दर्शयति—तीव्रेणेति । कायवाङ्मनःकर्मयोगः तस्य परिणामविशेषास्तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभाववीर्याधिकरणविशेषाः तीव्रेण योगस्य परिणामेन तीव्रं कर्म बध्यते, तथाविधं सञ्चितं कर्म तीव्रानुभावं तीव्रस्थितिं तीव्रप्रदेशं समस्तकरणायोग्यतयाऽवश्यवेद्यतया च निबद्धं दूरस्थोदयं समीपे उदयं प्रापयितुमशक्यमसाध्यत्वादेव स्वकाल एवावश्यं विपच्यते यथाऽसाध्यो रोगो मरणेनैव नश्यति न तूपक्रमशतैरपि तथा कर्मापि बन्धकाले निकाचितावस्थमनुपक्रमे च बद्धमनेकोपक्रमसद्भावेऽपि निजपरिपूर्तिकालमन्तरेण न विपच्यत इति भावः । साध्यश्च रोगो यथापक्रमाकरणे स्वकाल एव निजभुक्तिच्छेदेन नश्यति, कृते तूपक्रमेऽवोगपि शीघ्रं नश्यति तथा साध्यं कर्मापि बन्धकाले मन्दादिना योगपरिणामेनोपक्रमसव्यपेक्षमेव बद्धं सदुपक्रमसामग्र्यभावे निजभोगकाल एव विपच्यते, उपक्रमसामग्रीसमवधाने तु शीघ्रमन्तर्मुहूर्तादिकालेनैव विपाच्यत इत्याशयेनाह—मन्देन त्विति । रोगदृष्टान्तमाह—साध्येति । तथेति, दार्ष्टान्तिकोपनयः, कर्माख्या या पुरुषकारप्रवृत्तिः तत्प्रबन्धस्तस्यान्तानमित्यर्थः । चलनीय इति, यः साध्यः स विचल्यो दूरस्थस्य समीपभवनरूपोऽबद्धमूलत्वात् हट्टवत् सुखविश्लेष्यो जीवात् अनिकाचितावयवत्वात् सूत्रमात्रोपनिबद्धलोहशलाकाकलापसम्बन्धवत्, यश्चासाध्यः सोऽविचल्यो बद्धमूलत्वात् वृक्षवत् दुःखविश्लेष्यो निकाचितावयवत्वात्, प्रतप्तसम्पृक्तप्रहताय शलाकाकलापसम्बन्धवदिति योजना विज्ञेया । एवं प्रवृत्तिप्रबन्धस्य साध्यासाध्यत्वमुपपाद्याथ फलपरिणामप्रबन्धस्य तदुपपादयति—परिणमनमपि चेति, तस्यापि पूर्वकर्मणः परिणमनमपि च पुरुषकारस्य विषयः साध्यः, अविषयः असाध्यः क्वचिदिति योगः । इहत्यपुरुषकारस्य साध्यासाध्यत्वे हेतुमाह—अप्राप्तेति । यदप्राप्तपरिणामावस्थं पुरुषकारेण परिणमनयोग्यञ्च तत् पुरुषकारेणोदीरणाकरणेनोदीर्यते विपाच्यते विपाकविषयता

१ सि दिति, तीव्रेण योगपरिणामेन सञ्चितत्वा तीव्रेणत् इत्यधिकः पाठो दृश्यते ।

विपाच्यते—विपयत्वमानीयते—उदीरणाकरणेनोदीर्यते, प्राप्तपरिणामावस्थं तु वैयर्थ्यान्न विपयीक्रियते—पुरुषकारेण न विपाच्यते—नोदीर्यते, स्वयमेव विपक्वत्वात्, किमिव ? पुष्पतुग्दृढफलवत्—पुष्पतोक दृढफलञ्च यथासंख्यं दृष्टान्तौ—यथा दृढफलं स्वयमेव विपच्यमानं न पाच्यते पुरुषकारेण, पुष्पतोकन्तु वृक्षायुर्वेदविधिना विपाच्यते, अथवा पुष्पतोकस्यैवोत्पन्नस्य दृढं फलमस्य भावीति दृढफलं तादृक् शक्त्यैवोत्पन्नमिति तस्यैव भवति, तच्छक्तिविरहितस्य न भवतीति, अप्राप्तपाककालं कदलकाम्रादिफलं कोद्रवपलालादिवेष्टितं निरातं वा पार्श्वधूमादिभिर्विपाच्यते, नेतरदवश्यं विनाशीति, अथवा अप्राप्तविपरिणामावस्थं पुष्पतोकमतिमृदुत्वादुपक्रमेणापि न पाच्यते, पाचनायोग्यत्वात्, शुष्यति विलीयते वा, दृढफलं तु पाचनयोग्यं प्राप्तकालत्वात् पाच्यते, एवञ्च कृत्वा क्रियासहायश्च स फलं प्रयच्छति, सहायीभूतायाः क्रियाया अपि तच्छक्तिमात्रत्वात्, क्रियासहायस्य पुरुषकारस्य फलप्रदाने सापेक्षानपेक्षशक्तित्वात् भारोत्पाटवत्, यथा भारमुत्पाटयन् कश्चित् पुरुषः स्वयमेवोत्पाटयति कश्चित् पुनः सहायापेक्षः, एवं पुरुषकारोऽपि फलप्रदाने सहायां क्रियामपेक्षते कश्चिन्नेति ।

सोपक्रमस्य क्रियापेक्षा न निरुपक्रमस्य, तत्र सोपक्रमस्य कर्मात्मनः पुरुषात्मनैकीभूतस्योदयोपशमक्षयोपशमक्षया अवस्था सापेक्षा भवन्ति, मदनफलाद्वमनवत् भस्मपटलाच्छन्नाग्निवत्, दरविध्यातावच्छन्नज्वलनवत्, तृणदाहवद्वा ।

(**सोपक्रमस्येति**) सोपक्रमस्य क्रियापेक्षा न निरुपक्रमस्य, तत्र सोपक्रमस्य कर्मात्मन इत्यादि यावत्तृणदाहवद्वेति, तस्यैव सद्वैकीभूतस्यात्मनश्चेतनाचेतनत्वेन पुरुषात्मनेत्यादिना सापेक्षानुदयोपशमक्षयोपशमक्षयानवस्थाविशेषान् दर्शयति सोदाहरणान् ।

एवमनयैव दिशा पुरुषकारैकान्तवादः प्रतिषेध्यः तद्यथा—कर्म च कारणं प्रवर्त्तयितृत्वात् सुखदुःखोत्कर्षापकर्षविकल्पानुभवावश्यभावितस्य चैकस्यैवोक्तवत् सर्वोपयोगत्वात् पुरुषतापीत्यादि सर्वमशेषं योजनीयम्, अनेकस्य स्वातंत्र्यं तत्तत्प्रदर्शिततत्त्वस्येतरस्यापीति भावनीयम्,

---

मानीयते, उदयावलिकातो बहिर्वर्त्तिनामनुदयप्राप्तानां कर्मदलिकानां कषायैः सहितेन वा योगसंज्ञितेन वीर्यविशेषेण समाकृष्योदये प्रवेशनरूपेण करणभेदेनोदीर्यते, प्राप्तपरिणामावस्थन्तु नोदीयते वैयर्थ्यात् स्वत एवोदये समागतत्वादिति भावः । दृष्टान्तमाह—**पुष्पतुगिति**, पुष्पशिशु दृढफलं नारिकेलादिफलम् स्पष्टमन्यत् । एवञ्च पुरुषकारः क्रियासहायः फलं ददाति पुरुषस्य शक्तिद्वविध्यात्, एका सहायापेक्षफलोत्पादनशक्तिरपरा च निरपेक्षफलोत्पादनशक्तिः, भारोत्पाटने पुरुषस्य तथादर्शनादित्याशयेनाह—**एवञ्च कृत्वेति** । **सोपक्रमस्येति,** अत्र मूलं सम्भावनयैवोद्धृत टीकायामीपदपि लिङ्गाभावात् । पुरुषकर्मणोस्तादात्म्य एवामी अवस्थाः सम्भवन्ति नान्यथा, तत्र कर्मविपाकाविर्भाव उदयः, यथा मदनफलस्य सेवनया पित्तस्य वमनोदयो भवति, कर्मणोऽनुदयावस्था उपशमः भस्मपटलाच्छादनेनाग्नेर्दाहोपशमवत्, उदयावलिकाप्रविष्टकर्मण क्षयात् शेषस्यानुद्रेकक्षयावस्थानात् क्षयोपशमः, ईषद्विध्यातावच्छन्नाग्निवत्, कर्मणामत्यन्तं विनाशः क्षयः यथा तृणदाहः, यथा परिशेषवानपि तृणपुञ्जः सहततयाचिराय दह्यते यदा तु विरलितः अवयवशो भवति तदाऽऽशु भस्मसाद्भवति, तद्वत् कर्मणोऽप्यनुभवः, यदा कर्म दृढसंहतं बन्धनकाल एव भवति पवनश्लेपवत्तदा क्रमेण वेद्यमानं चिराय वेद्यते, यत्तु बन्धकाल एव शिथिलमाबद्धं तद्विप्रकीर्णतृणराशिदाहवदपवर्त्याशु वेद्यते इति पुरुषकारस्याप्यपेक्षणात् कर्मैकान्तवादः प्रतिक्षिप्तः । अथ पुरुषकारस्य एकान्तेन कारणत्वं प्रतिक्षेप्तुमाह—**एवमनयैव दिशेति,** कर्मैकान्तवादप्रत्युक्तिदिशेत्यर्थः । दिगुपायं सूचयति—**तद्यथेति** ।

---

१ सि क °वैपर्यास० । २ सि क कर्मोत्मात्मन ।

यथा चात्र तत्त्वं कर्मात्मनोः सर्वप्रभेदेषु वृत्तं भावितमस्माभिस्तथाऽवगाहादिलक्षणैरस्तिकायैः सह, कर्मात्मविचारोक्तात् प्रवर्त्तकप्रवर्त्त्यन्यायात् ।

एवमनयेत्यादि यावद्भावनीयमिति, एवं तावद् द्व्यात्मकतयाऽऽत्मकर्मैका तवादप्रयुक्तिर्दिगियं प्रदर्शिता, अनयैव दिशा अनयैव पुरुषकार इत्याद्यायोक्तन्यायेन तदेव वस्तु कर्म सत्तामात्रेण भावयित्वा पुरुषकारैकान्तवाद प्रतिषेध्य, तद्यथा—कर्म च कारणं प्रवर्त्तयितृत्वात् सुखदुःखोत्कर्षापकर्षविकल्पानुभवावश्यभावितस्यैकस्यैवोक्तवत् सर्वोपयोगदानात्, पुरुषतापीत्यादि सर्वमशेषं योजनीयम्, यत् परेणानभ्युपगतमन्यतरदितरत् तदितरस्मिन्नापाद्यम, तत आह—अनेकस्य स्वातन्त्र्यं तत्तत्प्रदर्शिततत्त्वस्येतरस्यापि भावनीयमिति भावनोपायं प्रदर्शयति सामान्येन, तथा विशेष्य भावितमेवास्माभिरिति, न केवलं कर्मात्मनोरेवाभिन्नैक्यम, किं तर्हि? यथा चात्र तत्त्वं कर्मात्मनोः सर्वप्रभेदेषु वृत्तं भावितमस्माभिः तथाऽवगाहादिलक्षणैरस्तिकायैः—अवगाहगतिस्थितिलक्षणैराकाशधर्माधर्माख्यैः सह कर्मात्मविचारोक्तात् प्रवर्त्तकप्रवर्त्त्यन्यायात् भावनीयमिति वर्त्तते, यथा प्रवर्त्तक एव प्रवर्त्त्य इत्युक्तं तथाऽवगाहादि प्रवर्त्तकं प्रवर्त्त्यञ्चोभयमेकमेव कर्मात्मवदिति ।

पुनरपि तद्भावनार्थमाह—

तद्द्रव्यत्वात्, पृथिव्यादिव्रीह्यादिपृथिव्यादिवत्, तद्द्रव्यत्वमसिद्धमिति चेन्न, अवगाहादेव द्रव्यं यथा नियदादि एवमात्माद्यपि, तस्यैव तथाभूते, उदकादिव्रीहित्वशिवकादिघटत्ववत् ।

ननु पुरुषकारस्यैव कारणत्वे तस्यैकत्वेनानुभूयमानशुभाशुभादिविकल्पा न सम्भवेयुः कार्यवैचित्र्ये कारणवैचित्र्यस्यावश्यम्भावात्कारणं कर्मैव पुरुषकारस्यापि कर्मत्वादित्याशयं सूचयति—अनयैवेति । प्रतिषेधोपायं दिशा दर्शयति—तद्यथेति । कर्मैव कारणं प्रवर्त्तयितृत्वादिति कर्मैकान्तिवचनं कर्म च कारणं प्रवर्त्तयितृत्वादिति विशेष्यं, चशब्देन पुरुषस्य समुच्चयः कार्ये चेतनाचेतनयोरैक्यात् सर्वसर्वात्मकत्वाच्च, एकैकस्य सर्वरूपद्रव्यभवनपरमार्थत्वात् मातृत्वादिभावेन शरीरादिभावेन च यद्भवति तदेकैकं सर्वरूपमिति तदेव तदिति भावः । यदपि भवन्मत्या अन्यत्वेनाभिमतं तदप्यस्माभिः पक्षीकृत्य तत्स्वरूपत्वं साध्यत इत्याह—अनेकस्येति कर्मणः स्वातन्त्र्यवत् पुरुषकारस्यापि स्वातन्त्र्यमापादनीयं तथा पुरुषकारस्य स्वातन्त्र्यवत्कर्मणोऽपि स्वातन्त्र्यमापादनीयमिति भावः । यथा च कर्मात्मनोरभेदः प्रदर्शितस्तथैवान्येषामप्यैकत्वं भावनीयमित्याह—न केवलमिति । अवगाहादिलक्षणैरिति, अवगाहलक्षणमाकाशम् गत्यपेक्षाकारणं धर्मः स्थित्यपेक्षाकारणमधर्मः, अनुप्रवेशनिष्क्रमणस्वभावोऽवगाहः, अवगाहिनां धर्माधर्मपुद्गलजीवानां अवकाशदाय्याकाशमिति तदेव तस्य लक्षणम्, अवगाह्यमाकाशमवगाहो लक्षणमवगाहकं धर्माधर्मपुद्गलजीवाः । गतिमतां गतेः स्थितिमताञ्च पुद्गलादेः स्थितेरपेक्षाकारणं धर्माधर्मौ, अस्तिशब्दोऽव्ययो धर्मादेर्ध्रौव्यं प्रतिपादयति कायशब्दश्चापत्तिमुत्पादविनाशौ, अस्ति चासौ कायश्चास्तिकायः । यथा च कर्मकर्मिणोरैक्यं सर्वं सर्वात्मकत्वं प्रवर्त्तकप्रवर्त्त्ययोरैक्यापादनमुखेन प्रतिपादितं तथाऽऽवगाहकादीनामप्यैक्यं भावनीयमिति दर्शयति—यथा प्रवर्त्तक एवेति, तथा चावगाहः प्रवर्त्तकः, अवगाहकौ धर्माधर्मौ प्रवर्त्त्यौ, तयोरेवावगाहात् तस्मात्तयोरैक्यं तथावगाह्यमाकाशमवगाहकं जीवपुद्गलादि अयमवगाह्य एव नावगाहकोऽयमवगाहक एव नावगाह्य इत्येकान्तो नास्ति, प्रवर्त्त्यप्रवर्त्तकयोरिवावगाह्यावगाहकयोरप्यैकत्वम् एवं गम्यगमकयोः स्थेयस्थापकयोरप्यैकत्वं भावनीयमिति भावः । एकत्वस्य साधनान्तरमप्याह—तद्द्रव्यत्वादिति, तथा रूपभवनपरमार्थत्वात्तदेव तदिति एवं हि भावादेव भवद्द्रव्यं परमार्थतो भवति, पृथिव्येव हि व्रीह्यादिरूपेण भूत्वा पुनः पृथिव्यादिरूपा भवति तस्मादेतत्सर्वं पृथिव्येव एवमवगाहादिलक्षणाकाशाद्यप्येकमेवेति भावः । तदेवाह—

---

१ सि. क. यावद्भावनीयमिति ।

(तद्द्रव्यत्वादिति) तद्द्रव्यत्वात्–यद्यद्द्रव्य तत्तत्तस्य यथा प्रागभावित पृथिव्यादिव्रीह्यादि-पृथिव्यादिवत्, तद्द्रव्यत्वमसिद्धमिति चेन्नेत्युच्यते, अवगाहादेव द्रव्य यथा वियदादि एवमात्माद्यपि, यथाऽवगाहोपकारगुणमाकाश गतिस्थित्युपकारगुणौ धर्माधर्मावेवमात्मपरमाण्वादिद्रव्यमपि, कुतो हेतोः ? तस्यैव तथाभूतेः–तदेव ह्यात्मपुद्गलद्रव्य तथा तथाऽवगाह[गति]स्थितिरूपेण भवति, किमिव ? उदकादिव्रीहित्वशिवकादिघटत्ववत्–यथोदकपृथिव्याकाशवातबीजाङ्कुरादय एव व्रीहीभवन्ति युगपद्भाविनो भावा, यथा च क्रमभाविन शिवकस्थासककुशूलकादय एव घटीभवन्ति तथाऽऽत्माद्यप्यवगाहादि, अवगाहादि वियदादि, वियदादि अवगाहादि, अवगाहादि आत्मादि च भवतीति तस्य तस्य तद्द्रव्यत्व तद्द्रव्यत्वात् प्रवर्त्तकप्रवर्त्यैक्यन्यायोऽवस्थित, तस्माच्चात्मपुद्गलाकाशधर्माधर्मास्तिकाया एक तत्त्व सर्वप्रभेदवृत्तमिति ।

किञ्चान्यत्—

अविभक्तावगाहस्यात्मादेरविभक्तमवगाह्यमप्याकाशमित्येकमेवेदं भवनम्, तत्पुनरन्यत्र मिथ्याग्रहोत्थापितनानाप्रभेदं विकल्पितम्, तान् प्रति सर्वगतेतराभिमतद्रव्यस्वरूपमुत्क्षेपणादि, तदव्यतिरिक्तत्वात्, घटघटभवनवत्, यथा घट एव घटभवन न ततोऽन्यत् ततस्तदव्यतिरिक्तम्, यद्यन्यत् स्यात् घटो न भवेत् भवनादन्यत्वात्, खपुष्पवत्, भवन वा तस्य न स्यात् ततोऽन्यत्वात् पटभवनवदिति ।

अविभक्तेत्यादि यावदेकमेवेद भवनम्, अवगाहोऽवगाहमानादात्मादेरविभक्तः, अवगाह्य-

यद्द्रव्यमिति । यथा व्रीहि पृथिवीद्रव्य तथाऽवगाहो धर्मादिद्रव्यमतस्तत्स्वरूपमेवमाकाशादि अवगाहादितो द्रव्य भवति अत स्तत्स्वरूपमपीत्याह–अवगाहादेवेति । अवगाहो हि लक्षणमाकाशस्य तस्मादेव तदवगमात् लक्ष्यलक्षणयोश्चैकत्वात् तत्तत्त्वमेवं गतिस्थित्यादितो धर्माधर्मौ, एवमात्मपरमाण्वादितोऽपि, अवगाहोऽनुप्रवेशो नाम संयोगविशेष, गति स्थितिश्च परिणामविशेषौ, एते जीवपुद्गलयो परिणामपरिणामिनोरैक्यात्तद्रूपावेव, तत्रोपकारका आकाशधर्माधर्मा, उपकार्योपकारकयोश्चैक्यात् जीवपुद्गलयोरपि आकाशादिरूपता, तथा च जीवपुद्गलौ अवगाहस्वरूपौ अवगाहश्चाकाशस्वरूप इति तेषामेकद्रव्यत्वमिति भाव । एतदेव हेतुपूर्वकमाह–तस्यैव तथाभूतेरिति, तस्यैव जीवादेरवगाहादिरूपेण भवनात्, तस्य चाकाशादिरूपत्वादिति भाव । दृष्टान्त माह–उदकादीति । उदकपृथिव्यादेर्व्रीहिरूपेण भवनवदिति युगपद्भाविनामुदकपृथिव्यादीनां तथाभवने दृष्टान्तता, शिवकादेर्घटीभवनमिति अयुगपद्भाविनां शिवकस्थासकादीनां तथाभवने दृष्टान्ततेति दर्शयति–यथोदकेति । आत्मादिरवगाहरूप, अवगाहादिराकाशरूप, पुनश्चाकाशादिरवगाहादिरूप अवगाहादिश्चात्मादिरूप इति तस्य तस्य तत्तद्द्रव्यत्वमित्यन्योन्यमेकत्वमिति दर्शयति–आत्माद्यपीति, आदिना पुद्गलधर्माधर्मा, अवगाहादीत्यत्रादिना गतिस्थिती वियदादीत्यादिना धर्माधर्मौ ग्राह्यौ । एवमात्मपुद्गलाकाशधर्माधर्मा सर्वप्रभेदेषु वृत्त्यात्मकं तत्त्वमिति दर्शयति तस्माच्चेति । अथ स्वाभिन्नाभिन्नस्य स्वाभिन्नत्व एव भवनलक्षणद्रव्यत्वं पारमार्थिकं भवतीत्यादर्शयति–अविभक्तेति । तदेव घटयति–अवगाह इति, आत्मादीनां ह्यवगाहो भवति, अतोऽवगाहादिरात्मादे परिणाम, परिणामपरिणामिनोरभेदात् आत्मादेरवगाहस्याविभक्तता, अवगाहस्योभयधर्मतयाऽऽकाशगमकतया चोपकारोपकारकयोरभेदादवगाहादाकाशस्याविभक्तता, एवञ्चात्मपुद्गलाकाशधर्माधर्माणां द्रव्यता भवनस्वरूपा स्वनिमित्तेन परनिमित्तेन च भवति, स्वधर्मव्याप्त्या द्रव्यमेते, स्वधर्मव्याप्तिश्च तादात्म्येनावस्थानम्, तथा द्रव्यमेव हि रूपादितया गत्याद्युपग्रहकारितया व्यपदिश्यते पितापुत्रादिसम्बन्धिदेवदत्तवत्तत्तन्निमित्तापेक्षमिति न कश्चित्पर्यायोऽस्तीति द्रव्यार्थनयाभि

१ सि क °गुणैर्द्र° । २ सि क °दात्माद्यद° ।

मप्याकाशमवगाहधर्मस्य स्वलिङ्गस्य पृथगसिद्धेरवगाह्यादविभक्तम्, द्रव्यार्थविवक्षाया पर्यायस्याभावात् तस्मादेकमेवेद भवनमिति साधूक्तम्, तत्पुनरन्यत्र प्रतिवादिमते मिथ्याग्रहोत्थापितेत्यादि यावत् सर्वगतेतराभिमतद्रव्यमिति, कार्यद्रव्य पटादि कारणद्रव्यात्तन्त्वादेरन्यत्, तन्त्वादि च कार्यादन्यत्, एव गुणा पटरक्तश्यामरूपादय पटात् कारणकार्यान्या परस्परतश्च कर्मोत्क्षेपणादिक्रिया द्रव्यसमवेता सर्वगतासर्वगतद्रव्याणि गुणेभ्य परस्परतश्च, द्रव्यगुणकर्मभ्य, परस्परतश्चान्ये सामान्यविशेषसमवाया इतीत्थप्रभेद तदेवास्मदुक्त भवन मिथ्याग्रहोत्थापित कैश्चित्, यैश्चेत्थ विकल्पित तान् प्रति सर्वगतेतराभिमतद्रव्यस्वरूपमुत्क्षेपणादि, आदिग्रहणाद्रूपरसादिगुणा सामान्यविशेषसमवायाश्च, तत्र सर्वगतासर्वगतद्रव्यस्वरूपमात्रमिति प्रतिज्ञार्थ, तदव्यतिरिक्तत्वादिति हेतु, अनन्तरोक्तविधिना च तदव्यतिरिक्तत्व सिद्धम्, तत्स्वरूपमात्र तदव्यतिरिक्तमनयो कोऽर्थभेद इति चेत् न कश्चिदेतन्नयदर्शनेन, अपरस्तु शब्दबुद्ध्यादिभेदमिच्छतीति तन्मतापेक्षयैतदुक्तम्, दृष्टान्तो घटघटभवनवत् यथा घट एव घटभवन न ततोऽन्यत् ततस्तदव्यतिरिक्तम्, यद्यन्यत् स्यात् घटो न भवेद्भवनादन्यत्वात्-भवनव्यतिरिक्तत्वात्, खपुष्पवत्, भवन वा तस्य न स्यात्, ततोऽन्यत्वात् पटभवनवदित्यतो घटमात्र घटभवन तदव्यतिरिक्त च, एव सर्वगतेतरद्रव्यमात्रमुत्क्षेपणादीति ।

एव पचिक्रियापि क्वचिदप्यनतिक्रान्तद्रव्यस्वरूपा, उत्क्षेपणादिवदेव पृथिव्यादिकाष्ठादि द्रव्यमात्र भवनमेव, स च भाव पुरुषादिनियतचेतनाचेतनविकल्पद्वैतविशेषणविनिर्मुक्त सर्वात्मक, यथा घटादि पटो भवति व्रीहिरुदक मनुष्यो नभो धर्माधर्मादि वा, पटोऽपि घटो व्रीहिरुदकादीत्यविशेषेण सर्वं भवत्येवैकैकम् ।

एव पचिक्रियापीत्यादि काष्ठादिपृथिव्यादिस्वतत्त्वा प्रतिनियता पचिक्रियाया वृत्ति, पूर्वोक्त-

---

प्रायेणकत्व द्रव्यस्य प्रतिपत्तव्यमित्याह-द्रव्यार्थविवक्षायामिति । तदेवमेकस्य सर्वत्व सर्वस्य चैकत्व प्रमाणसिद्धमनादृत्य मिथ्यावादिभिरेकान्तेन द्रव्यगुणक्रियासामान्यानां कार्यकारणानां परस्परतो द्रव्याणां गुणानां कर्मणाञ्चैकान्तभेदोऽभ्युपगम्यते तान् प्रति तेषामेकस्वरूपत्व साधनीयमित्याशयेनाह-तत्पुनरन्यत्रेति । तेषां मत केवल मिथ्याग्रहादेवोत्थितं न तु प्रमाणबलादिति सूचयति-मिथ्याग्रहोत्थापित इति । अन्यत्वमेव दर्शयति-कार्यद्रव्यमिति । एकस्वरूपत्वं साधयितुं प्रतिज्ञामारचयति-तान् प्रतीति । उत्क्षेपणादि धर्मित्वेनोपादाय तस्य द्रव्यस्वरूपत्व साध्यते, अव्यतिरिक्तत्वं हेतुरिति भाव । अव्यतिरिक्तत्वञ्चैतत् ग्रन्थेनोपपादितमेवेति नासिद्धता हेतोरित्याह-अनन्तरेति । ननु साध्यसाधनयोर्भेदाभावादसिद्धसाधनं दोष इत्याशङ्क्य द्रव्यार्थिकनयेन तयोर्भेदाभावेऽपि परमते भेदाभ्युपगमान्न दोष इत्याह-तत्स्वरूपमात्रमिति । शब्दबुद्ध्यादीति, स्वरूपशब्दाव्यतिरिक्तशब्दयोर्भेदात्, तच्छब्दजन्यबुद्ध्योश्च भेदादिति भाव । घटभवनं हि घटादव्यतिरिक्तमिति घटस्वरूपमेव यदि तद् घटस्वरूप न स्यात्तर्हि तस्य घटव्यतिरिक्तत्वेन व्यतिरिक्तयोर्घटभवनयोस्तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धासंभवाद्घटस्य भवनमेव न स्यात् भवनमिद घटस्येत्यपि न स्यादसम्बन्धात् यथा घटपटभवनयोर्नास्ति सम्बन्धस्तद्वदित्याशयेनाह-यथा घट एवेति । दृष्टान्ते साधनवैकल्योद्भावने त्वाह-यद्यन्यदिति । द्रव्यलक्षणं भवनमेव सर्वात्मकमिति समर्थयितुमाह-एव पचिक्रियापीति । पाकादिभावप्रत्ययार्थक्रियाऽपि द्रव्यस्वरूपं नातिक्रामति कदापि क्वचिदपीत्याह-काष्ठादीति । काष्ठादिरूपा या पृथिवी तस्या स्वस्वरूपभूता क्रियाया वृत्ति तत्रैव प्रतिनियतत्वादेवासौ ततोऽव्यतिरिक्त

---

१ सि क्रियादिद्रव्यसमवेतसर्वगतद्रव्याद्गुणेभ्य । क क्रियादद्रव्यसमवेतसर्वगतासर्वगतद्रव्याद्गुणेभ्य । २ सि क तथा ।

सर्वपरिणत्याऽव्यति[रिक्त]रूपत्वादन्योन्यस्वरूपापत्तेश्च तेषामैक्यापत्तिश्च, अनतिक्रान्त द्रव्यस्य स्वरूप देशे काले वा यथा पचिक्रियया सा क्वचिदप्यनतिक्रान्तद्रव्यस्वरूपा सा चोत्क्षेपणादिवदेव पृथिव्यादिकाष्ठादिद्रव्यमात्र भवनमेव, भवन भावोऽस्तितेति पर्यायाः, तच्च भवन यदसौ भवति स च स्वभावो न ततोऽन्य. 'स्वभावसम्बन्धार्थस्तु षष्ठ्यपदेशः कशयत्यचेतस' ? इति वचनात् ( ) स्वार्थाभिधायिन्येवाभेदे कर्तृलक्षणा षष्ठी द्रव्यस्य भवन द्रव्यमेव भवतीति, स च भाव पुरुषादिनियतचेतनाचेतनविकल्पद्वैतविशेषणविनिर्मुक्त –पुरुष एवेद नियतिरेव काल एवेत्यादि चेतनमचेतन भवतीत्यनेन विकल्पेन द्वैतमिद मनुष्यादि घटादि चेति विशिष्यते, यत्पुरुषादिवादे जाग्रत्सुप्ताद्यवस्थाभेदेन क्रमयौगपद्यादिभेदेन वा, तेन विशेषणेन विनिर्मुक्त. स भावो निर्विशेषण एव सर्वात्मक, यथा घटादि पटो भवति व्रीहिरुदक मनुष्यो नैभो धर्माधर्मादि, पटोऽपि व्रीह्युदकादि इत्यादिविशेषेण सर्वं भवत्येवैकैकमिति ।

तदेव हि भवन यत्सर्वात्मकमसद्भावावृत्त्यर्थम्, न ह्यसन्नाम किञ्चिदस्ति, अनेन हि प्रवर्त्तयितृत्वात् सर्वप्रभेदेन भूयते न न भूयतेऽपि तदात्मानतिरिक्तत्वात्, बालकुमारादिवत्, अन्यथाऽभावत्वापत्ते ।

(**तदेवेति**) तदेव हि भवन यत्सर्वात्मकमसद्भावावृत्त्यर्थम्, न ह्यसन्नाम किञ्चिदस्ति, किं कारण ? यस्मादनेन प्रवर्त्तयितृत्वात् सर्वप्रभेदेन–व्रीह्युदकाकाशाङ्कुरादिना भूयते न न भूयतेऽपीति–द्वि प्रतिषेधाद्भवनमेवाभवनव्यावृत्त्या नियम्यते भवत्येव न च न भवतीति, केन पुनर्न भवति अभावेन-प्रागभावादिना ?, अस्मिन् हि नये न केनचित्प्रकारेण किञ्चिन भवतीति प्राक्प्रध्वसायोऽन्यात्यन्ताभावा सन्त्येव, कुत ? तदात्मानतिरिक्तत्वात्–स स आत्मा तदात्मा, तस्यात्मा तदात्मा ततोऽनतिरिक्तत्वात्, यद्यद्यदात्मानतिरिक्त तस्य तस्य प्रागभावाद्यभावेनाप्यात्मना भवत्येवेत्यर्थ, किमिव ? बालकुमारादिवत् ।

परिणतिरूपेति, एवञ्च यथा चक्षुर्ग्रहणादिविषयतामासाद्य तदेव द्रव्यं रूपादिव्यपदेशमासादयति तथा कर्मापि विस्रसाप्रयोगसापेक्ष द्रव्यपरिणामो द्रव्यादव्यतिरिक्त, द्रव्यस्य भव्यत्वात्, स्वपर्यायपरिणतेर्योग्यत्वात्, तथा च द्रव्यं भवनलक्षणम्, द्रव्य भवन भूतिर्भाव सत्तेति पर्यायत्वादिति भाव । मयूराण्डकरसवदाश्रितसर्वभेद देशकालापेक्षभेदावस्थ भवनमेव द्रव्यस्य स्वभाव, न तु द्रव्यभवनयो कश्चिद्भेदोऽस्ति, द्रव्यस्य भवनमिति षष्ठ्यपि स्वभावलक्षणसम्बन्धार्थैवेत्याशयेनाह–**तच्च भवनमिति** । अथ भाव पुरुष एवेति नियतिरेवेति काल एवेति चेतनस्याचेतनस्य वा व्यावर्तकेन विशेषणेन विनिर्मुक्त, पुरुष एव भवतीत्युक्तौ हि अचेतनस्य व्यावृत्ति स्यात्, नियतिरेव काल एवेत्युक्तौ च चेतनस्य व्यावृत्ति स्यात्, भाव एवेत्युक्तौ तु न चेतनस्याचेतनस्य वा व्यावृत्तिरित्याशयेनाह–**स च भाव इति** । तथा च भाव एव प्रत्येक सर्वात्मको भवतीत्याह–**यथेति** । तदिद भवनन्तु व्यावर्त्यमसत्, भवनस्य सर्वात्मकतया सत एव प्रवर्त्तयितृत्वात् न हीद किञ्चिदपूर्वं जनयति येनासन्नाम किञ्चिद्भवेदित्याह–**तदेव हीति** । भवनमिद व्रीह्यादिरूपेण भवति न पुनरतिरिक्तेन प्रागभावादिना भवनस्य सर्वात्मकत्वात्, सर्वषां हि भवनमेवात्मा, अत एव प्रतिषेधरूपोऽभावो नास्त्येवेत्याशयेनाह–**केन पुनरिति** । प्रागभावादीनां वस्त्वनतिरिक्तत्वेन तत्तद्वस्तूनां भवनमेव प्रागभावादिना भवनमित्याशयेनाह–**तदात्मेति**, प्रागभावादिस्वरूपानतिरिक्तत्वाद्भावस्य, प्रागभावादेर्भावस्यानतिरिक्तत्वादित्यर्थ, तथाचातिरिक्तेन प्रागभावादिलक्षणाभावेन वस्तु न भवतीति भाव । दृष्टान्तमाह–**बालकुमारादिवदिति**, कुमारादीना प्रागभावो हि देवदत्त, कुमारादिभावोत्पादात् प्राक्कुमारादेरभाव, देवदत्त एवानाविर्भूतकुमारादिरूप,

१ सि क यदसौ न भवति । २ सि °नियम° । ३ सि क नसो । ४ सि क °भावा न स° ।

यथा बालः कुमारो युवा मध्यम स्थविरो वेति देवदत्त एव तेन तेन प्रकारेण भवति, बालकाले कौमाराभावेन कौमारे बालाभावेन यज्ञदत्ताद्यन्योऽन्याभावेन खरविषाणाद्यत्यन्ताभावेन च सर्वं सर्वदा सर्वत्र सर्वथा च भवति स एव देवदत्तस्तत्तदात्मकः तथा सर्वद्रव्यभवनमित्यभूत्वा न भवति भूत्वा च भवतीति मृत्पिण्डकाले न न भवति घट[अ]व्यतिरिक्तात्मकत्वात्, देवदत्तबालकुमारादिवत्, कपालकाले[न] न भवति घट, तदव्यतिरिक्तात्मकत्वात्, देवदत्तबालकुमारादिवत्, कस्मात्? अन्यथाऽभावत्वापत्तेः,–असत्त्वापत्तेः।

यद्येव नेष्यते त्वया प्रागभावादिनापि भवत्येवेति, ततस्तस्य देवदत्तादेर्बालकुमारादि सर्वावस्थात्मपरित्यागे किं तद्देवदत्ताख्य वस्तु? कास्तास्तद्व्यतिरिक्ता बालाद्यवस्था? इत्य भाव आपद्यते।

(यद्येवमिति) यद्येव नेष्यते त्वया प्रागभावादिनापि भवत्येवेति, ततस्तस्य देवदत्ता देर्वस्तुनो बालकुमारादिसर्वावस्थात्मपरित्यागे किं तद्देवदत्ताख्य वस्तु ? कास्तद्व्यतिरिक्ता बालाद्यवस्था इत्यभाव आपद्यते, न सत्यवस्था परस्परसम्बन्धाभावात् वन्ध्यापुत्रवत्, नास्त्यवस्थावत् अवस्थाव्यतिरेकेणानवधारणात् वन्ध्यापुत्रवत्।

अत्राह–

न चेतनोऽचेतन इति नञा प्रतिषेधवाचिना सम्बन्धादचेतनरूपेण चेतनस्य भावाभावादभाव इत्यत्र ब्रूम, अचेतन इति चेतनादन्य आत्मैवोक्त स्पर्शास्पर्शादिधर्मणस्तस्यैवोपयोगाद्यस्पर्शरूपादन्येन रूपेण स एव स्पर्शादिमान् ज्ञानावरणादिकर्मरूप आत्मा।

(नेति) न चेतनोऽचेतन इति नञा प्रतिषेधवाचिना सम्बन्धादचेतनरूपेण चेतनस्य भावाभावा[द]भाव इत्यत्र ब्रूम, अचेतन इति चेतनादन्य आत्मैवोक्त, पर्युदासवाचित्वान्नञ्, नात्यन्ता-

कौमाराद्यवस्थान्तरगमनमेव पूर्वावस्थातिरोभूतं पूर्वावस्थाविनाश उच्यते, न हि किञ्चिदत्र विद्यमानमभावीभूतम्, घटपटयोरिव यज्ञदत्तदेवदत्तयो परस्परव्यतिरेकरूपत्वमन्योन्याभाव, खरविषाणाद्यत्यन्ताभावोऽपि देवदत्त एव समशिरस्क इति भवन स्वरूपानतिरिक्तत्वात् बालाद्यात्मना देवदत्तो भवत्येव तथा भवनमपि नहि भवनमभूत्वा भवति भूत्वा वा विनश्यति, सन्त एव घटादयो भावा द्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षया कदाचिदुपलभ्यन्ते, कदाचित् पुनर्नोपलभ्यन्ते, तस्माद्भवनं सर्वप्रमेदबीजं देशकालाद्यपेक्ष्यमेदमभिन्नमपि भिन्नवदिव भासते तदाश्रयाश्च विशेषाणां भावता अन्यथा ते भावा न भवेयु भवनव्यतिरेकित्वात्, अत एवोच्यते–**अन्यथा त्वभावापत्तेरिति**। अभावत्वापत्तिमेव स्फुटयति–**यद्येवमिति**, बालादिभिन्नेन प्रागभावादिनापि देवदत्तादेर्भवनेऽवस्थारहितस्यावस्थावतोऽभावेन स देवदत्त किं वस्तु स्यात्, तस्याभावात्मकत्वाद्देवाभावेऽवस्थावतोऽभावेन निराश्रया अवस्था क्व भवेयुरिति ता अप्यसत्य इति शून्यं जगत् प्रसज्यत इति व्याख्याति–**यद्येव नेष्यत इति**। अवस्थाव्यतिरिक्तेन प्रागभावादिनापि देवदत्तो भवत्येवेति यदि स्वीक्रियत इति भाव। ननु न चेतनोऽचेतन इति व्युत्पत्तौ नञा चेतनद्रव्यनिषेधात् घटत्वादिना पटादेरसम्बन्धेन घटत्वादिना पटादेरभाववदचेतनेन चेतनस्य सम्बन्धाभावाच्चेतनो नास्त्येवेत्याशङ्कते–**न चेतन इति**, यथा घटो न भवतीति सन् भवतीति घटसत्त्वयो प्रतिषेध एव भवतीति तत्राद्वस्तुनामभाव एवेति भाव। अचेतनपद न तावच्चेतनप्रतिषेधपरम् सर्वप्रकारं निरुपाख्यायमानस्वरूपवस्त्वभावात् यत्किञ्चिच्चैतन्यगुणविपर्यासरूप आत्मैवाचेतनशब्देनोच्यते यद्गु सामान्येन चैतन्यगुणविपर्यास, यथाऽब्राह्मण इत्यादौ परिपूर्णधर्मजातिश्रुतादिमतो ब्राह्मणस्यैकदेशधर्मादिनिवृत्त्या ब्राह्मण एवाब्राह्मण उच्यत इत्याशयेनोत्तरयति–**अचेतन इति**। अन्य आत्मैवेति यद्भवतोच्यते स कोऽन्यश्चेतनादित्या

१ सि क भूत्वान भवत्यभूत्वा च भवतीति।

भावयाचित्यात्, स कोऽन्यश्चेतनात्, अन्य आत्मैवेति चेदुच्यते स्पर्शास्पर्शादिधर्मेण तस्यैवोपयोगाद्य-स्पर्शरूपादन्येन रूपेण स एव स्पर्शादिमान् ज्ञानावरणादिकर्मरूप आत्मा, तेन चेतनादन्येनाचेतन इति चेतन एवोक्त ।

न तु भवन्मतात्यन्तचेतनाभावरूपेण चेतनो न भवत्यचेतन इति चेतना न भवत्यचेतनेति ज्ञानादि न भवतीत्यज्ञानादि वोच्यते किन्तु चेतनाया अन्याऽचेतना स्पर्शादि, ज्ञानादेरन्यदज्ञानादीति, प्रसज्यप्रतिषेधस्तु नेष्यते यथा चेतनो न भवत्यचेतन इत्यादिरिष्यते त्वया ततस्तथा सर्वतो व्यावृत्तेश्चेतनाचेतनयोर्व्यावृत्तिः स्यात्, निर्विशेषव्यावृत्त्यर्थत्वात्प्रसज्य स्वतोऽपि व्यावृत्ते खपुष्पवदसत्त्वादन्यत्वाच्च तत्त्वमेव चेतना ।

(न त्विति) न तु भवन्मतात्यन्तचेतनाभावरूपेण प्रसज्यप्रतिषेधात्मकस्य विकल्पान्तरस्याभावादुच्यते चेतनो न भवत्यचेतन इति, तथा चेतना न भवत्यचेतनेति नोच्यते, किं तर्हि ? चेतनाया अन्याऽचेतना, का सा ? स्पर्शादीति, तथा ज्ञानादि-[ज्ञानदर्शनवीर्यादि] न भवत्यज्ञानादि [इति] नोच्यते किं तर्हि ज्ञानादेरन्यदज्ञानादि स्पर्शादेव, अचेतनाज्ञानयोर्भूय उदाहरणं चेतनात्मनो द्रव्यस्य निर्देशेनापरितुष्टस्य परस्य तदभिप्रेतपर्यायनिर्देशेन प्रतिपादनार्थमज्ञानादि चेति, कियती वोदाहरणमाला क्रियते योऽप्यज्ञानसंशयविपर्ययज्ञानादिदर्शनादिभिन्न इत्यभिमतो धर्मकलाप सोऽपि ज्ञानाज्ञानात्मरूपादेरभिन्नश्चेति ज्ञानादिरूपेणोच्यत इति, यद्येव को न्यायो नेष्यतेऽन्य ?, स प्रसज्यप्रतिषेध आख्यायते । चेतनो न भवत्यचेतन इत्यादिरिष्यते त्वया तत एव मति तथा—तेन प्रकारेण सर्वतो व्यावृत्ति घट पटो न भवति इति पटोऽपि घटो न भवतीति परस्परव्यावृत्तिवत् सर्वभावव्यावृत्तेश्चेतनाचेतनयोर्व्यावृत्ति. ततश्च सर्वतो व्यावृत्तेरयुक्त प्रसज्यप्रतिषेध निर्विशेषव्यावृत्त्यर्थत्वात्प्रसज्य इति । स्यान्मत स्वतस्तु

यद्युक्तं-स कोऽन्य इति । किंविधेतरगुणविशिष्टादात्मनोऽन्य । द्विविधेतरगुणविशिष्ट आत्मैवाचेतन इति दर्शयति-स्पर्शास्पर्शादीति, आत्मा हि पूर्वोक्तरीत्या पुद्गलात्मकत्वोऽन एव स्पर्शास्पर्शादिधर्मा तथा चोपयोगलक्षणस्पर्शादि गुणविशिष्टात्मनोऽन्य स्पर्शादिगुणविशिष्ट ज्ञानावरणादिकर्मरूप आत्मैवाचेतन उच्यत इति भाव । चेतनादन्योऽचेतन इत्येवोच्यते, न तु चेतनो न भवतीत्यचेतन इत्युच्यते, पुद्गलादिधर्मोपमापात्मनः सदैकद्रव्यतया कथितत्वात् सर्वथा भावरूपेण भवनात् तादृश कदाचिदपि यच्चेतनो न भवतीत्यचेतन स्यादित्याशयेनाह-न त्विति । नञ प्रसज्यनिषेध पर्युदासत्वयोर्द्वये प्रसज्यप्रतिषेधस्यात्यन्ताभावरूपस्यानुपपत्त्यादमानत्वपक्षे न भवतीत्यभावाद्बोधकानो चेतनो न भवतीत्यचेतन, चेतना न भवतीत्यचेतना ज्ञानादि न भवतीत्यज्ञानादीति विग्रहाणामसंभवात्तथा न विग्रहोऽस्माभिरिष्टो दर्शयति-न तु भव मतेति । पर्युदासबोधक स्वाभिमतं विग्रहमादर्शयति-चेतनाया इति, नञ्पूर्वत्वेन गुणान्तरविशिष्टत्वे सत्य इत्यस्पर्शादित्वयोगत्वचेतनातोऽन्यस्पर्शादिरेवाचेतनाशब्देनोच्यत इति भाव । चेतना न भवन्त्यचेतना, ज्ञानादि न भवत्यज्ञानादीत्युदाहरणदर्शने प्रस्तावमनुपगन्तार पर्यायवाचिनि दर्शयाह-अचेतनेति । प्रसज्यप्रतिषेधे दोषमाह-चेतनो न भवतीति, अत्र यथा चेतनाभावमात्रनिर्देशे सर्वव्यावृत्तिरचेतनचेतनयोरैक्यात् तथा घट पटो न भवतीत्यत्रापि पटस्य सर्वव्यावृत्ति स्यात् पटस्यापि सर्वात्मकत्वात् तस्मान्निर्विशेषं स्यादपि स्यादिति जगत एकत्वप्रसक्तिरिति भाव । ननु घट पटो न भवतीत्यत्र यथा पटव्यतिरिक्तत्वमेवैकं इत सर्वप्रकारेण घटनिषेध वा

---

१ सि क °भावानुप० । २ सि क मोऽस्मत्ते ज्ञानादि-ज्ञानदर्शनवीर्यादि न भवतीति इत्यधिकं दृश्यते । ३ सि क °सप्रज्ञान० । ४ सि क °स्पर्शादिभि० । ५ सि क °प्रतिषेधत्वात्° ।

अव्यावृत्तिर्भविष्यति घटवत् [इति] चेदुच्यते, स्वतोऽपि व्यावृत्ते – स्वतोऽपि तर्हि व्यावृत्त तत्व रपरिकल्पित वस्तु प्राप्नोति सर्वतो व्यावृत्तत्वात् खपुष्पवत्, तस्माद्यावस्तुत्व स्वपरतो व्यावृत्तत्वात् खपुष्पवदेवेति, तत आह–असत्त्वादिति, तस्मात् स्थितमेतदसत्त्वप्रसङ्गात् प्रसज्यप्रतिषेधाभावाच्च प्रागभावादिव्यावृत्तेरन्यत्वमर्थो बाल कुमारो न भवतीत्यादिषु, तत उपसंह्रियते मूल एव–अन्यत्वाच्च तत्त्वमेव–प्रागभावादिव्यावृत्तेर्बालकुमारादिरूपादिवत्तत्त्वमेव चेतनेति ।

सा पुनरिदानीं चेतना कि स्वरूपा वाच्या ? उच्यते—

ज्ञानदर्शनादिसंवेदना सापि च निर्वृत्त्युपकरणलब्धितत्त्व उपयोगात्मा, अतो रूपादि मदप्यात्मा, चेतनत्वात् अभिमतात्मवत्, तस्यैव तथाभूतत्वात् एवञ्च कृत्वा ज्ञानमज्ञान पुद्गलात्मकत्वात् रूपादिवत्, अज्ञानमपि च ज्ञान तत एव तद्वत्, चेतनोऽचेतन, अचेतन श्चेतन इत्यादि सर्वत्र सर्वसर्वात्मकत्व भावनीयमिति ।

(ज्ञानेति) ज्ञानदर्शनादिसंवेदना–साकारानाकारोपयोगौ सप्रभेदौ ज्ञानदर्शनग्रहणेन गृहीतौ, आदिग्रहणेन सुखदुःखरागद्वेषभयादिसंवेदना गृहीता, सापि च निर्वृत्त्युपकरणलब्धितत्त्व उपयोगात्मा– इन्द्रियाणा चक्षुरादीना निर्वृत्ति पक्ष्मपुटकृष्णतारादित्वेन निष्पत्ति, उपकरणन्तु मसूरकातिमुक्त-कदम्बक्षुरप्राधनेकाकारतया प्रदेशाना निष्पत्ति, एतन्नयदर्शनेन वा तनुपादाभ्यङ्गप्रदीपाद्युपकारक मुपलब्धे सर्वमुपकरणम्, लब्धि पुनर्निर्वृत्ते प्राक् पश्चाद्वात्मना पूर्वोपात्त तद्योग्यनामकर्मोदयन

घटस्यानिषेधाच्च सर्वव्यावृत्तिरित्याशङ्क्य सर्वतो व्यावृत्तत्वस्य स्वतो व्यावृत्तत्वाविनाभावात् घटादिवस्तूनामपि खपुष्पादिवत् स्वतो व्यावृत्तत्वं भवेदिति समाधत्ते–स्वतोऽपीति । तथा च प्रसज्यप्रतिषेधाङ्गीकारे नञा स्वपरतो व्यावृत्ते सर्वप्रतिषेधात्सर्व वस्तूनामसत्त्व प्रसज्येत तस्माच्च पर्युदासरूपोऽन्यत्वमेवार्थ, यथा च देवदत्त एव बालकुमारादिरूपेण भवति तथा भवनमेव चेतनाचेतनरूपेण भवति, एवञ्च चेतनाद्य आत्मैवाचेतन, चेतनाया अन्यैव चेतनाऽचेतनेत्युच्यत इत्याह– तस्माद्यावस्तुत्वमिति । चेतनापदार्थमभिधत्ते–ज्ञानदर्शनादीति, साकारेति, उपयुज्यते वस्तुपरिच्छेद प्रति व्यापार्यते जीवोऽनेनेत्युपयोग जीवस्य तत्त्वभूतो व्यापारो बोधरूप साकारानाकारभेदात् स द्विविध, आकारो ग्रहणपरिणाम प्रतिनियत आकारेण सह वर्तत इति साकार स चेतनेऽचेतने चोपयुञ्जान आत्मा यदा सपर्यायमेव वस्तु परिच्छिनत्ति तदा स उपयोग साकार उच्यते यदा च सामान्यरूपतयैव परिच्छिनत्ति स उपयोगो निराकार उच्यते, आद्यो मतिश्रुतावधिमन पर्या यकेवलज्ञानमत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानभेदो द्वितीयस्तु चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनावधिदर्शनकेवलदर्शनभेद इति भाव । आदिपद ग्राह्यानाह–आदिग्रहणेनेति। सर्वविषयोपभोगलक्षणपरमैश्वर्ययोगादिन्द्र आत्मा तस्याविनाभाविलिङ्गमिन्द्रियम्, तत्सत्ताप्रदर्श नात्, इन्द्रियैर्हि विषयग्रूपलब्धेषु तद्द्वारेणोपयोगलक्षणस्य जीवस्य सिद्धिर्भवतीति उपयोगलक्षण आत्मा इन्द्रियतत्त्व, तच्चेन्द्रियं निर्वृत्त्युपकरणलब्ध्युपयोगभेदम्, तत्राप्युपयोगस्य प्रधानस्य शेषा निर्वृत्त्युपकरणलब्धयोऽङ्गानीति निर्वृत्त्यादितत्त्व उपयोग इत्याशयेनाह–सापि चेति, तत्रेन्द्रियं द्विविधं द्रव्यभावभेदात् द्रव्येन्द्रियं निर्वृत्त्युपकरणभेदम्, भावेन्द्रियन्तु लब्ध्युपयोग भेदम् तत्र निर्वृत्तिं दर्शयति–इन्द्रियाणामिति, निर्वृत्तिर्नाम प्रतिविशिष्ट संस्थानविशेष शारीराङ्गोपाङ्गनामकर्मनिर्वर्तित पक्ष्मपुटकृष्णतारादिरूप, उपकरणमाह–उपकरणन्त्विति, मसूरकसंस्थानं नेत्र, अतिमुक्तकसंस्थानं घ्राणेन्द्रियम्, कदम्ब संस्थाने श्रोत्रेन्द्रियम् क्षुरप्रसंस्थित जिह्वेन्द्रियं नानासंस्थानञ्च स्पर्शेन्द्रिय विज्ञेयम् । इमानि आभ्यन्तरनिर्वृत्तिरूपाणि उपकरणेन्द्रियन्तु निर्वृत्तिनिष्ठा विषयग्रहणशक्तिरात्मनोऽनुग्रहोपघाताभ्या उपकरोतीत्युपकरणेन्द्रियमिति तत्त्वार्थभाष्यादौ, ज्ञानसाधनानि बाह्यान्येतन्नये उपकरणानीति दर्शयति–एतन्नयदर्शनेन न वेति । लब्धीन्द्रियमाह–लब्धि पुनरिति, गतिजात्यादिनामकर्मजनिता, मनुष्यत्वपञ्चेन्द्रियत्वादिलाभे प्रतिस्वं तदावरणकर्मक्षयोपशमभावात्, अपरे त्वायुष्कमपि

द्रव्यम्, ज्ञानदर्शनावरणयोर्वीर्यान्तरायस्य च क्षयक्षयोपशमौ तत्त्वं उपयोगो ज्ञानदर्शनस्वतत्त्वव्यक्ति, स एव चात्मा, तत किमिति चेत् ? अतो रूपादिमदप्यात्मा, यदेतद्रूपरसादिधर्म मूर्त्तं पौद्गलमाध्यात्मिकमिन्द्रियपाण्याद्यवयवात्मक शरीर तदप्यात्मैव, कुतः ? चेतनत्वात्–चेतनत्वञ्चास्यानन्तर प्रतिपादितम्, किमिव ? अभिमतात्मवत्–यथा शुद्धोपयोगलक्षणः केवल्यात्मा चेतनत्वात् तथेन्द्रियाद्यपि रूपादिमदिति, तत्समर्थयति–तस्यैव तथाभूतत्वात्, आमुक्तेः स एव हि द्रव्यकेवली संसारावस्थ उपयोगात्मा तथाभूतो निरावरणज्ञानदर्शनसद्वृत्तोऽभिमतात्मा, तस्मादामुक्तेस्तस्यैव तथाभूतत्वादिहापि संसारे स एवेति रूपादिमत पुरुषस्य मुक्तस्य चोपयोगात्मकत्वादविशेष एव, एवञ्च कृत्वा ज्ञानमज्ञान पुद्गलात्मकत्वाद्रूपादिवत् पुद्गलात्मकत्वञ्च ज्ञानस्यानन्तर प्रतिपादितम्, अज्ञानमपि च ज्ञान तत एव तद्वत्, चेतनोऽचेतन अचेतनश्चेतन इत्यनेकधा सर्वसर्वात्मकता भावयति, इत्यादिग्रहणान्न निदर्शनमात्रमेतद्भावितमनया दिशा सर्वत्र भावनीयमित्याह ।

अथोक्तेषु नयेषु [क]तमोऽयमित्यत्रोच्यते—

एवञ्चायं सङ्ग्रहेषु द्रष्टव्य, तेऽपि च सङ्ग्रहा त्रिविधा द्रव्यस्थितनयप्रकृतय, तेषु वाऽयं द्रव्यप्रकृतिनय स्थितप्रकृतिविरोधिनोरधिष्ठातृप्रधानयोर्विपक्ष ।

(एवञ्चेति) एवञ्चाय सङ्ग्रहेषु–सङ्ग्रह शतविकल्प 'एक्केक्को य सतविधो सत्तनयसता हवति एमेव' इति (आव० भा० ७२६ निर्यु० ७७६४) वचनात्, तेषु सङ्ग्रहेष्वय विधिनियमनयो द्रष्टव्यः, य एव वर्णितास्तेऽपि च सङ्ग्रहा सङ्ग्रहेण त्रिविधा भवन्ति–द्रव्यस्थितनयप्रकृतय, [द्रव्यप्रकृतय] कर्मपुरुषकाराद्येकान्तवादा स्थितप्रकृतय पुरुषकालनियत्यादिवादा, नयप्रकृतय प्रकृतीश्वरादिकारणवादा, तेषु वाऽय नय स्थितप्रकृतीना पुरुषकालनियतिस्वभावनयाना विरोधिनोरीश्वरनयस्य प्रधाननयस्य चाधिष्ठातृप्रधानाख्ययोर्विपक्षो द्रव्यप्रकृतिनयो विधिनियमभङ्गो द्रष्टव्य ।

तदाश्रयत्वात् कारणमाचक्षते, प्रत्यासन्नतरन्तु ज्ञानदर्शनपरिणतेरावरणीयभूतकर्मणो मतिज्ञानदर्शनावरणादे क्षय क्षयोपशमश्च, अन्ये तु अन्तरायकर्मक्षयोपशमापेक्षा इन्द्रियविषयोपभोगज्ञानशक्तिर्लब्धिरुच्यते । एतत्त्रितयनिमित्तमुपयोगमाह–**उपयोग इति**, एतत्त्रितयनिमित्तत्वादेवोपयोगस्तत्त्व उक्त, ज्ञानदर्शनरूपयो स्वतत्त्वयोरात्मतत्त्वभूतयोर्वा संविज्ञानम्, उपयोगस्तु द्विविधा चेतना सविज्ञानलक्षणाऽनुभवनलक्षणा च, तत्र घटाद्युपलब्धि सविज्ञानलक्षणा, सुखदु खादिसंवेदनाऽनुभवनलक्षणा, एतदुभयमुपयोगग्रहणाद् गृहीतमत एवोक्त ज्ञानदर्शनादिसंवेदनेति । एवञ्चोपयोगस्य निर्वृत्युपकरणलब्धिलक्षणपौद्गलिकद्रव्यतत्त्वत्वात् उपयोगस्यात्मलक्षणत्वाच्च रूपादिमत्पुद्गलमयेन्द्रियपाण्याद्यात्मकं शरीरमप्यात्मेति साधयति–**अतो रूपादिमदिति**, रूपादिमच्छरीरं पक्ष, आत्मत्व साध्यम्, चेतनत्वादिति हेतु, अभिमतात्मवदिति दृष्टान्त, अत्र दृष्टान्तोपपादनपूर्वकं निगमयति–**यदेतदिति** । एवञ्च रूपादिमत पुरुषस्य शुद्धकेवलिनो मुक्तस्य चोपयोगात्मकतयैकत्वात् यथा रूपादिमत्पुद्गलमात्मा भवति चेतनत्वात्तथैव शुद्ध ज्ञानमप्यज्ञानं भवति, पुद्गलात्मकत्वात्, रूपादिमत्पुद्गलेषूपयोगलक्षणात्मन सर्वप्रदेशैरुपयुक्तत्वाज्ज्ञानस्य रूपाद्यात्मपुद्गलात्मकत्वं सिद्धमेवेत्याह–**एवञ्च कृत्वेति** । प्रकृत नयमुपसंहरति–**इत्यनेकधेति** । सङ्ग्रहनयेऽमुं नयमन्तर्भावयति–**एवञ्चायमिति** । यदा सङ्ग्रहाद्या मूलनया सप्त भवन्ति तदैकैकस्य प्रभेदत शतविधत्वात् सर्वैर्नयप्रभेदै सप्त नयशतानि भवन्तीत्याह–**एक्केक्को य इति** । शतविधान् सङ्ग्रहान् त्रिधा विभज्य दर्शयति–**य एव वर्णिता इति**, अमु नयं द्रव्यप्रकृतिषु भावयति–**द्रव्यप्रकृतय इति**, अत्र द्रव्यपदेन सव्यापारभवनसत्ताविवक्षिता, निर्व्यापारभवनसत्ता स्थितप्रकृति, यथा पुरुषकालादय पर्यायाणां कल्पनामात्रत्वात्, मतिभेदेन केवले सामान्येन निर्भासिता नयप्रकृति, यथा प्रधानमीश्वरश्च, एवं त्रिधा सङ्गृहीतेषु सङ्ग्रहेष्वयं नयो द्रव्यप्रकृतिनय एकैकस्य चेतनस्याचेतनस्य वा चेतनाचेतनरूपत्वात

स च सङ्ग्रहैकदेशत्वाद्द्रव्यार्थं, द्रव्यशब्दोऽपि कर्तृसाधनो द्रव्यमिति द्रवति याति न विच्छिद्यते भिन्नरूपमुपव्यास्येति । ननु कर्मणि कर्मसाधनत्वमुदितम् तत्कथमधुनाऽवधार्य द्रवतीति द्रव्य कर्तृसाधनम् ?, उच्यते ननु कर्मसाधनव्याख्यानेन तेनैव कर्तृसाधनत्वमेव व्यवस्थापित द्रव्येणैव द्रव्य क्रियते व्रीहिवदिति, सत्या कर्मतायामपि कर्तृत्व द्रव्यत्वादिति ।

(स चेति) स च सङ्ग्रहैकदेशत्वाद्द्रव्यार्थं, नियमात्मकत्वात् पर्यायाशरपर्शित्वेऽपि सङ्ग्रहैकदेशत्वाद्द्रव्यार्थ एवायमिति । द्रव्यशब्दोऽपि कर्तृसाधनो द्रव्यमिति, द्रवतीत्यादिपर्यायैस्तदर्थं व्याचष्टे द्रवति याति न विच्छिद्यते भिन्नरूपमुपव्याख्या—भिन्नानि रूपाणि चेतना[न्यचेतना]नि व्रीहिपृथिव्यादीनि देवमनुष्यादीनि च सामस्त्येन व्याप्नोत्येव न किञ्चिदपि त्यजतीति । चोदक आह—ननु कर्मणि कर्मसाधनत्वमुदित—कर्मकारणव्याख्यानेऽय द्रव्यशब्द कर्मसाधन एवोक्तो द्रूयत इति द्रव्यमिति, कर्मवादश्च विधिनियमभङ्ग इत्युक्तम्, तत्कथमधुनाऽवधार्य द्रवतीति द्रव्य कर्तृसाधनमुच्यत इत्यत्र विधिनियमनयो ब्रूते पूर्वोक्तमेव स्मारयन् ननु कर्मसाधनव्याख्यानेन तेनै[व]कर्तृसाधनत्वमेव व्यवस्थापितमिति, तत्कथमिति चेदुच्यते द्रव्येणैव द्रव्य क्रियते व्रीहिवदिति, कर्तरि तृतीया द्रव्येणेति, तया कर्तृसाधनत्वाभ्युपगमात्, प्रागस्माभि पुरुषकर्मपृथिवीव्रीह्यादीनामात्मनैवात्मन कर्तृ कर्मत्वस्य विस्तरेण वर्णितत्वात्, सत्या कर्मतायामपि कर्तृत्व द्रव्यत्वादिति सामान्यार्थस्याविच्छेदात् स्वातन्त्र्यात् ।

एतस्मिंश्च नये द्रव्यमेव शब्दार्थ स च नित्यो विच्छेदाभावादवस्थितत्वाद्वा ।

(एतस्मिंश्चेति) एतस्मिंश्च नये द्रव्यमेव शब्दार्थो न पर्यायार्थ, स च नित्यो विच्छेदाभावादवस्थितत्वाद्वा, सर्वात्मकैकस्य सर्वार्थरूपानुस्यूतत्वात् ।

अन्वाह च पृथिवी धातौ किं सत्यम् ? विकल्प, विकल्पे किं सत्यम् ? ज्ञानम्, ज्ञाने किं सत्यम् ? ओम्, तदेतद्ब्रह्म ।

अन्वाह चेति । ज्ञापकमाह एतमेव नयमनुवर्तमानोऽन्योऽप्याह पृथिवीधातावित्यादि यावद्ब्रह्म

सर्वस्य चैकरूपत्वादिति भाव । द्रव्यपर्यायार्थिकनययोर्मध्ये क्वास्यान्तर्भाव इत्यत्राह—स चेति । व्रीहिपृथिव्यादिदेवमनुष्यादिपर्यायाङ्गीकारेऽपि कर्मपुरुषयोरेव नियमनात् सङ्ग्रहरूपतया द्रव्यार्थत्वमिति भाव । इदमेवाह—नियमात्मकत्वादिति । द्रव्यशब्दमत्र व्युत्पादयति—द्रव्यशब्दोऽपीति, तदेव कर्म पुरुषद्रव्य तथा तथा भवति घटपटादिरूपेण देवमनुष्यादिरूपेण न सर्वत्र सर्वेण विच्छिद्यते द्रव्यत्वजीवत्वचेतनत्वमूर्तत्वादिधर्मापरित्यागेन सर्वभेदेषु व्याप्नोतीति द्रव्यमिति भाव । ननु द्रव्यशब्दस्य कर्तृसाधनत्वोक्तिरनुपपन्ना, पूर्वं यदा चैव प्रवृत्तौ कर्मण एव कर्तृत्व सिद्ध तदा द्रवतीति द्रव्यं कर्तृसाधनं न भवति, स्वतन्त्रस्य कर्तुरनुपपत्ते कर्मपरिग्रहविशेषात्तु द्रव्यं द्रूयते गम्यते भोग्येन कर्मपुरुषेणेत्यादिग्रन्थेन कर्मव्युत्पत्तेरङ्गीकृतत्वादित्याशङ्कते ननु कर्मणीति । तथा वदता तेनैव कर्मवादिना कर्मद्रव्येण कर्मद्रव्य क्रियत इति वदता कर्तृसाधनत्वमपि द्रव्यशब्दस्योक्तप्रायमेव, कर्मद्रव्येणेति कर्मण कर्तृत्वाभ्युपगमात्, व्रीहिणैव व्रीहि क्रियत इति दृष्टान्तात् कर्मैव कर्तापीत्युक्तत्वादित्युत्तरयति—ननु कर्मसाधनेति । न चैकस्य कर्तृत्व कर्मत्वञ्च कथमित्यत्राह—प्रागस्माभिरिति । स्वातन्त्र्यमपि कर्मणोऽस्तीत्याह—सत्यामिति, भेदस्थापनशीलतालक्षणस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वाविनाभूतस्य द्रव्यशब्दार्थस्य तत्राक्षतत्वात्स्वातन्त्र्यमप्यस्तीति भाव । एतन्नये शब्दस्य किं वाच्यमित्यत्राह—एतस्मिंश्चेति । शब्दा सर्वे द्रव्यस्यैव वाचका न पर्यायस्य, आनन्त्याद्व्यभिचाराच्च किन्तु द्रव्यस्य नित्यत्वेन विनाशाभावात् सर्वपर्यायेष्वनुवृत्तिशीलत्वाच्च तदेव शब्दस्यार्थ इति भाव । सर्वप्रभेदेष्ववस्थितत्वं द्रव्यस्य दर्शयति—सर्वात्मकेति । आत्मकर्मलक्षणचैतन्यस्यैव परमार्थत्वे द्रव्यस्य शब्दार्थत्वे च परसम्मतिं प्रदर्शयति—अन्वाह चेति । अनुशब्दार्थमाह—एतमेवेति । पृथिवी तावन्न वस्तुभूतं तत्त्वं, अश्मादिविकल्पातिरिक्ताया

[...]ति, पृथिव्येव पृथिवीधातु, प्रवृत्त्यादिधर्मधारणात्, तत्र किं सत्य? विकल्प इति, स्वयमेव पृष्ट्वा व्याचष्टे [...]काचिदप्यत्र पृथिवी नामास्ति अश्मसिकतामृल्लोष्टवज्रादीन् विमुच्य, त एव हि विकल्पा पृथिवी, न पृथिव्येव ते विकल्पा¹, किं सत्य? ज्ञानम्, तेऽपि च विकल्पा ज्ञानादन्ये न सन्ति, ज्ञानमेवात्मकर्म[...]लक्षण चैतन्य तथा तथा विजृम्भते, चैतन्यस्यैव व्यवहारमार्गपातित्वात्, ज्ञाने कि सत्य? ओम्, अव[...] रक्षति पाति प्रीयते तृप्यति चेतनाचेतनभेदे सति, एवमादिधात्वर्थात्मना विपरिणममान कर्मात्[...]स्यैक भवति येन यथा परिकल्प्यते तत्तथाऽनुवर्त्तत इत्योम्, तदेतद्ब्रह्म, स एष परमार्थ, तदेतत्त[...]व परम ब्रह्म बृहदिति।

[...]स्यार्थं कथयति–

एतदुक्त भवति–अत पर शब्दार्थव्यवहारो निवर्त्तते निर्विकल्पत्वात्, व्यवहारातीतोऽयमर्थ, कथमोमित्येषोऽन्वयव्यतिरेकरहित शब्दार्थो भवितुमर्हतीति चेत् को ब्रूतेऽन्वयव्यतिरेकरहित इति, यस्मादत्रानुवृत्तिव्यावृत्ती अनन्तरोक्तपृथिव्यादिधातुविकल्पज्ञानसत्यत्वानुप्रबन्धसामर्थ्योपहितरूपे, एते चानुवृत्तिव्यावृत्ती यथाभाग प्रसिद्धिं गच्छतः, स च शब्दार्थोऽनाद्यनुप्रबन्धसामर्थ्योपहितानुप्रवृत्तित्वान्नित्य, अत्रोत्पादविनाशशब्दावपि तत्स्थितरूपावेव, नासदुद्भवात्यन्तविनाशरूपौ, ऊर्द्ध्वपतनव्यक्त्यर्थसर्पनिपतनवद्द्रव्यस्वतत्त्वावेवोत्पद्यते विनश्यतीति चोच्यते।

(एतदिति) एतदुक्तम्भवति अत' पर शब्दार्थव्यवहारो निवर्त्तते निर्विकल्पत्वादिति–इय शब्दार्थव्यवहारगतिर्यावन्निर्विकल्प ज्ञानमेतावदिति, अत पर ब्रह्मेति यत्पर तत्त्व तत्त्वज्ञानमपि निर्विकल्प सन्न प्रमते, तद्दर्शयति व्यवहारातीतोऽयमर्थ, अयमिति व्याख्यातोऽधिगमोपायोपक्रममात्र

तस्या अभावादित्याह–तत्र किमिति। विकल्पा अपि न वस्तुभूता ज्ञानव्यतिरेकेण तदात्मलाभाभावात्, ज्ञानमेव तत्त्व बुद्धिपरिकल्पितेना तस्य एवंप प्रमाणप्रमेयफलव्यवहार प्रमातृव्यवहारश्च सत्यपि बाह्येऽर्थे बुद्ध्यारोहमन्तरेण व्यवहारान्तरात्, नहि ग्राह्यग्राहकयोर्भिन्नाधिकरणत्वे प्रमाणफलव्यवहारो दृष्ट, नहि खदिरगोचरे परशौ पलाशे द्वैधीभावो भवति, तस्मादनयोरैकाधिकरण्य वक्तव्यमिति ज्ञानमेवलक्षण चैतन्यमेव तथा तथा विजृम्भते, तस्य तथा सामर्थ्यविशेषसद्भावादित्याशयेनाह–तेऽपि च विकल्पा इति। ननु ओमित्यक्षरात्मकम्, तथारूढे, नहि प्रसिद्ध्यतिक्रमो युक्त, तथा च वर्णात्मनस्तस्य पृथिव्यादिधारणयोग्यताया अभावेन रूढिमुपेक्ष्याप्यवयवार्थप्रसिद्धिं दर्शयति–ओमिति, ज्ञानात् परं सत्यभूत निर्विकल्पमोंशब्दोपलक्ष्यं ब्रह्म परमार्थ इत्यर्थ, श्रुतिरेवंविधा क्वचिन्नोपलक्ष्यते, ओमिति अभ्युदयसाधनमुपासन विधीयते, उपासनञ्च शास्त्रसमर्थितं किञ्चिदालम्बनमुपादाय तस्मिन् समानचित्तवृत्तिसन्तानकरणम्, ओंकारवाच्यस्य ब्रह्मत्वाभिधानमपि सविशेषस्यैव कर्मब्रह्मात्मन उक्तम्, अत एवोच्यतेऽन्वयव्यतिरेकवानेवाय शब्दार्थ इति। पूर्वोदितश्रुतितात्पर्यमाह–एतदुक्तम्भवतीति, परमार्थतोऽरूपस्य निर्विकल्पस्य ब्रह्मणो हि द्वे रूपे मूर्त्तञ्चामूर्त्तञ्चेत्यध्यारोपिते व्यावहारिकसत्यभूते, तत्र भूतापेक्षया पृथिवी सारभूता तदपेक्षयौषधिपुरुषवाग्ऋक्सामानि उत्तरोत्तरं सारभूतानि तेषां सर्वेषा सारतम ओङ्कार उपास्यत्वेनोक्त, तत्र मूर्त्तामूर्त्ते आध्यात्मिकाधिदैविकस्वरूपे कार्यकारणात्मके सवासनसत्यरूपे, व्यवहारविषयत्वात्, एतस्य सत्यस्यापि सत्यं तत्परं ब्रह्म वाङ्मनसातीतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमिति भाव। तादृक् परतत्त्वं ब्रह्म शास्त्रजन्यं तत्त्वज्ञानमपि बोधयितुं न समर्थम्, शब्देन सविकल्पस्यैव बोधादित्याशयेनाह–अत पर ब्रह्मेति। व्यवहारातीतोऽयमर्थ इति। ननु व्यवहा

१ सि क प्रवृत्त्यादि। २ सि क विकल्प्ये। ३ सि क व्याख्यातमधिगमो।

दर्शयति, कथमोमित्येषोऽन्वयव्यतिरेकरहितः शब्दार्थो भवितुमर्हतीति चेत् को ब्रूतेऽन्वयव्यतिरेकरहित इति, यस्मादन्नानुवृत्तिव्यावृत्ती अनन्तरोक्तपृथिव्यादिधातुविकल्पज्ञानसत्यत्वानुप्रबन्धसामर्थ्योपहितरूपे पृथिव्यादिधातूनामचेतनाभिमतानां विकल्पसत्यानां चेतनकर्मात्मनो कर्माभिमतानाञ्च ज्ञानसत्यस्वरूपपुरुषत्वेनान्वितव्यतिरिक्तानामोमिति कर्मात्मैक्यापत्त्या तत्सत्यत्वानुप्रबन्धेन शक्त्युपधानं नित्यमेवेत्यन्वयव्यतिरेकवानेवायं शब्दार्थः, एते चानुवृत्तिव्यावृत्ती यो यो भागो यथाभागं प्रसिद्धिं अभिधानाभिधेयव्यवहारात्मिका कर्मेति पुरुष इति कर्मपुरुषकार इति एकमेवेति या प्रसिद्धिं गच्छतः इति, स च शब्दार्थोऽनाद्य[नु]प्रबन्धसामर्थ्योपहितानुप्रवृत्तित्वान्नित्यः, अत्रोत्पादविनाशशब्दावपि तत्स्थितरूपावेव, नासदुद्भवात्यन्तविनाशरूपाविति, तद्व्याचष्टे ऊर्द्ध्वपतनेत्यादि गतार्थम्, यथासर्पस्याविर्भावतिरोभावस्वरूपयोरपि भावाभिधायित्वादवस्थित एवार्थः उत्पद्यते विनश्यतीति चोच्यते तथा तथा परिणममानः ।

अनित्यघटादिशब्दा अपि नात्यन्तमुत्पन्नमभूतञ्चार्थं ब्रुवते, स्वसत्त्वबीजं द्रव्यमेवाविच्छिन्नमाहुः ।

अनित्यघटादिशब्दा अपीति–अनित्यः प्रध्वस्त इत्यादयो घट पट इत्यादयश्च शब्दाः पृथिव्यादिलक्षणा अपि नात्यन्तमुत्पन्नमभूतञ्चार्थं ब्रुवते, किन्तर्हि ? स्वतत्त्वबीजं द्रव्यमेवाविच्छिन्नमाहुः – स्वतत्त्वं यदभूत्वा भवति भूत्वा च न भवति तदनित्यम्, 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (पा०

रातीत उच्यते पुनरयमिति व्यवह्रियते चेति विरोध इत्याशङ्कायामाह–**अयमिति**, व्याख्यातं अविद्यापरिकल्पितभेदनिरसनेन ब्रह्मविज्ञानोपायक्रममिदिदर्शयिषयोपक्रम्यतेऽतोऽयमिति पदेन ब्रह्मणोऽध्यस्तस्य ग्रहणमिति प्रतिभाति । ननु तस्य व्यवहारातीतत्वे कथमोमिति पदस्य तत्र शक्तिग्रहः अन्वयव्यतिरेकरहितत्वात्, सामान्यविशेषभूत एव हि शब्दार्थ इत्याशङ्कते–**कथमोमित्येष इति** । तत्र पृथिव्यादिधातूनां पूर्वपूर्वस्यासत्यत्वप्रतिपादनेन व्यावृत्तिरूपता, उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वापेक्षया ज्ञानसत्यत्वोक्त्या च सामान्यरूपताऽभिमतैव, तयोश्चैक्यमभिमत्यासत्यस्वरूपताभ्युपगमात्तत्र चोमित्यस्य शक्तिग्रहसम्भव इत्याशयेनोत्तरयति–**यस्मादनुवृत्तीति** । विकल्पसत्यानां–व्यावहारिकसत्यानाम्, पृथिव्यादिधातवश्चेतनकर्मात्मनोर्मध्ये कर्माभिमता इत्याह–**पृथिव्यादिधातूनामिति** । अन्वितव्यतिरिक्तानां–समनुगतव्यावृत्तानाम् । अनयोरनुवृत्तिव्यावृत्त्योर्यथेच्छमेकमुभयं वाऽभ्युपेत्य कर्मेति वा पुरुष इति वा कर्मपुरुषकार इति वा प्रसिद्धिं लोके शब्दार्थतया गत इत्याह–**एते चेति** । इयञ्च कर्मात्मैकताऽनादिना कालेन वृत्तत्वान्नित्येत्याह–**स चेति** । इत्थं कर्मात्मैक्यभूतवस्तुनो नित्यत्वमुपपाद्योत्पादविनाशावपि स्थितस्याविर्भावतिरोभावरूपाविति दर्शयति–**अत्रेति** । उत्पादव्ययावपि द्रव्यस्वतत्त्वभूतावेव न ह्युत्पादो नाम कश्चिद्धर्मोऽस्ति अभूतभवनात्मकः, न वा कश्चिद्विद्यमानोऽभावतां प्रतिपद्यते किन्तु यथोर्द्ध्वपतननिपतनादिरूपेण सर्पस्यैव परिणाम उत्पादविनाशौ, उत्पादलक्षणावस्थान्तराभिव्यक्तिकारणं तिरोभूतं समवस्थानान्तरमेव विनाश उच्यते उत्पतनव्यक्तये हि सर्पस्य निपतनमेव विनाशः तथा द्रव्यस्वतत्त्वावुत्पादविनाशौ, तथा च नित्यं द्रव्यमेव तथा तथा परिणममानमुत्पद्यते विनश्यतीतिशब्दाभ्यामुच्यत इति भावः । अथानित्यादिशब्दानां प्रसिद्धघटाद्यर्थवाचकानामपि घटादिशब्दानां परिणामविशेषविशिष्टद्रव्यस्यैव बोधकत्वमित्याह–**अनित्येति** । तदेव व्याचष्टे–**अनित्यः प्रध्वस्त इत्यादय इति**, अनित्यशब्दोऽत्यन्तमुत्पन्न–एकान्तेन पूर्वमसन्तं पश्चात्सन्तं पर्यायं प्रध्वस्तशब्दश्चात्यन्तमभूतं विद्यमानस्यैकान्तेनाभावीभवनं न ब्रूत इत्यर्थः । तर्हि किं ब्रुवते तेऽनित्यप्रध्वस्तघटादिशब्दा इत्यत्राह–**स्वतत्त्वबीजमिति**, उत्पादव्ययौ द्रव्यस्य स्वतत्त्वभूतावेव पर्यायविशेषौ द्रव्यमेव हि तेन तेनाकारेण वर्तते यथाऽऽकाशादेरा

१ सि क कर्मात्मनकमा । २ सि क ऊर्द्ध्वदनमित्यादि ।

३-४-२१) [इति] क्त्वाप्रत्ययविधानात्' '[1]तदेव तु दृश्या[दृश्य]परिणामाभ्या भवति न भवतीति स्वतत्त्वस्यानित्यत्वस्य बीज द्रव्यमेवार्थ[2]', घटादिस्तावत्तदनित्यं तन्मै[3] बीजमवस्थित द्रव्य सामान्यमेव, अङ्कुरादिव्रीहिवत्, तदेवाविच्छिन्न महापृथिवीवदनुत्पादव्ययायोग्यत्वद्ध्मविचालि कूटस्थ ध्रुव नान्यदिति पदार्थः ।

वाक्यार्थोऽपि च पृथक् सर्वं पदम् ।

(**वाक्यार्थोऽपि चेति**) वाक्यार्थोऽपि पृथक् सर्वं पदम्, प्रत्येक पद वाक्यम्, देवदत्त ! गामभ्याज शुक्लामित्यत्र देवदत्त एवेतरपदार्थपरिसमाप्ते[ ]कर्मविभक्त्यन्ते गोशब्दे च तथा परिसमाप्ते-रितरपदार्थानाम्, तच्च सर्वसर्वात्मकत्वादुक्तन्यायादुपपन्नम् ।

न चैता स्वमनीषिका उच्यन्ते किन्तु—

निबन्धनमप्यस्य ' जे एगणामे से बहुणामे' इति ।

(**निबन्धनमपीति**) निबन्धनमप्यस्य दर्शनस्यार्थमस्ति यतोऽस्य दर्शनस्य विनिर्गम इति तद्दर्शयति 'जे एगणामे[से]बहुणामे' (**आचा० १ श्रु० ३ अ० ४ उ० सू० १२४**) यदेकस्य[4] भावः तत्सर्वस्यापि, यत्सर्वस्य तदेकस्यापीति ॥

चतुर्थोऽरो नयचक्रस्य समाप्तः प्रथमश्च मार्गो नेमिरित्यर्थः

अर्धमेतत् पुस्तक समाप्तम् ॥

काशत्वम्, अवगाह्यादवगाह्यावगाहकसमुदायात्मकत्वादेकाभावेऽवगाह्यत्वत्वभावादनित्य उच्यते प्रध्वस्त इति चोच्यते, समुदायसद्भावे दृश्यत्वादन्यतराभावे चादृश्यत्वात् तस्माद्द्रव्यस्यैव तथा तथा भावात् उत्पादो व्ययश्च तस्य तत्त्व द्रव्यच तद्बीजमिति सर्वे शब्दा पर्यायमुखेन नित्यभूत द्रव्यमेवाहुरिति भाव । द्रव्यात्मना च तस्याकाशादेर्द्रव्यस्योत्पादविनाशाभावादविच्छिन्न मित्याह–**अवस्थित द्रव्यमिति**। वाक्यार्थमाह–**वाक्यार्थोऽपि चेति**, एकैकस्य पदस्य सर्वार्थबोधकत्वेनैकैक पदमेव वाक्य तदर्थश्च वाक्यार्थ इति भाव । तदेव दृष्टान्तेन दर्शयति–**देवदत्तेति** । कथमेकस्य सर्वपदार्थबोधकत्वमित्यत्राह–**तथेति**, इतरपदार्थबोधकत्वश्चेत्यर्थ । आगममूलत्वमस्य नयस्य दर्शयति–**निबन्धनमपीति** ।

इत्याचार्यविजयलब्धिसूरिश्टते द्वादशारनयचक्रस्य विषमपदविवेचने चतुर्थो विधिनियमार ॥

---

१ सि क स एव । २ सि क 'नित्यत्व । ३ सि क तस्या मी' । ४ सि क भावात० ।

अथ उभयनयः

एवमनन्तरनयेनाभिहिते ब्रवीत्युत्तर —

सत्यमेतद्यदुच्यते त्वया भवतीति भाव इति किन्त्विद द्रव्यमेवार्थ इति विरुध्यते अभ्युपगमेन स्ववचनेन वा तदवयवेन वा, भवतीति द्रव्यमिति वैकस्मिन्नेव पदे प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदोपादानात् ।

(**सत्यमिति**) सत्यमेतत् यदुच्यते त्वया भवतीति भाव इति, किन्त्विद द्रव्यमेवार्थ इति विरुध्यते–द्रव्यञ्च भव्ये द्रवतीति द्रव्य द्रूयत इति वा द्रव्यमिति कर्तृकर्मसाधनव्युत्पत्तिमात्रभेदे सत्य[प्य]र्थभेदाभावात् सर्वसर्वात्मकत्वा[त्] द्रव्यमेव पृथिव्यादिव्रीह्यादिभावेन भवति, नान्य कश्चिद्भावोऽस्तीत्येतदवधारण विरुध्यते, केन सह विरुध्यते ? अभ्युपगमेन, यस्मात्त्वयैवाभ्युपगत विशेषण द्रव्य भवतीति भाव इति भवनलक्षणस्य प्रकृत्यर्थस्य साध्यस्य द्रव्यलक्षणेन प्रत्ययार्थेन साधनेन कर्त्रा विशेषणात् तद्व्यर्थताऽभ्युपगतेति विशेष्यविशेषणयोश्च भेदाद्द्रव्यमेवार्थ इति पूर्वोऽभ्युपगमो विरुध्यते, इतरथा वैयर्थ्यं पौनरुक्त्य वा स्यात् द्रव्य भवतीति, अथवा प्रकृष्टकालेनाभ्युपगमेन विरुध्यत इति किञ्चिन्मात्रम्, किन्तु स्ववचनेन वा, विरुध्यत इति वर्त्तते, वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वात् समुच्चयार्थत्वाद्वा, अभ्युपगमेन स्ववचनेन च विरुध्यत इति, अत आह–तदवयवेन वा, भवतीति द्रव्यमितीति वा विशेष्यविशेषणभेदानुपादानेऽप्येकस्मिन्नेव पद प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदोपादानात्–भूसत्ताया प्रकृतिः, लट्प्रत्यय कर्त्तरि, तौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः प्रधानोपसर्जनभावेन, यथा राजपुरुषौ पुरुषार्थमिति तथा द्रव्यमित्यत्रापि द्रु गतौ '**कृत्यल्युटो बहुल**' (**पा० ३–३–११३**) इति कर्तृकर्मान्यतमसाधने यत्प्रत्यये प्रकृतिप्रत्यया[र्थ]भेदोपगमात् ।

अथ भवितृभवनयोर्द्रव्यक्रिययोरन्यतरप्रधानोपसर्जनभावो नोपपद्यते, अभावापत्तेरतो विधिनियमौ प्रधानावेव द्रव्यभावपरिग्रहात्मकावित्युभयनयदर्शनमुत्थापयितुकाम आह–**एवमनन्तरेति**, उत्तर –नय इति शेष । पूर्वनयोक्तावभ्युपगतांशमादर्शयति–**सत्यमेतदिति**। अनभ्युपगतांशमाह–**किन्त्विदमिति** । द्रव्यशब्दस्य कर्तृकर्मव्युत्पत्तिभेदं प्रदर्श्याप्यर्थभेदमनङ्गीकृत्य द्रव्यमेकमेव सर्वात्मकं भवतीत्यभिधान विरुद्ध भवतीति प्रदर्शयति–**द्रव्यञ्चेति** । केन सह विरोधोऽवधारणस्येत्यत्राह–**अभ्युपगमेनेति**। भवद्भिः भवतीति भावो द्रव्यमित्युच्यते तत्र भूधातोर्भवनमुच्यते तिप्रत्ययार्थं कर्त्ता तथा च द्रव्यकर्तृकं भवनमिति तदर्थं, भवन विशेष्य विशेषणं च द्रव्यं कर्त्तृ भवनन्तु कर्मेति कर्तृकर्मणोर्भेदाभ्युपगमात् द्रवति द्रूयत इति कर्तृकर्मसाधनव्युत्पत्तिमङ्गीकृत्यापि अर्थभेदाभावाभ्युपगमो विरुध्यते, विशेषणविशेष्ययोर्भेदादिति भाव । तयोरभेदे तु भवतिशब्देन द्रव्यस्योक्ते द्रव्यशब्दस्य पुनरुपादान व्यर्थं स्यात्, पुनरुक्त वा स्यादित्याह–**इतरथेति**। द्रव्य भवतीति सुदूरपूर्वमभ्युपगत , तेन किं ? अधुना भवतीति भाव इति यदुच्यत तेन वचनेन विरोधो भवतीत्याशयेनाह–**अथ वेति**। पदद्वयाश्रितविशेष्यविशेषणभावापेक्षार्थभेदोपादानव्यतिरेकेणापि एकस्मिन्नेव पदेऽवयवाश्रितविशेष्यविशेषणभावापेक्षार्थभेदो दुर्वार इत्याशयेनाह–**तदवयवेन चेति**, प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत , प्रधानोपसर्जनभावेनेति नियममपेक्ष्याह **भूसत्तायामिति**, भूधातु सत्तामाह तदुत्तरं वर्तमानकालवाच्यस्य लट्प्रत्ययस्य कर्त्ताऽर्थ ल कर्मणि च भाव चेत्यनेन तस्य कर्त्तरि विधानात्, तावुभौ प्रकृत्यर्थेन सह प्रत्ययार्थं ब्रूत , प्रकृत्यर्थेन सहेत्युक्तत्वात्

१ क °गतेन । २ सि क्षमायस्य । ३ सि क भेदाद्गमात् ।

किं कारणम् ?

यत्तद्भवति तस्य भावत्वादपि यत्तदिष्ट द्रव्यं तद्भावोऽपीति भवनस्य द्रव्याद्भिन्नत्वात्, अतोऽन्यथाऽसत्त्वात्, यदि द्रव्यं भावोऽपि न स्यात्ततस्तदसत् स्यात्, अभावत्वात् खपुष्पवदिति न द्रव्यमात्रमुत्क्षेपणादि, तस्माच्च नैक सर्वमनन्तरनयदर्शनम्, न सर्वमेक पुरुषनियत्यादिनयदर्शनम्, नापि विध्युभयदर्शनम्, किं तर्हि ? उभय द्रव्य भावश्च, अस्य प्रधानत्वश्च तुल्यबलत्वात्।

(यत्तदिति) यत्तद्भवति तस्य भावत्वादपि यत्तत्तदिष्ट द्रव्य तद्भावोऽपि क्रियापि, क्रिया भाव प्रवृत्तिरिति पर्याया, भावस्यापि भावात्, भवतीति भाव इति व्युत्पत्ते, द्रव्यमिति भवतीति च वचनात्, भवनस्य द्रव्याद्भिन्नत्वात्, अतोऽन्यथाऽसत्त्वात् यदि द्रव्य भावोऽपि न स्यात्–क्रियापि न स्यात् ततस्तदसत् स्यात् अभावत्वात्–अक्रियात्वात् खपुष्पवत् इति, तस्माद्द्रव्यक्रिययो सत्त्वात् यदुक्त त्वया द्रव्यमात्रमुत्क्षेपणादीति तदसत्, तस्माच्च नैक सर्वमनन्तरनयदर्शनम्, न सर्वमेक पुरुषनियत्यादिविकल्पविधिविधिनयदर्शनम्, नापि विध्युभयदर्शनम्, कर्त्रकर्तृभूतप्रकृतिपुरुषभेदमधिष्ठात्रधिष्ठेयभेदमीश्वरकारण प्रधानोपसर्जनभूत प्राङ् निर्दिष्टम्, कि तर्हि ? उभय कर्तृ भवनस्य, प्रधानञ्च, तुल्यबलत्वादस्य भावो भवतीति सामान्येन, किं पुनस्तदुभयमित्यत आह द्रव्य भावश्च, अत्र भावशब्द. क्रियावचन, क्रिया भावो धातुरिति लक्षणात् तस्माद्द्वय सर्व घटपटादि भवतिपचत्यादि च।

प्रकृत्यर्थो विशेषणं प्रत्ययार्थो विशेष्यम्, यथा राज्ञ पुरुषो राजपुरुष इत्यत्र राजशब्द पुरुषशब्दश्च प्रधानोपसर्जनभावेन राजपुरुषो भूत, पुरुषश्च प्रधान तथात्रापि भाव इत्यनेन भवनाश्रयस्य द्रव्यमित्यनेन च गत्याश्रयस्य बोधात् प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोर्भेदोऽभ्युपगत इति भाव । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदेऽपि द्रव्यभवनयोर्भेद कथमिति पृच्छति–किं कारणमिति। यो हि भवति स भाव उच्यते भवन धर्मा च द्रव्यमपि क्रियापि, भवतीति भाव इति वचनात् क्रियालक्षणस्य भावस्य भावत्व द्रवति भवतीति वचनात् द्रव्यस्यापि भावत्वम्, भवनलक्षणधर्मस्योभयत्रापि सत्त्वात् तस्माद्भवन द्रव्याद्भिन्न प्रकृत्यर्थत्वात् प्रत्ययार्थत्वाच्च द्रव्यक्रिययोरित्याशयेनाह–यत्तद्भवतीति। अनेन भावस्य लक्षण प्रोक्तम्, यत्तदिष्टमित्यनेन द्रव्यस्य भावस्य च भावत्वमुक्तम्, तस्माद्भवनं द्रव्याद्भिन्न न तु द्रव्यमेव भवनमिति भाव । द्रव्यभावयोर्भावत्व तावद्दर्शयति–भावस्यापीति। द्रव्यस्य भावत्वमाह–द्रव्यमितीति। द्रव्यस्य भावत्वानङ्गीकारे दोषमाह–यदीति। भावव्यतिरिक्तस्य कस्याप्यभावात् खपुष्पवदसत्त्वस्यादित्याह–अभावत्वादिति। एवञ्च सर्वगतेनराभिमतद्रव्यस्वरूपमुत्क्षेपणादि, तदव्यतिरिक्तत्वात्, घटघटभवनवत् इति द्रव्यस्वरूपत्वमुत्क्षेपणादेर्यत्साध्यते तदसत्, तदव्यतिरिक्तत्वस्यासिद्धे, घटघटभवनयोरव्यतिरिक्तत्वाभावादविनाभावासिद्धेश्च, घटघटभवनयोरव्यतिरिक्तत्वे पटघटवदित्यत्रेव पानरुक्त्यानर्थक्यप्रसङ्गात्, तस्मात्तयोरपि व्यतिरिक्तत्वेऽव्यतिरिक्तत्वसाधनमसदेवेत्याशयेनाह–तस्माद्द्रव्यक्रिययोरिति। पूर्वोदितनयानामसङ्गतार्थत्वमाह–तस्माच्चेति, अनन्तरनयदर्शन विधिनियमनयदर्शनम्, सर्वस्यैकताऽत्र नये प्रतिपादिता, विधिविधिनये चैकस्य पुरुषाद सर्वात्मकतोक्ता, विध्युभयनयदर्शने तु पुरुषादिवादनिरासकतया प्रकृतिपुरुषवादमुपन्यस्य तन्निराकरणेन कर्त्रकर्त्रोरधिष्ठात्रधिष्ठेयरूपयो प्रधानोपसर्जनभूतयोर्निरूपण कृतम्, तदेतत्सर्वमसदेवेति भाव । कि तर्हि सदित्यत्र स्वमतिपादयमादर्शयति–उभयमिति, भवनस्य कर्तृभूत प्रधानञ्च द्रव्यक्रियात्मकमुभय सदिति भाव । उभयस्य प्राधान्ये हेतुमाह–तुल्यबलत्वादिति, भवतीति भावलक्षणस्योभयत्र समानत्वादिति भाव । द्रव्यं भावश्चेत्यत्र भावशब्दो न भवनपर किन्तु क्रियापर इत्याह–अत्रेति। एवञ्च घटपटादयो द्रव्यरूपा भवतिपचत्यादिक्रियारूपा इति प्रधान राशिद्वयं तत्त्वमित्युपस

---

१ सि क कर्त्रकर्तृभूत। २ सि क "पुरुषभेद माधिष्ठात्रधिष्ठेयमिदमिनीश्वर"। ३ सि द्रव्य द्रव्यं।

तत्र सम्मूर्च्छितसर्वप्रभेदनिर्भेद बीजं द्रव्यमित्येतद्द्रव्यलक्षणम्, तथाभवनाविनाभूत सन्निधिवस्तुत्वव्यक्ति क्रिया प्रवृत्तिः भाव ।

(**तत्रेति**) तत्र सम्मूर्च्छितसर्वप्रभेदनिर्भेद–सम्मूर्च्छिता संसृष्टा अविनिभागेन सर्वप्रभेदा पचिपठिभुजिगम्यशिशुपान्य कृष्णगौरद्दीर्घतुरहस्वदीर्घतादयश्च यस्मिंस्तत्सम्मूर्च्छितसर्वप्रभेद तत् सर्वत्र स्वरूपसमवस्थानात् निर्भेदश्च तथागृहीततरङ्गादिप्रभेदसर सलिलवत्, तेषा बीजमाश्रयो द्रव्यमित्येव द्रव्यलक्षणम्, तथाभवन[ा]विनाभूतसन्निधिवस्तुत्वव्यक्ति क्रिया, तेन प्रकारेण पचिपठि[भुजि] गम्यादिना भवन तथाभवन, तेन भवनेन[ा]विनाभूत सन्निधि सत्तामात्रावस्था ×शक्त्यनभिव्यक्ति यस्य वस्तुन तत् तथाभवन[ा]विनाभूतसन्निधिवस्तु तस्य भावो वस्तुत्व तद्व्यक्ति –वस्तुशक्त्यभिव्यक्ति × क्रियते तत् क्रियालक्षणम् प्रवृत्ति क्रिया भाव इति पर्यायकथनम् ।

तस्य द्वयस्य स्वतत्रस्य भावस्य निदर्शनम्—

वदनगतक्रमपताकिकासन्ताननिष्कासवत्, यथा मायाकारकवद्द्रव्यादनुत्पादव्ययात्मकात् पृथिव्यादेर्मूलादयो यथास्व पताकिकामालावक्रियात्मानो नियता एव क्रमेण निष्कसन्ति, तथा पचतिगच्छत्यादिक्रिया द्रव्याद्देवदत्तादे, एव तस्मिन्नेव वस्तुनि गुणादीनामन्तर्भावात् पदार्थान्तरकल्पनावैयर्थ्यम् ।

वदनगतेत्यादि यावन्निष्कासवदिति, मायाकारकवदने व्यवस्थित क्रमो यासा आकाररूपाणि परिमाणानि च ता मायाकारक[वदनगतक्रम]पताकिकास्तासा सन्तानस्य निष्कासवत्, पृथक् तयो स्वरूपव्याख्यानार्थमाह मायाकारकवद्द्रव्यादनुत्पादव्ययात्मकात् पृथिव्यादेर्मूलादय इति जगत् दार्ष्टान्तिक दृष्टान्तेन मायाकारकेण समीकुर्वन् द्रव्य व्याचष्टे, क्रियाश्च यथास्व पताकिकामालावत् क्रियात्मान इति च–यथा स्व यथास्व पताकिकामाला अव्यवच्छेदेन नीलपीतादिवर्णा ह्रस्वदीर्घादितनुस्थूलादिसस्थानप्रमाणा नियता एव क्रमेण निष्कसन्ति तथा पचतिगच्छत्यादिक्रिया द्रव्याद्देवदत्ता-

द्दरनि–**तस्माद्द्वयमिति**। अथ द्रव्यक्रिययोर्लक्षणमाचष्टे–**तत्रेति**। द्रव्यलक्षण प्रकाशयति–**सम्मूर्च्छिता इति**। अन्तर्लीननिखिलक्रियमविच्छिन्नमाश्रयरूप द्रव्यमिति लक्षणार्थ । तत्रानुगुण निदर्शनमाह–**तथागृहीतेति**, तरङ्गकल्पा क्रिया, सलिलसदृश द्रव्यमिति साधर्म्यम् । क्रियालक्षणमाह–**तथाभवनेति**। सत्ता क्रियासामान्य, सामान्यश्चाशेषविशेषान्तर्भावभाञ्जि, इति पचिपठिभुजिगम्यादिभवनाविनाभाविनी सत्तामात्रावस्था अनभिव्यक्तिरूपेणावस्थान यत्र तथाभूतद्रव्यवस्तुन शक्तेर्यथाक्रममभिव्यक्ति पचादिरूपेण सा क्रियेति पचिपठ्याद्यशेषविशेषान्तर्भाव्यनभिव्यक्तशक्तिरूपसत्तामात्रस्य यथाक्रममभिव्यक्ति क्रियेति लक्षण फलितम् । तत्र स्वतन्त्रभूतयोर्द्वयोर्द्रव्यक्रिययोर्भावरूपयोर्यथालक्षण निदर्शनमाह–**वदनगतेति**। मायाकारकवदनेऽन्तर्लीन प्रतिनियताकाररूपपरिमाण पताकिकास्तान प्रतिनियतक्रमेणैव निष्क्रामति यथा तथैव निखात् पृथिव्यादिद्रव्यान्मूलाङ्कुरादि रूपं सकल जगदन्त शक्तिरूपेणावस्थित बहि क्रमेण निर्गच्छति तथैव च देवदत्तादेर्द्रव्यात पचतिपठतिभुनक्ति गच्छत्यादय क्रिया अपि यथास्व निर्गच्छन्तीति द्रव्यक्रिययोरेव भावत्व नाधिकस्य न न्यूनस्येति भाव । दृष्टान्तेन सहैव दार्ष्टान्तिक प्रस्तावयति–**मायाकारकवदिति**। अनेन द्रव्याद्द्रव्यविशेषाणां निष्कासनं प्रदर्शित ततो द्रव्यादेव क्रियानिष्कासनमाह–

१, २ सि पचिपद नास्ति। ३ सि क शक्तिम मात्रावस्था, ×× एतच्चिह्नान्तर्गत पाठ सि पुस्तके नास्ति एवमग्रेऽपि चिह्नेनानेनैवमेव बोध्यम् । ४, ५ सि क निष्कासवत् ।

द्वेरिति, ततोऽन्या अपि च तास्तेन विना न भवन्ति, सोऽपि ताभिर्विना न भवति, अथ च नियताकाररूपपरिमाणास्ता, स च तत्परिणतिव्यक्तिरिति द्वयमपि भवतीति, एवं तस्मिन्नेव द्रव्यक्रियात्मनि वस्तुनि [गुणादीनां] अन्तर्भावात् पदार्थान्तरकल्पनावैयर्थ्यम् [गुणादीनां] क्रियामात्रत्वाद्गुणाद्याश्रितपदार्थानां द्रव्यजातिभेदपरिकल्पनावैयर्थ्यञ्च, सर्वद्रव्याणां क्रियावत्त्वादिति ।

तत्प्रदर्शनार्थमाह—

अद्रव्यद्रव्यवद्द्रव्यसंयोजनवियोजनरूपरसगन्धस्पर्शशब्दोत्क्षेपणापक्षेपणभवनविशेषसमवयनादयो भवनमेव, न गुणादयः सन्ति, द्रवति जानाति इच्छति द्वेष्टि नियतते संयुनक्ति वियुनक्ति श्वेतते इत्याद्याकारकलकारेण कर्तृवाचिना क्रियाविशेषाणां सकर्तृकाणामभिधानात् ।

(**अद्रव्येति**) अद्रव्यद्रव्यवद्द्रव्यसंयोजनेत्यादयः, गुणादयस्तावत्क्रियैवेति प्रागुक्तमधुनाप्युच्यते तद्द्वारेण जातिभेदश्च, द्विविधं हि द्रव्यमद्रव्यमनेकद्रव्यञ्च, नास्य द्रव्यं समवायिकारणमित्यद्रव्यम्, आत्माकाशकालदिक्परमाण्वाद्यम्, द्रव्यवद्द्रव्यन्तु द्व्यणुकादिमहापृथिवीपर्यन्तम्, तस्य द्विविधस्यापि द्रव्यस्य जातिभेदाभावः, यस्मात् संयोजनं प्राप्तिः क्रियापरिणतिलक्षणा सैव संयोगो गुणोऽन्वाकाशादीनाम्, आत्माकाशादेरपि परिणमनक्रियावत्त्वात्, उक्तवदक्रियस्यासत्त्वात्, एवं वियोजनं-विभागः क्रियामात्रं, न गुणः, तथा रूप्यतेऽक्षिभ्यामिति रूपम्, रस्यते जिह्वयेति रसः, एवं गन्धस्पर्शशब्दाः, अन्ये च सङ्ख्यादयो नेयाः बुद्ध्या सङ्ख्यायमानत्वात्, उत्क्षेपणापक्षेपणादि[1] ऊर्द्ध्वक्षेपणादिक्रिया द्रव्यधर्मो द्रव्यप्रभेदः, तथा भवनमिति सत्तासामान्यं, द्रव्यस्यैव समानस्य भवनं, यत्समानेन भूयते, विशेषणमिति विशेषः क्रियैव, येन नीलादिना गमनादिना क्रियामात्रेण द्रव्यस्य विशेषणभवनं स विशेषः, समवयनं सम्बन्धः, सोऽपि संयोग एव, समित्येकीभावेनावयवानामवस्थानम्, तन्त्वादीनां

यथास्वमिति । द्रव्यक्रिययोर्भेदेऽप्यविनाभावं प्रदर्शयति-**ततोऽन्या अपि चेति**, द्रव्यात् क्रियाया अन्यत्वेऽपि द्रव्येण विना क्रिया न भवति क्रियया च विना द्रव्यं न भवतीत्यविनाभावस्तयोरिति भावः । तेन विना-द्रव्यस्वरूपपृथिव्यादिदेवदत्तादिना विना, द्वयाधिक्यं निराकरोति-**एवं तस्मिन्नेवेति** । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धलक्षणगुणभेदेनाऽऽकाशवायुतेजोजलपृथिवीनां विभिन्नजातिमत्त्वकल्पनापि व्यर्थेत्याह-**गुणादीनां क्रियामात्रत्वादिति** । अयं हि शब्दनयः जातिगुणक्रियाद्रव्यशब्दानां घटशुक्लपाचकदण्डीत्यादीनां क्रियैवैका प्रवृत्तिनिमित्तमित्यभ्युपगच्छति एतन्मतेन घटत्वादिसामान्यादीनि न सन्ति, तस्माद्द्रव्यं क्रिया चेत्युभयमेव मुख्यमिति भावः । एतदेव प्रदर्शयति-**अद्रव्यद्रव्यवदिति** । अथ नित्यानामाकाशकालदिगात्ममनःपरमाणूनां द्रव्याणां पृथिव्यप्तेजोवायूनामनित्यद्रव्याणां तद्गुणकर्मणां सामान्यविशेषसमवायानाञ्च द्रव्यक्रिययोरेवान्तर्भावं विधत्ते-**द्विविधमिति**, नित्यानित्यद्रव्ययोर्जातिभेदाभावे हेतुमाह-**यस्मादिति**, अनित्यं हि द्रव्यं अवयवानां संयोजनवियोजनाभ्यामुत्पादावनाशव्यपदेशमश्नुते नित्यद्रव्यस्याकाशादौ संयोजनवियोजनासम्भवान्न तद्व्यवहारविषयतेति वक्तव्यं परेण यदा च संयोजनवियोजनौ क्रियारूपावेव, क्रिया च द्रव्यमात्रसाधारणा तदा किं कृतस्तयोर्जातिभेदः, नास्त्येवेति भावः । भूतानां पञ्चानामसाधारणगुणापेक्षयाऽपि न जातिभेद इत्याशयेनाह-**तथा रूप्यत इति**, रूपादीनामपि क्रियाविशेषत्वात् क्रियायाश्च सर्वद्रव्यसाधारणत्वादिति भावः । उत्क्षेपणादि च क्रिया प्रसिद्धैवेत्याह-**उत्क्षेपणेति** । सामान्यमपि समानभवनरूपक्रिया विशेषश्च व्यावर्त्तनक्रियैवेत्याह **भवनमितीति** । एकीभावेनावयवानामवस्थितिरूपः समवायोऽपि क्रियैवेत्याह-**समवयनमिति** । तदेवं द्रव्यगुणक्रियासामान्यविशेषसमवायानां क्रियामात्रत्वे ततो भिन्नस्य कस्यचिदभावाद्भवनलक्षणक्रियैवैका वस्तुतस्तत्त्वभूता प्रसक्ता, न

१ सि क °पणादीम् पूर्वक्षे° ।

पटादिना समवाय इहेति कार्यकारणयोरेकीभवनम्, आदिग्रहणात् यावत् समवायिद्रव्यभेदात् समवायानन्त्य दर्शयति षट्पदार्थपरिमाणाभावञ्च परिणामधर्मानन्त्यात् क्रियागुणादिपदार्थान न्त्यात्, भवनमेव- भाव एव क्रियैव न गुणादय सन्तीति भवनशब्देन क्रिया दर्शयति, इदानीं द्रव्य दर्शयितुनाम आह-द्रवतीत्यादि यावच्छ्रेतता इत्याद्याकारप्रत्ययेण कर्तृवाचिना द्रुक्षेपिद्विपिनियतिसयुनिवियुजिश्वितीना साध्याना क्रियाविशेषाणा सकर्तृकाणामभिधानात् ।

तयोरन्योन्यरहितयोर्द्रव्यक्रिययोरभावप्रदर्शनार्थो ग्रन्थ —

पृथिव्यादिसयोजनवियोजनादीनामभावे न मूलादि, भावो वेति द्रव्यभावपरिग्रहो युक्त ।

पृथिव्यादिसयोजनेत्यादि यावन्न मूलादिभावो वेति, उत्तानामेव द्रव्यभेदानामभावे सयोजनादय क्रियाभेदा [न]सन्तीत्यादि तेनानिष्टापादनम्, तस्माद्द्रव्यभावपरिग्रहो युक्त इत्युपनयति, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात् ।

एवञ्च कृत्वा नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्त्तमप्यवतिष्ठते वर्द्धते वा यावदनेन वर्द्धितव्यमपायेन वा युज्यत इति ग्रन्थ, नहि कश्चिदर्थो द्रव्य स्वस्मिन्नात्मनि निर्भेदनिरूपाख्ये मुहूर्त्तमपि अवतिष्ठते, अपिशब्दाद्यावत्समयमपि नावतिष्ठते, एतेन वृद्धिहानिसततसम्प्रवृत्तिरूप सर्वं वस्त्विति द्रव्याऽऽख्यानमेव कृतम्, वर्द्धते यावदनेन वर्द्धितव्यमिति तु पुन

द्रव्य नाम किञ्चिदस्तीति द्रव्यभावयोरुभयोरस्त्वतोक्तिर्विरुद्धा भवेदिति द्रव्यमपि वस्तुभूतमस्तीति दर्शयति-**इदानीमिति**। द्रवतीति हि द्रव्यमुच्यते, द्रुगताविति धातो कर्त्तरि कर्मणि वा यत्प्रत्यये कृते गतिक्रियाकर्त्ता गतिक्रियाकर्म वा तदर्थ, नामपदेन च क्रियाकारकसम्बन्धोपसर्जन साधनाश्रय प्राधान्येनाभिधीयते, धात्वर्थस्यात्र प्रत्ययार्थविशेषणत्वात्, तथा क्रिया गुणभूतापि भेदेनाध्यवसीयते, तस्माद्द्रव्यादिशब्दानां क्रियाविशिष्टद्रव्यस्यैव वाचकत्वात् न क्रियामात्र तत्त्व किन्तूभयमिति भाव । द्रुक्षेति, द्रु गतौ, क्षा अवबोधने इष इच्छायाम्, द्विष अप्रीतौ निपूर्वो यती प्रयत्ने समृविपूर्व युजिर् योगे श्विता वर्णे इति धातव, द्रवतीत्यादिना तत्तत्क्रियाविशिष्टस्यैकरूपस्य द्रव्यस्याभिधानादस्ति द्रव्यमिति भाव । आविर्भावतिरोभावस्थितिरूपक्रियाया द्रव्यस्य चानभ्युपगमे पृथिव्यादिद्रव्याभ मूलादे गमनादिक्रियाया व आविर्भाव सम्भवतीति द्रव्यमवश्यमभ्युपेयमतो द्रव्यं भावश्चेत्युभयं युक्तमित्याह-**पृथिव्यादीति** । अनार्थे पातञ्जलभाष्यगत वचनमुद्धरति-**एवञ्च कृत्वेति**, तथा च भाष्ये 'स्त्रियाम् (४-१-३) इति सूत्रे लिङ्गस्वरूपं संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमिति प्रदर्श्य संस्त्यान स्त्री प्रवृत्ति पुमानित्युक्त्वा कस्य पुन संस्त्यान स्त्री प्रवृत्तिर्वा पुमानित्याशङ्क्य गुणानामिति प्रदर्श्य ते च गुणा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा, सर्वाश्च पुनर्मूर्तय संस्त्यानप्रसवगुणा इत्युक्त्वा प्रवृत्ति खल्वपि नित्या न हि कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्द्धते वा यावदनेन वर्द्धितव्यम्, अपायेन वा युज्यते तच्चोभय सर्वत्रेति स्वसिद्धान्त प्रदर्शित, अस्य तात्पर्यं हरिणा प्रदर्शित यथा 'आविर्भावस्तिरोभाव स्थितिश्चेत्यनपायिन । धर्मा मूर्त्तिषु सर्वासु लिङ्गत्वेनानुदर्शिता, इति। एतद्वाक्यमाचार्यो व्याचष्टे-**न हि कश्चिदर्थ इति**, मूर्तयो हि पच्यमानादवसदृशा परिणाम विना स्वस्वरूपे क्षणमपि नावतिष्ठन्ते प्रतिक्षण परिणामाभाव तु सूर्यादीनां स्थलविशेषासादने फलादीना पूर्वपूर्वरूपरसाद्यपगमेन नूतनरूपरसादिप्रादुर्भावश्च न स्यात् तस्मादनुक्षणाविर्भावतिरोभावस्वरूप द्रव्यमिति भाव । तदेवोक्तम्-**एतेनेति** । संस्त्यानप्रसवगुणा सर्वा मूर्तय, एवंरूपा प्रवृत्ति प्रतिक्षण भवति, स एव च पदार्थो शब्दैरनुगम्यते, न हि वाचो लिङ्गविरहितवस्तुबोधकत्व क्वचिद्दृष्टम् आकारोपग्रहेणैव वस्तुन शब्दवाच्यत्वात् एवञ्च संस्त्यानप्रसवविशिष्टश दस्पर्शरूपरसगन्धसमुदायस्यैव घटपटादिरूपस्य वचोविषयत्वात् शुद्ध परिणामिभूतं द्रव्यं प्रत्यास्यातमेव भवति वचोऽविषयत्वात् उक्त हि गुणानां परमं रूप न दृष्टिपथमृच्छति इतीति भाव । ननु संस्त्यानं तिरोभाव, प्रसव अविर्भाव, एतौ प्रवृत्तिरूपौ परिणामो सदा यदि भवेत् तर्हि स्थितिरूपस्य नपुसकलिङ्गस्यावसर एव नास्तीत्याशङ्कायामाह-**वर्द्धत इति**।

१ सि क पटादिरुपेण । २ सि क इत्यन्तिकारक तल्लकारेण ।

यत्परिमाणस्य यावदिति नियतपरिमाणा वृद्धिं दर्शयता तस्यैव द्रव्यस्यावस्थितस्यावस्थाविशेष एव वृद्धिरिति दर्शितं भवति, तथाऽपायोऽपि, यावदनेनापेतव्य तावदेवापायेन वा युज्यत इति ।

एवञ्च कृत्वेत्यादि यावदपायेन वा युज्यत इति भाष्यकारेण साख्यादाहृत्योक्तो ज्ञापकग्रन्थः, सोऽयमस्मिन्नेव द्रव्यक्रियात्मकवस्तुवादे घटते, न परमतैकान्तद्रव्यापरिणामवादे, नापि सततप्रवृत्तक्षणिकवादे, तद्व्याचष्टे—नहि कश्चिदर्थो द्रव्य, नहि किञ्चिदिति प्राप्तस्य सामान्यनपुंसकनिर्देशस्यार्थ इति पुंल्लिङ्गेन विशेष्य व्याख्यानम्, यथोक्त 'अव्यक्ते गुणसन्देहे [च]नपुंसकलिङ्ग प्रयोक्तव्यम्, जायमानं हि द्वयमेव जायते पुमान् स्त्री वा, तथापि वक्तारो भवन्ति किमस्य जातम्? इति (एतत्समानार्थक पाठो महाभाष्ये अ. १ पा. २ आ ३) पुनरपि चार्थपर्यायमाह-द्रव्यमिति, भाष्यकारमतेनैव, स्वस्मिन्नात्मनि—द्रव्यात्मनीत्यर्थ, निर्भेदनिरुपाख्ये—गमनस्पन्दननिमेषोन्मेषादिभेदविरहिते तस्य भेदविरहितस्य निरुपाख्यत्वात्, तद्धि द्रव्य धर्मरहितमुपाख्यातुमशक्यम्, अनुपाख्यत्वाच्चासदेव स्यात्, अतस्तन्मुहूर्त्तमपि नावतिष्ठते परिणतिक्रियाविरहितम्, तद्व्याचष्टे—अपिशब्दाद्यावत् समयमपि नावतिष्ठते, नालिकालवस्तोकप्राणोच्छ्वासनि श्वासक्रमहान्या, तत पर सूक्ष्मकालाभावात्, एतेन—स्वात्मानवस्थानवचनेन वृद्धिहानिसततस[प्र]वृत्तिरूप सर्वं वस्त्विति द्रव्याऽऽख्यानमेव कृतम्[1], यद्वैते

आविर्भावस्य या निरन्तरा प्रवृत्तिस्तया स्थितिरवकल्पते, अभेदाध्यवसायादिति भाव । तथाऽपचयस्य निरन्तरप्रवृत्तिष्वभेदाध्यवसायात् स्थितिर्व्यवस्थाप्यत इत्याशयेनाह-**तथापायोऽपीति**। **साख्यादाहृत्येति**, सांख्या हि सत्त्वरजस्तमसां गुणानां सततपरिणामिनामुपचयापचयमाध्यस्थ्यलक्षणा अवस्थाविशेषा यथायोग पुंस्त्वादिलिङ्गमातिष्ठन्ते तदेतद्भाष्यकाराभिमतं लिङ्ग न तु लोकप्रसिद्धमिति ग्रन्थोऽय सांख्यानुसारीति भाव । एतादृशलिङ्गव्यवस्थाया अन्यदर्शनेष्वसम्भवं दर्शयति-**सोऽयमस्मिन्नेवेति**, एकान्तद्रव्यपक्षे एकान्तक्रियापक्षेऽस्य लिङ्गस्य व्यवस्था न सम्भवतीति भाव । न हीद कश्चिदिति सामान्येनोक्तत्वात् किंचिदिति नपुंसकशब्दे प्रयोक्तव्ये कश्चिदिति अर्थशब्दाभिप्रायेणोक्तमिति व्याख्यातमित्याह-**न हि किञ्चिदिति**। नपुंसकलिङ्गस्यावश्यकत्वे प्रमाणमाह-**यथोक्तमिति**। **अव्यक्त इति**। 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्'इति सूत्रे (पा० १ २ ६९) भाष्ये 'कथं पुनर्ज्ञायते नपुंसक प्रधानमिति? एव हि दृश्यते लोके अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसन्देहे च नपुंसकलिङ्ग प्रयुज्यते, किं जातमित्युच्यते, द्वयं चैव हि जायते, स्त्री वा पुमान् वे'ति पाठो दृश्यते, नपुंसकस्य प्राधान्यप्रदर्शनपरं भाष्यम्-सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थारूपा स्थितिर्नपुंसकमुच्यते, सा च सर्वत्र व्यापिनी, स्थितिरूपत्वेन स्त्रीपुंसयोरपि विवक्षायां नपुंसकशब्दप्रयोगोऽत एव सिद्ध्यति, स्त्रीत्वादीनां गुणानां सन्देहे सामान्यरूपेण ज्ञाते स्त्रीत्वादिना पुनरज्ञाते नपुंसकलिङ्ग प्रयुज्यते-किं जातमित्यनिर्ज्ञातेऽर्थे निदर्शनम्, द्वयं चैव हि जायते स्त्री वा पुमान्वेति गुणसन्देहे निदर्शनमिति, अयं भाव, सत्त्वादयो गुणा वैश्वरूप्यमापद्यमाना स्वजात्यनतिक्रमेणैव प्रवर्त्तते तथापि प्रतिक्षण प्रकाशप्रवृत्तिनियमानां सत्त्वादिधर्माणामनुवृत्ति, तदेवं गुणसामान्यानुवृत्तौ सर्वावस्थास्वेते गुणा इत्यनुवृत्तिप्रत्ययस्य हेतवो भवन्तो गुणा सत्त्वादय स्थितिलिङ्गतामासादयन्ति, सामान्य हि गुणरूपं स्थिति । तत्र च सामान्ये सर्वविशेषान्तर्भावादाविर्भावतिरोभावयोरपि तदनुगमात् स्त्रीत्वादिलिङ्गभेदस्य नपुंसकलिङ्ग स्थितिशब्दवाच्य सर्वनामेव सर्वनाम व्यवह्रियते, अनिर्ज्ञाते गुणसन्देहे तस्यैव प्रयोगार्हत्वादिति हरिणोक्तम्। सामान्यस्य द्रव्यस्य नित्यैकतालक्षणे स्वस्वरूपेऽवस्थितौ केनापि शब्देन तस्योपाख्यातुमशक्यतयाऽसत्त्वप्रसङ्गेन न स्वस्वरूपेऽवतिष्ठत इत्यादर्शयति-**स्वस्मिन्नात्मनीति**। उपाख्या-शब्द, तेन चाऽऽकारविशिष्टस्यैव बोधनादिति भाव । स्थितिलक्षणं द्रव्य यदि स्थित्यैव वर्त्तमानं भवेत् तर्हि आविर्भावतिरोभावलक्षणभेदाकरणात् द्रवति तांस्तान् भेदानिति व्युत्पत्त्यर्थाभावादद्रव्यमेव स्यात्, यद्याविर्भावतिरोभावमात्रे स्यात्तर्हि आविर्भावतिरोभावावेव न स्याताम्, मूलाभावादिति तदापि द्रव्यं न स्यादिति आविर्भावतिरोभावयोर्निरन्तरं प्रवृत्तिलक्षणस्थितिद्रव्यमुक्तम्भवतीत्याशयेनाह-**स्वात्मानवस्थानवचनेनेति**। उपचयप्रवृत्तिप्रवाहे प्रवृत्तिलक्षणस्थित्यात्मद्रव्य

1 सि क द्रव्यप्रत्याख्यानमेव ।

यावदनेन वर्द्धितव्यमिति तु पुनर्यत्परिमाणस्य यावदिति नियतपरिमाणा वृद्धिं पद्मादीनामिव साधिकसहस्रयोजनात् परतो न भूता कदाचिदिति दर्शयता तस्यैव द्रव्यस्यावस्थितस्यावस्थाविशेष एव वृद्धिरिति दर्शितं भवति, तथाऽपायोऽपि–यावदनेनापेतव्यं तावदेवापायेन युज्यत इति यावच्छब्दार्थमधिकृतं भावयति–यथा सूक्ष्मनिगोदापर्याप्तजीवस्यावरणान्तरायक्षयोपशमकृतयोगोपयोगस्वरूपस्याक्षरानन्ततमभागोपलम्भमात्रोऽवश्यमवतिष्ठते, ज्ञानदृष्ट्यावरणवीर्यान्तरायोदयजनितोपयोगयोगहानिर्न तत पर हीयते, अन्यथा तस्याजीवत्वप्रसङ्गादिति, तस्माद्यावद्वचनाद्द्रव्यमेवावस्थितं वर्द्धते [हीयते]चेति यानव[रत]वृद्ध्यपायरहितसमवस्थिततत्त्वमसदिव्येपोऽस्य ग्रन्थस्यार्थः ।

तस्मादयमपि ग्रन्थो द्व्यात्मकदर्शनेनैव नेतु शक्यते, सन्निहितव्यक्तियुक्तत्वात्, तत्र द्रव्यमेवेति तावन्न युज्यते, यदि तु द्रव्यमित्येवाक्रियमभवनमभविष्यत् ततो नाभविष्यत्, यदि न प्रवर्त्तेत न क्रियापि स्याद्द्रव्यं प्राक् केनचिन्नमनादिप्रकारेणावृत्तं तदेवेदानीं पश्चादपि अप्रवृत्तत्वात्, भवदेव हि भवति न निरुपाख्यम्, यदि निरुपाख्यमपि स्यात् खपुष्पमपि स्यात्, खपुष्पमपि वाऽभविष्यत् त्वदभिमतद्रव्यवत्, अभवद्वचनात् ।

(तस्मादिति) तस्मादयमपि ग्रन्थो द्व्यात्मकदर्शनेनैव नेतु शक्यते, नान्यथेति प्रतिपत्तव्यम्, किं कारणं? सन्निहितव्यक्तियुक्तत्वात्–सन्निहितस्यावस्थितशक्तेरेव व्यक्तिराविर्भावः सलिलसेकेन [इव]भूमिगन्धस्य, तस्या व्यक्तेर्युक्तत्वात् द्रव्यञ्च क्रिया च भवतीति माहात्म्यम्, अन्यथा तद्युक्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गादसम्भवाच्च, द्रव्यमेव क्रियैवेत्येतयोर्वादयोरप्रवृत्तिरुच्यते–तत्र द्रव्यमेवेति तावन्न युज्यते, कथं? यदि तु द्रव्यमित्येवाक्रियमभवनमभविष्यत्–वृद्धिव्ययरहितमपरिणामैकान्तरूपं यद्यभविष्यत्

दर्शयति–वर्द्धते यावदनेनेति । वरीवृद्ध्यमानस्य वनस्पतिकायस्य पद्मादेः प्रकृष्टवृद्धीयत्तामुदाहरति–पद्मादीनामिवेति सहस्रयोजनगभीरपरिमाणजलाशये प्रवर्धमानस्य जलाशयात् किञ्चिदाधिकस्य पद्मजादेर्वनस्पतिकायस्योत्कृष्टं वृद्धिपरिमाणमिदमतः परं वनस्पतिकायशरीरस्य न वृद्धिरिति भावः । अपचयप्रवृत्तिप्रवाहे प्रवृत्तिलक्षणस्थित्यात्मद्रव्यं दर्शयति–तथाऽपायोऽपीति । सूक्ष्मनिगोदापर्याप्तजीवे योगोपयोगयोः प्रकृष्टापचयमादर्शयति–यथेति, ज्ञानदर्शनावरणयोः क्षयोपशमकृत उपयोगः, वीर्यान्तरायक्षयोपशमकृतो योगः कायवाङ्मनःकर्मरूपः प्रकृते तु काययोगो विवक्षितः । अक्षरेति, न क्षरतीत्यक्षरं केवलज्ञानं तस्यानन्ततमो भागो नित्यमुद्घाटित एवास्ते, तथा वीर्यस्यापि अनन्ततमो भाग उद्घाटित इत्युपलक्षणत्वाद्विज्ञेयम् । ज्ञानदर्शनावरणवीर्यान्तराययोरुदयेन योगोपयोगयोः ततः परं न हानिरन्यथाऽचेतनत्वनिर्वीर्यत्वप्रसङ्ग इत्याह–ज्ञानदृष्ट्येति । उपसंहरति–तस्माद्यावदिति । एतस्य भाष्यग्रन्थस्य द्रव्यक्रियोभयवस्त्वभ्युपगम एव सङ्गतिरित्याह–तस्मादयमपीति । द्व्यात्मकदर्शनेनैव वृद्धिह्रासस्सम्भवः, द्रव्य एव हि विद्यमाने द्रव्यं क्रिया च व्यक्तीभवति नाविद्यमाने शशशृङ्गादीनामपि भवनप्रसङ्गात्, तस्मात् भूमौ विद्यमानस्यैव गन्धस्य सलिलसेकेनाभिव्यक्तिवत् पृथिव्यादितो मूलादेः देवदत्तादितो गमनादेराविर्भावः सम्भवतीति हेतुं प्रदर्शयति–सन्निहितेति, क्रियाप्रपञ्चस्य द्रव्यप्रपञ्चस्य च बीजरूपतयाऽवस्थितौ द्रव्यभावौ निमित्तविशेषावष्टम्भेन विशेषरूपेण व्यक्तीभवतः भूमेर्गन्धस्य विद्यमानस्यैव जलावसेकलक्षणनिमित्तावष्टम्भेनेति द्रव्यं क्रिया च भवतीति भावः । द्रव्यमात्रस्यैव स्थितिरूपस्याभ्युपगमे क्रियाया गगनकुसुमायमानतया निर्व्यापारस्य द्रव्यस्याकिञ्चित्करत्वेनासत्त्वमेव स्यादित्याह–तत्र द्रव्यमेवेतीति निष्परिणामं हि वस्तु न काञ्चिदर्थक्रियां कर्तुमर्हतीति लौकिकपरीक्षकाणां व्यवहारमार्गं यतिनान्तमसदेवेति भावः ।

सि × × १ क पद्मायपा° । २ सि क °स्थितत्वे सत्यपीयेषो ।

ततो नाभविष्यदिति क्रियातिपत्तौ लङ्, अभवनमेवापद्यते न भवत्येवेत्यर्थः, क्रिया भवनं प्रवृत्तिरित्यर्थः, यदि न प्रवर्त्तेत–परिणमेत न क्रियापि स्यात्, द्रव्यं प्राक् येनचिद्गमनादिप्रकारेणावृत्तं तदेवेति–सामान्यकालवाचिना शब्देनेदानीमपि निर्देशकाले तदप्रवर्त्तमानं पश्चाद्भविष्यत्कालेऽप्रवर्तिष्यमाणं तत्स्यादित्यर्थः, अप्रवृत्तत्वात् किमुक्तं भवति? प्राङ् नासीत्, इदानीमप्रवृत्तत्वात् खपुष्पवत्, इदानीं न स्यात्, प्रागप्रवृत्तत्वात्, खपुष्पवत्, पश्चान्न भविष्यति, इदानीमप्रवृत्तत्वात्, खपुष्पवदेवेत्यभूतं तत्स्यात् द्रव्यं क्रियाशून्यत्वात् परिणामशून्यत्वात् अप्रवृत्तत्वादित्यर्थः, भवदेव हि भवति–प्रवर्त्तमानमेव हि केनचिद्धर्मेण मृदिव शिवकादिना भवति, न निरुपाख्यम्, यदि निरुपाख्यमपि स्यात् खपुष्पमपि स्यात्, खपुष्पमपि वाऽभविष्यत् भवति भविष्यति, त्वदभिमतद्रव्यवत्, अभवद्भवनादिति, अक्रियभवनादित्यर्थः ।

स्यान्मतम्—

अनैकान्तिकमेव तत्, आकाशादीनामप्रवृत्तिभवनाना सत्त्वदर्शनादित्येतच्चायुक्तम्, तद्विपक्षत्वासिद्धेः आत्माद्यपि च प्रवृत्तमेव द्रव्यत्वात्, तन्तुवद्बीजवदिति, तस्मात्तेन तेन प्रकारेण परिणममानं प्रवर्त्तमानं वस्तु भवतीत्युच्यते ।

(**अनैकान्तिकमेवेति**) अनैकान्तिकमेव तत्–अभवद्भवनात् खपुष्पमपि भवेत् द्रव्यवत्, द्रव्यमपि मा भूत्, अप्रवृत्तत्वात् खपुष्पवदिति, कस्मात्? आकाशादीनामप्रवृत्तिभवनाना सत्त्वदर्शनात्, अपरिणामित्वादित्यर्थः, इत्येतच्चायुक्तम्, तद्विपक्षत्वासिद्धेः, यस्मात् आत्माद्यपि च प्रवृत्तमेव द्रव्यत्वात्तन्तुवद्बीजवदिति, यथा तन्तव तन्त्ववस्थाया पटावस्थायाश्च प्रवृत्तत्वाद्भवन्त्येव तथाऽऽत्मादय[1], बीजमेव ह्यङ्कुरादिभावेषु प्रवृत्तमेव तथाऽऽत्मादय इति दृष्टान्तद्वयोपादानात् न्यायव्यापिता

क्रियातिपत्ताविति हेतुहेतुमद्भावादिनिमित्तात् क्रियाया अनिष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः, एकान्तापरिणामित्वलक्षणसाधनेन भवनक्रियानिवृत्तिरापाद्यत इति, तत्र अक्रियत्वेऽभवनत्वे द्रव्यमेव हेतुरिति द्रव्यमित्येवेत्युक्तं, यतो हि तद्द्रव्यमत एव तदक्रियमभवनमित्यापादककोटि, क्रियाभवनप्रवृत्तीनां पर्यायत्वस्योक्तत्वादक्रियमभवनमिति पर्यायानुसारेणोक्तम्, प्रवृत्तिशब्देन पुनराह–**यदि न प्रवर्त्तेतेति**, क्रियायां प्रवृत्तेर्हेतुत्वात्, प्रवृत्तौ सत्यां हि क्रिया स्यात् तस्यां च सत्यां भवनं स्यात्, प्रवृत्तिः–परिणामः तत्र यदि द्रव्यं न परिणाममियात्–यदि पूर्वं गमनादिना न परिणतं तर्हीदानीमपि न परिणामं प्राप्नोति भविष्यत्कालेऽपि न परिणंस्यते, भवत एव भावात् न त्वभवत इति द्रव्यं क्रियापि न स्यादिति भावः । अमुमेव भावमादर्शयति–**द्रव्यं प्रागिति** । **अप्रवृत्तत्वादिति**, अनेन प्रयोगः सूचितः, एतदेव प्रश्नमुखेन व्याचष्टे–**किमुक्तं भवतीति** । भवदेव भवति नाभवद्भवति निरुपाख्यमित्याह–**भवदेवेति** । ननु सततप्रवृत्तिशून्यानामप्याकाशादीनां सद्भावात् कथमभवद्भवनात् खपुष्पस्य द्रव्यवद्भवनप्रसङ्गप्रदर्शनमुखेनाप्रवृत्तत्वादिति हेतुनाऽसत्त्वं साध्यते, अनैकान्तिकत्वादित्याशङ्कते–**अनैकान्तिकमेवेति** । आकाशात्मादीनामपि प्रवृत्तत्वाच्च व्यभिचारित्वं हेतोरसत्साधकस्याप्रवृत्तत्वस्येत्याह **तद्विपक्षत्वासिद्धेरिति**, अप्रवृत्तस्य सतो द्रव्यस्याप्रसिद्धेरित्यर्थः, इदं तु भाष्यकारस्य पतञ्जलेर्न सम्मतं तन्मते पुरुषस्य निर्गुणत्वाभ्युपगमात्, उक्तञ्च हरिणा 'यथाप्रवृत्ति धर्मात्यधितिरूपेण गृह्यते। अनुयातीव सोऽन्येषां प्रवृत्तीर्विष्वगाश्रय ॥' इति भोग्यगतसत्त्वादिलक्षणलिङ्गोपचारः प्रदर्शितः । परन्त्वेतन्मते सर्वं प्रवृत्तिशीलमेवेति ध्येयम्। यद्द्रव्यं तत्तत्प्रवृत्तिमदिति न्यायस्य दृष्टान्तद्वयप्रदर्शनमुखेन व्यापित्वं सूचयति **तन्तुवद्बीजवदिति** आत्मीयेन तत्तत्पारिणामिकेन स्वभावेन नित्यावस्थानलक्षणं द्रव्यत्वं सर्वेषां चेतनाचेतनद्रव्याणां

1 क नाभविष्यन्नभवति भविष्यति त्वदभिमतद्रव्यवत्, अभवद्भवनादिति ।

प्रदर्श्यते, यथोक्त अस्तिभवतिविद्यतिपद्यतिवर्त्ततयः सन्निपातषष्ठा' सत्तार्थाः' ( ) । इति, तस्मात्तेन तेन प्रकारेण परिणममान प्रवर्त्तमान वस्तु भवतीत्युच्यते स्वेन स्वेन च पारिणामिकेन प्रकारेण भवति परिणमतीति ।

अत्रोपचयहेतुमाह—

तथा च चैतन्यादिलक्षणताऽऽत्मादेरुपपद्यते तथाभवनप्रवृत्तिसामर्थ्यात् द्रव्यत्व तुल्यत्वे सत्यपि ।

तथा च चैतन्यादिलक्षणतेत्यादि यावत्तुल्यत्वे सत्यपि, तुल्ये द्रव्यत्वे—अस्त्येव जीवद्रव्याणामजीवद्रव्याणाञ्च भवनविशेष, तद्यथा—जीवद्रव्यस्य चैतन्यवीर्यामूर्त्त्यसंख्यातप्रदेशावगाहादिः तथाभवनप्रवृत्तिसामर्थ्यम्, अजीवद्रव्येष्वपि पुद्गलाना रूपरसादिकर्मादि तथाभवनसामर्थ्यम्, यथासंख्यञ्च धर्माधर्माकाशकालाना गतिस्थित्यवगाहवर्त्तनास्तथाभवनसामर्थ्यानि, तस्मादात्मादेर्द्रव्यत्वतुल्यत्वे सत्यपि तथाभवनप्रवृत्तिसामर्थ्याच्चैतन्यादिप्रतिविशिष्टलक्षणतोपपद्यते, एव तावद्द्रव्यस्य क्रियाविरहितस्याभाव उक्त ।

तथैव युक्त्या क्रियाया अपि विना द्रव्येणासत्त्वमित्यत आह—

अथ तु प्रवृत्तिर्भूतिरित्येवाद्रव्या ततो नैव स्यादात्मा पूर्ववत्, भवदेव हि भवति द्रव्यार्थत, एतदनिच्छतोऽस्थितभवनसाधर्म्यात् खपुष्पमपि वा स्याददद्रव्यत्वाद्भाववत्, भूतार्थसामर्थ्यादेव हि प्रवृत्ति, गुणाद्यपि च द्रव्यमेव प्रवृत्तत्वात्तन्त्वादिवत् ।

(अथेति) अथ तु प्रवृत्तिर्भूतिरित्येवाद्रव्या प्रतिक्षणप्रवृत्त्युपरमलक्षणा भूतिरित्येव, एवेत्यव-

---

समानमिति न किमपि द्रव्य पारिणामिकं रूपमनापन्न सद्भवतीति भाव । नित्यावस्थानमेव दर्शयति–यथोक्तमिति योऽसौ भवति तद् द्रव्यम् तद्भवनलक्षणात् स्वरूपान्न कदाचिदपि वियुज्यतेऽन्यथाऽसद्रूपमेव भवेदिति भाव । एवमेव जीवधर्माधर्माकाशकालपुद्गलानां द्रव्याणा द्रव्यत्वेन यथा नित्यावस्थान तथाऽऽत्मीयात्मीयवैशेषिकलक्षणेभ्योऽपि परस्परमिश्रीभावमनापन्नानां नित्यावस्थानमिति दर्शयितुमुपचयहेतुमाह तथा चेति । सर्वेषा द्रव्यत्वतुल्यतां दर्शयति–तुल्ये द्रव्यत्व इति । विशेषलक्षणानि दर्शयति जीवद्रव्यस्येति, स्वपरप्रकाशचैतन्यपरिणामो वीर्यपरिणाम असंख्येयप्रदेशादिपरिणाम अमूर्तस्वभावता जीवानाम्, धर्माधर्मयोर्गतिस्थित्युपग्रहकारित्वभावताऽसंख्यातप्रदेशपरिणामस्वभावताऽमूर्तस्वभावता च, नभसोऽवगाहदानस्वभावता अनन्तप्रदेशपरिणामस्वभावताऽमूर्त्तता च कालस्य वर्त्तनपरिणामस्वभावता द्रव्यपर्यायापेक्षयाऽनन्तसंख्यापरिणामताऽमूर्तता च, अचैतन्यशरीरवाङ्मन प्राणापानसुखदु खजीवितमरणोपग्रहस्वभावता मूर्तस्वभावताऽप्रदेशसंख्येयासंख्येयानन्तप्रदेशपरिणामस्वभावता च पुद्गलानामिति मर्यादामेतामनादिकालप्रसिद्धिवशोपनीता । तथाभवनप्रवृत्तिसामर्थ्यादात्मादयो न कदाचिदप्यतिक्रामन्ति तुल्ये द्रव्यत्वे सत्यपि स्वस्वलक्षणातिक्रमे हि पदार्थानामेषां भेदो न स्यात्, न ह्येते स्वगुणमपहाय परकीयगुणपरिग्रह कुर्वन्तीति स्वात्मनि नित्यावस्थितस्वरूपा एवेति भाव । एवञ्च न किञ्चित् क्रियाविरहित द्रव्यमस्तीत्युपसंहरति–एव तावदिति । अथ क्रियामात्रपक्षे दोष वक्तुमाह–अथ त्विति तुशब्दो द्रव्यपक्षव्यावृत्त्यर्थ । प्रतिक्षण विभिन्नक्रियामात्राभ्युपगमेऽपि आत्मादि न भवेदित्याह–प्रतिक्षणेति एकस्य पर्यायस्य प्रवृत्तिरपरस्य च विनाश इति प्रतिसमयमुदयव्ययात्मक स्वयभवनमेव भावान्यमस्ति न तु स्रज सूत्रमिव भवनबहिर्भूत द्रव्यमुपलभ्यमानमस्ति, नाप्यदृश्य द्रव्यमस्ति षष्ठभूतवत्तत्साधक-

---

१ सि क तुल्यात्वे ।

धारणात्, अद्रव्या–द्रव्यविरहिता क्रियैवेत्यर्थः, ततो नैव स्यादात्मा पूर्ववत्–प्राक् पश्चात्तदा वाऽद्रव्यत्वादभूतत्वात् खपुष्पवदिति व्याख्येयम्, निर्बीजत्वादस्थितत्वादित्यादिपर्याये त्रिष्वपि कालेषु साधनानि योजयद्भिरिति विशेषः, भवदेव हि भवति द्रव्यार्थत इति स्थितिरूप द्रव्यार्थभवनमाचष्टे, एतदनिच्छतोऽस्थितभवनसाधर्म्यात् खपुष्पमपि वा स्याद्द्रव्यत्वात् भाववत् क्रियावत् अनिष्टापादनमेतत्, भूतार्थसामर्थ्यादेव हि प्रवृत्तिः–द्रव्यार्थसामर्थ्यादेव हि प्रवृत्तिः–द्रव्यार्थसामर्थ्यादेव यस्मात् प्रवृत्तिः क्रिया न निर्बीजेत्यर्थः, अत्रापि पूर्ववदनैकान्तिकशङ्का–ननु निर्बीजगुणादिप्रवृत्तिर्दृष्टेति, अत्रोत्तरमाह–गुणाद्यपि च द्रव्यमेव, प्रवृत्तत्वात् तन्त्वादिवत्–तन्तुबीजमृदादिवदिति प्राग्वत्, इह तु द्रव्यभवनमन्तरेण प्रवृत्त्यभाव इति प्रदर्श्योपनेयमिति विशेषः।

एव क्रियापि द्रव्येण विना नासीत्युक्तन्यायवदेवेति द्रव्यक्रियालक्षण द्वैतमुक्त्वाऽक्षरार्थन्यायेनापि प्रतिपादयिष्यन्नाह—

भवतीति भावः स च कर्त्ताऽकर्त्ता च द्रव्यम्, यतोऽसौ भवतीति भावः तद्द्रव्य स भावो, भवनसम्बन्धाद्भवतीति भवति तस्मात्तद्भवन भावः सा क्रिया।

भवतीति भाव इति, अत्र 'भुवश्च' ( ) इति कर्त्तरि णप्रत्यय केचिदाहुः, इह तु भूयत इति भावे घञ् प्रत्ययः, तथा च येन भूयते स भाव इत्यर्थः सामर्थ्यायो भवति स एव सम्बध्यत इति भवतीति भाव इत्युक्तम्, स च कर्त्ताऽकर्त्ता च द्रव्य तस्माद्भावशब्दो द्रव्यवाची क्रियावाची च यतोऽसौ भव[ती]ति भावः–यस्माद्धेतोर्येन प्रकारेण यतो धर्मेण धर्मोद्वा भवति तद्द्रव्य स भाव इति, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वाद्भवतीत्येतद्यतो भवति स भावः सा च क्रिया,

प्रमाणाभावादिति भावः। आत्मादि कालत्रयेऽपि न स्याद्द्रव्यत्वात्, अभूतत्वाद्वा, खपुष्पवदिति मानार्थः। निर्बीजत्वादिति, क्षणिकत्वेन क्रियाया उपादानकारणस्य स्थिरभूतस्य कस्याप्यभावेन मूलरहितत्वादिति भावः। कथं निर्बीजत्वमित्यत्राह अस्थितत्वादिति क्षणिकत्वादित्यर्थः, प्राग् नासीत्, इदानीं निर्बीजत्वात्, खपुष्पवत्, इदानीं न स्यात् प्राक् निर्बीजत्वात्, पश्चाद्व भविष्यति, इदानीं निर्बीजत्वात् खपुष्पवदपेक्षभूत तस्मात् आत्मादि, अस्थितत्वादिति भावः। स्थितस्यैव भवनं सम्भवति न तु निर्बीजस्येत्याह–भवदेव हीति। विपर्यये दोषमाह–एतदनिच्छत इति। ननु सत्त्वादिगुणानां सामान्यशून्यानामपि प्रवृत्तिदर्शनान्निर्बीजा क्रिया सम्भवत्यतोऽनैकान्तिको निर्बीजत्वहेतुरसत्त्वसाधन इत्याशङ्के नन्विति। गुणादीनामपि तन्त्वादिवद्द्रव्यत्वमेव तेन तेन प्रकारेण प्रवर्त्तमानत्वात्, न हि द्रव्यस्य तथाभवनमन्तरेण प्रवृत्तिः सम्भवतीत्युत्तरयति–गुणाद्यपि चेति। तदेवं द्रव्यक्रिययोरन्यतराभावेऽपराभावादुभयमावश्यकमिति प्रसाध्य भावपदादपि द्वैविध्य दर्शयति–भवतीति भाव इति। भावशब्दनिष्पत्तौ विवाद दर्शयति–अत्रेति, भवतीति भाव इति केषाञ्चिन्मतेन कर्त्तरि णप्रत्यये भवति, पाणिनीयमते तु भवतीति भव इत्यच्प्रत्ययेन भवति, शाप्यमते तु ग्राहयथाचरादिण्यन्तादच्प्रत्यये भाव इति भवति, काशकृत्स्नमतेन तु भवतेर्विभाषया कर्त्तरि ण्प्रत्यये भाव भव इति रूपद्वयं भवति। इह कथं भावशब्दनिष्पत्तिरित्यत्राह–इह त्विति येन येन रूपेण पृथिव्यादिना गमनादिना वा भूयते स भावः। येन तथा भूयते[1] सामर्थ्यायो भवति स एवेति मूले भवतीति भाव इत्युक्तं न तु भावशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनपरत्वेनाह–तथाचेति। स च भावः कर्तृभूतकर्मभूतश्च द्रव्यं भवति, भवनभूतायाः क्रियाया अपि द्रव्यस्थैर्यत्वात् तथा च द्रव्यं क्रिया च भाव इत्युक्तं भवतीत्याह–स चेति। द्रव्यस्य भावत्वमाह यतोऽसाविति। यस्माद्धे

१ क सवदेव। २ सि क सच।

भुतः पुनर्भवतीति ? भवनसम्बन्धाद्भवतीति भवति तस्य द्रव्यस्य, तस्मात्तद्भवनं भावः सा क्रिया प्रवृत्तिर्भवनमित्यर्थः ।

अत एव तदर्थगते प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः प्रत्ययपरैव च प्रकृतिरिति [पात० महाभाष्ये० अ ३ पा० १ सूत्रे २] व्युत्पत्तिः, उभयार्थवत्त्वप्रदर्शनाय च कोऽसौ भावो नामेति प्रश्नोपक्रमं व्युत्पाद्यते क्रिया, यत्तद्भूयत इति, नोच्यते योऽसौ भवति कोऽपीति, अस्वशब्दोपादानसाध्यभावत्वात् भावस्यास्मदुक्तानुकारात्, तद्विपर्ययेण तु द्रव्यभावस्य प्रश्नप्रतिवचने दृष्टे व्युत्पादनकाले, तद्यथा कस्य भाव इति प्रश्नः, प्रतिवचनमपि योऽसौ भवतीति उच्यते नोच्यते यत्तद्भूयते तद्भवनमेव, किं भूयते न भूयते केनापीति, स्वशब्दोपादानसिद्धभावत्वात् सत्त्वस्य ।

अत एवेत्यादि, तस्योभयार्थत्वदर्शनस्य दृढीकरणार्थं यावत् प्रत्ययपरैव प्रकृतिरिति, उच्चानार्थम्, क्विप्प्रत्यये चिदादीनां प्रथमैकवचने प्रकृतिमात्रप्रयोगदर्शनात् अधुनेत्यादिषु च प्रत्ययमात्रश्रवणात् व्यभिचरतीति चेत् ? अत एव तदर्थगतेरन्यत्र चोभयप्रयोगदर्शनादनुमीयते द्वयर्थतेति, व्युत्पादनकालेऽपि प्रकृत्यर्थव्युत्पत्तिरन्यथा, अन्यथा प्रत्ययार्थव्युत्पत्तिः शास्त्रेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियते, तत्किमर्थमिति चेत् ? उभयार्थवत्त्वप्रदर्शनाय चेत्यादि यावत् कोऽपीति, कोऽसौ भावो नामेति प्रश्नोपक्रमं

तोऽद्रव्यं भावो भवति तद्भवनं क्रियेत्युच्यते, भवनाद्धि द्रव्यं भाव इत्याशयेनाह-**इतिशब्दस्येति**, तस्य द्रव्यस्य भवनसम्बन्धात् तद्द्रव्यं भवतीति भवति भाव इति भावः । **अत एवेति**, यत एव भावशब्दो द्रव्यं क्रियाचाह अत एवेत्यर्थः, तथा हि द्रव्यं सिद्धरूपं क्रिया च साध्यरूपा भाव इत्येकशब्दोपात्ते एकस्मिंश्च युगपत् सिद्धत्वसाध्यत्वलक्षणविरुद्धधर्मद्वययोगस्यासम्भवेन सिद्धसाध्योभयार्थप्रतिपादनं भावशब्दस्यैकस्यानुपपन्नमिति अन्वयव्यतिरेकवशेन शास्त्रे प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनयाऽर्थविभागः कृतः, एतावत्साध्यमेतावत्साधनमिति यथा पचतीत्यादौ धातुभागः साध्यभूतायां क्रियायां, प्रत्ययभागः सिद्धरूपे कारकाविति, एवञ्च धातुना साध्यत्वेनाभिहितायाः क्रियायाः प्रत्ययेन सिद्धताभिधानात् द्रव्यक्रियावगतेः प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति न्यायाच्च प्रकृतेः पर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः प्रत्ययपरैव च प्रकृतिरिति व्युत्पत्तिरपि सिद्ध्यतीति भावः । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि प्रत्यय इति प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रत्ययपरैव प्रकृतिरिति नियमयोर्व्यभिचारं शङ्कते-**क्विप् प्रत्यय इति** चिनोतीति चित् चिधातोः क्विप्प्रत्यये तुकि प्रत्ययलोपे च चिदिति प्रकृतिमात्रं प्रयुज्यते, इदमृश्शब्दादधुनाप्रत्यये इदमो लोपे प्रत्ययमात्रं प्रयुज्यत इति प्रोक्तनियमव्यभिचार इति भावः । अन्यत्र केवलानां धातूनां प्रत्ययानां वाऽप्रयोगात् प्रकृतिप्रत्ययसंघातस्यैवार्थवत्त्वदर्शनेन चिदादिस्थलेऽपि प्रत्ययादेरनुमानेनोभयार्थावगतिरस्त्येवेत्याशयेन समाधत्ते **अत एवेति** । समुदायेनैवार्थवत्त्वप्रतीत्या समुदाय एवार्थवान् स्यात् न तु प्रकृतिः प्रत्ययो वाऽर्थवानित्यत्राह **व्युत्पादनकालेऽपीति** प्रकृतिषु विभिन्नेष्वपि प्रत्ययार्थस्याभेदात् प्रकृत्यर्थोऽन्यः प्रत्ययार्थस्तु स एवेत्यवगम्यते, अन्वयाद्व्यतिरेकाच्च, तथाहि पचतीत्युक्ते पच्शब्दः श्रूयते अतिशब्दश्च प्रत्ययः, अर्थोऽपि विक्लित्तिः कर्तृत्वमेकत्वञ्च पठतीत्युक्ते तु पच्छब्दो हीयते पठ्शब्द उपजायते आतिशब्दश्चान्वयी अर्थोऽपि विक्लित्तिर्हीयते पठिक्रियोपजायते कर्तृत्वमेकत्वञ्चान्वेति तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो योऽर्थो हीयते, यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते, यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयीति प्रकृतिप्रत्ययार्थव्युत्पादनं कृतमिति भावः । तत्किमर्थं क्रियत इत्यत्राह-**उभयार्थवत्त्वेति** प्रकृतेः प्रत्ययस्य चार्थं प्रदर्शयितुमित्यर्थः, तत्र प्रथमं प्रकृत्यर्थं प्रदर्शयितुं भाववचनो धातुरिति धातुलक्षणान्तर्गतभावशब्दमधिकृत्यास्तिभवतिविद्यतीनां क्रियावाचित्वविरहिणां धातुत्वं समर्थयितुं कः पुनर्भाव इति प्रश्नः कृतः, भवतः स्वपदार्थो भवनं भाव इति च समाधानं कृतम् यत्तद्भूयत इति

१ सि० क० प्रयोज०।

व्युत्पाद्यते क्रिया, यत्तद्भूयत इति, भावे ल्कारविधानात्, यत्तदिति च भवनमेव प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते, नोच्यते योऽसौ भवति कोऽपीति, येन येन भूयते योऽसौ भवति कर्त्ता प्रत्ययार्थ, स नोच्यते तस्मिन् प्रश्ने, तस्मात् प्रकृत्यर्थपरा व्युत्पादना एव प्रकारा, किं कारण ? अस्वशब्दोपादानसाध्यभावत्वाद्भावस्यास्मदुपानुसारात्, यथोक्तमन्यै 'द्रव्यभावयोरुक्तिक्रियालक्षणो भेदोऽय प्रदर्श्यते स्वशब्दोपादानसिद्धभाव सत्त्वम्, अस्वशब्दोपादानसाध्यभावो भाव इत्येतदुक्तिक्रियाश्रय सत्त्वभावयो पृथक्त्वमिति'( ) प्रसिद्ध हि लोके शास्त्रेषु च 'क्रियावाचकमाख्यात द्रव्याभिधायक नामेति'( ) 'स्वभावसिद्ध द्रव्य क्रिया चैव हि भाव्यते' (महाभा० अ० १ पा ३ आ १) तथा 'पूर्वापरीभूत भावमाख्यातेनाचष्टे, उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यवसानम्, परिनिष्पन्न नाम्ना मूर्त्त सत्त्वम्, यथासख्य व्रजति पचति व्रज्या पक्तिरिति' ( )तस्माद्घटपटादिशब्दा द्रव्यस्य स्वशब्दा पचतिगच्छत्यादय क्रियाया, भावशब्दश्च द्वयोरपि दृष्ट', तत्रास्वशब्दस्य द्रव्यवाचिनो घटपटदेवदत्तादेरुपादानेन

भाव युत्पत्त्यभिप्रायेण भवन भाव इत्युक्तम्, अत्र भवनशब्देन सपरिस्पन्दापरिस्पन्दसाधनसाध्यक्रियाविशेषो विवक्षितस्तेन अस्त्यादीनामात्मभरणरचनाना धातुत्व सिद्धम्, भवनं भाव इति कर्तृसाधननिवृत्त्यर्थं, एतदेव दर्शयति-यत्तदिति चेति। भवतीति भाव इति कर्तृव्युत्पत्तिं निरस्यति-नोच्यत इति, वृक्षादिनाम्नामपि धातुसज्ञा प्रसज्यते तान्यपि हि भवन्ति तस्मान्नोच्यते तथेति भाव। कर्तृव्युत्पत्तिसिद्धो भावस्तु प्रत्ययार्थ, प्रकृत्यर्थस्यैवेदानीं व्युत्पाद्यमानत्वात् भाववचनो धातुरिति भावशब्दो न कर्तृसाधन इत्याशयेनाह-स नोच्यत इति। यो भाव्यते स भाव इति साध्यमानावस्थापन्नार्थस्य भावत्वात्तद्वाचित्व प्रकृतेरित्याह तस्मादिति। द्रव्यक्रियाभिधायित्वे प्राचां सवादानाह-यथोक्तमिति, भावो यथा द्रव्य एवात्मलाभ लभते द्रव्यात् साधनात् यथा पृथग्भूतो दर्शयितु न शक्यते तथैव वचनेऽपि स न स्वशब्दाभिधेय किन्तु स्वशब्दोपादानसिद्धभावो द्रव्यमस्वशब्दोपादानसाध्यभावो भाव इति, तदेतदग्रे व्यक्तीभविष्यति। क्रियेति, क्रियाप्रधानमाख्यात भवति द्रव्यप्रधान नामेति महाभाष्ये ५ ३ ६६ सूत्रे पाठो दृश्यते, अन्यत्र तु भावप्रधानमाख्यात सत्त्वप्रधानानि नामानीति दृश्यते, तत्राख्यातपदेन तिङन्तो गृह्यते, तथैव लोके व्यवहारात्, कथमाख्यात क्रियाप्रधान भवतीति चेत् क्रियाप्रश्ने तिङन्तेन प्रतिवचनात्, यथा किं करोति देवदत्त इति पृष्ट पचतीति तिङन्तेनाऽऽचष्टे, प्रश्नवाक्येन क्रियाया एवावगमात् तत्राख्यातेनैवोत्तरोपादानात् कालसख्यासाधनोपग्रहाभिधानेऽपि आख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वमवगम्यत इति। केचित्तु नामपदवाच्यार्थाश्रयक्रियाव्यङ्ग्यो भाव, पाकरागत्यागादि स यत्र प्रधान गुणभूता च क्रिया तदिद भावप्रधानमाख्यातम्, आख्यायतेऽनेन गुणभावेन वर्त्तमानाऽनेककारकप्रविभक्ता प्रधानद्रव्यभावाभिव्यक्त्युन्मुखीभूता क्रियेत्याख्यातमिति व्युत्पत्तिरिति वदन्ति। स्वभावसिद्धमिति स्वभावेन शब्दशक्तिस्वभावेन सिद्ध सूक्ष्मरूपेण सिद्धावस्थमेव द्रव्य शब्दवाच्यम्, यद्यपि क्रियापि सूक्ष्मरूपेण सिद्धावस्था तथापि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् सा साध्यतयैव प्रतीयत इति तदर्थ। अथ साध्यस्वभाव सक्रमोऽर्थ क्रियेत्यस्य समर्थनाय निरुक्त वचनं प्रमाणयति-पूर्वापरीभूतमिति, पूर्वापरीभूत भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम् (निरु० अ० १ सू १४) मूर्त्त सत्त्वभूत सत्त्वनामभि (सू १५) व्रज्या पक्तिरिति (सू १६) इति पाठक्रमो दृश्यते तद्व्याख्यानश्च क्रियाया एकत्वादपूर्वमपर सन्त पूर्वापरमिव भूत पौर्वापर्येणावस्थितं भाव किं करोतीत्याख्यातेनाचष्टे-पृच्छते कस्मैचित् अन्य उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यवसानं भाव व्रजति पचतीत्याद्याख्यातेनाऽऽचष्टे, उपक्रम आरम्भस्तदादि अपवर्गोऽन्तिमक्रिया तदवसानम्, एवञ्चानेकक्रियाभिव्यङ्ग्यो भाव आख्यातेनोच्यत इति भाव। कदाचित्तु तमेवोपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमभिनिर्वर्त्तमानं मूर्त्त-किमपि रूपान्तरतामापन्न सत्त्वभूत द्रव्यत्व प्राप्तं भावसत्त्वनामभि लिङ्गसख्यायुक्तै शब्दैराचष्टे यथा कतरो देवदत्त इति द्रव्य पृष्ट य पाचक कारक इति नाम्नाऽऽचष्टे। उदाहरण दर्शयति-व्रज्यापक्तिरितीति, कृदभिहितभावस्य द्रव्यवत्प्रकाशनात्, अत्र मते गुणसमुदायस्य द्रव्यत्व बोध्यम्' एव द्रव्य क्रिया च भाव उच्यत इत्याह-तस्माद्घटपटादीति। अस्वशब्दोपादानेत्यादिमूलार्थमाह-तत्रेति,

1 सि क भावयामक्ति०। २ सि क °सिद्धमाव।

साध्यो भाव साध्यत्व याऽसावनुमानगम्या क्रिया न शक्या साधनात् पृथग्दर्शयितुम्, गर्भवन्निर्लुठिता सा परत साधन एव यथाऽऽत्मान लभते तथाऽभिधानेऽपीत्यस्वशब्दोपादान साध्यभावो भाव क्रियेत्यर्थ, तद्भावात् अस्वशब्दोपादानसाध्यमानत्वाद्भावस्य प्रवृत्तिलक्षणस्यैव प्रश्नप्रतिवचनसिद्धिरिति, तद्विपर्ययेण तु द्रव्यभावस्य प्रश्नप्रतिवचने दृष्टे व्युत्पादनकाले, तद्यथा कस्य भाव इति प्रश्न कस्य क्रिया प्रवृत्ति कर्त्तरि षष्ठीं कृत्वा, तदनुरूप प्रतिवचनमपि योऽसौ भवतीति यो भविता स एव वा द्रव्यलक्षण स उच्यते, नोच्यते यत्तद्भूयते तद्भवनमेव, कि भूयते ? न भूयते केनापीति, अनिर्दिष्टकारकं हि भावसामान्यमेव, भावस्याभिन्नत्वात्, किं कारण ? स्वशब्दोपादानसिद्धभावत्वात् सत्त्वस्य, स्वशब्देनैव पृच्छयते कस्य भाव ? को भवतीत्यर्थ, न पृच्छयते किं भूयते ? न भूयते केनापीति प्रतिवचनमपि, तथोच्यते योऽसौ कोऽपि भवतीति तस्य भाव स भवति तेन भूयत इति नोच्यते यत्तद्भूयते केनापीति, अस्वशब्द भवनमात्र न व्याक्रियते तस्यापृष्टत्वात्, किं कारण ? क्रियालक्षणभावव्युत्पादन विपर्ययेण प्रश्नव्याकरणदर्शनात्तथैवार्थप्रसिद्धे तद्वाचिशब्दप्रवृत्तेरपि तदनुरूपत्वादिति ।

भावप्रधान हि आख्यात भवति तथा च पचतीत्यादौ देवदत्तादिकर्तृक पाक इति बोधात् तिर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालित्वे सति साध्यत्वेन प्रतीयमानत्व क्रियाया कर्मादिवाचकतिङ्प्रत्ययमन्तरेण क्रियाया प्राधान्येन बोधासम्भवात् न स्वशब्देन क्रियोपादीयत इति भाव । एतदेव स्फुटयति-**याऽसाविति**, क्रिया नामेयमत्यन्तापरदृष्टाऽशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्, यथा गर्भो निर्लुठित, साऽसावनुमानगम्येति भूवादिसूत्रे भाष्ये प्रोक्तम् धातवो हि सकलकारकव्यापाराभिधायिन अत एव कारकाणा प्रवृत्तिविशेष क्रियेत्युच्यते नहि केवल विक्लित्तिरेव पच्धात्वर्थ अधिश्रयणादिकाले पचतीति प्रयोगानापत्ते तथा चाधिश्रयणाद्यधश्रयणान्तक्रियाणामेव पच्धात्वर्थता, तदेव साध्यत्वेनाभिधीयमान समाश्रितक्रम पौर्वापर्येणानर्थं क्रियेति फलितम्, क्रमवतांश्च क्रियाक्षणानामेकफलोद्देशेन प्रवृत्ताना सङ्कलनाबुद्ध्या समापादितैकत्वाना क्रियात्वव्यवहार, एकैकावयवेऽपि समूहरूपारोपादधिश्रयणकालेऽपि पचतीति व्यवहार वर्त्तमानैकक्रियाया प्रत्यक्षत्वेऽपि समुदायरूपतया फलानुमेया क्रिया यथा कुक्षिस्थो गर्भोऽप्रत्यक्षस्तथैव क्रिया अथवा यथा निर्लुठित निष्क्रान्त कुक्षेर्गर्भ प्रत्यक्षो नैव क्रियेति व्यतिरेकदृष्टान्त, अनुमानप्रयोगश्च-विमत कारकेभ्यो भिद्यते बाधकाभावे कारकसत्ताकालेऽव्यवह्रियमाणत्वात्, बाधकाभावे यद्यत्काले न व्यवह्रियते तत्ततो भिद्यते, एवञ्च कारकातिरिक्तक्रियाया यथा प्रत्यक्षेण नोपलम्भस्तथाऽभिधानेऽपीत्यस्वशब्दोपादानत्वे सति साध्यभावत्वं क्रियाया इति भाव । **प्रवृत्तिलक्षणस्येति** कारकाणां प्रवृत्तिविशेष क्रियेति लक्षणस्येत्यर्थं, अप्रत्यक्षतया द्रव्यव्यतिरेकेण क्रियाया सत्तामसम्भावयता प्रश्नकर्त्रा कृतस्य का पुन क्रियेति प्रश्नस्य साधनात् पृथग्भूता प्रत्यक्षतो निदर्शयितु न शक्येत्युत्तरमेव प्रतिवचन सम्भवति न तु क्रियास्वरूपमात्रोपदर्शनेनेति भाव । अत्रेद बोध्य भाष्यकृता क्रियाशब्द परिस्पन्दलक्षण, भावशब्दश्च परिस्पन्दापरिस्पन्दसाधारण प्रोक्त तेन अस्तिभवत्यादीनामपि धातुत्वं सिध्यतीति। द्रव्यपक्षे भावशब्दार्थं वर्णयति-**तद्विपर्ययेण त्विति**, क्रियापक्षविपर्ययेण त्वित्यर्थ । प्रश्नप्रतिवचने दर्शयति-**तद्यथेति**, कारकचक्रस्य प्रवृत्तिर्भवतीति तदेव द्रव्य तस्यैव भवनात् न त्वसौ भाव्यमान सिद्धरूपत्वादिति भाव । भाव्यमानत्वं निरस्यति-**नोच्यत इति**। क्रियाकारकसम्बन्धोपसर्जनस्य परिनिष्ठितस्य द्रव्यभावत्वाच्च स भाव्यमान इत्याशयेनाह-**अनिर्दिष्टेति** साधनव्यापारावस्थाप्रतिपत्तये हि निवर्त्यमाना प्राधान्येनोपादीयमाना क्रिया भवति यदा तु साधनव्यापारावस्था कथयितु न प्रकृता नापि क्रिया प्राधान्येनोपादीयते तदा व्यापारानपेक्षया धर्मान्तराणामाश्रयभूतत्वेन चेद तदिति प्रत्यभिज्ञात द्रव्यमुच्यते नासौ क्रिया तस्मादेव योऽसौ भवतीत्युच्यते नोच्यते च यत्तद्भूयत इति भाव । **स्वशब्देति**, लिङ्गादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालित्वे सति सिद्धत्वेन प्रतीयमानत्वादिति भाव । ननु पचति पाक इत्यादौ पच्धात्वर्थे क्रियायां न लिङ्गसंख्यादीनां सम्बन्ध लिङ्गसंख्यादयो हि प्रत्ययवाच्या ते प्रत्ययवाच्यकर्तृकर्मादिरूपे द्रव्ये एव सम्बध्यन्त इति द्रव्य लिङ्गसंख्यादियोगि, क्रिया च न तादृशीति

किञ्चान्यत्—

१ लिङ्गादिमद्द्रव्यं तद्रहिता च क्रिया भिन्नमुभयमेव भाव इति लिङ्गसंख्यावतो द्रव्यात् वस्तुत्वैकत्वगता क्रिया स्वरूपतोऽन्यैव, अलिङ्गसख्यत्वात् प्लक्षादिवत्, भिन्नाना पदार्थानामेकसम्बन्धिविषयश्चार्थ., समुच्चयोऽन्वाचय समाहार इतरेतरयोगश्च पदार्थोत्तरकालभाविनः द्रव्याणा गुणाना क्रियाणाञ्च दृश्यन्ते, न चैते द्रव्य न क्रिया न गुण किन्तु वीरपुरुषविशेषणविशेष्यैकात्मवत् वस्तुत्वैकत्वगत्याऽनन्यान्यत्वभाजो धर्मा. ।

लिङ्गादिमदित्यादि यावदुभयमेव भाव इति, द्रव्य लिङ्गसख्याकालकारकयोगि, क्रिया तद्रहिता, लिङ्गादिमत्त्वाच भवतो द्रव्यस्य भवनमलिङ्गसख्य भिन्न वस्तु तद्भवनभूत तद्द्विधा, तस्मादुभय वस्तु, तच्चैकमिति प्रतिपाद्यमुपपत्त्या इत्यत· प्रतिज्ञायते लिङ्गसख्यावत इत्यादि, वस्तुत्वेनैकत्व वस्तुत्वैकत्व तस्य गतिरापत्ति·, वस्तुत्वेनैकत्वमापन्ना क्रिया स्वरूपतो अन्यैव, द्रव्यात् क्रियास्वरूप भिन्नमेक वस्त्वित्यर्थ, कस्मात्? अलिङ्गसख्यत्वात्—न लिङ्गसख्ये यस्य तदिदमलिङ्गसख्य भवनम्, तद्धि वस्तुत्वेनैकत्व गत सत् द्रव्येण सहैन्यत्, अन्यदेवेति प्रतिज्ञार्थोऽनेन साध्यते, अलिङ्गसख्यत्वादिति हेतुना, दृष्टान्त· प्लक्षादिवत्, भिन्नानां पदार्थानामेकसम्बन्धिविषयश्चार्थ, यथा प्लक्षश्च धवश्चेत्यत्र चशब्दः प्लक्षधवयोरन्ययो समुच्चेतापि समुच्चयमेकमेव सम्बन्धिन विषयीकृत्य वृत्तत्वादनन्यत्वेऽपि सत्यन्यस्यैवार्थस्य वाचकः, तथा द्रव्यक्रियात्मकवस्तुत्वैकत्वान्यत्वमिति । अत्राह द्रव्यादन्यत्वेन पक्षीकृतायां क्रियाया समुच्चयनक्रियैव यदि दृष्टान्तत्वेनोच्यते साध्यत्वाददृष्टान्त., अथ मा भूदेष दोष इति द्रव्यान्तरसमुच्चयो यदि दृष्टान्त उच्यते तथापि द्रव्यार्थत्याग·, प्लक्षधवसमुच्चयाख्यादिसर्वसत्तार्थसङ्ग्रहार्थत्वाद्द्रव्यार्थस्य, अ[थ] द्रव्यार्थं मा त्याक्षमित्येकमेवेष्यते पुनरपि दृष्टान्ताभाव द्रव्याद्भिन्नस्यार्थान्तरस्याभावादित्यत्रोच्यते, पदार्थानामिति पदार्थग्रहणान्नैष दो[षः], प्रातिपदिकार्थो हि क्रियासम्बन्धी,

क्रिया अलिङ्गसंख्यत्वादपि द्रव्यादन्येत्याशयेनाह—लिङ्गादिमदिति। उभयस्य भावत्वेनैकत्वेऽपि लिङ्गादिमत्त्वतद्रहितत्वाभ्यां तयोर्भेद इत्याशयेनाह—लिङ्गादिमत्त्वाच्चेति, भवतो द्रव्यस्य लिङ्गादिमत्त्वाच भवनमलिङ्गसंख्य भिन्नं वस्त्विति योजना, भवनाश्रयीभूतद्रव्यस्य लिङ्गादिमत्त्वात् पाक आस्ते इति घञ्वेप्रत्ययाभ्यामुपस्थितस्य भावस्य लिङ्गसंख्यायोगाभावात् द्रव्यक्रिययोर्भवनरूपत्वेनैकत्वेऽपि भावाभिहिता क्रिया द्रव्याद्भिन्नेति भाव । यद्यपि पाकौ पाका इत्येवं द्विवचनबहुवचने भवत, तथापि ते भावाश्रयीभूतद्रव्यभेदापेक्षे एवेति बोध्यम्। तद्भवनभूतमिति, द्रव्यस्य भवनभूत भवनमित्यर्थ, एवञ्च द्रव्य क्रिया चेत्युभयरूपो भाव, तत्रोभयरूपताप्रसिद्ध्यर्थं तयो स्वरूपं युक्त्या प्रतिपादनीयमिति तत्प्रतिपादनाय द्रव्यात् क्रियाया भेद साध्यत इति भाव । अत्रानुरूपं निदर्शनमाह—दृष्टान्त इति, यदा परस्परनिरपेक्षा पदार्था क्रियायां समुच्चीयन्ते तदा समुच्चयश्चार्थो भवति, स च समुच्चयो यदा चेनैव प्रकाशितो भवति तदा द्वन्द्वसमासो भवति, तत्र समुच्चयनक्रिया-प्लक्षधवयोरेकैव चशब्देन प्रकाश्यते तस्मात् सा क्रिया प्लक्षधवाभ्यां यथा भिन्ना तथैव भावप्रत्ययाभिहिता क्रिया द्रव्याद्भावभूतादप्यन्यैवेति भाव । अनन्यत्वेऽपि सतीति समुच्चयस्यावयविरूपस्यावयवाभ्यां प्लक्षधवाभ्यामनन्यत्वेऽपि सतीत्यर्थं । द्रव्यात् क्रियाया भेदे साध्ये क्रियाया एव दृष्टान्तो न सम्भवति तत्रापि द्रव्यभेदस्य साध्यत्वेन दृष्टान्तस्यैवासिद्धेरित्याशयेन शङ्कते—अत्राहेति । यत्किञ्चिद्द्रव्यसम्बन्धिसमुच्चयनक्रियाया विशेषरूपाया दृष्टान्तत्वे क्रियायां द्रव्यसामान्यभेदो न साध्यं भवेत्, यत्किञ्चिद्द्रव्यभेदस्यैव साध्यत्वपर्यवसानात्, तस्माद्द्रव्यार्थत्याग इत्याशयेनाह—अथ मा भूदिति । द्रव्यसामान्यभेदस्यैव साध्यत्वे दृष्टान्ताभावस्तदवस्थ एवेत्याह—अथ द्रव्यार्थमिति । समाधत्ते—पदार्थानामितीति, नात्र क्रिया

१ सि क भावनसच यथासख्यं। २ सि क द्रव्यक्रियास्वरूपभिन्नमेक। ३ सि क सहान्यत्। ४ सि. क अनन्य०। ५ सि क प्लक्षधवयो०।

अन्तरङ्गत्वात् क्रियायाः, न पदार्थो बहिरङ्गत्वात्, यथा पुत्रमिच्छति पुत्रीयतीति द्वितीया बहिरङ्गक र्माभिधायिनी पुत्रस्यैषणोत्तरं गणसम्बन्धात्, उक्तञ्च 'प्रातिपदिका[र्था]नां क्रियाकृता सम्बन्धा भवन्ति' (एतत्समानार्थं भा० अ० २ पा० ३ आ० ३) इति, एपितुर्देवदत्तस्य पुत्रेणाभिसम्बन्धो न पदार्थेन विभक्त्यन्तेन, पदान्तरसन्निधौ तु तद्व्यक्तिः, 'कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रियेति' (महाभा० अ० १ पा० ३ सू० १) वचनात्, क्रियया सम्बन्धमित्वा कर्मादित्वमेतीति पूर्वमेव क्रियया सम्बन्धः, यदि क्रियासम्बन्धवत् प्रातिपदिकावस्थायामेव समुच्चयादिसम्बन्धोऽपि स्यात्ततः प्रातिपदिकार्थातिरेकात् सम्बोधनवद्यत्नान्तरविधया प्रथमा स्यात्, द्वितीयादयश्च न स्युः, कर्माद्यधिके हि प्रातिपदिकार्थे ता विधीयन्ते, यदि तु समुच्चयाद्यधिको कर्माद्यस्तीति द्वितीयादयः स्युस्ततः कर्माद्याधिक्येऽपि प्रातिपदि

स्यात्, अपि तु समुच्चयः प्रकृतिरूपः, तत्र सुप्तिङन्तपदजन्यप्रतीतिविषयीभूतार्थस्य सम्बन्धः, न तु प्रातिपदिकार्थस्य, तस्य क्रियैवान्वयात्, कस्यचित्तु साक्षात् क्रियासम्बन्धोऽन्यस्य तु तद्विशेषणत्वेनेत्येतावान् समासान्तरेषु भेदः, द्वन्द्वेषु तु समुदायविभक्त्या समुदायार्थस्य क्रियासम्बन्धद्योतनात् क्रियार्थिनोऽवयवार्थो समुदायान्ततामापद्येते, कथमन्यथा धवादिशब्दाः प्रत्येकं खदिरधवादिरूपो द्व्यर्थः स्यात्, द्वयोरेवार्थयोरपेक्षावतोः समुदायत्वात्, अत एव समासेऽन्योन्यापेक्षायाः समुदायादेवार्थानाम वगतेश्चरितार्थत्वाच्चशब्दो निवर्त्तते, न तु वाक्ये, तत्रार्थानां विच्छेदेन प्रतिभासनात् समुच्चयप्रकाशनाय चशब्दस्यावश्यकत्वादिति। पुत्रमिच्छतीति अत्र 'सुप आत्मनः क्यजि'ति क्यच् प्रत्ययः, तदर्थः इच्छा, एकदेवदत्तकर्तृका स्वसम्बन्धिपुत्रकर्मिकेच्छेति बोधः, अत्र पुत्रशब्दोऽसत्यः कल्पितोऽवयवः, तथा च पुत्रविशिष्टेच्छा पुत्रीयतिनाऽभिधीयते पुत्रमिच्छतीत्यादिवाक्यं तु प्रकृतिप्रत्ययपरिकल्पनना व्याख्यानोपायमात्रम्, सा च क्रिया देवदत्तादिकारकात् भेदेन न गृह्यते, कारकाणां प्रवृत्तिविशेषरूपा हि सा भावविकारत्वाद्भावाश्रिता कारकशक्तीनां प्रवर्त्तिका भवति तस्माद्देवदत्तादेः पुत्रैषणायामभिसम्बन्धः अन्तरङ्गत्वात् कारकशक्तिप्रवृत्तिरूपत्वेन क्रियाया अन्तरङ्गत्वात् कारकशक्तिमूलं द्वितीयार्थकर्मत्वं क्रियासम्बन्धोत्तरकालभावीति बहिरङ्गम्, क्रियाजनकत्वशक्तिर्हि कारकम्, सिद्धस्य च द्रव्यस्य स्वरूपतः क्रियाजनकत्वान्यथानुपपत्त्या शक्त्याविष्टस्यैव तस्य तत्त्वं वाच्यमिति सा प्रवृत्तिशक्तिरन्तरङ्गेति भावः। तत्र प्रमाणमाह-उक्तञ्चेति, भाष्ये प्रातिपदिकार्थानां क्रियाकृता विशेषा उपजायन्ते तत्कृताश्चाऽऽख्याः प्रादुर्भवन्ति कर्म करणमपादानं सम्प्रदानमधिकरणमिति' दृश्यते सर्वेषां हि स्वव्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियाजनकत्वात् कर्तृत्वेन कारकत्वम्, ततश्च किं केन कस्मै ह पचतीति विवक्षायां स्वस्वव्यापारवशेन करणादित्वम्, तत्र साधनान्तरनियोगव्यापारः कर्त्ता, कर्तुः क्रिययेप्सिततमव्यापारं कर्म कारकान्तरसाध्यव्यापारं करणम्, प्रेरणानुमत्यादिव्यापारं सम्प्रदानम् अवधिभावोपगमव्यापारमपादानम् कर्त्रादिव्यवहितक्रियाधारोऽधिकरणमिति एता विशेषक्रिया सामान्यक्रियापूर्विका इति सर्वत्र कारकत्वमनुवृत्तमिति तद्भावार्थः। एपितुरिति, कर्तुः क्रियायामेवान्वयात् पुत्रीयेति नामधातुवाच्यायां क्रियायामेव देवदत्तस्य सम्बन्धो न तु पुत्रमिति द्वितीयान्तेन, पुत्रीयतेरकर्मकत्वात्, तत्समानार्थकवाक्ये एव पुत्रमिति पदार्थस्याभिव्यक्तेर्न तत्र देवदत्तस्याभिसम्बन्ध इति भावः। सामान्यक्रियासम्बन्ध एव विशेषक्रियासम्बन्धविशेषस्य सामान्यपूर्वकत्वादिति दर्शयति-क्रिययेति। प्रकृते द्वन्द्वे निगमयति-यदीति, यथा प्रातिपदिकार्थः अन्तरङ्गत्वात् क्रिययाऽभिसम्बध्यते तथा यदि समुच्चयेनापि प्रातिपादिकार्थः सम्बध्येत तर्हि प्रातिपादिकार्थभूतेभ्यः स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्या कारकेभ्यः समुच्चयस्य भिन्नत्वात् तत्र प्रथमाविभक्तिसम्पत्तये प्रयत्नः कर्तव्यः स्यात्, 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमे'ति सूत्रेणागतार्थत्वात्, यथा सम्बोधनस्यानेनागतार्थत्वात्तत्र प्रथमाविभक्तिसम्पत्तये 'सम्बोधने चे'ति सूत्रप्रणयनरूप यत्नान्तरमादृतमिति भावः। द्वितीयादयश्चेति द्वितीयमौटौ द्वितीयओसाभ्यामित्येव द्वितीयादिविभक्तयो न स्युः, द्वितीयादीनां कर्माद्यधिकप्रातिपदिकार्थे विधानादिति भावः। अथ यदि लिङ्गाद्यधिकः कर्मादिरस्तीति रामभित्यादौ यथा द्वितीयादयो भवन्ति तथा समुच्चयाद्यधिकः कर्मादिरस्तीति ता भवन्तीत्युच्यते तर्हि कर्माद्यधिकः प्रातिपदिकस्यार्थोऽस्तीति प्रथमैव कुतो न स्यात् तस्मात् समुच्चयः पदार्थप्रतिपत्त्यनन्तरं वाक्यार्थकालेऽवभासते न तु पदार्थप्रतिपत्तिपूर्वमित्याशयेनाह-यदि त्विति। वाक्यार्थे चोपकुर्वन्तश्चादयः पदैरभिसम्बध्यन्ते अत एव भिन्नानां पदार्थानामेकसम्बन्धिविषयत्वार्थं इत्युक्तम्,

१ सि क °सम्बन्धत्वात्।

वार्योऽस्तीति प्रथमैव स्यात्, अतः पदार्थोत्तरकालभाविनि वाक्यार्थे उपजायते, तस्योपकुर्वन्तश्चादयः पदैरपि सम्बद्ध्यन्ते इत्यत उच्यते भिन्नाना पदार्थानामिति क्रियासम्बन्धव्युदसनार्थम्, स च समुच्चय एकसम्बन्धिविषयः, कोऽसावेक सम्बन्धी ? वाक्यार्थः प्लक्षधवाद्येकदेशता, अन्वाचयसमुच्चययोरानयनानयनादि, उक्तञ्च 'चार्थे द्वन्द्व.' (पा० अ० २ पा २ सू० २९) चस्य कोऽर्थः ? समुच्चयोऽन्वाचयः समाहार इतरेतरयोगश्च पदार्थोत्तरकालभाविनः, तत्र समुच्चयः 'गामश्व पुरुष शकुनिं पशुमहरहर्नयमानो वैवस्वतो न तृप्यति सुरया इव दुर्मदी (एतत्समानः पाठो महाभा० २ अ० २ पा० २९ सूत्रे) अन्वाचयो यथा देवदत्त[1] भिक्षामट यज्ञदत्तञ्चानय, पाणिपाद ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा', रामकेशवाविति समाहारेतरेतरयोगौ, ते[2] च द्रव्याणा गुणाना क्रियाणाञ्च दृश्यन्ते तद्यथा घटश्च पटश्चेति, रूपञ्च रसश्चेति, हसति तिष्ठति रमते चेत्यादय पदार्थोत्तरकालभाविनः समुच्चयविकल्पादयः, न चैते द्रव्य न क्रिया न गुण किन्तु द्रव्यस्यैव क्रियात्मनात् वीरपुरुषविशेषणविशेष्यैकात्मवत् वस्तुत्वैक-

पदार्थस्तद चार्थस्य सम्बन्धो न नियतैत्याह–तस्योपकुर्वन्त इति । एकसम्बन्धिन दर्शयति–कोऽसाविति, वाक्यार्थभूत एकाश्रयत्वरूप समूह एक सम्बन्धी, स च धर्मभूतत्वादेकदेशरूप इति भाव । अयचेतरेतरसमाहारस्थले भाव्य, अन्वाचयसमुच्चयस्थले तु क्रियैवेत्याह–अन्वाचयेति । चार्थे द्वन्द्व इति, अनेक सुबन्त चार्थे वर्तमान वा समस्यते स द्वन्द्व इति सूत्रार्थं । चशब्दार्थमाह–समुच्चय इति, परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वय समुच्चय, अत्र चशब्देन ससमभिव्याहृतपदार्थे इतरसापेक्षत्वं बुध्यते तदसमभिव्याहृते तु न, अत एवानेकचशब्दप्रयोग, यथेश्वरं गुरुञ्च भजस्वेति, अनेकस्यान्यसहितस्यान्वयित्वनिमित्तसाहित्येऽप्येकस्य केवलस्यैवैकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयेन चार्थेऽनेकसुबन्तस्य श्रय मावान्न समुच्चये समास । गामश्वमिति भाष्ये 'अहरहर्नयमानो गामश्व पुरुष पशुम् । वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदी' ॥ इति दृश्यते, दुष्टेन यो माद्यति स यथा सुरया न तृप्यति एव यमो गवादीन्नयमान इति तदर्थं, सुराया इति शेषषष्ठी, अत्र चशब्दाभावेऽपि अहरह इत्यनेन चार्थसम्प्रत्ययादितरेतरयोगस्वरूपसमुच्चयप्रतीते द्वन्द्व प्राप्नोति, परन्तु चशब्देनैव यत्रेतरेतरयोग प्रतीयते तत्रैव समासो भवति, अत एव न समुच्चयसमासोदाहरणमिदम् । अन्वाचय इति, अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचय, अन्यनिष्पादकव्यस्तनिष्पाद्यत्वम् तच्चाप्रधानम्, अदर्शने हि गां नानयति, उभयो प्राधान्या भावान्नात्र समास । पाणिपादमिति, अनुद्भूतावयवभेद समूह समाहार, अयमेव विशेष्योऽत एव तत्रैकवचनम् । ब्राह्मणेति, परस्परापेक्षाणामुद्भूतावयवभेदसमूहरूपाणामेकधर्मावच्छिन्नत्वेनान्वय इतरेतरयोग, अत्र साहित्य विशेषणं द्रव्य प्रधान समाहारे साहित्य प्रधान द्रव्य विशेषणम्, अत्रान्योऽन्यस्मिन्नन्योऽन्यसाहित्यं गम्यते, यथा ब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा, क्षत्रियपदेन त एव विट्पदेन शूद्रपदेन च त एव, अत एव तद्विग्रहवाक्ये प्रतिपदं चशब्दप्रयोग इति बोध्यम् । रामेति, इतरेतरयोगस्यैवेदमुदाहरणम्, अत्रापि रामपदेन रामकेशवयो केशवपदेन च तयोरभिधानाद्भवति द्वन्द्व, सहभूतयोरेव युगपदर्थद्वयबोधसामर्थ्यम्, अतो नान्यतरवैयर्थ्यम्, समूहद्वयापेक्षञ्च द्विवचनमिति बोध्यम् । समुच्चयादीनां योग्यतामाह–ते चेति । द्वन्द्वविषयसमूहपदार्थं दर्शयति–न चैत इति, सोऽय समूहश्चार्थो न द्रव्यगुणक्रियारूप, अपि तु भेदाभेदरूपा प्रवृत्तिरेवेत्याह–किन्त्वित्यादि नात्र चार्थ क्रिया, क्रियागुणयोश्चार्थान्वयासम्भवात्तत्र द्वन्द्वानापत्ते, द्रव्यस्यैव क्रियान्वययोग्यत्वात्, किन्तु द्रव्यगुणक्रियासाधारणा प्रवृत्तिरेव चार्थभूतसमूह इति भाव । वीरेति, अत्र वीरादि शब्दोऽनपेक्षितेतरेतरपदसमन्वयो व्यतिरिक्त स्वार्थमात्रवचन, पदान्तरसन्निधानेऽपि तस्य तावत्स्वाभिधा निश्चीयते, तत्र च सम्बन्धे गुणप्रधानभावस्यावश्यम्भावाद्विशेषणविशेष्यभावो वाक्यार्थः, न तु स प्रातिपदिकार्थं, पदान्तरसन्निधान एव तस्य प्रतीते, विशेष्यत्वविशेषणत्वयोर्भेदाभेदकरूपयोर्गुणप्रधानभावज्ञापकत्वात्, विशेष्यं हि सामान्यात्मना क्रियासम्बन्धिताया मुपक्रान्तं ज्ञातमपि स्वगतविशेषणेनानिश्चितत्वात्तन्निश्चयाय ज्ञापकत्वेन निश्चितो वीरादिगुण प्रवर्त्तमानो विशेषण भवति ज्ञाप्यञ्च प्रधान विशेष्यम्, ज्ञापकन्तु परोपकारायोपादीयमान शेषभूतमप्रधानं विशेषणम्, द्रव्यं हि साक्षात् क्रियासम्बन्धात्तत्र

1 रि क घे च । 2 मि क म चेद्रव्य ।

स्वगतात्ऽनन्यान्यत्वभाजो धर्माः प्रवृत्तिरेवेति सम्बन्ध, यथाऽत्र वीरशब्द पुरुषसामानाधिकरण्यात् वस्तुत्वेनैकत्व गत तथा पुरुषशब्दोऽपि वीरसामानाधिकरण्यात्, अन्यथा वैयधिकरण्याद्धटपटादि[वद] सम्बन्धादिदोषाः स्यु, दृष्टश्चानयोरैकात्म्य सामानाधिकरण्यात्, अथ च वीरो विशेषण पुरुषो विशेष्य इति परस्परतो भिन्नार्थत्वमनयो, इतरथा सामानाधिकरण्याच्चादात्म्यात् पौनरुक्त्यादिदोषा स्यु' दृष्टश्चानयोरैकात्म्य सामानाधिकरण्याद्विशेष्य[विशेषण]भावाच्चान्यत्वम् एव प्लक्षादिपदम्, तेन दृष्टान्त परिपूर्णत्वे सत्युत्तरकालभाविनश्चार्थस्यैकसम्बन्धिविषयत्व प्लक्षधवाद्युपात्तैकसमुच्चयगोचरत्वमित्यनन्यत्वम्, अन्यत्व तु प्लक्षधवयोरेवासौ समुच्चय इति, तथा द्रव्यादलिङ्गसङ्ख्यो भावो वस्तुत्वैकत्वगतिरनन्योऽन्यश्चेति। इत्थ या व्याख्यानेऽन्यत्वैकान्तो द्रव्यार्थत्यागोऽन्वयत्यागश्चेति परिहृता दोषा ।

अत परमलिङ्गसङ्ख्यत्वप्रतिपादनायोत्तरो ग्रन्थ —

साधु भवतीत्यादौ भवने भवितृषु लिङ्गसङ्ख्याभेदवत्सु या लिङ्गसङ्ख्यास्ता न भवन्ति, भवने नपुंसकलिङ्गमेकवचनञ्चानुमीयते श्रूयते च तद्विशेषणे साधुशब्दे, तस्मादन्यद्भवन भवद्भ्य॰।

साधु भवतीत्यादि यावद्भेदवत्सु या [लिङ्ग]सङ्ख्यास्ता न भवन्तीति, एकस्मिन् द्वयोर्बहुषु वा देवदत्तादिभवितृषु लिङ्गसङ्ख्याभेदवत्सु यस्त्रिलिङ्ग सङ्ख्याश्चैकत्वाद्यास्ता न भवन्ति भवने नपुंसकलिङ्गमेकवचनमेव चानुमीयते, तद्विशेषणे साधुशब्दे श्रूयते साधु भवन पश्येत्यादिकारकव्यतिरेकेऽपि, तस्मादन्यद्भवन भवद्भ्यो देवदत्तादिभ्य स्वरूपतो वस्तुत्वैकत्वे ।

स्यान्मत किमर्थं नपुंसकलिङ्ग प्रथमैकवचनञ्चेत्यत्रोच्यते—

प्रत्ययपरप्रकृतिव्यवस्थायान्तु प्रथमैकवचने अतिक्रमकारणाभावात्, नपुंसकञ्च भवन

प्रधानम्, गुणस्तु तद्द्वारेण क्रियासम्बन्धमनुभवन् द्रव्यावच्छेदकोऽप्रधानीभूत, अयञ्च विशेषणविशेष्यभाव सामानाधिकरण्य स्वभाव, स च शब्दयोर्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सत्येकार्थवृत्तित्वम्, अर्थयोस्तु विशेषणत्व वीरे पुरुषनिरूपित विशेष्यत्वञ्च पुरुषे वीरनिरूपित तयो साहित्य सम्बन्ध, एवञ्च वीरत्वपुरुषत्वसमूहवान् वीरपुरुष इति बोध पुरुषस्यैकस्यैवोभयोर्धर्मयोरधिकरणत्वात्सामानाधिकरण्यम्, तच्च भिन्नाभिन्नमिति तथैव समुच्चयादयो वस्तुना सह भिन्नाभिन्नरूपा इति भाव । अयमेव घटयति-यथाऽत्रेति, वीरशब्द वीरशब्दप्रतिपाद्य वीरत्वं पुरुषत्वं च समानाधिकरणौ धर्मौ, धर्मधर्मिणोश्चैकत्वाद्वस्तुत्वेनैकत्व गतस्स इत्यर्थ । विशेष्यत्वाद्विशेषणत्वाच्च तयोर्भेदोऽपीत्याह-अथ चेति, यद्यन्यत्वं न स्याद्वीरपदेन वीरपुरुषस्य पुरुषशब्देन च वीरपुरुषस्य बोधात् पौनरुक्त्य भवेदिति भेदोऽप्यभ्युपेय इति भाव । प्लक्षादौ भेदाभेदमाह-एवमिति। द्रव्यक्रिययोर्दार्ष्टान्तिकयोर्भेदाभेदमुपसंहरति-तथा द्रव्यादिति। अथ क्रियाया अलिङ्गसंख्यत्वं वक्तुमाह-साधु भवतीत्यादाविति । एतदेव विवृणोति-एकस्मिन्निति। साधु भवतीत्यत्र साधुशब्दो भवनक्रियाविशेषणम्, अत एव द्रव्यधर्मान् लिङ्गसङ्ख्यादीन् स न गृह्णाति, किन्त्वौत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वञ्चेति तद्विशेष्यभूतक्रियापि तादृशीति निर्णीयते यदा तु क्रिया कृदन्तेन पदेनोपस्थाप्यते साधु भवन पश्येति तदा तु तस्या द्रव्यवद्भासमानत्वात् कर्मत्वमुपैति एवं कर्तृत्वमपि भवन वर्तत इतीति भाव । भवन इति, आख्यातवाच्यभावस्यासत्त्वरूपत्वेन तत्र स्थितिरूपं नपुंसकलिङ्गमेव भवति, भेदाभावलक्षणमभेदैकत्वञ्च, न त्वेकत्वसङ्ख्येति भाव । एतदेव पुन स्फुटयति-प्रत्ययपरेति साधु भवतीत्यादौ क्रियाविशेषणसाधुशब्दात्तर कर्मादीनामभावात् द्वितीयादिविभक्तेरप्रसङ्गात् प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तत्वलक्षणशेषत्वाभावेन षष्ठी

स्याव्यक्तत्वात्, यथा लोके दृष्टं किमपि दृश्यत इति, तथा त्रिकालविषयाद्द्रव्यादन्यो भावो न च तेन विना कारक त्रिकालत्वात्, द्रव्य त्रिकालविषयम् भावस्य त्रिधा भिन्नकालत्वेऽप्येकरूपत्वात्, वर्त्तमानत्वेनावतिष्ठमानं तत्सम्बन्धे द्रव्यं त्रीनपि कालान् विषयीकरोति गमनगन्तृवत्, वर्त्तमान एव देवदत्ते गन्तरि गतेस्त्रैकाल्य दृष्टम्, अगमद्गच्छति गमिष्यतीति तथाऽभूद्भवति भविष्यति द्रव्यमिति ।

(प्रत्ययेति) प्रत्ययपरप्रकृतिव्यवस्थाया तु प्रथमैकवचने, किं कारण ? अतिक्रमकारणाभावात्-अवश्यञ्च प्रत्ययपरा प्रकृति प्रयोक्तव्या 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा' (पा० २ अ- ३ पा० ४६ सू०) इति *सत्तामात्रेऽपि प्रथमाविधानात् ततोऽतिरिक्तार्थासम्भवात्* प्रथमातिलघने फलाभावात्, वचनस्य वचना[न]न्तरीयकत्वात् सत्तामात्रार्थकारणत्वात् कारणान्तराभावात्, कारणाद्धि तदतिक्रम' स्यात्, नपुसकञ्च भवनस्याव्यक्तत्वात्, अव्यक्ते गुणसन्देहे [च] नपुसकलिङ्ग प्रयोक्तव्यमिति, कि तथा लोके दृष्टमिति चेदुच्यते किमपि दृश्यत इति—यथा हस्त्यश्वनरादिसमूह दृष्ट्वा वक्तारो भवन्ति किमपि दृश्यत इति, इति प्रदर्शने, एतदेव वाक्यमुदाहरणत्वेन प्रदर्शयति तथेत्यादि, पूर्वसाधने तस्मिन्नेवपक्षे हेत्वन्तरमुपचयरूपेणोच्यते तेन प्रकारेण तथा, यथा पूर्वं वस्तुनैकत्वगत्याऽनन्यद्द्रव्यदिति पक्षीकृत्य साधित तथाऽत्रापि त्रिकालविषयाद्द्रव्यादन्यो भाव', न च तेन विना कारक इति पक्ष. द्रव्येण विना न स्वय कारको भाव , तत्सद्वृत्तिरेवान्यत्वेऽपीत्यर्थ., कस्मात् ? त्रिकालत्वात्, त्रयः काला अस्येति त्रिकाल., कोऽसौ ? भावः क्रियालक्षण., अभूत् भवति भविष्यतीत्युपनेष्यमाणत्वात्, भेदेन

विभक्तेरप्यप्रसङ्गेन प्रकृतिपर एव प्रत्यय प्रत्ययपरैव च प्रकृति प्रयोक्तव्येति व्यवस्थया प्रकृतिमात्रप्रयोगासम्भवेन प्राति-पदिकार्थे प्रथमैव भवति तत्रापि प्रथमोपस्थितत्वात् केवलान्वयि वाचैकत्वस्यैकवचनमेव भवतीति भाव । तदेवाह—अतिक्रमेति । प्रातिपदिकसामान्येन विशेष्यमाणोऽर्थं सत्ता, सा हि सर्वार्थैरव्यभिचरितसम्बन्धा प्रथम प्रतीयमाना लिङ्ग-सङ्ख्यादिसम्बन्धनिरपेक्षस्य प्रातिपदिकमात्रस्यार्थं तत्र प्रथमाविभक्तिर्भवतीति विधायक सूत्रं प्रमाणयति—प्रातिपदिकार्थेति । ततोऽतिरिक्तेति सत्तातिरिक्तार्थस्य साधुशब्देनाप्रतीतेरिति भाव । अत एव प्रथमाविभक्तिपरित्यागे नैरर्थक्यमाह—प्रथमेति । सत्त्वभूतार्थस्य संख्यावत्त्वात् भेदलक्षणद्वित्वादीनामभेदलक्षणैकत्वाविनाभावात् सत्तामात्रार्थाभिधान [illegible]-भावेन एकवचनस्यैवाभिधातुं योग्यतया तदतिक्रमे हेत्वभावादेकवचनमेव प्रयुज्यत इत्याशयेनाह—वचनस्येति [illegible] द्वित्वादिरूपा सैकत्वसंख्यानान्तरीयकेति भाव । एकवचनप्रयोगे सत्त्वभूतार्थ एव केवलं हेतुर्नान्य इत्याह—सत्तामात्रार्थेति । अथ नपुंसकत्वे हेतुमाह—नपुसकञ्चेति अव्यक्त इत्यादिव्याख्यातमेव पूर्वम् । पुनरपि द्रव्यात् क्रियाया अन्यत्वं [illegible]—तथेत्यादीति द्रव्य स्वरूपतो नित्यत्वात् न कालत्रयं स्पृशतीत्यत्रिकालमपि क्रियासम्बन्धाद्भूतभविष्यद्वर्तमान [illegible] ततश्च त्रिकालविषयम्, कालत्रयेऽपि तस्य भवनात्, क्रिया तु स्वरूपतोऽनित्याऽत एव च कालत्रयमननुभवन्ती [illegible] त्रिकाला, एकस्याश्च क्रियाया कालत्रयाननुभवनात् प्रवाहतो नित्यत्वेऽपि वर्तमानैकविषया भवतीति [illegible] द्रव्यात् वर्तमानविषया क्रियाऽन्या त्रिकालत्वादिति भाव । अमुमर्थमेवोपपादयति—त्रिकालविषयादिति [illegible] भाव इत्यर्थ, त्रिकालत्वमस्य दर्शयति—अभूदिति भूधात्वर्थस्य सर्वत्राविशिष्टत्वात् अभूत् घट अत्र [illegible] तस्य द्रव्यत्वेन कालेनासंस्पर्शात् क्रियाणामेव हि साध्यस्वभावानां कालेन सम्बन्धात् धातुवाच्या [illegible] क्रिया भूतेत्युच्यते घटसत्ता च घटसमवायिनीति पारम्पर्येण घटेन सम्बन्धो न तु साक्षाद्द्रव्य [illegible] क्रियाया साक्षाद्भवतीति त्रिकाला सा, तथाविधक्रियाद्वारेण द्रव्यं सम्बध्यत इत्यत्रिकालं द्रव्य त्रिकालविषयमिति, इत्यर्थ

त्रिभिरपि कालैरभिसम्बन्धदर्शनात् भावस्य त्रिकालत्व सिद्धत्वाद्धेतुः, द्रव्य त्रिकालविषयमिति, भावस्य त्रिधा भिन्नकालत्वेऽप्येकरूपत्वात्, वर्त्तमानेनावतिष्ठमान तत्सम्बन्धे द्रव्य त्रीनपि [कालान्] विषयीकरोतीति त्रिकालविषयमित्युच्यते त्रिष्वपि कालेषु तदेव भवतीत्यर्थ, अत्रिकाल द्रव्य त्रिकालविषयमिति, क्रिया तु त्रिकाला वर्त्तमानविषयेत्युक्त भवति, गमनगन्तृवदिति दृष्टान्त, तद्व्याचष्टे वर्त्तमान एव देवदत्ते गन्तरि, एवकारोऽवधारणे, त्रिष्वपि कालेषु गन्तुर्वर्तमानैककालतामवधारयति गते त्रैकाल्य गमनस्य त्रयोऽपि काला अनवधारितैकरूपा दृष्टा, तन्निदर्शयति अगमद्गच्छति गमिष्यतीति तथाऽभू[दि] त्यादिरुपनयो व्याख्यातार्थः ।

भावस्य द्रव्यात् पृथक्त्वासिद्धिवत् गन्तुर्गमनपृथक्त्वासिद्धेर्हि दृष्टान्त साध्यैकदेश इति चेदुच्यते देवदत्तगमनयो त्रैकाल्यात्रैकाल्यभेदसिद्धे द्रव्यभावयोरपि तद्वत्, युगपदयुगपत्तत्त्वखघटवत् ।

भावस्येत्यादि परमताशङ्का, स्यान्मत भावस्य द्रव्यादन्यत्वेन तदपृथक्कारकत्वेन च साध्यत्वाद्भावगमनयोरेकार्थत्वात् द्रव्याद्भवनपृथक्त्वासिद्धिवत् गन्तुर्गमनपृथक्त्वा[सिद्धे]र्हि[1] दृष्टान्त साध्यैकदेश इत्येवस्या विचिकित्साया कथ साधनमिति चेदुच्यते, देवदत्तगमनयोस्त्रैकाल्यात्रैकाल्य-भेदसिद्धेर्द्रव्यभावयोरपि तद्वदिति सामान्यविशेषयो साध्यसाधनत्वाभ्या विवक्षितत्वाददोषः, तद्विचिकित्सायामपि तुल्यतेति, युगपदयुगपत्तत्त्वखघटवदिति दृष्टान्त, तस्य भाव तत्त्वम्, तदेव[3] भवतीत्यर्थः, ननूक्त द्रव्यभेदे द्रव्यार्थत्यागः, अत्यागेऽन्यथाभाव इति नैष दोष युगपदयुगपत्तत्त्वविशेषणात्, आत्मा-

'परतो भिद्यते सर्व आत्मा तु न विकल्पते । पर्वतादिस्थितिस्तस्मात् पररूपेण भिद्यते ॥ इति, पर्वतनद्यादीनामपि नित्यानाम परतत्सहचरितपदार्थगतसत्तोपाश्रयेण सत्ताभेदात् कालभेदोपपत्ति, सर्वमेव हि भावजातमेवमुपाधिससर्गवशेन भिद्यते न तु स्वरूपेणेति तदर्थ । तदिदमाह-भावस्येति, भावस्य-क्रियाया कालत्रयसम्बन्धेऽपि द्रव्यस्यैकरूपत्वादित्यर्थ, उक्त हेतु समर्थयति-वर्त्तमानेनेति तत्सम्बन्धे-त्रिकालक्रियासम्बन्धे सति । तात्पर्यमाह-अत्रिकालमिति । दृष्टान्तमाह-गमनगन्तृवदिति, देवदत्तादिद्रव्यं वर्त्तमानैकरूपतयाऽवधारितम् गमनादिक्रिया त्वेकरूपेण नावधारिता कालत्रयमनुभवति, अगमत् गच्छति गमिष्यतीति, एव द्रव्य भावश्च विज्ञेयाविति भाव । अथ गमनगन्तृदृष्टान्तो द्रव्यक्रियारूपतया साध्यैकदेश एव तयोर्भेदासिद्धेरतो दृष्टान्त साध्य इत्याशङ्कते-भावस्येति । भावस्य हि द्रव्यान्यत्वे सत्यनन्यत्वं साध्यम् तत्र च निदर्शन गन्तृगमनवदिति, तथा सति द्रव्यार्थत्वादस्य नयस्य भावस्य द्रव्यपृथक्त्वासिद्धिवद्गमनस्य गन्तृपृथक्त्वासिद्धिरिति दर्शयति-स्यान्मतमिति । भावोऽपि क्रिया गमनमपि क्रियेत्येकार्थत्व तयोरित्याह-भावगमनयोरिति अतो भेदासिद्धे साध्यैकदेश इति भाव । गन्तुर्देवदत्तस्य गमनस्य च विशेषत्वात् तयोश्च त्रैकाल्यात्रैकाल्ययो भेद सिद्ध एवेति तन्निदर्शनेन द्रव्यभावयोरन्यत्व साध्यत इत्याशयेन समाधत्ते-देवदत्तगमनयोरिति । सामान्यविशेषयोरन्यत्वे दृष्टान्तमाह-युगपदिति युगपत्तत्त्वं खं सहभाविनां सर्वेषामात्मादीनामैक्यात् सामान्यम् अयुगपत्तत्त्वो घट क्रमभावी विशेष तयोरनन्यत्वेऽपि यथाऽन्यत्वं तथा गमनगन्त्रोर्द्रव्यभावयोश्चानन्यत्वमिति भाव तदिव-युगपदयुगपत्तत्त्वखघट इव । अत्रापि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो खघटयोर्वा भेदे द्रव्यार्थत्याग द्रव्यार्थे सर्वस्य नित्यत्वादेकत्वाच्च, अत्यागे वा दृष्टान्ताभावात् साधनस्यान्यथाभाव इत्याशङ्कते-ननूक्तमिति । समाधत्ते-युगपदिति सामान्यविशेषन्यायेनानन्यान्यत्वमिति न द्रव्यार्थत्यागो न वाऽनन्वय इति भाव । द्रव्यार्थत्याग दर्शयति-आत्मादीति । तस्यैव भेद दर्शयति-द्रव्यात्मैव चेति । नन्वयं नयो द्रव्यार्थविशेषस्ततो

१ सि क द्विदृष्टान्तः । २ सि क त्रैकाल्या० । ३ सि क तदेव ।

दिसर्वैक्यानुगपत्तत्त्व स द्रव्यार्थात्माभेदत्वादे द्रव्यात्मैन वाऽयुगपत्तत्त्वो घट तथा त्रैकाल्यात्रैकाल्यवस्त्वन्यानन्यत्वे द्रव्यभावयो ।

अथ मत द्रव्यार्थाभेदत्वादस्य नयस्य द्रव्यार्थस्य च नित्यत्वात् कथमिद प्रागभावप्रध्वसाभावात्मकं त्रैकाल्यम्, पूर्वापरकालतुल्यत्वात् द्रव्यार्थाभ्युपगमात् द्रव्यस्यैव वाऽत्रैकाल्याभ्युपगमे भावस्य द्रव्यार्थत्याग इत्यत्रोच्यते, प्रवृत्तिनित्यत्वात् नात्रापि द्रव्यार्थत्याग, वस्तुनो द्रव्यभवनात्मकस्योभयत्वादेव नित्यत्वस्यापि द्वित्वम् तदपि नित्यं यस्मिस्तत्त्व न विहन्यत इत्युक्तत्वात् ।

अथेत्यादि, अथ मत द्रव्यार्थाभेदत्वादस्य नयस्य द्रव्यार्थस्य च नित्यत्वात् कथमिद प्रागभावप्रध्वसाभावात्मक त्रैकाल्य, युज्यत[1] इति वाक्यशेष, यदभावादधुना भवति तद्वर्त्तमानमित्युच्यते तच्च प्रागभूतम्, यद्विनष्टमतीत प्रध्वस्तम्, अभूत यद्भविष्यति तदपि प्रागभूतमिदानीमभावात्, मृत्पिण्डघटकपालादिदर्शनात् तच्च पूर्वापरकालतुल्यत्वान्नित्यस्य न युक्तम् न व्येतीति नित्यमिति निरुक्तेः, तस्मात् सिद्ध भावस्य(?) त्रैकाल्यम्[2] द्रव्यार्थाभ्युपगमात्, द्रव्यस्यैव वाऽत्रैकाल्याभ्युपगमे भावस्य द्रव्यार्थत्याग इत्यत्रोच्यते न दोष, प्रवृत्तिनित्यत्वात्–नात्रापि द्रव्यार्थत्याग प्रवृत्तिनित्यत्वात् भवन प्रवृत्तिर्भाव इत्यर्थ, सा च प्रवृत्तिर्नित्या सदा प्रवृत्ते वस्तुनो भावोऽपि नित्य एवेति न द्रव्यार्थत्यागोऽत्रैकाल्यमिति । इतर आह–कुतो नित्यत्वस्य द्वैतमिति अत्रोच्यते वस्तुनो द्रव्यभवनात्मकस्योभयत्वादेव

वस्तुनाऽभिन्नेन नित्येन भवितव्यम्, तस्माद्द्रव्य क्रिया चोभयमपि नित्यमेनेति कथं क्रियायास्त्रिकालत्व नित्यस्य द्रव्यवत् कालत्रयसम्बन्धासम्भवादित्याशङ्कते–**अथ मतमिति** । **प्रागभावेति** विद्यमानध्वसप्रतियोगिसमयत्वं भूतत्वं वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयत्व भविष्यत्वम्, प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियाधिकरणसमयत्व वर्त्तमानत्वम्, इमानि च नित्यप्रवृत्तिरूपाया क्रियायां न सम्भवन्ति यथा पर्वता तिष्ठन्ति नद्य स्रवन्तीत्यादौ स्थिते सर्वदा सद्भावादिति भाव । कालत्रय लक्षयति–**यदभावादिति,** यत्पूर्वमविद्यमान सदिदानीं भवति तद्वर्त्तमानमित्युच्यते, घटो हि प्रागविद्यमान इदानीं भवतीति वर्त्तमान स इति, यद्विनष्टं प्रध्वस्त तदतीत यथा मृत्पिण्ड इदानीमभावात्, यच्चाभूतं तद्भविष्यति यथा कपालादि, तत्प्रागिदानीमपि नास्ति, एवञ्चातीतभविष्यतोरभावरूपतया सततप्रवृत्तिशीलस्य द्रव्यार्थतो नित्यस्य भावस्य तौ कालौ न भवत इति कथं त्रैकाल्य युज्यत इति भाव । एतदेव हेतुपूर्वकमाह–**तच्चेति,** सर्वकालं तुल्यत्वेनासाध्यत्वान्नित्यत्वेन न युक्तमिति भाव । नित्यलक्षण दर्शयति–**नेति** यो न व्येति–विच्छेद न याति तद्धि नित्यम्, न हि क्रियाप्रवाहस्य कदाचिदपि व्ययोऽस्ति तस्मान्नित्या सेति न त्रैकाल्य युज्यत इति भाव । अत्रैकाल्ये हेतुमाह–**द्रव्यार्थेति** । यदि द्रव्यमेवात्रिकाले न तु क्रिया तर्हि भावे द्रव्यार्थता त्यक्ता भवेत् विनाशाद्यभ्युपगमादित्याह–**द्रव्यस्यैव चेति** । समाधत्ते–**न दोष इति** साधनानां प्रवृत्तिविशेषस्य सर्वत्रैव सर्वदाऽनुभवसिद्धत्वात् तत्तत्प्रवृत्तिविशेषस्यानित्यत्वेऽपि प्रवृत्तिसामान्यरूपेण नित्यत्वान्न द्रव्यार्थत्याग, आहुश्च 'अभिन्नाश्चैव भिन्नाश्च धातुष्वभ्वस्तय क्रिया । एकानेकविशेषस्था प्रवृत्ति सात्मनामिका ॥' इति, प्रवृत्ति खल्वपि नित्या न हीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्त्तमप्यवतिष्ठते वर्द्धते वा यावदनेन वर्द्धितव्यम् अपायेन वा युज्यत इत्युक्तत्वेन प्रवृत्ते सदा प्रवर्त्तनात् वस्तुनो भावोऽपि नित्य एवेति त्रैकाल्य द्रव्यार्थतयाऽभेदश्चोपपद्यत इति भाव । एवञ्च स्वरूपनित्यता प्रवाहनित्यता चेति द्रव्यभेदान्नित्यत्व द्विविधमिति प्रश्नपूर्वकं समर्थयति–**कुत इति** । क्रियाया क्वचिद्विनाशदर्शनेऽपि सर्वत्र विनाशाभ्युपगमोऽयुक्त, वस्त्वन्तरे तदुपलम्भात्, एवञ्चैकाकारपरामर्शोदर्शनेन तस्या नित्यत्वमेवेति द्वैविध्य नित्यत्वस्येत्याशयेन समाधत्ते–**वस्तुन इति** ।

१ क० XX । २ सि क यद्भम्वाद० । ३ मि अङ्कुरघट० । ४ सि क न दुर्वेत्यन्नित्यम् ।

नित्यत्वस्यापि द्वित्व सिद्धम्, यथा प्रागुपवर्णित 'नहि तदेवमित्यादि यावत् तदपि हि नित्य यस्मिंस्तत्त्व न विहन्यते' (महाभा० अ० १ पा० १ आ० १) इत्युक्तत्वात् ।

इदानीमपि तद्द्वित्व प्रदर्श्यते—

कूटस्थस्य द्रव्यस्य सर्वप्रभेदनिर्भेदस्य बीजभूतस्य गमनस्थानादिसर्वात्मकत्वेनावस्थित-स्यानन्तमात्मान पर्यनुभवतस्तदर्थानुभवनात्मत्वादेव द्रव्यकौटस्थ्य युज्यते, इतरस्य तु तथा तथाऽभिव्यज्यमानस्य सततप्रवर्त्तनात्मनो भावस्याकौटस्थ्य सततसम्प्रवृत्तिरूप नित्यत्वञ्च ।

कूटस्थस्येत्यादि, द्रव्य हि कूटस्थ नित्य पूर्वापरकालतुल्यत्वात् तस्य कूटस्थस्य द्रव्यस्य सर्वप्रभेदनिर्भेदस्य बीजभूतस्य गमनस्थानादिसर्वात्मकत्वेनावस्थितस्यानन्तमात्मान पर्यनुभवतस्तदर्थानुभवनात्मत्वादेव द्रव्यकौटस्थ्य युज्यते, इतरस्य तु भावस्य तथातथाऽभिव्यज्यमानस्य पर्यनुभूयमानस्य क्रमेण युगपद्वा सततप्रवर्त्तनात्मनो भावस्य प्रवृत्तेरकौटस्थ्य सततसम्प्रवृत्तिरूप—अव्यवच्छिन्नभवनात्मक नित्यत्वञ्चेति नित्यत्वस्यापि द्वित्वमिति साधूक्तम् ।

अत एव भूताभूतभाक्त्व द्रव्याद्वैधर्म्यमस्या प्रवृत्तेरन्यत्वकारि, भूताभूता क्रिया, द्रव्यं भवदेव, व्यतिक्रान्त्यव्यतिक्रान्तिभाक्त्वात् यथा कृत कटो देवदत्तेन, कृत कर्मणा विभाग तत्र विभाग कटकर्तृश्चलनात्मकस्य कर्मण ईप्सिततमत्वात् कर्म, चलनेन देशान्तर प्रापयित्वा क्रियत इति सा व्यतिक्रामति, विभाग कर्म च न व्यतिक्रामत शब्दार्थस्य पिण्डितत्वात्, न च व्यतिक्रमो निर्निमित्तो भवितुमर्हति, दृष्टश्च वर्त्तमानयो कर्मविभागयोर्द्रव्ययोरव्यतिक्रमे करणस्य व्यतिक्रम ।

अत एवेत्यादि एतस्मादेव नित्यत्वद्वित्वादन्यदिदमपि कारण भूताभूतभाक्त्व द्रव्याद्वैधर्म्य मस्या प्रवृत्तेरन्यत्वकारि—द्रव्यादन्यो भाव इत्यस्यार्थस्य साधन—द्रव्यविलक्षणो भाव इत्यत्र हेतुरित्यर्थ, भूताभूता क्रिया द्रव्य भवदेव—वृत्ता वर्तमाना च क्रिया द्रव्य वर्तत एवेत्यर्थ, अथ वा भूत द्रव्यमभूव

तत्रैव महाभाष्यं विधिनयोक्तं स्मारयति—यथा प्रागिति । महाभाष्ये ह्युक्तम्—'अथवा नेदमेव नित्यलक्षणम् ध्रुवं कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्यययोगि यत्तन्नित्यमिति तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते' इति, तत्तत्क्रियाया नाशेऽपि क्रियासामान्यस्याविच्छेदात् न क्रियातत्त्वं विहन्यत इति भाव । अथोभयविध नित्यत्वं दर्शयति—कूटस्थस्येति । द्रव्य हीति यथा हि लोके मृत्पिण्ड एव स्थासको भवति स्थासक एव कोशको भवति कोशक एव कुशूलो भवति, स एव च घटो भवति घट एव कपालानि भवन्ति कपालानि च शर्करा भवन्ति तत्र मृत्पिण्डस्थासकादयोऽन्ये मृत्तु सैव बीजभूता तांस्तान् प्रभेदाननुभवति एवमेकमेव देवदत्तादिद्रव्य तिष्ठति गच्छति आस्ते शेते करोति पचति पठति हसति चेति तदेव गमनस्थानादिभावमनुभवदेकरूपमेवावतिष्ठत इति स्वरूपत कूटस्थनित्यत्वं तस्येति भाव । देवदत्तस्य च द्रव्यस्य किञ्चित्प्रवृत्तिरन्यस्य शशविषाणायमानतया गमनस्थानाद्यन्यतमप्रवृत्तिमत्त्वेन प्रवृत्ते सततसम्प्रवृत्तिरूपमकूटस्थनित्यत्व भवतीत्याशयेनाह—इतरस्य त्विति । यतश्च क्रियाया प्रवाहनित्यत्व तत एव क्रिया भूताऽपि अभूतापि, ततश्च द्रव्याद्भिन्नो भावो भूताभूतभाक्त्वादित्यपि हेतु सम्भवतीत्याशयेनाह—अत एवेति । तद्व्याचष्टे—एतस्मादेवेति । क्रियाव्युपरमलक्षणभूततायास्तद्भिन्नत्वलक्षणाभूततायाश्च क्रियायामेव सम्भवस्तस्या प्रवाहतो नित्यत्वात् न तु स्वरूपतो नित्ये द्रव्ये तत्सम्भव इत्याशयेनाह—भूतेति । यथासङ्ख्यमिति, व्यतिक्रान्तिभाक्त्वाद् भूतत्वमव्यतिक्रान्तिभाक्त्वाच्चाभूतत्व वर्त्तमानत्वमित्यर्थ । द्रव्यक्रिया

करण स्थित गतञ्च यथासख्य व्यतिक्रान्त्यव्यतिक्रान्तिभाक्त्वात्क्रिया क्रिया द्रव्यभाव। तद्यथा कृत कटो देवदत्तेन, देवदत्त' कटकरणकाले करणोपरमे च कटस्यैकरूप एव, क्रिया तु वीरणसयोगावस्थाया-मव्यतिक्रान्ता कटनिर्वृत्त्युत्तरावस्थाया व्यतिक्रान्ता, तथा कृत कर्मणा विभाग इति द्वितीयमुदाहरणम् कर्तृकर्मसमवायित्वात् क्रियाया' पचिभिदिवत् वैयाकरणसिद्धान्तेन तु 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' (पा० अ० १ पा० ४ सू ४९.) क्रियैव तु वैशेषिकस्य, इहाविशेषेण विभागहेतु क्रिया विभागश्च सन्तत्यनुपरमात् द्रव्यवदवस्थित इति विवक्षितस्य विभाग कटकर्तुश्चलनात्मकस्य कर्मण ईप्सिततम-त्वात् कर्म, चलनेन द्रव्य देशान्तर प्रापयित्वा क्रियत इति सा क्रिया व्यतिक्रामति विभाग कर्म च न व्यतिक्रामत', शब्दार्थस्य पिण्डितत्वात्—नामत्वादित्यर्थः। न च व्यतिक्रमो [1]निर्निमित्तो भवितुमर्हति, दृष्टश्च वर्त्तमानयो कर्मविभागयोर्द्रव्ययोरव्यतिक्रमे करणस्य क्रियाया' विभागविषयस्य व्यतिक्रम ।

न चैकस्मिन् व्यतिक्रमाव्यतिक्रमौ युगपद्भवतो विरोधात् तस्मादेतदनुमीयते—देवदत्ते द्रव्ये कटस्य कर्त्तरि कर्मणि वा कर्त्तरि चलने वीरणाना कटे वा कर्मणि करणलक्षणया प्रवृत्त्या तदतद्भवनस्वरूपया द्विरूपतया भवितव्यमविच्छेदेन ।

(नचेति) न चैकस्मिन् व्यतिक्रमाव्यतिक्रमौ युगपद्भवतो विरोधात् प्रमाणान्तरापेक्षामन्तरेण,

---

योर्व्यतिक्रान्ताव्यतिक्रान्तत्वे दर्शयति—तद्यथेति, अत्रोदाहरणे वीरणसयोजनादिक्रिया देवदत्तगता भाव्या। कर्तृकर्मोभयगत क्रियाया निदर्शनमाह—कृत कर्मणेति। पचिभिदिवदिति अधिश्रयणाद्यध श्रयणपर्यन्तपाकक्रियाया कर्तृसमवायित्वम्, काष्ठादिभेदनक्रियायास्तु कासाचिदुद्यमननिपतनादिक्रियाणा कर्तृसमवायित्व द्वैधीभवनादीनाञ्च कर्मभूतकाष्ठादिसमवायित्वम्, एवमेव कृत कर्मणा विभाग इत्यत्रापि कटादेर्देशान्तरप्रापणक्रिया कर्तृभूतकर्मगता विभजनक्रिया कर्मभूतविभागगता विज्ञेया। विभागस्य व्याकरणसिद्धान्तेन कर्मत्व दर्शयति—वैयाकरणेति। कर्तुरीप्सिततम कर्मेत्यस्य कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्व प्रकारकेच्छोद्देश्य कर्म भवतीत्यर्थ, कर्त्रा व्यापारद्वारेणाऽऽप्तुमिष्यमाण कर्मेति यावत्, तच्च कर्म तादृशफलाश्रयभूत द्रव्य वा भवतु क्रिया वा न तत्राग्रह 'क्रियां हि नाम लोके कर्मेत्युपचरन्ति कां क्रियां करिष्यसि, किं कर्म करिष्यसी'ति तथा 'क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवतीति' महाभाष्ये प्रोक्तत्वादिति। वैशेषिकमते तु क्रियैव कर्मत्युच्यते द्रव्यगुणकर्मेत्यादौ कर्मपदेनोत्क्षेपणा दिक्रियाया एव विवक्षितत्वादित्याशयेनाह—क्रियैव त्विति। प्रकृते कर्मपदेन विवक्षित दर्शयति—इहाविशेषेणेति यद्विभागस्य हेतुभूत तदेवात्र कर्मेत्युच्यते, तथाविशेषेण क्रियाऽपि विभागोऽपि भवति, फलपर्यन्त क्रियाप्रवाहस्यानुपरमेण तत्प्रवाहस्य द्रव्यायमाणत्वात् कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशत इति न्यायादिति भाव। कृत कर्मणा विभाग इत्यत्र विभागक्रियाया कर्मलक्षण घटयित्वा विभागतत्क्रिययोः व्यतिक्रान्त्यव्यतिक्रान्तिभाक्त्व प्रदर्शयति—विवक्षितस्य विभाग इति, कटादेर्विभाग इत्यर्थ, कटकर्तृ चलनात्मक कर्म, तेनेप्सिततमो विभाग, तत्कर्म भवति, स च विभाग कर्तृभूतेन चलनेन कर्मणा द्रव्य देशान्तरं प्रापयित्वा क्रियत इति विभागकर्मलक्षणकर्मकर्तृगगतायिनी क्रिया व्यतिक्रामति फलानन्तरं व्युपरमात् क्रियासन्तानरूपा कर्मभूता द्रव्यायमाणा क्रिया न व्यतिक्रामतीति भाव। कर्मविभागगतान्यक्रियासद्भावे तद्व्यतिक्रमे च प्रमाणं दर्शयति—न च व्यतिक्रम इति, द्व्यादिव क्रियाया द्रव्यायमाणक्रियातोऽपि भिन्नत्वात्तस्याश्च भवनरूपत्वादाख्यातवाच्य क्रियात्वाच्च व्यतिक्रान्तत्वं युक्तमेव, दृष्टा च तस्या व्यतिक्रमो द्रव्यायमाणकर्मविभागसद्भावे ओदननिर्वृत्तौ पचनस्येवेति भाव।

अत एव कर्मण कर्तृत्वे तस्य व्यतिक्रमाव्यतिक्रमौ विरुद्धौ धर्मौ प्रमाणमन्तरेण न भवेताम्, तस्मात् कर्मविभागवृत्तिकरण व्यतिरिक्तमनुमेयमित्याह—न चैकस्मिन्निति, तथा च कर्मणि करणस्य व्यतिक्रमे कर्म भूत भवति, अन्यथाऽभूतम्, द्रव्यन्तु सततभवनलक्षणप्रवृत्तिमत्तया भवदेवेति तत्र करण प्रवाहतो नित्य भवतीति भाव। एतदेव विशिनष्टि—न चैकस्मिन् व्यति

1 सि क 'दमिति क्रिया। 2 सि क पचिभिदिवत्। 3 क ××। 4 क व्यतिक्रमाव्यतिक्रमो। 5 सि क न निमित्तो।

तस्मादेतदनुमीयते तद्यथा देवदत्ते द्रव्ये कटस्य कर्त्तरि कर्मणि वा कर्त्तरि चलने वीरणानां कर्मे वा कर्मणि करणलक्षणया प्रवृत्त्या भवितव्यमविच्छेदेन, सा च प्रवृत्तिः क्रिया तदतद्भवनस्वरूपा—तस्मिन् द्रव्येऽतस्मिंश्च करणे भवनमस्याः प्रवृत्तेः स्वरूपं तथा च [व्यतिक्रमा] व्यतिक्रमविभागतया द्विरूपतयाऽ[1]द्वयमव्यवच्छिन्न[ा]नुदस्थया प्रवृत्तिभवनात्मिकया भवितव्यमिति ।

यथा देशान्तरसंयोगविभागफलं कर्म गमनं गन्तुः पदार्थान्तरम्, तयोः तत्कारणस्य च कर्मणो यावद्द्रव्यभावाभावात् पदार्थान्तरतायां सत्यां गन्तुर्गमनेन सम्बन्धः गच्छति देवदत्त इति, व्यतिलङ्घितगमनश्च गत इत्युच्यते, तथा गमनाद्यपि करणसम्बन्धमन्तरेण न भवतीति क्रिया सिद्ध्यति अतो भिन्नं स्वतन्त्रत्वात्, यदि स्वतन्त्रस्याश्रयो न स्यात् कर्मेति न स्यात्, क्रियमाणाद्धि तत्कर्म करणव्यतिक्रमे च कृतमिति न स्यात्, तथाभवद्वा स्वसम्बन्धव्यतिक्रममन्तरेण कृतमित्येतं व्यपदेशं न जनयेत् करणसम्बन्धाभावात्, आकाशादिवत्, तथा च तद्भवकमसत्त्वात् करणसम्बन्धाच्च सदसत्कारणमिति नित्यं स्यात्, सदकारणवन्नित्यमिति नित्यलक्षणयोगात् ।

यथा [देशान्त]रसंयोगेत्यादि, इदमधुना गन्तृगमनदृष्टान्ततयोर्भवितृभवनदार्ष्टान्तिकयोश्च प्रागुक्तभेदानभ्युपगमे दोषाभिधित्सयोच्यते, 'संयोगविभागाः [च] कर्मणाम्' (वैशे० अ० १ आ० १ सू० ३०) कार्यं सामान्यम्, 'गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम्' (वैशे० अ० १ आ० १ सू० २९) कार्यं सामान्यमिति वचनात् देशान्तरसंयोगः द्रव्यस्य देशान्तरविभागश्च गमनकर्माऽऽरभते गुरुत्वादिकार्यश्चोत्क्षेपणं कर्म, तस्मात् संयोगविभागफलं कर्म गमनं गन्तुः पदार्थान्तरम्, तयोः संयोगविभागयोः तत्कारणस्य कर्मणो यावद्द्रव्यभावाभावात्, वैशेषिकमतवत् पदार्थान्तरतायां सत्यां गन्तुर्गमनेन सम्बन्धः, तत्सम्बन्धान्तरेण गमनं [न] भवति गच्छति देवदत्त

कर्मेति । देवदत्त इति देवदत्तेन कटः कृत इत्यत्र देवदत्ते द्रव्ये कर्तरि कटे कर्मणि, कर्मणा विभागः कृत इत्यत्र चलने कर्मणि कर्तरि च करणेन भवितव्यम्, तच्च करणं द्रव्ये क्रियायाश्च भवनरूपं व्यतिक्रमाव्यतिक्रमविभागमविच्छिन्नप्रवाहतया [2]स्थिमिति भावः । तदेवं प्रवृत्तिलक्षणकरणमिद्धौ तस्य भिन्नत्वं साधयति-यथेति । भवितृभवनसामान्ये गन्तृगमनविशेषस्य दृष्टान्तीकृतत्वाद्दार्ष्टान्ते प्रवृत्तेर्गन्तृगमनापेक्षया भेदं व्यवस्थापयितुं गमनस्वरूपं निदर्शयति-देशान्तरेति । अत इति, अन्यथानुपपत्त्या क्रियासिद्धेः क्रियातः कर्म भिन्नमित्यर्थः, कस्मात्तद्भिन्नमित्यत्र प्रतियोगिनमाह-स्वतन्त्रादिति, कर्मत्वादित्यर्थः, कर्तुः क्रिययेप्सिततमत्वं हि कर्मत्वम्, क्रियैव कर्मत्वमिति क्रियमाणत्वादिति भावः । कर्म प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियाकलापरूपं कृदभिहितं द्व्यायमाणम्, क्रिया तु तदन्तर्गतक्रियाविशेषरूपेति भाति । तदेव व्याचष्टे-इदमधुनेति । संयोगेति, संयोगविभागेषु स्वोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकानपेक्ष कारणं कर्म संयोगं विभागं वेगं च जनयतीति संयोगविभागाः कर्मणा सामान्यभूतं कार्यमिति भावः । गुरुत्वेति, हस्तनिष्ठनोदनादिगुरुत्वं लोष्टनिष्ठोत्क्षेपणादेः कर्मणः कारणम्, प्रयत्नवदात्मसंयोगो हस्तनिष्ठोत्क्षेपणादेः कारणमित्यर्थः । एवञ्च गमनकर्म गन्तुरुत्तरदेशेन सह संयोगं पूर्वदेशाद्विभागञ्च जनयति गुरुत्वादिरूपञ्च कारणमुत्क्षेपणं कर्म जनयतीति गन्तृगमनयोर्भेद इत्याह-देशान्तरेति । पदार्थान्तरत्वे हेतुमाह-तयोरिति, संयोगविभागकर्मणामव्याप्यवृत्तित्वादनित्यत्वाच्च न यावद्द्रव्यभावित्वम्, अत एव तेषां द्रव्यत्वाऽन्यत्वमन्यत्वेऽपि धर्मिग्राहकप्रमाणतस्तत्रैव तेषां सम्बन्धः तस्माद्गमनं कर्म स्वकारणेभ्यो

---

१ सि द्वयमव्यवच्छि । २ सि क कारण । ३ सि क ०दित्ताननक० ।

इति हि गमनसम्बन्धात् दृष्टम्, व्यतिलङ्घितगमनश्च गत इत्युच्यते, तस्मात्तद्व्यतिक्रममन्तरेण गतमिति न भवति, एष विधिः कर्मविशेषे गमने दृष्टः, तथा गमनाद्यपि करणसम्बन्धमन्तरेण न भवतीति क्रिया सिध्यति अतो भिन्न स्वतत्त्वात्–कर्मत्वात् द्रव्याद्वा [यदि] कर्मत्वस्य स्वतत्त्वस्याश्रयो न स्यात् कर्मेति न स्यात्, क्रियमाणाद्धि तत् कर्म करणे सति, करणव्यतिक्रमे च कृतमिति स्यात्, कर्मणि तु भिन्ने द्रव्यात् स्वतत्त्वाद्वा स्यादिति, तथा भवद्वेत्यादिना करणं भवदपि स्वसम्बन्धव्यतिक्रममन्तरेण कृतमित्येत व्यपदेशं न जनयेत् न च दृष्टः, किं कारणं न स्यादिति चेत् करणसम्बन्धाभावात्, किमिव? आकाशादिवत्, ततः किं स्यात्? तथा च तद्भवकर्मसत्त्वात् करणासम्बन्धाच्च सदसत्का[रण]मिति नित्यं स्यात् नित्यलक्षणयोगात्, किं नित्यलक्षणमिति चेदुच्यते 'सदकारणवन्नित्यम्' (वैशे० अ० ४ आ० १ सू० १) इति नित्यलक्षणं वैशेषिकमतेनेति, एवं तावत् कर्म गमनादि करण-सम्बन्धाद्भवतीत्युपपादितम्।

यथा च कर्म क्रियया विना न भवति तथा करणमपि भवनव्यक्तिमन्तरेण नैव भवेत् तथा भवनसम्बन्धव्यतिक्रममन्तरेण भूतमिति न स्यात् ततश्च प्रागादिनिर्विशेषणं नास्त्य-भाव इत्यविशेषेणैकात्यन्ताभाव एव स्यात्, न भवेदेव सर्वम्, खपुष्पवत् असत्कारणत्वाद्वा अभूतभवनसम्बन्धव्यतिक्रमत्वात्।

यथा च कर्मेत्यादि, यथा च गमनादिकर्म क्रियया विना न भवति उक्तविधिना तथा करणमपि भवनव्यक्तिमन्तरेण–भवनक्रियाविर्भावेन विना नैव भवेत्–न भवितुमर्हतीत्यर्थः, तथा भवनसम्बन्धव्यतिक्रममन्तरेण भूतमिति न स्यात्–तत्सम्बन्धे भवतीति भवति, तत्सम्बन्धव्यतिक्रमे च भूतमिति पूर्वपूर्वोत्तरोत्तरकार्यकारणभावेनेति क्रियासम्बन्धप्रबन्धं प्रदर्शयति, ततश्च प्रागादि

यदा द्रव्ये समुदेति तदैव देवदत्तो गच्छतीत्युच्यते, तदुपरमे च गत इत्युच्यते तस्मात् क्रियाया प्रध्वंसक्षणे व्यतिक्रमोऽवश्यं वाच्य इति भावः। एवं गमनमपि करणसम्बन्धेन भवतीत्याह–तथेति तथा च करणं क्रियातो द्रव्यतश्च भिन्न-मिति भावः। क्रिययाऽऽप्तुमिष्यमाणं हि कर्म तस्मात् क्रिया कर्मणस्तत्त्वम् तदेव कर्मेत्युच्यते ततश्च यदि कर्म कर्मत्वस्याश्रयो न स्यात् कर्मणः स्वरूपहान्या कर्मैव न स्यात् अक्रियमाणत्वात्, एवञ्च कर्म क्रियासम्बन्धात् भवति तद्व्यतिक्रमे च कृतमिति भवतीति क्रियातो द्रव्यतश्च कर्म भिन्नमित्याह–यदि कर्मत्वस्येति। कर्मणि भवत् करणं स्वसम्बन्धेन तत्र कर्मव्यवहारं व्यतिक्रमेण च कृतमिति व्यवहारं जनयतीत्याह–करणं भवदपीति। आकाशादौ करणसम्बन्धाभावाद्यथा कृतादिव्यपदेशो न भवति तथा तत्सम्बन्धाभावे कर्मणोऽपि कृतादिव्यवहारो न स्यादित्याह–आकाशादिवदिति। तथा चापत्तिमाह–तथा चेति करणसम्बन्धाभाव इत्यर्थः, क्रियाजन्यकर्मणः सद्भावात् पुनः करणसम्बन्धाभावात् सत्त्वे सत्यकारणत्वान्नित्यत्वं कर्मणः प्रसज्यते, सदकारणवन्नित्यमिति नित्यलक्षणसद्भावादिति भावः। अथ कर्मवत् क्रियाया अपि भवनमन्तरेणाभावप्रसङ्गात्तस्या अपि भवनमावश्यकम्, तस्याश्च भवनसम्बन्धतद्व्यतिक्रमाभ्यां भवति भूतमिति व्यपदेशस्तत्सिद्धिं दर्शयति–यथा चेति, विशेषस्य सामान्यमन्तरेणासम्भवादिति भावः। एतदेव स्फुटीकरोति–यथा च गमनादीति। किं करोति इति प्रश्ने गच्छतीति गमनं करोतीति प्रतिवचनात् गमनक्रियासामानाधिकरण्यं यथा करोतेः तथा किं करोतीति प्रश्ने न करोति किन्त्वास्ते इति भवनक्रियया प्रतिवचनात्तया वा क्वचित् किं करोति सुखमास्ते यदा तदाऽऽस्तेऽस्तीति प्रतिवचनाच्च करोतेर्भवन-क्रियासामानाधिकरण्यात् करणस्यापि भवने सैव सत्तेति भावः। पूर्वपूर्वेति, गमने कर्म कारणं कर्मणि च गमनं कारणमिति,

---

१ सि क अन्यतो। २ सि क न स्यात्। ३ सि क तत्र दृष्टम्।

निर्विशेषणं इत्यादि भवनसम्बन्धे तद्व्यतिक्रमे चासति प्राक्प्रध्वंसेतरेतरसंयोगाद्यभावाभावात् अभावभेदरहितो नास्त्यभाव इत्यनर्थान्तरमित्यविशेषेणैकात्यन्ताभाव एव स्यात्, भवनसम्बन्धव्यति क्रमाभावात्, खपुष्पवदिति, यथा खपुष्प भवनसम्बन्धाभावात् तद्व्यतिक्रमाभावाच्च न भवेदेव सर्वं घटादि स्यादिति, असत्कारणत्वाद्वा–तदा हि वस्तुनो भवनकारण योऽसौ करणसम्बन्धो भवन सम्ब यश्च स नास्ति तद्व्यतिक्रमो वेत्यसत्कारणभावादकारणत्वादत्यन्ताभाव एव स्यात् खपुष्पवत् सर्वं घटादि तदुपसंहृत्य हेतुमाह–अभूतभवनसम्बन्धव्यतिक्रमत्वादिति, गतिस्थित्यादिकरणभवनसम्बन्ध व्यतिक्रमसद्भावात् गच्छति तिष्ठति करोति भवति गतस्थितकृतभूतव्यक्त्यात्मक देवदत्तवस्तु भवदुप लभ्यते [न] अन्यथेति ।

न्वागमत भवनस्य सततसप्रवृत्तस्य [न] व्यतिक्रम इत्यत्रोच्यते—

व्यतिक्रमश्च भवति तृणकर्मादौ कटविभागादिभवनभूततायां, तृण कटो भवति गमनकर्म विभागो भवति संयोगश्चान्येनेति कथ तृण कटो भवति, कर्म विभागो भवतीत्येव दुच्यते? ननूक्त द्रव्य क्रिया च द्वयमेव सर्वमिदमिति, तस्य भूतता व्यतिक्रम ।

(व्यतिक्रमश्चेति) व्यतिक्रमश्च तृणकर्मादौ–तृणतन्त्वादीना कर्म तृणकर्म, आदिग्रहणात्

नहि गमनक्रिया कर्तारं कर्म करणादि विना भवतीति भाव । भवनसम्बन्धाद्भवतीति भवनसम्बन्धव्यतिक्रमाच्च कर्म भूतमिति व्यपदिश्यते तत्र भवनसम्बन्धात् पूर्वं प्रागभाव भवनसम्बन्धे भावः भवनसम्बन्धव्यतिक्रमे च प्रध्वंसाभावो भवति अत एव च क्रिया भूता भवति भविष्यतीति कालत्रयसम्बन्धव्यपदेश लभते, एवञ्च भवनसम्बन्धो यदि क्रियाया नोपेयते तर्हि भावस्यासत्त्वादभाव एव प्रसज्यते, सोऽप्यभाव केवलमत्यन्ताभाव रूप एव न तु प्रागभावादिरूप, भवनसम्बन्ध वत्येव तत्सम्बन्धस्य प्राक्कालपश्चात्कालापेक्षया तद्भावादित्याशयेनाह–भवनसम्बन्ध इति अभावभेदरहित –अभावस्य अवान्तरभेदै रहित केवलमत्यन्ताभाव एक एव स्यादित्यर्थ । एवञ्च भावस्यैवाभावात् सर्वे घटादय खपुष्पवन्न भवेयुरित्याह यथा खपुष्पमिति । हेत्वन्तरमाचष्टे–असत्कारणत्वाद्वेति, सत कारणाभावादित्यर्थ, सद्रूपतायां हि भवनसम्बन्ध करणसम्बन्धस्तद्व्यतिक्रमश्च कारणम्, नहि क्रियाया भवनस्य वा सामान्यविशेषलक्षणपरिणामस्याभावे द्रव्यं नाम किञ्चिदस्ति तस्मात् कारणाभावात्, सर्वं घटादि न भवेदेव खपुष्पवदिति भाव । अभवने हेतुमुपसंहरति–अभूतेति । वस्तुन एव भवनसम्बन्धव्यतिक्रमौ निदर्शयति–गतिस्थित्यादीति, देवदत्तो गच्छति तिष्ठति करोतीति करणसम्बन्धे भवतीति भवनसम्बन्धे, गत स्थित कृत इति करणसम्बन्धव्यतिक्रमे भूत इति भवनसम्बन्धव्यतिक्रमे एक एव देवदत्तो भवदुपलभ्यते तत्र तत्सम्बन्धव्यतिक्रमाभावे देवदत्तोऽसन्नेव भवेदिति, अत्रेद तत्त्वम् पचादयो धातव भाववचना, भवति पचति भवति पश्यति भवत्पाकादिति भवतिना सामानाधिकरण्यात् आत्मभरणवचनो हि भवति, आत्मभरणञ्च धर्मवती कारानुस्यूत सदिति प्रत्ययवश रूपम्, तच्च केवलान्वयि तथा चाश्रये वस्तुनि पचिक्रियाबोधे आत्मभरणस्यापि तत्र सत्त्वाद्वाचकत्व पचादीनाम् यथा शुक्ले गुणे रूपत्वसत्त्वेन शुक्लादिशब्दाना रूपवाचकत्वम् एवञ्च भवति पचतीत्यस्य पचनक्रिया तत्कर्तृका सतीति बोध पचादिक्रिया भवनक्रियाया कर्त्र्यो भवन्तीति वा बोध, अनार्थे साध्यसाधन सम्बन्ध, विद्यमिहितभावस्य क्रियया साध्यसाधनातिरिक्तसम्बन्धाभावात् षड्विकारानुस्यूतभाववाचकत्वादेव भवतेरपि भाववचनत्वम् तत्रैकैकविकारापेक्षया च भवत्यर्थक्रियाया अपि भूतादित्वमिति । ननु भवन हि सततप्रवृत्तिरूप तस्य कथं व्यतिक्रम इत्याशङ्क्य–व्यतिक्रमश्चेति, प्रतिक्षणमन्यान्यपरिणामप्रवाहस्यैव सततप्रवृत्तिरूपतयाऽऽविर्भावतिरोभावरूपोत्पत्तिस्थितिरूपव्यञ्जनाया असम्भवन तृणादिपूर्वभावव्यतिक्रमेणैव कटाद्युत्तरभावस्योदयात् तृणादिभावस्तदानीं व्यतिक्रान्त एव इति नानुपपत्तिरिति भाव । आदिग्रहणादिति, कर्मादावित्यादावादिग्रहणादित्यर्थ विभागादीत्यत्रादिग्रहणात् घटविभागसंयोग

१ सि क निरपणमि° । २ सि क °वाशकिम० । ३ सि क स्याद् भावन० । ४ सि क कारण० ।

संयोग' यथासंख्य कटविभागादिभवनभूततायाम्–अत्राप्यादिग्रहणात् पटविभागसंयोगादयो गृहीता , भवनस्य भूततायामेवलक्षणस्य भवति व्यतिक्रम', तृण कटो भवति, गमनकर्म विभागो भवति संयोगश्चान्येन, स्यान्मत कथ तृण कटो भवति कर्म विभागो भवतीत्येवदुच्यते इति, अत्रापि ननूक्त द्रव्य क्रिया च द्वयमेव सर्वमिदमिति, संयोगादिसर्वगुणक्रियात्वप्रतिपादनात्, तस्य भवनस्य भूतता व्यतिक्रम एव ।

एवञ्च भावक्रियाश्रयोऽयं कारकाणा कर्मादिभाव' न नियतरूप', न हि किञ्चिज्जातिविशेषयोगात् नियतम्, किं तर्ह्यनियतशक्तिविषयम् तदेव हि द्रव्यमन्यया क्रियया कर्म भवति, अन्यया करणमन्ययाऽधिकरणमित्यादि, तस्मात् सर्वप्रभेदनिर्भेद बीज वस्तु द्रव्य तत्त्वम्, तद्भेदिभवनव्यक्तिक्रिया ।

एवञ्चेत्यादि, एवकृत्वा भावक्रियाश्रय –भाव एव क्रिया, द्रव्य भाव' स एव च क्रिया, द्रव्यस्य वा क्रिया तदाश्रयः द्रव्यभवनाश्रयोऽय कारकाणा कर्मादिभाव कर्मकरणादिभाव न नियतरूप विचित्रक्रियाभवनसम्बन्धाद्भवति देवदत्त पचत्योदन काष्ठै स्थाल्याम्, ओदनो भवति, काष्ठानि ज्वलन्ति–सधुक्षन्ति स्थाली धारयति अधिश्रित[ं] इत्येवमादिदर्शनात्, न हि किञ्चिज्जातिविशेषयोगात् गोत्वादियोगादिवत् कर्मत्वकरणत्वाधिकरणत्वादियोगात् कर्मैवेद करणमेवाधिकरणमेव नियत नान्यदपि

दयो ग्राह्या , यथासंख्यमित्यस्य तृणकर्मसंयोगाभ्यां कटविभागादिभवनम्, तन्तुकर्मसंयोगाभ्यां पटविभागसंयोगादिभवनमित्यर्थ , एवञ्च, तृणसंयोगात् कटो भवति, तृणकर्मणा कटविभागा , तन्तुसंयोगात् पट , तन्तुकर्मणा पटविभाग तन्तूनां देशान्तरसंयोगश्चेति कटादिभवने तृणादौ प्रवृत्तिप्रवाहो व्यतिश्रान्त , इदानीं कटादावेव तस्य भवनादिति भाव । अथ कूटस्थनित्य द्रव्य कथ कटो भवति, तदभावे वा कथ कर्म विभागो भवतीत्याशङ्क्य मायाकारपताकावद्द्रव्यात् सर्वप्रभेदनिर्भेदाद्बीजभूतात् क्रियात्मनां पचिपठिगम्यादीनां रूपात्मनां मृत्कीलकादीनाञ्चाभिव्यक्ते समर्थितत्वादिति समाधत्ते–स्यान्मतमित्यादिना । द्रव्यादनन्यान्यभवनसामर्थ्यादेवैकमेव द्रव्य नानारूपं भवतीत्याह–एवञ्चेति । भावक्रियाश्रय इत्यस्य व्याख्याभेदानाह–भाव एव क्रियेति, अनेन सामान्यविशेषक्रिययोरभेद दर्शितम्, द्रव्य भाव इति, अनेन द्रव्यक्रिययोरनन्यत्वं दर्शितम्, द्रव्यस्य वेति, अनेन द्रव्यक्रिययोरन्यत्व दर्शितम् । तात्पर्यमाह–द्रव्यभवनेति, द्रव्यनिष्ठक्रियाजनकत्वशक्तिरेव कारक साधनमिति चोच्यते, सिद्धस्य द्रव्यस्य स्वरूपत क्रियाजनकत्वानुपपत्त्या शक्त्याविष्टस्यैव तत्त्वं वाच्यमिति शक्तिरेव साधनम्, तत्र कर्तृकर्मणो स्वाश्रयसमवेतक्रियाजनकता, करणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता, किञ्च द्रव्यस्य कारकत्वे तस्यैकरूपत्वेन कार्यवैचित्र्यानुपपत्ति , दृश्यते च घटं पश्य घटेन जलमाहर घटे जल निधेहीत्यादौ कार्यवैचित्र्यम्, भवस्य च सर्वशक्त्याश्रयत्वेन कदाचित् कस्यचिद्विवक्षया तत्तद्विचित्रानेककार्योपपत्ति , क्वचिच्छक्त्याविष्टद्रव्यस्यापि दण्डो घटसाधनमिति साधनत्वेन व्यवहार , शक्तिशक्तिमतोरभेदस्यापि सत्त्वात्, शक्त्या करोतीत्यादौ च शक्तेरपि द्रव्यायमाणतया शक्त्यन्तरयोग इति भाव । देवदत्त इति, देवदत्त काष्ठै स्थाल्यामोदनं पचतीत्यादावविशेषेण पचतेर्धातो सर्वकारकव्यापारस्वीकारादखिलकारकव्यापाराभिधायी धातुरिति दर्शितम् । अथ कर्मादिभूतानामपि व्यापारविशेषेषु कर्तृत्वं प्रदर्शयति–ओदनो भवतीति अत्र कर्मैव कर्ता ओदन , काष्ठानि ज्वलन्ति, काष्ठानि पचिक्रियाकरणान्यपि स्वव्यापारे ज्वलने स्वतन्त्रत्वात् कर्तॄणि, स्थाली धारयति, पचिक्रियाया अधिकरणमपि स्थाली स्वव्यापारे धारणे स्वतन्त्रत्वात् कर्त्रीति कर्मादीनि न नियतरूपाणीति भाव । गोत्वघटत्वादिवत् कर्मत्वादीनि न प्रतिनियतजातिरूपाणि येन कर्मत्वसत्त्वे करणत्वादयो न भवेयुरित्याशयेनाह–नहि किञ्चिदिति । यदि कर्मत्वादयो न जातिरूपास्तर्हि किमात्मका इत्यत आह–अनियतेति क्रियाजनकत्वशक्तिरेव

१ क० अभोच्यत इत्यधिक दृश्यते ।

भवतीति, किन्तर्हि ? अनियतशक्तिविषयम् शक्तीना कारकत्वात्, तदेव हि द्रव्यमन्यया क्रियया प्रमार्ष्टि नेत्रमिति नेत्रादि कर्म भवति, अन्यया करण नेत्रेण पश्यतीति, अन्ययाऽधिकरण नेत्रे अञ्जन तिष्ठतीति, तस्मात् सर्वप्रभेदनिर्भेद बीज वस्तु द्रव्य तत्त्व तद्भेदाभिव्यक्ति क्रिया ।

यदि द्रव्यवत् क्रियापि वस्तुनस्तत्त्व स्यात् ततस्तया विना नैव स्यात् तत्त्वात्तदात्मत्वात्तत्स्वरूपत्वात् न तत्तेन विना भवति देवदत्तबालादिवत्, घटरूपादिवत्, दृष्टश्चैतद्गमनादिक्रियया विनापि देवदत्ताख्य वस्तु, अन्तरेणापि तु क्रिया भवत्येव वस्तु दोषादर्शनात् ततोऽन्यत्, तदन्तरेणापि भावात् यद्यदन्तरेणापि भवति तत्ततोऽन्यत्, घटपटवत् ।

यदीत्यादि, एवमनिच्छतो दोषो यदि द्रव्यवत् क्रियापि वस्तुनस्तत्त्व आत्मा स्वरूप स्यात् ततस्तया विना- क्रियया नैव वस्तु स्यात्, तत्त्वात्तदात्मत्वात्तत्स्वरूपत्वात्, यद्यत्तत्त्व य आत्मा स्वरूप वा न तत्तेन विना भवति देवदत्तबालादिवत्, यथा देवदत्ततत्त्वा बालादयोऽवस्थाविशेषा क्रमभाविनो न तेन विना भवन्ति तथैवदपि वस्तु क्रियया विना न स्यात्, घटरूपादिवदिति घटतत्त्वा रूपादयो युगपद्भाविनस्तेन विना न भवन्ति तथा क्रियया विना तद्वस्तु न स्यादिति विशेष, दृष्टश्चैतद्गमनादिक्रियया विनापि देवदत्ताख्य वस्त्वित्यनिष्टापादनमेतत्, [1]दोषादर्शनादपि वस्तु भवतीत्येतदर्थसाधनमाह– अन्तरेणापि तु क्रिया भवत्येव वस्तु तस्या विनाभावे दोषादर्शनात्ततोऽन्यत् क्रियातोऽन्यद्वस्त्विति प्रतिपत्तव्यम् न केवल दोषादर्शनादेव, किं तर्हि ? अन्यत्वहेतुरप्यस्तीति, तत आह–तदन्तरेणापि भावात्, यद्यदन्तरेणापि भवति तत्ततोऽन्यत् घटपटवत्, यथा घट पटमन्तरेण भवनन्य पटश्च घटमन्तरेणापि भवस्तथाऽन्य, तथा क्रियामन्तरेणापि भवद्वस्तु ततोऽन्यदिति ।

तन्निदर्शनान्तर विचारान्तरास्पदमप्याह—

दृश्यते हि देवदत्ते गच्छति धृतिं करोति यज्ञदत्त इति, अत्र यज्ञदत्तस्य धृतिकारण गमन देवदत्ताख्यवस्तुनो द्रव्यपरमार्थं तथा क्रियापि स्यात्, गमनवत्क्रियात्वात् स्थानमपि

कारकत्व कर्मत्वादयोऽपि कर्तुरीप्सिततम कर्मत्यादि शास्त्रबोधितकर्मादिसंज्ञाशाप्या द्रव्यगता शक्तिविशेषा एव ताश्च शक्तय सर्वेत्र द्रव्ये प्रतिनियतास्तत्तत्क्रियासमभिव्याहारे व्यज्यन्त इति भाव । तत्र निदर्शनमाह–तदेव हि द्रव्यमिति । तदेव द्रव्यक्रियास्वरूपं पूर्वोदित दर्शयति–तस्मादिति । अथ द्रव्यक्रिययोरनन्यत्वैकान्ते दोषमादर्शयितुमाह–यदीति । क्रियाद्रव्ययोरभेदे क्रियाया द्रव्यस्य स्वरूपत्वादात्मत्वाच्च क्रियया विना कदाचिदपि द्रव्य न भवेत् यथा क्रमभाविनीना बालाद्यवस्थानामात्मभूतेन द्रव्येण विना न सत्त्वम् यथा वा युगपद्भाविना रूपादीनां स्वात्मभूतेन घटेन विना दृश्यते च क्रियया विनापि देवदत्तादिद्रव्य गमनादिषुपरमे तस्मादन्यैव सेत्याह–यदि द्रव्यवदिति । क्रमभाविदृष्टान्त घटयति–यथेति । सह भाविदृष्टान्त घटयति–घटतत्त्वा इति । विशेष इति दृष्टान्तद्वयप्रदर्शने क्रमयुगपद्भावित्वमेव विशेष इति भाव । अन्तरेणापि त्विति, क्रियामन्तरेणापि द्रव्यस्य सद्भावे कस्यापि दोषस्याभावाद्द्रव्यादन्या क्रियेति भाव । तस्या विना भाव इति क्रियाया विना द्रव्यस्य भाव इत्यर्थ । तदन्तरेणापि द्रव्यसिद्धौ तमेव हेतूकृत्यान्यत्व साधयति–तदन्तरेणापीति । क्रियामन्तरेणापीत्यर्थ । अत्रैव विचारान्तरास्पदभूत निदर्शनान्तरमादर्शयति दृश्यते हीति, यत्र स्थाने देवदत्त आसीत्

१,३,४ सि क दोषदर्श० । २ सि क तस्माद्विना । ५ सि क स्याद्द० ।

परमार्थ इति प्रागेव स्थानक्रियया गमनविरोधिन्या यदि देवदत्तोऽवरुद्धः स्यात्ततश्च तस्य गमन नैव स्यात्, देवदत्तत्वावरुद्धदेशे यज्ञदत्तत्ववत्, गमनक्रियापरमार्थदेवदत्तस्य वा स्थान नैव स्यात्कदाचिदपि, गमनेनावरुद्धत्वात्, देवदत्तत्वावरुद्धे यज्ञदत्तत्ववदेवेति यानस्थानयोरभावाद्यज्ञदत्तस्य वृत्त्यवृत्ती स्याताम्, यानाभावात्तावत् पूर्ववद्वृत्तेर्यज्ञदत्तवृत्त्यभाव[1], देवदत्तस्य वा गमनकालेऽपि भावे सततमवृत्तिर्वा स्यादिति, एव स्थानाभावादपि तथेति ।

(दृश्यते हीति) दृश्यते हि देवदत्ते गच्छति[2] वृत्तिं करोति यज्ञदत्त इति, अत्र यज्ञदत्तस्य[3] वृत्तिकारण गमन देवदत्ताख्यवस्तुनो द्रव्यपरमार्थस्तथा क्रियापि स्यात्, गमनवत्क्रियात्वात् स्थानमपि परमार्थ इति प्रागेव स्थानक्रियया गमनविरोधिन्या यदि देवदत्तोऽवरुद्ध स्यात्ततश्च तथाऽवरुद्धत्वात् तस्य देवदत्तस्य गमन नैव स्यात्—कदाचिदपि न गच्छेद्देवदत्त इत्यर्थ, देवदत्त[त्व]ावरुद्धदेशे यज्ञदत्त[त्व]वत्, यथा देवदत्ताख्य वस्तु देवदत्तत्वेनावरुद्धमिति तद्विरोधिनो यज्ञदत्तत्वस्यानवकाशाद्यज्ञदत्तत्व नैव जातु भवति तथा देवदत्ते स्थानेनावरुद्धे गमन नैव जातु स्यादिति, अथ मा भूद्यज्ञदत्तवृ[4]त्तिकारणस्य देवदत्तस्य गमनस्याभाव इति गमनतत्त्व एव देवदत्त इष्यते तथापि गमनक्रियापरमार्थदेवदत्तस्य [वा] स्थान नैव स्यात्कदाचिदपि, गमनेनावरुद्धत्वाद्देवदत्तस्य, देवदत्तत्वावरुद्धे देवदत्ते यज्ञदत्तत्ववदेव, इतिशब्दो हेत्वर्थ, ततश्च हेतोर्यानस्थानयोरभावात्, यानाभावात्तावत् पूर्ववद्वृत्ते—यथा प्राग्गमनोत्पत्तेर्गमनासत्त्वाद्वृ[5]त्तिभाव तथा गमनाभावाद्गच्छत्यपि देवदत्ते यज्ञद[6]त्तवृत्त्यभाव, देवदत्तस्य गमनकालेऽपि भावे यथा यज्ञदत्तस्यावृत्तिर्भवत्येव सततमवृत्तिर्वा स्यादिति, एव स्थानाभावादपि वृत्त्यवृत्ती स्यातामुक्तन्यायेन तथेति—तेन प्रकारेण प्रोक्तोपपत्तिक्रमप्रापिताभावप्रकारेण यानस्थानयोरिति ।

तत्रैव यज्ञदत्तस्य वृत्तिर्देवदत्तस्य गमने सत्येव भवति, एकनैरन्तर्य द्रव्यद्वयस्थितिसम्भवात्, तथा च तत्र यज्ञदत्तस्य वृत्ते कारण देवदत्तस्य गमनमेव, तदन्तरेण तदसम्भवात्, तच्च गमन यदि देवदत्तद्रव्यस्वरूपमेव तर्हि तद्वत्, गमनात् प्राक् देवदत्तस्य स्थितिक्रियापि देवदत्तद्रव्यस्वरूपैवेति तया क्रियया देवदत्तस्यावरुद्धत्वात् तस्य गमन कदापि न भवेत्, गमनविरोधिन्या स्थितिक्रियया तस्यावरुद्धत्वात्, देवदत्तत्वेनावरुद्धे देवदत्ते यज्ञदत्तत्वस्य तद्विरोधिनोऽनवकाशवत्, दृष्टश्च देवदत्तस्य कदाचिद्गमन कदाचिच्च स्थितिरत क्रिया न देवदत्तात्मिकेति भाव । अमुमेव दृष्टान्त वर्णयति—अत्र यज्ञदत्तस्येति, तथा क्रियापि—गमनवत् क्रियासामान्यमपि देवदत्तस्वरूप स्यादित्यर्थ । गमनवत् स्थानमपि गमनवत क्रियेति तदपि देवदत्तस्वरूपमिति प्रथममेव देवदत्तो गमनविरोधिस्थानक्रियाऽवरुद्ध इति तस्य कदापि गमन न स्यादित्याह—गमनवदिति । दृष्टान्तमाह—देवदत्तत्वेति । स्थानेन स्थितिक्रियया पूर्वप्रवृत्तयेत्यर्थ । गमनतत्त्व एव यदि देवदत्तस्तदा स्थितिरस्य कदापि न भवेदित्याह—अथ मा भूदिति । तथाऽदर्शनाद्गमनतत्त्वत्वे देवदत्तस्य स्थित्यभाव स्थितितत्त्वत्वे गमनाभाव इत्युभयाभाव इत्याह—ततश्चेति । देवदत्तस्य यानाभावात् यज्ञदत्तस्य वृत्त्यवृत्ती तावदुपपादयति—यानाभावादिति, देवदत्तस्य पूर्ववद्वृत्ते, यथा हि तस्य गमनात् पूर्वं वृत्तिरासीत् तथैव गमनकालेऽपि देवदत्तस्य स्थितिक्रियास्वरूपत्वाद्वृत्तेर्यज्ञदत्तवृत्तिकारणगमनस्याभावाद्यज्ञदत्तस्य वृत्त्यभाव स्यात्, देवदत्तस्य गमनकालेऽपि यज्ञदत्तस्य यद्यवृत्तिरेवेष्यते तर्हि सतत तस्यावृत्तिरेव स्यात् देवदत्तस्य गमनेऽगमनेऽपि तत्सत्त्वादिति देवदत्तयानाभावाद्यज्ञदत्तवृत्त्यवृत्ती भवेतामिति भाव । एव स्थानाभावादपि यज्ञदत्तस्य वृत्त्यवृत्ती भावयेदित्याह—एव स्थानाभावादपीति, तदर्थं देवदत्तस्य यानस्थानाभावावभ्युपगम्य यज्ञदत्तस्य वृत्त्यवृत्ती भाविते ।

---

१ सि क °दत्तेन । २ सि क स्यवृ० । ३ सि क °स्यावृत्ति० । ४ सि क °वृत्ति० । ५ सि क °भावस्याव० । ६ सि क °वृत्त्यभाव । ७ सि क °दत्तस्य० । ८ सि क °भावेऽपि ।

तथा गमनात्मकत्वादस्य देवदत्त एवास्य वृत्तिनिमित्तमिति यावद्देवदत्त वृत्तिप्रसङ्गः, तदात्मत्वात्तत्कालवत्, तस्य गतिपरमार्थत्वावस्थानाच्च, स्थित्यात्मकत्वाद्वाऽस्य गच्छत्यपि देवदत्ते यज्ञदत्तावृत्तिरेव सदा स्यात्, स्थानकालवत्, एवं तावद्देवदत्तगतिस्थितिविषययज्ञदत्तवृत्त्यवृत्तिविचारद्वारेण दोषा उक्ताः । इदानीं यज्ञदत्तवृत्त्यवृत्तिविषयोऽपि विचारस्तथैव कर्त्तव्यः, अत्रापि यदि द्रव्यपरमार्थवदित्यादिग्रन्थो यावद्वृत्त्यवृत्ती यज्ञदत्तशब्दोच्चारणेन यथासम्भवं योज्यः, प्रकारान्तरेण तु यज्ञदत्तवस्तुस्वरूपवृत्त्यवृत्तिक्रिययोः तदव्यतिरिक्तत्वात् देवदत्तयानस्थानयोरपि तदव्यतिरेकाद्यावद्देवदत्तगमनस्थानञ्च वृत्तिरेवावृत्तिरेव वा स्यात्, विरोधिनः क्रियान्तरस्याभावात् पूर्ववत् ।

तथा गमनेत्यादि, गमनस्थानभावाभ्युपगम्यापि दोष उच्यते, तत्र गमने तावद्यथा देवदत्ते गच्छति वृत्तिरस्य तथा तदात्मत्वाद्यावद्देवदत्त वृत्तिप्रसङ्गः, यथा देवदत्तगमनकाले यज्ञदत्तस्य वृत्तिहेतुर्देवदत्तो गमनात्मत्वात् तथा यावज्जीवमात्मनो यावदायुर्यज्ञदत्तवृत्तिहेतुरेव स्यात्, गमनात्मत्वात् तत्कालवदिति, तस्य—देवदत्तस्य गतिपरमार्थत्वावस्थानाच्च—देवदत्तस्य गमनात्मनः पूर्वोत्तरकालतुल्यत्वात्, अतस्तद्विवरणार्थमाह—देवदत्त एवास्य वृत्तिनिमित्तमिति, इतिशब्दो हेत्वर्थे, यतो देवदत्तो गमनात्मैव तस्मात् सततं वृत्तिप्रसङ्गः, एवं तावदयं स्थानविरोधिन्या गतेर्भावेऽभिहितो दोषः, गतिविरोधिन्याः स्थितेरेव वा भावे स्थित्यात्मकत्वाद्वाऽस्य—देवदत्तस्य गच्छत्यपि देवदत्ते यज्ञदत्तावृत्तिरेव सदा स्यात् स्थानकालवद्देवदत्तसद्भावादिति, एवं तावद्देवदत्तगतिस्थितिविषययज्ञदत्त[वृत्त्य]वृत्तिविचारद्वारेण दोषा उक्ताः[1], इदानीं यज्ञदत्त[वृत्त्य]वृत्तिविषयोऽपि विचारस्तथैव कर्त्तव्यः अत्रापि यदि द्रव्यपरमार्थवदित्यादिग्रन्थो [यावत्] वृत्त्यवृत्ती यज्ञदत्तशब्दोच्चारणेन यथासम्भवं योज्यः प्रकारान्तरेणापि तु यज्ञदत्तादि यावत् वृत्तिरवृत्तिर्वा, यज्ञदत्तद्रव्यस्य हि वस्तुस्वरूपं वृत्त्यवृत्तिक्रिये च तदव्यतिरिक्ते ततो देवदत्तयानस्थानयोरपि देवदत्ताव्यतिरेकात्तद्यावद्देवदत्तगमनस्थानञ्चेति वृत्तिरेवावृत्तिरेव वा स्यात्, यज्ञदत्ततत्त्ववत्, विरोधिनः क्रियान्तरस्याभावात् पूर्ववत् ।

अथ तस्य यानस्थानात्मकत्वमभ्युपेत्य दोषमाह—**तथा गमनात्मकत्वादिति** देवदत्तस्य गमनात्मकत्वे यथा गच्छति यज्ञदत्तस्य वृत्तिः, कारणसत्त्वात् तथा तस्यागच्छतोऽपि वृत्तिप्रसङ्गेन यावद्देवदत्तं यज्ञदत्तस्य वृत्तिरेव भवेत् । दृष्टान्तमाह—**तत्कालवदिति** यज्ञदत्तस्य सदा वृत्तौ हेतुमाह—**तस्य देवदत्तस्येति** । तद्व्याचष्टे—**यतो देवदत्त इति** । देवदत्तस्य स्थित्यात्मकत्वे यथाऽगच्छति तस्मिन् यज्ञदत्तस्यावृत्तिस्तथा गच्छत्यपि सदाऽवृत्तिरेव यज्ञदत्तस्य स्यादित्याह—**स्थित्यात्मकत्वा**[द्वे]ति । तदेवं देवदत्तगमनं यज्ञदत्तवृत्तौ कारणमभ्युपेत्य देवदत्तस्य यानस्थानाभ्यां यज्ञदत्तस्य वृत्त्यवृत्ती विचारिते । अथ यज्ञदत्तस्य वृत्तौ देवदत्तगमने कारणमभ्युपेत्य यज्ञदत्तस्य वृत्त्यवृत्तिभ्यां देवदत्तस्य गमनस्थाने प्रोक्तदिशा भावनीये इत्याह—**इदानीमिति** । पूर्वप्रयोजनोक्तमाह—**अत्रापीति** अत्र यदि द्रव्यपरमार्थो यज्ञदत्तस्य वृत्तिः वृत्तिमत्क्रियात्वादवृत्तिरपि परमार्थ इति [illegible] क्रियया वृत्तिविरोधिन्या यदि यज्ञदत्तोऽवरुद्धः स्यात्तदा तस्य वृत्तिर्नैव स्यात् यज्ञदत्तत्वावच्छेदे देवदत्तत्ववत्, वृत्तिक्रियापरमार्थयज्ञदत्तस्य वाऽवृत्तिर्नैव स्यात् कदाचिदपि वृत्त्याऽवरुद्धत्वात्, यज्ञदत्तत्वावच्छेदे देवदत्तत्ववदेवेति वृत्त्यवृत्त्योरभावाद्देवदत्तस्य यानस्थाने स्याताम्, वृत्त्यभावाभावात् पूर्ववद्देवदत्तस्य गमनाभावः, यज्ञदत्तस्य या वृत्तिकालेऽपि भावे सतते गमनाभाव एव वा स्यात्, एवमवृत्त्यभावादपि तथा तथा वृत्त्यात्मकत्वादस्य यज्ञदत्त एवास्य गमननिमित्तमिति यावद्यज्ञदत्तं गमनप्रसङ्गः तदात्मत्वात्तत्कालवत् तस्य स्थितिपरमार्थत्वावस्थानाच्च । अवृत्त्यात्मकत्वाद्वाऽस्य वृत्तिमत्यपि यज्ञदत्ते देवदत्तस्थानमेव सदा स्यात्

---

१ सि. क. तथागमनेत्यादि, गमनस्थानभावाभ्युपगम्यादि । २ सि. क. भवृत्ति॰ पूर्वमप्येऽपि अवृत्तिस्थाने [illegible] भवितु [illegible] । ३ सि. क्ष. [illegible] ।

तस्मादेतेन क्रियाया अपि नित्यत्वमित्याह—

तदतद्भवनाविच्छेदात्मकप्रवृत्तिनित्यत्वस्याकूटस्थत्वाद्भवनमेवेदं गतिवृत्तिस्थित्यादि, सततसम्प्रवृत्तिरूपभवनात्मकत्वादतो द्रव्य क्रिया चोभय नित्य भावः ।

(तदतदिति) [१]तदतद्भवनाविच्छेदात्मकप्रवृत्तिनित्यत्वस्याकूटस्थत्वात्—तद्भवनमतद्भवनञ्च सरूपैकशेषात्तदतद्भवनम् [तद्भवन]तावदस्तिभवत्यादिविषय पुन पुनर्भवत्येवेति, अतद्भवन स्थानाद्गमन गमनाच्च स्थानमिति, तदतद्भवन भवनसहिते ते एव स्थानगमने, तथा वृत्त्यवृत्ती, तस्याविच्छेद आत्मा यस्या. प्रवृत्तेरविच्छेदात्मिका सा तदतद्भवनाविच्छेदात्मकप्रवृत्ति., [२]तस्या अपि नित्यत्व तदकूटस्थ—कूटस्थद्रव्यनित्यत्वविलक्षण तद्भावात्—तदतद्भवनाविच्छेदात्मकप्रवृत्तिनित्यत्वस्याकूटस्थत्वाद्भवनमेवेद गतिवृत्तिस्थित्यादि—एता यानस्थानवृत्त्यवृत्त्यादिकाः परस्परविरोधिन्यः क्रियास्ता एता भवनमेव, सततसम्प्रवृत्तिरूपभवनात्मकत्वात् भव[३]द्भवनविलक्षण नित्यञ्च प्रवृत्तिभवनमेवेत्यभिन्न क्रियामात्रमतो द्रव्य क्रिया चोभय नित्य भाव ।

स्यान्मत क्रियाभेदाभावाद्भेदज्ञानव्यवहाराभाव स्यात्, दृश्येते भेदज्ञान भेदव्यवहारश्चेत्येतच्चायुक्तम्—

तस्माद्भेदज्ञानव्यवहारौ तु शब्दभेदद्रव्यप्रवृत्तितत्त्वानुरूप्यात्, शक्तिमतो द्रव्यस्य

प्रवृत्तिकालवदि'ति योजना स्यादिति प्रतिभाति । तदेव यानस्थानयोर्वृत्त्यवृत्त्यो सततभवनात् द्रव्यव्यतिरिक्ताया क्रियाया अपि प्रवाहतो नित्यत्वमिति निरूपयति–**तदतद्भवनेति** तच्चातच्च तदतदी, भवनञ्च भवनञ्च भवने, अत्र सरूपैकशेष , तदतदी च ते भवने च तदतद्भवने, तयोरविच्छेद आत्मा यस्या सा तदतद्भवनाविच्छेदात्मिकेत्येवं समास इत्याशयेनाह–**तद्भवनमिति** सजातीयताभवनपरम्परा तद्भवनम्, यथोत्पत्तिप्रभृत्याविनाश घटस्यानुक्षणं भवनम्, स्थूलरूपधारणानुकूलव्यापारस्यास्याव्यर्थत्वात्, उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाच्च सत्तानुषक्तात्तस्याश्च साध्यतया प्रतीयमानत्वाच्चानुक्षणभवनरूपता अत एव च तस्या कालसम्बन्ध अभूद्भवति भविष्यतीति । अतद्भवनञ्च विजातीयभवनपरम्परा, यथा स एव देवदत्त कदाचिद्गच्छति कदाचित्तिष्ठति पुनर्गच्छति पुनस्तिष्ठतीति विलक्षणक्रियाभवनपरम्परेत्याशयेनाह–**तद्भवनमिति । तथा वृत्त्यवृत्तीति** कदाचिद्वृत्तिर्यशदत्तादे, कदाचिदवृत्ति , देवदत्तादेर्यानस्थानाभ्यामिति भाव । तदेव सजातीयसाधनसान्निध्ये भावानामनुक्षण भवनपरिणाममनुभवतां विजातीयतथाविधसाधनसम्पत्तौ गमनस्थानाद्यतद्भवनपरिणाममनुभवतां प्रवृत्तिविशेषै निरन्तरमवियोग , अत एवास्त्यादीनां गम्यादीनाञ्च कारकप्रवृत्तिविशेषत्वेन धातुता सेत्स्यति, प्रवृत्तिप्रवाहस्याविच्छेदादेव प्रवाहतो नित्यत्वं भवनात्मप्रवृत्तेरित्याशयेनाह–**तस्याविच्छेद इति**, गमनस्थानादीनां क्रियाविशेषाणा विनाशेऽपि प्रवृत्तिसामान्यस्य भवनलक्षणस्याविच्छेदान्नित्यत्वम्, यद्यपि भवनमपि प्रतिक्षणमन्यदेव तथापि तद्वृत्तिधर्मो न विहन्यत इति भाव । **कूटस्थेति**, कूटमयोघन , तद्वद्यत्तिष्ठति तत्कूटस्थं संसर्गप्रध्वसपरिणामानित्यताविरहित द्रव्यं तथाविधद्रव्यनित्यत्वविलक्षण क्रियाया नित्यत्वमिति भाव । एवञ्च गत्यादिक्रियाविशेषाणां भवनसामान्यात्मकत्व सामान्यविलक्षणविशेषाभावादित्याशयेनाह–**भवनमेवेदमिति । भवदिति** भवद्भवन–द्रव्यभवनं ततो विलक्षणमित्यर्थ । गतिस्थित्यादितोऽभिन्नं भवन क्रियामात्रमतो द्रव्य क्रिया चेत्युभय मूल वस्त्वित्युपसंहरति–**अभिन्नमिति ।** सर्वासां क्रियाणामेकरूपत्वे गच्छति तिष्ठति वर्तते न वर्तत इत्येव क्रियाभेदज्ञानं तद्व्यवहारश्च कथ स्यादित्याशङ्कायां शब्दव्यवहार एव केवल नार्थभेद क्वचिदिति समाधत्ते–**तस्माद्भेदज्ञानेति ।**

---

१ सि क मतद्तद्भ० । २ सि क तस्यापि । ३ सि क भवनतद्भवनविलक्षणं ।

शक्तयो युगपद्भाविन्यो रूपरसादय' क्रिया एव, गमनस्थानादिक्रियास्तु क्रमभाविन्य, विवक्षापि च तासां शक्तीनां यथानुरूपं प्रतिविषयनियतप्रत्यायनवृत्तित्वात्, रूपादिद्रव्यशक्तिप्रवृत्तिभेदनियतेन्द्रियग्राह्यत्ववत्, नियतप्रवृत्तिविशिष्टवस्तुभागाभिनिवेशिभिरभिधानैः सर्वस्य वस्तुरूपस्याभिधातुमयोग्यत्वात्, यथा देवदत्तो गच्छतीत्यादौ देवदत्तशब्दो गत्यादीन् नोपादत्ते न वा व्युदस्यति तथाऽऽख्यातमपि देवदत्तादीन् नोपादत्ते न वा व्युदस्यति क्रियाशविषयनियतशक्तित्वात्, तदेवं द्रव्यशक्त्यशनियतशब्दप्रवृत्त्यनुपात्यय भेदप्रत्यय ।

(तस्मादिति) तस्माद्भेदज्ञानव्यवहारौ तु गच्छति तिष्ठति वृत्तिं करोत्यवृत्तिं वा न चेति ज्ञायन्तेऽवौ शब्दभेदद्रव्यप्रवृत्तितत्त्वानुरूप्यात्–शब्दो भेदो यस्या द्रव्यप्रवृत्ते' सा शब्दभेदद्रव्यप्रवृत्ति शब्दोऽन्यो द्रव्यात्, प्रवृत्तिः क्रिया गुणोऽपि क्रियेति प्रागुक्तम्, रूपरसगन्धस्पर्शभेदाया प्रवृत्तेः शब्दभेदा [द्रव्य] प्रवृत्तिरन्या तस्यास्तत्त्वं वर्णावर्णात्मकत्वादिरूपं तदानुरूप्यात् शब्दभेद[द्रव्य]प्रवृत्तितत्त्वानुरूप्याद्भेदज्ञान भेदव्यवहारश्च भवति, शक्तिमतो द्रव्यस्य शक्तयो युगपद्भाविन्यो रूपरसादयः क्रिया एव, गमनस्थानादिक्रियास्तु क्रमभाविन्यः, यथोक्तं 'शक्तिमात्रासहायस्य विश्वस्याद्भुतकर्मण । सर्वथा सर्वदा भावात् क्वचित् किञ्चिद्विवक्ष्यते' ॥ (वाक्य का ३) इति, विवक्षापि च तासां

द्रव्यप्रवृत्तिरन्या, अन्या च शब्दप्रवृत्तिरित्याशयेनाह–शब्दो भेदो यस्या इति, निरन्तरप्रवृत्तिमद्धि द्रव्यम्, तच प्रवृत्तिरूल्वपि नित्येत्यादिग्रन्थेनोत्पादव्ययस्थितिरूपमिति पूर्वमुक्तम्, ततश्च द्रव्यं सर्वसर्वात्मकमिति सिद्धम्, शब्दस्तु किञ्चित्पर्यायविशिष्टं द्रव्यमेवाभिधत्ते, न सर्वपर्याययुक्तं द्रव्यम्, तस्माच्छब्दभेदद्रव्यप्रवृत्तिरन्या नहि गच्छति शब्दो गमनस्थित्यादिनिखिलप्रवृत्तिमद्द्रव्यमाख्यातुं पारयति, एवञ्च तत्तच्छब्दविशेषैस्तत्तद्द्रव्यप्रवृत्तेर्विज्ञानाद्भेदज्ञानं भेदव्यवहारश्च भवतीति भावः। प्रवृत्तिः क्रियेति, प्रवृत्ति क्रिया भाव इति पूर्वं वर्णनात्, अद्रव्यद्रव्यवदित्यादिना गुणादेः क्रियात्ववर्णनाच्चेति भाव । तस्यास्तत्त्वमिति, तस्या शब्दप्रवृत्तेस्तत्त्वमवान्तरो भेद', वर्णात्मकध्वन्यात्मकत्वरूप, वर्णपदवाक्यरूपो वा, अवर्णात्मकत्वञ्च पदादीनां 'पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च' इति स्वीकारात् भेदव्यवहारो भेदप्रत्ययश्च तन्निबन्धन, अत्र शब्दोऽखण्डरूप एकोऽपि गकारौकाराद्यवस्थाभ्यो भिन्नोऽभिन्नश्च चरमावस्थया विसर्जनीयादिरूपया पदादिरूपेण व्यज्यते इति वर्णेषु तत्त्वव्यवहारोपपत्तिर्लोकस्य, अथ वा सर्वं वाक्यमखण्डमेव सत्यम् पदान्यसत्यान्येव, तेषां सत्यत्वे राजा राजानं राज्ञा राजनीत्यादौ राजरूपार्थप्रत्यायकत्वानियतत्वं न स्यात्, सत्यस्य नियतत्वात्, एवं योगरूढियोगरूढ्यादापि कल्पनैव, लोकव्यवहारबोधार्था, अत एव व्याकरणभेदेन साधनोपाया अनियता, एवमर्थेऽपि नानापक्षास्तेऽपि तत्तच्छास्त्रवासनावशात् कल्पिता एव, यथाऽभिहितान्वय, अन्विताभिधानम्, संसर्गो वाक्यार्थ, संसृष्टा पदार्था वाक्यार्थ, जाति पदार्थो व्यक्तिर्वा जातिविशिष्टव्यक्तिर्वा, अत एव घट इति प्रयुक्ते वैशेषिकोऽतिरिक्तमवयविनं बुध्यते, सांख्यो गुणसमूहम्, बौद्धादि परमाणुसमूहं मीमांसकोऽवयवेभ्यो भिन्नाभिन्नं घटमिति, तदेवं शाब्दी प्रवृत्ति शब्दविषयाऽर्थविषया च रूपरसादिद्रव्यप्रवृत्तेरन्या, तथाविधकल्पितवर्णपदादित कल्पितबौद्धपदार्थव्यवहारो भवति, तत्तच्छास्त्रप्रवर्तकानामृषीणां तत्त्वविषयदर्शनेऽपि तत्त्वभूतेन वस्तुना परमार्थतो व्यवहारासम्भवाद्व्यवहारकाले दृष्टतत्त्वसदृशा इव नानाप्रकारैर्व्यवहरन्तीति तत्त्वं बोध्यम् । वस्तुभूततत्त्वस्य व्यवहारानुपातित्वे हरिकारिका प्रमाणयति–शक्तिमात्रेति, अत्र क्वचित् 'शक्तिमात्रासमूहस्य विश्वस्यानेकधर्मण ।' इति अन्यत्र च 'सर्वमात्रासमूहस्य विश्वस्यानेकधर्मण' इति पूर्वार्द्धे पाठभेदो दृश्यते, विश्वं हि शक्तिरूपेण निखिलधर्मात्मकमतस्तत्र सर्वस्य सद्भावात् सर्वस्यैकदा विवक्षासम्भवाद्यथाप्रयोजनं क्वचिदेव किञ्चिद्विवक्ष्यते इति तदर्थं स्यादिति भाति उपलभ्यमानवाक्यपदीये कारिकाया अदर्शनात्। एवमेव विवक्षेत्याह–विवक्षापि चेति, येनोच्चरितेन सास्नालाङ्गूलककुदविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स एव गवादिशब्दस्तत्रार्थे नियत

---

१ सि क °प्रवृत्तिपूर्वनात् ।

शक्तीनां यथानुरूपं प्रतिविषयनियतप्रत्यायनवृत्तित्वात्–सत्यपि सर्वसर्वात्मकत्वे द्रव्यार्थनयस्य वर्णात्मकघटशब्दशक्तेः पृथुबुध्नोदराकारप्रत्यायने नियता वृत्तिर्नान्यत्र, रूपादिद्रव्यशक्तिप्रवृत्तिभेदनियतेन्द्रियग्राह्यत्ववत्, शब्दशक्तिप्रवृत्तिभेदाभेदज्ञानव्यवहारादित्यर्थः, तद्व्याचष्टे नित्यप्रवृत्तीत्यादि, नित्यप्रवृत्तेः क्रमप्राप्त्या विशिष्टो यो वस्तुभागस्तद[भि]निवेशिभिरभिधानैः सर्वस्य वस्तुरूपस्याभिधातुं शब्दैरयोग्यत्वादिति, तन्निदर्शयति–यथा देवदत्तो गच्छतीत्यादि यावन्न वा व्युदस्यतीति गतार्थम्, तथाऽऽख्यातमपीत्यादि तद्वदेव गतार्थं यावत् क्रियांशविषयनियतशक्तित्वादिति, नामाख्यातयोर्नियतवस्तुभागाभिनिवेशित्वादिति तदेव कारणं तदनुपात्यं भेदप्रत्ययं इत्युपसंहरति, द्रव्यशक्त्यंशनियतशब्दप्रवृत्त्यनुपाति भेदज्ञानमित्यर्थः ।

तथैव गतिस्थितिवृत्त्यवृत्त्यादिभेदव्यवहाराः, सर्वभेदपर्यनुभवार्थत्वान्नित्यप्रवृत्तेः, याऽसौ सततसम्प्रवृत्तिः सा सर्वान् गमनादीन् भावभेदान् पर्यनुभावयामि द्रव्यमिति प्रवर्त्तते, यदि तान्नानुभवेत् ततो न ते स्युः, तेनापर्यनुभूयमानत्वात्, खपुष्पवत्, सर्वप्रभेदनिर्भेदं बीजं द्रव्यमिष्यते तद्वा द्रव्यं न स्यात् भेदापर्यनुभवनात् खपुष्पवत् ।

(तथैवेति) तथैव गतिस्थितिवृत्त्यवृत्त्यादिभेदव्यवहाराः, सर्वभेदपर्यनुभवार्थत्वान्नित्यप्रवृत्तेः, याऽसौ सततसम्प्रवृत्तिः सा सर्वान् गमनादीन् भवनभेदान् पर्यनुभावयामि द्रव्यमिति प्रवर्त्तते, यदि तान्नानुभवेत् क्रियाभेदान् द्रव्यं ततो न ते स्युः, तेनापर्यनुभूयमानत्वात् खपुष्पवत्, सर्वप्रभेदनिर्भेदं बीजं द्रव्यमिति चेष्यते, तद्वा द्रव्यं न स्यात्, भेदापर्यनुभवनात् खपुष्पवत्–एवं तद्द्रव्यं बीजं स्याद्यदि तान् भेदान् पर्यनुभवेत् ।

आह–यथाऽनन्तरोक्तदेवदत्तशब्दो गत्यादीन् नोपादत्ते न च व्युदस्यति, नियतत्वाच्छब्दशक्तीनां प्रवृत्तत्वाच्च तथा वस्तुनापि देवदत्तेन गत्यादयः किमनुपात्ताव्युदस्ताः ? नेत्युच्यते विशेषः –

इत्यनादितः शब्दार्थयोः प्रतिनियतत्वाद्विवक्षाऽपि प्रतिनियतशब्दार्थविषयिण्येवेति तदर्थः । एतदेव व्याचष्टे–सत्यपीति । 'इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा । अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा' ॥ इति शब्दानां प्रतिविषयनियतशक्तित्वमवसेयम् । चक्षुरादेः रूपाद्यात्मद्रव्यप्रवृत्तिभेदेषु ग्राहकत्वनैयत्यमिति निदर्शयति–रूपादिद्रव्येति । शब्दशक्तेरेव प्रवृत्तिविशेषरूपया भेदज्ञानमभेदज्ञानं तथा व्यवहारश्चेत्याह–शब्दशक्तीति । सर्वे शब्दा न सर्वार्थवाचकाः, अपि त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिनियतार्थशक्तिमन्त इत्याह–नित्यप्रवृत्तेरिति, यस्मिन् हि शब्दे उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिस्तमर्थमेव स शब्दो बोधयति, नार्थान्तरम्, अत एव द्वारमित्यादौ पिधेहीति प्रकरणादिना पदाध्याहारः समुच्चयते, न तु पिधानार्थकत्वं द्वारपदस्य, अत एव नामाख्यातादिपदभेदः, तस्मान्नाम सिद्धार्थमेव बोधयति, न साध्यार्थम्, आख्यातञ्च साध्यार्थमेव बोधयति न सिद्धार्थमिति भावः । तदेव शब्दस्पर्शैकपरसगधार्मिकाया द्रव्यप्रवृत्तेरेकांभूता शब्दप्रवृत्तिर्या ततश्च भेदज्ञानं भेदव्यवहारश्चेत्युपसंहरति–द्रव्यशक्त्यंशेति । नामाख्यातपदयोः परस्परार्थाबोधकत्वमुक्त्वाऽऽख्यातभेदानामपि गच्छतितिष्ठत्यादीनां अन्योन्यार्थाबोधकत्वाद्भेदव्यवहार इत्याह–तथैवेति नामाख्यातविषयैवेयर्थः । गतिस्थित्यादयः क्रमभाविनः पर्यायविशेषा अनुक्षणभाविनः द्रव्यप्रवृत्तयः, तान् द्रव्यमनुभवति अन्यथा तत्स्वरूपहानिर्भवेत्, तद्भवनविशेषाननुभवनादेव एष द्रव्यं सर्वप्रभेदाननुभवत् ततो निर्भेदमित्याह–याऽसावितीति क्रियाया द्रव्येणासम्बन्धे क्रियैव न स्यादित्याह–क्रियाभेदानिति । तथा द्रव्यमपि न स्यादित्याह–तद्वेति, तथा च क्रियाक्रियावद्द्रव्यमिति भावः । यथा नामाख्यातशब्दयोः प्रतिविषयनियतशक्तिमत्त्वेन निखिलवस्तुरूपाभिधानसामर्थ्यात् स्वाभिधेयातिरिक्तस्योपादानपरित्यागयोरुदासीनता तथा क्रियायोऽपि स्यात्, उतास्ति वा कश्चिद्विशेष इत्याशङ्कते–आहेति । अथ देवदत्तो गच्छतीत्यादौ देवदत्तशब्देन गत्यादिर्नोपादीयते,

१ सि क °भेदाज्ञान° । २ भि, सर्वस्यावस्तुवस्तुरू° । क सर्वस्यावस्तुरू° । ३ भि क °योग्यत्वादिभि । ४ सि क °ख्यातम° । ५ भि क °शिवाद्विति । ६ भि क °शब्दाप्रवृ° । ७ सि क °भेदुद्रव्यं ।

देवदत्तवस्तुना शब्देनानुपादीयमानापि हि गतिरुपात्तैव, नियतभावात् तदात्मत्वादिति विशेषहेतोश्च, यद्यदात्मक तेन तदुपात्तमग्निनेवौष्ण्यम् तथा देवदत्तेन गतिरिति, गच्छतिशब्देन च देवदत्त उपात्त , देवदत्ताभिसम्बन्धात् , शब्देन चेदर्थ उपात्तोऽर्थेन देवदत्तार्थ उपात्त एव, तदात्मत्वात् , तथा शब्देऽप्येष विधि , उक्तवदुभयवस्तुत्वात् ।

देवदत्तवस्तुनेत्यादि, देवदत्तशब्देनानुपादीयमानापि हि गति —वस्तुना तेनोपात्तैवाऽसौ, नियतभावात् विशेषहेतोश्च, को विशेषहेतुरिति चेदुच्यते तदात्मत्वात् , गत्याद्यात्मको हि देवदत्त तत्पर्यनुभवनात् , यद्यदात्मक तेन तदुपात्तमग्निनेवौष्ण्यम्—यथाग्नेरौष्ण्यमात्मेत्यग्निनोपात्त तथा देवदत्तेन गतिरिति, एव तावद्देवदत्तवस्तुना गतिरुपात्ता न देवदत्तशब्देनेति विशेष उक्त , किं गच्छतिशब्देन गत्यर्थेन देवदत्तार्थोऽनुपात्त ? नेत्यत्रोच्यते—गच्छतिशब्देन च देवदत्त उपात्त इति, लिङ्ग—देवदत्ताभिसम्बन्धात्, शब्देन चेदर्थ उपात्तोऽर्थेन गच्छतिलक्षणेन देवदत्तार्थ उपात्त एव तदात्मत्वादिति विशेषः, यथा च तदतद्भवनाविच्छेदात्मप्रवृत्तिनित्यत्वस्याकूटस्थत्वाद्भवनमेवेद गतिस्थितिवृत्त्यवृत्त्यादीति गम्यादिप्रवृत्तिभवनेन भवद्भवनमुपात्तमेव, उभयात्मत्वाद्वस्तुनो—द्रव्यक्रियात्मद्वैरूप्यादर्थेन गम्याद्युपात्त देवदत्तादि गमयतीत्युक्तं ×क्रियाया द्रव्यभेदपर्यनुभवन[प्रवृत्त्य]त्मकत्वादिति, तथा शब्देऽप्येष विधिः—गच्छतिशब्देनेत्यादि गच्छतिशब्देन च देवदत्त [उपात्त] उक्तवदुभयवस्तुत्वात्—शब्दस्य द्रव्यभेदपर्यनुभवनप्रवृत्त्यात्मत्वादिति× एवं तावत् सर्वसर्वात्मकद्रव्यार्थात्मत्वादसतो भेदान् कल्पितानाश्रित्य भेदज्ञानव्यवहारावुक्तौ ।

परमार्थतस्तु अर्थनियतत्वात्तु वचस देवदत्तशब्देन गत्यादि नानुपात्तम् , तद्भवनार्थत्वात् देवदत्तशब्दस्येति गृहाण, देवदत्तशब्दो हि द्वितीयादिविनाभूत केवले कर्त्रर्येव प्रयुज्यते, कर्त्ता

गच्छतिश देन तु देवदत्त उपादीयत इत्याह—देवदत्तवस्तुनेति । देवदत्तवस्तुनो द्रव्यत्वात् सवसर्वात्मकत्वाद्देवदत्तवस्तुना गत्याद्य उपादीय त एव न तु देवदत्तशब्देन, देवदत्तपदार्थश्च गत्यादिक्रियाणामात्मेति सर्वा क्रिया उपादत्त इत्याह—देवदत्तशब्देनेति, हेतुमाह—नियतभावादिति देवदत्तादिद्रव्ये गतिस्थित्यादिक्रि याया नियतत्वादिति भाव । हेत्वन्तरमादर्शयति—विशेषहेतोश्चेति निखिलक्रियापर्यनुभवनात्मकत्वादित्यर्थ । देवदत्तशब्देन गतेरनुपादानेऽपि गच्छत्यादिशब्दा देवदत्तादिद्रव्यमाच क्षत एवेति विशेषा तरमप्याह—किं गच्छतिशब्देनेति । लिङ्ग हेतुरित्यर्थं , तमेवाह—देवदत्ताभिसम्बन्धादिति, शब्दस्य देवदत्तवस्तुना सह सम्ब धादित्यर्थं , श दो हि द्रव्यस्य प्रवृत्तिविशेष । तथा च श दार्थयोस्तादात्म्यात् गच्छत्यादिश देन तदभिन्ने देवदत्तद्रव्ये उपात्ते गच्छतिशब्दार्थेन गमनलक्षणेन देवदत्तार्थ सुतरामुपात्त एव, गमनादिक्रियात्मत्वाद्देवदत्तादिद्रव्यस्येति भाव । तदतद्भवनप्रवृत्तिलक्षणक्रियाया आत्मत्वं द्र यस्य प्रागुपपादितं स्मारयित्वा क्रियया क्रियावत उपादानं भवत्येवेति दर्शयति—यथा चेति । उपसहरति—अर्थेनेति । यथाऽर्थ क्रियालक्षणो द्रव्यस्य गमनादिभेदानां पर्यनुभावक तथा शब्दोऽपि प्रवृत्त्यात्मकत्वात् द्रव्यस्य भेदानां पर्यनुभावक इत्याशयेनाह—उक्तवदिति । एवञ्च क्रियामात्रस्यैव परमार्थत्वाद्गतिस्थितिवृत्त्यवृत्त्यादिक्रियाभेदा केवलं व्यवहारायैव कल्पिता इत्युपसहरति—एव तावदिति, प्रवृत्तिलक्षणक्रियाशक्तिमद्द्रव्यात् शब्दशब्दार्थप्रकल्पना व्यवहारार्थे प्रवृत्ता वाक्येन च व्यवहारो भवति तत्र प्रतिवाक्ये सङ्केतग्रहासम्भवात् वाक्ये पदानि प्रकल्प्य पदे च प्रकृतिप्रत्ययभागं प्रकल्प्य कल्पिताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययार्थौ कल्पिता तदाश्रित्य भेदज्ञानभेदव्यवहारौ भवत इति भाव । अथ मीमासकमतेन गच्छत्यादिशब्दवद्देवदत्तादिशब्दोऽपि गत्यादीनुपादत्त इत्याह—परमार्थतस्त्विति, साध्यसाधने परस्पर

१ सि क °मानस्यापि । २ सि क नियतभावात् । ३ सि क °थ उपात्तो । ४ क ××।

च क्रियाया साधनत्वात् क्रियामन्तरेण न भवति, तत्र स्वयमसौ कर्त्ता तेन तेन प्रकारेण वर्त्तमान , तथा शब्दोऽपि तत्तदर्थवाची यथाहुरन्तत· 'अस्तिर्भवन्तीपर प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति' (महाभा० अ० २ पा० ३ सू० १) स एष उपात्तगत्यर्थो देवदत्तशब्दो देवदत्तकर्त्रर्थप्रत्यायनार्थो नानर्थक·, अर्थप्रत्यायनार्थत्वाद्वचनप्रवृत्ते· ।

परमार्थतस्तु अर्थनियतत्वात्तु वचस इत्यादि शब्देनापि गत्यादि नानुपात्तमुपात्तमेवार्थवत्, कुत· ? तद्भवनार्थत्वात्—तस्य भवन तद्भवन गत्यादिभवनमेवार्थो देवदत्तशब्दस्येति देवदत्तार्थेनैव गत्यर्थोऽप्युपात्त इति गृहाण, मा शङ्किष्ठास्तद्भवनार्थत्वमसिद्धमित्येतदाह—देवदत्तशब्दो हीत्यादि, यदा स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकर्मादिवाचि प्रातिपदिक विभक्तयस्तद्व्यञ्जिका· विवक्षावशाच्च कारकविशेषाश्रयण कर्मादीनामपि कारकत्वात् कर्तृत्वमिष्टमेवेति सिद्धान्तस्तदा विशेषानाश्रयणेऽपि द्वितीयादिविनाभूतो देवदत्तशब्द· केवले कर्त्तर्येव प्रयुज्यते, कर्त्ता च क्रियाया साधनत्वात् क्रियामन्तरेण [न] भवति, क्रियाश्चास्तिशेतितिष्ठत्यादय तासु स्वयमसौ कर्त्ता तेन तेन प्रकारेण वर्त्तमान· तथा शब्दोऽपि तत्तदर्थवाची, यथाहुरन्तत इति ज्ञापकम्, विचारावसाने वैयाकरणैरेतन्निश्चितम् **अस्तिर्भवन्तीपर·** इत्यादि, लङ् भवन्तीत्युच्यते, शेष गतार्थम्, प्रथममध्यमोत्तमयुक्तमन्यदपि क्रियापद भवत्येव, दिङ्मात्रोद्दिङ्गनात्, त्वमसि, अहमस्मि तिष्ठसि तिष्ठामीत्यादीना नियमाभावात्, क्रियापदेन विना

भविनाभाविनी, तस्माद्यथाऽऽख्यातपदप्रतिपाद्या क्रिया नि साधना न भवतीति आख्यातपदस्य सत्त्वाभिधानेन विनाऽऽकांक्षा न निवर्त्तत इति सामान्यत देवदत्तादिसत्त्ववाचकत्वं तथैव साधनं निष्क्रिय न भवतीति साधनवाचकस्यापि आकाङ्क्षावशात् क्रियावाचकत्वं न्याय्यमिति देवदत्तादिशब्देन गत्यादिक्रियोपात्तैवेति भाव । तदेतद्व्याचष्टे—**शब्देनापीति,** देवदत्तादिशब्देनापीत्यर्थ , अननुपादाने हेतुमाह—**तद्भवनार्थत्वादिति,** देवदत्तस्य गमनादिभवनमेव परमार्थ , नहि द्रव्य गमनादिरूपेण प्रवृत्तिमनापन्न सद्भवितुमर्हति तथा वाच्यवाचकयोस्तादात्म्याद्देवदत्तशब्दस्य गत्यादिभवन परमार्थ इति भाव । एतदेवोपपादयति—**यदा स्वार्थेति** पञ्चकस्य प्रातिपदिकार्थत्वात् प्रातिपदिकेनैव विभक्त्यर्थस्य संख्याकर्मत्वादे प्राप्तत्वाद्विभक्त्यो व्यञ्जिका एव, सामान्येन कारकत्वेन कर्मादीनां प्रातिपदिकेन प्राप्तत्वेऽपि कर्मत्वादिना रूपेण विशेषविवक्षायां कर्मादिरूपकारकविशेषाश्रयणम्, सर्वेषां स्वस्वव्यापारे कर्तृत्वात् कर्मादीनामपि कर्तृत्वमित्येवं सिद्धा ताश्रयेण कर्मत्वादिविशेषानपेक्षायां द्वितीयादेर्विभक्तेरभावात्तदा देवदत्तादिशब्द केवले कर्त्तर्येव प्रयुज्यते, कर्त्ता च क्रियाया जनक इति क्रियया विना न तस्य कर्तृत्व सम्भवतीति क्रियाऽऽवश्यकी, ताश्चास्ते शेते तिष्ठतीत्यादयस्तत्तत्क्रियाया स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वादुपवेशनशयनस्थित्यादिक्रियारूपेण देवदत्तादिद्रव्यं वर्त्तत इति देवदत्तादिशब्द उपवेशनादिरूपेण भवन्तं देवदत्तादिद्रव्य प्रतिपादयतीति तद्भवनार्थत्व तस्य नासिद्धमिति भाव । प्रथमाविधायकं हि सूत्रं क्रियायोगे एव प्रवर्त्तते, कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रसाहचर्यात्, तथैवाकाङ्क्षितत्वात्, 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' इति वार्त्तिकाच्च, यत्र तु क्रियापदं न श्रूयते तत्र तदध्याहार्यमित्याशयेनाह—**यथाहुरन्तत इति,** विचारावसाने—'अनभिहिते' इति सूत्रविचारावसाने भाष्ये, भवन्तीपर इत्यत्र भवन्तीशब्द लट्लकारे सङ्केतित इत्याह—**लङ् भवन्तीत्युच्यत इति** ज्ञातं वस्तु परं प्रतिपादयितु शब्द प्रयुज्यते, ज्ञानञ्च विद्यमानस्यैव, तस्माद्यत्र क्रियापदान्तरस्याप्रयोगस्तत्रश्रोत्सर्गत सत्ता प्रतीयत इत्यस्तीति क्रियापदस्यानुषङ्ग कर्त्तव्य इति तदर्थं, एवञ्च यत्र क्रियाविशेषाणां पुरुषविशेषाणां वचनविशेषाणाञ्च गमकं नास्ति तत्रास्तीत्येव पदमध्याहार्यम्, नामार्थस्य सत्ताऽव्यभिचारित्वादिति भाव । इति किञ्चिद्गमके मध्यमोत्तमपुरुषयुक्तमन्यदपि क्रियापदमस्ति ज्ञापकस्य दिङ्मात्रनिदर्शकत्वादित्याह—**प्रथमेति** । दृष्टान्तं दर्शयति **त्वमसीति** । ननु

---

१ सि क अर्थो नियतत्वात्तु वचस इत्या०

तथातथा ।

[न] भवतीत्येव हि नियम, स एष उपात्तगत्यर्थो देवदत्तशब्दो देवदत्तकर्त्रर्थप्रत्यायनार्थो नानर्थक, सम्यक्प्रत्यपेक्षायामिति वर्तते, तस्या अर्थप्रत्यायनार्थत्वात् वचनप्रवृत्ते —अर्थं प्रत्याययिष्यामीति वचन प्रवर्त्तते, तस्मान्नानर्थक समीक्ष्यकार्युक्तिरतः प्रमाणान्तरोपलब्धत्वाच्च देवदत्तस्य ।

देवदत्तशब्दो न देवदत्तस्य वाचक किन्तर्हि देवदत्तशब्देन देवदत्तार्थो विज्ञायमान एवानूद्यते स गच्छतीति विधानाय, स्थानविपरीतगमनप्रतिपादनाय च देवदत्त गतिकर्तृत्वे नाध्यारोहयामीति प्रयुज्यते यो गच्छति स देवदत्त इति ज्ञातार्थेनानूद्यमानेन विधानात्, तथा च देवदत्त इत्युक्ते विशिष्टक्रियात्मककर्तृनिर्देशाद्गतेर्गतत्वाद्गच्छतिशब्दोऽनर्थक पुनरुक्तश्च, तौ च न विभक्तविध्यनुवादार्थंवक्तार श्रोतार वा प्रति भवत ।

(देवदत्तशब्द इति) [देवदत्तशब्दो] न देवदत्तवाचक किं तर्हि ? देवदत्तशब्देन देवदत्तार्थो विज्ञायमान एवानूद्यते ज्ञातार्थो ह्यनुवादो विध्यङ्गत्वात्, किमर्थोऽनुवाद इति चेत्? स गच्छतीति विधानाय—देवदत्तविशिष्टगतिविधानाय, गतिर्ह्यज्ञातार्थत्वाद्विधीयते, देवदत्तकर्तृकदेवदत्तानुवादो गतिविधानार्थोऽस्तु, गतिविधान किमर्थमिति चेत् उच्यते—स्थानविपरीतेत्यादि, अध्यारूढदेवदत्तकर्तृसाधन गमन विवक्षित तत्प्रतिपादनाय देवदत्त गतिकर्तृत्वेनाध्यारोहयामीति प्रयुज्यते, तन्निदर्शयति—यो गच्छति स

देवदत्तशब्दादेव गत्यादिक्रियाया अवगतौ गच्छतितिष्ठतीत्याद्युपादान व्यर्थम्, उक्तार्थानामप्रयोगात्, यत सम्भवे व्यभिचारे च विशेष्यविशेषणभावो भवति, यथा नीलोत्पलमिति, गत्यादयश्च न पदार्थं व्यभिचरन्ति, देवदत्तादिपदेन गत्यर्थस्याप्युपादानाभ्युपगमादित्याशङ्कायामाह-**स एष उपात्तगत्यर्थ इति,** वस्तुतो विचार्यमाणे गमनादिक्रियादेवदत्तादिद्रव्ययो कर्तृत्वकार्यत्व प्रतिपादनाय देवदत्तो गच्छतीत्युच्यत इति भाव । **तस्या इति,** बुद्धौ पदार्थसत्तामन्तरेण परं प्रत्यर्थबोधाय पदोच्चारणासम्भवात्, गत्यादिकर्त्ता देवदत्त इत्येव परं बोधयितुं देवदत्तो गच्छतीत्यादिशब्द समीक्ष्यकारिणा प्रयुज्यत इति भाव । नन्वेव प्रमाणान्तरेणोपलब्धमर्थं प्रतिपादयित्रा परं बोधयितुं यदि प्रयुज्यते तदा देवदत्तादिशब्दो देवदत्तादेर्वाचको न भवति, प्रतिपादयित्रा पदव्यतिरेकेणैव प्रमाणान्तरेण पदार्थस्यावबुद्धत्वादिति पदोच्चारणं व्यर्थमेवेत्याशङ्कायामाह-**देवदत्तशब्द इति। अनूद्यत इति,** यावत् बुद्ध्या पदार्थो न विषयीकृत तावत् पदस्य प्रयोगाभाव, तस्माद्बुद्धिसमाविष्टोऽर्थो विधिनिषेधजननादिभि सम्बध्यते, एवञ्च पूर्वं बुद्धौ पदार्थसत्ता समारोप्य वृक्षोऽस्ति वृक्षो नास्ति वृक्षो जायत इत्येव विधिनिषेधजननादीन् बोधयति, अत एव बहिरत्यन्तासतोऽपि शशविषाणादीनर्थान् बुद्ध्या विषयीकृत्य शशविषाणादिपदप्रयोग, तदेव बुद्ध्युपारूढा उपचरिता सत्ता शब्दप्रयोगाश्रयत्वादव्यभिचारा, सैव तु प्रयोक्तृप्रतिपत्तॄणां बहीरूपतयाऽवभासते, यदि तु वृक्षादीना बाह्यसत्तासमाविष्ट वस्तु वाच्य स्यात्तदा वृक्ष इत्यत सत्तावगमात् गतार्थत्वादस्तीत्यस्य प्रयोगो न स्यात्, नास्तीत्यस्य च सत्ताविरोधात् प्रयोगाप्रसङ्ग, अङ्कुरो जायत इति च प्रयोगो न स्यात् बाह्यत सतो जन्मविरोधात्, उक्तञ्च गौतमेनापि, 'बुद्धिसिद्ध तु तदसत्,' इति, कारणकाले कार्याभावेऽपि बुद्धौ सिद्धत्वादेव प्रतिनियतकार्यजन्म, न शशशृङ्गादिजन्म, इह तन्तुषु पटो भविष्यतीति विज्ञायैव हि कुविन्दादे प्रवृत्तिरिति । अत्राप्युच्यते-**अध्यारूढेति,** देवदत्तस्य गमनस्थानादय शब्दप्रयोगप्राक्काले बुद्ध्यारूढा एव परं प्रतिपादयितु मुच्यन्त इति भावः । देवदत्तकर्तृकेत्यस्य वक्त्रा प्रोक्तो देवदत्तानुवाद गतिविधानायेत्यर्थ । एवं क्रियापदमात्रप्रयोगे सर्वकारकाध्याहार स्यात् तत्र कारकान्तरप्रयोगस्तु अपरकारकनिवृत्त्यर्थं, कर्तृपदमात्रप्रयोगे क्रियापदप्रयोग क्रियान्तरनिवृत्त्यर्थं, साध्यसाधनयो परस्पराकाङ्क्षत्वादेकोपादानेऽपरस्य आनेयत्वात् गच्छतीत्युक्ते देवदत्तादिकर्तृकगमनस्य देवदत्त इत्युक्ते देवदत्तकर्तृकगमनादेरवगमात् देवदत्तो गच्छतीत्यभिधान विधिनियमार्थम्, येय गति सा देवदत्तकर्तृका, नान्यकर्तृकेति इत्याशयेनाह-**यो गच्छतीति ।** ननु वक्तुर्विध्यनुवादयोर्गतार्थत्वात्तं प्रति देवदत्तो गच्छतीत्यभिधाने पुनरुक्त भवदित्यत्रेष्टापत्तिं करोति-

देवदत्त इति–तथा [च] योऽसौ गच्छतीति [स] देवदत्तो गतिक्रियायाः कर्त्तेति ज्ञातार्थेनानूद्यमानेन विधानात्, द्रव्यक्रियावाचिनोश्चाभिन्नार्थत्वाद्वस्तुत , एव सति पौनरुक्त्यमिति चेदभ्युपगम्यते, तथा चेत्यादि, एवञ्च कृत्वा देवदत्त इत्युक्ते विशिष्टक्रियात्मकर्तृनिर्देशाद्गतेर्गतत्वाद्गच्छतिशब्दोऽनर्थक पुनरुक्तश्च तथा गच्छतिशब्दादेर्विशिष्टकर्तृकगमनवचनाद्देवदत्तार्थगतेर्देवदत्तशब्दोऽपि, तौ चानर्थक्य-पौनरुक्त्यदोषौ न विभक्तविध्यनुवादार्थवक्तारं श्रोतारं वा प्रति भवत ।

किं तर्हि प्रति ? उच्यते—

विभक्तविध्यनुवादार्थाविवेक्तार प्रति अन्यतरस्यैव वानयोरविवेक्तार वक्तार श्रोतार वा स्यात् ।

(**विभक्तेति**) [1]विभक्तविध्यनु [वादार्थाविवे]क्तार प्रति–विभक्तो विधिरयमविज्ञातार्थत्वात् शब्दोऽनुवादोऽय विज्ञातार्थत्वात्, विध्यङ्गत्वाचेत्यविवेक्तार वक्तार श्रोतार वा स्यात्–आनर्थक्य पौनरुक्त्य वा स्यात् अन्यतरस्यै[व]वाऽनयोरविवेक्तार विध्यनुवादार्थाविति ।

स्यान्मतमस्तु स्वय[अ]निश्चितद्रव्यक्रियात्मकैकवस्तुविध्यनुवादार्थवचन वक्तार प्रति, कथ पुनः श्रोतुरिति चेदुच्यते तस्यापि—

प्रथमपदोपादानसन्निहितार्थव्यञ्जन द्वितीयपद सन्निधिमात्रेण तथाप्रतिपत्तु श्रोतुरुपकारकं नान्यस्य, न स पुन शब्दापराधो यदसौ तदर्थं न प्रतिपद्यते, यथा न हि स सूर्यस्यापराधो यदेनमुलूको न पश्यतीति, अत्र प्रयोग –प्रथमपदोपात्तार्थमेव द्वितीयपदम् , उद्ग्राहितार्थविवरणार्थत्वात्, भाष्यग्रन्थवत् ।

प्रथमपदोपादानेत्यादि यावच्छ्रोतुरुपकारकमिति, प्रथम पदमत्र देवदत्त इति गच्छतीति वा यथाविवक्ष प्रयुक्त, प्रथमपदमुपादानमस्य सोऽर्थ प्रथमपदोपादान सन्निहितश्च द्वितीयपदाभिधेया-[भि]मत., तस्य व्यञ्जन–शब्दो द्वितीयपद तत् सन्निधिमात्रेण प्रयोगमात्रेण प्राक्प्रतिपन्न एवाभिव्यज्यते सोऽर्थस्तेनेत्यर्थः, तथाप्रतिपत्तु श्रोतुरिति–वक्तुरभिप्रायमूहितु समर्थस्य गृहीतसङ्केतस्येत्यर्थ , उपकारक–प्रतिपत्त्याधानसमर्थं नान्यस्य–अविभक्तविध्यनुवादार्थस्याकृतसङ्केतेर्वा, न स पुन शब्दा-

पध सतीति । एतदेव स्पष्टयति–**एवञ्च कृत्वेति**, तथा च नाम्नाऽऽख्यातेन वा विशिष्टकर्तृकविशिष्टक्रियाया अवगतौ विध्यनुवादविवेकाभावे पौनरुक्त्यमानर्थक्यञ्च वाक्यवक्तारं श्रोतारं प्रति भवेत् विध्यनुवादार्थप्रकल्पने तु नेति भाव । तर्हि कं प्रति आनर्थक्यपौनरुक्त्यदोषौ भवत इत्यत्राह–**विभक्तेति** विभक्तयोर्विध्यनुवादार्थयोरविवेक्तारमित्यर्थ , विध्यनुवादोभयविवेकाभावेऽन्यतरस्य वा विवेकाभावे वक्तारं श्रोतारञ्च प्रति तौ दोषौ भवत न केवलमेकस्यैवोभयो वक्तु श्रोतुर्वेति भाव । नन्विमौ दोषौ वक्तारं प्रति युक्तौ तस्यैव नाम्नाऽऽख्यातार्थस्याऽऽख्यातेन नामार्थस्य प्राप्तत्वात्, श्रोतार प्रति कथ भवत , तस्य नामाख्यातयोरेकस्यापि अनुपस्थितत्वादित्याशङ्कते–**स्यान्मतमिति** । एकपदेनोपात्तस्यापरपदार्थस्यापरपदं व्यञ्जक सत् वक्तु श्रोतुश्च सन्निहितं सदुपकारकं भवति न तु स्वार्थस्याप्राप्तस्याभिधायकं सत् तदेवविधमुत्तरपदमजानानस्य श्रोतुरेवापराधो नतु शब्दस्येत्याह–**प्रथमपदेति** । देवदत्तो गच्छति, गच्छति देवदत्त इत्यत्र वा यथाविवक्षं देवदत्तपदं गच्छतिपद वा देवदत्तकर्तृकगमनस्य व्यञ्जकम् , यदा च प्रथमपदप्रयोगतस्तत्सन्निहित तदापि यदि द्वितीयपद तद्व्यञ्जकमिति ज्ञात्वाप्यानर्थक्यपौनरुक्त्यौ न जानीते तर्हि

१ सि क अज्ञातार्थेना० । २ सि क °भिप्रायत्वाच्च । ३ सि क चेदमि० । ४,५ सि क अवि० । ६ सि क वक्तारं श्रोतारं वा स्यादानर्थक्य पौनरुक्त्य वा स्याद् स्यादन्यतरस्यैवानयोर्विवेक्तारमित्यधिक दृश्यते ।

पराधो यदसौ तदर्थं न प्रतिपद्यते, यथा न हि स सूर्यस्यापराधो यदेनमुलूको न पश्यतीति, तस्मादेकार्थे सत्यपि विध्यनुवादभिन्नार्थावेतौ, अत्र प्रयोग –प्रथमपदोपात्तार्थमेव द्वितीयपदम्, उद्ग्राहितार्थविवरणार्थत्वात्–उद्ग्राहितो[ऽर्थो]गमनभवनाभिसम्बन्धी देवदत्तः तद्विवरणार्थो गच्छतिशब्दो देवदत्त[स्ये]त्युक्त, 'आगृहीतगतिरपि न परेण ज्ञायते' ( ) इत्युक्तत्वात्, यदुद्ग्राहितार्थविवरणार्थं पद तत्पूर्वपदोपात्तार्थमेव दृष्टम, भाष्यग्रन्थवत्, यथा 'वृद्धिरादैच्' (पा० अ० १ पा० १ सू० १) इति सूत्रेणैवोपात्तमर्थं भाष्यग्रन्थपदानि विवृण्वन्ति–वृद्धिरितीय सञ्ज्ञा भवत्यादैज्वर्णानामिति शब्दानुशासनादिविचारधारेण सूत्रेणैवोपात्तत्वात्, तथा चोक्त 'सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्त्तिके। उदाहरणमन्यस्य प्रत्युदाहरण पशो ॥' (महाभाष्यटीकायामुद्द्योते पूर्वार्धमात्र दृश्यते अ० १ पा० १ आ० १) इति।

स्यान्मतम्—

प्रथमपदोपात्तार्थश्चेद्द्वितीयपद प्रथमपदोच्चारणकाल एव तत' प्रतिपत्ते वक्तृवत्तथा प्रतिपत्तु श्रोतुरुपकारक स्यात् तेनैव व्यक्तत्वादित्यत्रोच्यते कस्यचिद्भवत्यपि केषाञ्चिन्नादित एव तदर्थस्य कारक तथाव्यक्तव्यञ्जनत्वात् प्रदीपवत् ।

(प्रथमेति) प्रथमपदोपात्तार्थश्चेत् [द्वितीयपद]प्रथमपदोच्चारणकाल एव ततः–तस्माद्गृहीतप्रतिपत्ते, केव ? वक्तृवत्–वक्तरीव वक्तृवत्, यथा वक्तरि प्रतिपत्ति प्रागुपजाता गच्छति[इति पद] देवदत्तकर्तृविषय प्रयुङ्क्तेऽहमिति[1] ×[एवमेव]तथा प्रतिपत्तु श्रोतुरुपकारक स्यात्, तेनैव व्यक्तत्वादित्यत्रोच्यते कस्यचिद्भवत्यपि केषाञ्चिन्नादित एव तदर्थस्य कारकम्, तथाव्यक्तव्यञ्जनत्वात्–तेन प्रकारेण व्यक्तस्तथाव्यक्त देवदत्तशब्दोच्चारणश्रोतुर्विशिष्टक्रियाकर्तृको देवदत्त इत्येतावत्तावदाधीयते बुद्धौ, तस्मात्तथाव्यक्त, तस्य व्यञ्जनो गच्छतिशब्दो नापूर्वं किञ्चिदाह, तदनुवादित्वादतस्तथाव्यक्तव्यञ्जन

कस्यायं दोष इति विभाव्यतामिति भाव । तत्र दृष्टान्तमादर्शयति–यथा न हीति । एवञ्च विध्यनुवादरूपतैवानयोरस्त्वेव सति न दोष इत्याह–तस्मादिति । प्रथमपदेनैव द्वितीयपदार्थ उपात्तो भवतीत्येत साधयति प्रयोगत –अत्र प्रयोग इति । हेतुमाह–उद्ग्राहितार्थेति, प्रथमपदेनैव समुद्बोधितस्य गमनाद्यर्थस्याभिव्यञ्जनार्थं गच्छतिपदमिति भाव । दृष्टान्तमाह–भाष्यग्रन्थवदिति, भाष्ये अथ शब्दानुशासनमित्यारभ्य विचारधारया व्याकरणशब्दार्थविचारे 'नहि सूत्रत एव शब्दान् प्रतिपद्यन्ते किं तर्हि? व्याख्यानतश्चेति तदेव सूत्र विगृहीत व्याख्यानं भवति, परिहृतमेतत्–ननु चोक्त न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम् वृद्धि आत् ऐच्, इति, किं तर्हि? उदाहरणं प्रत्युदाहरण वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदित व्याख्यानं भवति', इत्येवं विचार कृत, उपसहृतश्च सूत्रत एव हि शब्दान् प्रतिपद्यन्ते' इति, एतस्यैव व्याख्याने उद्योते 'एतन्मूलमेव वक्ष्ये सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्त्तिके इत्युक्तम्।तत्रवार्त्तिके च सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्त्तिके। सूत्रं योनिरिहार्थानां सर्वे सूत्रे प्रतिष्ठितमिति' दृश्यते । ननु प्रथमपद यदि द्वितीयपदार्थं बोधयत्तर्हि प्रथमपदोच्चारणश्रवणकाल एव द्वितीयपदार्थबोधापत्तिरित्याशङ्कते–प्रथमपदेति । वक्तुर्यथा प्रथमपदोच्चारणकाल एव द्वितीयपदार्थाधिगमस्तथा श्रोतुरपि स्यादिति दृष्टान्तमादर्शयति–वक्तृवदिति । अन्विताभिधानवादी मीमांसक समाधत्ते–कस्यचिद्भवत्यपीति, कस्यचिद्वक्त्रादेरेकस्यैव पदादपरपदार्थस्य बाधो भवत्यपि श्रोत्रादे कस्यचिन्न प्रथमत एव तदर्थबोधस्य कारकमित्यर्थं । साधनमाचष्टे–तथाव्यक्तेति प्रतिपत्तु वाक्यार्थस्यावगतिरभिव्यक्ताभिव्यञ्जिका, अतो न वैयर्थ्यं वाक्यार्थे पदानाम्, एकेन पदेन सकलवाक्यार्थस्याबोधेऽपि यथोचितस्यावगतत्वात्तेषा पदानां नियमायाऽनुवादाय चोच्चारणादिति भाव । अभिव्यक्तस्यार्थस्यैवाभिव्यञ्जकमुत्तरपदमित्या

१ सि क सावधानु० । २ सि क स्वविश । ×× एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठ प्रतिषु ५४१ पृष्ठे ६ पङ्क्तौ 'इत्यभिसिद्धि'रित्यनन्तरं दृश्यते ।

त्वात् [प्र]दीपवत्, यथा प्रदीपः प्रागभिव्यक्तं घट [त]मःस्थं व्यनक्तीति नादित एव तदर्थज्ञानस्य कारकः तथा तु वाक्ये गच्छतिशब्दोऽपीति, अथ वा द्रव्यार्थवादे कुम्भकारोऽपि विद्यमानमेव घटं तथाभिव्यनक्ति नाविद्यमानमुत्पादयति प्रदीपवत्, तस्मात् कुभकारस्यापि व्यक्तव्यञ्जनत्वात् पिण्डावस्थायामपि व्यक्त एव घट क्रियाक्रमाभिव्यक्तिप्रत्यक्षत्वात् प्रदीपव्यक्तघटवत्, तथा देवदत्तो गच्छतीत्यत्रापि व्यक्तव्यञ्जनत्वान्नादित एव तत्तदर्थज्ञानस्य कारक इति ।

मा च मस्था केवलोपपत्तिमात्रकमेवैतदुच्यते प्रथमपदोपात्तार्थवाचि द्वितीयपदमिति, किं तु लोकेऽपि व्यवहारप्रसिद्धिस्तथा दृष्टेति तद्दर्शयितुमाह—

तथा च विनापि तत्सन्निधिं पूर्वश्रुतशब्दवृत्तेरेव तथानियतत्वात्तथैव प्रतिपत्तारो दृश्यन्ते यथा प्रविश पिण्डीमिति प्रविशशब्दश्रवणात् सुषिरं गृहादि कर्मपदमत्रेति पिण्डीमिति च कर्मपदश्रवणात्तद्योग्यभक्षिक्रियाकर्तृकर्मकमिति ।

तथा च विनापीत्यादि यावत् प्रविश पिण्डीमितीति, एवञ्च कृत्वा तस्यानुवादमात्रभिन्नार्थस्य शब्दस्य सन्निधिमन्तरेणापि पूर्वश्रुतशब्दोपात्तस्यार्थस्य वृत्तेरेव तथा नियतत्वात् तथा हि तच्छब्दवृत्तिर्नियता यथा क्वचिदश्रूयमाणद्वितीयपदोऽपि तस्य पदार्थविषयप्रतिपत्तिहेतुर्भवति, तथैव च प्रतिपत्तारो दृश्यन्ते तथा प्रविश पिण्डीमित्यत्र प्रविशशब्दश्रवणात् प्रवेशयोग्य प्रकरणादिभिः सुषिरं गृहादि कर्मपदमत्रेति पिण्डीमिति च कर्मपदश्रवणादनन्तरोक्तप्रविशि[अ]सम्भवात् तद्योग्यभक्षिक्रियाकर्तृकर्मकमिति प्रतिपद्यन्ते, तस्मात् प्रथमपदोपात्तार्थव्यञ्जनं द्वितीयपदमिति साधूक्तम् ।

यथा देवदत्तशब्दोपात्तार्थवाची गच्छतिशब्दः—

तथा गच्छतीति च तिपोपात्त एव कर्त्ता, 'ल कर्मणि च' (पा० अ० ३ पा० ४ सू० ६९) इति । कर्त्तरि विहितलकारोद्देशत्वात्तिप, स च देवदत्त एव विशिष्ट, विशिष्टकर्तृविष-

भिव्यक्तस्यैवा धकारस्थस्य घटस्याभिव्यञ्जकं प्रदीपं दृष्टा तीकरोति-**प्रदीपवदिति**, सत्कार्यवादाश्रयेण दृष्टा तमाह-**अथ वेति**। यस्मात् प्रथममुच्चरितात् पदात् निखिलक्रियाकारकोपस्थिति तादृशमेकमेव पदं वाक्यं भवतीत्यत्रोपपत्तिमुदीर्य तथा व्यवहारप्रसिद्धिमपि लौकिकीमादर्शयति-**तथा चेति** । अनुवादमात्रफलस्य द्वितीयादिपदस्य सन्निधिना विनापि प्रविशेत्येतावन्मात्रोच्चारणेऽपि प्रवेशक्रियाकर्मत्वयोग्यस्य प्रकरणादिवशात् गृहादे प्रतिपत्तिर्भवति, तथा पिण्डीमित्येतन्मात्रोक्ते कर्म स्वयोग्यां क्रियामाक्षिपद्भक्षणादिक्रियां प्रत्याययति, तस्मादुत्तरपदस्यानुवादमात्रत्वादेव भेदात् तदभावेऽपि पूर्वपदस्य सर्वे सर्वार्थवाचका इति न्यायेन सर्वार्थप्रतिपादनशक्तिनियतत्वमिति अभिव्यक्तार्थप्रकाशकमेवोत्तरपदमिति व्यावर्णयति-**अनुवादमात्रभिन्नार्थस्येति** । पिण्डीमिति पदं हि गर्भीकृतक्रियापदम्, निराकाङ्क्षार्थावगतेरतस्तस्य प्रसिद्ध्यादिना पिण्डीकर्मकभक्षणक्रियाया बोधकत्वाद्वाक्यत्वम्, एवं प्रविशेत्याख्यातमपि प्रकरणादिवशाद्गृहादिकर्मकप्रवेशनक्रियाबोधात् विशिष्टाभिधायकं वाक्यमेव, तस्मादेतादृशस्थले द्वितीयपदमुपात्तमनुवादकमेव, कश्चित्तु प्रविश गृहं, पिण्डीं भक्षयेति तूपादीयमानं विशिष्टं वाक्यमखण्डमन्यदेवेति वदन्ति । यथा नामपदं गर्भीकृतकारकत्वाद्विशिष्टार्थप्रतिपादकं वाक्यमेवेत्युक्तम् तथाऽऽख्यातपदमपि गर्भीकृतकर्तृकर्मत्वाद्विशिष्टार्थं वाक्यमित्याह-**तथा गच्छतीति चेति** । गच्छतीति पदं हि प्रकृतिप्रत्ययविशिष्टम् प्रकृत्यर्थं क्रिया तिप्प्रत्ययार्थः कर्ता, 'ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य' इति सूत्रेण लकाराः सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युः, अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च [illegible] कर्तरि लस्य

१ क एव च तद० । २ क तस्य भूतस्या० । ३ सि सुषिरं गृहादिभिरित्यधिकम् ।

यगमनविवक्षितत्वात् तच्छब्दव्यवस्थाप्यस्वरूपत्वाद्वा गच्छति स्वांशोपात्तार्थविषयक एव, वक्तुर्विवक्षायामन्यथोक्त्यानर्थक्यात्, अर्थप्रकरणाद्यापादनाच्च, श्रोत्राप्यश्रुतोऽपि गृह्यते स इति गच्छतीत्युक्ते, अन्ते च नाम्न कर्तृत्वप्रतिपत्तिरिति ।

(तथेति) तथा गच्छतीति च तिपोपात्त एव कर्त्ता, किं कारण ? 'लः कर्मणि च' (पा० अ० ३ पा० ४ सू० ९६) इति कर्त्तरि विहितलकारोद्देशत्वात्तिप, कोऽसौ कर्त्तेति चेदुच्यते स च देवदत्त एव विशिष्ट विशिष्टकर्तृविषयगमनविवक्षितत्वात्, अथवा गच्छति स्वांशोपात्तार्थविषयक एव, तच्छब्दव्यवस्थाप्यस्वरूपत्वात्, यो यच्छब्दव्यवस्थाप्यस्वरूप शब्द स स्वांशोपात्तार्थविषयक एव दृष्टो यथा घटशब्दव्यवस्थाप्योऽर्थो[घट]त्वादिरिति, एवमनिच्छतो दोष उच्यते—वक्तुर्विवक्षायामन्यथोक्त्यानर्थक्यादिति—देवदत्तकर्तृविषया गतिं प्रति[पि]पादयिषता हि वक्रा गच्छति प्रयुक्तो यदि तमेवार्थं न ब्रूयात् उक्तेर्वाऽन्य कोऽर्थ स्यादित्यानर्थक्य प्राप्तमिति, किञ्चान्यत् अर्थप्रकरणाद्यापादनाच्च—संसर्गविप्रयोगसाहचर्यविरोधार्थप्रकरणलिङ्गशब्दान्तरसन्निध्यौचितीदेशकालव्यक्तिस्वरादिसामर्थ्यभेदैरर्थस्या-

---

विधानातिप्रसक्तस्यानियतत्वादिति हेतुमाह—किं कारणमिति । अर्थप्रकरणाभ्याय सोऽय कर्त्ता विशिष्ट एव देवदत्तादिरित्याह—स चेति, कर्तृत्वेन तिपा कर्तृसामान्यप्रतीतावपि विशिष्टकर्तृविषयगमनस्यैव विवक्षितत्वात् देवदत्तादेरेवावगम इति विवक्षया विशेषार्थनिर्णय इति भाव । न केवलं तादृशविवक्षयैव तथाविधशब्दस्तथाविधार्थे शक्तिमन्तरेणापि प्रयुज्यत इति, किन्तु शब्दस्य तथाशक्तिसद्भावादेव तथा विवक्ष्यते प्रयुज्यते चेत्याशयेनाह—अथ वेति गच्छत्यादिक्रियाया नि साधनाया असम्भवात् यत्किञ्चित्साधनविशिष्टक्रियैव गच्छतिशब्देनोपादीयते यथा घटशब्दाद्व्यक्तिमात्रबोध आनन्त्यव्यभिचाराभ्यामनुपपन्न इति कृत्वा घटत्वादिविशिष्टस्य घटपदार्थत्वम् घटत्वमेव हि घटपदार्थैकदेशं लक्षीकृत्य वक्तारो द्रव्ये घटशब्दं प्रयुञ्जते, एवमेव साधनविशिष्टक्रियायामेवाख्यातप्रयोगात् गच्छत्यादिपद स्वांशभूतकर्त्रर्थविषयकमेवेति भाव । तथैव वक्तुर्विवक्षाया दर्शनादित्याह—देवदत्तेति यादृशार्थप्रतिपिपादयिषया वक्त्रा यच्छब्द प्रयुक्त स शब्दो यदि तादृशमर्थं न बोधयेत् तर्हि स शब्दो विवक्षितार्थाप्रतिपादकत्वेनान्यार्थप्रतिपादनोऽपि व्यर्थ एव भवेदिति भाव । अथ कर्तृत्वेन देवदत्तादेर्गच्छत्यादिनानुपादाने व्याख्यातृभिरर्थप्रकरणादिना कर्तृविशेषपरत्वव्यवस्थापनमसम्भवितमेव स्यात् सामान्येनोपस्थितमेव हि विशेषे व्यवस्थाप्यते नान्यथेत्याशयेनाह—अर्थप्रकरणादीति 'संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थ प्रकरण लिङ्ग शब्दस्यान्यस्य सन्निधि ॥ सामर्थ्यमौचिती देश कालो व्यक्ति स्वरादय । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव ॥' इत्येते संसर्गादय उपस्थितानामनेकेषामेकतरमात्रार्थतात्पर्यनिर्णयद्वारा तन्मात्रार्थविषयकावबोधजनका सवत्सा गौरित्यत्र वत्ससंसर्गात् गार्धेनोरेव सम्प्रत्यय, अकिशोरा धेनुरित्यत्र किशोरविप्रयोगेन विशिष्टजातीयाया एव धेनोरवगति, रामलक्ष्मणावित्यत्र लक्ष्मणसाहचर्याद्दाशरथेरेव प्रतीति रामार्जुनगतिस्तयोरित्यत्र विरोधेन जामदग्न्यस्यैव प्रतीति अञ्जलिना जुहोति अञ्जलिना सूर्यमुपतिष्ठत इत्यत्र जुहोत्यादिपदार्थवशात्तदाकाराञ्जलिपरत्वम् । सैन्धवमानयेत्यादौ प्रकरणेनाश्वादिपरता, अक्ता शर्करा उपदधातीत्यादौ तेजो वै घृतमिति घृतस्तुतिरूपालिङ्गाद्दक्ता इत्यस्य घृतसाधनाञ्जनपरत्वम् रामो जामदग्न्य इत्यादौ जामदग्न्यपदसन्निधानेन राम परशुराम, अभिरूपाय कन्या देयेत्यादौ सामर्थ्यादभिरूपवरायैवेति प्रतीयते, यथ निम्बं परशुना' इत्यादावौचित्यात् परशुनेत्यस्य छेदनार्थत्वम् भात्यत्र परमेश्वर इत्यत्र राजधानीरूपाद्देशात् परमेश्वरपद राजपरम्, चित्रभानुर्भातीत्यादौ रात्रौ वह्नौ दिवा सूर्ये चित्रभानुशब्द मित्रो भाति मित्र भातीत्यादौ लिङ्गरूपव्यक्तयाऽऽद्ये सूर्योऽन्त्ये सुहृत् । स्थूलपृषतीमित्यादौ स्वरात्पुरुषबहुव्रीह्यर्थनिर्णय स्वरादीत्यादिना षत्वसत्वणत्वनत्वादि सुसिक्तमित्यत्र पूजार्थ सु सुषिक्तमित्यत्रोपसर्गोऽन्यार्थं, प्रणायके प्रणयनक्रियाकर्त्ता णत्वात् प्रनायके प्रगतनायकदेशो ज्ञायते इति । वस्तुत सामर्थ्यमेवैकं मुख्यं निर्णायकम्, संसर्गादय तद्व्यञ्जकप्रपञ्च इत्याशयेनोक्त स्वरादिसामर्थ्यभेदैरिति । श्रोतुरपि क्रियामात्रश्रवणात् कर्तृप्रतिपत्तिर्भवति दृश्यते हि गच्छतीत्युक्ते श्रोतु स

---

१ मि क कर्त्तरि ।

नवगम्यमानस्य यक्रभिप्रायानुवर्त्तिभिर्व्याख्यातृभिर्विशेषेऽवस्थापनं दृष्टम्, तच्च तेनैव शब्देनोपात्तार्थे घटते नान्यथेति, तथा श्रोत्राप्यश्रुतोऽपि गृह्यते स इति गच्छतीत्युक्ते, को गच्छति देवदत्त इत्यन्ते-अवसाने नाम्न कर्त्तृत्वप्रतिपत्ति, यद्यपि तिपोपात्त कर्त्तृत्व तथापि या ता गतिं गत्वा नामपदार्थ एव कर्त्तेति प्रतिपत्ति श्रोतुरपि भवन्ती दृष्टेति×, [एवञ्च] अन्योऽन्याभिसम्बद्धद्रव्यक्रियावाचिनौ नामाख्यातशब्दाविति साधूक्तम्, एवमुपपत्त्यनन्तर शब्दार्थोऽपि द्रव्यक्रियात्मकवस्तुविषय इति भावितम्।

अनया च शब्दार्थगतिभावनया लोके दृष्टया भवनमेवेदमेकरूप देवदत्तभेद गतिभेद स्थितिभेद वृत्त्यवृत्तिहसनकथनादिभेद वा भवतीति सर्वत्र व्यक्तेर्भवति तेन तथा तथा भूयत इति।

अनया चेत्यादि, एतया शब्दार्थगतिभावनयाऽस्मद्व्याख्यातया लोके दृष्टया भवनमेवेदमेकरूप देवदत्तभेद *गतिभेद स्थितिभेद वृत्त्यवृत्तिहसनकथनादिभेद वा भवतीति सर्वत्र व्यक्तेर्भवति*, यस्मात्तेन तथा [तथा] भूयत इति, इतिशब्द[स्य] हेत्वर्थत्वात्-यस्मादेकमेव भवन देवदत्तद्रव्यरूप गतिस्थित्यादिक्रियारूपञ्च भवति तेनैव तेन तेन रूपेण भूयते न भवनशून्यमन्यत् किञ्चिदस्ति, भवनमेव भवतीति।

ननु कारकाणा प्रवृत्तिविशेष क्रियेत्येतज्ज्याय क्रियालक्षणम्, न सततसम्प्रवृत्तिमात्रम्, सर्वत्र प्रवृत्तिसम्भवेऽपि केनचित्फलोद्देशेन कारकवत्या क्रियाया पचिपठिगम्यादेः परिग्रहार्थं विशेषग्रहणम्, प्रवृत्तिमात्रपरिग्रहे तु सर्वभावेषु हि प्रवृत्तिरस्तीति सहभाविभिरसहभाविभिर्विशेषै प्रत्याश्रय सहिता प्रचयाप्रचयफला सा तस्या' सर्ववस्तुनि वसन्त्या मुहूर्त्तमप्यनवस्थानात् कि फल लौकिक स्यात्? विशेषास्तूपजायमाना पच्यादय ओदनादिफलान्तरहेतव स्वाश्रया कारकान्तराण्यपेक्षन्ते, यथा विक्लेदस्तण्डुलाश्रय. काष्ठादीन्यपेक्षते, तत्र या प्रवृत्ति भवनरूपा सा कारकान्तरानपेक्षत्वेन विशेषाव्यापित्वान्न प्रवृत्तिसामान्य क्रिया लोकव्यवहाराङ्गत्वात्, भावश्च क्रिया द्रव्यश्चेति यदुच्यते तत्र क्रियाया फलोद्देशकारकसम्बन्धाभावात् कुत' क्रियात्वम्? गच्छत्यादिव्यापिरूपता वा? प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वात्, कारकवत्, वैधर्म्येण तद्भेदवत्।

इति प्रतिपत्ति, ततश्च को गच्छतीति कर्तृविशेषजिज्ञासायां देवदत्तो गच्छतीति देवदत्तादिनाम्न समर्गादिनाऽवगतिरित्याशयेनाह-**श्रोत्रापीति**। एवञ्च नामाख्यातशब्दौ परस्पराभिसम्बद्धद्रव्यक्रियावाचिनौ सिद्धाविन्युपसंहरति-**एवञ्चेति**। इत्यमेकस्यैव शब्दस्य द्रव्यक्रियाप्रतिपादकत्ववत् सर्वमेकरूपमेव शक्तिभेदात् देवदत्तादिद्रव्यभेद गच्छत्यादिभेदश्च भवतीति द्रव्यक्रिययोर्भवनसामान्याद्भवनमेवेदं सर्वमिति प्रकृतनयविषयमुपदर्शयति **अनया चेति**, शब्दार्थयोर्या गतिर्भाविता तयेत्यर्थ एक एव नामशब्द आख्यातशब्दो वा यथा सवशक्तित्वात् द्रव्यक्रियालक्षणस्य निखिलार्थस्य बोधक, सर्वे शब्दा सर्वार्थाभिधानसमर्था इती दृत्वा तथैवैकमेव भवन वस्तु द्रव्यक्रियारूपेण भवति भवनव्यतिरिक्तस्य कस्यापि वस्तुनोऽभावादित्याशयेन व्याचष्टे-**एतयेति**। तथा च सर्वं भवनरूपमेवेति भवनसामान्यस्यैव क्रियात्वे प्रतिपादिते तदनभ्युपगच्छता वैयाकरणेन यत्क्रियालक्षणमुक्तं तद्दर्शयति-**ननु कारकाणामिति** भूवादयो धातव इति सूत्रव्याख्यानावसरे भाष्यकार क्रियावचनो धातुरिति पूर्वाचार्यधातुलक्षणे करोतीति चियेत्यभ्युपगम्यास्तिभवतिविद्यतीनां करोतिना सामानाधिकरण्याभावादव्याप्त्या धातुत्वं वक्ष्यमिति चोदितम्, लोके हि परिस्पन्दस्वभावा क्रिया प्रसिद्धा, अस्तिभवतिविद्यतीनाञ्च न परिस्पन्दस्वभावोऽर्थ इति सकलधातुव्यापकं क्रियालक्षणं कारकाणां प्रवृत्तिविशेष इति भाष्यकृता प्रणीतम्, सर्वथा कारकाणामेकविधप्रवृत्तेरसम्भवात् देवदत्त पचति काष्ठानि पचन्ति स्थाली पचतीत्येवं सवत्र पचिप्रयोगाच्च प्रवृत्तेरनेकविधत्वात् प्रवृत्तिविशेष क्रियेति लक्षितम्, एवञ्च पचनक्रियाणां मिथो वैलक्षण्यात् प्रवृत्तिविशेषरूपत्व सिद्धम्, एतादृशं वैलक्षण्य अस्त्यादीनां नास्तीत्याशङ्क्य समाहितं यथा 'यद्येवं सिद्धाऽस्त्यादीनां

ननु कारकाणामित्यादि, भवनमेवाविशिष्टं सर्वत्र क्रियेत्यापादिते तदसूष्यतेद वैयाकरणेन क्रियालक्षणमभिधीयते प्रवृत्तिविशेष. क्रियेत्यतज्ज्याय क्रियालक्षण न सततसम्प्रवृत्तिमात्रम्, तत्र कारकाणामित्येतस्य व्याख्यानमुद्भूतशब्दे [कृतम्] कारकस्यैव क्रियात्व मा विज्ञायि भवता कारकपृथग्भूता गृह्यतामिति भेददर्शनार्था षष्ठी, विशेषग्रहण पुन किमर्थमिति चेत्तत आह–सर्वत्र प्रवृत्तिसम्भव इत्यादि, केनचित्फलोद्देशेनेति, साव्यवहारिकमोदनादिफलमुद्दिश्यते, कारकचेष्टा इति स्वाश्रयापृथग्भूतकरणादिसाधनवत्ता इत्यर्थ, सर्वा हि क्रिया कर्तृसमवायिनी वा स्यात् पचतिभिनत्तिवत्फलवतीति, एवरूपाया पचिपठिगम्यादे परिग्रहार्थं भिदादेश्च विशेषग्रहणमिति, प्रवृत्तिमात्रपरिग्रहे त्वत्पक्षे दोष उच्यते–सर्वभावेषु हि प्रवृत्तिरस्तीत्यादि, रूपादिभि सहभाविभिरसहभाविभिर्गतिस्थित्यादिभिश्च विशेषै प्रत्याश्रय वस्तुनि सहिता–युक्तैव सा प्रवृत्ति प्रादुर्भावतिरोभावात्मिकेति, [स्व]रूपमस्या कथयति, प्रचयाप्रचयफलेति कार्यसामान्यक्रिया गृहीत्वोक्त भाष्यकारेणेति तस्या सर्वत्र वस्तुनि वसन्त्या. स्वरूपफलसद्भावप्रदर्शनार्थमुक्तमिति ग्रन्थ प्रयोजयति, सर्वस्या मुहूर्तमप्यनवस्थानात् कि फल

धातुसंज्ञा, अन्यथा हि कारकाण्यसौ प्रवर्तन्ते अन्यथा हि 'क्रियता विरुध्यत्तम् । अत्र टीकाकारस्तस्य प्रयोजनादीन्याह–**भवनमेवेति** । अविशेषेण द्रव्यभावयोर्भवनस्वरूपत्वात् प्रवृत्तिमात्रस्य क्रियात्वे द्रव्यस्यापि तदापत्त्या तद्वारणाय कारकाणामिति भेदषष्ठ्या निदर्शितमित्याह–**तत्र कारकाणामिति** कारकशब्देन सकलकारकाणां कर्तृकर्मणो प्रधानयो साधनमात्र वा गृह्यत इति तत्तद्वादिभिर्व्याख्यानं कृतमिति भाव । विशेषग्रहणप्रयोजनमाह–**विशेषग्रहणमिति,** सर्वे स्वयां प्रवृत्तिमन्त, तत्र कारकाणां फलजननरूपा प्रवृत्तिरेवात्र प्रवृत्तिविशेष उच्यते, एवञ्च प्रवृत्तिरेव विशेष इति विग्रह, प्रवृत्तौ विशेषता च फलजननैव रूपेण न त्वधिश्रयणादिरूपेण, सर्वेषां कारकाणां फलजननयैव प्रवृत्ते सर्वेषां कारकाणा फलजननरूपैकैव प्रवृत्ति, तथा च प्रधानफल प्रति सर्वेषां कारकाणां येन केनचिद्रूपेण जनकत्वात् सर्वेषां कारकाणां साधनत्वमप्यविशिष्टम् स्वगतभेदेन तु अनन्त्वे तेषा कर्तृकरणत्वादिव्यपदेश इति भाव । प्रकृतधातूपात्तप्रधानफलमेवात्र फलपदेन ग्राह्यमिति सूचयति–**साव्यवहारिकमिति।** सर्वत्र हि क्रिया कारकाद्भेदेन न गृह्यते कारकाणां हि प्रवृत्तिविशेषोऽसौ तत्समवेतैव, साधनस्य व्यापाराविष्टस्यैवाऽऽख्याताद् प्रतीतेरत कारकसहैव क्रिया सर्वा कर्मणा सम्बध्यत इत्याशयेनाचष्टे–**स्वाश्रयेति** क्रियाश्रयेत्यर्थ । अपरे तु कारकमत्र प्रधाने कर्तृकर्मरूपे विवक्षितं न त्वप्रधान करणादि कर्तरि कर्मणि च लकारदर्शनात्, अनेकक्रियाभेदेन कर्तृकर्मभेदात् कारकाणामिति बहुवचनमिति ब्रुवते, अत उक्त–**कर्तृसमवायिनी वेति,** वाशब्दस्य फलवतीत्यनेनान्वय, एवञ्च तयोर्या विशिष्टा प्रवृत्ति सैव क्रियेति भाव । अत्रापि प्रवृत्तेर्विशेषरूपता प्रवृत्त्यन्तराद्भिद्यमानत्वात्, अत एवास्त्यादिक्रियाणां प्रवृत्तिविशेषत्वमिति बोध्यम् । विशेषपदानुपादानेऽतिप्रसङ्गमुपदर्शयति–**प्रवृत्तिमात्रेति** सर्वे पदार्था आविर्भावतिरोभावस्थितिस्वरूपप्रवृत्तिमन्तो न कदाचिदपि प्रवृत्त्या वियुज्यन्ते नहि परिणाम विना कश्चित् स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते, सहभाव्यसहभाविभि पर्यायैर्बाह्यनिमित्तोपाधानवशेन प्रतिक्षणमाविर्भावतिरोभावानुयायित्वात्, दृश्यते हि तेजस्संयोगादिबाह्यनिमित्तापेक्ष फलादीनां पूर्वपूर्वरूपापगमेऽभिनवरूपाद्युत्पादश्च, परन्तु न सा प्रवृत्ति स्थूलदृशाऽवसेयेति न व्यवहारानुपातिनीति न तत्र साध्यसाधनभावो विनिवेष्टुं शक्य इति भाव । प्रवृत्ते स्वाभाविक फल दर्शयति–**प्रचयाप्रचयफलेति** अजस्रपरिणामिनां सत्त्वरजस्तमसां परिणामो हि प्रवृत्तिरुच्यते, सत्त्वरजस्तमसां पुरुषार्थं परिणममानानां प्रवृत्त्याविर्भावतिरोभावलक्षणैवोपचयापचयरूपा सामान्यं फलमिति भाव । **स्वरूपेति,** प्रचयाप्रचयस्वरूपमेव फलमस्या नान्यत्तद्व्यतिरिक्तमस्तीति तद्ग्रन्थतात्पर्यमिति भाव । कथमन्यत् फलं नास्तीत्यत्राह–**सर्वस्या इति,** सर्वस्या प्रवृत्ते क्षणमप्यस्थिरत्वादिति भाव । तथाविधायास्तस्याः स्थूलदृग्भिरनवधार्य

---

१ सि क वृत्त्या० । २ सि क वस्तुनिरसहिता । ३ सि क कार्यसामहि क्रियायां गृहीत्वोक्त० । ४ सि क सर्वस्य ।

लौकिकं[1]—साव्यवहारिकमिति व्यवहाराक्षमता दर्शयति, विशेषग्रहणसामर्थ्यात् पुनर्विशेषास्तूपजायमाना॰ पच्यादय ओदनादिफलान्तरहेतव. [1]स्वाश्रया॰ कारकान्तराण्यपेक्षन्ते, तन्निदर्शयति यथा विक्लेदस्तण्डुलाश्रयः काष्ठादीन्यपेक्षत इति, तदुपनयति तत्र या प्रवृत्तिरित्यादि गतार्थं यावत प्रवृत्तिसामान्यमिति इति विशेषग्रहणसाफल्य व्याख्यात भवति, प्रवृत्तिसामान्यस्याक्रियात्वञ्च भावश्च क्रियेत्यादि यावत् कुत॰ क्रियात्व ? फलोद्देशकारकसम्नन्धा[भा]वाद्यदुच्यते द्रव्य च क्रियत इति प्रत्ययवलेन त्वयोच्यते द्रव्यक्रियात्मको भाव इति तन्न सिद्ध्यति त्वदभिप्रेतक्रियाभावासिद्धेरित्यर्थ॰, इतश्चासिद्धि विशेषाव्यापित्वान्न प्रवृत्तिसामान्य क्रियेति तत्प्रदर्शनार्थमाह गच्छत्यादिव्यापिरूपता चेति, कुत इति वर्तते, गच्छत्यादिव्यापिनी न भवति त्वदिष्टप्र[वृ]त्तिसामान्यलक्षणा क्रिया, प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वात्, यद्यत् प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूत तद्गच्छत्यादीन् न व्याप्नोति यथा कारक कारकाणा प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतमक्रिया, अक्रियात्वञ्चानयो सिद्धमिति दृष्टान्त॰ साधर्म्येण, वैधर्म्येण तद्भेदवदिति, या या क्रिया सा सा प्रवृत्तिविशेषत्वेन भूता यथा गच्छतितिष्ठत्यादिक्रियाभेदो द्रवणपतनसर्पणरिङ्गणादयो वा गमनविशेषा, तस्माद्गच्छत्याद्यव्यापित्वादप्यक्रियात्व प्रवृत्तिसामान्यस्य कारकवदिति ।

भागाया व्यवहारानङ्गत्व किं फलमित्यनेन दर्शितमित्याह–**लौकिकमिति** । समारोपितसमूहरूपास्ता एव धातुवाच्या प्रवृत्तयो विशेषरूपतामुपगता व्यवहारक्षमा भवन्तीत्याह–**विशेषग्रहणेति**, प्रवृत्तिलक्षणेय क्रियाऽनपायिनी साधनशक्तिभि सह साध्यमेकं साधयितु भागश प्रविभक्ता भवति विशेषरूपतामापाद्य कारकशक्तीन् प्रवर्त्तयतीति भाव । तदेवाऽऽह–**यथा विक्लेद इति** । कर्तृकर्मादिकारकभेदेऽप्यनुवर्त्तमानत्वमेव प्रवृत्तेर्विशेष जातितुल्य पचतीत्यादिप्रत्ययव्यङ्ग्य स च विशेष स्वाश्रयभूतक्रियामुखेन साध्य सक्रमश्च, अत एव स्वाश्रयद्वारेणैवास्य साधनाकाङ्क्षा, सामान्यभूता प्रवृत्तिस्तु न क्रिया, असाध्यत्वात्, पचिपठिगम्यादिक्रिया एव हि साध्यत्वेन प्रतीयन्ते न तु प्रतिक्षणप्रवहद्रूपा प्रवृत्तिर्नित्यत्वादग्राह्यत्वाच्चेत्याशयेनाह–**तत्र या प्रवृत्तिरिति**, अत्रोद्धृत मूल न स्फुटमुपलभ्यते । भावश्च क्रियेति भवनसम्बन्धमानाद्यदभ्युपगम्यते नासौ भाव क्रिया भवितुमर्हति साक्षात् फलोद्देशकारकसम्बन्धाभावात्, वैयाकरणै सामान्यक्रियावाचिना भावशब्देन साक्षादनभिधीयमानोऽपि विशेष सामान्यविशेषात्मकवस्तुसामर्थ्यात् सन्निहित एव, सामान्यविशेषयोरत्यन्तभेदाभावात् सकलविशेषपरिहारेण सामान्यरूपानुपपत्तेरिति स्वीक्रियते, ये तु सामान्य भिन्नमेवाचक्षते तेषा तु भावस्य विशेषानात्मकस्य क्रियात्व नोपपद्यत एवेति ध्येयम् । सामान्यात्मक्रियाया अभाव साधयति–**यदुच्यत इति** विशेषानात्मकसामान्यक्रियाया फलोद्देशकारकसम्बन्धायोग्याया असत्त्वात् कथं द्रव्यं क्रिया चेत्युभय भावो भवेदिति भाव । हेत्वन्तरमाह–**विशेषाव्यापित्वादिति**, किं करोतीति प्रश्ने पचति, किं करिष्यति[2] पक्ष्यति, किमकार्षीत्[2] अपाक्षीदिति सामान्यविशेषभावेन पचादे करोतिना सामानाधिकरण्यात् यथा क्रियाविशेषा पचादय विशेषव्यापिन तथा भवतिनासामानाधिकरण्याभावात् क्रियामात्रपर्यायो भावो न विशेषव्यापीति न तस्य क्रियात्वमिति भाव । अत एवोच्यते–**गच्छत्यादीति** । अत्रैव प्रयोगमाह–**गच्छत्यादिव्यापिनीति** । यथा क्रियाविशेषमजनयत् कारक कारकं न भवति विशेषरूपतामन्तरेण सामान्यरूपताया असम्भवात् तथा क्रियापि विशेषाव्यापित्वेऽसत्येवेति दृष्टान्त दर्शयति–**यथा कारकमिति** । करोतीति हि कारकमिति क्रियाया शब्देन प्रतीतेस्तन्निर्वर्तकतया कर्त्रादिविशेषप्रतिपत्ति, तथा विशेषाप्रतिपत्तौ भवतामप्यक्रियात्व तस्येष्टमेवेत्याह–**अक्रियात्वञ्चेति** । वैधर्म्यदृष्टान्तेन व्याप्तिं दर्शयति–**वैधर्म्येणेति**, यथा गच्छत्यादय क्रियात्वात् प्रवृत्तिविशेषत्वेन भूता, न तथा भावात्मा क्रियेति तस्या अक्रियात्वमेव, एव गत्यादिक्रिया अपि द्रवणपतनादिप्रवृत्तिविशेषा एव क्रिया भवति न तथा भवनमिति

---

१ सि क स्वाश्रयात् । २ वैधर्म्यं ।

तथा च द्रव्य क्रिया च द्वौ भावाविति द्रव्यस्य द्वितीयो भाव[1] क्रियेत्येतदपि च नोपपद्यते, तस्या[2] क्रियाया असत्त्वात् खपुष्पवत्, असत्त्वमद्रव्यत्वे सत्यगत्यादित्वात् खपुष्पवत् अगत्यादित्वञ्च तदव्यापित्वादिति ।

तथा चेत्यादि, एतच्च स्फुटा द्रव्य क्रिया च द्वौ भावाविति द्रव्यस्य—भावस्य द्वितीयो भाव क्रियेत्येतदपि प्रवृत्तिसामान्यक्रियावादिनो नोपपद्यते, तस्या क्रियायास्त्वदिष्टाया असत्त्वात् खपुष्पस्येव, यथा खपुष्पमसत्त्वाद्द्रव्यस्य द्वितीय न भवति तथा प्रवृत्तिसामान्यमिति, असत्त्वमसिद्ध प्रवृत्तिसामान्यस्येति चेत्—असत्त्व[अ]द्रव्यत्वे सत्यगत्यादित्वात् खपुष्पवत्, अगत्यादित्वञ्च तदव्यापित्वादिति तस्मात् प्रवृत्तिविशेष क्रिया न प्रवृत्तिसामान्यमिति वैयाकरणपक्ष ।

अत्रोच्यते अभ्युपगता तावदस्मदभिमतवत् सर्वभावविषया प्रवृत्तिर्भावानामात्मेति न हीह कश्चित्स्वात्मनि मुहूर्त्तमप्यवतिष्ठते वर्द्धते यावदनेन वर्द्धितव्यमपायेन वा युज्यत इति ब्रुवता, स चाभ्युपगमोऽस्मन्मतसाम्यात् प्रवृत्तिसामान्यक्रियात्व समर्थयति फलान्तरहेतुहेतुभावाविभक्तवृत्ति सर्वभावेष्वित्युक्ते, न हीह कश्चित् स्वात्मनीति वचनात् ।

अत्रोच्यते अभ्युपगता तावदस्मदभिमतवदित्यादि, ननु त्वयापि प्रवृत्तिविशेषक्रियावादि[ना] प्रवृत्तिसामान्यमेव क्रियेत्येतदभ्युपगतमस्मदभिमतवत्, कथमिति तद्दर्शयति—सर्वभावविषया प्रवृत्तिर्भावानामात्मेति आदावेवेदमभ्युपगत त्वया 'न हीह कश्चित् स्वात्मनि मुहूर्त्तमप्यवतिष्ठते वर्द्धते [वा] यावदनेन वर्द्धितव्यमपायेन [वा]युज्यते' (महाभा० अ० ४ पा० १ आ० १) इति ब्रुवता सततसम्प्रवृत्तिरात्मस्वरूपमिति, स चाभ्युपगमोऽस्मन्मतसाम्यात् प्रवृत्तिसामान्यक्रियात्व समर्थयति, किं कारण? फलान्तरहेतुहेतुभावाविभक्तवृत्ति सर्वभावेष्वित्युक्ते—फल बीजादिप्रवृत्तेर्हेतुभूतस्याङ्कुरादि, ततोऽन्यानि फलानि फलान्तराणि तदनुबन्धजन्मानि पर्णनालकाण्डतुषशूकक्षीरतण्डुलादीनि क्रमेण इतश्च पूर्वे पूर्वे यथास्व ततोऽपि पूर्वे पूर्वऽन्तरिता हेतुहेतव त एव भावा क्रियात्मान, तैरेवाविभक्ता वृत्तिवर्त्तन सततसम्प्रवृत्ति सर्वभावेष्वित्युक्तत्वात्, कथमुक्त? न हीह कश्चित् स्वात्मनीत्यादिवचनात्, सर्वभावेषु बीजाङ्कुरमृत्पिण्डादिषूक्त तच्च प्रवृत्तिसामान्य तण्डुलविक्लेदादीनामपि तत्स्वारूप्यानतिवृत्ते ।

भाव । एवञ्च भावस्य द्वैविध्य क्रियाया द्वितीयभावत्वञ्चानुपपन्नमिति निगमयति—तथा चेति, विशेषानात्मकसामान्यक्रियाऽभ्युपगम इत्यर्थ गतार्थ, मूल टीका च, एव वैयाकरणपक्ष संस्थापितो ननु कारकाणामित्यादिना समेतं पक्ष निराकुर्वन्नय नय आह—अत्रोच्यत इति, सामान्यप्रवृत्ते क्रियात्व साधयितुमय नयो यद्वैयाकरणेन सर्वत्र प्रवृत्तिरभ्युपगतैवेति दर्शयति—ननु त्वयापीति वैयाकरणेनेति भाव । तद्ग्रन्थमादर्शयति—न हीहेति, भाष्येऽनेन ग्रन्थेन द्रव्यस्य गोत्वादिसामान्यस्य शशविषाणादेश्च उञ्चलक्षणप्रवृत्तिमत्त्व साधितम्, एवञ्च गुणत्रयाणा वैषम्यलक्षणा प्रकृति सामान्या परिणामविशेषानादरेण सर्ववस्त्वविशिष्टेति सततसम्प्रवृत्तिरात्मस्वरूपम्, तत्र च स्थितिपरिणामो द्रव्यमुच्यते तस्य सामान्यरूपतया सामान्ये नपुसकमिति न्यायाद्द्रव्यमानस्य नपुसकत्वम्, आविर्भावतिरोभावौ तु क्रिया कारकापेक्षाविशिष्टेति वृद्ध्यपायावेव वर्द्धते इत्यादिना दर्शिताविति तद्भाष्याभिप्राय । सर्वभावविषया प्रवृत्तिर्भावानामात्मेत्यभ्युपगमे हेतु दर्शयति—फलान्तरेति, कार्यकारणभावेन पूर्वोत्तरभावेन भवनस्वरूपाणामङ्कुरपर्णनालकाण्डतुषशूकक्षीरतण्डुलादीनामेवाविर्भावतिरोभावात्मकतया क्रियात्वेन बीजादिरूपप्रवृत्तितस्तेषाम विभक्तत्वादिति भाव विशेषाणा सामान्यापृथग्भावादिति यावत् । बीजाङ्कुरादीनां मृत्पिण्डस्थासादीना सामान्यविशेषाणां यथाऽविभक्तवृत्तिता तथैव तण्डुलविक्लेदादीनामपि सामान्यविशेषाणामविभक्तवृत्तित्वात् प्रवृत्तिसामान्यानतिरिक्तत्वमेवेत्याह—सर्वभावे-

1 सि क नहि किञ्चित् । 2 सि क नहि किञ्चित् ।

किञ्चान्यत्—

यदपि चोक्तं केनचित् फलोद्देशेन प्रवृत्तिविशेषः कारकाणामिति, एतेनापि वचनेन सामान्यप्रवृत्तेरेव क्रियात्वमुक्तम्, अनन्तरोक्तविशेषद्वयसन्निधानात् प्रवृत्तिविशेषात्मिकापि सैव, यदपि चोक्तं विशेषास्तूपजायमाना इत्यादि यावन्न प्रवृत्तिसामान्यं लोकव्यवहारानङ्गत्वादिति, अत्रोच्यते इहापि समानकल्पत्वात्, यथा च विशेषा उपजायमाना पच्यादय ओदनादिफलनिर्वृत्तौ कारकान्तराण्यपेक्षन्ते तथा मृद्भवनमपि घटफलनिर्वृत्तौ कारकान्तराण्यपेक्षत एव कर्त्ता कुम्भकारोऽस्य करणेन दण्डादिना जलाद्याहरणाय मृदाहृत्य तच्छालाया घटं निर्वर्त्तयति, मालवनगरे सप्तवर्षशतानि यावत् स एव घट आर्द्रादिसामिशुष्कनवयुगाद्यन्यथाभवनेऽपि तथातथाभवति तत्राम एव घटो वर्षे न दृश्यते सङ्क्षिप्यते च गोदोह वा तडागादौ, तथैवापरस्य क्षणमप्यनवस्थानमुदके प्रक्षिप्तस्येति, प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वाद्यसिद्धतापि चैवमुक्तैव ।

यदपि चोक्तं केनचित्फलोद्देशेन प्रवृत्तिविशेषः कारकाणामिति, स च विशेष, सहभाविनो रूपादयोऽसहभाविनो गमनस्थानादयश्च तैः प्रत्याश्रय युक्ता तदात्मिका चेत्येतेनापि वचनेन सामान्यप्रवृत्तेरेव क्रियात्वमुक्तम्, किं कारण ? अनन्तरोक्तविशेषद्वयसन्निधानात् सर्वत्र तेषामेव च विशेषाणा सामान्यप्रवृत्त्यात्मकानामोदनाद्युद्दिश्य फलरूपत्वात् सन्निधानाच्च फलान्तरहेतुत्वात् तेषामेव, त एव ह्योदनादिफलान्तरहेतवो नान्य कश्चित्, अत प्रवृत्तिविशेषात्मिकापि सैव—सामान्यप्रवृत्तिरेवेति, यदपि चोक्तं विशेषास्तूपजायमाना इत्यादि—तदनन्तरोक्तो ग्रन्थो यावन्न प्रवृत्तिसामान्य लोकव्यवहारानङ्गत्वादिति, अत्रोच्यते इहापि समानकल्पत्वान्न दोषो विशेषग्रहणानर्थक्यश्च परपक्ष इत्यत आह—

ष्विति । कारकाणां प्रवृत्तिविशेष क्रियेत्यनेनापि प्रवृत्तिसामान्यस्यैव क्रियात्वमुक्तमत एवेत्याह-**यदपि चोक्तमिति** । **केनचिदिति**, फलजननस्वरूपा कारकाणां सामान्यात्मिका क्रियैव प्रवृत्तिविशेष इत्युच्यते, सर्वकारकाणां फलजननायैव प्रवृत्ते, परिस्पन्दलक्षणव्यापारस्यैव लोकप्रसिद्धस्य व्यावर्त्तनाय प्रवृत्तिविशेष इत्युक्तं न तु प्रवृत्तिसामान्यव्युदसनाय, सर्वा प्रवृत्ति प्रवृत्त्यन्तराद्भिद्यमाना विशेषरूपतामापद्यत इति प्रवृत्तिरेव विशेष प्रवृत्तिविशेष इत्युक्तमिति भाव । अनेनापि वचनेनास्मदभिमतप्रवृत्तिसामान्यस्यैव क्रियात्वमुक्तमित्याशयेन व्युदस्यति-**सामान्यप्रवृत्तेरेवेति** । हेतुं दर्शयति-**अनन्तरोक्तेति** सामान्यरूपाया एव प्रवृत्ते किञ्चिदपेक्षया फलत्वात् किञ्चिदपेक्षया च हेतुत्वाद्विशेषद्वयसन्निधानात् सामान्यप्रवृत्तिरेव सेति भाव । एतदेव व्याचष्टे-**सर्वत्रेति** यथा पश्य मृगो धावतीत्यादौ धावनक्रियैव कर्तृमृगापेक्षया साध्या दर्शनक्रियापेक्षया च कर्म भवति, न च मृग कर्म द्वितीयाप्रसङ्गादिति, परन्त्वेतावान् विशेष प्रथम साध्यत्वं तत साधनत्वमिति, न त्वेकदा ते, अनिष्पन्नस्य साधनत्वासम्भवात्, एवञ्चैकस्य विशेषद्वयसन्निधानात् प्रवृत्तिविशेषोऽपि सन् प्रवृत्तिसामान्यरूप एवेति भाव । अथोपजायमाना प्रवृत्तिविशेषा कारकाण्यपेक्षन्ते, न तु प्रवृत्तिसामान्य तस्य व्यवहारानङ्गत्वादिति यदुक्तं तन्निराकर्त्तुमाह-**यदपि चोक्तमिति** 'यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते । इत्युक्त्या साध्यत्वेनाभिधीयमानाऽऽश्रितक्रमरूपा प्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेषरूपोच्यते तथाविधा प्रवृत्ति साध्यत्वात् कारकान्तराण्यपेक्षते, एवञ्चानाश्रितक्रमरूपा प्रवृत्ति प्रवृत्तिसामान्यम्, निरुक्ता प्रवृत्ति प्रवृत्तिविशेष इत्युक्तं भवतीत्येवं तात्पर्यं पूर्वपक्षस्य प्रतिभाति । अयमपि पक्ष प्रवृत्तिसामान्यतद्विशेषयोरैक्यापादनादेव निरस्त इत्याशयेन समाधत्ते-**अत्रोच्यत इति** । प्रवृत्तिविशेषस्यैव प्रवृत्तिसामान्यस्य

---

१ सि क 'रेवेति ।

यथा च विशेषा इत्यादि, प्रवृत्तिविशेषसामान्यलक्षणयोः क्रिययोरविशेषापादनग्रन्थो गतार्थः, पचेरोदनफलनिर्वृत्तौ कारकान्तरापेक्षावन्मृद्भवनस्यापि घटफलनिर्वृत्तौ कारकान्तरापेक्षेति पिण्डादिषु सर्वेषु भवनमेव कुम्भकारादीनि मृदोऽन्यानि कारकाण्यपेक्षत इत्यर्थः, तान्युदाहरति कर्त्ता कुम्भकारोऽस्येत्यादि, कर्तृकरणसम्प्रदानापादानाधिकरणानि कुलोलो दण्डादिनोदकार्थं मृदाहृत्य तच्छालायामिति, कालोऽपि केषाञ्चित् कारकमिति तद्दर्शयन्नाह-मालवनगरे सप्तवर्षशतानीति, तन्नाम एव घटो वर्षं न दृश्यते सङ्कोप्यते च सङ्कोपितसाराणि द्रव्य[ाणीति]ख्यापनार्थं गोदोह वा तडागादाविति, तथैवापरस्य क्षणमप्यनवस्थानमुदके प्रक्षिप्तस्येति च कारकविशेषापेक्षाप्रदर्शनम्। यदप्युक्त [प्रवृत्ति] सामान्य प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वात् कारकयदृच्छत्यादिव्यापी न भवतीति तदपि नानुमानमसिद्धहेतुत्वात् प्रवृत्तिसामान्यस्य प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वमसिद्धम्, प्रवृत्तिविशेषस्वरूपत्वादेव तत्सामान्यस्य सामान्यस्य प्रवृत्तिविशेषस्वरूपत्वञ्च सर्वभवनस्याविच्छिन्नत्वात् तदविनाभावाच्च गत्यादिविशेषाणाम्, भवनस्वात्मवदिति, तन्न्यायमनुस्मारयन्नाह प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वाद्यसिद्धतापि नैवमुक्तेन, आदिग्रहणाद्विरोधाविरोधभावौ द्रव्यक्रिययोरेवमुक्तावेवेति।

यदप्युक्तमसत्त्वाद्द्रव्यद्वितीयतापि नैव प्रवृत्तिसामान्यस्यासत्त्वञ्च खपुष्पवद्गत्यादित्वादिति, अत्रोच्यते-

---

भवनस्यापि साधनाकाङ्क्षा वर्तत एवेत्याह-**पचेरोदनफलनिर्वृत्ताविति,** अत्रेद बोध्य वैयाकरणमतेऽस्तिभवतिविद्यतीनामपि प्रवृत्तिविशेषत्वमेव अन्यथा तेषां धातुसंज्ञा नोपपद्येत साधितञ्च भाष्ये भवनस्यापि क्रियाविशेषत्वम् 'अन्यथा हि कारकाण्यस्तौ प्रवर्त्तन्ते अन्यथा हि म्रियतौ' इति, अत्र च प्रवृत्तिसामान्य भवन प्रवृत्तिविशेषा पच्यादय इत्यभिप्रेत्य पच्यादीनां प्रवृत्तिविशेषाणां कारकापेक्षावत् प्रवृत्तिसामान्य भवनमपि घटादिफलजनने कारकाण्यपेक्षत इति विशेषाभावात् प्रवृत्तिविशेष इत्यत्र विशेषपदोपादानमनर्थकमेवेत्युक्तमिति। आकाङ्क्षामेव दर्शयति-**कर्त्ता कुम्भकार इति** घटस्य कर्त्ता कुम्भकार इत्यर्थ, कुम्भकार कर्त्ता, दण्डादि करणम्, उदकाहरणादि सम्प्रदानम्, मृदपादानम्, शालाऽधिकरणमित्येतानि कारकाण्यपेक्षन्ते इति भाव। देशकालभावगन्तव्याध्वनामपि अकर्मकधातुयोगे सकर्मकधातुयोगेऽपि कर्मत्वात् कुरून् स्वपिति मासमास्ते गोदोहमास्ते क्रोशमास्त इत्यादाविव घटादिनिष्पत्तौ कालस्यापि कारकत्वे सप्तवर्षशतानि कारक भवतीति देशविशेषजातघटापेक्षया दृष्टान्तमाह-**मालवनगर इति** प्रवृत्तिसामान्यस्याक्रियात्वे वाद्युक्त मान दूषयति-**यदप्युक्तमिति।** प्रवृत्तिसामान्यस्यैव प्रवृत्तिविशेषत्वात्त्वदुक्तो हेतुरसिद्ध इत्याह-**तदपि नानुमानमिति।** भवनं हि वस्तुषु सर्वदा वर्त्तते न कदाचिदपि तस्यास्ति विच्छेद यदि विच्छेद स्यात् स्यात्तदा विशेषप्रवृत्तिकाले सामान्यप्रवृत्तिर्नास्तीति विशेषप्रवृत्ते क्रियात्वम्, न चैवमिति गत्यादिकालेऽपि तस्या सत्त्वेनाविनाभावात् विशेषोऽपि प्रवृत्तिसामान्यमेव, तथा च भवनस्वात्मा यथा भवनभूत एव तथा प्रवृत्तिविशेषोऽपि भवनभूत एवेति प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्व सामान्यस्यासिद्धमित्यादर्शयति **सामान्यस्येति,** सर्वभवनस्याविच्छिन्नत्वात् सर्वकाल भवनस्य प्रवाहरूपेण सत्त्वात् गतिस्थित्यादिष्ववस्थासु भावानां विच्छेदस्यत्राभावादिति भावः,

---

१ सि क पेक्षा ग मृ०। २ सि क कुलालदण्डाद्युदकादयाहृत्य तच्छालाया इति। ३ सि क वपऽग्रद। ४ सि क पथेयामास्त। ५ सि क प्रवृत्तिविशेषत्वेनाभूतत्वमसिद्धम् प्रवृत्तिविशेषरूपत्वात् सामान्यस्य प्रवृत्तिविशेषस्वरूपत्वात् इत्यधिकं दृश्यते।

अगत्यादित्वाच्च नासत्त्व हेत्वसिद्धेरेवोक्तवद्गत्यादिस्वरूपत्वात् सततभवनस्य, नन्वगमनस्थानञ्चाकाश भवत्येव, तत्र किमगत्यादित्वादसत् स्यात् खपुष्पवत् ? उताकाशवत् सत् स्यादिति सन्देहहेतुता ।

(अगत्यादित्वाच्चेति) अगत्यादित्वाच्च नासत्त्व हेत्वसिद्धेरेवोक्तवद्गत्यादिस्वरूपत्वात् सततभवनस्येति, अभ्युपगम्याप्यगत्यादिहेतुसिद्धिमनैकान्तिकत्व मूम, नन्वगमनस्थानञ्चाकाश-अगच्छदतिष्ठच्च व्योम भवत्येव, तत्र किं अगत्यादित्वादसत् स्यात् खपुष्पवत् ? उताकाशवत् सत् स्यात् ? इति सन्देहहेतुतेति ।

स्यान्मतमगत्यस्तु कथमस्थानमाकाशम् ? नित्यस्थितत्वात्, तस्मादगतित्वादिति सशयहेतुता स्यात् [अतः] अस्थानत्वादित्[1]र्युक्तमित्यत्रोच्यते–

नित्यस्थितत्वादाकाशस्य नेति चेदुच्यते, अस्याप्यस्थानत्वमेव, प्रागतिनिवर्त्तनवदस्थानमिति च स्थानादन्यद्गमनाद्युच्यते, न स्थानस्यात्यन्ताभाव एव, तस्मादाकाशमप्यस्थानगमनं सच्च, गत्यभावोऽप्रवृत्तिर्गतिनिवृत्तिरिति चेत् अथ निरुपाख्यमेव त्वत्परिकल्पितगत्यभाव मात्रस्थानं प्राप्नोति, अभावत्वात् अभावत्वञ्चास्याप्रवृत्तत्वात् खपुष्पवत्, आकाशादि च प्रवृत्तं स्थानवदस्थानञ्चेति वक्ष्याम[2] ।

(नित्येति) अस्या[3]प्यस्थानत्वमेव यस्मादुच्यते प्रागतिनिवर्त्तनवत् स्थान गतिनिवृत्तौ प्रवृत्त प्रवृत्ताया गतेर्या निवृत्तिः प्रतिबन्धः सा स्थितिः वक्ष्यमा[4]णवत्, न चास्या[5]प्रवृत्तगतेराकाशस्य प्रतिबन्धः, जानुप्रगतदेवदत्तगतिनिवर्त्तनवत्, अस्थानमिति च स्थानादन्यद्गमनाद्युच्यते न स्थानस्यात्यन्ताभाव एव,

भवनवद्गत्यादीनामविच्छेदादेव गमनादीनां भवनसामान्याविनाभूतत्वम् भवनस्वात्मवत् तदेतत्सर्वं भवनमेवेदमेकरूपं देवदत्तमेदं गतिभेदं स्थितिभेदं शयनवृत्तिहसनकथनादिभेदं वा भवतीति सर्वत्र व्यक्तेर्भवति तेन तेन भूयत इत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तमेवेति पूर्वसकल ग्रन्थस्मरण तच्चायमनुस्मारयन्नितिशब्देन कारयतीति भाव । द्रव्यस्य द्वितीयो भाव क्रियाऽपि नोपपद्यते द्रव्यत्वे सत्यगत्यादित्वात्, खपुष्पवदिति यदुक्तं तन्निराकरोति–अगत्यादित्वाच्चेति, अगत्यादित्वाद्यदसत्त्व प्रवृत्तिसामान्यस्य साध्यते तदपि न, अगत्यादित्वस्यासिद्धे, तदेव गतिस्थित्यादिभेदं भवतीत्युक्तत्वादिति भाव । यदि स्थित्यादिस्वरूपस्य भवनसामान्यस्यागत्यादित्वं सिद्धमित्युच्यते तदाऽप्याह–अभ्युपगम्यापीति, आकाश हि न गमनरूपं स्थितिरूपं वा तथापि भवतीति तत्र सत्त्वेन समानाधिकरणमगत्यादित्वं दृष्टम्, खपुष्पे चासत्त्वेन समानाधिकरणम्, तथा च प्रवृत्तिसामान्यं किमगत्यादित्वादाकाशवत् सत् किं वा खपुष्पवदसदिति संशयजनकत्वादगत्यादित्वमनैकान्तिकमिति भाव । नन्वगत्यादित्वमाकाशे नास्ति, अगत्यादित्वादित्यादिना स्थित्यादेर्विवक्षिततया तत्र गत्यभावेऽपि स्थिते सत्त्वेन अगतित्वरूपहेतोर्व्यभिचारित्वेऽपि अस्थितत्वरूपहेतोरनैकान्तिकत्व नास्तीत्याशङ्क्य समाधत्ते–नित्यस्थितत्वादिति, आकाशस्य नित्यत्वोक्तिर्न्यायमतानुसारेण, वैयाकरणमतेन तस्यापि त्रिगुणपरिणामात्, अन्यथा स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गानुपपत्तिर्भवेत्, प्रवृत्तिलक्षणत्वाल्लिङ्गस्य गुणसन्द्रावरूपत्वाच्च द्रव्यस्येति बोध्यम् । आकाशोऽपि न स्थितिमानित्याह–अस्यापीति, गतिनिवृत्तिरूप स्थान हि गतिमत एव भवति, न त्वगतिमत, तत्प्रतिबन्धरूपत्वात्तस्य, आकाशश्च न गतिमानतो न स्थितिमानपीति नित्यस्थितत्व तस्यानुपपन्नमतोऽस्थितत्वमपि गगने सत्त्वाद्व्यभिचरितमेवागतित्ववदिति भाव । यथा स्थानपद गतिविरोधिभावं बोधयति तथाऽस्थानशब्दोऽपि स्थितिविरोधिन भावमेव बोधयति, न तु निर्विशेषणमभावमात्रम्, तस्मादाकाशं न स्थानात्मक न वा गत्यात्मकमिति तस्यागतित्वमस्थानत्वञ्चेत्यनैकान्तिकत्वं हेतोर्दुर्वारमिति दर्शयति–अस्थानमिति चेति ।

१ सि क दित्युक्तेत्यत्रो० । २ सि क भास्यास्य । ३ सि क दस्थानमित वृत्तौ प्रवृत्तप्र० । ४ सि ०माणत्वात् । ५ सि क नचास्य प्र० ।

तस्मादाकाशमप्यस्थानगमन सचेत्यनैकान्तिकहेतुता तदवस्थैव साधनयोरनयोरिति । गत्यभावोऽप्रवृत्ति-गतिनिवृत्तिरिति चेत्—स्यान्मत न वभावगतेर्गतिनिवृत्तिर[प्र]वृत्ति , तस्माद्गत्यभावमात्रत्वात् स्थितेरभावत्वान्नास्थान न स्थान तदेव चाकाश गतेरेवाभावादित्यत्रोच्यते अथ निरुपाख्यमेवेत्यादि, उपाख्या सज्ञा, निर्गतोपाख्य स्वपरिकल्पितगत्यभावमात्रस्थान तत्प्राप्नोति, अभावत्वादभावत्वञ्चास्याप्रवृत्तत्वात्, खपुष्पवत्, आकाशादि च प्रवृत्त स्थानवदस्थानञ्चेति वदयाम ।

गतिविशेषणसामर्थ्यादिति चेत् तदेवेदमस्मदिष्ट गत्यभावस्य स्थानस्य सत्त्व सिद्धम्, स्थित्यभावस्य गमनस्य सत्त्ववदिति गतिविशेषणसामर्थ्यापादितस्थित्याद्युत्तरभावसत्यत्वादेव सर्वात्मकगतिस्थित्यादिभवनतत्त्वमवलम्ब्य तदपरित्यागेन तत्स्वाभाव्यान्निरुच्यते भवन भाव इति ।

(गतीति) गतिविशेषणसामर्थ्यादिति चेत्—स्यान्मत यदि सर्वथा स्थान निवृत्तिरभाव इति अविशेष ब्रूयाम् खपुष्पवनिरुपाख्य स्यात्, किं तर्हि ? गत्या विशिष्ट स्थान गतिनिवृत्तिरिति ब्रूमः, तस्माद्गत्यभाव इति सोपाख्यमित्यत्रोच्यते तदेवेदमस्मदिष्ट स्थानस्य सत्त्व गत्यभावस्य[स्थित्यभावस्य] गमनस्यसत्त्ववत्, गतिविशेषणयोगात् भवन्मतविरुद्ध [सिद्धम्] तस्मिंश्च सिद्धे स्थाने तद्गतिस्थित्यादिसर्वक्रियापदाभिधेयो भाव —सदेव नासदिति सिद्ध तस्माच्च गतिविशेषणसामर्थ्यापादितस्थित्याद्युत्तरभावसत्यत्वात्, अत एव च सर्वात्मकेत्यादि यावद्भवन भाव इति, येय निरुक्तिर्भवन भाव इति साप्येतस्मादेव कारणात् गतिस्थित्यादिसर्वात्मकमेव भवनस्य तत्त्वमवलम्ब्य तदपरित्यागेन तत्स्वाभाव्यात्—तत्तद्भवनानुभवस्वभावत्वात् पूर्वस्य गतिस्वभावस्योत्तरस्य स्थितिस्वभावस्य, अथवा पूर्वस्य स्थिति[स्व]भावस्योत्तरस्य गति[स्व]भावस्य यथाविवक्षाक्रम यथापरिणतिक्रमञ्च यथासख्यमेकस्याभिव्यक्त्येतरस्यानभिव्यक्त्या च भवन भाव इति निरुच्यते ।

ननु दृष्टा गतिनिवृत्तावित्युक्तवानिवृत्तिमात्रमेव स्थानशब्देन प्रतीयते न तु काचित् प्रवृत्ति , तस्माद्गतिनिवृत्तिगत्यभाव एवाप्रवृत्त्यात्मा, स च नाकाशे गतेरभावात्, तथा चाभावरूपं स्थानमस्थानं वा तत्र नास्तीति नानैकान्तिकत्वं हेतोरित्याशङ्कते-गत्यभाव इति, अभावगते गतिनिवृत्तिपदेनाभावस्य बोधादित्यर्थ । एवं सति स्थान गत्यभावमात्र प्रसक्त तथा चाप्रवृत्तिरूपत्वादभावो भवदुक्तो निरुपाख्य एव प्रसज्यते खपुष्पवदिति समाधत्ते-**अथेति** । आकाशादि च न तथाभूतमित्याह-**आकाशादि चेति** । प्रतियोग्यनुयोग्यन्यतरासम्बद्धस्वाभावस्य निरुपाख्यत्वं न सर्वथा, अन्यथा खपुष्पेणेव नया वस्यापि प्रतिषेधो निरुपाख्यत्वान्न भवेत्तथा च प्रतियोगिना गत्यादिना विशिष्टत्वान्नाभावो निरुपाख्य इत्याशङ्कते-**गतिविशेषणेति** । गत्या विशिष्टं स्थानं गतिविलक्षणं स्थानमित्यर्थ । एव तर्हि सोपाख्यत्वेऽभाव सत्त्वेव भवेदिति समाधत्ते-**तदेवेदमिति**, एवञ्च प्रवृत्तिसामान्यं गतिस्थित्यादिसर्वरूपत्वात्सर्वपदाभिधेय सदेवेति भाव । प्रवृत्ति सर्वात्मकत्वादेव भवतीति भाव उच्यते सैव हि स्वस्वरूपमत्यजती तेन तेन रूपेण भवति गतिभवनस्वभाव स्थितिभवनस्वभाव वा यथाविवक्षमनुभवतीत्याह-**गतिविशेषणेति** गत्युत्तरं भवतो गतिनिवृत्तिरूपस्थानस्य गतिविशेषणादेव सद्रूपत्वादित्यर्थ । भवनस्य सर्वात्मकत्वेऽपि क्रमेणैवाभिव्यक्तिस्वभावत्वमिति दर्शयति-**यथाविवक्षाक्रममिति** भवनस्यापि तथा तथा भवने सामग्र्यपेक्षणात् प्रतिनियतसामग्रीसहकारेण प्रतिनियतगत्यादिभवनव्यक्ति इतरेषां स्थित्यादीनामनभिव्यक्तिश्चेति भाव । ननु विरोधिभावप्रादुर्भावे पूर्वभावनिवृत्तिर्नाम पूर्वभावस्य विनाश एव, यथा पाकेन

---

१ सि क वद्रूपत्वं । २ सि क सत्यमेव ।

स्यान्मत विरोधिनो भावस्योत्तरस्य स्थित्यादे प्रादुर्भावाद्गतेर्विनाशो गतेर्वा प्रादुर्भावे स्थिते, स चाभावोऽपि नाश पाकजोत्पत्तिवदित्यत्रोच्यते—

योऽप्यभावाभिमतो विनाशो विरोधिभावप्रादुर्भावे भावान्तरनिवृत्तिरितीष्टः सा च भावान्तरानभिव्यक्तिस्तस्य भावान्तरस्य भाव एव, विरोधिभावप्रादुर्भावत्वादेव, यथा जागरणेन स्वप्नो निवर्त्त्यतेऽनभिव्यक्तिं नीयत इत्युच्यते तथा स्वप्नेन जागरणम्, अन्यतरापनयनेनान्यतरभवनात् सर्पस्फटाटोपकुण्डलभवनवत्, न हि क्रियान्तरादन्यन्नीयते न वाऽन्यज्जायतेऽपूर्वमिह किञ्चित्, एवमिहापि च गतिभवन स्थितिनिवृत्तिः स्थितिभवनमेव गतिनिवृत्तिरिति।

(योऽपीति) योऽप्यभावाभिमतो विनाशो विरोधिभावप्रादुर्भावे भावान्तरनिवृत्तिरितीष्टः सा च भावान्तरानभिव्यक्तिः, तस्य भावान्तरस्य—स्थितेरन्यस्य गत्यादे, गतेर्वाऽन्यस्य स्थित्यादेर्भाव एव, नाभावो विरोधिभावप्रादुर्भावत्वादेव, यथा जागरणेन स्वप्नो निवर्त्यते तेनानभिव्यक्तिं नीयत इत्युच्यते यथा जागरणेन स्वप्नोऽनभिव्यक्तिं नीयते तथा स्वप्नेन जागरणम्, जाग्रतोऽपि च सुप्तवन्मन्दमन्दतरमन्दतमचैतन्यदर्शनात् सुप्तस्यापि जाग्रत इवाभिव्यक्ततराभिव्यक्ततमस्वप्नदर्शनात्, तदेव हि चैतन्य तीव्रमन्दावरणोदयक्षयोपशमापेक्ष निद्राप्रचलादिभेद पटुपटुतरपटुतमैन्द्रियादिभेदश्च दृश्यते, तस्मादेकस्यैव वस्तुनोऽभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिकृते स्वप्नजागरणे, अन्यतरापनयनेनान्यतरभवनात्, सर्पस्फटाटोपकुण्डलभवनवत्, अत आह न हि क्रियान्तरादन्यन्नीयत इत्यादि गतार्थं यावदिह किञ्चिदिति, एषा दृष्टान्तवर्णना, इहापि च गतिभवनमित्यादि गतार्थं दार्ष्टान्तिकवर्णनमपि, तस्मात् क्रियान्तरप्रादुर्भावे पूर्वभावनिवृत्तिर्नाभाव इति।

अत्राह—

स्यादेतत् यथा तु भुक्तिक्रियाप्रवृत्तिस्तृप्तिफलावसाना, प्रयोजनाभावे कारकानभिसम्ब-

घटे रक्तरूपोत्पत्तौ श्यामरूपस्य विनाश तथैव स्थित्यादे प्रादुर्भावे गतेर्निवृत्तिर्गतिविनाश एवति कथं प्रवृत्ते सर्वात्मकतेत्याशङ्कते—स्या मतमिति। योऽप्यभावाभिमत इति प्रवृत्ते सर्वक्रियाविशेषात्मकत्वेऽपि क्रियाविशेषाविवेकेन सा न व्यवहारपथमवतरति, तस्माद्यत्किञ्चित्क्रियाविशेषरूपेणैव व्यवहार्या देशकालाभ्यां यत्क्रियाविशेषेण सोच्यते, स क्रियाविशेष एवाभिव्यक्तिरूप तिरोभूयते, अपरक्रियाविशेषाणा सतामप्यविवक्षितत्वात् ते तिरोभूता विनष्टा उच्यते स च विनाशो न शून्यतारूप, अकिञ्चिद्रूपस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात्, नहि प्रत्ययो जायते प्रत्येतव्य नास्तीति युज्यते तस्माद्व्यवहर्तरं क्रियाविशेषव्यवहार्यमेव विनाश इत्युच्यते, तथा च स्थितिरूपेण प्रवृत्त्यनुभवनमेव गतिविनाशानुभवन गतिरूपेण वा प्रवृत्त्यनुभवनमेव स्थितिविनाशानुभवनमिति भाव। तत्र दृष्टान्तमाह—यथा जागरणेनेति, चितिशक्तेरावरणस्य तरतमभावेन प्रतिबन्धकसामग्रीसमवधाने यथानुरूपमावरणतिरोधाने चैतन्यस्य तरतमभावेनाभिव्यक्तिरेवम् तथा तथा चैतन्याभिव्यक्तिरेवावरणस्य तथा तथा विनाश उच्यते न तावदभाव कश्चिदेव गतिव्यक्तिरेव स्थितिनिवृत्तिरिति भाव। इदमेवोपसंहरति—नहि क्रियान्तरादिति अत्र मूल चाऽनापलभ्यते, नहि सर्पस्य क्रियाविशेषात् स्फटादय पूर्वभावा परभावाविर्भावे निरन्वय ध्वस्ता भवन्ति नवा परभावा अपूर्वा उत्पद्यन्ते किन्तु विद्यमाना एव क्रियान्तरेणाभिव्यज्यन्त इत्युत्तरभाव एव पूर्वभावनिवृत्तिरिति भाव। ननु यत्किञ्चित्फलोद्देशेन कारकाणां प्रवृत्तिर्दृश्यते न तु निष्प्रयोजनम्, तथा च तस्मिन् प्रयोजने निष्पन्ने सति तानि कारकाणि न प्रवर्तन्ते यथा तृप्तिफले निष्पन्ने भोजनक्रिया निवर्त्तते न तु तृप्तिरेव भोजननिवृत्ति, तयो साध्यसाधनभावावगमात्, भोजननिवृत्तौ हि तृप्तिरेव हेतु, तथा च एते कारणत्वेन पूर्वभावनिवृत्ते कार्यत्वेनोत्तरभावित्वात् कथमुत्तरभावाभिव्यक्तिरेव पूर्वभावनिवृत्तिरित्याशयेनाशङ्कते—स्यादे

१ सि क निवृत्ति०।

न्धाद्भुजे निवृत्तिर्न क्रियान्तरबाधनात् तथैव तदपि स्यात्, अत्रोच्यते अत्रापि तु मा मंस्था भुजिनिवृत्तिरभाव एव, किं तर्हि ? फलं क्रियान्तरम्, बुभुक्षा हि बाधित्वा भुक्तिक्रियाप्रादुर्भावं भुक्तिं बाधित्वा तृप्तिक्रियाप्रादुर्भाव इत्येवं क्रियाचक्रकाण्येतानि, तद्वन्नाभावो गतिनिवृत्तिः भाव एव स्थितिरिति ।

स्यादेतदित्यादि यावदेवमेतदपि स्यादिति, यथा तु भुक्तिक्रियाया निवृत्तिस्तृप्तिफलावसाना तत्प्रयोजनमुद्दिश्य कारकप्रवृत्तेः, तस्मिंश्चावसिते प्रयोजने कारकाणि न प्रवर्तन्ते तस्मात् कारकानभिसम्बन्धात् भुजेर्निवृत्तिः न क्रियान्तरबाधनात्, एवं गतिरपि प्राप्तिफलावसाना प्रयोजनाभावे कारकानभिसम्बन्धान्निवर्तते न क्रियान्तरबाधनादत्र सशेमहे किं स्वप्नजागरणवत्क्रियान्तरभवने क्रियान्तरो, द्वयः तादात्म्ये सत्येव स्यात् ? उत अत्यन्तनिवृत्तिरेव गते, फलावसाने भुजिक्रियावदिति, अत्रोच्यते अत्रापि तु मा मस्था भुजिनिवृत्ति[र]भाव एवेति, किं तर्हि ? फल–तृप्ति क्रियान्तर प्रवृत्तेरेव क्रियात्वात् बुभुक्षा हि बाधित्वेत्यादि यावत् क्रियाचक्रकाण्येतानि, एतदुक्तं भवति क्रियान्तरप्रादुर्भावेन विना न क्रियानिवृत्ति, नापि पूर्वक्रियान्यक्करणमन्तरेण क्रियान्तरप्रादुर्भाव, बुभुक्षाभुजितृप्तिक्रियाचक्रवत् पूर्वपूर्वबाधयोत्तरोत्तरप्रादुर्भावात् समानमेतदपीति, तस्मान्नाभावो गतिनिवृत्तिः, भाव एव स्थितिरिति ।

एतदनिच्छोर्दाप उच्यते–

यदि स्थितिर्नाम न भावस्तर्ह्यवस्तुकत्वे विवक्षाशब्दयोरप्रवृत्तिरित्यभिधानाभाव, अर्थाभावात्, काकनासितादिवदनर्थकता वा तत्स्यात्, अथ द्रव्यमात्रं स्थितिर्गतावपि स्यात्, उभयत्र द्रव्यस्य सत्त्वाद्विशेषाभावाच्च, यतस्तु खलु विरोधाविरोधात् भाव एव गतिस्थिती द्रव्यवत्, अत एव द्रव्यभवनादनन्यैव सती भवनान्यत्व एव गतिविरोधिनी स्थितिरिति ।

तदिति भुजिक्रियाप्रवृत्ते फलावसानत्वे हेतुमाह–तत्प्रयोजनमिति, प्रयोजनाभिनिर्वृत्तौ कारकाणां प्रवृत्त्यभावात् प्रवृत्तिजनकहेत्वभावादेव भुजिनिवृत्तिर्न तूत्तरकालभाविक्रियान्तरेण भुजेर्बाधनम्, येन क्रियान्तरस्वरूपा भुजिनिवृत्तिर्भवेदिति भाव । तदेव दृष्टान्तमभिधाय दार्ष्टान्तिकमादर्शयति–एवं गतिरपीति, गतर्हि फलमुत्तरदेशप्राप्ति, तन्निवृत्तौ सत्यां गमनसाधनोपरमात् गतिनिवृत्ति, न तु स्थितिलक्षणक्रियान्तरेण गमनसाधनसत्त्वेऽपि बाधनात् गतिनिवृत्तिरित्यर्थ । विरोध्युत्तरभावप्रादुर्भावत्वादेव पूर्वभावनिवृत्तिर्विरोधिभावस्वरूपेति यदुक्तं तत्र संशयमादर्शयति–अत्र सशेमहे इति तत्र विरोध्युत्तरक्रियाप्रादुर्भावे सति पूर्वक्रियानिवृत्तिरुत्तरक्रियास्वरूपे सत्येव दृष्टा, स्वप्नजागरणस्थले, एवं फलप्राप्तौ कारकानभिसम्बन्धात् पूर्वक्रियाया अत्यन्तनिवृत्तिर्भुजिक्रियास्थले दृष्टा, तथा च गतिनिवृत्तिरपि किं विरोधिक्रियाप्रादुर्भावे सति विरोध्युत्तरक्रियास्वरूपा ? उत भोजननिवृत्तिवत् फलावसाने गतेर्निवृत्तिरेवेति संशयात् विरोध्युत्तरभावप्रादुर्भावत्वादिति तादात्म्यसाधकहेतुरनैकान्तिक इति शङ्कितुरभिप्राय । समाधत्ते–अत्रोच्यत इति विरोध्युत्तरभावप्रादुर्भावत्वादिति नानैकान्तिको हेतु, भुजिनिवृत्तेरभावात्मकत्वासम्भवात्, न हि भुजिक्रियास्थले विरोध्युत्तरक्रियाप्रादुर्भाव एव नास्तीति, किन्तु तृप्तिरेव विरोध्युत्तरक्रिया, तत्स्वरूप एव च भुजिनिवृत्तिरिति भाव । प्रवृत्तिपरम्परामविच्छिन्नां भुजिक्रियास्थले प्रदर्शयति–बुभुक्षा हीति । तात्पर्यं विशदयति–एतदुक्तम्भवतीति प्रवृत्तिपरम्परया द्रव्ये सर्वदा भावादन्यक्रियाप्रादुर्भावेन विना न पूर्वक्रिया निवर्तते, न वा पूर्वक्रियाप्रतिरोधेन विना क्रियान्तरमाविर्भवतीति परस्पराश्रयणैव वस्तुप्रवृत्तेर्न क्वापि निवृत्तिरभावमात्रमतो गतिनिवृत्तिलक्षणास्थितिर्भाव एवेति भाव । स्थितेरभावात्मकत्वेऽनुपपत्तिं दर्शयति–यदीति स्थितेः क्रियात्मकभावत्वानभ्युपगमे स्थिति[1]र्भावात्मा भावो वा स्यात्, अवस्तु वा

---

१ सि °भावात्मा ।

यदि स्थितिर्नामेत्यादि, स्थितेर्भावत्वानभ्युपगमे द्वयी गतिः स्थितिशब्दस्य स्यात्, तृतीयविकल्पाभावात्, यद्वा स्थित्यभिधानमवस्तुकं यद्वा द्रव्यमात्रविषयं स्यात्, किञ्चातः ? इदमतो भवति दोषजातम्, अवस्तुकत्वे विवक्षाशब्दयोरप्रवृत्तिप्रसङ्गः -यद्यवस्तुविषयं स्थितिशब्दवचनं वक्तुमिच्छा विवक्षा सा स्वनिश्चितमर्थं परं प्रत्याययामीति जायते, अर्थाभावाच्च न जायते, तथा चाभिधीयतेऽनेनेत्यभिधानं स्थितिशब्दः, तस्याभावः स्यादर्थाभावात्, काकवासितादिवदनर्थकं वा तत्स्यादिति, एवं तावदवस्तुकत्वे दोषः, अथ द्रव्यमात्रं स्थितिः द्रव्यस्याविरोधाद्गतावपि स्यात्, यथा देवदत्तसद्भावाद्गत्यविरोधाच्च देवदत्तो गच्छतीत्यत्र देव[दत्त]वाभिधानं प्रवर्त्तते तथा देवदत्तस्तिष्ठति गच्छति चेत्येवदभिधानं प्रवर्त्तेत, उभयत्र द्रव्यस्य सत्त्वाद्विशेषाभावाच्च एवं दोषदर्शनान्न गत्यभावमात्रं स्थितिः, यतस्तु खल्वित्यादि विरोधाविरोधौद्भाव एव गतिस्थिती—गतिस्थित्योः परस्परतो विरोधात् देवदत्तद्रव्येण सहाविरोधाद्भाव एव गतिस्थिती द्रव्यवत् म्यो गतार्थो यावद्भवनान्यत्व एव गतिविरोधिनी स्थितिरिति, भवनान्यत्र इति द्रव्यभवनादनन्यैव गतिः स्थितिर्वा इति प्रवृत्तिभवनान्यत्व एवेति यथोपक्रान्तमुपसंहरति।

स्यान्मतं विरोधित्वादित्यनैकान्तिकमभावप्रसङ्गात्, गतेरभावो गत्या विरुद्ध्यते प्रकाशाभावेनेव तमसा प्रकाशः त्वन्मतेनेत्र, स्थित्या विरोधवत् खपुष्पादिना गत्यभावेनापि विरोधस्तत्र तद्विरोधित्वात्तदविनाभावात्, खपुष्पादेर्वा भावत्वमेव स्यात् गतिविरोधित्वात् स्थितिवत्, एवं सति कुत एतद्भावविषयमेव, अभावविषयमेवैतदिति कुतः ? इति।

स्यादिति गतिद्वयम्यतिरिक्तगतेरभावः इत्याह-**स्थितेरिति**। गतिद्वयं प्रदर्शयति-**यद्वेति**। तत्र प्रथमपक्षे दोषमाह-**अवस्तुकत्व इति**, विवक्षापूर्विका हि शब्दप्रवृत्तिः, तत्र यदि स्थितिरवस्तु तर्हि तत्र विवक्षाऽनुदयेन शब्दप्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः। इदमेव स्फुटयति-**यद्यवस्तुविषयमिति**, गतिनिवृत्तिर्यद्यभावमात्रं तर्ह्यवस्तुत्वात् स्थितिशब्दोऽनभिधानं भवेत् तेन कस्यचिदर्थानभिधानादिति भावः। ननु अभावोऽसत् अवस्तु शशशृङ्गम् निवृत्तिरित्यादयः शब्दा अपि असदर्थबोधका दृष्टा, अन्यथाऽसदिदमिति परप्रतिपादनासम्भवः स्यात्, हरिणाप्युक्तम् अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि'। इति, तस्मान्नानभिधानं स्थितिशब्द इत्याशङ्कायामाह-**काकवासितादिवदिति**। अथ द्वितीयपक्षे दोषमाह-**अथ द्रव्यमात्रमिति**, यदि स्थितिशब्दस्य द्रव्यमर्थस्तर्हि तस्य गतौ स्थितौ चैकरूपत्वाद्गच्छत्यपि तिष्ठतीत्यभिधानं प्रवर्तेतेति भावः। **विशेषाभावाच्चेति** गच्छति द्रव्ये गच्छतिशब्द एव प्रयोक्तव्यो न तु तिष्ठतिशब्द इत्यत्र नियामकाभावादित्यर्थः। उपसंहरति-**एवमिति** तदेवं स्थितेर्गत्यभावमात्रत्वे दोषदर्शनान्न तन्मात्रं स्थितिः किन्तु गतिविरोधिभावविशेष एवेति भावः। अथ गतिस्थित्योर्भावत्वं परस्परतोऽन्यत्वं च साधयति-**यतस्तु खल्विति** अत्र मूलं सम्यङ्नोपलब्धम्। यथा गतिस्थित्योर्द्रव्येण सहाविरोधाद्भावत्वम्, तथा भवनस्य प्रवृत्तिलक्षणस्यान्यत्वस्य एव गतिस्थित्योर्विरोधः सम्भवति, अतो विरोधाविरोधाद्भावत्वं गतिस्थित्योस्तथा च स्थितिर्भाव एव तद्विरुद्धत्वादिति भावः। अथ विरोधित्वं तयोर्न सम्भवति भावाभावयोरेव विरोधात्, दृष्टं हि प्रकाशाभावस्वरूपेण तमसा प्रकाशस्य विरोधः, गतश्च स्थित्या विरोधवत् खपुष्पादिनापि विरोधोऽस्ति तत्रानेकभावैर्विरोधकल्पनापेक्षया गत्यभावेनानेकभावनियतेन विरोधो लाघवाद्युक्तः, अस्ति हि गत्यभावः आसनशयनादिकालेऽपीति

१ सि क भावत्वाभ्यु०। २ सि क °त्यापयामिति। ३ सि क विरोधिभावावस्तुस्थिति। ४ सि क °भवनादनन्यैव।

स्यादिति, यदि स्यान्मतं विरोधित्वादित्येतदनैकान्तिकमभावप्रसङ्गात्, गतेरभावो गत्या विरुध्यते प्रकाशाभावेनेव तमसा प्रकाश , यथा त्वन्मतेनैव–ननु प्राग् गतिरेव क्रियान्तरप्रादुर्भावेनानभिव्यक्तिं नीयमाना भाव एवेत्युक्तम्, तत्र स्थित्या विरोधवत् खपुष्पादिना गत्यभावेनापि विरोध , तत्र तद्विरोधित्वात्तदविनाभाव इति गतिरभावाविनाभाविनी स्यात्तद्विरोधित्वात्, यच्च यद्विरोधि तत्तेना विनाभावि दृष्टम्, यथा गति स्थित्या, खपुष्पादेर्वा भावत्वमेव स्याद्गतिविरोधित्वात् स्थितिवत्, एवं तदविनाभावित्वे सति कुत एतद्भावविषयमेव एतदभिधान स्थितिरिति, खपुष्पादिरित्यभावविषयमेवैतदिति वा कुतः ? विशेषो वाऽत्र वाच्य इति ।

अत्र ब्रूमो यद्यभावोऽपि भावेनाभावेन वा भावो विरुध्यते तावुभौ भावावेव तर्हि, विरोधित्वात् यत्किञ्चिद्वद्देशत कालतो वा, गत्यभावमात्रविषयत्वे चानुपपद्यमानस्थितिर्गतिनिवृत्तिरिति स्यात् तथा च कल्प्यमानायामनुपपद्यमानस्थितौ गतिस्थित्याद्येकभवनाविनाभूतद्रव्यविनाशविषय स्थानमित्यभिधान स्यात्, न चैव द्रव्यस्य कूटस्थनित्यत्वाद्भवितुमर्हति, तस्मादेव च गतिनिवृत्ति स्थितिर्नाभाव खपुष्पादिश्च, तस्माद्गत्यभावलक्षितभावविशेषस्थित्य विनाभाव्येव द्रव्यमिति ।

अत्र ब्रूमो यद्यभावोऽपीत्यादि, खपुष्पादेर्विपक्ष कृत्वा भवेन्नानिष्टापादनम्, किं विशेषेणोक्तेन ? यथा स्थितेरभावत्वायुक्तिस्तथा खपुष्पादेरित्यभिप्राय , तत्कथ भाव्यत इति तदुच्यते-यद्यभावो भावेन अभावेन वा भावो विरुध्यते तावुभौ यौ विरुध्येते भावावेव तर्हि विरोधित्वात्, यत्किञ्चिद्वदित्युदाहरणसौलभ्य दर्शयति, अहिनकुलादिवत् घटपटादिवत् घटकपालादिवद्वा सर्वत्र सहानवस्थानलक्षणविरोधदर्शनाद्देशत कालतो वेति, तस्मात् खपुष्पादेरपि भावत्व नानिष्टमिति, यदपि च त्वया स्थित्यभिधानमभावविषयमिति मन्यते तस्यापीयमुपपत्ति स्याद्भवन्ती तद्यथा गत्यभावमात्रविषयत्वे

तद्विरुद्धत्व स्थितिलक्षणे भावे गत्यभावे च विद्यत इत्यनैकान्तिकमिति शङ्कते-**स्यान्मतमिति**। गतिस्तु भाव एवेत्युक्तमित्याह-**ननु प्रागिति** गतिर्भाव क्रियान्तरेणाभिव्यक्तिं नीयमानत्वात् पचनादिवदिति भाव । गते स्थित्या विरोधस्येवान्येनापि विरोधो दृष्ट इत्याह-**तत्रेति** गतावित्यर्थ । गतिरभावाविनाभाविनी अभावविरोधित्वात् स्थितिवदित्याह-**तत्र तद्विरोधित्वादिति**। अभावविरोधित्वस्याभावाविनाभावित्वव्याप्यत्वेऽपि स्थितेर्भावत्वमिष्यते चेत्तर्हि खपुष्पादेरपि भावत्व स्यादित्याह-**खपुष्पादेर्वेति**, गतिविरोधित्वात् स्थितेरिव खपुष्पमपि भाव स्यादिति भाव । एवञ्च तद्विरोधित्वेन तदविनाभावित्वस्य स्थितिखपुष्पयो समानत्वेऽपि स्थितिशब्दो भावमेव वक्ति नाभावम्, खपुष्पशब्दोऽभावमेव वक्ति न तु भावमिति कुतो वैषम्यम्, विशेषहेत्वभावादिति दर्शयति-**एवमिति**। तद्विरोधित्वस्य भावत्वव्याप्तत्वात् खपुष्पादौ यदि तद्विरोधित्वमभ्युपगम्यते तर्हि स्यात्तस्यापि भावत्वम् किं न छिन्नमित्याशयेन समाधत्ते-**अत्र ब्रूम इति**, एवञ्च खपुष्पादिर्न व्यभिचारापादक तद्विरुद्धत्वस्य भावधर्मत्वात्तु छेऽवृत्तेरित्यभिप्राय । एतदेवाचष्टे-**खपुष्पादेरिति**। यदि तत्रापि हेतुरभ्युपेयते तर्हि सोऽपि भाव एवेत्याह-**किं विशेषेणोक्तेनेति**। हेतुबलादेव भावत्वात् तत्सत्त्वे स्थितेरिव खपुष्पादेरप्यभावत्वमयुक्तमेव स्यादित्याह-**यथा स्थितेरिति**। भावत्वमेव समर्थयति-**यद्यभाव इति** भावयोर्विरोधित्वञ्च देशत कालतो वा सहानवस्थानरूपम्, यथाऽहिनकुलयो घटपटयोर्देशत घटकपालयोश्च कालत इत्याह-**अहिनकुलादिवदिति**। यदि स्थितिर्गत्यभावविषयैव भवेत्तदा दोषमभिधत्ते-**यदपि चेति** गतिनिवृत्ति

१ सि नासीद पदम्। २ सि क भावाच्च इति। ३ सि क भावाप्तनि०। ४ सि क योविरुध्यते। ५ सि क °त्वद्धा।

धानुत्पद्यमानस्थितिर्गतिनिवृत्तिरिति, तथा च कल्प्यमानायामनुत्पद्यमानस्थितौ गतिनिवृत्तौ गतिस्थित्याद्येकभूतं भवनं प्रागुक्तन्यायरूपं तेनाविनाभूतं द्रव्यं तस्य विनाशोऽत्यन्तमभावस्तद्विषयं स्थानमित्यभिधानं स्यात्, न चैव द्रव्यस्य कूटस्थनित्यत्वाद्भवितुमर्हति, तस्मादेव च-तदनिष्टभयात् प्रतिपत्तव्यं गतिनिवृत्तिः स्थितिर्नाभावस्तथा खपुष्पादिश्चेति, तदुपसंहरति—तस्माद्गत्यभावलक्षितेत्यादि गतार्थम्।

अनन्तरं खपुष्पादिरपि प्रसङ्गतोऽभिहितः—

अभाव इति च भावादन्यो भावविशेषः, अब्राह्मणक्षत्रियादिवत्, एवं खपुष्पाद्यसत्त्ववाचिशब्दाना भावार्थत्वम् वक्ष्यते चास्योदाहरणम्।

(अभाव इति) योऽसावभावाभिमतस्तत्राप्यभाव इति नापदार्थ उच्यते, किं तर्हि? नञ् पर्युदासवाचित्वाद्भावादन्योऽभाव इति भावविशेषः, अब्राह्मणक्षत्रियादिवत्, एवं खपुष्पाद्यसत्त्ववाचिशब्दाना भावार्थत्वम्, एवमसद्भावाभिमतेष्वपि सदर्थविषयत्वमिति न्यायव्यापिता दर्शयति वक्ष्यते चास्योदाहरणमतिदेशस्य।

इदं तावत् प्रकृतं भाव्यते—

यथा तिष्ठति पचतीत्यन्यथाभवनं प्रवृत्तिसामान्यं भवनं नातिवर्त्तते तथा विनश्यति प्रध्वंसते नितिष्ठतीत्यादयोऽपि, येऽप्यत्यन्ताभावाभिमताः खपुष्पादिशब्दवाच्यास्तेषामपि न तु

स्थितेरनुपद्यमानतालक्षणाऽवस्थेयुज्येत तथा च गत्यविनाभूतद्रव्यविनाश एव स्थितिरिति स्यात् कूटस्थनियस्य द्रव्यस्येदृशी अवस्था कथं सङ्गच्छेतेति भावः। **गतिस्थित्यादीति** गतिभवनेन स्थितिभवनेन वा केनचिदेकेन भवनेनाविनाभूतं द्रव्यं भवति, द्रव्यञ्च गमनस्थानादिसर्वप्रभेदानुभवनात्मकमिति पूर्वं समर्थितमेव, स्थितेर्गमनाभावरूपत्वे तु गमनाविनाभूतद्रव्यनिवृत्तिरेव स्थितिरिति स्यात्तच्च द्रव्यस्य कूटस्थनित्यस्य न सम्भवतीति भावः। एवञ्च गतिनिवृत्तिः स्थित्यात्मा भाव एवाभ्युपेय इत्याह—**तस्मादेव चेति। गत्यभावलक्षितेति,** अत्रापि मूलं नोपलभ्यते। गत्यभावेन लक्षिता या भावभूता स्थितिस्तदविनाभाव्येव द्रव्यमिति भावः स्यादिति प्रतिभाति। ननु 'नञिव युक्तमन्यसदृशाधिकरणे' इति न्यायात्, अभाव इत्यत्र भावसादृश्यस्य भावान्ये भावनम्, गतिनिवृत्त्यादिवद्भावनिवृत्तेरेव प्रतीतेरसतो भावान्यभावत्वासम्भवादित्याशङ्कायामाह—**अभाव इति चेति,** निरुपाख्ये व्यामोहाद्भावतत्त्वसमारोपे तत्त्वाध्यवसायात् भावादन्योऽभाव इति नञ् प्रयुज्यते भावादन्योऽसाविति बोधयितुम्, यथा ब्राह्मणसत्ताविषया बुद्धिर्यदा कुतश्चित् क्षत्रिये प्रसज्यते तदाब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते, सोऽयं मिथ्याध्यवसायो यदा तत्त्वज्ञानान्निवर्त्तेत तदा नञः प्रयोगः, अब्राह्मणोऽयं क्षत्रिय इति क्षत्रियपदसामानाधिकरण्यात्तदवगतिः नायं ब्राह्मणो मिथ्या त्वेवमवसितः, किन्तु पर्युदासवाचित्वान्नञः तत्सदृशो ब्राह्मणोऽयमिति सदृशः क्षत्रियादिरेवाब्राह्मणशब्दार्थो न लोष्टादिः समारोपनिबन्धनस्य सादृश्यादेरभावात्, तथा निरुपाख्येऽपि बुद्ध्या निरूपितमाकारान्तरमवलम्ब्य भावशब्दप्रयोगात् तत्त्वज्ञाने तु तन्निवर्त्तनाय नञः प्रयोग इति भावः। सर्व एव शब्दा गुणसमुदाये वर्त्तन्त इति पक्षे जातिगुणक्रियालक्षणगुणसमुदायस्यैव शब्दात् प्रतीतेः सामान्यभवनमाश्रित्य खपुष्पादौ सामान्यविशेषवाचिभावशब्दप्रयोगप्रसङ्गेऽभावपदं प्रयुज्यते, तत्प्रयोगे च खपुष्पादौ यो विशेषो नास्ति तस्यैव निवृत्तिः प्रतीयते, अवशिष्टस्य च सद्भावोऽवगम्यत इत्याशयेन व्याचष्टे—**योऽसाविति,** अभावाभिमतं खपुष्पादि, तत्राप्यभावपदेन नापदार्थो बोध्यते, किन्तु भावविशेषस्यैव निषेधः प्रतीयत इति भावविशेषादन्यो भावविशेष एव खपुष्पादिरिति भावः। दृष्टान्तमाह—**अब्राह्मणेति,** ब्राह्मणशब्दः विद्याविनयादिसम्पन्नब्राह्मणत्वजातिमति प्रसिद्धः, तत्र ब्राह्मणत्वजातिरहिते क्षत्रियादौ विद्याविनयादिगुणाश्रयेण ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिप्रसङ्गे नञा तदेकदेशाप्रवृत्तिता बोध्यत इति भावः। खपुष्पादेर्भावत्वं कथमित्यत्राह—**वक्ष्यते चेति,** अनुपदमेवेति भावः। अथ विशेषभवनानि सामान्यभवनं नातिवर्त्तन्त इत्यादर्शयति—**यथा तिष्ठतीति।**

१ सि क खपुष्पादिसत्व०। २ सि —

(खपुष्पस्य चेति) खपुष्पस्य च समवायरूपेणानभिव्यक्ति, अशोककुसुमादिप्रकारेणाभिव्यक्तिरिति प्रकारत्वानतिवृत्तेर्द्रव्यक्रिययोः सर्वात्मकत्वादस्मिन् द्रव्यार्थनयभेदे सर्वं द्रव्यं क्रिया च गमनादि, द्रव्यभेदाना गमनादिक्रियाभेदानाञ्चोक्तनद्भवनद्वयाभेदात् कतमत् खम्? कतमच पुष्पाणां विकसनम् यत्? इति देवदत्तगमनभवनद्वयत्ववत् तदपीति-खपुष्पादिरपि भाव, एवञ्चेत्यादि-एवञ्च कृत्वा गमनस्थानादिक्रमभाविनीनामपि क्रियाणां सततसम्प्रवृत्तिवादात्स्थानविनमादेक एव पूर्वापरीभूतो भाव[प्र]वृत्तिरित्युच्यते, एवमेव च तदुपपद्यते यदुक्तं 'पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाऽऽचष्टे व्रजति पचती' (निरु० अ० १ सू० १४) त्यादीति, सर्वधात्वैकार्थ्यस्य चानन्तरमुपपादयिष्यमाणत्वात्, कस्मात् स भावः प्रवृत्तिरित्युच्यते? ब्रूमः, प्रकर्षेण वर्तनात्, स च प्रकर्षः सर्वप्रभेदानुभवनरूपः, स एव चान्तर्भावितस्वप्रभेदत्वात् प्रवृत्तिविशेष इत्युच्यते, रूपादिगत्यादीन् स्वप्रभेदानन्तर्भावयन्नेव भावः सामान्यभवनलक्षणो भवनभेदाना परस्परतो विशेषाद्विशेषो[1] भेदानभ्युपगतत्वात्, न त्वदिष्टः कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः सामान्यप्रवृत्तेर्भिन्नः कश्चिदिति, दृष्टान्तो भुजिविशेषवदिति।

तद्व्याख्यानम्—

यथा भुजिरेवाशनपानादिना द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदेन प्रकारमात्रं भिद्यते, न हि तेषु कश्चिदभुजिरक्रिया वा, सर्वोऽप्यसौ भुजिरेव, तथा सामान्यप्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेषः, अस्त्यर्थस्य सर्वगतिस्थित्यादिभेदात्मकत्वात्, एवं गतिस्थित्योरस्तियात्योर्वा, सर्वैव चासौ प्रकारमात्रभिन्नसामान्यभवनलक्षणक्रियैव भुजिसामान्यमात्रप्रकारभिन्नभुजिविशेषवत्।

खपुष्पादे खपुष्पत्वेन विशिष्टरूपेणानभिव्यक्ति पुष्पत्वेन रूपेण चाभिव्यक्तिरिति तस्यानभिव्यक्तिप्रकारेण सत्त्वमेवेति नासिद्धता हेतोरिति भाव। एतस्मिन्नये सर्वेषां घटपटादिद्रव्यविशेषाणां द्रव्यात्मकत्वात् गमनादिक्रियाविशेषाणाञ्च क्रियात्मकत्वाद्द्रव्यक्रिययोश्च भवनद्वयानतिरेकान् विशेषा एव सामान्यव्यतिरिक्ता न सन्तीति कतमत् खम्? कतमच पुष्पाणां विकसनमिति देवदत्तगमनयोर्भवनद्वयानतिरिक्तत्ववत् खपुष्पादेरपि भवनद्वयानतिरिक्तत्वमेवेति तस्याप्यन्यथाभवनं सिद्धमेवेत्याशयेनाह-द्रव्यक्रिययोरिति। एवञ्च क्रियाविशेषाणां सामान्यात्मकत्वादेव कारकाणां प्रवृत्तिविशेषलक्षणायाः क्रियायाः सततसम्प्रवृत्तिलक्षणसामान्यक्रियाव्यतिरिक्ताया असत्त्वादेव क्रियामात्रं सततसम्प्रवृत्तिरूपमेवेत्याह-एवञ्च कृत्वेति, एवञ्च पूर्वापरीभूतो भाव एव प्रवृत्तिः क्रियेत्युच्यत इति भाव। एतदभिप्रायेणैव नैरुक्तवचनं सङ्गच्छत इत्याह—यदुक्तमिति, पूर्वापरीभूतमिति च्विप्रत्ययान्तं पदम्, क्रियाया एकत्वादपूर्वमनपरं सन्तं पूर्वापरमिव भूतं पौर्वापर्येणावस्थितं भावं व्रजतिपचतीत्याद्याख्यातेनाऽऽचष्टे इति तदर्थः। पचिपठिभुजिगम्यादिसर्वधात्वर्थानां प्रवृत्तिसामान्यरूपत्वमनुपदमेवोपपादयिष्यत इत्याह-सर्वधात्विति। ननु पूर्वापरीभूतो भाव एव प्रवृत्तिरिति कुतो नोक्तम्, प्रवृत्तिरिति कुत उच्यते, एकस्या क्रियाया को वा प्रकर्ष इत्यत्राह-कस्मादिति। सर्वान् क्रियाप्रभेदान् स्वस्मिन्नेव समावेशयत्यत एव सर्वान् प्रभेदाननुभवतीति प्रकृष्टवर्तनरूपत्वादसौ प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तिविशेष इति चोच्यते, न तु प्रवृत्तिरन्या, अन्यश्च प्रवृत्तिविशेष इत्याशयेनाह-स च प्रकर्ष इति। तदेव स्फुटयति-रूपगत्यादीनिति, प्रवृत्तिशरीरे विशेषाणाम् तर्गत्यादिविशेषाणाञ्च परस्परतो भेदात् प्रवृत्तिसामान्यमेव प्रवृत्तिविशेष उच्यत इति भाव। दृष्टान्तं भुजिविशेषं प्रकाशयति-यथा भुजिरेवेति, अशनपानादयो भुजेरेव प्रकारास्तान् कुत्स्नविशेषेण भुङ्क्ते इति व्यवहारात्, एवञ्च सामान्यविशेषात्मा क्रियेति भाव, उक्तं वैयाकरणैस्तथैव 'अभिन्नाश्चैव भिन्नाश्च प्राहुः कृभ्वस्तयः क्रिया एकानेकविशेषस्था प्रवृत्तिः सार्वनामिका॥'

---

1 सि क विशेषाविशेषो।

तथाऽभवन किन्तु भवनमेव, यथाऽगतिस्थिति गतेरेव प्रकारान्तरता, सति नियतत्वात् प्रकाराणाम् ।

(यथेति) यथा तिष्ठति पचतीत्यन्यथाभवन–अन्येन प्रकारेण परिस्पन्दपरिणतस्य द्रव्यस्य तत प्रकारादन्येनापरिस्पन्दपरिणतिप्रकारेण भवन तिष्ठत्यास्ते शेते इत्यादि, तण्डुलादिकठिनद्रव्यमृदूभवन पचतीत्यादि, यथैता क्रिया अन्यथाभवनमात्रभेदा प्रवृत्तिसामान्य भवन नातिवर्त्तन्ते तथा विनश्यति प्रध्वसते नितिष्ठतीत्यादयोऽपि भवनप्रकाराः प्रवृत्तिसामान्य भावत्वञ्च नातिवर्त्तन्ते, एव क्रियापदवाच्यस्यार्थस्यान्यथाभवनमात्रता व्याख्याता, येऽप्यत्यन्ताभावाभिमताः खपुष्पादिशब्दवाच्या[1] तेषामपि न तु तथाऽभवन–अन्येन प्रकारेण न त्वभवन[किन्तु]भवनमेव नात्यन्ताभवनमित्यर्थः, यथाऽगतिस्थिति –गतेरन्या स्थितिरगतिस्थिति, न तु गत्यभावमात्र गतेरेव प्रकारान्तरता यथा सा स्थितिरन्यथाभवनमेव खपुष्पादिरप्यन्यथाभवनम्, किं कारण ? सति नियतत्वात् प्रकाराणाम्, प्रकारत्वात् सन्नेव खपुष्पादि, यो य प्रकार स सन्नेव, यथा गतिनिवृत्ति स्थितिरुक्तयाया[त्]सती ।

कथ खपुष्पादेः प्रकारतेति चेदुच्यते–

खपुष्पस्य च समवायरूपेणानभिव्यक्ति, अशोककुसुमादिप्रकारेणाभिव्यक्तिरिति प्रकारत्वानतिवृत्तेर्द्रव्यक्रिययोश्च सर्वात्मकत्वाद्भवनद्वयाभेदात् कतमत् ख? कतमच्च पुष्पाणा विकसनमन्यदिति देवदत्तगमनभवनद्वयत्ववत्तदपि, एवञ्च गमनस्थानादिक्रमभाविनीनामपि क्रियाणा सततसम्प्रवृत्तितादात्म्यानतिक्रमादेक एव पूर्वापरीभूतो भाव प्रवृत्तिरित्युच्यते, प्रकर्षेण वर्त्तनात् स च प्रकर्ष सर्वप्रभेदानुभवनरूप, स एव चान्तर्भावितस्वप्रभेदत्वात् प्रवृत्तिविशेष इत्युच्यते, न त्वदिष्टकारकाणा प्रवृत्तिविशेष सामान्यप्रवृत्तेर्भिन्न कश्चित् भुजिविशेषवत्।

यथैता क्रिया इति सामान्यस्य विशेषात्मकत्वात् सम्बन्धिभेदेनैक एवानेकरूप, यथा स्वगतभवनलक्षणापेक्षया सामान्यभाव स्वरूपोऽपि तण्डुलादिमृदूभवनाद्यपेक्षया पचिर्विशेषरूप यथा वा अपरिस्पन्दात्मना स्थितिमद्द्रव्यमेव पचनादिलक्षणपरिस्पन्दप्रकारेण पचतीति भवति, एव गत्यादिपरिस्पन्दप्रकारेण परिणत द्रव्यमपरिस्पन्दप्रकारेणाऽऽस्ते तिष्ठति शेते इत्यादिरूपेण परिणत भवति, अत पचनगमनस्थानाऽऽसनशयनादयो विशेषास्तदात्मना भवनलक्षण सामान्य नातिवर्त्तन्त इति भाव । तदेव द्रव्यस्य भावाभावात्मकत्वाद्भावभागमाश्रित्य भावविशेषाणां प्रवृत्तिसामान्याविनाभावित्वमादर्शितम् अथाभावभागमाश्रित्य तत्रापि प्रवृत्त्य विनाभावित्व दर्शयति–**तथा विनश्यतीति** घटादिद्रव्य हि क्वचिद्देशे काले वा सौक्ष्म्यात्तनुतामापद्यते साऽवस्था तिरोभावात्मिका विनश्यति प्रध्वसन इत्यादिशब्दैर्व्यवह्रियत इति तथाविधद्रव्यप्रवृत्तिरेव विनाश इति प्रवृत्तिसामान्याविनाभाविभाव एवासाविति द्रव्यस्यान्यथाभवनमेव क्रियापदाभिधेयोऽर्थ इति भाव । अथात्यन्ताभावत्वेनाभिमतानां खपुष्पादीनामपि भावत्वं समर्थयति–**येऽप्यत्यन्ताभावाभिमता इति** खपुष्पादयोऽन्यथाऽभवनरूपा इति न किन्त्वन्यथाभवनरूपा एव, तेषामपि प्रकारत्वात् यथा गतेरन्या स्थितिर्गतेरेव प्रकारान्तरं न तु गतेरत्यन्ताभाव तथा खपुष्पादिरपि भावान्यो भावस्यैव प्रकारान्तरं न तु भावस्यात्यन्ताभाव इति भाव । खपुष्पादिर्भाव प्रकारत्वात् स्थितिवदिति मानमभिप्रेत्याह–**यथाऽगतिस्थितिरिति** गतेरन्यप्रकारेण भवनमेव स्थितिर्न तु गत्यभावमात्रमित्यर्थ । हेतुमाह–**सति नियतत्वादिति** प्रकारत्वस्य सत्त्वव्याप्यत्वादिति भाव । व्याप्तिं ग्राहयति–**यो य प्रकार इति** । पक्षे खपुष्पादौ हेतु प्रकारत्व साधयन्नसिद्धिपरिहाराय–**खपुष्पस्य चेति**

1 सि क कथमगति० ।

(**खपुष्पस्य चेति**) खपुष्पस्य च समवायरूपेणानभिव्यक्ति, अशोककुसुमादिप्रकारेणाभिव्यक्तिरिति प्रकारत्वानतिवृत्तेर्द्रव्यक्रिययोः सर्वात्मकत्वादस्मिन् द्रव्यार्थनयभेदे सर्वं द्रव्यं क्रिया च गमनादि, द्रव्यभेदाना गमनादिक्रियाभेदानाञ्चोत्कवद्भवनद्वयाभेदात् कतमत् खम्? कतमच्च पुष्पाणां विकसनमन्यत्? इति देवदत्तगमनभवनद्वयत्ववत् तदपीति-खपुष्पादिरपि भाव, एवञ्चेत्यादि-एवञ्च कृत्वा गमनस्थानादिक्रमभाविनीनामपि क्रियाणां सततसम्प्रवृत्तित्वादात्म्यानतिक्रमादेक एव पूर्वापरीभूतो भाव[.प्र]वृत्तिरित्युच्यते, एवमेव च तदुपपद्यते यदुक्तं 'पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाऽऽचष्टे व्रजति पचती' (**निरु० अ० १ सू० १४**) त्यादीति, सर्वधात्वैकार्थ्यस्य चानन्तरमुपपादयिष्यमाणत्वात्, कस्मात् स भाव प्रवृत्तिरित्युच्यते? ब्रूम॰, प्रकर्षेण वर्तनात्, स च प्रकर्षः सर्वप्रभेदानुभवनरूप, स एव चान्तर्भावितस्वप्रभेदत्वात् प्रवृत्तिविशेष इत्युच्यते, रूपादिगत्यादीन् स्वप्रभेदानन्तर्भावयन्नेव भाव सामान्यभवनलक्षणो भवनभेदानां परस्परतो विशेषाद्विशेषो भेदानभ्युपगतत्वात्, न त्वदिष्ट॰ कारकाणां प्रवृत्तिविशेष सामान्यप्रवृत्तेर्भिन्नः कश्चिदिति, दृष्टान्तो भुजिविशेषवदिति ।

वृत्त्याख्यानम्—

यथा भुजिरेवाशनपानादिना द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदेन प्रकारमात्रं भिद्यते, न हि तेषु कश्चिदभुजिरक्रिया वा, सर्वोऽप्यसौ भुजिरेव, तथा सामान्यप्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेषः, अस्त्यर्थस्य सर्वगतिस्थित्यादिभेदात्मकत्वात्, एवं गतिस्थित्योरस्तियात्योर्वा, सर्वेव चासौ प्रकारमात्रभिन्नसामान्यभवनलक्षणक्रियैव भुजिसामान्यमात्रप्रकारभिन्नभुजिविशेषवत् ।

खपुष्पादे खपुष्पत्वेन विशिष्टरूपेणानभिव्यक्ति पुष्पत्वेन रूपेण चाभिव्यक्तिरिति तस्यानभिव्यक्तिप्रकारेण सत्त्वमेवेति नासिद्धता हेतोरिति भाव । एतस्मिन्नये सर्वेषां घटपटादिद्रव्यविशेषाणां द्रव्यात्मकत्वात् गमनादिक्रियाविशेषाणाञ्च क्रियात्मकत्वाद्द्रव्यक्रिययोश्च भवनद्वयानतिरेकात् विशेषा एव सामान्यव्यतिरिक्ता न सन्तीति कतमत् खम्? कतमच्च पुष्पाणां विकसनमिति देवदत्तगमनयोर्भवनद्वयानतिरिक्तत्ववत् खपुष्पादेरपि भवनद्वयानतिरिक्तत्वमेवेति तस्याप्यन्यथाभवनं सिद्धमेवेत्याशयेनाह-**द्रव्यक्रिययोरिति** । एवञ्च क्रियाविशेषाणां सामान्यात्मकत्वादेव कारकाणां प्रवृत्तिविशेषलक्षणायाः क्रियायाः सततसम्प्रवृत्तिलक्षणसामान्यक्रियाव्यतिरिक्ताया असत्त्वादेव क्रियामात्रं सततसम्प्रवृत्तिरूपमेवेत्याह-**एवञ्च कृत्वेति**, एवञ्च पूर्वापरीभूतो भाव एव प्रवृत्तिः क्रियेत्युच्यत इति भावः । एतदभिप्रायेणैव नैरुक्तं वचनं सङ्गच्छत इत्याह—**यदुक्तमिति**, पूर्वापरीभूतमिति च्विप्रत्ययान्तं पदम्, क्रियाया एकत्वादपूर्वमनपरं सन्तं पूर्वापरमिव भूतं पौर्वापर्येणावस्थितं भावं व्रजतिपचतीत्याद्याख्यातेनाऽऽचष्टे इति तदर्थः । पचिपठिभुजिगम्यादिसर्वधात्वर्थानां प्रवृत्तिसामान्यरूपत्वमनुपदमेवोपपादयिष्यत इत्याह-**सर्वधात्विति** । ननु पूर्वापरीभूतो भाव एव प्रवृत्तिरिति कुतो नोक्तम्, प्रवृत्तिरिति कुत उच्यते, एकस्यां क्रियायां को वा प्रकर्ष इत्यत्राह-**कस्मादिति** । सर्वान् क्रियाप्रभेदान् स्वस्मिन्नेव समावेशयत्यत एव सर्वान् प्रभेदाननुभवतीति प्रकृष्टवर्तनरूपत्वादसौ प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तिविशेष इति चोच्यते, न तु प्रागिरया, अन्यथा प्रवृत्तिविशेष इत्याशयेनाह-**स च प्रकर्ष इति** । तदेव स्फुटयति-**रूपगत्यादीनिति**, प्रवृत्तिशरीरे विशेषाणामन्तर्गतत्वाद्विशेषाणाञ्च परस्परतो भेदान् प्रवृत्तिसामान्यमेव प्रवृत्तिविशेष उच्यत इति भाव । दृष्टान्तं भुजिविशेषं प्रकाशयति-**यथा भुजिरेवेति**, अशनपानादयो भुजेरेव प्रकारास्तान् कुर्वंस्त्वविशेषेण भुङ्क्ते इति व्यवहारात्, एवञ्च सामान्यविशेषात्मा क्रियेति भाव, उक्तं वैयाकरणैस्तथैव 'अभिन्नाश्चैव भिन्नाश्च प्राहुः शब्दस्य क्रिया एकानेकविशेषस्था प्रवृत्तिः सार्वनामिका ॥'

---

१ सि क विशेषाविशेषो ।

सगहवयणं समासेण ॥' (   ) इत्येवमादिनयलक्षणे द्रव्यक्रियात्मकद्वित्वाद्यनेकशो गमो नैगम इति निरुक्त्यपेक्षया द्रव्यक्रियाद्वित्वात्मकवस्तुवाद आदिनैगमनयदर्शनम्, त्रित्वादिदर्शनाना द्वितीयादिनैगमत्वात्, एतद्दर्शनमनवबुध्य पूर्वनयनिपाति–सङ्ग्रहनये निपतितु शील यस्य निरूपणस्य तदिद स्थितिस्वरूपनिरूपण क्रियते सङ्ग्रहनयदर्शनानुपाति, प्रथमात् विधिभङ्गात् व्यवहारनयात् आरातीया येऽतीताः पूर्वनया ते सङ्ग्रहनयभेदा तदनुपाति यदुत्तरं क्रियालक्षण स्थित्युदाहरणद्वारेणोच्यते तत्स्वरूपनिरूपणाय तदविदितनयविषयविवेकैरेवोच्यते, कथ पुनस्तै स्थितिस्वरूपनिरूपण क्रियते ? उच्यते–सा तु द्रव्यावस्थाविशेषो गतिवत् प्रतिपत्तव्येत्येव निरूप्यते यथा गतिर्द्रव्यस्यावस्थाविशेषो बालकुमारादिवद् व्यंदन या तथा स्थितिरिति, गतिस्थितिवच्च सर्वक्रिया इति ।

अत्रापि लक्षणान्तरे दोष उच्यते—

अत्रोच्यते, अविकल्पितैकत्वे यत्नप्रसाधितक्रियार्थान्तरत्वत्याग, अव्यक्तद्रव्यावस्थात्वात्, यत्तद्रव्य ततो नान्याऽवस्था तदनयवत्वात्, देवदत्तबालकुमारादिवत्, ततश्च द्रव्यार्थान्तरभूतक्रियापदार्थाभ्युपगमविरोध, एवमभिधानात्त्वव्युत्पत्तौ व्युत्पत्तौ वोभयथापि स्ववचनादिविरोध, तत्र तावदव्युत्पत्तौ अवस्थायास्ततोऽन्यत्वं, तत्स्वादिविषयशब्दवाच्यत्वात्, देवदत्ताश्ववत्, यथा देवदत्ताश्व इत्युक्ते देवदत्तस्य स्वमश्व, सोऽस्य स्वामीति तेन विपर्ययेणाश्वशब्देन तस्य वाच्यत्वात्ततोऽन्यत्व दृष्टमेव द्रव्यावस्थेति ।

(अत्रोच्यत इति) अविकल्पितैक[त्व]इति चेदुच्यते यत्नप्रसाधितक्रियार्थान्तरत्वत्यागः–प्राक्[न]यनेन प्रसाधितमुक्तिक्रियालक्षणाभिधानेन द्रव्यादर्थान्तर क्रियेति तस्य त्यागो दोष, कि कारण ? अव्यक्तद्रव्यावस्थत्वात्, इह ह्यवस्थाशब्देनाव्यक्ता क्रमभाविनो बालकुमारादयो धर्मा द्रव्यस्यैव देवदत्तादेरंशा एवोच्यन्ते, ते चाशास्तदवयवत्वात्ततो नान्ये, तस्मान्न ततोऽर्थान्तरमित्येतदापन्नम्, स चाभ्यु-

सगमेवैयाकरणेनाह–इत्येवमादिनयलक्षण इति । विधिनयो हि प्रथममत्रोपन्यस्तो व्यवहारनय, तत परे प्रतिपादितास्त्रयो नयाः सङ्ग्रहनयभेदा, अयश्च नय पञ्चमो नैगमभेद, तत्र प्रथमनयान्तरमेतन्नयात् पूर्वं ये नयास्ते सङ्ग्रहनयभेदाः, तथा चैतन्नयवादी क्रियाया स्थितिवद्द्रव्यावस्थाविशेषत्वं यद्यभिधत्ते तर्ह्ययं स्वनयमादिनैगमरूपं न जानात्येव, अत्र द्रव्यक्रिययोर्भेदात्, अवस्थाऽवस्थावद्भावो हि सङ्ग्रहनयविषय स्यादिति दर्शयति–प्रथमादिति एतद्ग्रन्थोपवर्णितनयापेक्षया प्रथमो विधिनयः, आरातीया –समीपस्था इत्यर्थ, पूर्वनया –एतन्नयापेक्षया पूर्वोक्ता नया इत्यर्थ, यदुत्तरं–एतेभ्य उत्तरनयेनानेन क्रियमाणमित्यर्थं, तदविदितनयविषयविवेकै एतन्नयस्य पञ्चमस्य कोऽसौ विषय सङ्ग्रहो वा नैगमो वेति तद्विषयानभिज्ञैरित्यर्थ । स्वमतीयं क्रियानिरूपणं दर्शयति–सा स्थिति, यथा गतिर्द्रव्यावस्थाविशेषस्तथा स्थितिरपि, एवमेव सर्वा क्रिया अपि, तथा च द्रव्यावस्था विशेष क्रियेति भाव । मतमेतन्निराचष्टे–अत्रोच्यत इति, अवस्थावस्थावतोरभेदेन द्रव्यस्यावस्थाविशेषत्वे क्रियाया अविकल्पितैकत्व स्यात्, द्रव्यस्याविकल्पितमेकत्वं स्यात् ततश्च पूर्वं यद्द्रव्यक्रिययोरन्यत्वं प्रसाधितं तद्व्यर्थं स्यादित्याह–अविकल्पितैकत्व इति विकल्पविनिर्मुक्तस्य एकरूपस्य द्रव्यस्य तत्त्वे क्रियाद्रव्ययोर्भेदानभ्युपगमे पूर्वं महता यत्नेन प्रसाधितं यद्द्रव्यात् क्रियाया अर्थान्तरत्वं तस्य त्याग प्रसज्यत इत्यर्थ क्रियादिमद्द्रव्ये तद्रहिता च क्रिया भिन्नमुभयमेव भाव इत्यादिना हि तयोरन्यत्व साधितमिति भाव । त्यागे हेतुमाह–अव्यक्तेति, अव्यक्ता अस्फुटा–द्रव्यस्यावस्था–क्रियात्मिका तद्भावात्, क्रियाया द्रव्यांशत्वेऽव्यक्तत्वमत एव चानन्यत्वे तस्या इति द्रव्यार्थान्तरत्वसाधनं त्यक्तमिति भाव । अनन्यत्वं मानेन साधयति–

१ सि क °मनुद्द ।

पगतद्रव्यार्थान्तरभूतक्रियापदार्थत्यागो दोष , एव प्रयोगेणैवोक्तान्य
यावदभ्युपगमविरोध इति, एवमभिधानात्त्वव्युत्पत्तौ[व्युत्पत्तौ]
स्यार्थद्वयकल्पना स्यात्-राजवृषभादिशब्दवदव्युत्पत्ति , [व्युत्पत्ति
स्ववचना[दि]विरोध , तद्व्याचष्टे तत्र तावदव्युत्पत्तावनवस्थायाः
विषयशब्दवाच्यत्वात् तस्य स्वस्वामिसम्बन्धादिषष्ठीविषयिणोऽवस्थ
[द्र]व्यशब्दोऽवस्थाशब्दो वाऽनर्थक स्यात्, इह तद्विशेषवाचिनोः
भ्युपगन्तव्यम्, देवदत्ताश्ववत्, यथा देवदत्ताश्व इत्युक्ते देव
विषयेण स्वामिविषयेणाश्वशब्देन तस्य देवदत्तस्य वाच्यत्वात् तयो

शिलापुत्रकशरीरवन्नेति चेन्न, अवस्थाशरीरशब्दप्रयं

(शिलेति) शिलापुत्रकशरीरवन्नेति चेत्-स्यान्मत शिलापु
स्मिन्नपि शरीरे स्वादिविषयशब्दवाच्यत्वदर्शनादनैकान्तिकतेति ए
स्यात्, यद्यनन्यच्छिलापुत्रकाच्छिलापुत्रकशरीर शरीरमेव शिला
प्रतीतपदार्थक श्रोतार प्रत्यन्यतरप्रयोगानर्थक्य स्याद्गतार्थत्वात् तथा
र्थ्यम्, तस्मादन्यतरानर्थक्यान्नेदमुपपन्न शिलापुत्रकशरीरवन्नाने

किञ्चान्यत्-

अत्रापि शरीरावस्थाक्रियात्वादन्यत्वम्, शिलापुत्रवे
शरारुर्भवति तेन शरारुणा भूयत इति द्रव्यक्रियाभिधान
द्रव्यमवतिष्ठते द्रव्येणावस्थीयत इत्यवस्थानस्य क्रियात्वाना
दत्वात् समासस्य च षष्ठीसमासत्वात् षष्ठ्याश्च कर्त्तरि विहित

एव प्रयोगेणैवेति। एव द्रव्यावस्थेतिशब्देन व्युत्पत्तिपक्षे चाभेदाभ्युपगमे
द्रव्यावस्थेत्यभिधानादित्यर्थ । अर्थद्वयकल्पनेति राजा वृष इत्यादिवदव्यु
शब्दत्वाद्व्युत्पन्नशब्दाकारेण चार्थद्वयकल्पनेऽपि स्ववचनादिविरोधो भवतीत्यर्थ
तत्र तावदिति द्रव्यावस्थाशब्दस्याव्युत्पन्नत्वेऽपि द्रव्यस्यावस्थेति वाक्यसम
र्थ्येन द्रव्यादन्यत्व क्रियाया द्रव्यावस्थारूपाया आवश्यकमन्यथा द्रव्यशब्द
शब्दवाच्यो द्रव्यादन्य एव सिध्यतीति भाव । तत्र दृष्टान्तमाह-देवदत्ताः
श्वश्च देवदत्तस्य स्वमिति तयोर्भेदश्च प्रतीयते तथा द्रव्यावस्थाशब्देनापि, तस
मिति भाव । ननु षष्ठ्या स्वस्वामिभावप्रतीतावपि न भेद प्रतीयते शिलापुत्र
त्याशङ्कते-शिलापुत्रकेति। तद्व्याचष्टे-स्यान्मतमिति। एव तर्हि शिलापुत्र
प्रयोगेऽन्यतरवैयर्थ्यवत् वैयर्थ्यमन्यतरस्य स्यात्, एवं द्रव्यावस्थाशब्देऽपीति
शिलापुत्रकशरीरादौ व्यभिचार , तत्रापि शिलापुत्रकशरीरयोरभेदे पर्यायताप्रस
धनायते-अवस्थाशरीरेति। किञ्च सर्वस्य वस्तुनो द्रव्यक्रियात्मकत्वेन
मिति दर्शयति-अत्रापीति शिलापुत्रकशरीरमित्यत्र शरीरशब्दः क्रियारू

---

१ सि क नते दि०। २ सि क °मभिधानाद्ये०। ३ सि

ततोऽर्थान्तरभूता ता तदन्यगतिविचलनप्रतिबन्धात्मिकामवस्था दर्शयति, आत्मनोऽक्रियात्वात् क्रियामन्तरेण कर्तु कर्तृत्वाभावात्, तस्माद्व्युत्पत्तावव्युत्पत्तौ च यदि द्रव्य ततोऽवस्था यतोऽवस्था ततो द्रव्यमिति विरुध्यते ।

(अत्रापीति) अत्रापि शरीरावस्थाक्रियात्वादन्यत्वम्—न यस्माभिरुपपादित द्रव्यक्रियात्मक सर्व वस्त्विति, तस्मादत्रापि शिलापुत्रकेण शीर्यते शरारत्वाच्छरीरमिति शरारुर्भवति तेन शरारुणा भूयत इति द्रव्यक्रियाभिधान नातिवर्तते, तथा च द्रव्यस्यावस्था—द्रव्यमवतिष्ठते द्रव्येणावस्थीयते इत्यवस्थानस्य क्रियात्वानतिवृत्तेस्ततोऽन्यत्वमेव, एव तावदव्युत्पत्तौ, व्युत्पत्तावपि सामासिकपदत्वात् समासस्य च षष्ठीसमासत्वात् षष्ठ्याश्च कर्तरि विहितत्वात्—कर्तरि षष्ठीय द्रव्यस्यावस्थेति द्रव्यमवतिष्ठत इत्यादि प्राग्वत्, सा यद्विषयमित्यादि यावत् तदन्यगतिविचलनप्रतिबन्धात्मिकामवस्था दर्शयति, सा—षष्ठी यद्विषय द्रव्यस्य कर्तृत्व—या क्रिया साधयत् साधन कर्तृ भवति तद्द्रव्य ततोऽर्थान्तरभूता ता—अवस्थानक्रिया, दर्शयतीति सम्बध्यते, कि कारण? आत्मनोऽक्रियात्वात्—तस्य द्रव्यस्य स्वयमक्रियात्वात् क्रियामन्तरेण कर्तु कर्तृत्वाभावात् कर्तरि षष्ठी [न]स्यात्, तत —तस्मात् द्रव्यादन्यत्र गति, अन्यस्य गति, द्रव्याद्विचलन—परिस्पन्द, परिणति पूर्वस्या औदासीन्यावस्थाया प्रच्युति क्रियान्तरावस्थातो या तयोरन्यगतिविचलनयो प्रतिबन्ध आत्मा अस्या अवस्थानक्रियाया सा तदन्यगतिविचलनप्रतिबन्धात्मिका ता दर्शयति षष्ठीति, अथवा तदन्यगतिरिति—तस्मिंश्च नियमेन गतिर्विचलन शेष पूर्ववत्, पूर्वस्मिन् व्याख्याने भेदोऽनयो, गतिर्देशान्तरप्राप्ति [वि]चलन स्वक्षेत्रेऽपि व्यावृत्ततेति, इह पुनरभेद इति विशेष, तस्माद्व्युत्पत्तावव्युत्पत्तौ च यदि द्रव्य ततोऽवस्थेति विरुध्यते, यतोऽवस्था ततो द्रव्यमिति विरुध्यते, आदिग्रहणात् लोके तथा दृष्टत्वात् प्रत्यक्षविरोधः, तथानुमेयत्वादनुमानविरोध, तद्द्वेश्च

स्याह—शिलापुत्रकेण शीर्यत इति, अनेन क्रिया प्रतिपादिता। शरारुणा भूयत इति, अनेन द्रव्य प्रतिपादितम्। एव द्रव्यावस्थाशब्देनापि द्रव्यक्रियात्मक वस्तूच्यत इति दर्शयति—तथाचेति। एवमव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेण दोष आदर्शित इत्याह—एवन्तावदिति। द्रव्यस्यावस्थेति षष्ठीसमासत्वात् द्रव्यस्यावस्थानक्रियाकर्तृत्वेन कर्तृपक्ष तत्त्वमिति व्युत्पत्तिपक्षमादर्शयति—व्युत्पत्तावपीति। सा यद्विषयमिति, इयं हि षष्ठी द्रव्यस्यावस्थानक्रियाकर्तृत्व बोधयति द्रव्यस्य क्रियाहेतुत्वात्, एवं द्रव्यादवस्थाया अन्यत्वमपि दर्शयति, द्रव्यस्य क्रियातो भिन्नत्वात्, स्वयमक्रियमपि तत् क्रियाव द्भवति, अन्यथा तस्य क्रियाकर्तृत्वाभावेन षष्ठ्यनुपपत्तेरिति कर्तृत्व दर्शितमिति भाव । अथ द्रव्यादन्यत्व दर्शयतीत्याह—तत इति, तदन्यगतिविचलनप्रतिबन्धात्मिकामिति पदस्य गतिविचलनयोर्भेदमभेदञ्चाभ्युपगम्य द्विधा व्याख्यान कर्तुकाम प्रथम व्याख्यान दर्शयति—तस्माद्द्रव्यादिति अन्यगतिश्च विचलनञ्चान्यगतिविचलने, तस्मादन्यगतिविचलने तदन्यगतिविचलने इत्येव समास, अवस्थानक्रिया हि द्रव्यादन्यत्रान्यस्य गति प्रतिरुणद्धि, तथा द्रव्याद्विचलन—द्रव्यस्य विद्यमानावस्थाया प्रच्युति, द्रव्यस्य विद्यमानक्रियातोऽन्यस्या क्रियाया प्रच्युतिर्वा तदपि प्रतिरुणद्धि षष्ठीति भाव । गतिविचलनयोरभेदमभ्युपेत्य व्याचष्टे अथ वेति। पूर्वस्मिन्निति, पूर्वव्याख्यायां गतिविचलनयोर्भेद अत्र व्याख्यानेऽभेद इति विशेष । भेदपक्षे गतिविचलनयोरर्थमाह—गतिरिति । व्युत्पत्त्यव्युत्पत्तिपक्षयोर्द्रव्यावस्थयोर्भेदात् अविकल्पितैकत्वे स्ववचनविरोध एवेति भावमाह—तस्मादिति। प्रत्यक्षादिविरोधानादिना दर्शयति—आदिग्रहणादिति स्ववचनादिविरोध इत्यत्रादिग्रहणादित्यर्थ । लोकेऽपि

---

1 मि क दयुत्तम्।

रूढिविरोधः, एव द्रव्यावस्थाविशेष इति क्रियालक्षणमभ्युपगमादिविरोधादयुक्तम्, कालसाधनयोगो[1] भाव इत्येतयो. का[ला]दिष्वव्याप्तेरलक्षण[त्व]मिति तैरेव निराकृतमिति ।

त्वन्मनोरथानुवृत्तेस्तु द्रव्यमात्रदर्शनाभिमुखीभूयापि बलादेवास्माज्याभिमततत्त्वद्रव्यशब्दार्थवशात् पुनरपि द्रव्यादर्थान्तरभूताया गतिस्थित्यादिक्रियाया आपत्ति, भवति भवनं वा द्रव्यमिति भव्यार्थत्वात्, तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थव्युत्पत्तेर्द्रव्यक्रिययो. सिद्धि, यद्भूयते सा क्रिया यद्भवति तद्द्रव्यमिति साध्यसाधनभेदात् ।

त्वन्मनोरथानुवृत्तेस्त्वित्यादि, द्रव्यस्यावस्थामात्र क्रिया नार्थान्तरमित्येष भारयमतानुवर्तिनो भवतः परप्रत्ययो मनोरथ. स नोपपद्यते, सर्वत्र द्रव्यक्रियात्मकभावापत्तिभावादुक्तवत्, अथापि त्वन्मनोरथमनुवृत्त्य द्रव्यमात्रदर्शनाभिमुखीभूयापि—अवस्थाशब्द श्रूयमाणमपि उज्झित्वा, यद्यपि तदुपर्युक्त स्वाङ्गीकृतचेतसो न किञ्चिद्ब्रूम तथापि बलादेव—उपपत्तेरेवास्माज्याभिमततत्त्वद्रव्यशब्दा[र्थवशा]त्—अस्मागार्हमभिमत तत्त्व तव साङ्ख्यस्य च द्रव्यमेवार्थ, तदभिधायिनो द्रव्यशब्दस्य वशात् तदर्थवशाच्च पुनरपि—वार वार द्रव्यादर्थान्तरभूताया गतिस्थित्यादिक्रियाया आपत्ति, सा क्रियाऽऽपन्ना, कस्मात्? भवति भवन वा द्रव्यमिति भव्यार्थत्वात्, द्रव्यञ्च भव्ये भव्यशब्दश्च कर्त्तरि भावे वाऽस्तु तथा द्रव्यशब्दोऽपि, तत्र द्रव्यशब्दस्य भव्यार्थत्वात् प्रकृतिप्रत्ययार्थव्युत्पत्तिरवश्यम्भाविनी, यतश्च[प्रकृति]प्रत्ययार्थव्युत्पत्ते द्रव्यक्रिययो सिद्धि'—प्रकृत्यर्थस्य क्रियात्वात् प्रत्ययार्थस्य द्रव्यत्वात् कथं व्युत्पत्तिरिति चेदुच्यते साध्यसाधनभेदात्, यद्भूयते सा क्रिया, यद्भवति तद्द्रव्यम्,—यत्तद्भूयता वस्तुना भूयते स प्रकृत्यर्थो भाव., यत्तद्भवति तत्कर्तृ[2], तस्मात् कर्त्तृभाव[ना]नात्वाद्द्रव्यक्रियानानात्व[3] स्यात्,

द्रव्यावस्थयोर्भेदस्य दर्शनाल्लोकविरोध इत्याह–लोक इति । तयोर्भेदस्यानुमेयत्वात्तेनैवरवं विरुध्यत इत्याह–तयेति । रूढिविरोधमाह–तद्रूढेश्चेति । द्रव्यावस्था क्रियेति लक्षणाभ्युपगमोऽपि एकत्वाभ्युपगमादिविरोधादयुक्त इत्याह–एवमिति । द्रव्यस्य कालयोगात् साधनयोगाद्वा भेदात् कालयोगोभाव साधनयोगो भाव इत्यपरेषा लक्षण तैरेव कालादौ दोषनाददर्यं दूषितमिति नात्र तत्प्रस्तूयत इति दर्शयति–कालसाधनेति । अथ द्रव्यमात्र तत्त्वमिति सांख्यपक्षाभ्युपगमेऽपि क्रियाया अर्थान्तरत्वं बलात्ते प्रसज्यत एवेत्याह–त्वन्मनोरथानुवृत्तेस्त्विति द्रव्यमात्रप्रत्ययस्य मनोरथमात्रत्वे कारणमाह–सर्वत्रेति भावस्य द्रव्यक्रियोभयरूपताया प्रतिपादितत्वादिति भाव । त्वदुपरि द्रवीकृतचेतसो यथ तव दर्शनविषयेऽप्यस्मारान्दपरिहारेण यद्यपि किञ्चिन्न ब्रूमो येनोक्तं स्यात्तथापि युक्तिभिरेव द्रव्यभिन्ना क्रिया उज्झतीत्याह–अथापीति । तववैयाकरणस्य, द्रव्यभिन्नक्रियापत्तौ हेतुमाह–भवतीति । भवतीति कर्तृव्युत्पत्ति, भवनमिति भावव्युत्पत्तिर्भव्यशब्दस्य, भव्यशब्दो हि 'भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा' इति कृदन्तसूत्रेण भावे कर्त्तरि च निपातित, 'द्रव्यञ्च भव्ये' इति तद्धितसूत्रेण भव्यार्थे द्रव्यशब्दो निपातित, तस्माद्द्रव्यशब्दो भव्यशब्दवत् कर्त्तरि भावे वा, उभयव्युत्पत्त्यङ्गीकारेण च भावप्राधान्यपक्षे क्रियाया कर्तृप्राधान्यपक्षे द्रव्यस्य च सिद्धिरिति भाव । द्रव्यशब्दवशेन तत्सिद्धिमाह–द्रव्यञ्चेति । द्रव्यशब्दार्थवशेन तत्सिद्धिमाह–तत्र द्रव्यशब्दस्येति, प्रोक्तसूत्रेण द्रव्यशब्दस्य भव्यार्थत्वेनैतस्मात्तच्छब्दात् क्रियाकर्तृभावादिलोपस्य निरोधादसम्भवेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनयाऽपभेदात् प्रकृतिभूतस्य भ्रो क्रिया प्रत्ययार्थ कर्ता द्रव्यमिति द्रव्यक्रिययोः सिद्धिरिति भाव । प्रकृतिप्रत्ययार्थव्युत्पत्तिमेव तावदाह–साध्यसाधनभेदादिति । धातुवाच्या क्रिया साध्यम्, प्रत्ययवाच्य कर्ता सिद्धरूप, भावप्रत्ययार्थोऽपि निर्देशे रिद्धरसाध्यरूपाभ्यां कर्तृभाव-

१ सि क °योगाभाव । २ सि क सारं सारं । ३ सि क नानात्वात् ।

नान्यथा, तस्मान्नयोत्थानप्रकृत्वाद्भव्यशब्दार्थवशात् भव्यभवत्यादिशब्दवशाच्च बलादेव द्वित्वसिद्धिरिति साधूक्तम्।

यत्पुनरेतदुक्तमविशिष्टदेशसंयोगो वा स्थितिरिति लक्षणं तत्र युक्तं वाशब्दवर्ज्यम्, विकल्पार्थासम्भवात् द्वाभ्यामविरोधात्।

(**यदिति**) यत्पुनरेतदुक्तमविशिष्टदेशसंयोगो वा स्थितिरिति लक्षणं तत्र युक्तं वाशब्दवर्ज्यम् तत्रापि वाशब्दस्यानर्थक्यं विकल्पार्थासम्भवात्, कस्मात् पुनरसम्भव? द्वाभ्यामविरोधात्—क्रिया द्रव्यादर्थान्तरमित्यनेन दर्शनेनाविरोधात्, उक्तवत्तु क्रियालक्षणेन द्रव्यक्रियाश्रयेण च प्रागुक्तेन न्यायेन चाविरोधादिति, एवं तावत् प्रवृत्तिसामान्यक्रियात्वनिवृत्त्यर्थविशेषग्रहणप्रयोजने दोषाभिधानं कृतम्।

अधुनेदमपि विशेषग्रहणप्रयोजनं दूष्यते—

यदपि च द्वितीयं विशेषग्रहणप्रयोजनमभिधीयते सर्वदा सर्वभावानां प्रवृत्तिसमन्वयात् देवदत्त इति नाप्रवृत्तिकम् सप्रवृत्तिकमेव, पचत्यादिवद्देवदत्तादयोऽपि शब्दा क्रियावचनाः, तस्मात् क्रियावचनो धातुरिति धातुसञ्ज्ञास्तेऽपि स्यु, विशेषग्रहणसामर्थ्यात् पुन देवदत्तादयो विशेषा न भवन्तीति निवर्त्यन्ते, सर्वभेदसम्बन्धानुगुण्यात्तु प्रवृत्तिसामान्यमेवेद भवनवत् सत्यपि भवद्भवनभावविशेषे शब्दस्याविशेषार्थत्वात् न क्रियेति।

(**यदपि चेति**) यदपि च द्वितीयं विशेषग्रहणप्रयोजनमभिधीयते सर्वदेत्यादि, सर्वदेति प्रवृत्त्यनिवृत्तिं दर्शयति, सर्वभावानामिति व्याप्तिं, कुत? प्रवृत्तिसमन्वयाद्धेतो देवदत्त इत्यपि नाप्रवृत्तिक—नाक्रियं वस्तु तेन शब्देनाभिधीयते, किं तर्हि? सप्रवृत्तिकमेवोच्यते, यथा पचत्यादीनां क्रियावचनत्वमेव देवदत्तादीनां द्रव्यवाचित्वाभिमतानामपि, वाच्यस्यार्थस्य प्रवृत्त्या सत्तया गत्यादिसर्वभवनात्मिकया समन्वितत्वम्, तत पचत्यादिवद्देवदत्तादयोऽपि शब्दा क्रियावचना, तस्मात् 'क्रियावचनो धातु' (महाभा अ १ पा ३ सूत्रे १) इति धातुसञ्ज्ञास्तेऽपि स्यु, विशेषग्रहणसामर्थ्यात् पुनर्विशेषा न भवन्तीति निवर्त्यन्ते, कस्मात् पुनर्देवदत्तादयो विशेषा न भवन्तीति? उच्यते

भेदाद्द्रव्यक्रिययोर्भेद इति भाव। एतदेवादर्शयति—**यद्भूयत इति।** **नयोत्थानेति,** एतन्नयोत्थाने प्रवृत्तो यो द्रव्यशब्द तद्वशात्तदर्थनशात्त्वेलध। द्रव्यं भव्य इति द्रव्यपर्यायभव्यशब्दवशात् यद्भवति यद्भूयत इत्यादितदर्थशब्दवशादपि द्रव्यक्रियाभेदसिद्धिरित्याह—**भव्येति।** अथ गतिस्थित्योर्द्रव्यान्यभावत्वसमर्थनावसरे स्थितिलक्षणं प्रोक्तमभ्युपेत्याह—**यत्पुनरिति।** अन्यप्रकारेण परिस्पन्दपरिणतद्रव्यस्य प्रकारान्तरेणाविशिष्टदेशसंयोगपरिणामेन भवनमेव स्थिति, सा च प्रवृत्तिसामान्यं नातिवर्तत इति भाव। अथ सर्वभावानां सर्वदा प्रवृत्ते प्रवृत्तिवियुक्तवस्त्वभावात् प्रवृत्तिमात्रमेव क्रिया तद्वाचकत्वात् पच्यादीनामिव देवदत्तादिशब्दानामपि धातुत्वं स्यात्तद्वारणार्थं प्रवृत्तिविशेष क्रियेत्युच्यत इति विशेषप्रयोजनं वाद्युक्तं निराकर्तुमाह—**यदपि चेति।** देवदत्तादेर्द्रव्यस्य कथं क्रियावचनत्वमित्यत्राह—**प्रवृत्तिसमन्वयादिति,** क्रिया हि कारकाद्भेदेन नावगृह्यते कारकाणां हि प्रवृत्तिविशेषरूपाऽसौ तदभेदेन तत्समवेतैव एवञ्च द्रव्यासंसृष्टक्रियावाचकस्य केवलस्य धातो प्रयोगो यथा नास्ति किन्तु साध्यमानावस्थारूपेणैव तथा क्रियानात्मकस्य द्रव्यस्यापि प्रयोगो नास्ति अत एव हि परं ब्रह्म अवाच्यमुच्यते, तथा च प्रवृत्तिविशिष्टस्यैव देवदत्तादेर्वाच्यतया देवदत्तादिशब्दानामपि क्रियावचनत्वाद्धातुत्वं प्रसज्यत इति भाव। कृते च विशेषग्रहणे क्रियाप्रवृत्तिका अपि देवदत्तादिशब्दा न क्रियाविशेषवचना इत्याह—**विशेषग्रहणेति।** तत्र कारणमाह—**सर्वभेदेति** सर्वं भेद

सर्वभेदसम्बन्धानुगुण्यात्तु नाय विशेषः–सर्वैर्हसिपठिगम्यादिभिर्भेदैर्देवदत्तभवनप्रवृत्तेः सम्बन्धेनाऽनुगुणत्वात् प्रवृत्तिसामान्यमेवेद भवनवत् सत्यपि भवद्भवनभावविशेषे तु शब्दस्य[1] विशेषार्थत्वात्, तस्मात् [न] क्रियेति देवदत्तादेरक्रियात्वमुपसहरति, इतिशब्दस्य समाप्त्यर्थत्वात्, एवमर्थं विशेषग्रहणमिति प्रक्षेपोपसहारः, प्रवृत्तिविशेषः क्रिया न प्रवृत्तिसामान्यमिति न भवनमात्र नापि देवदत्त इत्युपसहारार्थं ।

अस्यापि विशेषग्रहणस्य सदोषत्वमुच्यते–

इदमपि त्यक्तद्रव्यार्थोत्थानम्, प्रत्याख्यातविशेषग्रहणप्रयोजनतुल्यदोषानुबन्धश्च ।

(इदमपीति) इदमपि त्यक्तद्रव्यार्थोत्थानम्,–इद हि विशेषग्रहणप्रयोजनव्याख्यान[illegible] एव द्रव्यार्थत्याग कुरुते, अपिशब्दात् प्रागुक्तभवनसामान्यक्रियात्वनिवृत्त्यर्थं विशेषग्रहणमन्वे[illegible] त्यजतीति स्मारयति, सर्वदा सर्वभावाना प्रवृत्तिसमन्वयादिति हेतुवचनेन देवदत्त इति [illegible]मिति नामवाच्यार्थस्वरूपवचनेन च प्रवृत्तिमात्रमेवेद न द्रव्य नामेति द्रव्यार्थस्य प्रागभ्यु[illegible]कृतो भवत्यनेनापि विशेषग्रहणप्रयोजनवचनेन द्वितीयेनेति, न केवल द्रव्यार्थत्याग एव दोष [illegible] र्हि ? प्रत्याख्यातविशेषग्रहणप्रयोजनतुल्यदोषानुबन्धश्च ।

इद कथमिति चेदुच्यते–

यथा तत्र प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थे विशेषग्रहणे प्रवर्त्तत ईहते चेष्टत इत्यादीना धातुसज्ञा न प्राप्नोति क्रियावचनानामेव धातुत्वात्तेषाञ्चाक्रियात्वात् तथेहापि देवदत्तादि[illegible]निवृत्त्यर्थे विशेषग्रहणे घृतादीना धातुसज्ञा नैव प्राप्नोति, अक्रियावचनत्वाद्[illegible], न वा क्रिया स्यात् सर्वभेदसम्बन्धानुगुणत्वाद्घृतादिवत्, अनिष्टश्चैतदिति । प्रवृत्ति[illegible]र्थे देवदत्तादिद्रव्यनिवृत्त्यर्थे च विशेषग्रहणे द्विधाऽप्यस्वशब्दोपादानसाध्यभाव[illegible]वचनञ्चानर्थकं स्यात्, द्वयोरपि क्रियात्वात् ।

यथा तत्रेत्यादि ग्रन्थ उपसहते दोषासक्त्या चोद्यमेवोत्तरत्वेन समयति, [illegible] कारकवृत्त्याः फलोद्देशिन्या क्रियात्व प्रतिपाद्योपसहृत तस्मात् प्रवृत्तिविशेष क्रिया न प्रवृत्तिसामान्यमिति, तत्र दोष आसज्यते यदि प्रवृत्तिविशेष क्रिया प्रवर्त्तत ईहते चेष्टत इत्यादि धातुसंज्ञा न

आविर्भावतिरोभावात्मका, ते एव हि विशेषा, तमोबहुला प्रवृत्ति स्थितिरूपा सामान्यात्मिका [illegible], [illegible] एव सामान्ये नपुंसकं भवति, एवमाविर्भावतिरोभावलक्षणसर्वभेदसम्बन्धेऽपि सामान्यस्यैकरूपतया प्रवृत्ति[illegible] देवदत्तादिद्रव्यवाचिनो न धातुत्वमिति भाव । तत्र दृष्टा तमाह–भवनवदिति, शब्दस्य–देवदत्तादि[illegible] देवदत्ताद्यवाचित्वात्, अस्तिभवतिविद्यतीनां भवनसामान्यवाचित्वेन न क्रियाविशेषवचनत्वमेव [illegible]–भवनमात्र विशेषग्रहणसाफल्यं दूषयति–इदमपीति विशेषग्रहणेन तत्प्रयोजनप्रदर्शनपरव्याख्यानेन [illegible] । तदेव भवतेति भाव । एतदेवाह–इद हीति । प्रवृत्तिमात्रमेवेदमित्यत्रैवशब्देन द्रव्यस्य व्यावर्त्तित[illegible]–प्रवृत्तिमात्रमेवेदमिति । प्रत्याख्यातविशेषग्रहणप्रयोजनतुल्यदोषानुबन्धमेव स्फुटीकरोति–यथा तत्रेति, [illegible]त्वात् इति [illegible] विभि सह साध्यमेकं साधयती प्रवृत्ति क्रिया, सा एव सामान्यरूपा भागश प्रविभज्यत [illegible] प्रवृत्तिविशेष भाष्याभिप्राय । तद्भाष्यस्य निर्गलितार्थं स्वयं दर्शयति–तस्मादिति । तदर्थे दोषमुद्भा[illegible] विदिदिषा

1 सि क सम्बन्धिना ।

प्राप्नोति क्रियावचनानामेव धातुत्वात् तेषाञ्चाक्रियात्वात्–प्रवृत्तिविशेष[स्य] क्रियात्वादित्येष दोष यथा तत्र प्रवृत्ते सामान्यनिवृत्त्यर्थे विशेषग्रहणे, तथेहापि देवदत्तादिधातुत्वनिवृत्त्यर्थे विशेषग्रहणे घृतादीना धातुसञ्ज्ञा नैव प्राप्नोति कि कारण ? अक्रियावचनत्वात्, देवदत्तवत्, तदर्थस्याक्रियात्वात्क्रियावचनत्वम्, तदर्थस्याक्रियात्व सर्वभेदसबन्धानुगुण्यात्, स वा देवदत्त क्रिया स्यात् सर्वभेदसम्बन्धानुगुणत्वात्, घृतादिवत्, अनिष्टञ्चैतदिति, किञ्चान्यत्–प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थे देवदत्तादिद्रव्यनिवृत्त्यर्थे च विशेषग्रहणे द्विधाप्यस्वशब्दोपादानसाध्यभावादिलक्षणमुक्तिवचनञ्चानर्थक स्यात्–यदुक्तमस्वशब्दोपादानसाध्यभावो भावलक्षण, भावादिग्रहणात् स्वशब्दोपादानसिद्धभाव सत्त्वमिति लक्षणमुक्तिव एव पृथगिति[न] वस्तुनोऽपि, लिङ्गसंख्यादिमदलिङ्गसंख्यादित्वेन द्वयो पृथक्त्व तथा त्रिकालात्रिकालविषयत्व भूताभूतभेद इत्यादिपृथक्त्वलक्षणवचनमनर्थक द्वयोरपि क्रियात्वादिति ।

यथा च तत्रोच्यते नैष दोष, विशेष इति हि भवत क्व सम्प्रत्यय ? य उपादीयमानोऽन्य निवर्त्तयतीति परो ब्रूयात् यद्येव घृतादयोऽपि उपादीयमाना विशेषान्निवर्त्तयन्ति तर्हि गच्छत्यादयो विशेषा निवर्त्त्यन्ते न गच्छति न शेते न भुङ्क्ते वर्त्तत एवास्ति भवति विद्यत एव केवलमिति, तिष्ठत्यादिवत्, यथाचोक्त भाष्यकारेण 'सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वदिति', (महा० अ० १ पा० २ सू० २४) ततश्चैषा सिद्धा धातुसञ्ज्ञेति यथा तत्र प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थे विशेषग्रहणे परिहार एवमिहापि प्रत्युच्यते, एवञ्चोच्यमाने नन्वस्मद्‌हृदय एव दृष्ट फलमभिव्यक्तम्, नन्वस्माभिरप्यभिहित प्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेष इति, एवञ्च कृत्वा प्रवृत्तिमात्रस्य सर्वत्र भावात् विशेषग्रहणमनर्थकमुभयोरपि व्याख्याविकल्पयो ।

सामान्यप्रवृत्तिबाधकाना प्रवर्त्तत इत्यादीना धातुत्व न स्यादिति भाव । द्वितीय विशेषग्रहणप्रयोजनमपि दूषयति–तथेहापीति । [1] कृते विशेषग्रहणे देवदत्तादीना सर्वविशेषाधारतया सामान्यप्रवृत्तिरूपत्वाभ धातुत्व यथा तथैव घृतादिसामान्यप्रवृत्तिबोधकधातूना धातुत्व न स्यात्, तद्बाध्यप्रवृत्ते सर्वविशेषाधारतया सामान्यरूपत्वेन प्रवृत्तिविशेषस्वरूपक्रियात्वाभावादित्याह–अक्रियावचनत्वादिति । सामान्यप्रवृत्तेरक्रियात्वे हेतुमाह–तदर्थस्येति घृतादिधात्वर्थस्येत्यर्थ , सर्वे ये भेदा विशेषास्तत्सम्बन्धमनुभवितुं योग्यत्वादिति हत्यर्थ । सर्वभेदसम्बन्धानुगुणस्यापि घृतादेर्धातुत्वे देवदत्तादीनामपि धातुत्वमत एव स्यादित्याह–स वेति । प्रवृत्तिसामान्यस्य देवदत्तादेश्च यावत्तनाय भवतु नाम विशेषग्रहणम् उत्तरीत्या तयोरपि क्रियात्वात्, साध्यत्वेनास्वशब्दोपादानसाध्यभावो भाव , स्वशब्दोपादानसिद्धभावो द्रव्यम् अलिङ्गसंख्यादिमान् भाव , लिङ्गसंख्यादिमद्द्रव्यम्, अत्रिकालविषयो भाव त्रिकालविषय द्रव्य भूतो भाव , अभूत द्रव्यमित्यादिरूपेण द्रव्यभावस्वभावभेदवर्णनमुक्तिमात्रत एव भिन्न न तु वस्तुनोर्भेद , ततश्च तयोरिदमनर्थकमेवेत्याह–किञ्चान्यदिति । भावादिग्रहणादिति साध्यभावादीत्यत्रादिग्रहणादित्यर्थ । वादिना सह भाष्यकारेण विचारद्वारेण समर्थितं घृतादीनां धातुत्व निराकर्त्तुं भाष्यकृदुक्तिप्रकार प्रदर्शयति–यथा चेति । प्रवृत्तिविशेषलक्षणे यद्भवतादव्याप्तिरुच्यते तत्रैव दोष सम्भवति यत विशेषपदस्य कमर्थमभिप्रेत्य भवान् दोषमाचष्टे इति भाष्यकार पृच्छति–विशेष इतीति । व्यावृत्तिमान् विशेषपदार्थ इत्याशय वक्ति वादी–य उपादीयमान इति । घृतादयोऽपि व्यावर्त्तयन्त्येवान्यानिति कुतो न तेषां धातुत्वमिति भाष्यकार आह–यद्येवमिति । द्वितीयविशेषग्रहणप्रयोजनव्याख्यानेऽपि देवदत्तादीनां धातुत्वं दुर्वारम्, तेषामप्युक्तरीत्या प्रवृत्तिविशेषत्वादिति दोषमभिधाय मूलकार उभयोरपि व्याख्ययोर्दोषमाह–एवमिहापीति । ननु प्रवृत्तिविशेषस्य,

---

१ सि क भवृतादी० ।

यथा च तत्रोच्यते नैष दोष इत्यादि, एवं दोषेऽभिहिते स्यान्मतं प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थं विशेषग्रहणप्रयोजनदोषं परिहरामीति विशेष इति भवतः कः सम्प्रत्ययः ? इति प्रश्नोपक्रमं दोषवादिनैव परिहारमभिधापयिष्यतस्ते दोषवादी किल ब्रूयात्—य उपादीयमानोऽन्यं निवर्त्तयतीति परो ब्रूयात्—यथैव घृतादयोऽप्युपादीयमाना विशेषान् निवर्त्तयन्तीति, तर्हि गच्छत्यादयो विशेषा निवर्त्त्यन्ते न गच्छति न शेते न भुङ्क्ते वर्त्तेत एवास्ति भवति विद्यत एव केवलमिति, तस्मादुपादीयमाना गमनादीन् विशेषान् निवर्त्तयन्ति घृतादयस्तिष्ठत्यादिवत्, तथा चोक्तं भाष्यकारेण 'सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत्' (महाभा० अ० १ पा० २ सूत्रे २४) इति ज्ञापकमिदमिति, वर्त्तत्यादिविशेषोपादीयमानत्वे विशेषनिवृत्तिहेतुत्वात् तिष्ठत्यादिनिवृत्तिहेतुगच्छत्यादिवत्, ततश्चैषा सिद्धा धातुसंज्ञा—घृतादीनामिति, यथा तत्र प्रवृत्तिसामान्यनिवृत्त्यर्थे विशेषग्रहणे परिहार एवमिहापि प्रत्युच्यते—द्रव्यनिवृत्त्यर्थेऽपि विशेषग्रहणे परिहार उच्यते, मन्तुष्येत सर्वदा सर्वभावानां प्रवृत्तिसमन्वयादेवदत्त इत्यपि नाप्रवृत्तिकं वस्तु तस्मात्तन्निवृत्त्यर्थं सर्वभेदस्य धातुगुण्यात्तु नायं विशेष इत्येतदर्थेऽपि विशेषग्रहणे देवदत्तस्य क्रियात्वं स्यात्, घृतादीनां तद्वद्क्रियात्वात् [धातु]संज्ञा मा भूत्, स्वशब्दोपादानसिद्धतादवचनानर्थक्यश्चे[त्या]दिदोषापादने कृते स एव परिहार उच्यते त्वया, विशेष इति भवतः कः सम्प्रत्यय इत्यादि यावत् सिद्धा धातुसंज्ञा, एवं परिहारद्वैतं समानमिदमुत्तरमुच्यते—एवञ्चोच्यमाने नन्वसद्धृदय एष दृष्ट—नन्वित्यनुज्ञापने—अनुज्ञात [illegible] दसद्धृदयक्षेत्र उप्तस्य दर्शनबीजस्य त्वद्वचनसलिलसेकेन फलमभिव्यक्तं, तद्विवृणोति स्मारयन्—[illegible] भिरप्यभिहितं प्रवृत्तिरेव प्रवृत्तिविशेष इति—यदुच्यते घृतादिसामान्यमुपादीयमानं गमनादिविशेषं निवर्त्तयतीति तद्युज्येत यदि घृतादिसामान्यव्यतिरेकेण गमनादिविशेषः स्यात्, स तु सामान्य[illegible] तस्मान्न सामान्यविशेषाभावात् उपादीयमानं विशेषान्निवर्त्तयितुमर्हति, खपुष्पादिविशेषानिव [illegible]

क्रियात्वे घृतादीनां धातुत्वं न स्यात् तेषां प्रवृत्तिविशेषाबोधकत्वादिति वदतो भवतो विशेषपदेन क्रियात्वे [illegible] परिहारमभिधापयितुकामो भाष्यकारो वादिनं पृच्छतीत्याह—स्यान्मतमिति, उक्तं हि भाष्यकृता 'का पुनः क्रिया [illegible] अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोती'ति । परोक्तिं प्रकटयति—य उपदीयमान इति, उक्तं हि [illegible] 'न ब्रूमः कारकाणि क्रियेति, किं तर्हि ? कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया, अन्यथा हि कारकाणि [illegible] भांक्षीदने' इति । तामेव युक्तिं भाष्यकारः घृतादौ दर्शयति—यथैव घृतादय इति उक्तं च भाष्य[illegible] विद्यतीनां धातुसंज्ञा, अन्यथा हि कारकाण्यतो प्रवर्त्तन्तेऽन्यथा हि म्रियतो' इति । तिष्ठत्यादिवदिति, [illegible] तर्हि क्रियया क्रिया निवर्त्तिका भवति द्रव्यं द्रव्यस्य निवर्त्तकम्, एवं हि कथित् कथित् पृच्छति [illegible] आह—वर्द्धत इति, अपर आह अपक्षीयत इति, अपर आह स्थित इति, स्थित इत्युक्ते वर्द्धतेश्चाप[illegible] च क्रिया क्रियान्तराद्व्यावर्त्तमाना प्रवृत्तिविशेष उच्यते तद्वानित्य धातुत्वम्, तथा च स्थितस्य [illegible] तिष्ठत्यादिनिवर्त्तकगच्छत्यादिवत्, वैधर्म्येण द्रव्यवत्, द्रव्यं हि द्रव्यस्य निवर्त्तकं न तु क्रियान्त[illegible] भाव । एवञ्च सामान्यस्य विशेषन्यायेऽपि द्वितीयव्याख्यायां देवदत्तादेर्द्रव्यस्यापि प्रवृत्तिविशेष[illegible] हापीति । सर्वस्यापि प्रवृत्तिमात्रत्वात् सामान्यव्यतिरिक्तविशेषाभावात् विशेषपदव्यावर्त्यांभाव[illegible] स्यादेव त्वयापि प्रत्यनीकृतमिति द्वयोरपि व्याख्ययोस्तद्दोषतादवस्थ्यमुद्भावयति—एवञ्चोच्यमाने [illegible]

विशेषत्वाभावादुभयत्र परिहारे विशेषग्रहणा[न]र्थक्यदेवदत्तक्रियात्वघृताद्यक्रियात्वदोषास्तदवस्था एवेति, तदुपसंहरत्येवञ्च कृत्वा प्रवृत्तिमानस्येत्यादि गतार्थं यावदनर्थकमुभयोरपि व्याख्याविकल्पयोरिति, एवं तावद्विशेषग्रहणमनर्थकम् ।

न केवलमनर्थकमेव किं तर्हि ? अनर्थार्थमपीत्यत आह–

न चाफलमेव, अनिष्टकृदपि, एवं देवदत्तस्य क्रियात्वं स्यात्, अन्यनिवर्त्तनप्रवृत्तिविशेषत्वात्, पचादिवृतादिवदिति, येऽप्यमीवृतादयस्तेऽपि अक्रियास्तच्छब्दानामधातुसंज्ञा च स्यात्, सर्वभेदसम्बन्धानुगुणविशेषत्वाद्देवदत्तवदेव ।

न चाफलमेवानिष्टकृदपीति, तदनिष्टकृत्त्वं साधनेनैव भाव्यते–एवं देवदत्तस्य क्रियात्वं स्यात्, अन्यनिवर्त्तनप्रवृत्तिविशेषत्वात् पचादिवृतादिवदिति, प्रवृत्तिविशेषत्वमन्यत्व तन्निवर्त्तनञ्चेति द्रव्यादन्यस्य प्रवृत्तिसामान्यव्यतिरिक्तस्याधस्याभावादेवायुक्तमभ्युपगम्यापि दोष –देवदत्त क्रिया स्यात्, अन्यनिवर्त्तनत्वे सति विशेषप्रवृत्तित्वात्, स गच्छत्यादिविशेषनिवर्त्तनो यज्ञदत्तादिविशेषनिवर्त्तनश्च सामान्यत्वात्, उपादीयमानत्वे सत्यन्यनिवर्त्तनत्वात् प्रवृत्तिविशेषश्च, ततश्च पचत्यादिर्वद्वर्त्तत्यादिवश्च क्रिया, क्रियात्वात्तद्वाचिन शब्दस्य धातुसंज्ञा पूर्वप्रक्रान्तन्यायक्रमेण, पचत्यादिवद्वृतादय तद्वद्देवदत्तादय इति सर्वं क्रियैवेत्यापन्न, अनिष्टञ्चैतदावयोरिति, येऽप्यमी वृतादयस्तेऽप्यक्रिया , तच्छब्दानामधातुसंज्ञेत्यादि, सर्वभेदसम्बन्धानुगुणविशेषत्वाद्देवदत्तवदेव, पचादीनाञ्च गमनादिसर्वधात्वर्थव्यापित्वस्य प्रागुपपादितत्वात् सिद्धहेतुत्वात् साधीय साधनमिदमपि चशब्दसूचितत्वादनन्तरोदाहृतद्विविधक्रियाकविशब्दप्रकृतत्वाच्च सर्वनामशब्दता च स्यात् ।

सामान्यव्यतिरेकेण विशेषाभावादुपादीयमाना विशेषपदं न किमपि व्यावर्त्तयति सर्वेषां प्रवृत्तिसामान्यरूपत्वात्, खपुष्पादिविशेषाणा खपुष्पादिविकल्पविशेषाणां वा प्रवृत्तिविशेषत्वाभावादिति भाव । विशेषपदस्य वैयर्थ्यमेव केवलमत्र न दोषोऽपि तु अनिष्टकरत्वमपीत्याह–**न चाफलमेवेति** । यद्यपि द्रव्यादन्यन्नास्ति प्रवृत्तिसामान्यव्यतिरिक्तमपि किञ्चिन्नास्ति तथापि सम्प्रति तं अभ्युपगम्यापि दोष उच्यत इत्याह–**प्रवृत्तिविशेषत्वमिति** । सामान्यं हि विशेषादन्यत्, अत एव देवदत्तादिद्रव्य गच्छत्यादिक्रियाविशेषान् यज्ञदत्तादिद्रव्यविशेषांश्च निवर्त्तयति तच गृह्यमाण सदन्यानि निवर्त्तयतीति प्रवृत्तिविशेषोऽपि अतश्च पचत्यादिवत् अन्यनिवर्त्तनत्वे सति विशेषप्रवृत्तित्वात् घृतादिवदुपादीयमानत्वे सत्यन्यनिवर्त्तनत्वाच्च देवदत्तादि द्रव्य क्रिया स्यादित्याह–**देवदत्त इति** । द्रव्यक्रियोभयनिवर्त्तकत्व तस्य कथमित्यत्राह–**सामान्यत्वादिति** सामान्यं हि विशेषमात्र निवर्त्तयतीति भाव । किञ्च घृतादीनामपि सर्वभेदसम्बन्धानुगुणत्वेऽपि विशेषत्वाद्देवदत्तादिवदक्रियात्वेन धातुत्वं न स्यादित्याह–**येऽप्यमीति** । ननु घृतादे सर्वभेदसम्बन्धानुगुणत्वमसिद्धमिति शङ्कायामाह–**पचादीनाञ्चेति** । **प्रागुपपादितत्वादिति** सतत सम्प्रवृत्तिसात्मत्त्यानतिक्रमात् पूर्वोत्तरव्यक्तयव्यक्तिमवनेकत्वादित्यादिहेतुभिरिति भाव । **सर्वनामशब्दता चेति,** इह प्रवृत्ति वैश्वरूप्यमापद्यमाना स्वजात्यनतिक्रमेणैव वर्त्तते तथापि प्रतिक्षण पचिपठिगमनादिस्वधर्माणामनुवृत्ति , एवञ्च प्रवृत्तिसामान्यानुगमात् सर्वावस्थास्वियं प्रवृत्तिरिच्छेषां कारण भवन्ती प्रवृत्तिसामान्यतामासादयति, तत्र च सर्वविशेषान्तर्भावात् सर्वनामैव सर्वनाम व्यवह्रियते, तदादिसर्वनाम हि वस्तुमात्रप्रत्ययमशब्दजनक सर्वत्राविहतप्रवृत्ति च तथा पचादीनामपि सर्वविशेषान्तर्भावेण वस्तु

---

१ सि क °भावादेवेयुक्तम् । २ सि स गच्छत्यादिविशेषत्वात् सगच्छनिवर्त्तन० । ३ सि क निवर्त्तनयो । ४ सि क ।

यत्तु पुन पचादिविशेषनिवर्त्तकत्वाद्धृतादयो धातुसंज्ञा भवन्तीत्युक्ते नैव निवर्त्तयन्ति पचादीन् घृतादयो विरोधाभावाच्च घृताद्यन्तर्भावात् पचादीनामतो न धातुसज्ञा घृतादय स्युरित्याशक्य तत्प्रतिसमाधान पुनरुच्यते निवृत्तिरत्रास्माभिर्नार्थधर्मप्रकल्पिता विवक्षिता, किं तर्हि? पचतीत्यादिशब्दधर्मप्रकल्पिता सा विज्ञानप्रवृत्तिनिवृत्तिमात्रकृता, यथा देवदत्ते सर्वधर्मसम्बन्धिन्यपि पचति देवदत्त इत्युक्ते गच्छति तिष्ठत्यास्ते शेत इत्यादिक्रियाकलाप निवर्त्य देवदत्त पचतिशब्दो पचनक्रिययैव सम्बन्धयति, तद्विषयैकविज्ञानाधानहेतुत्वात्, अयञ्च धर्मो घृतादीनामप्यविशिष्ट इति ।

यत्तु पुनरित्यादि यावदयञ्च धर्मो घृतादीनामप्यविशिष्ट इति, पचादिविशेषनिवर्त्तकत्वाद्घृतादयो धातुसञ्ज्ञा भवन्तीयुक्ते परस्याशङ्का स्यात्—नैव निवर्त्तयन्ति पचादीन् घृतादयो विरोधाभावाच्च घृताद्यन्तर्भावात् पचादीनामतो विशेषनिवर्त्तकत्वाभावात् न धातुसञ्ज्ञा घृतादय स्युरित्याशक्य तत्प्रतिसमाधान पुनरुच्यते न वय वस्तुन्यसद्भावतानिवृत्तिं ब्रूम[1]—निवृत्तिरत्रास्माभिर्नार्थधर्मप्रकल्पिता विवक्षिता, किं तर्हि? शब्दधर्मप्रकल्पिता विवक्षिता, अर्थगता हि निवृत्तिरसद्भावजनिता घटपटादिवद्वैरूप्यात्, शब्दगता तु विज्ञानप्रवृत्तिनिवृत्तिमात्रकृता सा देवदत्ते सन्निहितसत्वाद्रव्यत्वगतिस्थितिवृत्त्यवृत्त्यादिसर्वधर्मसम्बन्धिन्यपि—गच्छति देवदत्त इत्युक्ते तिष्ठत्यास्ते शेते इत्यादिक्रियाकलाप निवर्त्य देवदत्त गच्छतिशब्दो गमनेनैव सम्बन्धयति, तद्विषयैकविज्ञानाधानहेतुत्वात्, न तथा वस्तुनिवृत्ति, सम्भवति सततसन्निहितसर्वधर्मात्मकत्वाद्देवदत्तस्य, तदुदाहरति—किं तर्हि? पचतीत्यादि गत्यर्थग्रहणार्थं सम्भवादि दार्ष्टान्तिकोऽयं, अयञ्च धर्मो घृतादीनामप्यविशिष्टो वर्त्तत ईहते चेष्टत इत्यादयोऽपि सर्वा क्रियान्तरनिवृत्तिविज्ञानावसानधर्माणो न वस्तुगतान् धर्मान्निवर्त्तयितुमलम्, शब्दाना बुद्धिप्रवृत्तिनिवृत्तिक्रियार्थप्रभुत्वात्, वस्तुप्रवृत्तिनिवृत्त्युत्तरप्रवृत्तत्वादिति ।

अत्र ब्रूम वस्तुन प्रवृत्ते सर्वप्रवृत्तिविशेषसहिताया एवाभ्यनुज्ञातत्वात्तदविवक्षितत्वाच्च

मानप्रसरमर्थजनकत्वात् सर्वत्राविहतप्रवृत्तित्वाच्च सर्वनाम स्यादिति प्रतिभाति । प्रकारान्तरेण दूषयितुं प्रथमं वादं दूषयितुं समर्थनप्रकारमेव तावदाह—यत्तु पुनरिति, घृतादय पचादिविशेषान् निवर्त्तयन्ति इत्येतदेवासम्भवमुपदर्शयति अ यथा प्रवृत्तिविशेषानारम्भकत्वे गच्छत्यादिव्यापिता तस्या न स्यात्तस्माद्घृतादेर्गच्छत्यादिना विरोध इति निश्चयः, धातुसंज्ञा न स्यात्, परस्परविरुद्धयोरव ह्येकोपादानेनान्यनिवृत्तिर्भवेत्, शीतोष्णयोरिव न तथा क्रियाविशेषाणाम् इत्या- वैयाकरणानां समाधानं प्रकटयति—तत्प्रतिसमाधानमिति । वस्तु यनेकनिमित्तं प्रदीपवत् सदभावात् । तत्र परस्परं निवर्त्तयन्ति, तस्मान्निवृत्तिनार्थधर्मप्रकल्पिता, किन्तु योग्यशब्दनिबन्धनविज्ञाननिवर्त्तनात्मकेन्द्र—वस्तुन्यनेकधर्मसम्बन्धिन्यपि शब्दानां स्वशक्तिवैचित्र्यात् किञ्चिदेव तत्र प्रवर्त्तकम्, तत्र हेतुः सद्भावाभावा—निवृत्तिरत्रेति । सन्निधानेऽपि तत्क्षणमाश्रित्य तयाश्रितविवक्षावशात्तदाऽयमित्यभिधान कुम्भादिकरणे कुम्भकार इत्यनेकक्रियाप्रवर्त्तत निवर्त्तते च तदेतत्क्रियानिमित्तो व्यपदेशस्तथेति दर्शयति—देवदत्त इति । एवं च कुम्भकारोऽयमित्यभिस्यैव सामान्यस्य समर्थितत्वाद्घृतादीनां पचादीनां धातुसंज्ञा प्राप्नोति न वा प्राप्नोतीति तत्र सम्मतमेव विशेषतोऽत्र ब्रूम इति । कथं गाविन इत्यत्राह—सम्भावितेय हीति, निवृत्तिरत्रेत्यादि किं तर्हि? पचतीत्यादि—

---

[1] सि क यत्र पुन० । [2] सि क ०भावस्य । [3] सि क हुतार्थ च प्रभु ।

किमस्माभिर्वाच्य घृतादीना पचादीना वा धातुसज्ञा प्राप्नोति न प्राप्नोतीति, वैधर्म्येण सर्वेपा धातूनामसदभिहितप्रवृत्तिसामान्यक्रियावचनत्वानतिवृत्ते ।

अत्र ब्रूमो वस्तुनः प्रवृत्तेरित्यादि, यावद्वैधर्म्येणेति, अवसितप्रयोजनमिद वच त्वयैव वस्तुप्रवृत्ते सर्वप्रवृत्तिविशेषसहिताया एवाभ्यनुज्ञातत्वाद्वाविस्तराय–सम्भावितैवं हि वस्तुप्रवृत्ति सर्वप्रवृत्तिविशेषात्मिकेत्यतीतविचारेषु विस्तरेण चरितार्थत्वात् कथ ? विशेषवाग्व्यवहारो विशेषान्तप्रवृत्तिनिवृत्तिविषयो न वस्तुन्यत्यन्तनिर्भेदात्मके प्रभवतीति भावयता भवतैव सुभाषितत्वात्, किमस्माभिर्वाच्य घृतादीना पचादीना वा धातुसज्ञा प्राप्नोति न प्राप्नोतीति, सर्वेषा धातूनामसदभिहितप्रवृत्तिसामान्यक्रियावचनत्वानतिवृत्तेर्वस्तुव्यवहारे शब्दव्यवहारे वेति न किञ्चिन्न प्रसिद्ध्यति, त्वया तु पुनरसदर्थविषयत्वाद्भ्रान्तिज्ञान शब्दार्थविषय व्यवस्थापित वस्त्वसस्पर्शादित्यल प्रसङ्गेन ।

प्रकृतमुच्यते–

योऽसौ मयाऽऽदावुद्दिष्टो विधिनियमात्मोभयनय स एष निर्दिष्ट, नैगमदेशत्वाद्द्रव्यार्थोऽयम्, द्रव्यमपि भावसाधनम्, तेन द्व्यर्थता, उक्तवत्, पदार्थौ द्रव्यक्रिये, वाक्यमाख्यातशब्द, तदथ उक्तोभयभाक्, नयविनिर्गमसूत्र 'अत्थित्त अत्थित्ते परिणमति' इति ।

योऽसौ मयाऽऽदावुद्दिष्टो विधिनियमात्मोभयनय इति, विधिश्च नियमश्च सर्वत्र द्रव्य क्रिया चेति विधिनियम द्वन्द्वैकवद्भावात् स एप निर्दिष्ट –प्रत्यक्षीकृतस्ते, केषाँ पुनरयमार्षाभिहिताना नयाना भेद इत्यतोच्यते नैगमदेशत्वाद्द्रव्यार्थोऽय न पर्यायार्थ, द्रव्यपर्यायसगृहीताना बहुभेदाना द्रव्यार्थभेदेषु नैगमसङ्ग्रहव्यवहारेषु यो नैगमो नैकभेदस्तस्यैवैकदेशोऽय तद्भेद इत्यर्थ, 'एक्केको य सतविधो सत्तणयसता हवति एमेव' (आ नि २२६४) इति वचनात्, द्रव्यशब्द किं-

[1] शब्दधर्मप्रकृतिश्चेत्यादिग्रन्थेन सम्यग्भावितैवेति भाव । एतदेव प्रकटयति–**विशेषेति** सततसन्निहितसर्वधर्मात्मकत्वाद्वस्तुन सहभावादेव विरोधाभावाद्व्यावर्तकत्वासम्भवेन पचति पठतीति विशेषवाग्व्यवहार एव गच्छति तिष्ठत्यादिविशेषान्तरवाग्व्यवहारं निवर्तयन् पाकादिक्रियासम्बन्ध बोधयतीति निखिलप्रवृत्तिविशेषसाहित्यं वस्तुप्रवृत्तेर्भावितमेवेति भवताऽधुना विचार्य घृतादीनां धातुसज्ञा प्राप्नोति वा न वेति भाव । **घृतादीनामिति** तेषा सामान्यप्रवृत्तित्वे पचादीनामपि तथात्वेन धातुत्वं न स्यात् पचादीनामिव विशेषप्रवृत्तित्वे धातुत्व स्यात् किन्तु देवदत्तादीनामपि धातुत्व भवेदित्याशय । सर्वे धातवोऽसदभिहितक्रिया सामान्यवचना इति त्वयापि भावितत्वादेतदशे आवयो साम्येऽपि शब्दार्थज्ञान वस्त्वसस्पर्शादसदर्थविषयत्वेन भ्रान्तिरूपमेवेति त्वया भावनाद्विशेष इत्याह–**त्वया तु पुनरिति**, अबुधबोधनाय शास्त्रमिर्य प्रकृतिरस्या अयमर्थ अयश्च प्रत्ययोऽस्या यमर्थ इति तस्मात् सर्वोऽय पदपदार्थव्यवहार काल्पनिकोऽसत्यभूत एव, न परमार्थभूतं निर्विकल्पं स्पृशतीति स्वीकारादिति भाव । तदेव द्रव्य क्रिया चोभयं भाव इति यन्नयादौ निदर्शित तदेव ते निर्दिष्टमित्याह–**योऽसाविति** । प्रधानभूतसप्तविधनयेषु कुत्रास्य तमाव इत्यत्राह–**नैगमदेशत्वादिति** द्रव्यद्वित्वनित्वाद्यभ्युपगमभेदेन नैगमस्यापि भेदाद्द्रव्यक्रियोभयवादस्य नैगमदेशता विज्ञेया, अनेकैर्वादिभिरनेकधा वर्णिताना वस्तूना द्रव्यपर्यायाभ्यां सगृहीतत्वात्, तन्मध्ये नैगमसग्रहव्यवहारा द्रव्यार्थभेदा, तेषु प्रकृतो नयोऽनेकभेदस्य नैगमस्यैकदेशो विज्ञेय इति भाव । एकैकस्य नैगमादेर्नयस्य बहुविधत्वे आगम प्रमाणयति–**एक्केको य**

१ सि क प्रवृत्तावित्यादि । २ सि सभावनैव हि वस्तुप्रवृत्तिविशेषात्मिके० । क सभावनैव हि न वस्तुप्रवृत्ति सर्वप्रवृत्तिविशेषात्मिके० । ३ सि क कस्य ।

साधनोऽत्राभिप्रेत इति चेदुच्यते–द्रव्यमपि भावसाधन यत्तद्भूयते केनापि यो द्रवति गच्छति सतत प्रवर्त्तते तस्य यद्द्रवण गमन सततप्रवृत्ति स भाव तद्द्रवन, तत्साधनो द्रव्यशब्द· कर्त्तृसाधनाविनाभाविभावसाधनव्याख्यानस्य सोपपत्तिकस्य विस्तरेण कृतत्वात्, सैव द्व्यर्थता, उक्तवत्– द्रव्यक्रियात्मद्व्यर्थता परस्पराविनाभाविनी, करणादीना तदव्यतिरिक्तस्वरूपत्वात् सर्वत्र घटपटादिवीजाङ्कुरादिपु च सर्वैकात्म्यस्य भावितत्वादिति, पदार्थो द्रव्यक्रिये, उक्तवदिति वर्त्तते, वाक्यमाख्यातशब्द इति, आख्यात साव्ययकारकं वाक्यमेकतिङिति च वाक्य, तदर्थ उक्तो[भयभाक्]–वाक्यार्थ उक्तोभयभाक् द्रव्यक्रियाद्व्यात्मक वस्तु भजते वाक्यार्थ इति विस्तरेणोक्तोऽनेन विधिनियमभङ्गेन नैगमैकदेशेन द्रव्यार्थेन, नयविनिर्गमसूत्र–'अथित्त अत्थित्ते परिणमति' (भ श १ उ० ३ सू० ३३) इति, अस्तित्व भावो भावेऽस्तित्वे परिणमति, भावो भाव एव सतत वर्त्तते, परित समन्तान्नमति परिणमति त त भावमापद्यते तदा कर्त्तृसहितं वेति ।

उभयनय पञ्चमोऽर परिसमाप्त ॥

इति । एतद्व्यानुसारेण द्रव्यशब्दं साधयति–द्रव्यमपीति । भावसाधनमिति मूलकारोक्तभावपदार्थमाह–यत्तद्भूयत इति, अनेन भावशब्दस्य भावे व्युत्पत्तिरादर्शिता, अथकर्त्तरिव्युत्पत्तिं दर्शयति–यो द्रवतीति । पूर्वमपि व्युत्पत्तिरादर्शिता सन्धिता चेत्याह–कर्त्तृसाधनेति । द्रव्य भवतीति विशेषणविशेष्यभावोपगमात् द्रवतीति द्रव्यमिति प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदोपगमाच्च द्रव्यक्रियोभयार्थतायाः पूर्वं वर्णितत्व सूचयति–सैवेति । पदस्यार्थमाह–पदार्थ इति । वाक्यं दर्शयति–वाक्यमिति 'आख्यातशब्दो नियतं साधन यत्र गम्यते । तदप्येक समासार्थं वाक्यमित्यभिधीयते ॥' इति वाक्यपदीये, यथा वपती त्याख्यातशब्दमात्रे प्रोक्ते देवो जलमिति कर्तृकर्माक्षेपात् परिपूर्णार्थत्वे यथा वर्षति देवो जलमिति वाक्य तथा तदप्येकं पदं परिपूर्णार्थं वाक्यमेवाभिधीयत इति तदर्थं । व्याचष्टे–आख्यातमिति आख्यातमिति पदस्य साव्ययकारकमिति विशेषणाद्विशिष्टस्य वाक्यतावगतेर्मूलानुगुण न प्रतिभाति, आख्यातं साव्ययकारकविशेषणमेकतिङिति च वाक्यमिति वार्तिककारादीनां लक्षणान्तरत्वेन वाक्यपदीयप्रकाराव्याख्यायां शङ्कितत्वात् । कोऽत्र नये वाक्यार्थ इत्यत्राह–तदर्थ इति द्रव्यक्रियासंघातो वाक्यार्थ , वृक्ष इति वा तिष्ठतीति वा केवलात् नामपदादाख्यातपदाद्वा वृक्षस्तिष्ठतीत्यादिविशिष्टार्थप्रतीते , प्रागुपपादितत्वात्, न चैकस्यैव वृक्ष इति नामपदस्य तिष्ठतीत्याख्यातपदस्य वा वाक्यत्वे वृक्षस्तिष्ठतीत्युभयोपादानमनर्थकमिति वाच्यम्, विशिष्टार्थप्रत्यायकस्य केवलस्य वृक्ष इति शब्दस्य वृक्षस्तिष्ठतीति शब्दस्य चान्यत्वात्, केवल सादृश्यादेव वृक्षस्तिष्ठतीति वाक्यैकदेशं वृक्षशब्दमभिमन्यते, एवं च वृक्षशब्दमात्रप्रयोगादपि विशिष्टार्थप्रतीतेर्वृक्षस्तिष्ठतीत्युपादानमफलमेव, लोके शब्दप्रयोगे लाघवादराच्च क्वचिद्वृक्ष इति क्वचिच्च वृक्षस्तिष्ठतीति च प्रयुज्यते, वृक्षशब्दमात्रप्रयोगाच्च तिष्ठतीति प्रतिनियतार्थप्रतीतिरर्थप्रकरणादितो भवतीति नानियतार्थबोध इत्येवं विस्तरेण पूर्वमुपपादितमिति सूचयति–विस्तरेणेति । एतन्नयमूलभूतमागम प्रदर्शयति–नयविनिर्गमसूत्रमिति । भावव्युत्पत्त्यभिप्रायेणाह–भावो भाव एवेति । कर्तृव्युत्पत्तिप्रदर्शितार्थमाह–परित इति ॥

इति विजयलब्धिसूरिविरचिते विषमपदविवेचने नयचक्रस्य पञ्चमोऽर उभयनय समाप्त ॥

षष्ठो विधिनियमविधिः

एव विधिनियमभङ्गारे द्रव्यक्रियात्मकवादे सङ्गते षष्ठनय आह–

नन्वेवमुभयमप्यवस्तु, अनुपपन्नस्वावस्थत्वात् खपुष्पवत्, स्वा अवस्था स्थित्युत्पत्ति विनाशा द्रव्यस्य वा स्यु क्रियाया वा, ता यदि भावस्य ततो द्रव्यमनवस्थमिति द्रव्यप्रभेदा सम्भव खपुष्पस्येव, ततश्च सर्वप्रभेदनिर्भेद बीजमिति द्रव्यलक्षणहानि ।

नन्वेवमित्यादि, विचाराश्रय दोषापादनसाधनम्, उभयमपि–द्रव्य क्रिया चेति, अवस्तु, अनुपपन्नस्वावस्थत्वात्–अनुपपन्ना स्वा अवस्था अस्य तद्भावात्, अनुपपन्नस्वावस्थत्वात्, खपुष्पवदिति, कास्ता अवस्था ? उच्यते स्वा अवस्था स्थित्युत्पत्तिविनाशा , ताश्च द्रव्यस्य वा स्यु क्रियाया वा, किञ्चात ? ता यदि भावस्य–ता, स्थित्यादय प्रागुक्ततथा[भवनाविना]भूतसन्निहितवस्तुत्वव्यञ्जिलक्ष णाया क्रियाया इष्यन्तेऽवस्था इति, ततो द्रव्यमनवस्थ प्राप्तम्, अनवस्थालक्षणत्वादुभयोरन्यतरकल्पनावै यर्थ्यादवस्थाव्यतिरिक्तलक्षणाभावात्, भवतु द्रव्यमनवस्थ को दोष इति चेदुच्यते द्रव्यमनवस्थमिति द्रव्य प्रभेदासम्भव प्राप्त , इतिश ब्दस्य हेत्वर्थत्वादनवस्थत्वादित्यर्थ , द्रव्यप्रभेदा रूपादिगत्यादिविवर्त्ता न सम्भव त्यनवस्थत्वात् असत्त्वात्, खपुष्पस्येव, ततश्च यदुक्त द्रव्यस्य लक्षण [तस्य] हानि कतमस्येति चेदुच्यते–सर्वप्रभेदनिर्भेद बीजमित्यस्य, तस्मान्नास्ति द्रव्यमनवस्थत्वात् खपुष्पवत् ।

अथासाप्युभयस्य परस्परनिरपेक्षस्वातन्त्र्ये द्रव्यभावयोरनुपपन्नस्थित्युत्पत्तिविनाशाख्यावस्थयोरभावत्वं खपुष्पवदत पर स्वतश्च तद्वत्त्वयाकृत्याख्य गुणप्रधानभावेन द्रव्यादि सत् परत सत्तादि स्वत इत्यसदपि भवतीति विधिनियमे विधीयेते विधिनियमविधिदर्शनमुत्थापयति–एव विधिनियमभङ्गार इति । पूर्वपक्षे दोष साधनद्वारेणापादयति–नन्वेवमिति द्रव्यक्रिययो परस्परनिरपेक्षस्वातन्त्र्येऽवस्तुत्व प्रसज्यत इत्यर्थ । साधनार्थमाह–अनुपपन्ना इति, अस्य–उभयस्य द्र क्रियात्मन । पूर्वनये सम्मूर्च्छितसर्वप्रभेदनिर्भेद बीज द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणम्, तथाभवनाविनाभूतसन्निधिवस्तुलभ्या क्रियेति च क्रियालक्षणमुक्तम्, तत्र स्थित्युत्पत्तिविनाशलक्षणा अवस्था कस्याभ्युपगम्यन्ते किं क्रियाया , आहोस्वित् द्रव्यस्ये र्थस्यान्यतरस्य तदङ्गीकार उभयोरवस्तुत्व प्रतिपादयितु वादिमुखेन प्रश्नमुच्चारयति–किञ्चात इति, ता द्रव्यस्य क्रियाया भवन्तु तेन किं न छिन्नमिति भाव । दोषमुद्धरति–ता यदीति । तथाभूतेति पचिपठिगम्यादिक्रियाविशेषरूपेण भ यौस्यतया यत् यत्र शक्त्यात्मना सन्निहित सद्व्यक्तीभवति तथाविधा क्रियेति भाव । अवस्थावत्त्वमेव द्रव्यस्य क्रियायाश्च ल नान्यत्, तत्रैकस्यावस्थावत्त्वेऽपरस्य चातथात्वे तथाविधस्य कल्पनैव व्यर्था, लक्षणाभावादित्याह–अवस्थेति । द्रव्यस्या स्थत्वे ततो रूपादिप्रभेदा पचिपठ्यादिक्रियाप्रभेदाश्च न स्युरित्याह–द्रव्यमनवस्थमितीति । रूपगत्यादिविवर्त्ता एकस्य तत्त्वादप्रच्युतस्य निष्क्रियस्य सक्रमस्येव प्रकाशनं विवर्त्त , तथा चाप्रविभागमपि द्रव्यं समाविष्टसर्वशक्तिदेशकाल प्रविभक्तमिव चकास्तीति तदप्रविभागानुसारेण जन्मनाशौ समस्तक्रियाभेदानुयायिनौ व्यावहारिकाविति यदभिमन्यते तन्न स द्रव्यस्यानवस्थत्वेन खपुष्पस्येवासत्त्वादिति भाव । द्रव्यस्य लक्ष्यस्याभावादेव तल्लक्षणमपि नोपपन्नमित्याह–ततश्चेति । प्रभेदाश्रयस्य स्वत स्वरूपेण समवस्थानरूपस्य सर्वबीजभूतस्य द्रव्याख्यस्यानवस्थत्वेऽपि यद्यभ्युपगम्यते तर्हि तत् क्रियैव

---

१ सि क अनवस्था ।

तत किं प्राप्तम्?—

भाव एव तु स तथाभूत आपद्यते, तद्भेदस्य तदात्मकत्वात्, मृद्वत्।

भाव एवेति, भाव एव तु स तथाभूत आपद्यते—द्रव्य क्रियैवापद्यते, कस्मात्? तद्भेदस्य तदात्मकत्वात्, स्थित्युत्पत्तिविनाशा हि द्रव्यभेदाभिमता द्रव्यस्यैव[1]भेदात्मनो भवन्ति तत एतदर्थापन्न क्रियाया आत्मेति, क्रियैव च द्रव्य सञ्ज्ञामात्रभेदात, मृद्वदिति दृष्टान्त, यथा मृद्भेदाः पिण्डशिवकादयो मृदात्मकाः सन्तो मृद्रूपा एव, तथा स्थित्याद्यो द्रव्यभूतभावभेदा एवेति द्रव्याभावेऽर्थापत्त्या स्थित्यादयः क्रियाभेदा इत्यापन्ना।

यदपि च कल्पित प्रवृत्तिसामान्यव्यतिरेकेण कारकतया ओदनादिफलोद्देशिन्या. परिग्रहार्थं विशेषग्रहण तदपि न कार्यम्, कस्मात्?—

प्रवृत्तिभाववचनात्तु मत्पक्षे प्रवृत्तावेव व्यतिरेकसम्भवः, तस्माद्भावादेव सर्वस्य प्रकृतत्वाद्द्रव्य भाव इत्येतत्त्यागाद्द्वयविभागवचन व्यर्थम्, ततश्च विभागेन लक्षणाभावात्तयोरभावः खपुष्पवत् तदभावात् क्रिया कुत? तथाभवनक्रियासन्निधिलक्षण द्रव्य प्रवृत्तिसामान्यञ्च कुत? तथाभवनविनाभूतत्वात् खपुष्पवदेवेति सर्वनिर्मूलता चैवम्, अव्यक्तिरप्यसन्निहितत्वात् खपुष्पवत्।

(प्रवृत्तिभावेति) प्रवृत्तिभाववचनात्तु मत्पक्षे प्रवृत्तावेव व्यतिरेकसम्भवः—प्रवृत्तिसामान्यमेव भाव इत्युक्तत्वात् विशेषास्तत्रैव सम्भवन्ति ततोऽस्य व्यतिरेकसम्भवात्, यदप्योदनादिफल तद[पि] प्रवृत्तिसामान्यमेव, तस्माद्भावादेव—क्रियाया एव सर्वस्य प्रकृतत्वात् द्रव्य भाव इत्येतत्त्यक्तम्, तत्त्यागाद्द्वयविभागवचन व्यर्थं—द्रव्य क्रिया च वस्त्वित्युभयाभ्युपगमो मूलत एव विघटते, ततश्च तथाभवनेन प्रवृत्तिलक्षणेन विना भूतस्य सन्निधानमपि निर्मूलम्, ततश्च द्वे अपि द्रव्यक्रिये विभक्ते न

सर्वप्रभेदानामात्मभूतत्वात् पिण्डशिवकादीनां भेदाना मृदात्मकानां आत्मभूतस्य मृद्वदित्याह-भाव एव त्विति, स इति तच्छब्देन द्रव्य परामृश्यते, विधेयप्राधान्यात् पुंस्त्वता। हेतुमाह-तद्भेदस्येति द्वितीयतत्पदेन क्रियाया ग्रहणम्, कृष्णगौरपीतादय पचिपठ्यादयो भेदाभिमता स्थित्युत्पत्तिविनाशलक्षणा अभेदात्मनो द्रव्यस्यैवाभिमता, तस्मात्तेषामात्मा द्रव्य, द्रव्याभावे ते च क्रियाया एव भवेयु, केवल सञ्ज्ञाभेदाश्रयेणैव द्रव्यमित्युच्यते भवद्भिर्न त्वर्थभेद कश्चिदिति भाव। दृष्टान्तमाह-यथेति, अथवा द्रव्यभेदत्वेनाभिमता कृष्णादय पच्यादयश्च क्रियात्मका दृष्टा इति तदात्मभूतस्यापि क्रियात्वं युक्तमिति भाव। ननु भवदेव भवति प्रवर्त्तमानमेव हि मृदादि केनचिद्धर्मेण पिण्डशिवकादिभावेन भवति नाप्रवर्तमानं किञ्चित्, भवनं प्रवृत्ति क्रियेति पर्यायत्वात्, अप्रवृत्तभवनस्य कस्यचिदभावात्, तस्मात्तेन तेन प्रकारेण परिणममानं प्रवर्तमानं वस्तु भवतीत्युच्यत इत्युक्तत्वात् प्रवृत्तेरेव विशेषसम्भवो न तु सर्वप्रभेदनिर्भेदाद्धीनाद्द्रव्यादप्रवृत्तिलक्षणादित्याशयेनाह-प्रवृत्तिभाववचनात्त्विति, प्रवृत्तेरेव भावत्वोक्तेरित्यर्थ। तदेव व्याचष्टे-प्रवृत्तिसामान्यमेवेति। प्रवृत्तेरेव भेदाभ्युपगमे द्रव्यभावयोरुभयोरभ्युपगमस्त्यक्तव्य एव, तथा च सति द्रव्यं क्रिया चेत्युभयं वस्त्विति विभागो नाश्रवानित्याचष्टे-तस्माद्भावादेवेति। एवञ्च तव द्रव्य तथाभवनाविनाभूतसन्निधिमद्वस्तु न भवति पचिपठ्यादिरूपेण यद्भवन प्रवृत्ति तेन विनाभूतत्वात्, द्रव्यस्य च तथाभवनाविनाभूतसन्निधिमत्त्वाभावेन तथाविधसन्निधिवस्तुत्वव्यक्तिलक्षणा क्रियापि

1 सि क भेदात्मानो। 2 क सर्वस्यैकृतत्वात्।

स्तः ततस्तयोर्लक्षणमनुपपन्नं ततश्च विभागेन लक्षणाभावात्तयोरभावः खपुष्पवत्, तदभावात् क्रिया कुतः ? तथाभवनक्रियासन्निधिलक्षणं द्रव्यं प्रवृत्तिसामान्यञ्च कुतः ? तथाभवनविनाभूतत्वात् खपुष्पवदेवेति, सर्वनिर्मूलता चैवमिति सन्निधिनिर्मूलत्वात्, क्रियाया व्यक्तिभेदानामव्यक्तिश्च [कुतः] यथा विनेत्यत आह–अव्यक्तिरप्यसन्निहितत्वात् खपुष्पवत्।

अथोच्येत भावस्य स्थित्युत्पत्तिलया कल्पनामात्रा सन्निहिततथाभूतवस्तुतत्त्वव्यक्ति द्रव्यमेवोक्तवत्, ताश्च क्रिययाऽभिव्यक्तिं नीयन्त इत्यत्रोच्यते, एवं तर्हि सर्वप्रभेदनिर्भेदत्वमसत्य द्रव्यस्य, क्रियायाश्चाक्रियात्वम्, सन्निहिततथाभूतवस्तुतत्त्वव्यक्तिकरत्वाभावात्, ततश्चाशेषपक्षध्वंसित्वमनुपपन्नस्वावस्थत्वात्।

अथोच्येतेत्यादि, स्यान्मतं भावस्य प्रागुक्तवत् स्थित्युत्पत्तिलया कल्पनामात्रा समनन्तरोक्तदोषदर्शनात् सन्निहितैस्तथाभूतवस्तुतत्त्वव्यक्ति द्रव्यमेवोक्तवत् सम्मूर्च्छितसर्वप्रभेदस्थित्यादिस्वावस्थं तु, ताश्च स्थित्याद्यवस्था क्रिययाऽभिव्यक्तिं नीयन्त इत्यत्रोच्यते, एवं तर्हि सर्वप्रभेदनिर्भेदत्वमसत्य द्रव्यस्य–ते स्थित्यादिभेदा द्रव्यस्यैव संवृत्ता इति निर्भेदत्वोक्तिर्व्याहन्यते, किञ्चान्यत् क्रियायाश्चाक्रियात्वम्, सन्निहिततथाभूतवस्तुतत्त्वव्यक्ति क्रियेष्यते, ते हि भेदा क्रिययाऽभिव्यज्यन्ते चेद्भेदाः प्रागपि क्रियाभिव्यक्तेः सन्ति, तथाभूतत्वात् क्रियाया व्यक्तिकरत्वाभावस्तत्साक्षाद्व्यञ्जनात् क्रिया द्रव्यवत् खरविषाणवद्वा न क्रियेति, ततश्च द्रव्यस्याद्रव्यत्वात् क्रियायाश्चाक्रियात्वादशेषपक्षध्वंसित्वमनुपपन्नस्वावस्थत्वात् द्रव्यस्य क्रियायाश्च खपुष्पवदभाव इति।

नास्तीत्याशयेनाह–ततश्च विभागेनेति। तथाविधे द्रव्ये भेदानामव्यक्तिः पूर्वं ततश्च व्यक्तिः क्रियत इति यदुच्यते तदपि न सर्वदैवाव्यक्तिप्रसङ्गात् क्रियाया अभावादित्याह–क्रियाया व्यक्तिरिति। ननु नास्त्यनेकक्षणव्यापिनी काचित् क्रिया, यस्याः स्थित्युत्पत्तिलयाख्यास्तिस्रोऽवस्था भिन्नक्षणभाविन्यो भवेयुः, किन्तु पचतिपठत्यादिक्रियाविशेषेषु क्रमरूपताध्यासेन क्रियासामान्याध्यासः, न तु सर्वविशेषक्रियानुस्यूताऽनध्यस्ता विशेषव्यतिरिक्ता वस्तुभूता क्रियासामान्यवाच्या विद्यते, अध्यस्तत्वादेव य एव विशेषास्त एव सामान्यमप्युच्यन्ते, अत एव किं करोतीति प्रश्ने पचति पठतीत्यादि प्रतिवचनं सङ्गच्छते, अन्यथा सामान्यप्रश्ने विशेषेण प्रतिवचनमसङ्गतं स्यात्, अत एव विशेषवचना अपि कृभ्वस्तय इत्युच्यन्ते, तस्मात् स्थित्युत्पत्तिलया क्रियासामान्यस्य कल्पिता एव, तस्य कल्पितत्वात्, अपि तु द्रव्यस्यैव ते इति द्वितीयविकल्पशङ्कायां प्रतिविधानमाचष्टे–अथोच्येतेति। पूर्वपक्षमेव व्याचष्टे–स्यान्मतमिति, द्रव्य एव तादृशशक्तेरवस्थितत्वात् तत्रैव तादृशशक्तेः क्रिययाऽभिव्यक्तेश्च द्रव्यस्यैव स्थित्युत्पत्तिविनाशलक्षणा अवस्था, न तु कल्पितस्य क्रियासामान्यस्येति भावः। उक्तवदिति, प्रोक्तावस्थावदित्यर्थः, अमुमेवार्थमाह–सम्मूर्च्छितेति सम्मूर्च्छिताः–संहृताः अविनिभागेन सर्वे प्रभेदाः स्थित्यादिस्वावस्थारूपा यस्मिंस्तदिति विग्रहः। द्रव्यस्यैव सन्निहिततथाभूतवस्तुतत्त्वव्यक्तिरूपत्वे तस्यैव तथा तथा भावात् निर्भेदत्वं न सम्भवतीति तस्य सर्वप्रभेदनिर्भेदत्वोक्तिरन्यथा स्यादित्युत्तरयति–एवं तर्हीति। क्रियालक्षणस्योक्तस्य द्रव्य एवाभ्युपगमात्, क्रियायास्तल्लक्षणविरहेण क्रियात्वं न स्यादित्याह–किञ्चान्यदिति। क्रियायास्तल्लक्षणमप्यसम्भवीत्याह–सन्निहितेति ते रूपादिपच्यादिभेदा पूर्वं वस्तुनि सन्निहिता क्रियया तेऽभिव्यज्यन्त इति यदीष्यते तर्हि क्रियाया नाभिव्यञ्जकत्वं सन्निहितत्वादेव, अभिव्यञ्जकत्वमोत्पादकत्वमुत्पत्तिश्चासत एवेति क्रिया न क्रिया स्यादनभिव्यञ्जकत्वात् द्रव्यवत्, खरविषाणवद्वा एवञ्चानवस्थत्वाद्द्रव्यमद्रव्यमनभिव्यञ्जकत्वात् क्रियाऽक्रिया चापन्नेति तवाशेषपक्षस्य विनाशित्वमेव भवेदित्याह–ते हि भेदा इति। सवपक्षध्वंसभयादेव द्रव्यस्याद्रव्यत्वं क्रियाया अक्रियात्वं नेच्छति तर्हि

---

१ क ××। २ सि क स्वावस्थस्य।

अथैतच्चेदुभय नेच्छति भयात् ततोऽविभागावस्थत्वात् द्रव्यमसदापन्नम्, मा भूद्द्रव्यस्याद्रव्यत्व क्रियायाश्चाक्रियात्वमिति द्रव्यमविभागावस्थं तद्व्यञ्जिका-क्रियेतीष्यते ततो यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति युगपदयुगपद्भाविपृथिव्यादिभेदाविभागद्रव्यस्यावस्थत्वात्।

(अथेति) अथैतच्चेदुभय-द्रव्यनिर्भेदासत्त्वाद्द्रव्य[त्व] सन्निहिततथाभूतवस्तुवत्त्वव्यक्त्यभावादक्रियात्वञ्च नेच्छति, भयात् सर्ववस्तुत्यागभयात् ततोऽविभागेत्यादि, अविभागावस्थत्वात्-अविभागाः भेदाः स्थित्याद्यवस्थाः[1] तदभावाद्द्रव्यमविभागमित्यसदापन्नम्, मा भूद्द्रव्यस्य भेदात्मकस्याद्रव्यत्वमिति क्रियायाश्चाक्रियात्वमव्यञ्जकत्वात्, प्रागेव तथाभूतव्यक्तेर्व्यर्थत्वान्मा भूदिति, किमापन्नं? द्रव्यमविभागावस्थं तद्व्यञ्जिका क्रियेति-क्रिया[3] चाविभागावस्थद्रव्यविषया यथासन्निधिव्यक्तिक्रियात्वादविभागस्यैव सन्निहितस्य व्यञ्जिका हि क्रिया, तत किमिति चेत्? ततो यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति ऊर्ध्वपत्तिरुत्पत्तिरात्मलाभः प्रत्यक्षोपलब्धिः, विविधमदर्शनं विनाशोऽनुपलब्धिरभावः, एकरूपत्वाच्च वस्तुनः सद्भिव्यञ्जनाच्च क्रियाया उत्पत्तिविनाशयोरप्यभेदाद्यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति, किं कारणं? युगपद्युगपद्भाविपृथिव्यादिभेदाविभागद्रव्यस्यावस्थत्वात्-यदा चाविभागावस्थं द्रव्यं क्रिया च तद्व्यञ्जिका तदानीं युगपद्भाविनः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालादिभेदाः रूपरसगन्धस्पर्शसंस्थानादिभेदाश्च ये चायुगपद्भाविनो मृत्पिण्डशिवकादिभेदाः ते सर्वेऽप्यविभागाद्यवस्थामात्रमित्यापन्नाः, तस्मात् सर्वभेदानामविभागावस्थामात्रत्वादुत्पत्तिर्विनाश इत्यप्ययुगपद्भाविनौ भेदौ, तयोश्चाविभागावस्थं द्रव्यं तत्त्वैक्यम्, एकत्वाच्च यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति साधूक्तम्।

देशकालादिभेदाभावादस्त्विति चेद्ब्रूम, यदि यदेवोत्पद्यते तदे विनश्यति ततोऽङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वप्रसङ्ग, बीजोच्छूनमूलादिपूर्वभेदाना पत्रनालाद्युत्तरभेदानाञ्च विनाशावस्थात्वादङ्कुर एवैक इत्यङ्कुरोत्पत्त्याऽयमङ्कुर एव विनश्यति ततश्च दृष्टविरुद्धा-

स्थित्याद्यवस्थाभावाद्द्रव्यस्य विभागाभावेन क्रियाया अव्यञ्जकत्वेन च तयोरभाव एव स्यादित्याह-अथैतदिति। एतदेव स्फुटयति द्रव्येति, द्रव्यस्य निर्भेदत्वासम्भवेनाद्रव्यत्वमिति भावः। अव्यञ्जकत्वमेवाह-प्रागेवेति क्रियया प्रागेव द्रव्यं तेषां व्यक्तत्वात् क्रिया न व्यञ्जिकेति तस्या व्यर्थत्वमिति भावः। द्रव्यस्याविभागात्मकत्वे क्रियायाश्च तद्व्यञ्जकत्वे स्वीकृते तदा दोषं दर्शयितुमाह-द्रव्यमविभागावस्थमिति। क्रिया चेति क्रिया चाविभागावस्थं द्रव्यं व्यञ्जयति, सन्निहितस्यैव व्यञ्जकत्वात्, द्रव्ये सन्निहितस्य रूपादिपच्यादेर्व्यञ्जकत्वे द्रव्यस्यैव तेन तेन प्रकारेण भवनात् तस्य विभक्तत्वानुपपत्तिरिति भावः। द्रव्यव्यञ्जकत्वे दोषमाह- ततो यदेवेति। उत्पत्तिविनाशयोरैकत्वं प्रसज्यते यैवोत्पत्तिः स एव विनाश इति, तयोरविभागावस्थामात्रत्वाद्द्रव्यस्येति भावः। एकरूपत्वे साधनमाह-युगपदिति। साधनार्थं स्फुटीकरोति यदा चेति द्रव्यं हि अविभागावस्थामात्रम्, यथा च युगपद्भाविनोऽयुगपद्भाविनश्च भेदा अविभागावस्थामात्रम्, त एव हि [illegible] तदा द्रव्यमित्युच्यते सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थाया प्रकृतित्ववत् तथोत्पत्तिविनाशयोरप्यविभागावस्था [illegible] तथा चावस्थावतारैक्यात् यैवोत्पत्तिः स एव विनाशः स्यादिति भावः। नन्वविभागावस्थायां [illegible] चावस्थावत्तदा द्रव्यस्य सर्वात्मकत्वात् सैवोत्पत्तिः स एव विनाशः स्यात् यो दोषः, यदा तु [illegible] तदा यदा तदा तदेव विनश्यतीति न भवति तयोर्भिन्नत्वादिति शङ्कते-देशकालादीति। [illegible]

१ सि भावाद्। २ सि क व्यक्तिर्व्यर्थ०। ३ सि क [illegible]

यनुत्पत्त्यविनाशदोषौ स्याताम्, अङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वात्, न बीजं विनष्टं नाङ्कुर उत्पन्न, विनष्टुरुत्पत्तुश्चाभेदात्।

(देशेति) देशकालादि[भेदा]भावादस्त्विवति चेत्—स्यान्मत एकत्वादुत्पत्त्यादिभेदैक्याद्यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्यस्तु तर्हि को दोष इत्यत्र दोषकुतूहलश्चेद्रूस, यदि बीजाङ्कुराण्ययुगपद्भाविनामपि पृथिव्यादियुगपद्भाविभेदमूलत्वाद्यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति ततोऽङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वमिति दोष, उदाहरणेन स्फुटीक्रियते—यस्माद्बीजोच्छूनमूलादिपूर्वभेदाना पत्रनालाद्युत्तरभेदानाञ्च विनाशावस्थत्वादङ्कुर एवैक इति सत्यम्, ततोऽङ्कुरोत्पत्त्याऽयमङ्कुर एव विनश्यति ततश्च दृष्टेष्टनिरुद्धावनुत्पत्त्यविनाशदोषौ स्याताम, अङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैवाङ्कुरस्यैव विनाशित्वान्न बीजं विनष्टं नाङ्कुर उत्पन्न, विनष्टुरुत्पत्तुश्चाभेदात्, भेदे तु सति युज्येत बीजं विनष्टमङ्कुर उत्पन्न इति, स चोत्पन्नश्चेन्न विनष्टः विनष्टश्चेन्नोत्पन्न इति उभयाव्यवस्थानान्नोत्पन्नो न विनष्ट इति।

अस्तु नामानुत्पन्नोऽविनष्टश्च को दोष इति चेदुच्यते नैक एव, किं तर्हि? सर्व एव वचनादिविरोधा, अङ्कुरपत्रादिनिराकरणादपि च लोकादिविरोधा।

(अस्त्विति) अस्तु नामानुत्पन्नोऽविनष्टश्च किं नामको ममाय दोषो न्यायलक्षणोक्त इति चेदुच्यते नैक एव, किं तर्हि? सर्व एवेति वचनादिविरोधा, उत्पद्यते चेन्न विनश्यति विनश्यति चेन्नोत्पद्यते, त्वया चोच्यते यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति देशकालादिभेदाभावे कथमूर्द्धपदनविविधादर्शनभेदेन तदे[वे]ति चाभेदेन निर्देशोऽविरुद्धार्थोऽत स्ववचनविरोध, उत्पत्तिविनाशयोर्वा रूढिभेदादे-

---

देशकालादिभेदस्याभावेन द्रव्यस्याविभागावस्थत्वादित्यर्थं। अत्र पक्षे दोषमुद्भावयति—यदीति, अङ्कुरे दोषप्रदर्शने कारणमादर्शयति—बीजाङ्कुराणीति, बीजाङ्कुरादया ह्ययुगपद्भाविना भावा ते च युगपद्भाविपृथिव्यादिभावव्यतिरेकेण न भवन्तीति भाव, एतेन देशकालादिभेदसत्त्वमादर्शितम्। कथमङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वप्रसङ्ग इति चेत्तमुदाहरणेन स्फुटयति—यस्मादिति, त्रिविधमदर्शनमनुपलब्धिरभावो विनाश इति विनाशपदव्याकरणात् अङ्कुरकाले बीजोच्छूनमूलादिपूर्वभेदानां पत्रनालाद्युत्तरभेदानाञ्चादर्शनेन विनाशावस्थत्वात् अङ्कुरस्यैव सत्वात्तस्योत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वं स्यादिति भाव। अनुत्पत्त्यविनाशदोषावादर्शयति—अङ्कुरोत्पत्ताविति यस्योत्पत्तिस्तस्यैव विनाशाद्बीजं न विनष्टमङ्कुर उत्पन्न इति दृष्टस्येष्टस्य चासम्भवादुत्पत्तुर्विनष्टुश्चाभेदेन यदि बीजमुत्पन्नं न तर्हि तद्विनष्टं यदि विनष्टं न तदुत्पन्नमित्युत्पादविनाशयोर्भेदेन व्यवस्थाविधानासम्भावादुभयोरव्यवस्थितत्वेनाभावापत्त्या नोत्पन्नोऽङ्कुरो न वा विनष्ट इति अनुत्पत्त्यविनाशदोषौ स्याताम् इति भाव। अत्रापीष्टापत्तौ दोषमाह—अस्तु नामेति। यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति स्वाभ्युपगतोत्पादविनाशयोरिष्टापत्तौ दोषमादर्शयति—नैक एवेति, अत्र पक्षे नैक एव दोष, किन्तु सर्व एव स्ववचनादिविरोधदोषा भवन्तीति भाव। वचनविरोधं दर्शयति—उत्पद्यते चेदिति, उत्पादविनाशयोर्भेदेनोत्पादप्राधान्ये न विनाश, विनाशप्राधान्ये वा नोत्पाद इति वस्तुस्थिते यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति तवाभिधानं विरुद्धार्थं भवेत्, देशकालादिभेदाभावेनोत्पादविनाशयोर्भिन्नस्वभावयोरभावात् कथमूर्द्धपदनलक्षणामुत्पत्तिं विविधादर्शनलक्षणं विनाशमभ्युपेत्य यदेव तदेवेत्यभेदेन निर्देश क्रियते विरुद्धार्थत्वात्, तस्माद्देशकालादिभेदाभावादस्त्विवति वचनेन यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति वचनं विरुध्यत इति स्ववचनविरोध इति भाव। आदिपदग्राह्यानाचष्टे—उत्पत्तीति, उत्पादोऽन्यार्थो लोके-

---

१ सि क विधिनादर्श०। २ सि क, °निर्देशाद्दि०।

काधिकरणविरोधात् [रूढिविरोधः] लोके प्रतीतत्वाल्लोकविरोधः, प्रत्यक्ष[त]एवोत्पादविनाशभेददर्शनात् प्रत्यक्षविरोधः, उत्पद्यमानत्वान्न विनश्यति विनश्यत्त्वाच्च नोत्पद्यते भिन्नघटवदित्यनुमानविरोधः, तथा चाङ्कुरपत्रादिनिराकरणादपि च लोकादिविरोधा इति व्याख्यानमनन्तरोक्तस्यार्थस्य लोकप्रतीतिद्वारेण सुखप्रतिपाद्यत्वादिति गतार्थम्। वचनद्वारेण तु वाच्यमुक्त्याश्रयत्वाद्दोषाणामिति, एवं तावन्नुत्पाद-विनाशादिदोषभावः।

न केवलमेत एव दोषाः किं तर्हि?—

अनित्यतादोषश्च स च क्षणिकवाद व्यतिलङ्घ्य वर्त्तते, अतोऽभ्युपगमात्, तत्र न हि यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति, किं तर्हि? क्षणोऽस्यास्तीति क्षणिक इत्युत्पादादन्यो विनाश-क्षणः, उत्पन्नश्च विनष्टश्चेत्यभ्युपगम्यते जातस्य विनाशात्, इह तु उत्पाद एव विनाशः क्रियार्थकालरहितद्रव्योत्पादादित्वात्।

(अनित्यतादोषश्चेति) [अ]नित्यतादोषश्च स च क्षणिकवाद व्यतिलङ्घ्यानित्यत्वदोषाति-शयेन वर्त्तते इति, अत –इत्यस्मादेव हेतोः कस्मात्? यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्यभ्युपगमात्, स चैवमनित्यत्वातिशयदोषः प्रदर्श्यते तद्यथा–तत्र [न] हीत्यादि[×], तत्र [न]हि—क्षणिकवादे न हि यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति, किं तर्हि? क्षणोऽस्यास्तीति क्षणिक इत्युत्पादादन्यो विनाशक्षणः, उत्पन्नश्च विनष्टश्चेत्यभ्युपगम्यते भिन्नस्य कालस्य क्षणाख्यत्वात् तस्मिंश्च काले जातस्य विनाशात् न जायमानस्य, न हि क्षणिकवादी नैकमेवोत्पादक्षणं विनाशक्षणञ्चेच्छति, एकस्योत्पत्तिभङ्गापत्तिभयात्, यथोक्तं 'द्वितीये-स्मिन् क्षणे जातः' (   ) इत्यादि, क्षणानां क्षणवर्त्तिनाञ्च भेदाज्जातस्येति च [illegible] भेदं सूचयति, इह तु–यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति वादे उत्पाद एव विनाशः प्रसक्तः, क्रियार्थ-

तो विनाशोऽन्यश्च इति तयोरेकत्र वृत्त्यसम्भवाद्रूढिविरोध इति भावः। लोकविरोधमाह–लोके इति [illegible] रिति भावः। प्रत्यक्षविरोधमाह–प्रत्यक्षत इति। अङ्कुरो न विनश्यति, उत्पद्यमानत्वात्, उत्पद्य[illegible] चाङ्कुरः विनश्यत्वात् भिन्नघटवदिति भेदानुमानादनुमानविरोध इत्याह–उत्पद्यमानत्वादिति। अङ्कुर[illegible] बीजोच्छूनादिपत्रनालादीनामदर्शनेन निराकरणात् पुनरपि लोकादिविरोधा इत्याह–तथा चाङ्कुरेति। [illegible] दोषानाह–अनित्यतेति, तव द्रव्यस्य नित्यत्वाभ्युपगमादनित्यत्वं प्रसज्यते यदेवोत्पद्यते तदेव [illegible] विनाशाभ्युपगमादिति भावः। तदप्यनित्यत्वं विलक्षणमेवेत्याह–स चेति। अनित्यत्वे तदे[illegible] इति, यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्यस्मादेवाभ्युपगमाद्धेतोरित्यर्थः, तदेवमुत्पत्तिविनाशाभ्युपगमाद[illegible]। [illegible] प्रसिद्धानित्यत्वातिशयत्वमस्य दर्शयति–तत्र न हीति। क्षणिकवादे हि क्षणे एकस्मिन्नेव नोत्पादविना[illegible], किन्तु प्रथम क्षणे उत्पादो द्वितीयक्षणे च विनाशः, आत्मलाभानन्तरविनाशी क्षणः स यस्यास्ति स क्षणिक इति [illegible] घस्वभावो भावः, एवञ्च जातस्यैव विनाशो न जायमानस्य, तव तु यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति [illegible]विना-भ्युपगमात् क्षणिकवादातिशाय्यनित्यत्वं स्यादिति वर्णयति–क्षणोऽस्यास्तीति। क्षणे जात [illegible] सूच्यते जातस्य विनाशाभ्युपगमाच्च नाशतत्क्षणयोर्भेदः सूच्यत इत्याह–क्षणानामिति। [illegible] भेद दर्शयं तदतिशयोऽत्र प्रदर्श्यते–इह त्विति। हेतुमाह–क्रियार्थेति। द्रव्यक्रियोभयत्वस्या[illegible] क्रियार्थ

१ सि वाच्यवाक्यमु । २ सि क °तावदुत्पादविनाशादि° । ३ क × × । ४ सि क °न्नश्च विनष्टश्चे°।

लरहितद्रव्योत्पादादित्वात्–क्रियाशब्दवाच्योऽर्थः क्रियैव वाऽर्थः क्रियाप्रयोजनो वा कालः क्रियार्थकाल इति ते वैयाकरणस्येष्टः यद्यप्यन्येषामन्यथा, यथोक्तं 'परिमाणवती क्रियैव कालः' (   ) इत्यादि, तादृग्विविक्तकालरहितं द्रव्यं क्रियात्मककालविनाभूतं तदेवोत्पादो विनाशोऽवस्थानञ्चेतीष्टत्वात् क्षणिकवादातिशाय्ययं क्षणिकवादस्त्वदीय इति साधूक्तम् ।

नास्तिवादेऽपि तिष्ठत्यनवस्थत्वादुत्पादादीनाम्, किं तर्हि–

शून्यवादता वा, अविनष्टानुत्पन्नास्थितत्वात् खपुष्पवत् ।

(शून्येति) शून्यवादता वा, यथा प्रागुक्तं सर्वस्याङ्कुरानुत्पादाविनाशवदवस्थानमपीति शून्यतासाधनं गतार्थं यावत् खपुष्पवत् ।

ननु पृथिवीद्रव्यत्वाभेदात्तदङ्गबीजाङ्कुराभेदात् तत्कालौ चोत्पादविनाशौ स्त इति न भेदस्याभेदस्य वा व्याघातः, तस्मात्तदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्यत्रोच्यते, एवं तर्हि इदानीं भेद एवापतितस्तत्रापि, अश्मसिकतामृल्लोष्टवज्रादिभेदे सति पृथिवी नाम न काचिदन्याऽस्ति, किन्तु पृथिवीत्वजातिमात्रमभिन्नं तद्भेदव्यापि, तच्च द्रव्यमेकमित्यस्य त्वत्पक्षस्य विघातकम्, बीजस्याङ्कुरस्य च नानात्वं बीजाद्विनश्यतोऽन्याङ्कुरस्योत्पद्यमानत्वात्, विनष्टादन्य इव देवदत्ताद्यज्ञदत्त उत्पद्यमानः, तस्मान्न तदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति, ततश्च यथा बीजं व्रीहित्वसामान्याभेदे सत्यङ्कुरात् पृथगेवेष्यते तथा पाश्वादित्वमपीति भेदनिर्भेदद्रव्यनिर्मूलनम् ।

शब्दवाच्य एवार्थः कालः इत्याशयेनाह–क्रियाशब्दवाच्य इति, अत्र पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः वाच्यपर्यायोऽर्थशब्दः । पक्षापेक्षया कर्मधारये लाघवादाह–क्रियैव वेति, अर्थशब्दोऽत्र वस्तुपर्यायः । अर्थशब्दस्य प्रयोजनपर्यायत्वमाश्रित्याह–क्रियाप्रयोजन इति, अत्र पक्षे क्रिया अर्थो यस्येति बहुव्रीहिः, अत्र क्रियाया अन्यः पदार्थः कालः इति भाति, महाभाष्यकृताऽपि भाष्ये क्रियातिरिक्तः कालोऽभ्युपगतः यदुच्यते येन मूर्तीनामुपचयापचयाश्च लक्ष्यन्ते स कालमित्याहुः, तस्यैव च कयाचित् क्रियया युक्तस्याहरिति च भवति रात्रिरिति च, कया क्रियया? आदित्यगत्या, तयैवासकृदावृत्तया मास इति भवति संवत्सर इति च भवति इति । केचिदर्वाग्दर्शिनो ज्योतिर्गत्या कालस्यैवावच्छेदेऽपि नानात्वव्यवहारस्येष्टतया सैव कालो भवतु किमतिरिक्तेन कालेनेति वदन्ति, यथोक्तं हरिणा 'आदित्यग्रहनक्षत्रपरिस्पन्दमथापरे । भिन्नमावृत्तिभेदेन कालं कालविदो विदुः ॥' इति, गोदोहादिक्रियाविशेषः परिच्छिन्नापरिमाणत्वादपरेण दिनमासादिशब्दवाच्येनादित्यादिगतिप्रचारेण परिच्छिन्नो भवति गोदोहादिरपि अन्यत अप्रसिद्धपरिमाणो देवदत्तादिगताभ्यासादिक्रिया परिच्छिन्दन् काल इति व्यपदिश्यत इत्येतदभिप्रायेणैवोक्तं 'परिमाणवती क्रियैव कालः' इति । यद्यप्यन्येषामिति सांख्यानुसारिणामन्यदर्शने सततपरिणामिषु सत्त्वरजस्तमःसु शक्तिमात्रमुद्भवानुद्भवाभ्यामतीतानागतवर्तमानाख्यां लभते, अन्ये तु भिन्ना क्रिया सङ्कलनाबुद्ध्याऽनुसंहियमाणा चिरक्षिप्रादिव्यपदेशा भवति तथा च बुद्ध्या सङ्कलनक्रमो वा काल इति वदन्ति, अपरे स्वातन्त्र्यशक्तिलक्षणं काल इति वदन्ति, यो वा भवतु कालः शब्दव्यवहारेऽस्मिन्नावश्यकत्वं नित्यं भवति भविष्यत्भूतादिरूपे भिन्नः कालः कश्चिदभ्युपगन्तव्य एवेति बोध्यम् । एवञ्च वस्तुतः कालाभावात् कालात्मकक्रियारहितद्रव्यस्यैवोत्पादाद्यभ्युपगमेन क्षणिकवादातिशाय्यनित्यत्वं तवेति दर्शयति–तादृगिति । न केवलं बीजादीनामनुत्पन्नाविनष्टत्वम् प्रत्युतानवस्थानादपि शून्यवादः पर्यवसानं भवतीत्याशयेनाह–शून्यवादता वेति । अथ द्रव्यत्वेन रूपेण द्रव्यस्यावयवभूतानां बीजाङ्कुरादीनामभेदः, उत्पादविनाशयोश्च बीजाङ्कुराद्यभेदादभेदः, अवयवावयविनोश्चाभेदात् पृथिवीद्रव्यबीजाङ्कुराद्यभेदः, तत्तदवयवत्वेन च बीजाङ्कुरादीनां परस्परं भेद इति भेदाभेदयोर्वास्तविकत्वात् द्रव्यत्वेन बीजादीनामनुत्पादाविनाशित्वस्य सत्त्वेऽपि तत्तत्सामग्रीसन्निधानाद्यपेक्षयोत्पादविनाशयोरपि सम्भव इति न कश्चिद्दोषः

---

१ सि क कालत । २ सि क परिणामवता

ननु पृथिवीत्यादि यावदभेदस्य वा व्याघात इति स्यान्मत पृथिवीद्रव्यत्व शिवकादित्वाभिन्न तासिश्चाभिन्ने तदुत्पादविनाशयोश्चाभेदे सत्ये पृथिवीद्रव्यत्वेनानुत्पन्नाविनष्टत्वे सत्य एक एव तत्रोत्पादविनाशौ तत्कालौ च, तस्यैव पृथिवीद्रव्यत्वस्य चाशाभ्या बीजाङ्कुराख्याभ्या भेद इत्यस्ति भेद., कारकसद्भावादित्युत्पत्तिरस्ति तथा विनाशस्तत्कालो च, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्, एव भेदस्याभेदस्य च व्याघातो नास्ति तस्मात्तदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति पृथिवीद्रव्यत्वाभेदात् तदंशबीजाङ्कुरभेदात्तत्कालौ च त इति नातिप्रशून्यते दोषानिति, अत्रोच्यते—एव तर्हीत्यादि यावत्र तदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति, अयमिदानीमस्मत्परिकल्पितो भेद एवापतितस्तवापि, अश्मसिकतामृल्लोष्टवज्रादिभेदे सति पृथिवी नाम न काचिदन्याऽस्ति तद्व्यतिरेकेण, किन्तु पृथिवीत्वजातिमात्रमभिन्न तद्भेदव्यापि, तच्च द्रव्यमेकमित्यस्य त्वत्पक्षस्य विघातक जातिमात्रमभिन्न शेष सर्व भिन्नमिति सिध्यति, बीजस्याङ्कुरस्य च नानात्व बीजाद्विनश्यतोऽन्योऽङ्कुरस्योत्पद्यमानत्वात्, विनष्ट—मृतादन्य इव देवदत्तो यज्ञदत्त उत्पद्यमान इति, तस्मात् तदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति, अन्यनिवृत्त्यर्थावधारणस्य भेदसत्त्वे सत्यानर्थक्यात्, ततश्च यथा बीजमित्यादि दृष्टान्त—यथाङ्कुरादिकालेषु भिन्नेष्वपि व्रीहित्वसामान्याभेदे सति पृथगेव बीजमङ्कुरादिष्यते मा भूत् पूर्वोक्तोऽनुत्पादाविनाश इति त्वया, तथा पाश्वादित्वमपि—पांशुमृत्पिण्डादित्वमपि पृथिवीत्वाद्भिन्नमेषितव्यम्, तत किमिति चेद् ब्रूम —इति भेदनिर्भेदद्रव्यनिर्मूलनमिति—अस्मात् पांश्वादिरनभेदाभ्युपगमात् सर्वप्रभेदनिर्भेद न भवति, ततश्च लक्षणाभावाद्द्रव्यमेव निर्मूलित त्वयेति ।

इत्याशङ्कते—**ननु पृथिवीद्रव्यत्वेति** । एतदेव व्याचष्टे—**स्यान्मतमिति**, अनेनावयवावयविनोरभेदो दर्शित । **तस्मिंश्चाभिन्न इति**, अनेन यैवोत्पत्ति स एव विनाश इत्युत्पादविनाशयोरभेद प्रदर्शित । **पृथिवीद्रव्यत्वेनेति**, अनेन द्रव्यत्वे [illegible] सर्वेषां । नित्यत्वादनुत्पादाविनाशित्व प्रकटीकृतम् । **तस्यैवेति**, अनेन तत्तदवयवत्वेन बीजाङ्कुरादिना तद्भेदस्यापि सत्त्वात् [illegible] **कारकसद्भावादिति**, अनेन यदा तथाविधकारकसमवधान तदोत्पद्यते, यदा तु तथाविधकारकसमवधान तदा विनश्यत् [illegible] कालविशेषेणोत्पादविनाशौ प्रकटीकृतौ । तदेव पूर्वोदितदोषाभाव प्रदर्शयति—**एव भेदस्येति**, एकत्वावच्छेदकभेदादेकत्र भेदा[illegible] न विरुद्धाविति भावः । एवमभ्युपगमे द्रव्यमेव निराकृत भवतीति समाधत्ते—**अत्रोच्यत इति** । अवयवव्यतिरिक्तस्योपलब्धि[illegible] लक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरेवाश्मसिकतामृल्लोष्टादिभेदेभ्यो व्यतिरिक्ता पृथिवी नाम न काचिदस्तीति दर्शयति **अयमिदानीमिति** । अश्मा पृथिवी सिकता पृथिवी मृत् पृथिवीति प्रत्ययतो यत् स्थितिरूप द्रव्य भेदव्यापि मन्यते सा केवलमभिन्ना [illegible] द्रव्यम्, अश्मसिकतादिव्यतिरिक्तस्य प्रत्यक्षतो द्रव्यस्यानुपलम्भात्, तस्मात् तद्भेदव्यापिद्रव्याभावात् द्रव्यं [illegible] त्वत्पक्षो विहन्यतेऽनेन वचनेन पृथिवीद्रव्यत्वाभेदादित्यादिना, तस्मात् द्रव्यं भिन्न भिन्नमेवापतित विनश्य[illegible] रस्योत्पादात्, अत एव यदेवोत्पद्यते न तदेव विनश्यतीति प्रतिपादयति—**अश्मसिकतेति** । **तद्व्यतिरेकेण**—[illegible] भिन्नत्वेनेत्यर्थ । नन्वेकस्य द्रव्यस्याभावेऽनुवृत्तप्रत्ययो न स्यादित्यत आह—**किन्त्विति** । न च बीजाङ्कुरादीनाम् [illegible] प्रत्यक्षेण नानात्वदर्शनादित्याशयेनाह—**बीजस्येति** । निदर्शनमत्राह दर्शयति—**विनष्टरिति** । [illegible] मान्य इति यदेव तदेवेत्यभेदनिर्देशो नोपपन्न, अत्र ह्येवकारोऽन्यनिवृत्त्यर्थ, यदा चान्यत्वमुपपन्न[illegible] तन्निवृत्तिर्निरर्थिकेत्याह—**तस्माच्चेति** । यदेव तदेवेति यस्यैवोत्पादस्तस्यैव विनाश इति वचनात् [illegible] निवृत्तिर्न शक्यते विधातुम्, उत्पादविनाशयोरधिकरणभेदस्य सत्त्वात्, ततश्च पूर्वोक्त[illegible]

---

१ सि क सत्यैव । २ सि क कदाचिद॰ । ३ सि क ॰मात्रमभि॰ । ४ सि क [illegible] ॰दृष्टोयद॰ । ६ सि क ॰मार्ना

अपि च त्वयैव द्रव्याशाभ्यां बीजाङ्कुराभ्या भेद इत्यनेन वचनेनापादित भेदाना वहुत्व द्रव्यैकत्वविघाति, किञ्चैतदनिष्टपरिहारार्थमुत्थितेन ननु पृथिवीद्रव्यत्वाभेदादित्यादिवचनेन पार्थिवत्वमपि नानैवोत्थापितम्, बीजादि भेदकमभेदकादन्यत्, भेदकत्वात्, अभेदकमितश्च, अभेदकत्वात्, यथा द्रव्यक्रिये इति ।

अपि चेत्यादि, त्वयैवाऽऽपादित भेदाना बहुत्व द्रव्यैकत्वविघाति, कतमेन वचनेनेति चेत् पार्थिवद्रव्यत्वादुत्पत्तुर्विनष्टुश्चाभेदो नेतरद्रव्याशाभ्या बीजाङ्कुराभ्या, ताभ्याञ्चानेकत्वमित्यनेन वचनेनापादितम्, किञ्चान्यत्–इदमप्यन्यदनिष्ट तत्परिहारार्थमुत्थितेन त्वयाऽऽपादितम्, कथ ? यथोदितोऽसि बीजाङ्कुरनानात्व क्षणिक[वाद]ातिशय शून्यवादता च भवत इति तत्परिहारार्थमुत्थिते[न] ननु पृथिवीद्रव्यत्वाभेदादित्यादिना वचनेन पार्थिवत्वमपि नानैवोत्थापितम्, कथमिति ? तदुच्यते–अभेदक पार्थिवत्व, बीजादि भेदक, बीजादिभेदकञ्चाभेदकादन्यत्, अभेदकञ्च भेदकात, भेदकत्वादिति स्वभावभेद हेतुत्वेनाह, इतश्च–अस्मादन्यदभेदकत्वादिति, उभयोर्दृष्टान्तो–द्रव्यक्रिये, यथा द्रव्यात् सर्वभेदनिर्भेदादन्या तथाभूतवस्तुतत्त्वव्यक्तिलक्षणा क्रिया क्रियातश्च द्रव्यं तथा च पार्थिवत्वमभेदकत्वाद्बीजादेर्भेदकाद्भिन्नस्वभाव तद्भेदकत्वान्नाना स्यात् क्रियाया इव द्रव्यमिति ।

आह–

ननु घट उत्पद्यमान एव शिवकत्वेनोत्पद्यमान पिण्डत्वेन विनश्यति पूर्वोत्तरकालयोरपि सद्द्रव्यपृथिवीमृत्त्वाभेदाद्घटाभेदाद्घट एवेति स एवोत्पद्यते स एव विनश्यति, तस्मात् पिण्डत्वेनोत्पद्यमान शिवकत्वेन नश्यति, तथा पुनर्घटत्वेन विनश्यन् पटत्वेनोत्पद्यते, शिवकत्वेनेव विनश्यच्छत्रकत्वेनेति ।

---

[1] परस्परं भेदपर्यायार्थात् तद्भिन्नाया पृथिव्या अभावेनाभेदसम्पादक पृथिवीत्व सामान्यमेवाभिन्नं सर्वभेदानुगतं सत्ता, न तु द्रव्यम्, अतश्च स्वपक्षस्य भेदनिभद द्रव्यमित्यस्य विघात इति भाव । ननु त्वयैवोत्पत्तुरङ्कुरस्य बीजस्य विनष्टु पार्थिवद्रव्यत्वेनाभेदे सत्यपि बीजादित्वेन भेद वदता भेदानां द्रव्यैकत्वविघातकं बहुत्वमापादित न तु मयैवेत्याह–अपि चेति । तदेव वचो सूचयति–पार्थिवद्रव्यत्वादिति । तथा पार्थिवत्वमपि नानैवेत्यापादितमिति दर्शयति–किञ्चान्यदिति बीजाङ्कुरादिनानात्वसाधुनैवोक्तत्वात् यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्युक्ते क्षणिकवादातिशय, अविनष्टानुत्पन्नास्थितत्वात् शून्यवादातिशयश्च बोध्य । पृथिवीत्वस्य नानात्व मानेन समर्थयति–अभेदकमिति, पार्थिवत्वादभेदकात् बीजादेभेदकत्वादन्यत्वम्, भेदकाच्च बीजाद पार्थिवत्वमभेदकत्वादन्यत्, बीजादि भेदकमभेदकादन्यत्, अत्र माने बीजादेर्भेदकत्वं स्वभाव एवाभेदकादन्यत्वसाधने हेतु, अभेदक पार्थिवत्वं भेदकादन्यत्, अत्राप्यभेदकत्व स्वभाव एव भेदकादन्यत्वे हेतु । यथा द्रव्यादन्या क्रिया तथाभूतवस्तुतत्त्वव्यक्तिरूपत्वात् क्रियातश्च द्रव्यमन्यत् सर्वभेदनिर्भेदत्वात् तथाऽत्रापीति दर्शयितु दृष्टान्तमाह–उभयोरिति भेदकस्याभेदकादन्यत्वसाधनेऽभेदकस्य च भेदकादन्यत्वसाधन इत्यर्थं । दृष्टान्त घटयति–यथेति । क्रियाया भिन्नस्वभावस्य द्रव्यस्य यथा नानात्वं अश्मसिकतादिभिन्नद्रव्याभावात् तथा पार्थिवत्वमभेदकत्वेऽपि नानैवेति प्रतिभाति, पुनरपि अभेद साधयितु वादी शङ्कते–नन्विति, यथा घटस्य पूर्वोत्तरावस्था घटाभिन्नमृत्स्वरूपत्वात् घट एव तासामवस्थानामुत्पादाद्विनाशाच्च घट एवोत्पद्यते विनश्यति च तथा पटत्वादयोऽन्योऽपि घट एव घटाभिन्नद्रव्याभिन्नत्वात् शिवकादीनामुत्पादविनाशाभ्याञ्च नानुत्पत्त्यविनाशादिदोषा

---

१ सि क पार्थिवत्वादेव त्वमुत्पत्तुर्विनष्टुश्च नेतरद्रव्यांशाशाभ्यां । २ सि क °भेदइत्यादि° । ३ सि क अभेदकत्वं ।

ननु घट उत्पद्यमान इत्यादि यावत् पटत्वेनोत्पद्यत इति, यत्त्वयोक्त यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति तत्रानुत्पत्त्यविनाशस्ववचनविरोधादिक्षणिकवादातिशयशून्यवादतादोषा न सम्भवन्ति, प्रत्यक्षधनादीना तथात्वात्, यस्माद्घट उत्पद्यमान एव शिवकत्वेनोत्पद्यमान पिण्डत्वेन विनश्यति, पूर्वोत्तरकालयोरपि सद्द्रव्यपृथिवीमृत्त्वाभेदाद्घटाभेदात् पिण्डावस्थाया शिवकाद्यवस्थाया मृदादियावत्परमाण्वचस्थाया कपालादियावत्परमाण्ववस्थायाञ्च घट एवेति स एवोत्पद्यते स एव विनश्यति, इति शब्दस्य हेत्वर्थत्वात् तस्माद्घट एव पिण्डत्वेनोत्पद्यमान शिवकत्वेन नश्यति तस्मान्नानुत्पत्त्यादिदोषा, यथा पिण्डत्वेनोत्पद्यमान शिवकत्वेन घट एव विनश्यति तथा पुनर्घटत्वेन विनश्यन् पटत्वेनोत्पद्यते किमिव? शिवकत्वेनेव विनश्यच्छत्रकत्वेन—यथा शिवकत्वानन्तर छत्रकत्व जायमान तदुत्पन्न विनष्टञ्च तथा देशान्तरभावान्तरान्तरितघटविनाशपटसम्भवयोरप्यभेदो वस्तुत्वादिभ्य, पिण्डशिवकत्ववदिति।

अत्रोच्यते, अयमपरिहारः, उक्तोत्तरत्वात्, अर्थतो हि यदेव शिवकोत्पत्तौ शिवकेनैव विनाश इति तदेवाङ्कुरोत्पत्तावङ्कुरेणैव विनाश इत्युक्त ततोऽय दोषो बलादापद्यते शिवकेनोत्पत्तौ शिवकेनैव विनष्टव्यमिति, ततोऽभिन्नत्वात्, यथा त्वदुक्तानन्तरघटोत्पाद, एव त्वनुत्पत्तौ तस्यैवावस्थितस्य नैवोत्पत्ति, अत्यन्त भावादन्यत्वात् खपुष्पवत्, अनुत्पन्नस्य च विनाशाभाव खपुष्पवदेव विनाशस्याप्यभावाद्घटादिभवनाभाव., भवनसम्बन्धस्य तद्व्यतिक्रमस्य चाभावात् सर्वमभूत नास्तीत्येवमाद्यापद्यते।

(**अत्रोच्यत इति**) अत्रोच्यते अयमपरिहार, उक्तोत्तरत्वात्—नन्वत्रोक्तमेव प्रागङ्कुरस्यैव विनाशित्वादिदोषजातम्, तस्य पिण्डशिवकत्वसंज्ञामात्रपृथक्त्वतोक्तिमात्रभेदान्न परिहारो भवति, यस्मादर्थतो यदेव शिवकोत्पत्तौ शिवकेनैव विनाश इति तदेवाङ्कुरोत्पत्तावङ्कुरेणैव विनाश इत्युक्त ततोऽयं

इति भाव। तदेव व्याचष्टे—**यत्त्वयोक्तमिति** उत्पत्तुर्विनष्टुश्चाभेदेऽनुत्पत्त्यविनाशदोष उत्पादविनाशयोर्भेदे एव सम्भवात् बीजो विनष्टोऽङ्कुर उत्पन्न इति, अनुत्पत्त्यविनाशयोरभ्युपगमे स्ववचनविरोधादयो दोषा, यदेव तदेवेत्यभेदेनोत्पत्तिविनाशभेदेन च निर्देशात्, तथा क्षणिकवादे उत्पादादन्यक्षणत्वाद्विनाशस्य त्वद्वादे यदेव तदेवोक्त्या देशकालादिभेदाभावात् क्षणिकवादातिशयदोष, अविनष्टानुत्पन्नास्थितत्वाच्च शून्यवादेऽविप्रोक्ता दोषा न सम्भवन्ति शिवकत्वेनोत्पादस्य पिण्डत्वेन विनाशस्याभ्युपगमात् उभयरूपेण घटस्यैवाभिन्नस्याभ्युपगमाच्च यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्युत्पादविनाशस्थितिव्यवस्थानाच्च कोऽपि दोष इत्याह—**तत्रानुत्पत्तीति**। सजातीयप्रवाहे घटाभेद दर्शयति—**यस्माद्घट इति**। विजातीयप्रवाहेऽपि घटाभेदमुपदर्शयति—**यथा पिण्डत्वेनेति**, पिण्डत्वशिवकत्वछत्रकत्वादयो यथा घटस्यावस्था तथैव वस्तुत्वादेव घटत्वपटत्वरथत्वादयोऽपि घटस्यैवाऽवस्था इति भाव। **देशान्तरेति** पिण्डत्वशिवकत्वादीनि देशान्तराणि घटत्वपटत्वरथत्वादीनि भावान्तराणि। पूर्वमङ्कुरोत्पत्तौ तस्यैव विनाशित्वप्रसङ्ग बीजोच्छूनमूलादिपूर्वभेदाना हि पत्रनालाद्युत्तरभेदानाञ्च विनाशावस्थत्वादङ्कुर एवेत्यङ्कुरोत्पत्त्याऽयमङ्कुर एव विनश्यतीति प्रतिपादितस्य दोषस्यात्रापि समानत्वात्तवाय परिहारोऽपरिहार एवेत्याह—**अत्रोच्यत इति**। एतदेव सूचयति—**नन्वत्रेति**, बीजाङ्कुरादिस्थाने केवलमिह पिण्डशिवकत्वादिक प्रक्षिप्योक्त, न तु निर्दोष कथित् प्रतिपादित इति भाव। उक्तमेवोत्तरमत्रापि घटयति—**यस्मादिति**। पिण्डशिवकादीनां घटाभिन्नत्वात् पूर्वोत्तरावस्थानां विनाशावस्थत्वात् शिवकस्यैकस्यैव सत्यत्वेन शिवकत्वेनोत्पत्तौ शिवकेनैव विनष्टव्य ततोऽभिन्नत्वात्, शिवको हि घटादभिन्न, तस्मात्

१ सि क घटत्वे०। २ क ××। ३ सि क °पृथक्ता उक्ति०। ४ सि क यस्मादर्था।

दोषो बलादापद्यते शिबकेनोत्पत्तौ शिवकेनैव विनष्टव्यमिति, किं कारणं ? ततोऽभिन्नत्वात्, यतो यदभिन्नं तदुत्पत्तौ तेनैव विनष्टव्यं यथा त्वदुक्तान्तरघटोत्पाद इति, एवं त्वदुक्तावित्यादि—एवञ्चेदुत्पत्तिर्नेष्यते तस्यैवावस्थितस्य घटस्य नैवोत्पत्तिरस्ति, असत्त्वं घटाख्याद्भावादन्यत्वात् खपुष्पवत्, अनुत्पन्नस्य च विनाशाभावः खपुष्पवदेव, विनाशस्याप्यभावात् घटादिभवनाभावः, अपिशब्दादुत्पत्तेरप्यभावाद्घटादीनामुत्पत्तिविनाशशून्यत्वाद्भवनाभावः—अस्तित्वाभावः, उत्पत्तिविनाशौ हि [भवनसम्बन्धतद्व्यतिक्रमौ,] भवनसम्बन्ध[स्य]तद्व्यतिक्रमस्य चाभावात् सर्वमभूतं नास्तीत्येवमाद्यापद्यते, आदिग्रहणादवस्तुसत् अभावो निरुपाख्यमित्यादि ।

अत्र पुनः परिहारः—

अथोच्येतैक्य एव भिन्नयोरप्यभेदः, यथा मृत्कुम्भावस्था, रूपादिशिवकादियुगपद्युगपद्भाविनियतभवनानि मृद्द्रव्यभवनस्यैव भवनभागा अभिव्यज्यन्ते ताश्च भवनभागान् क्रियापि व्यनक्ति नान्यथेति यद्यभिन्नस्यैवावस्था स्युः को दोष इति ।

अथोच्येतैक्य एवेत्यादि, यथा सत्येवैक्ये मृत्कुम्भावस्थयोः सर्वसर्वात्मकत्वाद्भिन्नयोरप्यभेदः तथा बीजाङ्कुरादिभेद इत्यभिप्रायः, यथा मृद् कुम्भावस्था, युगपद्भाविना रूपरसादीनामयुगपद्भाविनाञ्च शिवकादीनां नियतानि भवनानि मृद्द्रव्यस्यैव कर्तृभवनस्य रूपादिशिवकादित्वेन तेन प्रकारेण नियता एव भवनभागा[१][×] मायाकारकपताकिकावन्नानियताभिव्यक्त्योऽभिव्यज्यन्ते प्रथमभवनशब्दस्य कर्तृभवनार्थत्वात्, ताश्च भवनभागान्[×] क्रियाऽपि व्यनक्ति नान्यथा, भावशब्दस्य द्वितीयस्य क्रियावाचित्वात् । यद्यभिन्नस्य मृत्कुम्भाद्ययुगपदवस्था रूपादिपृथिव्यादियुग[पद्]त्पत्तिस्थिति[विनाशा] अभिन्नस्यैवावस्था स्युः को दोष इति ।

तदुत्पत्तौ तेनैव विनष्टव्यम्, यथोत्पद्यमानघटादन्यो विनश्यमानो घट इत्याह—**शिवकेनेति** । उक्तप्रतिज्ञायां हेतुमाह—**ततोऽभिन्नत्वादिति** उत्पद्यमानशिवकात् विनश्यमानशिवकस्याभिन्नत्वादित्यर्थः । दृष्टान्तमाह—**यथेति,** यथा त्वयोत्पद्यमानघटविनश्यमानघटयोरभेदोऽभ्युपगम्यते तद्वदिति भावः । शिवकपिण्डादेरेवोत्पादविनाशात् घटस्योत्पादानभ्युपगमे विनाशस्याप्यभावाद्घटस्य भवनं न स्यादित्याह—**एवञ्चेदिति** । **घटाख्यादिति** पिण्डशिवकाद्यवस्थावतो घटस्योत्पादानङ्गीकारे शिवकादेरेवाङ्गीकारे उत्पत्तेर्घटाद्भिन्नत्वेन घटस्य उत्पत्तिर्न स्यादिति भावः । एवं घटस्योत्पादाभावे कथं घटत्वेन विनश्यन् घटत्वेनोत्पद्यत इत्युत्पादविनाशाभावाद्घटस्य भवनाभावेनाभूतस्य नास्तित्वं स्यादित्याह—**अनुत्पन्नस्य चेति** । उत्पादाद्यभावे कथं भवनाभाव इत्यत्राह—**उत्पत्तीति** भवनसम्बन्धस्यैवोत्पत्तित्वात्तद्व्यतिक्रमस्य च विनाशत्वादित्यर्थः । आपाद्यान्तरमाह **आदिग्रहणादिति** । युगपद्युगपद्भाविनो भेदा अभेदपूर्वका एव अभिन्नस्यैव भेददर्शनात्, न हि धर्मिस्वरूपव्यतिरेकेण भेदभूता धर्मा भवितुमर्हन्ति तस्मादैक्य एव भेदसम्भवात् तेषां च भेदानां धर्मरूपत्वादेवाश्रयाभेदत ऐक्यसम्भवः, अत एव सर्वं सर्वात्मकतापि, अभेदात्मनि द्रव्ये एव धर्माणां युगपद्युगपद्भाविनामभेदेन निलीनत्वात् मायाकारकपताकिकावच्च अभेदेन नियता एव धर्माः क्रिययाऽभिव्यज्यन्त इति नाभूतं नास्तीत्यादिदोषप्रसङ्ग इत्याशङ्कते—**अथोच्येतेति** । तदेव व्याचष्टे—**यथा सत्येवेति,** स्थित्यात्मवस्तुसत्येवावस्थानां सम्भवोऽभेदसम्भवश्च, सामान्यस्यैव विशेषीभवनात् विशेषाणाञ्च सामान्याभेदादिति भावः । वस्तुनः सर्वात्मकत्वादेव नियतानामवस्थानां क्रिययाऽऽविर्भाव इत्याह—**यथा मृद इति** । ननु भेदा

१ सि क सवा स० । २ × × सि । ३ सि क यदि भिन्नस्य ।

अत्रोच्यते नन्वस्माभिरपि नोपपद्येते इत्युक्तमनन्यत्वात् सर्वस्य सर्वात्मकत्वाच्च, त्वयाऽभ्युपगतानां स्थित्यादीनां द्रव्यस्यावस्थत्वात् तस्मादविरोधादनन्यत्वमासाम्, अनन्यत्वाच्च पूर्वोत्तराभावात् कः केनाभिभूतो येनैक्यमापद्येरन्, यत इयमनया क्रिययाऽभिव्यज्यते, नेयमिति च, अविद्यमानपार्थक्यात्, पृथक् सिद्धानां ह्यैक्यापत्ति तन्तुपटवत्, ततः कस्यचिद्व्यक्त्यव्यक्ती नोपपद्येते इति कुत उत्पादादिभेदः? ।

(अत्रोच्यत इति) अत्रोच्यते–नन्वस्माभिरपीत्यादि यावत् कुत उत्पादादीति, नन्वस्माभिरेव नोपपद्येते इत्युक्त, व्यक्त्यव्यक्तीत्यभिसम्बध्यते, तथानियतभवनभागद्रव्यावस्थाया व्यञ्जनमव्यञ्जनञ्चेति, कस्मात्? अनन्यत्वात् सर्वस्य सर्वात्मकत्वाच्च, तत्रानन्यद्रव्यत्वेनैव, तस्य च स्थित्युत्पत्तिविनाशा अनन्ये, किं कारणं? त्वयाऽभ्युपगतानां स्थित्यादीनां द्रव्यस्यावस्थत्वात्–द्रव्यस्यैव ह्यावस्थाः स्थित्यादयः परस्परतोऽनन्य इति हि समाश्रितः त्वयाऽयं पक्षः, परस्परभिन्नस्थित्यादीनां द्रव्यस्यावस्थत्वे स्वपक्षार्थव्यसितत्वभयात्, तस्माद्द्रव्यस्यावस्थत्वादविरोधः स्थित्यादीनाम्, न यथा स्वप्नजागरणयोर्विरोधः, तस्माद्द्रव्यस्यावस्थत्वादविरोधः, अविरोधाच्चानन्यत्वमासाम्, अनन्यत्वाच्च पूर्वमिदमुत्तरमिदमिति क्रमाभावस्ततः पूर्वोत्तराभावात् कः केनाभिभूतः येनैक्यमापद्येरन् स्थित्यादय, यत –एतस्मादियमनया क्रिययाऽभिव्यज्यतेऽवस्था नेयमिति च, कस्मात्? अविद्यमानपार्थक्यात्, पृथक् सिद्धानां ह्यैक्यापत्तिः स्यात् सत्यविरोधे, तन्तुपटवत्, तस्मादभिन्नैक्यानापत्तेः पूर्वोत्तराभावाद्द्रव्यस्यावस्थत्वे सत्यविरोधादनन्यत्वात् कस्यचिद्व्यक्त्यव्यक्ती नोपपद्येते, एवमतदनुपपत्तेस्तथानियतभवनभागव्यक्त्यव्यक्तिभावाभ्यामुत्पादादिभेद इति तदवस्थो दोषः ।

किञ्चान्यत्–

अपि च लोकप्रतीतव्यक्तिधर्मविपरीतत्वादुत्पादाद्यभाव इति ब्रूमः, लोके हि पूर्वव्य·

मभेदादुत्पादादिभेदो भवतामिष्ट, यदा तोऽवस्थितिस्थितिविनाशा द्रव्यादेकान्तेनाभिन्नास्तदा त एव, तस्मात् दैशेषिक स एव विनाशः स्यादित्यापत्तय उपपादयत्ता एतदनुसरयति–अत्रोच्यत इति । यतो यदपि त्वन्मते एतेन स्थित्यर्थ उत्पादभिन्नत्वात्, एवं त्वत्पुरस्ततो विनाशाभावेन भवाभावात् कुम्भादिस्थितीनां व्यवस्थापनं न स्यादित्युक्तं ग्रूयते–नन्वस्माभिरिति । एकुम्भावस्थयोरेकान्तानन्यत्वात् सर्वेषां सर्वात्मकत्वाच्चेत्युपपत्ते द्र दर्शयति–अनन्यत्वादिति स्थित्युत्पत्तिविनाशानां द्रव्यानन्यत्वात्, स्थित्यादीनामपि परस्परतोऽनन्यत्वेन सर्वात्मकत्वाच्चेति भाव । अथवा सर्वेषां सर्वात्मकत्वपक्षमत इत्याह–परस्परेति, अवस्थानां परस्परं भेदमभ्युपेत्य तानानन्यत्वपक्षत्यागे इत्यर्थः । ननु स्थित्युत्पत्तिविनाशानां भिन्नकालत्वेन विरोधात् कथं परस्परमभेद इत्यत आह–तस्मादिति द्रव्यस्यावस्थत्वादिति । अवस्थावादे स्वपक्षस्थित्यविरोधादनन्यत्वैक्यात् पूर्वोत्तरभावता नास्ति स्थित्यादीनां विनाशादेव यदि हि तत्रवाग्भवेदेव पूर्वोत्तरकालत्वं भवेत्, तथा च 'अवस्थ क्रमो नास्ति न हि भेदं न दृश्यते । एतेऽपि चानन्त्यं यत्र तत्र' इति, एवम् द्रव्यस्यानन्त्ये सैव स्थितिरुत्पाद एवेदानीमभिभूतोऽभावाभावेनेदानीमाविर्भूत इत्यत्र वक्तव्याभावात् व्याख्यातमुक्तं भावं पुनरेव यावदस्याः भेद–भावप्रत्ययेति । अथवा यदभ्यस्त तथाऽनुक्त्वमभ्युपेत्य व्यक्त्यव्यक्ती तत्रैव नोपपद्येते द्रव्यमात्र न स्यात्, एक हि यत्र तत्र स्थित्यादयो व्यतिरेकेण व्यक्तत्व दृश्यते तावत्त्वम् भावं प्राह–अपि चेति । अभ्युपगम्येति

१ सि क °र्देवदिमा० । २ सि क °स्योत्पन्नस्य° । ३ सि क °यदुपदर्शय ।

क्तिव्यतिरिक्तो व्यञ्जक प्रसिद्धो न तु तद्रव्याव्यतिरिक्त, यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति द्रव्यस्यावस्थाविभाग ब्रुवता त्वया न ततोऽन्य सयोग सयोगी वाऽभ्युपगम्यते, क्रियास्वावस्थाद्रव्यभेदनिषेधात्, तदभ्युपगम्य व्यक्तिधर्मस्त्यक्त, तत्त्यागाच्च व्यक्तिरनुत्तरैव, व्यक्तिकारणाभावात्।

अपि चेत्यादि, अभ्युपगम्याभिन्नार्थैक्यापत्तिविषये व्यक्त्यव्यक्ती लोकप्रतीतव्यक्तिधर्मविपरीतत्वात् उत्पादाद्यभाव इति नूम, लोके हि पूर्वैव्यक्तिव्यतिरिक्तो व्यञ्जन प्रसिद्धोऽन्य., उदकाञ्जनदीपादियोगो भूगन्धचक्षुरिन्द्रियशक्त्यभिव्यक्तिघटादिदर्शनहेतु यथासख्यम्, भुजिक्रियासाधनभूयोगिमूलकादिद्रव्यजातमुपलभ्यते यथा न तथा तद्द्रव्य[ा]व्यतिरिक्तम्, यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति द्रव्यस्यावस्थाविभाग ब्रुवता त्वया न ततोऽन्य सयोग सयोगी वाऽभ्युपगम्यते द्रव्यक्रियापृथग्भूत, द्रव्यावस्थामात्रत्वादुत्पादादीनाम्, किं कारण? क्रियास्वावस्थाद्रव्यभेदनिषेधात्-उत्पादादय क्रिया या स्वावस्था इत्येत पक्ष द्रव्यस्यापि परस्परभिन्ना सत्योऽवस्था इत्येतञ्च पक्ष यस्मान्निषिद्धवन्तो वयम्, द्रव्यनिर्मूलत्वादिदोषात् तस्मादभ्युपगत त्वया न किञ्चिद्द्रव्य[व्यति]रिक्तमस्तीति, ततश्च तदभ्युपगम्य व्यक्तिधर्मस्त्यक्त, तद्विपर्ययधर्मणो द्रव्यमात्रस्याभ्युपगमात्, तत्त्यागाच्च व्यक्तिरनुत्तरैव, व्यक्तिकारणाभावात्।

स्यान्मत निर्हेतुका व्यक्तिरव्यक्तिर्वा द्रव्यधर्म स्वभाव, यथोक्त 'सुदूरमपि सधाय सक्षीणेसूपपत्तिषु। न स्वभावागमावन्ते कश्चिन्न प्रतिपद्यते' ( ) इति, एतच्चायुक्तम्–

व्यक्त्यव्यक्ती अभिन्नार्थैक्यापत्तिविषयिण्यावित्यभ्युपगम्येत्यर्थ। दृष्टान्तमाह–उदकेति, उदकयोगो भूमिगन्धव्यञ्जने, अञ्जनयोग चक्षुरिन्द्रियशक्त्यभिव्यक्तौ दीपादियोगो घटादिदर्शने हेतुरित्यर्थ। भुजिक्रियाया साधन भूसंयोगिमूलकादिद्रव्य भुजिक्रियाव्यतिरिक्तमेव लोके दृष्टमिति द्रव्यमात्राभ्युपगन्तुस्तव व्यतिरिक्तव्यञ्जकाभावात् कथमुत्पादादि भवेदित्याह–भुजिक्रियेति, उदकादिनिदर्शन संयोगस्य, मूलकादिनिदर्शन सयोगिनो द्रव्यस्य एवञ्च व्यञ्जकद्रव्याद्व्यतिरिक्त एव लोके व्यञ्जको दृश्यते नाव्यतिरिक्त, नान्यश्चित्तथाविधो वर्तत इति भाव। तादृशस्य भिन्नस्य कस्यचिदनभ्युपगमादिति दर्शयति यदेवेति, अनेनाभ्युपगमेनोत्पादादयो द्रव्यस्य स्वावस्था इति प्रकाशितम् तद्व्यञ्जकञ्च तद्व्यतिरिक्त रिक्तिमाभ्युपगम्यते तथा च कथमुत्पादादय इति भाव। उत्पादादयो द्रव्यस्यावस्था इत्यत्र हेतुमाह–क्रियेति, एतदेव समर्थयति–उत्पादादय इति, प्रारम्भेऽस्मिन्नये उत्पादाद्योऽवस्था किं द्रव्यस्य, उत क्रियाया वा इति विकल्प्योभयनैतत्पक्षवादिना दोषे आविर्भाविते द्रव्यस्याद्रव्यत्वादिदोषभयात् यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति युगपदयुगपद्भाविपृथिव्यादिभेदाविभागद्रव्यस्वावस्थत्वमभ्युपगत भवद्भिरिति द्रव्यव्यतिरिक्तस्याभाव द्रव्याव्यतिरिक्तया क्रियया भेदानां व्यञ्जनं न स्यात्, यदि स्यात्तर्हि लोकप्रसिद्धस्याभिव्यक्तिस्वभावस्य परित्याग कृत स्यादिति भाव। तद्विपर्ययेति व्यक्तिधर्मविपर्ययभूतस्याव्यतिरिक्तद्रव्यस्याभ्युपगमादित्यर्थ। तत्त्यागाच्चेति भिन्नस्यैव व्यञ्जकत्वमिति व्यक्तिधर्मस्य त्यागाद्व्यक्तिर्नैव भवेत्, वस्तुतो द्रव्यभिन्नस्य व्यञ्जनसमर्थस्य कस्यापि कारणस्याभावात्, न हि त्वदनभ्युपगममात्रेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकस्वभावोऽन्यथा भवितुमर्हतीति भाव। अथ सर्वहेतुनिराशंसा भावानां व्यक्तिरव्यक्तिश्चेति द्रव्यस्वभाव तद्व्यतिरिक्तस्य कारणस्य बहुधा विचार्यमाणे कस्यापि प्रमाणस्य निरपायस्थित्यसम्भवादन्तत स्वभावस्यैव आगमस्यैव वा शरणीकरणीयत्वात् एवमेव स्वभाव एवमेवास्मदीयसर्वदृष्टागमेन प्रतिपादितमिति स्वभाववादमाशङ्कते–स्यान्मतमिति। स्वमत

१ सि क पूर्वदृत्ति०। २ सि क साधनभूयोगिवभूदकादि०। ३ क ××। ४ सि क अनुत्तरमेव। ५ सि स्वपर०।

अहेतुतो व्यक्तेरिव वाऽव्यक्तेरपि तद्वत्त्वे नित्यमेव व्यक्तिरव्यक्तिर्वा सर्वस्य स्यात्, परिणामान्नैवमिति चेन्न, उक्तदोषतुल्यत्वात्, एव तावदुत्पादविनाशयो सयोगेनाय विकल्पः सप्रसङ्गपरिहारप्रचर्चोऽभिहितः, तथा वक्ष्यमाणेषु समान प्रचर्चो द्रष्टव्य ।

(अहेतुत इति) अहेतुतो वा व्यक्ते[रि]वाव्यक्तेरपि तद्वत्त्वे तेन तुल्य तद्वत्, तस्य भावस्तद्वत्ता व्यक्तिवद्भाव इत्यर्थ, कथ ? यथा व्यक्तिर्निर्हेतुका तथैवाव्यक्तिरपि निर्हेतुका, तत किमिति चेदुच्यते– नित्यमेव व्यक्तिरव्यक्तिर्वा सर्वस्य स्यात्, निर्हेतुकत्वात्, मृदवस्थाया घटाव्यक्तिवद्घटावस्थायामव्यक्तिर्घटस्य स्यात्, घटावस्थाया घटव्यक्तिवत् मृदवस्थाया व्यक्ति स्यात्, मृत्पिण्डे घटव्यक्तिवत् गगनेऽपि स्यात्, वियत्यव्यक्तिवन्मृद्यप्यव्यक्तिर्वा स्यादित्यादि, परिणामान्नैवमिति चेत्–स्यान्मत यथा त्वयोक्त न तथा भवितुमर्हति परिणामाभ्युपगमात्, अवस्थितस्य द्रव्यस्य धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरापत्ति परिणाम', तस्मान्मृत्पिण्डशिवकादिपरिणामै स्थित्युत्पत्तिविनाशा भविष्यन्ति, न निर्हेतुका', तस्मादेव परिणामात् व्यक्त्यव्यक्ती च स्त इति, एतदपि न, उक्तदोषतुल्यत्वात्, य एतेऽस्माभिर्भावस्यावस्थात्वपक्षे च भिन्नाभिन्नात्मकद्वैधे दोषा उक्तास्ते तुल्या एव परिणामपक्षेऽपि द्रष्टव्या, परिणामावस्थयो श्रुतिमात्रभेदात्, उत्पत्ते' प्रादुर्भावत्वात्, विनाश[स्य] निवृत्तित्वात् अवस्थितस्येति च [स्व]शब्देनैव स्थितिवचनात्, परिणामोच्चारणेन च नन्वेवमुभयमप्यवस्त्वित्यादिरादितो ग्रन्थो योज्यो यावदयमेवावधिरिति, तस्मादपरिहारः परिणाम, एव तावदुत्पादविनाशयो सयोगेनाय विकल्प सप्रसङ्गपरिहारप्रचर्चोऽभिहित;, तथा वक्ष्यमाणेषु–उत्पादस्थितिसयोगे स्थित्युत्पादसयोगे स्थितिविनाशसयोगे विनाशोत्पादसयोगे विनाशस्थितिसयोगे त्रिकादिसयोगेषु च समान प्रचर्चो द्रष्टव्य, यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यत्यत. प्रभृति यावदयमवधिरिति ग्रन्थयोजनया योजयिष्यते ।

अथोत्पादविनाशसामानाधिकरण्ये दोषदर्शनाद्विकल्पान्तरमाश्रीयते तदेवोत्पद्यते तदेव

साधिकाममियुक्तोक्ति व्यनक्ति–यथोक्तमिति, स्पष्टोऽर्थ । समाधत्ते–अहेतुत इति स्वपरकारणनिरपेक्षा व्यक्तिरिति भाव । तस्या इवाव्यक्तेरपि तद्वत्त्वे–व्यक्तितुल्यत्वे इति, एवं व्याचष्टे–अव्यक्तेरपीति । तदेव व्यक्तितुल्यत्वं दर्शयति–यथेति । अहेतुतो भावे नित्य भावाना सत्त्वमसत्त्व वा भवेन्न तु कादाचित्कत्व तथा सर्वं सर्वत्र स्यात् स्याद्वेत्यादर्शयति–नित्यमेवेति । अथ स्थित्यादयो नाहेतुतो भवन्ति, अपि तु परिणामात् स्युरिति शङ्कते–परिणामादिति । परिणामस्वरूपं दर्शयति–अवस्थितस्येति, तत्र निवृत्त्यापत्ती विनाशोत्पादौ, अवस्थानं स्थिति, तदेतत्त्रयं वस्तुन परिणामित्वात्सम्भवत इति नोदिता दोषा इति भाव । अत्रापि पक्षे दोषमादर्शयति–उक्तदोषेति, किमिमे उत्पादादय परिणामभूतस्य भिन्ना अभिन्ना वा, तत्र परिणामिनो मृदात्मद्रव्यस्येति विकल्पत परिणामस्य परिणामिनश्च भेदाभेदाभ्यां च दोषस्यैतस्यारम्भादनन्तरं प्रदर्शितत्वादयमपि पक्षो निर्दोष, परिणामावस्थयो पर्यायत्वात्, यद्यपि धर्मलक्षणावस्थाभेदे परिणामस्य त्रैविध्य, यथा मृद पिण्डशिवकादि धर्मपरिणाम, अनागती मृत् अवर्तनी वर्तनी चेति लक्षणपरिणाम, नवपुराणत्वादवस्थापरिणाम इति तथापि धर्मलक्षणयोरवस्थानतिवृत्तेरवस्थापरिणामयो श्रुतिमात्रभेद उक्त इति ध्येयम् । दोषप्रदर्शनमन्यतरेणापि नेत्यमिति । तदेव यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीति उत्पादविनाशसंयोगेन विकल्पे दोषा आदर्शिता, एतेनान्येषु पादस्थित्यादिसंयोगेषु विभाव्या इति दर्शयति–एव तावदिति । भङ्गान् दर्शयति–उत्पादेति । अथोत्पादस्थितिसमाधाना किमिदिचार्यते–अथेति ।

१ सि 'व्यक्तिर्न हेतुकाल । २ सि क इति नित्यमेव । ३ सि क उत्पत्तिस्तु० ।

नितिष्ठतीति, अत्रापि हि द्वयी गति'–तेनाप्युत्पत्तिप्रकारेणावतिष्ठमान यद्वा स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रकारे सर्वथावतिष्ठमान तदेवोत्पद्यते तदेव नितिष्ठति चेति, यदि तथोत्पादेनैवावतिष्ठमानमुत्पद्यते नितिष्ठतीत्युच्यते तत उत्पादेनैवावस्थितत्वान्नोत्पद्यत इति उत्पत्तिर्द्विधाऽपि कुतः? उत्पद्यमाने चावस्थानम्? यद्युत्पद्यते कथमवतिष्ठते? यद्यवतिष्ठते कथमुत्पद्यते? इति स्ववचनादिविरोधा पूर्ववत्।

अथोत्पादविनाशसामानाधिकरण्य इत्यादि, उत्पादविनाशैकाधिकरण्ये दोषदर्शनात् निर्दोषोऽयमिति विकल्पान्तरमाश्रीयते तदेवोत्पद्यते तदेव नितिष्ठतीति, अत्रापि न निर्दोषमेवेति सूम, अत्रापि हि द्वयी गति तेनाप्युत्पत्तिप्रकारेणा[व]तिष्ठमान–यद्वोत्पादेनैवावतिष्ठमानमुत्पद्यते 'नितिष्ठतीत्युच्यते यद्वा स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रकारे सर्वथाऽवतिष्ठमान तदेवोत्पद्यते तदेव 'नितिष्ठति चेत्युच्यते, यदि तथोत्पादेनैवावतिष्ठमानमुत्पद्यते 'नितिष्ठतीत्युच्यते तत उत्पादेनैवावस्थितत्वान्नोत्पद्यत इति उत्पत्तिर्द्विधापि कुत ? इति, असभव इत्यर्थ, अस्ति चोत्पत्ति, उत्पद्यमाने चावस्थान ? कुत इति वर्तते, यद्युत्पद्यते कथमवतिष्ठते ? यद्यवतिष्ठते कथमुत्पद्यते ? इति स्ववचना[दि]विरोध[ा] पूर्ववदिति–यथाङ्कुरोत्पत्तिविनाशैकाधिकरण्योदाहरणे स्ववचनादिविरोधास्तथात्राप्युत्पत्तिस्थितिसामानाधिकरण्ये योज्या इति।

व्यापिस्वतत्त्वानुमतांशुतन्तुवत्तु प्रदीर्घद्रव्यस्य पूर्वोत्तरतया स्थित्युत्पत्तिविनाशावस्थाव्यापिस्वतत्त्वानुमतबीजाङ्कुरत्वादय इत्यस्मिन् प्रकल्पे उत्पत्तिस्थितिसामानाधिकरण्ये न स्ववचनादिविरोधा इत्यत्रोच्यते, एतस्मिन्नपि प्रकल्पे बीजस्याशूला वाऽनुत्पादित्वादविनाशित्वाच्च नित्यत्वात् स्थितिरेवेति कुतोऽङ्कुरो बीजात्, कुतोऽशुभ्यस्तन्तु ? इति त एव विरोधाः, पूर्वस्तम्भनित्यत्वाद्वा बीजानुत्पत्ते ।

व्यापीत्यादि यावत प्रकल्प इति, स्वाभिमत 'व्यापिस्वतत्त्वानुमतांशुतन्तुवत्तु–व्याप्नोतीति व्यापी

अत्रापि भङ्गेऽनुत्पादानवस्थानस्ववचनादिविरोधादिदोषप्रदिदर्शयिषया विकल्पमारचयति–**अत्रापीति**, उत्पादस्थितिभङ्गेऽपीत्यर्थ । केवलमुत्पत्तिप्रकारेणैवावतिष्ठमानस्य वस्तुन किमुत्पादस्थिती उच्येते, अथवा उत्पादस्थितिविनाशावस्थस्य वस्तुनो व्यापिन इति द्वैविध्यं दोषाभिधित्सया प्रदर्शयति–**तेनापीति** । प्रथमप्रकारे दोषमाह–**यदीति** । सततमुत्पादक्रियायामेव सत्त्व क्रियान्तराभावे उत्पत्ते पूर्णताया असम्भवेन कथमुत्पद्यते पिण्डकुशूलादीति भाव । **उत्पत्तिर्द्विधापीति**, अर्द्धपदनप्रत्यञोपक्रमरूपा द्विविधोत्पत्तिरिति भाव । उत्पादक्रियाव्यग्रत्वादेव च स्थिरत्वासम्भव इत्याह–**उत्पद्यमान इति** । उत्पादस्थित्योर्भिन्नकालीनत्वेन कथमुत्पादक्रियाकाले स्थितिक्रिया, स्थितिक्रियाकाले चोत्पादक्रिया, उच्यते च भवता तदेवोत्पद्यते तदेव नितिष्ठतीति स्ववचनविरोध देशभेदेन कालभेदेन वा ते हि स्याताम्, देशकालभेदस्तु नास्त्येव, यदेव तदेवेत्यभेदेन निर्दिशात् पूर्वोदितमेव स्मारयति–**पूर्ववदिति**। द्वितीयप्रकारे दोषो नास्तीति मन्वान शङ्कते–**व्यापीति**, तन्त्वादिकार्यस्य व्यापकोंऽशु, तन्तुपटादिकार्यव्यापनात् अत एवासौ तन्त्वादीनामात्मभूत, तन्त्वादिकार्यव्यापनादेव च तत् प्रदीर्घं द्रव्यमुच्यते, व्यापित्वात् प्रदीर्घद्रव्यत्वाच्च स्थितिमानशु. तन्तुपटान्य कार्यत्वादुत्पादविनाशवन्त, कारणस्य कार्यात्मत्वाद्व्यापित्वैकत्वात् स्थित्युत्पत्तिविनाशसम्भवात् स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रकारे सर्वथावतिष्ठमान तदेवोत्पद्यते तदेव नितिष्ठतीत्युच्यत इति नोत्पादस्थित्यनुपपत्तिस्ववचनविरोधादिदोषा इति शङ्कितुरभिप्राय । एतदेव व्याचष्टे–**स्वाभिमतमिति**, व्यापकं कारण व्याप्यादि

१ सि क अथ विनाशसामानाधिकरण्येत्यादि । २ सि क माने। ३, ४, ५, सि क विनश्यति। ६ सि क यथा स्वतत्त्वानुमतो शुत तु वस्तु ।

अविशेषितत्वात् सर्वस्य व्याप्यस्य कार्यस्य व्यापकं कारणमुच्यते व्यापीति, व्यापिनः स्वतत्त्वमेवेत्यनुमतोंऽशुः त्वयापि द्रव्यार्थवादाश्रयिणा, व्यापि स्वतत्त्वमस्येति वा विग्रहः, स च व्यापिस्वतत्त्वानुमतांशुरेव तन्तुर्व्याप्यः, कारणमयत्वात् कार्यस्य, किमुक्तं भवति? यथांशुमयस्तन्तुः अतोंऽशुरेव तन्तुरिति दृष्टान्तः, अंशुरपि तन्तुः तन्तुरप्यंशुरिति वा, तथा बीजमयोऽङ्कुरः, बीजमेवाङ्कुरः, अङ्कुरोऽपि बीजं बीजमप्यङ्कुर इति वा दार्ष्टान्तिकः, तद्वर्णयति–प्रदीर्घद्रव्येत्यादि–प्रकृष्टदीर्घस्य द्राघीयसो द्रव्यस्य मेर्वादेरिव पूर्वोत्तरतया स्थित्युत्पत्तिविनाशावस्था व्यापिस्वतत्त्वानुमतबीजाङ्कुरत्वादय इत्यस्मिन् प्रकल्पे तदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इत्युत्पत्तिस्थितिसामानाधिकरण्ये स्ववचनादिविरोधा न सन्ति, तस्य वस्तुनोऽवस्थामात्रभिन्नस्यानुत्पन्नाविनाशिनः स्थितिरेव स्यादित्यत्रोच्यते, एतस्मिन्नपि प्रकल्पे बीजस्य दार्ष्टान्तिकस्यांशूनां वा दृष्टान्तभूतानां वाशब्दादन्यस्य वा कस्यचिद्वस्तुनः प्रदीर्घस्यानुत्पादित्वादविनाशित्वाच्च नित्यत्वं नित्यत्वात् स्थितिरेव, नोत्पादविनाशाविति कुतोऽङ्कुरो बीजात्? कुतोंऽशुभ्यस्तन्तुः? अतोऽङ्कुरस्तन्त्वनुत्पत्तिरेवेति[1], तत्र किमिति चेत्? इति त एव विरोधाः, उत्पत्त्यभावात् पूर्ववत् स्ववचनादिविरोधास्तदवस्था एवेति, पूर्वस्तम्भनित्यत्वाद्वा बीजानुत्पत्तेः, त एव विरोधा इति वर्तते, ननु त्वदुक्तेनैव न्यायेन व्यापिस्वतत्त्वानुमतपूर्वस्तम्बबीजस्य प्रदीर्घद्रव्यस्थितत्वं चेति पूर्वस्तम्ब[स्य]ानुत्पादाविनाशि-

कार्याण्यविशेषेण यतो व्याप्नोति, अत एव तत् व्यापीत्युच्यते, पिण्डशिवकस्थासकादिपरम्परपर्यायेषु मृदोऽनुवर्तनात् प्रदीर्घद्रव्यञ्च तत्, अत एव तस्याः पूर्वकालोत्तरकाला स्थित्यादयोऽवस्थाः पिण्डादिरूपाः पिण्डाद्यात्मत्वात्तस्याः, तथांशुस्तन्तोः कारणं तन्तुरपि पटस्य, तत्र व्यापिनः कारणस्य तत्तोरात्मतयाऽनुमतोंऽशुः, द्रव्यार्थवादाश्रयात्, अतश्च व्यापिस्वतत्त्वानुमतांशुस्तन्तुर्भवतीति प्रथमव्याख्याऽथ, अत्र तन्तुपटादीनामंशुविकारत्वात् अंशुमयस्तन्तुरिति अंशुरेव तन्तुः, एवमङ्कुरपत्रनालकाण्डादीनां बीजस्य व्यापिनः प्रदीर्घद्रव्यस्य विकारत्वाद्बीजमयत्वमतो बीज एवाङ्कुर इति अङ्कुराद्युत्पादादयो बीजस्यैवावस्था इति भावः। व्युत्पत्त्यन्तरमादर्शयति–**व्यापि स्वतत्त्वमिति**। अस्यांशोः स्वतत्त्वं स्वस्वरूपं व्यापि सर्वाणि कार्याणि व्याप्नोतीत्येवमनुमतोंऽशुरेव तन्तुस्तन्तुरेवांशुः, पूर्वव्याख्याया धर्मपरिणामोऽस्यास्त्ववस्थापरिणाम इति प्रतिभाति, यथा मृदः पिण्डशिवकस्थासकघटादयः, यथा वा घटस्य नवपुराणतादयः, व्याख्यानद्वयेऽपि द्रव्यार्थाश्रयात् व्यापिनो द्रव्यस्योत्पादादयोऽवस्था इति स्थित्युत्पत्तिविनाशप्रकारैरवस्थितं तदेवोत्पद्यते तदेव तिष्ठतीत्युच्यत इति नोक्तदोष इति भावार्थः। विग्रहद्वयेन कोऽर्थः पर्यवसित इत्यत्राह–**किमुक्तमिति**, आद्यव्युत्पत्त्यनुसारेणाह–**यथांशुमय इति**, अंशोर्व्यापिनस्तन्त्वादेस्तत्त्वतयाऽनुमतत्वात् धर्मिस्वरूपानतिक्रमादेवाभेदात् अंशुरेव तन्तुरिति भावः, अपरव्युत्पत्त्यनुसारेणाह–**अंशुरपीति**, अथ पूर्वापरसकलावस्थासूत्पादविनाशवत्सु प्रदीर्घद्रव्यस्य व्यापिनोऽभ्युपगमेऽवस्थाव्यतिक्रमेऽपि तस्य सद्भावात् कोऽन्यस्तमेव तस्य स्यान्निर्विकारनित्यत्वात्, अवस्थानामेवोत्पादविनाशित्वात्, तथा चावयविनोऽंशुबीजादेस्तन्त्वङ्कुरादीनामनुत्पत्तिरेव, बीजं विनष्टमङ्कुर उत्पन्न इति हि दृश्यते, बीजस्य नित्यत्वे च कथमेतद्भवेदित्याशयेन समाधत्ते **तस्य वस्तुन इति**, अत्र पक्षे तस्य वस्तुनोऽवस्थामात्रभिन्नस्यानुत्पन्नाविनाशिनः स्थितिरेव स्यादित्युच्यते इति योजना विज्ञेया। तदेव दर्शयति–**एतस्मिन्नपीति**, एवञ्च स्थितिप्रकारेणैव यदि तदवतिष्ठते तर्हि कथमुत्पद्यते येन तदेवोत्पद्यते तदेव तिष्ठतीति स्यात्, अन्यथा तथैवावतिष्ठमानं तदेवोत्पद्यत इति विरुद्धं स्यादित्यादिविरोधा भवन्तीति दर्शयति–**इति त एवेति**, अवस्थितत्वेनाभिमतस्य बीजादेरप्यनुत्पत्तिरेव पूर्वस्तम्बस्य नित्यत्वादित्याह–**पूर्वस्तम्बेति**, 'स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः' इत्यमरः, अस्य पूर्वस्तम्बस्य स्वतत्त्वं स्वरूपं व्यापि सर्वकार्यव्यापनात्, यद्वाऽस्य व्यापि–कारणं पूर्वस्तम्बः स्वतत्त्वं स्वात्मभूतमिति व्यापिस्वतत्त्वानुमतपूर्वस्तम्बबीजं तच्च प्रदीर्घद्रव्यं, कारणस्य व्यापित्वप्रदीर्घद्रव्यत्वयोस्त्वयाभिमतत्वात्, एवञ्च तस्य पूर्वापरकालभिन्नावस्थाव्यापित्वेनानुत्पन्ना-

1 सि क तन्त्वनुत्पत्ति०।

स्यानित्यत्व नित्यत्वाद्बीजानुत्पत्तिरतोऽपि तदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इति स्ववचनादिविरोधा इति दूषणन्यायस्य व्यापिता दर्शयति ।

अथ मा भूवन्नेते दोषा इति स्तम्भादुत्तरकाल बीजोत्पत्तिरिष्यते तत —

स्तम्भोत्तरबीजोत्पत्तेस्तु हेतोरङ्कुरवत् स्थितिभिन्नोत्पत्तित्वात् सर्वस्य द्रव्यात्मनोऽनित्यताऽव्यापिता च, एव पूर्वाद्यभाव एव च, अभेदत्वात् ।

स्तम्भोत्तरबीजोत्पत्तेस्तु हेतोरङ्कुरवदित्यादि—यथाङ्कुरो बीजात्स्थितादुत्पद्यमानः स्थितादन्य उत्पद्यते, पूर्वदोषभयात्, पूर्वस्तम्भाद्य बीज तथा सर्वोपि स्थितिभिन्नोत्पत्ति, तस्मात् स्थितिभिन्नोत्पत्तित्वात् सर्वस्य द्रव्यात्मनोऽनित्यताऽव्यापिता च, यथाङ्कुरो बीजात् स्थितादुत्पन्नोऽनित्योऽव्यापि च तथा त्वदभ्युपगतप्रदीर्घद्रव्यात्मनोऽप्यनित्यत्वमव्यापित्व च स्यात्तथैव, किञ्चान्यत् एव—पूर्वाद्यभाव एव च, अभेदत्वात्—पूर्वमिद बीजादि, उत्तरमिदमङ्कुरादीत्येतस्य चाभावः, कस्मात् ? अभेदत्वात्, अभिन्न हि तद्वस्तु द्रव्यमेकक्रियम्, व्यापित्वतत्त्वबीजाङ्कुरादिप्रादुर्भावस्य क्रियाविषयत्वात्तस्य प्रदीर्घत्व कल्पना भ्रान्तित्वात् किं पूर्वं ? किमुत्तरमिति पूर्वोत्तरस्थित्युत्पत्ति[प्र]कल्पवचनानुपपत्ति ।

अथोच्येत तदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इत्यनेन वचनेन त्वयमर्थ एव कथितो भवति उत्पत्तिरेवावस्थानमिति, यदि नोत्पद्यते नावतिष्ठेतानुत्पत्तिरूपत्वात्, तस्मात् खपुष्पवैलक्षण्ये नैवोच्यते यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठते नानुत्पत्तिकमवतिष्ठत इति, एव सति यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इत्यस्येद व्याख्यान सवृत्त यत एवोत्पद्यते तत एवावतिष्ठत इति, प्रागुक्तोत्पत्त्यात्रैक्यवत् उत्पत्तिस्थित्यैक्ये उत्पत्तिरेवावस्थानमित्यापन्नमुक्तस्थितित्यागात्, न स्थितिरन्या काचिदुत्पत्तेरतश्च क्षणिकत्वापत्ति, उभयात्यागाभिमतौ चानेकान्तापत्तिरभ्युपगमविरोधिनी प्रक्रिया स्यादिति ।

अथोच्येतेत्यादि, यावत् खपुष्पवैलक्षण्ये नैवोच्यत इति, स्यात् परिहारार्थेऽयारयाऽऽशङ्का तदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इत्यनेन वचनेनेति स पुनरयमर्थ एव कथितो भवति—उत्पत्तिरेवावस्थानमिति

विनाशित्वात् कौटस्थ्यनित्यत्वेन तदेवोत्पद्यते तदेव नितिष्ठतीति विरुध्यत इति भाव । दूषणन्यायस्येति निखिलेषु कारणेष्वस्य न्यायस्य प्रवर्त्तनादिति भाव । अथैव स्तम्भादेर्नित्यत्वेऽपि ततो बीजोत्पत्तेरभ्युपगमे उत्पत्ते स्थितिसामानाधिकरण्यं न सम्भवतीत्याह—स्तम्भोत्तरेति । पूर्वदोषेति पूर्वस्तम्भनित्यत्वात्तदभिन्नत्वेन बीजानुत्पत्तिदोषभयादित्यर्थ, एवञ्च स्थितत्वेनाभिमतस्यापि बीजादे स्तम्भादिकार्यतयाऽनित्यत्वं तथा तत्तत्कारणस्यापीति द्रव्यमात्रस्योत्पादादित्वेन कार्यमात्रव्यापिकारणस्याभाव इति भाव । एतदेवादर्शयति—यथाऽङ्कुर इति, एव पूर्वोत्तरभेदानां विनाशानुत्पादाभ्यामसत्त्वाद्वर्त्तमानस्यैवैकस्याङ्कुरादिभावस्य सत्यत्वेन पूर्वोत्तरभावप्रकल्पना न युक्ता वर्त्तमानैकभावत्वादित्याह—एवमिति, अभिन्न हीति वर्त्तमान एको भावो यतोऽभिन्नोऽत एव कर्त्तव्याभावादक्रिय, अक्रियत्वादेव च क्रियाविषयभूतस्याङ्कुरादिप्रादुर्भावस्य प्रकल्पना कारणस्य व्यापित्वप्रकल्पना च भ्रान्तिरेव, अक्रिये क्रियाविषयताभिमानात् तस्माच्च पूर्वोत्तरभाव उपपद्यत इति भाव । अथ यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठते इति वाक्य प्रकारान्तरेण व्याचष्टयति—अथोच्येतेति, अर्थं दर्शयति—उत्पत्तिरेवेति यदेवोत्पद्यत इतिशब्देनोच्यते तदेवावतिष्ठत इतिशब्देनोच्यत इति प्रकल्पनयोत्पादावस्थानयोरेकता प्रतिपादिता भवति तथा च

१ सि क स्थित्याद्यदुत्पद्यते । २ सि क °मक्रिया । ३ प × × सुदूरम् ।

कथितो भवति, यदि नोत्पद्यतेऽवस्थितामिमत नावतिष्ठेतानुत्पत्तिरूपत्वात्, तस्मादनुत्पन्नमस्थित खपुष्पादि, तद्वैलक्षण्येन यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठते, नानुत्पत्तिकमवतिष्ठते, तस्मादुत्पत्त्यनुमितमेवावस्थान न व्य[स्य]स्येति, अत्रोच्यते–एव सति यदेवेत्यादि यावत् क्षणिकत्वापत्तिरिति–इत्थ तर्हीद व्याख्यान सवृत्त, यदेवेति–यस्मादित्यर्थ , अव्ययत्वाद्यच्छब्दस्य यत एवोत्पद्यते तत एवावतिष्ठत इति प्रागुक्तोत्पत्तृस्थात्रैक्यवदुत्पत्तिस्थित्यैक्ये[1] उत्पत्तिरेवावस्थानमित्यापन्नम्, किं कारण ? उक्तस्थितित्यागात्–उत्पत्तिरेव स्थितिरित्यनुमानेन स्थितिरुत्पत्तिरेव कृतेति योक्ता व्यापिस्वतत्त्वानुमताशुवन्तुवत्तु प्रदीर्घद्रव्यपूर्वोत्तरावस्था स्थितिरिति सा त्यक्ता स्यात्, तत्त्यागादुत्पत्तिरेवावस्थान न स्थितिरन्या काचिदुत्पत्तेरतश्च क्षणिकत्वापत्ति , उत्पद्यत उत्पद्यत एव नावतिष्ठते किञ्चिदिति सर्वं क्षणिकमित्युक्त भवति, स्यान्मत क्षणिकत्वदोषो मा भूदिति केनचित् प्रकारेण स्थितमुत्पद्यते केनचिदितीष्यते ततश्चोभयात्यागाभिमतौ चानेकान्तापत्ति•–यदि स्थित्युत्पत्ती न त्यक्ते त्वया ततस्तेऽभ्युपगमविरोधिनी स्यात् प्रक्रिया अनेकान्तवस्तुतत्त्वमापद्यत इति ।

अथोच्येतोत्पादपूर्वत्वदोषानपरिहार्यान् प्रत्युच्चार्यानुमत्य चोभौ विकल्पौ त्यक्त्वा विनाशप्रधाने विकल्पान्तरे निर्दोषे इत्याश्रयेतेति तत्राद्यस्तावत्तदेव विनश्यति तदेवोत्पद्यत इति, अस्मिन्नपि विकल्पे दोष उच्यते–लोके तावत् प्रत्यक्षादिप्रसिद्धमङ्कुरोत्पत्तौ बीज विनश्यति, तव पुनर्यदेव विनश्यति बीज तदेवोत्पद्यते नाङ्कुर इति पूर्ववत् स्ववचनादिविरोधा , तत्पूर्वपत्राद्यपोहाच्च लोकादिविरोधा , तदेव विनश्यति तदेवोत्पद्यत इति वचनेनानन्यभूतस्यैकस्मिन्नेव काले विनाश उत्पादश्चेति क्षणिकवादातिशयादि स्यात् ।

यस्योत्पत्तियोग्यता तस्यैवावस्थानयोग्यता, नानुत्पत्तु स्थितिरस्ति, एवव्यावर्णनफल तु खपुष्पादीनामनुत्पन्नाना स्थितिव्यावर्त्तनम्, यद्वा निमतमवतिष्ठते, उत्पत्तिमत्त्वात्, यदि नोत्पद्यते नावतिष्ठेत यथा खपुष्पादि, उत्पद्यते चेद तस्मादवतिष्ठत इति क्षणिकैकान्तवादनिरसनमिति भाव । एवं सति यद्वस्तूत्पद्यते तद्वस्त्ववतिष्ठत इत्युत्पत्तृस्थात्रोरैक्य परित्यज्य यस्माद्धेतोरिदमुत्पद्यत इत्युच्यते तस्मादेवावतिष्ठते इत्युच्यत इति पर्यवसितत्वेनोत्पत्तेरेव हेतोरुत्पद्यत इत्यभिधानात्तत एवावतिष्ठत इत्यभिधाने उत्पत्तिरेव स्थितिरित्युक्त स्यात्, उत्पत्तिव्यतिरिक्तस्थितिपरित्यागात्, यत एव तत एवेत्यभेदेनाभिधानात् तथा च स्थित्यभावात् क्षणिकवाद एवासौ सवृत्त इत्युत्तरयति एव सतीति, उत्पत्तिरेवावस्थानमित्यर्थ , कथितो भवतीत्युपगमे सतीत्यर्थ । एतदर्थपर्यवसायिव्याख्या तद्वचनस्य दर्शयति यस्मादित्यर्थ इति, यत्तयतस्ततो हेताविति कोशादिति भाव । प्रागिति यत्तदो सर्वनामत्वमभ्युपेत्य पूर्वं व्यावर्णितार्थेष्विति भाव । व्यापिस्वतत्त्वानुमतेत्यादिग्रन्थेन स्थितिरुक्ता सा उत्पत्तिरेवावस्थानमित्यर्थकथनेन परित्यक्तेत्याह–उत्पत्तिरेवेति, यत एवेति शब्देनोद्दिष्टस्योत्पादस्यैव तत इति शब्देन परामर्शात् एवावतिष्ठत इत्यभिधाने उत्पत्तिरेव विनाश इति पर्यवसितो भवतीत्याशय । तत्र दोषमादर्शयति–अतश्चेति, उत्पत्तिपरम्पराकात्वात्तावस्थान कदापीति क्षणिकवाद , स्थितत्वे हि द्वितीयादिक्षणवृत्तितया क्षणिकत्व न स्यादिति भाव । क्षणिकवादपरिहाराय यदि केनचित्प्रकारेण स्थितमेव वस्तु केनचित्प्रकारेणोत्पद्यत इति स्वीक्रियते तर्हि सापेक्षयो स्वीकारेणोत्पाद एव स्थितिरिति तवाभ्युपगमविरोध्यनेकान्तवाद प्रसज्यत इत्याशयेनाह–स्यान्मतमिति । तदेव यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इत्युत्पत्तिप्रधानविकल्पद्वये प्रोक्तान् दोषानभ्युपेत्य विहायैतौ विकल्पौ यदेव विनश्यति तदेवोत्पद्यते यदेव विनश्यति तदेवावतिष्ठत इति विनाशप्रधानौ विकल्पौ श्रयाम इत्याह–अथोच्येतेति । यदेव विनश्यति तदेवोत्पद्यत इति विनाशोत्पादसमानाधिकरण

---

[1] सि °स्थित्यैक्योत्पत्तिरनुत्पत्तिरेवा० । [2] [illegible]

अथोच्येतोत्पादपूर्वत्वदोषानित्यादि, यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति, यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठत इत्युभयोरुत्पादप्रधानयोर्विकल्पयोर्ये दोषास्तानपरिहार्यान् प्रत्युच्चार्य अनुमत्य चोभौ विकल्पौ त्यक्त्वा विकल्पान्तरे निर्दोषे मन्यमान आश्रयेत विनाशप्रधाने, तत्राद्यस्तावद्विकल्पः—तदेव विनश्यति तदेवोत्पद्यत इति, अस्मिन्नपि विकल्पे दोष उच्यते—लोके तावत् प्रत्यक्षादिप्रसिद्धमङ्कुरोत्पत्तौ बीजं विनश्यति, तव पुनर्यदेव विनश्यति बीजं तदेवोत्पद्यते नाङ्कुर इति अङ्कुराप्रादुर्भाव एव प्राप्त, इति शब्दस्य हेत्वर्थत्वात् ततश्च पूर्ववत् स्ववचनादिविरोधा, तत्पूर्वपत्राद्यपोहाच्च लोकादिविरोधा — अङ्कुराभावेऽङ्कुरपूर्वाणा पत्रकाण्डनालपुष्पफलसूक्ष्मैकादीनामुत्तरेषा लोके प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्धानामङ्कुरापलापवदपलापाल्लोकादिविरोधा, पूर्ववद्वचनलोकद्वाराभ्या दोषाभिधानमिति, तदेवेत्यादि, तदेव विनश्यति तदेवोत्पद्यत इति वचनेनानन्यभूतस्यैकस्मिन्नेव काले विनाश उत्पादश्चेति क्षणिकवादातिशय, पूर्ववद्भिन्नकाले विनाशोत्पादौ हि क्षणिकवाद, स चानेनातिशय्यते, आदिग्रहणादविनष्टानुत्पन्नास्थितत्वात् खपुष्पवद्बीजाङ्कुरशून्यता स्यादिति ।

अथ विनाशोत्पादैकाधिकरण्ये दोषदर्शनाद्विकल्पान्तरमाश्रीयतेऽत्राप्युक्तवदेव दोषा स्थानाभिधानेन तु योज्या, तथा वा सर्वथा वा विनश्यदवतिष्ठमाने कुतो विनाश, विनाशे वा कुतोऽवस्थानमिति त एवाधिकृतास्ते वचनादिविरोधा क्षणिकवादातिशयनादि च पूर्ववत् । उत्पादविनाशपूर्वत्वदोषानपरिहार्यान् प्रत्युच्चार्यानुमत्य च चतुरोऽपि विकल्पान् त्यक्त्वेमौ निर्दोषौ विकल्पावित्याश्रयेत तत्राद्ये तावत्तदेवावतिष्ठते तदेवोत्पद्यत इति विकल्पे पूर्ववद्व्याख्या यावत् क्षणिकवादातिशयनादि, अथ तदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीति स्थिति पूर्वद्वितीयविकल्पेऽपि व्याख्यान तदेव योज्यम् ।

अथ विनाशोत्पादैकाधिकरण्य इत्यादि द्वितीयविकल्पे विनाशप्रधानस्थितिपक्षेऽन्तरोद्राहितेऽप्युक्तवदेव दोषा स्थानाभिधानेन तु योज्या, योजनादिक्प्रदर्शन तु तथा वा सर्वथा वेति

विकल्प दूषयितुमाह—**तत्राद्यस्तावदिति** । लोके ह्यन्यद्विनश्यति अन्यदुत्पद्यत इति दृश्यते, त्वन्मतेन तु यदेव विनश्यति तदेवोत्पद्यत इति प्राप्तम्, तथा च बीजस्य विनाशदर्शनात्तस्यैवोत्पाद स्यान्नाङ्कुरादेरित्यङ्कुराद्यनुत्पत्तिप्रसङ्ग इत्याह—**लोके तावदिति** । पूर्ववदत्रापि विकल्पे स्ववचनहेतुप्रत्यक्षानुमानलोकविरोधा प्रसक्ता इत्याह—**ततश्चेति** । यदेव विनश्यति तदेवोत्पद्यत इति बीजस्यैव विनाशादुत्पत्त्याऽङ्कुरोत्पत्त्यभावेन तदभाववत् तत्पूर्वकाणा पत्रनालादीनामप्यभावात् लोकविरोध लोके तेषा दर्शनादित्याह—**अङ्कुराभाव इति,** अङ्कुर पूर्वो येषा तेऽङ्कुरपूर्वास्तेषामिति विग्रह, अङ्कुरानन्तरभाविनामित्यर्थ । पूर्वं यदेवोत्पद्यत तदेव विनश्यतीत्यत्र यथा वचनलोकादिद्वारेणान्येऽपि विरोधा उक्तास्तथात्रापि विज्ञेया इत्याह—**पूर्ववदिति।** कालात्मकक्रियारहितद्रव्यस्यैव सद्विनाशोत्पादाभ्युपगमेन विभिन्नक्षणभाविविनाशोत्पादाभ्युपगन्तृक्षणिकवादमय वादोऽतिशेते इत्याह—**तदेव विनश्यतीति** । अङ्कुरवत्सर्वेषा बीजादिपूर्वोत्तरभावानामविनाशादनुत्पादादस्थितत्वात् खपुष्पवदभावेन शून्यतादोष इत्याह—**आदिग्रहणादिति,** क्षणिकवादातिशयादीत्यत्रादिग्रहणादित्यर्थ । एव यदेव विनश्यति तदेवावतिष्ठत इति विनाशसमानाधिकरणावस्थानकल्पेऽपि दोषमतिदिशति **अथेति** । उक्तदोषयोजनाप्रकार दर्शयति—**योजनादिगिति,** तथा वा—

१ सि °दोषा इत्यादि० । २ सि त्यक्तौ० । ३ सि °मान आयेत० । ४ सि अथोत्पादैकाधिकरण्या इत्यादि० । ५ सि क विनाश० ।

विनाशप्रकारेण विनाशे उत्पत्तिस्थितिविनाशप्रकारेण वा विनाश इति विकल्प्यते, उत्पत्तिप्रधानविकल्पाभिहितदोषपदत्रापि विनाशप्राधान्येन स्थित्या सह योजित तथा वा सर्वथा वा विनश्यदवतिष्ठमाने कुतो विनाशः, विनाशे वा कुतोऽनवस्थानमिति स एवाधिकृतास्ते वचनादिविरोधा क्षणिकवादातिशयनादि च पूर्ववत्, एव तावदुत्पादपूर्वयोर्विनाशपूर्वयोश्चोत्पादस्थितिविकल्पयोर्दोषा उक्ताः, अथोच्यते उत्पादविनाशपूर्वतायामित्यादि पूर्ववदुक्तार्थे दोषाननुमत्य च त्यक्त्वा चतुरोऽपि विकल्पान् इमौ निर्दोषौ विकल्पाविल्याश्रयेव तत्राद्यस्तावत्तदेवावतिष्ठते तदेवोत्पद्यत इत्यादि यावत् क्षणिकवादातिशयनादीति, पूर्ववदत्रापि व्याख्या कार्या, अवतिष्ठमान इत्युच्चारणेन तु योज्येति, अथ यदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीति स्थितिपूर्वद्वितीयविकल्पेऽपि व्याख्यान तदेव योज्य यावत् क्षणिकवादातिशयनादीति गतार्थं शून्यता वेति ।

अस्मिन् विकल्पेऽन्यथापि दोषाधिक्यतयाऽऽह—

अवतिष्ठते वाऽनन्वयगोचरो व्यतिरेक एव तन्मात्रोपलब्धेश्च सर्वत्रैव तदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीति व्यपदेशो न सम्भवतीति पूर्ववत्त एव स्ववचनादिविरोधा इति ।

अवतिष्ठते वाऽनन्वयेत्यादि यावत स्ववचन[ादि]विरोधा इति, अनन्वयगोचर इत्यादि, अनवस्थानम[न]न्वयः, व्यतिरेको विनाश, अन्वयशून्यो व्यतिरेक एवानन्वय स एव गोचरो व्यतिरेक –अर्थशून्यो विनाश एवेत्यर्थ, तन्मात्रोपलब्धेश्च सर्वत्रैव–बीजाङ्कुरपत्रादौ तदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीति–इत्थमपि व्यपदेशो न सम्भवतीति पूर्ववत्त एव विरोधा ।

विनाशप्रकारेणावतिष्ठमान तदेव विनश्यति तदेवावतिष्ठत इत्यर्थ, सर्वथा वा–उत्पत्तिस्थितिविनाशप्रकारैरवतिष्ठमानं तदेव विनश्यति तदेवावतिष्ठत इत्यर्थ । **उत्पत्तिप्रधानेति**, उत्पत्तिप्रकारेणावतिष्ठमान उत्पत्तिस्थितिविनाशप्रकारैर्वाऽवतिष्ठमान तदेवोत्पद्यते तदेव तिष्ठतीति विकल्पेऽभिहिता दोषा अत्रापि भवन्तीत्यर्थ । दोष दर्शयति–**विनश्यदिति** विनाशक्रिया व्याप्तत्वात् पूर्णतया विनाशासम्भवेन कुतो विविधादर्शनानुपलम्भादिरूपो विनाश इति भाव । विनाशस्थित्योर्भिन्नकालीनत्वेन यदि विनाशस्तह्यनवस्थान कुत इत्याह–**विनाशे वेति** । उच्यते च भवता तदेव विनश्यति तदेवावतिष्ठत इति प्रागभेदनात स्ववचनलोकादिविरोधा इत्याह–**त एवेति** । अत्रापि व्याप्तिग्रहत्वानुमतानुत तुवरित्यादिप्रयोजनया स्ववचनादिविरोधा क्षणिकवादातिशयादिदोषा वक्तव्या इत्याह–**पूर्ववदिति** । एव यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यति, यदेवोत्पद्यते तदेव तिष्ठति, यदेव विनश्यति तदेवोत्पद्यते, यदेव विनश्यति तदेवावतिष्ठत इति चतुर्षु विकल्पेषु दोषा उक्ता इत्युपसंहरति–**एवं तावदिति** । एवप्रकारान् दोषाननुमत्य विकल्पानेतान् त्यक्त्वा यदेवावतिष्ठते तदेवोत्पद्यते, यदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीति विकल्पद्वयाश्रयणेऽपि पूर्ववदेव दोषा वाच्या इत्याह–**अथोच्यत इति** । अत्र प्रथमविकल्पे दोषं योजयति–**तत्राद्य इति**, स्थितिसमानाधिकरणोत्पादविकल्प इत्यर्थ, लोकेऽस्थितस्यैवाङ्कुरादे बीजादुत्पाददर्शनात्, तत्र तु यदेवावतिष्ठते बीजादि तदेवोत्पद्यते नाङ्कुर इत्यङ्कुरादुदयात् पत्रनालकाण्डादीनामभावाल्लोकादिविरोधा, यद्यवतिष्ठते कथमुत्पद्यते, यद्युत्पद्यते कथमवतिष्ठते, उच्यते च भवता यदेवावतिष्ठते तदेवोत्पद्यत इति स्ववचनादिविरोधा । अभिन्न एव काले च स्थित्युत्पादयोरभ्युपगमे क्षणिकवादातिशय, अनुत्पन्नविनाशास्थितत्वाच्च खपुष्पवदभावाच्छून्यवादता वेति भाव । द्वितीये स्थितिसमानाधिकरणविनाशविकल्पेऽपि दोषातिदेशमाह–**अथेति** । अत्र कल्पे स्थितिव्यतिरेकेण विनाश एवावतिष्ठत इति यदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीति व्यपदेशोऽपि न सम्भवति, विनाशस्यैव परमार्थत्वेन वस्तुसद्भावरहितत्वात् कोऽवतिष्ठते, यद्यवतिष्ठते न तर्हि विनश्यति, यदि विनश्यति न तर्ह्यवतिष्ठते विरोधादित्याह–**अवतिष्ठत इति** । तद्व्याचष्टे–**अनवस्थानमिति** स्थितिविपर्यय इत्यर्थ । स्थितिशून्ये वस्तुभावाभावाद्–**अर्थशून्य इति**,

१ सि क वाऽन्वय इत्यादि । २ सि क अनन्वयगोचरेत्यादि । ३ सि. विरोधा ।

अनेनापि प्रकारेण भवताऽशेषसाधनावयवा ध्वस्यन्ते तथाव्यवस्थानविनाशात्, तथाव्यवस्थानाविनाश एव हि सपक्षमपि तत्स्यात् न विनाशे, अग्निरत्र धूमादिति यथा, यथा हि धूमो धूमरूपेण व्यवस्थितो व्यवस्थित एवाग्नावग्नितया तद्वत्तया च प्रदेशे, त्वन्मतेन तु विविधाऽदर्शने विनाशे त्वयेष्टयाऽवस्थयाऽवश्य विनंष्टव्यमित्यवस्थानविपरीतवृत्तित्वादस्य पक्षधर्मत्वमसिद्धमत प्रदेशस्याप्यन्यथावृत्तत्वादभूतत्वाद्वाऽऽश्रयासिद्धिः विपरीतवृत्तेर्विरुद्धतापि ।

अनेनापि प्रकारेणेति, एव तावत् पक्षदोषा अभिहिता , न केवल पक्षदोषा एव किं तर्हि ? अवस्थिताथविनाशाभ्युपगमेनानेन भवताऽशेषसाधनावयवा ध्वस्यन्ते, किं कारण ? तथाव्यवस्थानविनाशात् यथा स्फुटितशुष्टत्वात् खरं खरविषाणमाकाशस्फोटवदिति वचनवत्, तद्वैधर्म्येण साधनव्यवस्था दर्शयति—तथाव्यवस्थानाविनाश एव हि सपक्षमपि तत् स्यात्—तद्धि साधन साधन भवत् पक्षेण सहापि सतो व्यवस्थितस्यार्थस्याविनाशे भवितुमर्हति, न विनाशे, किमिव ? अग्निरत्र धूमादिति यथा, यथा हि धूमो धूमरूपेण व्यवस्थितो व्यवस्थित एवाग्नावग्नितया तद्वत्तया च प्रदेशे, यद्युभयव्युदासानुगृहीतसमुदायार्थसाध्यता यदि धर्मविशिष्टधर्मिसाध्यता सर्वथा व्यवस्थितस्य वस्तुनो व्याप्यो धूमाशो व्यापकेनाग्न्यशेन व्याप्त तमश व्यवस्थित एव व्यवस्थित गमयत्यविनष्टमविनष्ट इति स्यात् साधनत्व साध्यत्वञ्च, त्वन्मते तु पुनर्विविधादर्शने विनाशेऽत्यन्ताभावेऽन्यभवनरूपे वा विपरीतात्मके त्वयेष्टयाऽवस्थयाऽवश्य विनंष्टव्यमित्यवस्थानविपरीतवृत्तित्वात्–अन्यथाभवनरूपत्वादस्य–धूमाख्यस्यांशस्य पक्षध

धीनाङ्कुराद्यर्थाभावात् कोऽवतिष्ठते ? य यदवेति पदं गृहीयात्, तस्माद्यदेवेत्यादिव्यपदेशो न सम्भवतीत्याह–तन्मात्रेति, अथ धूमविनाशमात्रेत्यर्थं । तदेवं यदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीत्यवस्थानधर्मिणि विनाशविधेयतात्मके पक्षे दोषा उक्ता । तथाऽन्येषु साधनावयवेष्वपि दोषसम्भवात् सर्वे साधनावयवास्त्वया विध्वसिता इत्याह–अनेनापीति । यदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीति अवस्थितस्यार्थस्य विनाशाभ्युपगमेन विनाशपरमार्थत्वाच्च कोऽपि हेतुर्दृष्टान्तो वाऽस्ति येन पक्षसिद्धिर्भवेदित्याह–अवस्थितार्थेति । अव्यवस्थितं वस्तु न साधनावयवं भवितुमर्हतीत्यत्र निदर्शनमाह–यथेति अस्य वचनस्य न कश्चिद्व्यवस्थितोऽर्थ इति तत्र कस्याप्यर्थस्य साधकमिति भाव । व्यवस्थितोऽर्थो यदि विनाशाक्रान्तो न भवेत् तदेव सोऽर्थं व्यवस्थित साधयतीति दर्शयति–तद्वैधर्म्येणेति, सपक्षमपि–पक्षेण सहितमपि स्यात् तत् स्यात् साधन स्यात् । तद्व्याख्याति–तद्धीति । पक्षेण सहापीति, पक्षधर्मत्वमव्यवस्थितस्य हेतोरिति दर्शयति । दृष्टान्तमाह–अग्निरत्रेति अग्नितया व्यवस्थित एवाग्नौ अग्निमत्तया व्यवस्थित एव प्रदेशे धूमरूपेण व्यवस्थितो धूमस्साधन भवितुमर्हतीत्यन्वय । व्यतिरेकमुखेनान्वयमुखेन वा साधन व्यवस्थितमविनष्टमेव व्यवस्थितेन साध्येन व्याप्तं सत् व्यवस्थितमविनष्टमेव साध्यं गमयतीत्याह–यद्युभयेति, व्याप्याव्यापकव्युदासानुगृहीतसमुदायार्थसाध्यतेत्यर्थं, यदि वह्निर्न स्यात्तर्हि धूमो न स्यात् इत्युभयव्युदास , अत्र धूमस्तु दृश्यते तस्मादयमग्निमानित्युभयव्युदासानुगृहीतसमुदायसाध्यता व्यतिरेकव्याप्त्यनुगृहीतसाध्यतेति भाव । यदि धर्मविशिष्टेति, अन्वयव्याप्त्यनुग्रहाद्वह्निविशिष्टपर्वतादिसाध्यतेति भाव । उभयथापि व्यवस्थितो व्यवस्थितमेव गमयतीत्याह–सर्वथेति । स्थितिसमानाधिकरणविनाशाभ्युपगन्तुस्तव मते विनाशस्य विविधादर्शनात्यन्ताभावान्यथाभवनात्मकत्वात्त्वदिष्टावस्थाया अस्थिरत्वेनावश्य विनाशादव्यवस्थितत्वेन कथ साध्यसाधनभाव , पक्षधर्मता वा ? साधनस्य धर्मिणोऽप्यव्यवस्थितत्वात् कथ नाश्रयासिद्धि ? साध्यस्यान्यथाभवनात् कथं न हेतोर्विरुद्धतेत्याह–त्वन्मते त्विति । विरुद्धतोद्भावनञ्च साध्यस्याव्यवस्थितत्वेऽपि साधनस्य पक्षधर्मताऽस्तीत्यभ्यु

र्मत्वमसिद्धमत. प्रदेशस्याप्यन्यथावृत्तत्वादभूतत्वाद्वाऽऽश्रयासिद्धि, विपरीतवृत्तेर्विरुद्धतापि, सा च पक्षधर्मत्वमभ्युपगम्य, धूमो धूमरूपेणावस्थितो[न]अग्निरग्निरूपेणावस्थानस्य यथाभूतत्वात्, अथवाऽवस्थानविपरीतवृत्तित्वादिति त्वन्मतेनेत्थं विरुद्धता, मन्मतसवादेन तु त्वदीयसर्वहेतुविरुद्धता, अवस्थानविनाशद्वयरूप एवाग्निस्त्वयाऽभ्युपगतः, तत्र यावन्तमशमग्नेरव्यवस्थानरूप स्पृशति तावताऽप्यन्तरे सपक्षे च दृष्टो यावन्तञ्च विनाशरूप स्पृशति तावताऽग्नेरव्यवस्थानाभाव तद्विपरीते वा विपक्षे दृष्टस्त्वादनैकान्तिकहेतुदोषा, तस्यैवाग्नेर[वस्थान]विनाशद्वयशत्वे[व]द्वत प्रदेशस्य च द्वयशस्य व्यवस्थानाशमात्रादर्श[ना]त् वनस्पतिचैतन्ये स्वापवदव्यापि पक्षधर्मे च साधन तद्वृत्त्यवृत्त्यो, एव दृष्टान्तेऽपि साध्यसाधनधर्मधर्म्यसिद्धिदोषासदव्यावृत्त्यादिदोषाश्च योज्या ।

एव त्रिकादिभङ्गेष्वपि यावद्योग दोषा उक्तवदत्र पक्षे, तस्माद्विपर्ययोऽस्त्विति अन्यदुत्पद्यतेऽन्यद्विनश्यतीत्यादि, यथावस्तुबीजाङ्कुरकर्मात्मधर्माणुस्थूलपृथिव्यादिवत् ।

एव त्रिकादिभङ्गेष्वपि यावद्योगमिति, एते द्विकसयोगभङ्गेषु षट्सु दोषा उक्तास्तथा त्रिकादियोगभङ्गेष्वपि वाच्या इत्यतिदिशति, उक्तवदिति, उक्तदिग्गामित्वात्तेषामपि विकल्पानाम्, तत्रैक, त्रिकसयोगो यदैवोत्पद्यते तदैवावतिष्ठते विनश्यति चेति, यदैवोत्पद्यते तदैव विनश्यत्यवतिष्ठते चेति द्वितीय इत्युत्पत्तिप्रधानौ द्वौ त्रिकसयोगौ, तथा विनाशप्रधानौ स्थितिप्रधानौ च, अथवा यदैवोत्पद्यते तदैवोत्पद्यते विनश्यतीत्यनुत्पत्तिदोषपरिहारार्थं उत्पत्तिस्वरूपं विनाशसमानाधिकरणमवधारयन् विकल्पयेत्, तथा शेषेष्वपीति द्वयोर्द्वयोरपि धर्मयोस्त्रिकसयोगा कार्या, उत्पादेनाभिभवाद्विनाशस्योत्पादस्य प्रादुर्भावादवस्थानस्योत्पादेन सहभावात्, अन्योन्याभिभवोद्भवमिथुनवृत्तयो हि गुणा. सत्त्वरजस्तमोऽभिधाना उत्पत्तिविनाशस्थित्याख्या भवन्तीति । तथा चतुष्कसयोगा पञ्चकसयोगाः षट्सयोगाश्च सम्भवन्तो योज्या, यावद्योगमिति, सकलकरणोपायेन यावन्तो भङ्गास्तावन्त इत्यर्थ, यावन्ति वा दर्शनान्यर्थत सम्भवन्ति तद्दर्शनानुसारेण तावन्तो भङ्गा कार्या इत्यर्थ, अभिहितसामानाधिकरण्यानुपपत्तिदोषदिशा भङ्गोपचयाश्रयेण दोषोपचयमपि वर्द्धयद्भिर्योज्येयमित्युपाय दर्शयति अत्र पक्ष इति–व्यवस्थामात्र स्थित्यादयो न भिन्नाश्च परस्परत इत्यस्मिन् पक्षेऽमी दोषा इति, तस्माद्वि-

पगम्य, अन्यथा साधनादेरप्यव्यवस्थितत्वेन विरुद्धत्व न स्यादित्याशयेनाह–**सा चेति,** विरुद्धता चेत्यर्थ । विरुद्धतामेव दर्शयति–**धूम इति** । इद विरुद्धतोद्भावन त्वन्मतेनोक्तमवस्थान नास्ति विनाश एवास्तीति तदविनाभावाद्धेतोर्विरुद्धतेति, वस्तुनस्तु सर्वस्यावस्थानविनाशद्वयरूपतया सव एव हेतव उपन्यस्यमाना उभयाविनाभावित्वादुभयस्यैव साधका इत्येकधर्ममात्रसाधने विरुद्धा एवेत्याशयेनाह–**अथ चेति,** मन्मतसवादेन–उभयात्मकत्वाश्रयेण, हेतोरवस्थानेनैवाविनाभावित्वाभावात् विपरीतेऽपि वृत्तेरुभयव्याप्यत्वादेकस्यैव साधने विरुद्धा भवन्तीति भाव । मन्मतसवादमेवाह–**अवस्थानेति** । एकान्तसाध्यविरुद्धव्यभिचारित्वमादर्श्य विरुद्धाव्यभिचारित्वलक्षणमनैकान्तिकत्व प्रकाशयति–**तत्र यावन्तमिति** । एव सम्भवद्दृष्टान्तेषु दोषातिदेशमाह–**तथा चतुष्कसयोगा इति** । स्थित्युत्पत्तिविनाशानां परस्परसामानाधिकरण्ये ये ये दोषा अभिहितास्ते सर्वेऽत्र यथासम्भव योज्या इत्याह–**अभिहितेति** । सवप्रभेदनिर्भेद द्रव्य स्थित्युत्पादादयो द्रव्यस्यैवावस्था, तद्व्यञ्जिका क्रिया ते च स्थित्यादयोऽभिव्यञ्जकात् पृथगपि द्रव्याभेदेन वर्त्तन्त इत्यस्मिन् पक्षे प्रोक्तभङ्गविधानाद्दोषा अमी सम्भवन्तीत्याह–अत्र

१ सि क गत्यसूत्रयावक्षमा० । २ सि क °मात्रो दर्श० । ३ सि ×।

अनेनापि प्रकारेण भवताऽशेषसाधनावयवा ध्वंस्यन्ते तथाव्यवस्थानविनाशात्, तथाव्यवस्थानाविनाश एव हि सपक्षमपि तत्स्यात् न विनाशे, अग्निरत्र धूमादिति यथा, यथा हि धूमो धूमरूपेण व्यवस्थितो व्यवस्थित एवाग्नावग्नितया तद्वत्तया च प्रदेशे, त्वन्मतेन तु विविधाऽदर्शने विनाशे त्वयेष्टयाऽवस्थयाऽवश्य विनष्टव्यमित्यवस्थानविपरीतवृत्तित्वादस्य पक्षधर्मत्वमसिद्धमत प्रदेशस्याप्यन्यथावृत्तत्वादभूतत्वाद्वाऽऽश्रयासिद्धि विपरीतवृत्तेर्विरुद्धतापि ।

अनेनापि प्रकारेणेति, एव तावत् पक्षदोषा अभिहिता , न केवल पक्षदोषा एव किं तर्हि ? अवस्थितार्थविनाशाभ्युपगमेनानेन भवताऽशेषसाधनावयवा' ध्वस्यन्ते, किं कारण ? तथाव्यवस्थानविनाशात् यथा स्फुटितपृष्ठत्वात् खर खरविषाणमाकाशस्फोटवदिति वचनवत्, तद्वैधर्म्येण साधनव्यवस्था दर्शयति–तथाव्यवस्थानाविनाश एव हि सपक्षमपि तत् स्यात्–वह्नि साधन साधन भवत् पक्षेण सहापि सतो व्यवस्थितस्यार्थस्याविनाशे भवितुमर्हति, न विनाशे, किमिव ? अग्निरत्र धूमादिति यथा, यथा हि धूमो धूमरूपेण व्यवस्थितो व्यवस्थित एवाग्नावग्नितया तद्वत्तया च प्रदेशे, यदुभयव्युदासानुगृहीतसमुदायार्थसाध्यता यदि धर्मविशिष्टधर्मिसाध्यता सर्वथा व्यवस्थितस्य वस्तुनो व्याप्यो धूमाद्यो व्यापकेनाग्न्यादिना व्याप्त समश व्यवस्थित एव व्यवस्थित गमयत्यविनष्टमविनष्ट इति स्यात् साधनत्व साध्यत्वञ्च, स्वमते तु पुनर्विविधादर्शने विनाशेऽत्यन्ताभावेऽन्यभवनरूपे वा विपरीतात्मके त्वयेष्टयाऽवस्थयाऽवश्य विनष्टव्यमित्यवस्थानविपरीतवृत्तित्वात्–अन्यथाभवनरूपत्वादस्य–धूमाख्यस्यास्य पक्षध-

---

बीजाङ्कुराद्ययाभावात् कोऽवतिष्ठते ? य यदेवेति पद गृह्णीयात्, तस्माद्यदेवेत्यादिव्यपदेशो न सम्भवतीत्याह–तन्मात्रेति, अर्थ द्रव्यविनाशमात्रेत्यर्थ । तदेव यदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीत्यवस्थानधर्मिणि विनाशविधेयतात्मके पक्षे दोषा उक्ता । तथाऽन्येषु साधनावयवेष्वपि दोषसम्भवात् सर्वे साधनावयवास्त्वया विध्वंसिता इत्याह–अनेनापीति । यदेवावतिष्ठते तदेव विनश्यतीति अवस्थितस्यार्थस्य विनाशाभ्युपगमेन विनाशपरमार्थत्वाच्च कोऽपि हेतुदृष्टान्तो वाऽस्ति येन पक्षसिद्धिर्भवेदित्याह–अवस्थितार्थेति । अव्यवस्थित वस्तु न साधनावयवं भवितुमर्हतीत्यत्र निदर्शनमाह–यथेति अस्य वचनस्य न कश्चिदवस्थितोऽर्थ इति तस्य कस्याप्यर्थस्य साधकमिति भाव । व्यवस्थितोऽर्थो यदि विनाशाक्रान्तो न भवेत् तदेव सोऽर्थं व्यवस्थित साधयतीति दर्शयति–तद्वैधर्म्येणेति, सपक्षमपि–पक्षेण सहितमपि स्यात्, तत् स्यात् साधन स्यात् । तद्व्याख्याति–तद्धीति । पक्षेण सहापीति, पक्षधर्मत्वमप्यवस्थितस्यैव हेतोरिति दर्शयति । दृष्टान्तमाह–अग्निरत्रेति, अग्नितया व्यवस्थित एवाग्नौ अग्निमत्तया व्यवस्थित एव प्रदेशे धूमरूपेण व्यवस्थितो धूमस्साधन भवितुमर्हतीत्यन्वय । व्यतिरेकमुखेनान्वयमुखेन वा साधन व्यवस्थितमविनष्टमेव व्यवस्थितेन साध्येन व्याप्त सत् व्यवस्थितमविनष्टमेव साध्य गमयतीत्याह–यदुभयेति, व्याप्याव्यापकव्युदासानुगृहीतसमुदायार्थसाध्यतेत्यर्थं, यदि वह्निर्न स्यात्तर्हि धूमो न स्यात् इत्युभयव्युदास , अत्र धूमस्तु दृश्यते तस्मादयमग्निमानित्युभयव्युदासानुगृहीतसमुदायसाध्यता व्यतिरेकव्याप्त्यनुगृहीतसाध्यतेति भाव । यदि धर्मविशिष्टेति, अन्वयव्याप्त्यनुग्रहाद्वह्निविशिष्टपर्वतादिसाध्यतेति भाव । उभयथापि व्यवस्थितो व्यवस्थितमेव गमयतीत्याह–सर्वथेति । स्थितिसमानाधिकरणविनाशाभ्युपगन्तुस्तव मते विनाशस्य विविधादर्शनात्यन्ताभावान्यथाभवनात्मकत्वात्तदृष्टावस्थाया अस्थिरत्वेनावश्य विनाशादव्यवस्थितत्वेन कथ साध्यसाधनभाव , पक्षधर्मता वा ? साधनस्य धर्मिणोऽप्यव्यवस्थितत्वात् कथं नाश्रयासिद्धि ? साध्यस्यान्यथाभवनात् कथं न हेतोर्विरुद्धत्वेत्याह–त्वन्मते त्विति । विरुद्धतोद्भावनाय साध्यस्याव्यवस्थितत्वेऽपि साधनस्य पक्षधर्मताऽस्तीत्यभ्यु

मत्वगसिद्धगत प्रदेशस्याप्यन्यथावृत्तत्वादभूतत्वाद्वाऽऽश्रयासिद्धि, विपरीतवृत्तेर्विरुद्धतापि, सा च पक्षधर्मत्वमभ्युपगम्य, धूमो धूमरूपेणावस्थितो[न]अग्निरग्निरूपेणावस्थानस्यान्यथाभूतत्वात्, अथवाऽव-स्थानविपरीतवृत्तित्वादिति त्वन्मतेनेत्थ विरुद्धता, मन्मतसवादेन तु त्वदीयसर्वहेतुविरुद्धता, अवस्थान-विनाशद्वयरूप एवाग्निस्त्वयाऽभ्युपगत, तेन यावन्तमशमग्निरन्यवस्थानरूप स्पृशति तावताऽभ्यन्तरे स-पक्षे च दृष्टो यावन्तञ्च विनाशरूप स्पृशति तावताऽग्नित्वव्यवस्थानाभाव तद्विपरीते वा विपक्षे दृष्टस्त स्यादनैकान्तिकहेतुदोषा:, तस्यैवाग्नेर[वस्थान]विनाशद्व्यशत्वे[व]द्वत प्रदेशस्य च द्व्यशस्य व्यव-स्थानाशमात्रादर्श[ना]त् वनस्पतिचैतन्ये स्वापवदव्यापि पक्षधर्मे च साधन तद्वृत्त्यवृत्त्यो, एव दृष्टान्तेऽपि साध्यसाधनधर्मधर्म्यसिद्धिलोपास्तदव्यावृत्त्यादिदोषाश्च योज्या ।

एव त्रिकादिभङ्गेष्वपि यावद्योग दोषा उक्तवदत्र पक्षे, तस्माद्विपर्ययोऽस्त्विति अन्य-दुत्पद्यतेऽन्यद्विनश्यतीत्यादि, यथावस्तुबीजाङ्कुरकर्माध्यात्मधर्माणुस्थूलपृथिव्यादिवत् ।

एवं त्रिकादिभङ्गेष्वपि यावद्योगमिति, एते द्विकसयोगभङ्गेषु षट्सु दोषा उक्तास्तथा त्रिकादियोगभङ्गेष्वपि वाच्या इत्यतिदिशति, उक्तवदिति, उक्तदिग्गामित्वात्तेषामपि विकल्पानाम्, तत्रैक, त्रिकसयोगो यदेवोत्पद्यते तदेवावतिष्ठते विनश्यति चेति, यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यत्यवतिष्ठते चेति द्वितीय इत्युत्पत्तिप्रधानौ द्वौ त्रिकसयोगौ, तथा विनाशप्रधानौ स्थितिप्रधानौ च, अथवा यदेवो-त्पद्यते तदेवोत्पद्यते विनश्यतीत्यनुत्पत्तिदोषपरिहारार्थं उत्पत्तिस्वरूप विनाशसमानाधिकरणमवधारयन् विकल्पयेत्, तथा शेषेष्वपीति द्वयोर्द्वयोरपि धर्मयोस्त्रिकसयोगा कार्या, उत्पादेनाभिभवाद्विनाश-स्योत्पादस्य प्रादुर्भावादवस्थानस्योत्पादेन सहभावात्, अन्योन्याभिभवोद्भवमिथुनवृत्तयो हि गुणा सत्त्वरजस्तमोऽभिधाना उत्पत्तिविनाशस्थित्याख्या भवन्तीति । तथा चतुष्कसयोगा पञ्चकसयोगा षट्सयोगाश्च सम्भवन्तो योज्या, यावद्योगमिति, सकलकरणोपायेन यावन्तो भङ्गास्तावन्त इत्यर्थ, यावन्ति वा दर्शनान्यर्थत सम्भवन्ति तद्दर्शनानुसारेण तावन्तो भङ्गा कार्या इत्यर्थ, अभिहितसामा-नाधिकरण्यानुपपत्तिदोषदिशा भङ्गोपचयाश्रयेण दोषोपचयमपि वर्द्धयद्भिर्योजयेयमित्युपाय दर्शयति अत्र पक्ष इति—व्यवस्थामात्र स्थित्यादयो न भिन्नाश्च परस्परत इत्यस्मिन् पक्षेऽमी दोषा इति, तस्माद्वि-

पगम्य, अन्यथा साधनादेरप्यव्यवस्थितत्वेन विरुद्धत्व न स्यादित्याशयेनाह—**सा चेति,** विरुद्धता चेत्यर्थ । विरुद्धतामेव समर्थयति—**धूम इति ।** इदं विरुद्धतोद्भावन त्वन्मतेनोक्तमवस्थान नास्ति विनाश एवास्तीति तदविनाभावाद्धेतोर्विरुद्धतेति, वस्तुतस्तु सर्वस्यावस्थानविनाशद्वयरूपतया सर्व एव हेतव उपन्यस्यमाना उभयाविनाभावित्वादुभयस्यैव साधका इत्येकधर्म-मात्रसाधने विरुद्धा एवेत्याशयेनाह—**अथ वेति,** मन्मतसवादेन—उभयात्मकत्वाश्रयेण, हेतोरवस्थानेनैवाविनाभावित्वाभावात् विपरीतेऽपि वृत्तेरुभयव्याप्यत्वादेकस्यैव साधने विरुद्धा भवन्तीति भाव । मन्मतसवादमेवाह—**अवस्थानेति ।** एकान्तसाध्य-विरुद्धाव्यभिचारित्वमादर्श्य विरुद्धाव्यभिचारित्वलक्षणमनैकान्तिकत्व प्रकाशयति—**तत्र यावन्तमिति ।** एव सम्भवद्भङ्गान्तरेषु दोषातिदेशमाह—**तथा चतुष्कसयोगा इति ।** स्थित्युत्पत्तिविनाशानां परस्परसामानाधिकरण्ये ये ये दोषा अभिहितास्ते सर्वेऽत्र यथासम्भव योज्या इत्याह—**अभिहितेति ।** सर्वप्रभेदनिर्भेद द्रव्य स्थित्युत्पादादयो द्रव्यस्यैवावस्था, तद्व्यञ्जिका क्रिया ते च स्थित्यादयोऽभिव्यञ्जकात् पूर्वमपि द्रव्याभेदेन वर्तन्त इत्यस्मिन् पक्षे प्रोक्तभङ्गविधानाद्दोषा अमी सम्भवन्तीत्याह—अत्र

१ सि क गतसूत्रयावद्भमत्र० । २ सि क °मात्रो दश० । ३ सि × ।

पर्यंयोऽस्त्विति तदुपसंहरति–इत्यन्यदुत्पद्यतेऽन्यद्विनश्यतीत्यादि, आदिग्रहणादन्यद्विनश्यत्यन्यदुत्पद्यते, अन्यद्विनश्यत्यन्यदवतिष्ठते, अन्यदवतिष्ठतेऽन्यदुत्पद्यते, अन्यदवतिष्ठतेऽन्यद्विनश्यति, अन्यद्विनश्यत्यन्यदुत्पद्यतेऽन्यदवतिष्ठते, इत्यादिभङ्गाः सम्भवन्तो ग्राह्याः, यथावस्तुबीजाङ्कुरकर्मोद्यात्मधर्माणुस्थूलघटवित्यादिवत्–यद्वस्तु यथा वस्तु बीजमन्यद्वस्तु विनश्यति, अङ्कुरोऽन्य उत्पद्यते द्रव्यम्, कर्म–गमनमुत्पद्यते स्थानं विनश्यति, आदिग्रहणात् निर्णयो बुद्ध्यादिर्गुण उत्पद्यते संशयबुद्ध्यादिर्विनश्यति, आत्माकाशकालदिङ्मनोद्रव्याणि नोत्पद्यन्ते न विनश्यन्ति अवतिष्ठन्ते एव, तथाणवोऽपि, घटादिस्थूलमुत्पद्यते पिण्डादि विनश्यति, धर्मोऽभिषेचनादिकर्मणोत्पाद्य, उत्पद्यते गुणः संस्कारः प्रयत्नादिश्च, कारणविनाशादिभिश्च विनश्यति न विभुत्वादिरिति ।

अत्रानुमानं कारणकार्यनानात्वेऽभिधीयते–

यत्तत् सतोऽन्यत् कार्यम्, तदतुल्यविकल्पत्वात् घटपटवत्, कथमतुल्यविकल्पतेति चेदुच्यते, अत्र चत्वारो भङ्गाः–कारणं सत् कार्यञ्च, कारणं सत् कार्यमसत् कार्यं सत् कारणमसत्, कार्यमसत् कारणञ्चेति वा, तेषु द्वौ सम्भवेताम्, कार्यकारणयोर्द्वयोरपि सत्त्वं कार्यसत्त्वमेव च, इतरयोरभ्युपगतप्रतिपक्षत्वाद्वादाभावोऽनभिमतप्रयोजनत्वात् ।

(यत्तदिति) यत्तत् सतोऽन्यत् कार्यं तदतुल्यविकल्पत्वात्, घटपटवत्, यत्त्वया कारणं कार्यञ्च सदित्यभिमतं तत्र बीजादेः पुरुषादेश्च कारणात्तनुभुवनाद्यङ्कुरादिकार्यमन्यदित्यभिप्रायः, पक्षीक्रियते तु सदित्यभिमताद्वस्तुनोऽन्यत् कार्यमिति, विशेषहेतुस्तदतुल्यविकल्पत्वादिति–सता तेनातुल्यो

पक्ष इतीति । एवञ्च यदेवोत्पद्यते तदेव विनश्यतीत्यादि नाभ्युपगन्तव्यम्, अपि तु अन्यदुत्पद्यतेऽन्यद्विनश्यतीत्यादिरूपेणाभ्युपेयमित्याह–**इत्यन्यदुत्पद्यत इति** । यावन्तो भङ्गाः पूर्वकल्पे सम्भवन्ति तावन्तोऽत्रापि ग्राह्या इति दर्शयति–**आदिग्रहणादिति** । उत्पद्यमानादिभ्योऽन्यस्यैव विनाशादय इत्यर्थे निदर्शनमाह–**यथावस्त्विति**, अङ्कुरादितोऽन्यद्वस्तु बीजं विनश्यति, अङ्कुरोऽन्य उत्पद्यत इति द्रव्यनिदर्शनम्, स्थितिक्रियाऽन्या विनश्यति, गमनक्रिया चान्योत्पद्यते इति कर्मनिदर्शनम्, आदिपदेन गुणनिदर्शनं विज्ञेयं यथा संशयबुद्धिर्विनश्यति अन्या च निर्णयबुद्धिरुत्पद्यत इति भावः । उत्पादविनाशवतोऽन्यस्यैव स्थितिरिति दर्शयति–**आत्मेति** विभुना निदर्शनमिदम् । अणुनिदर्शनमाह–**तथाणवोऽपीति** स्थितिमात्रधर्माण इति भावः । स्थूलेषूत्पादविनाशौ दर्शयति–**घटादीति** । **धर्म इति** अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञदानप्रोक्षणदिङ्नक्षत्रमन्त्रकालनियमाश्च धर्ममुत्पादयन्ति, अभिषेचनं स्नानम्, उपवासः अल्पीकृताहारो निरशनश्च, ब्रह्मचर्यं 'स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिवृत्तिरेव च ।' इत्यष्टविधमैथुनप्रवृत्तिराहित्यम्, गुरुकुलवास उपनीतस्य वेदाध्ययनार्थं भिक्षाचर्यादिनियमेन गुरूपसेवनम् । यज्ञो राजसूयादिः, दानं प्रसिद्धम्, प्रोक्षणं द्रव्यादीनां शुचीकरणम्, दिक् काष्ठाविशेषे दिग्विशेषाभिमुखोऽनुष्ठानसेवनम्, नक्षत्रं शुभनक्षत्रेऽनुष्ठानम्, मन्त्रः गायत्र्यादिः, कालः पूर्वाह्णादिः, नियमः वर्णाश्रमादिर्धर्मस्य निमित्तं कारणम्, अभिषेचनादिक्रियाविशेषेणात्मनि संस्कार उत्पद्यते क्रियाश्च विनश्यन्ति ज्ञानादिभ्यश्चान्य उत्पद्यते तन्निमित्तभूता ज्ञानान्यो विनश्यन्ति इति दर्शयति–**उत्पद्यत इति** । गुणा घटादिकारणविनाशेन विनश्यन्तीति दर्शयति–**कारणविनाशादिभिश्चेति** । विभुत्वादयो नित्यगुणा अवस्थिता एवेति सूचयति–**नेति** । अथ कार्यकारणयोर्भेदं साधयति–**यत्तदिति**, इदानीं विधिविध्यरोक्तमसतोऽन्यत्कार्यमिति चक्रं असतो वैपरीत्येन वक्ष्यति । व्याचष्टे–**यत्त्वयेति** बीजादिकारणे अङ्कुरादिकार्याणि पुरुषाभिवादिमते पुरुषादेर्वा कारणात् तनुभुवनादिकार्याणि भिन्नानीत्यर्थः । पक्षं दर्शयति–**सदित्यभिमतादिति** । हेतुमाह–**तदतुल्येति** सत्सम्बन्धिवक्ष्यमाणविकल्पासम्बद्धत्वादित्यर्थः । कार्यस्य सद्भूतकारणान्य

१ सि क तनुभवनाद्यङ्कु० ।

विकल्पोऽस्येति कार्यमभिसम्बध्यते, तस्य त्वया कारणादन्यत्वेनेष्टत्वान्नाश्रयासिद्धिर्लोपो हेतोः, घटपटवदिति दृष्टान्तः, यथा घटः पटेनातुल्यविकल्पो लोके पृथुकुक्षिबुध्नवृत्तोर्ध्वग्रीवाद्याकारादिविकल्पः पटाद्यतुरस्रदीर्घादिसंस्थानादिविकल्पादन्यो दृष्टः, तथा कार्यं सतोऽन्यदिति, अत्राह-कथमतुल्यविकल्पत्वेति? असिद्धमतुल्यविकल्पत्वमिति चोदकाभिप्रायः, अत्र चत्वारो भङ्गाः-सम्भाव्येरंस्तु यो वा कारणं सत् कार्यं चेति, यो वा कारणं सत् कार्यमसत्, कार्यं सत् कारणमसत्, कार्यमसत् कारणं चेति वा, तेषु द्वौ सम्भवेताम्, न द्वौ तद्यथा, इह कार्यकारणयोर्द्वयोरपि सत्त्वं कार्यसत्त्वमेव चेत्येतद्विकल्पद्वयं स्यादिति-कारणं सत् कार्यं सत्, कारणमसत् कार्यं सदित्येतौ विकल्पौ भवितुमर्हतो नेतराविति, कस्मात्? इतरयोरभ्युपगतप्रतिपक्षत्वाद्वादाभावात्-अभ्युपगतः प्रतिपक्षो यस्मिन्नेन वादिना सोऽभ्युपगतप्रतिपक्षो विकल्पो वादी वा, तद्भावादभ्युपगतप्रतिपक्षत्वात्, किं भवति? वादाभावो भवति, अवसितप्रयोजनत्वात्, परश्चेदभ्युपगच्छति किमिति वादः क्रियते? तौ च विकल्पौ सत् कारणमसत् कार्यं, असत् कारणमसत् कार्यञ्चेति, यदि त्वमभ्युपगच्छसि, अवसितप्रयोजनः सामहम्, ततो वादाभावाद्विकल्पद्वयं स्यादिति ।

किञ्चात? उच्यते-

तद्यदि तावदुभयसत्त्वमत्र कारणाविर्भाववत् कार्याविर्भावः, उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वे सति तदात्मकसत्त्वाविशिष्टत्वात्, कारणस्वात्मवत्, अथ न कारणाविर्भाववत् कार्याविर्भावः, सच्च कार्यमिति निश्चितं ततश्च तद्वैलक्षण्यात्र तर्हि सत् कारणम्, असत्, सद्विलक्षणत्वात् खपुष्पवत्, ननु घटसत्त्वं पटसत्त्वविलक्षणम्, न, इतरेतरासत्त्ववैलक्षण्यात्, अयमपि वैलक्षण्ये कारणसत्त्वनिनिश्चयो न निवर्त्तते आविर्भावात्मकञ्च तत्, न तर्ह्यनाविर्भावात्मकत्वात् कार्यं सत्, खपुष्पवत्, इतरथा हि नित्यमेवाविर्भवेत्, सत्त्वात् कारणवत्, कारणं वा नित्यं नाविर्भवेत्, अनाविर्भावात्मकसत्त्वाविशिष्टत्वात् कार्यवदिति ।

(तद्यदीति) तद्यदि तावदुभयसत्त्वं-कार्यसत्त्वं कारणसत्त्वञ्चेत्ययं विकल्पः परीक्ष्यते तिष्ठतु तावदसत् कारणं सत् कार्यमिति विकल्पः अत्र-उभयसत्त्वे कारणाविर्भाववत् कार्याविर्भावः स्यादिति

स्वदेशस्तुल्यविकल्पत्वं नासिद्धमित्याह-तस्येति । दृष्टान्तं घटयति-यथेति, अत्र विकल्पशब्देन भेदा गृहीताः, घटपटयोर्भिन्नागममत्वात् तदतुल्यविकल्पत्वं विज्ञेयमिति भावः । अतुल्यविकल्पत्वमेव दर्शयितुं शङ्कते-कथमिति । असिद्धतानिराकरणाय संभवविकल्पानाह-अत्रेति, कारणं सत् कार्यं च सत्, कारणं सत् कार्यमसत्, कारणमसत् कार्यं सत्, कारणमसत् कार्यं चासदिति विकल्पाः, तत्र सम्भविनो विकल्पौ दर्शयति-तद्यथेति, उभयसत्त्वकार्यसत्त्वयोरेव वादविषयतया तदितरविकल्पविषये वादाभावादिति भावार्थः । तदेवाह-इतरयोरिति, उभयासत्त्वकारणासत्त्वविकल्पयोरभ्युपगतकार्यसत्त्वपक्षयोः प्रतिपक्षत्वात्तत्र च वादाभावादित्यर्थः । अभ्युपगतः प्रतिपक्षो यस्मिन् येन वेति बहुव्रीहिमाश्रयन्नाह-अभ्युपगत इति । तत्र प्रथमं विकल्पमुभयसत्त्वं विचारयति-तद्यदीति । एतदेवाह-कार्यसत्त्वमिति । कारणधर्मो सत्त्वाविशेषादविशेषे यथा कारणोपलब्धिवत् कार्योपलब्धिः स्यात्, यौगपद्ये [illegible]-उभयसत्त्व इति कारणेति

१ सि क सम्भाव्यन्तु ।

पक्षार्थं सम्बध्यते, उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वे सति तदात्मकसत्त्वाविशिष्ट[त्वात्,]कारणस्यात्मवत्–यथाऽऽवरणदूरातिसामीप्याद्यनुपलब्धिकारणविरहे सति सत्यात्मवत् कारणमाविर्भवति नित्यं मृदादि तथोपलब्धिकारणसत्त्वे सति तदात्मकसत्त्वाविशिष्टं कार्यमाविर्भवेन्नित्यमिति, अथेत्यादि, एतेन सत्त्वेऽप्याविर्भावानाविर्भावकृतं वैलक्षण्यमापाद्यते कारणकार्ययोः, ततश्च सद्विलक्षणत्वादसत् कारणमापद्यतेऽभ्युपगतप्रत्यक्षादिविरुद्धम्, तस्यानैकान्तिकत्वचोदना तु [ननु]घटसत्त्वं पटसत्त्वविलक्षणमिति, सतो हि घटात् पटो विलक्षणः सश्च दृष्टः, खपुष्पमसत्, तत्र सन्देहः किं खपुष्पवदसत् कार्यं स्यात्? घटविलक्षणपटवद्वा स्यात्? इति, अत्रोच्यते न, इतरेतरासत्त्ववैलक्षण्यात्–घटः पटात्मना नास्ति पटोऽपि घटात्मना नास्त्येवेत्यसत्त्वाशाभ्यामेव वैलक्षण्यमनयोरतो विपक्षासिद्धेः सपक्ष एव वृत्तेः नानैकान्तिकः, शेषो ग्रन्थः सत्कार्यवादविपर्ययेण तुल्यगमत्वादुक्तानुसारेणोह्यो यावदनाविर्भाव[त्म]कसत्त्वाविशिष्टत्वात् कार्यवदिति प्रथमचक्रे कार्यसत्त्वप्रसङ्गेनोक्तम् ।

अथ न कार्यानित्यप्रादुर्भाववत् कारणानित्यप्रादुर्भावः सच्च कारणमिति निश्चितं तद्वैलक्षण्यान्न तर्हि सत् कार्यम्, असत्, सद्विलक्षणत्वात् खपुष्पवत्, इतरः कारणवत्, खपुष्पमपि वा सत्, अनित्यप्रादुर्भावानुपलब्धेः कारणवत्, ननु घटसत्त्वं पटसत्त्वविलक्षणम्, न, इतरेतरासत्त्ववैलक्षण्यात्, अथैवमपि वैलक्षण्ये कार्यसत्त्वविनिश्चयो न निवर्त्तते प्रादुर्भावात्मकञ्च तत्, न तर्ह्यप्रादुर्भावात्मकत्वात् कारणं सत्, न त्वेवं भवत्यतः कारणं सदुपलभ्यत्वात् कृतवत्, कृतमपि वा कारणवदसत्, उपलभ्यत्वात्, सत्त्वे वा विशेषो वक्तव्यः, अविशेषे

सदाऽऽविर्भवेदिति पक्षः । हेतुमाह–उपलब्धीति, अनुपलब्धिकारणविरहे सतीत्यर्थः । अनुपलब्धिकारणान्येव दर्शयन्नाह–यथेति । ननु कार्ये सत्त्वनिश्चयेऽपि न कारणाविर्भाववत् सदा कार्यस्याविर्भावः कार्यत्वादेव सदा प्रादुर्भावे हि कारणमिदं कार्यमिदमिति निर्णय एव न स्यात् दृश्यते च कारणकार्यभावस्तस्मान्नैष दोष इत्याशङ्कते–अथेति । तथा सति कारणस्य सद्भूतकार्यविलक्षणत्वादसत्त्वं प्रसज्यते प्रत्यक्षविरुद्धमित्युत्तरयति–ततश्चेति । कारणमसत् सद्विलक्षणत्वात्–सता कार्येण सह विलक्षणत्वात् खपुष्पवदित्यनुमाने व्यभिचारमाशङ्कते–तस्यानैकान्तिकत्वेति, अनैकान्तिकत्वमेव सङ्घटयति–सतो हीति सद्विलक्षणत्वे सत्त्वसामानाधिकरण्यं घटपटाद्यन्तर्भावेण दृश्यते, असत्त्वसामानाधिकरण्यञ्च खपुष्पाद्यन्तर्भावेण तथा च कार्ये उभयसमानाधिकरणसद्विलक्षणत्वधर्मदर्शनात् संशय उदेति किमिदं कार्यं घटपटवत् सत्, उत खपुष्पवदसदिति, ततः संशयाधायकत्वाद्धेतुरयमनैकान्तिक इति भावः । समाधत्ते–इतरेतरेति, घटपटयोर्नहि सत्त्वेन वैलक्षण्यमस्ति, किन्त्वितरेतराभावात्मकासत्त्वविलक्षणत्वमेवेति न हेतोर्विपक्षवृत्तित्वं सपक्ष एव वृत्तेरतो नानैकान्तिकत्वमिति भावः । शेषप्रथमचक्रव्याख्यानं विधिविषयं कृतमेव विपर्ययेणात्र विज्ञेयमित्यतिदिशति–शेषो ग्रन्थ इति, अथ कारणस्य सद्विलक्षणत्वेऽपि कार्यवदसत्त्वं नेष्यते किन्तु कारणं सदेवेति निश्चयो न त्यज्यते नित्याविर्भावात्मकमेवेष्यते तर्ह्यनाविर्भावात्मकत्वात् कार्यं सन्न स्यात् खपुष्पवत्, आविर्भावात्मकस्य कारणस्य हि सत्त्वमनाविर्भावात्मकस्य कार्यस्यासत्त्वं विनाऽनुपपन्नम्, तदेव प्रमाणसिद्धं कार्यस्यासत्त्वं यदि नेष्यते तर्हि तस्य नित्यमेवाविर्भावः स्यात् कारणवत् अनाविर्भावात्मककार्यसत्त्वाविशिष्टत्वादेव वा कारणमपि न नित्यमाविर्भवेदिति प्रथमचक्रे विज्ञेयमिति भावः । यदि कारणानित्यप्रादुर्भाव आपादितो न स्वीक्रियते तदाऽऽह–अथेति, इतरः वैधर्म्ये दृष्टान्तः । अनित्येति, कार्यस्योत्तरकालमेव यथा प्रादुर्भाव उपलभ्यते तथा खपुष्पादेः कारणस्य चानुपलम्भात्प्रादुर्भावस्यानित्य

१ सि. क. तथानुपलब्धि० ।

वैलक्षण्यानुपपत्ते॰, विशेषोन्नयनेऽपि विशेषस्यासदाश्रयत्वात् ततोऽन्यत्वमेव–तत्रासत्त्वमेव, अघटपटवदिति ।

अथ न कार्यानित्यप्रादुर्भाववदित्यादि कारणासत्त्वप्रसङ्गभङ्गचक्रक द्वितीय यावदुपसंहारमन्थोऽत॰ कारण सदुपलभ्यत्वात्–आविर्भाव[ात्म]कत्वात् कृतवदित्यर्थ , स्यान्मत कृत घटादिकार्यमकृतात् कार्यात् कारणाच्चान्यद्विलक्षणञ्च तत्तस्मादसदनित्ये, तच्च न विशिष्ट कृतमपि कारणवत् सदुपलभ्यत्वादाविर्भाव[ात्म]कत्वात् कारणवदेवेति, उपलभ्यत्वविशेषणमावरणाद्यभावप्रकाशाद्युपलब्धिप्रदर्शकमिति, शेष प्रागुक्तसत्कार्यवादद्वितीयचक्रकविपर्ययेण तुल्यगम यावत्ततोऽन्यत्वमेवेति, तत्र किमुक्त भवति ? तद्व्याख्यानार्थमाह–तत्रासत्त्वमेव अघटपटवदिति–घटपटाभाव एव पटो घटस्तथा विशेषोऽपि कल्प्यमानोऽसत्त्व [अ]सद्द्वारेण स्यात्, नान्यथेत्यविशेषात् वैलक्षण्यानुपपत्तिरिति द्वितीय चक्रम् ।

अथैतत्साम्यमनिच्छतोऽवश्यं कार्यमेव सदित्यवधारणपक्ष॰ स्यात्, कार्यशब्दसमीपे एवकारप्रयोगात् सत्त्व कार्य एव नान्यत्रापीति ततश्च कारणमसदिति प्रसक्तम्, तथा च कारणविपरीतानिर्वृत्तघटादीना सत्त्वतुल्य कार्यसत्त्वमिति कार्यासत्त्वनिवृत्त्येकान्तत्यागाच्चाभ्युपगमविरोध॰ नाममात्रेऽविसवाद॰ ।

अथैतत्साम्यमित्यादि, पूर्वदोषपरिहारेणान्यतरसत्त्वपरिग्रहे कार्यमसदिति नेच्छतोऽवश्य

प्रादुर्भावानुपलब्धिरूपहेतुसद्भावात् कारणवत् खपुष्पमपि सद्भवेदिति भाव । कारणासत्त्वेति, अत कारण सदिति उपसंहियमाणत्वादिति भाव । अत इति यथा निर्वृत्तो घट आविर्भावात्मकत्वात् सन् तथा कारणमपीति भाव । अथ कृतघटस्य कारणवैलक्षण्य शङ्कते–स्यान्मतमिति । उपलभ्यमानत्वे सत्यपि यदि कारणस्यासत्त्व तर्हि कृतमपि तद्वदेवासत् स्यात्, उपलभ्यमानत्वात्, अविशेषात्, अकृतघटात् कारणाच्च कृत विलक्षणमतोऽसदनित्यश्चेति प्रतिज्ञामात्रात् विशेषासिद्धेरित्युत्तरयति–तच्च न विशिष्टमिति । आविर्भावात्मकत्वादित्यनुक्त्वोपलभ्यत्वादिति विशेषेणाभिधानस्य फलमाह–उपलभ्यत्वेति, आवरणाद्यभावपदेन प्रतिबन्धकाभाव सूचित, प्रकाशाद्युपलब्धिपदेन चाविर्भावसामग्रीसम्पत्ति प्रदर्शिता, यदि भवन्मतेन कार्यकारणयो सत्त्वं तुल्यमेव, तुल्ये च सत्त्वे विशेषो वक्तव्य, अस्माद्विशेषहेतो कार्यस्यानित्यप्रादुर्भाव न तु कारणस्य, तद्धि नित्यप्रादुर्भावात्मकमिति, नोच्यते चेद्विशेषहेतुरविशेषोऽनयो, अविशेषे च वैलक्षण्यानुपपत्ति घटपटसात्मवत्, यथा घट एव पटस्तस्मान्नेति तयोर्न वैलक्षण्यम्, नन्वस्ति विशेष घटादिकार्यस्य मृत्पिण्डादिकपालादिघटादिसरविषाणादि प्रागभावप्रध्वंसेतरेतरात्यन्ताभावरूप इति चेन्न, एवं विशेषोन्नयनेऽपि विशेषस्यासदाश्रयत्वात्ततोऽन्यत्वमेवेति भावनीयमित्यतिदिशति–शेष प्रागुक्तेति यथा पटाभाव एव घटो घटाभावश्च पट इति विशेषस्य घटपटादेरसदाश्रयेणैव भावादसत्त्व तथा चाविशेषात् कार्यकारणयो सत्त्वतुल्यता प्रसक्तेति भाव । अथोभयो सत्त्वमनिच्छत भङ्गचतुष्के तृतीयो भङ्ग कारणमसत् कार्य सदिति यस्मिन् सत्त्वरूप इष्यते तदाह–अथैतत्साम्यमिति । पूर्वदोषेति, उभयो साम्यतालक्षणदोषपरिहारेणेत्यर्थ, पूर्वपक्षपरिहारेणेति वा पाठे उभयसत्त्वपक्षपरिहारेणेत्यर्थ, अन्यतरसत्त्वपरिग्रहे कारणमसत् कार्यं सदिति पक्षस्वीकारे द्वयोरन्यतरसत्त्वाभ्युपगमेऽवधारणस्य प्राप्ते कार्यमेव सदिति पक्षाय सम्पन्न, कार्यशब्दसमीपे एवकारप्रयोगात् यत एवकारस्ततोऽन्यावधारणमिति न्यायात् कार्यमेव सत् नान्यत् कारणमिति कारणमसदिति प्राप्तम्, एवञ्च कृत्वा कारणमसत् कार्यं सदिति पक्षेऽर्थसिद्धे अवश्य सदिति संज्ञा क्रियते, अनिर्वृत्तघटादयो ह्यसन्त, तेषां सदिति सत कारणस्यासदिति संज्ञा क्रियत इति न

---

१ सि क कथैतजात् सा० ।

कार्यमेव सदित्यवधारणपक्षः स्यात्, स चासत्कारणप्रतिषेधवादविपर्ययेण दोषाभिधानवदिहापि कार्यो यावन्नाममात्रेऽविसंवाद इति, एवञ्च सति कार्यासत्त्वनिवृत्त्यैकान्तत्यागाद्यभ्युपगमविरोध इत्यादि गतार्थम् ।

अथैव सत्त्वं नावधार्यते कारणमप्यस्तीतीष्टत्वादिति चेत्, अवैलक्षण्यादिकृता पूर्वदोषा एव, अथोच्येत सर्वथा सत्त्वात् मृत्पिण्डादीनामेककारणता यथैकस्यैवाहं सवर्त्ते विवर्त्ते च तथा तथा तस्यैवावस्थानात्, यदेव कारणसत्त्वं तदेव कार्यसत्त्वमपि, यदेव कार्यसत्त्वं तदेव कारणसत्त्वमपीति नावधारणकृतो दोषोऽस्ति नापि पूर्वतुल्यत्वापत्तिदोषः, एकत्वात्, अनेकविषयत्वात्तुल्यत्वस्येति ।

(अथैवमिति) अथैव-अथ कार्यमेव सदित्यनवधार्यमाणे एते दोषा इति सत्त्वं नावधार्यते कार्यमस्त्येव कारणमप्यस्तीतीष्टत्वादिति चेत्? अवैलक्षण्यादिकृता पूर्वदोषा एव । अथोच्येत सर्वथा सत्त्वादित्यादि यावदनेकविषयत्वात्तुल्यत्वस्येति, पक्षद्वयोक्तोपपरिहारार्थमित्थं कल्प्येत सर्वथा सत्त्वात् सर्वेऽपि पिण्डशिवकघटादिप्रभेदा एककारणा, तथा न कश्चिद्विशेषोऽस्ति, यथैकस्यैवाहं सवर्त्ते विवर्त्ते[चा]भिन्नस्यैव कारणता, नाहं पृथग्भूतौ सवर्त्तविवर्त्तौ, तथा तथा तस्यैवावस्थानात् नाप्यहं सवर्त्तो विवर्त्तो वा न भवति तथेति, तद्भावयति-यदेव कारणेत्यादि यावत् कारणसत्त्वमपीति, नावधारणेत्याद्युपनयः, इतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्, यदि कार्यमेव सत् अथ कारणमेव सदित्युच्येत, यदि सदेव कारणं कार्यञ्चेत्युच्यते सर्वथा तस्य कारणस्य स्वसवर्त्तविवर्त्तैकरूपत्वान्नावधारणकृतो दोषोऽस्ति परमतापेक्षत्वादवधारणस्यापि, नापि पूर्वतुल्यत्वापत्तिदोषः खपुष्पायसद्विलक्षणप्रादुर्भावाप्रादुर्भावकारण-

तत्र विसंवाद इति प्रागुक्तरीत्याऽत्र भावयितुमतिदिशति-स चेति । अथानिर्वृत्तघटादीनामसत्त्वे कार्यमेव सदित्येकान्तपरित्यागापत्तिरित्याह-एवञ्च सतीति, कार्यासत्त्वनिवृत्तिः कार्यसत्त्वं तदेकान्तत्यागोऽनन्तरोक्तविधिना प्राप्तः, अनिर्वृत्तघटादीनां सदिति सञ्ज्ञामात्रत्वात् सदित्यभ्युपगमविरोधः कार्यमात्रस्य सत्त्वासिद्धेरिति भावः । अथ कार्यमेव सदिति नावधार्यते कारणस्यापि सत्त्वात् किन्तु कार्यं सदेवेत्यवधार्यते कार्यं नियमात् सद्भवतीति, सत्तु कार्यं वा भवेत् कारणं वा तत्र नाग्रह इत्यादिशङ्कायामाह-अथैवमिति । कार्यकारणयोरसत्त्वे आविर्भावानाविर्भावकृतो विशेषो न स्यादित्यविशेषापत्तिदोषः प्रागुक्तस्तदवस्थ एवेत्याह-अवैलक्षण्यादिकृता इति । ननु कारणकालेऽपि कार्यं सदेव, असतः सद्रूपताऽसम्भवात् कारणकार्ययोरभेदात् कारणस्यैव हि पिण्डशिवकादयो भेदाः, तस्मान्न तदानीं कारणकार्ययोः कश्चिद्विशेषोऽस्तीति शङ्कते-अथोच्येतेति । पक्षद्वयेति कारणकार्ययोरुभयोरसत्त्वपक्षे प्रोक्ताविशेषापत्तिदोषपरिहारार्थमित्यर्थः, सर्वथेति, कारणकाले कारणकार्ययोः सर्वथा सत्त्वादित्यर्थः । एकस्मादेव हि कारणात् मृत्पिण्डशिवकादिप्रभेदाः अहं सवर्त्तविवर्त्ताविव भवन्ति कारणस्यैव तेन तेन प्रकारेणावस्थानात् न भेदः कारणात् कार्यस्येति प्रस्पष्टयति-सर्वेऽपीति । तत्र व्याप्तिं दर्शयति यदेवेति यदेवेत्यादि कारणसत्त्वमपीति नावधारणेत्यादिग्रन्थ उपनयरूप इत्यर्थः कारणकाले कारणसत्त्वकार्यसत्त्वयोरभेदात् कार्यमेव सत् कार्यं सदेवेत्यवधारणकृतो दोषो नास्तीति भावः । उभयविधावधारणमपि दर्शयति-यदि कार्यमेवेति, कार्यमेव सदित्युक्तावप्यभेदात् कारणमेव सदित्युक्तं भवतीत्यर्थः यदि कार्यं सदेवेत्युच्यते तदापि कारणस्य सत्त्वं न निषिद्धमेवेत्याह-यदि सदेवेति । उभयोः सत्त्वे पूर्वोक्ततुल्यत्वापत्तिदोषोऽपि नास्ति उभयोरभेदादेव अनेकाश्रयं हि तुल्यत्वम्, इदमनेनाभ्यामभिर्वा तुल्यमिति दर्शनादित्याशयेनाह-नापीति । तुल्यत्वाभावे हेतुमाह-निरस्तेति । अथ कारणकार्ययोरेकरूपत्वाभ्युपगमेन सत्त्वाविशेषात्तदवस्थ एवाविशेषदोष

१ सि क तथैव । २ सि क प्रभेदाभेदाच्चैककारणता । ३ सि क स्वकारणस्य का० । ४ सि क पीति इति ता० ।

कार्याविलक्षणदोषो वाऽस्ति, एकत्वात्, अनेक हि तुल्यमतुल्य वा स्यात्, इदमनेन तुल्यं घटादि पटादिवदिति, निरस्तपूर्वापरभावात्मनि कार्ये कतरद्भिन्न कारण नाम, कारणात्मकभावितकार्यत्वाद्वा कतरत् कारणमिति, न त्वस्ति भेदस्तस्माददोष इति ।

अत्रोच्यते एवमप्येकत्वाद्विशेषाभाव , ततो यथैव कारणमनुपादानसिद्धं सामान्यमन्तर्भावितशेषविशेषसत्त्वात्मक तथा कार्यमपीति कारणवदेवाक्रम स्यात् ।

(अत्रेति) अत्रोच्यते एवमप्येकत्वाद्विशेषाभावस्त्वयाऽधुना उक्त , तत॰ किं ? तत इति, यथैव कारणमनुपादानेत्यादि यावदक्रम स्यादिति, विशेषाभावात् कारणवत् कार्यमनुपादानसिद्धम्, अनुपादानसिद्धत्वात् सामान्य सामान्यत्वाद्यान्तर्भावितशेषविशेषसत्त्वात्मकमेव तस्य कार्यस्य सामान्यत्वादनुपादानसिद्धत्वादन्तर्भावितशेषशिवकस्थासकोशकुशूलघटादिविशेषसत्त्वात्मकत्वात्, कार्यमपि कारणवदेवाक्रम स्यात्, उपलभ्यते च क्रमेण प्राक् पिण्ड पश्चाच्छिवक इत्यादि ।

अथ मा भूदेष दोष इत्यक्रममेव कार्यं कारणे कार्यस्य सन्निहितत्वात् यदि क्रमवदह्यादिकारणं स्यान्न स्यात् कारण क्रमवत्त्वात् खपुष्पवत्, युगपत्सन्निहितसर्वधर्मक कारणमिष्टम्, नो चेत् सवर्तविवर्त्तावह्नाविवाऽऽकाशेऽपि स्यातामुभयोरक्रमतुल्यत्वात्, तस्मादक्रममेव सर्वम्, कारणत्वादेव भेदेनाभवदप्यक्रमरूपेण भवदपि तत् सदेवेति ।

अथ मा भूदित्यादि यावत् सदेवेति स्वान्मत इष्यत एवाक्रम कारणम्, अह्नाविव सवर्त्तनिवर्त्तविवर्त्तसवर्त्तसद्भावात् कारणे कार्यस्य सन्निहितत्वात् यदि क्रमवदह्यादिकारण स्यान्न स्यात [कारण] क्रमवत्त्वात्—अक्रमत्वाभावादित्यर्थः, अक्रमात् कारणादत्यन्तविलक्षणत्वात् खपुष्पवत्, युगपत्सन्निहितसर्वधर्मक कारणमह्यादीष्टम्, नो चेत् सवर्त्तनिवर्त्तावह्नाविवाऽऽकाशेऽपि स्याताम्, उभयोरक्रमतुल्यत्वात्, तस्मान्नित्यभूतैरह्निसवर्त्तविवर्त्तादिभि सहैवाक्रम एवाह्निरात्मस्वरूपभूतै , तस्मात् कारणत्वादक्रममेव सर्वम्, अह्यादिकारणस्यात्मवत्, किमर्थं तर्हि कारणवन्न भेदेन भेदा गृह्यन्ते तदेवेति चेदुच्यते कारणत्वादेव कारणस्यात्मवत्, अह्नि सवर्त्तविवर्त्तादिभेदेनाभवन्नपि कारणत्वेनैवाक्रमरूपेण भवन्नपि स एवास्ति गृह्यत एव सत्त्वात्, तदेव कारण तथा तथा गृह्यत इत्यर्थ ।

इत्युपपादयति-अत्रोच्यत इति । अविशेषे दोषमाह-यथैवेति कारणस्य हि पूर्वमश्रुतानुभूतमुपादान निमित्तमभीत्यनुपादानमत एव सामान्यम्, अत एवान्तर्भावितनिखिलविशेषत्वादक्रम तथा कार्यमपि स्यादेकत्वात्, निर्विशेषत्वाच्चेति भाव । तत्र दृष्टानुपपत्तिमाह-उपलभ्यते चेति, कार्यस्याक्रमत्व कारणत्वादेवेष्टमित्याशङ्कते-अथ मा भूदिति । अह्नौ सवर्त्त-विवर्त्तादिकार्यस्याक्रमस्यैव सदा सन्निहितत्वात् सदा सन्निहितानां योऽयं पूर्वापरभावनैयत्यरूप क्रम इत्याशयेनाह-अह्नाविवेति । यदि क्रमवदेव कारणमपि स्यात्तर्हि तत्कारणमेव न भवेत्, असन्निहितसर्वकार्यत्वात् क्रमवत्त्वादित्याह-यदीति । खपुष्पे दृष्टान्ते हेतुसङ्गत्यर्थं हेतुं प्रतिषेधरूपतया व्याचष्टे-अक्रमत्वाभावादित्यर्थ इति । कारणादत्यन्तविलक्षण्य नष्टमिति दर्शयति युगपदिति । कारणे कार्याणां युगपत्सन्निहित न प्रतिनियतकारणत्वं व्याघातो व्यभिचारश्च स्यादित्याह-नो चेदिति । युगपत्सन्निहितसर्वकार्यत्वादेव कारणतया सक्रममिदमेवेत्युपसंहरति-तस्मादिति । ननु युगपत्सर्वेषां कार्याणां सन्निहितत्वे तदानीं भेदा भेदेन कुतो न गृह्यन्त इति [illegible] भूति । कारणरूपत्वादव वे तदानीं तद्रूपेण न गृह्यन्ते कारणत्वादेव [illegible] कारणकारणस्यात्मनोरिव भेदेन न [illegible] त्वादेवेति । तथा च कारण भेदेनाभवदपि अक्रमरूपेण

अत्रोच्यते—

तदप्यसत् अनुमानान्तरविरोधात्, खपुष्पमपि तर्हि सत्स्यादनुपलभ्यत्वात् कार्यवत्, कारणञ्च स्यात् अनुपलभ्यत्वात् कार्यवत्, कारणत्वे वा तथा भेदेनाभूतत्वात् सत् स्यात् कार्यवत्, अथैव नेष्यते कारणमसत् कार्यञ्च सदिष्ट तथाऽनुपलभ्यत्वात् खपुष्पवदेव ततश्चानुपादानसिद्ध कारणमसत् सदुपादानसिद्ध कार्यमसच्च सद्भवति, यदि तु कारणानुपादानादित्ववत् कार्यमनुपादानसिद्ध सत्त्वादिति नेष्ट सदिति निश्चयो न व्यावर्त्तते ततस्तद्वैलक्षण्यात् न तर्हि कारण सदनुपादानादित्वात् खपुष्पवदित्यादि पूर्वनयचक्रकद्वयप्रवर्त्तनम् ।

(तदप्यसदिति) तदप्यसत् अनुमानान्तरविरोधात्, खपुष्पमपि तर्हि सत् स्यात्, अनुपलभ्यत्वात् कायवत्, कारणञ्च स्यात् खपुष्पमनुपलभ्यत्वात् कार्यवत्, कारणत्वे वा तथा भेदेनाभूतत्वात् सत् खपुष्प स्यात्कार्यवत्, अथैव नेष्यते कारणमसत् कार्यञ्च सत् त्वदिष्ट तथानुपलभ्यत्वात्—भेदेन क्रमभाविना हि सवर्त्तविवर्त्तादिप्रकारेणानुपलभ्यत्वादित्यथ , खपुष्पवदेवेति न चैवमादीष्टम्, ततश्चानुपादानसिद्ध कारण [असत्] सत् उपादानसिद्ध कार्यमसच्च सद्भवति, यदि त्वित्यादि, यथा कारणमनुपादानसिद्ध [अ]सत्त्वात्तथा कार्यमनुपादानसिद्ध सत्त्वादित्येतन्नेष्टमुपादानसिद्धमेवेष्टम्, असत्त्वापत्तिभयात् सदिति च निश्चयो न व्यावर्त्तते भवत , ततस्तद्वैलक्षण्यात्—उपादानसिद्धत्ववैलक्षण्यान्न तर्हि कारण सत्, कस्मात्? अनुपादानादित्वात्—सामान्यत्वादन्तर्भाविताशेष[विशेष]सत्त्वात्मकत्वादिति सत्कार्यवैलक्षण्यात्, खपुष्पवदित्यादि,[पूर्ववच्चक्रकद्वयप्रवर्त्तनम्] तदतुल्यविकल्पत्वात् घटपटवत् द्रव्यक्रियावद्वा, कथमतुल्यता?, इह कार्यकारणयोर्द्वयोरपि सत्त्व कार्यमेवेत्येतद्विकल्पद्वय स्यात्, इतरयोरभ्युपगतप्रतिपक्षत्वाद्वादाभावात्, तद्यदि तावदुभयसत्त्व ततस्तदात्मसत्त्वाविशिष्टत्वात् कारणस्यात्मवत्, उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वे यथा कारणस्यानुपादानोपलब्धिस्तथा कार्यस्य स्यात्, अथ न कारणानुपादानवत् कार्योनुपादान सच्च कार्यमिति निश्चित तद्वैलक्षण्यान्न तर्हि सत् कारण असत्, सद्विलक्षणत्वात् खपुष्पवत्, इतर कृतघटवत्, ननु घटसत्त्व पटसत्त्वविलक्षण, न, इतरेतरासत्त्ववैलक्षण्यात्, अथैवमपि वैलक्षण्ये कारणसत्त्वविनिश्चयो न निवर्त्तते, अनुपादानात्मक च तत्, न तर्ह्यनुपादानात्मकत्वात् कार्यं सत् खपुष्पवत्, इतरथा हि नित्यमेवोपादीयेत सत्त्वात् कारणवत्, कारणञ्चोपादानवत् स्यात्, उपलभ्यसत्त्वाविशिष्टत्वात्, कार्य

तथा तथा गृह्यत इति सर्वमक्रमात्मकमवेत्याह—अहिरिति । अथ कारणकाले कार्याणां कारणत्वादेव भेदेनानुपलभ्यत्वे सत्त्वे च खपुष्पमपि सत् कारणञ्च स्यादनुपलभ्यत्वात् कार्यवदिति समाधत्ते—तदप्यसदिति । कारणकाले कार्यं यदि कारणात्मत्वादनुपलभ्यत्वेऽपि सत् स्यात्तर्हि खपुष्पमपि सत् स्यादिति भाव । कारणासत्त्वकार्यसत्त्वयोरङ्गीकारे कार्यसत्त्ववैलक्षण्यात् फलितमाह—ततश्चेति । अथैवमिति अनुपलभ्यत्वात् कार्यवत् खपुष्पस्य सत्त्वं नेष्यते कार्यसत्त्ववैलक्षण्यात् कारणमसदेवेष्यते खपुष्पवदित्यर्थ । इत्थं कार्यकारणयोरनुपादानसिद्धत्वमभ्युपेत्य विचार कृत , अथ तदनभ्युपगम्य विचार क्रियते—यथा कारणमिति । कारणमसत् कार्यं सदिति भङ्गस्याश्रितत्वेनानुपादानसिद्धस्य कारणस्यासत्त्वेन कार्यस्यानुपादानसिद्धत्वेऽसत्त्व प्रसज्येतेत्याशयेनाह—असत्त्वापत्तिभयादिति । एव तर्हि सत्त्वस्योपादानसिद्धत्वसहचरितत्वात् कारणे उपादानसिद्धत्वविरहे सत्त्वमपि न भवदित्याशयेनाह—उपादानसिद्धत्वेति । तदतुल्येति, तदेव भङ्गचक्र-

१ सि क कस्मादनु०

वदिति प्रथमचक्रकम्, अथ न कार्यानित्योपादानवत् कारणोपादानमसच्च कारणमिति निश्चितम्, तद्वैलक्षण्यान्न तर्हि सत् कार्यमसत्, सद्विलक्षणत्वात् खपुष्पवदितर. कारणवत्, खपुष्पमपि वा सत् अनुपादानानुपलब्धे. कार्यवत्, नन्वित्यादि सोत्तरम्, अथैवमपि वैलक्षण्ये कार्यसत्त्वविनिश्चयो न व्यावर्त्तते, उपादानात्मकञ्च तत्, न तर्ह्यनुपादानात्मकत्वात् गन्धर्वनगरवत् कारणमसत्, न त्वेव भयत्वतः कारण सत्, उपलभ्यत्वेऽनुपादानात्मकत्वात् कृतवत्, कृतमपि वा कारणवत्, न तु कार्यमनुपादानानुपलब्ध्यात्मकत्वात् खपुष्पवत्, सत्त्वे वा विशेषो वक्तव्य, अविशेषे वैलक्षण्यानुपपत्ते, विशेषोन्नयनेऽपि विशेषस्यासदाश्रयत्वात्ततोऽन्यत्वमेवाघटपटवदिति द्वितीयचक्रकप्रवर्त्तनं कृतम् ।

तस्मादसत्कार्यमित्युपसहृते आह–

नन्वेवमसत्कार्यञ्चेदुत्पद्यते ततोऽसत्त्वादायत्यामपि नाविर्भवेत् कार्यम्, खपुष्पमप्यायत्या वा प्रादुर्भवेत्, असत्त्वादिति, तच्च नास्ति, तस्मात् सत्कारणे कार्यमित्येतच्च न, सविशेषणासत्त्वात्, अत्यन्तासत एवासत्त्वादनन्यचन्द्रादित्ववत्, नास्ति घटो गेहे मृत्पिण्डे कपालावस्थाया वेत्यादीन्यसत्त्वानि सविशेषणानि, तेषाञ्च सतामिवासतामायत्यामाविर्भावदर्शनात्, अत एव प्रकरणचिन्ता, किं घटादिकार्यमसदाविर्भवेदलातचक्रवत्? उतेतरचक्रवत् सदाविर्भवेत्? इति ।

नन्वेवमित्यादि यद्येवमसत्कार्यञ्चेदुत्पद्यते ततोऽसत्त्वादायत्यामपि बीजमृत्पिण्डाद्यवस्थानकालादुत्तरकालेऽप्यङ्कुरो नाविर्भवेच्छिवकादि घटादि च कार्यम्, असत्त्वात् खपुष्पमप्यायत्या वा प्रादुर्भवेदसत्त्वादङ्कुरघटादिवदित्येतदनिष्टं प्रसक्त, तच्च नास्ति तस्मात् सत् कारणे कार्यमित्येतच्च न, सविशेषणासत्त्वात्–योऽय हेतुरनिष्टापादनार्थमुक्तोऽसत्त्वादिति एषोऽसिद्ध **'अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम्' (वैशे० अ० ९ आ १ सू० ९)** इति वचनादत्यन्तासत एवासत्त्वात्, अनन्यचन्द्रादित्ववत्–यथा नास्त्यन्यश्चन्द्रमा इति द्वितीयचन्द्राभावादनन्योऽयमेवेति सामान्यात् प्रतिषिध्यते चन्द्रमाः,

---

कद्रूयावतन क्रियते व्याख्यातप्रायत्वात् स्पष्टत्वाच्च न विव्रियते। एवञ्च कार्यकारणयोर्नानात्वात् सतोऽन्यत् कार्यमिति सिद्धे कार्ये सोत्पत्ते पूर्वमिव पश्चादप्याविर्भावो न स्यात्, खपुष्पवदसत्त्वाविशेषात्, तथाप्याविर्भावे खपुष्पस्याप्याविर्भाव स्यात्, न भवति चैवम्, तस्मात् कारणकालेऽपि कारणे कार्यं सदभ्युपेयमित्याशङ्कते–**नन्वेवमिति** । कार्यखपुष्पयोर्नासत्त्व सामान्यत, अपि तु तयोर्विलक्षणमेवासत्त्व प्रागसत्त्वात्यन्तासत्त्वरूपमित्याशयेन समाधत्ते–**सविशेषणेति** । **बीजेति,** बीजकालेऽङ्कुरो मृत्पिण्डादिकाले शिवकादिघटादि च यथा नोत्पद्यते तथोत्तरकालेऽपीत्यर्थ । असतोऽपि प्रादुर्भावे दोष माह–**खपुष्पमपीति** । आयत्यामपि न प्रादुर्भवेत् कार्यम्, असत्त्वादित्यनासत्त्वहेतु कार्ये नास्ति, अत्यन्तमसत एवासत्त्वरूपत्वात् गृहमृत्पिण्डकपालादौ घटासत्त्वस्य प्रागादिविशेषणासत्त्वादित्याशयेनोत्तरयति–**सविशेषणेति** । अत्यन्तासत एवासत्त्वे सूत्रकृद्वचनमादर्शयति–**अभूतमिति,** यद्यत्र कदापि न भविष्यति न वा भूत तस्य वस्तुनस्तत्रात्यन्ताभावो नास्तीति प्रतीतिविषयोऽनर्थान्तरं मन्तव्य, नास्ति विषयतयार्थोन्तरमत्यन्ताभावभिन्नं यस्येत्यनर्थान्तरमिति सूत्रार्थ, यथा जले पृथिवीत्वं नास्ति पृथिव्यां जलत्व नास्तीति । निर्विशेषणाभावविषये निदर्शनमाह–**अनन्येति,** न ह्यत्र किञ्चिद्विशेषणविशिष्टचन्द्रमस प्रतिषेध, अन्यचन्द्राभावात् तद्वित् कार्ये सामान्यात् सत्त्वप्रतिषेधोऽसिद्ध इति भाव । सविशेषणासत्त्वे निदर्शनमाह–**तथा-नास्तीति** गृहे घटो नास्तीति कदाचिद्गृहे घटस्यापि सम्भवात् एतत्कालीनघटासत्त्व प्रतीयते, मृत्पिण्डे घटो नास्तीति घटस्य

तथा नास्ति घटो गेहे मृत्पिण्डे कपालावस्थायां वेत्यादीन्यसत्त्वानि सविशेषणान्यनन्यच्चाद्रादित्वनिदर्शनसूचितानि, तेषाञ्च सतामिवासतामाप्यत्वमाविर्भावदर्शनादिति, अत एव प्रकरणचिन्तेत्यादि, 'यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः' (गौत० अ० १ आ० २ सू० ७) इति, यस्मादेवाविभवद् द्विविधं दृष्टं सेदमश्च, तद्यथा अलातचक्रवदसत् सच्च रथचक्रादि, तत्र सन्देहः किं घटादिकार्यमसदाविर्भवेत् अलातचक्रवत् ? उतेतरचक्रवत् सदाविर्भवेत् ? इति, यत एव संशयो न तत एव हि निर्णयः, ऐकान्तिको हि हेतुः स्यात् धूमादग्निर्यथेति, असदेव कार्यमिति ।

एवं तर्हि मयापि शक्यं वक्तुं यत्तदसत्ततोऽन्यत् कार्यं तद्विकल्पासमर्थत्वात्, घटपटवदित्यादि सत्कार्यसाधनप्रपञ्चोऽतीतः सोऽत्र द्रष्टव्यः, उत्तरमत्र वक्तुमशक्यम्, यद्येवं मतिः तदोभयवादसिद्धिर्निवारयितुमशक्यत्वात्, उभयोरन्यतरस्य वा निषेधे प्रमाणाभावात्, ज्ञानाभिधानयोः प्रमाणयोः द्विरूपार्थविषयत्वादुभयरूपार्थस्थितिसत्यत्वम्, नन्वेवं तथार्थस्थितिसत्यत्वात् सर्ववादनाथानेकान्तवादाश्रयणं कृतम् ।

एवं तर्हीत्यादि, सत्कार्यवादी पूर्वाभिहितसत्कार्यवादोपपत्तिभिर्निरुद्धाव्यभिचारिचिकीर्षयाऽऽह–एवं तर्हि मयापि शक्यं वक्तुम्, तद्यथा यत्तदसत् ततोऽन्यत्कार्यम्, तद्विकल्पासमर्थत्वात्, घटपटवदित्यादि सत्कार्यसाधनप्रपञ्चोऽतीतः सोऽत्र द्रष्टव्य इति पूर्वपक्षः, उत्तरमत्र वक्तुमशक्यम्, यथाऽसत्कार्यसाधनानि अन्यानिरत्यानि तथा सत्कार्यवादसाधनान्यपीनि, यद्येवमिति, यद्येवं ब्रवीषि

प्रागसत्त्वं प्रतीयते उत्तरकाले घटसद्भावात्, कपालावस्थायां घटो नास्तीति अतीतसत्त्वलक्षणं घटासत्त्वं प्रतीयते पूर्वकाले घटस्य सत्त्वात्, कदाचित् सद्रूपाणामवासतामाप्यत्वाभाविर्भावदर्शनात् अत्यन्ताभावरूपमसत्त्वं घटादौ कार्येऽसिद्धमिति भावः । द्वितीयचन्द्राभावरूपात्यन्तासतो निदर्शनेन कदाचिदसन्ति सूचितानीत्याशयेनाह–अनन्यच्चद्रादित्वेति । हेतोरस्यानैकान्तिकत्वमपि दर्शयति–अत एवेति, यत एव सतामसताञ्चाविर्भावो दृश्यतेऽत एव सत्त्वासत्त्वसहचरिताविर्भावदर्शनेन संशयो जायते, यावन्निर्णयं सदसत्त्वसंशयानिवृत्तेः प्रकरणसमो भवति ततश्च संशयाधायकत्वेनासत्त्वमनैकान्तिकत्वं भवतीति भावः । तत्र प्रकरणसमप्रदर्शकं गौतमीयं सूत्रमुपन्यस्यति–यस्मादिति । निर्णये जाते तु प्रकरणसमोऽयं व्यावर्त्तते इति दर्शयितुं निर्णयार्थमित्युक्तम् । आविर्भावस्य सत्त्वासत्त्वसामानाधिकरण्यं दर्शयति–यस्मादेवेति, उभयसहचरितधर्मवत्ताज्ञानस्यापि संशायकत्वादिति भावः । चिन्ताङ्गभूतं संशयं दर्शयति–तत्र सन्देह इति । संशयसद्भावदशायामन्यतरनिर्णयो नैव भवतीत्याशयेनाह–यत एवेति । अन्यतरनिर्णायकत्वेन हेतुर्भवेत्, अविनाभावस्वभावत्वात्तस्य, यथा वह्न्यविनाभावस्वभावो धूमो हेतुरित्याह–ऐकान्तिक इति । एवञ्चासत्त्वस्यानाविर्भावसाधकत्वात् कारणावस्थायां कार्यमसदेवेत्याह–असदेवेति । अथ मत्पक्षनिवारणफलस्य त्वदुद्भावितसाधनप्रपञ्चस्य त्वत्पक्षनिवारणायापि समानत्वात् तेन त्वन्मते निराकृतेऽर्थे मदिष्टं कार्यसत्त्वं सेत्स्यतीत्याशयेनाह–एवं तर्हीति । एतदेवाह–सत्कार्यवादीति । अत्रापि पूर्ववद्विकल्पचतुष्टयमुद्भाव्योभयासत्त्वान्यतरासत्त्वपक्षौ गृहीत्वा दोष आपादनीय इति । विधिविधिनयोदितसत्कार्यसाधनप्रपञ्चमतिदिशति–यत्तदसदिति । सत्कार्यासत्कार्यपक्षयोस्तु यबलत्वेन प्रतिपादितत्वादन्यतरपक्षनिरसनासम्भव धर्मसिद्धिरित्याह–यद्येवमिति । उभयपक्षसाधनानां तुल्यबलत्वादन्यतरपक्षनिवारणासामर्थ्यं तर्हि स्वस्वसाध्याविनाभूतत्वात् उभय... ननु नोभयोर्वादयोः सिद्धिः सुन्दोपसुन्दन्यायेन परस्परनिवारित्वात्, कार्यात् प्राक् कारण

१ सि० क० सतामेवा० । २ सि० क० सदसत्त्वं ।

इति प्रत्युच्चार्याह–अहमपि ब्रवीम्येवमपि सत्कार्यसाधनान्यशक्यानि निवर्त्तयितु सोपनयसप्रपञ्चानि वक्तु युक्तत्वात्, यदेव–यथा त्वयोपनयसहितेन[1] प्रत्यवस्थानसहितेन[2] च पूर्वोत्तरपक्षप्रसङ्गेन सत्कार्यासत्कार्यवाद्यो तुल्य समर्थनमिति भवतो यदि मति तदोभयवादसिद्धि –सत्कार्यासत्कार्यवादयो सिद्धि, निवारयितुमशक्यत्वात्, स्यान्मतमन्योन्यनिवारितयोरनयोर्वादयोरसिद्धिरेवेति, असद्वादाश्रयण [गा]श्रेय इत्येतदयुक्तम्, उभयोरन्यतरस्य वा निषेधे प्रमाणाभावात्, ज्ञानाभिधानयो प्रमाणयोर्द्विरूपार्थविषयत्वात्, अतद्विषययोरप्रमाणत्वात्, तस्मादवश्यमुभयरूपार्थस्थितिसत्यत्वम्, तत किमिति चेदुच्यते, नन्वेव तथार्थस्थितिसत्यत्वात् सर्ववादनाथानेकान्तवादाश्रयण कृतम्, त्वयेति वाक्यशेष ।

अनेकान्तवादो हि वादनायक सर्ववादविरोधाविरोधयोर्निग्रहानुग्रहसमर्थत्वादरिविजिगीष्वादीनामिवोदासीननृप, स चेत्थं–स्यादन्यत् स्यादनन्यत् कारणात् कार्यम्, तदतत्समर्थविकल्पत्वात्, एकपुरुषपितृपुत्रादिवदिति सदसद्वाद्युभयोपनीतहेतुसामर्थ्यादेवानेकान्तसिद्धे, न च तेन सह कस्यचिद्विरोध, तस्मात् परित्यक्तपक्षरागैरनभिनिविष्टैरात्महितगवेषिभि कुशलैरयमाराध्य: शरणञ्च नयसमूहात्मकत्वात्, यद्यसौ सर्वैराराध्य शरणञ्च वादाना किमर्थं वादिभि सह विवदते, दृष्टश्च विवाद, तस्माद्विरोधादित्वाच्छेषवादिवदनाराध्योऽशरणञ्चेत्यत्रोच्यते, मम तेन सहाविरोध एव तथापि त्वत्प्रतिपत्त्यैकान्तवस्त्वनुपपत्तेर्ब्रूम ।

(अनेकान्तवादो हीति) अनेकान्तवादो हि वादनायक सर्ववादविरोधाविरोधयोर्निग्रहानुग्रहसमर्थत्वात्, अरिविजिगीष्वादीनामिवोदासीननृप, स चेत्थ स्यादन्यत् स्यादनन्यत् कारणा[त्] कार्यमित्यादि, कुत.? तदतत्समर्थविकल्पत्वात् तस्मिन्नतस्मिंश्च विकल्पे समर्थत्वात् कारणे कार्यं सदनन्यत् असदन्यदिति वा पक्षे समर्थो विकल्पोऽस्येति, अनन्तरोक्तविकलादेशहेतुद्वयसमाहारैकरूपोऽय हेतु पक्षद्वयसाधनसमर्थ, को दृष्टान्त ? एकपुरुषपितृपुत्रादिवत्–यथैक एव पुरुषोऽपेक्षाविशेषोपनीतै: पितृपुत्रभ्रातृभागिनेयमातुलादिभिरन्यैश्चान्योऽ[न]न्यश्च तेन तेन प्रकारेण सन्नसश्च कारणकार्यनित्यानि- [1]

कार्यसादर्शनाद्वाऽसत्कार्यवादाश्रयणमेव श्रेय इत्याशङ्कते–स्यान्मतमिति । समाधत्ते–उभयोरिति वस्तुन सदसदात्मतया ज्ञानस्य शब्दस्य वा तथाविधवस्तुप्रत्यायकतया सदसत्त्वयोरन्यतरस्य प्रतिषेधे नास्ति सामर्थ्यम्, किन्तूभयधर्मात्मकस्यानिराकृतान्यतरधर्मात्मनो वा बोधन एव सामर्थ्यादिति भाव । उभयनिषेधविषयस्यान्यतरनिषेधविषयस्य वा ज्ञानस्याभिधानस्य वाऽऽभासत्वमेव, न तु प्रमाणत्वमित्याह–अतदिति । एवञ्चोभयात्मकताया सत्यत्वेऽभ्युपगतेऽनेकान्तवादाश्रयणमेव कृतमित्याह–नन्वेवमिति । सर्ववादाश्रयत्वमेव दर्शयति–अनेकान्तवादो हीति । कथ विरोधाविरोधयोर्निग्रहानुग्रहौ क्रियेते [2] इत्यत्राह–स चेत्थमिति घटादिकार्यं सद्द्रव्यमृत्पृथिव्यादिकारणात् पर्यायार्थतयाऽन्य पृथुबुध्नोदराद्याकारतया पूर्वं सदादेरभावात्, पूर्वमपि घटादे सत्त्वेऽनुपलम्भायोगात्, तथा तत् सदादिभ्यो द्रव्यार्थतयाऽनन्य, सदादिव्यतिरिक्तस्वभावतयाऽनुपलम्भात् तथा च स्यात् कारणात् कार्यमन्यत्, स्यादनन्यदिति भाव । साधनमप्याह–तदतदिति, कथञ्चित्सदसत्त्वपक्षयोरेव साध्यार्थत्वात्, एकान्तपक्षे च परस्परं पूर्वोक्तविधिना विरोधादिति भाव । तदेव भावयति–कारणे कार्यमिति कारणकाले कारणे कार्यस्य सत्त्वादेनानन्यत्वमनन्यवादेन वा सत्त्वम्, असत्त्वादेनान्यत्वमन्यवादेन वाऽसत्त्वमिति पक्षयो कथञ्चिदन्यत्वानन्यत्वयोर्विकल्पा भङ्गा सप्तनाथा भवन्ति यथा कथञ्चिदनन्यान्यत्वाभ्यामेक पुरुष पितृपुत्रभ्रातृभागिनेयादिभिरितीति भाव: । उभयात्मकताया प्रत्येकमभिहिता हेतव एव समुदिता हेतुत्वमनुभवन्त इत्याह–अनन्तरोक्तेति । धर्मान्तरसमान प्रत्ययो विकलादेश । दृष्टान्त दर्शयति–यथैक इति । नित्यविच्छिन्नसत्त्वासत्त्वयोरैक्य धर्मी विरोधेन नापेक्षयोस्तयोरकम

१ सि २ सि क °तानि ।

त्यादिपर्यायार्पणीयश्चेति, अस्य हेतोर्भावनोक्तसाधनद्वयादेयाधिगम्या विकल्पभङ्गकैर्व्याख्यातैव, सदसद्वाशुभयोपनीतहेतुसामर्थ्यादेवानेकान्तसिद्धे, न च तेन सह कस्यचिद्विरोध, तस्मात् परित्यक्तपक्षरागैरनभिनिविष्टैरात्महितगवेषिभि कुशलै –अन्यथा हितप्राप्त्यसम्भवादाश्रयणीय इति परिच्छिद्यायमाराध्यः शरणञ्च नयसमूहात्मकत्वात्, अनन्यसाधारणोत्साहप्रभुमन्त्रशक्तियुतभरतचक्रवर्तिवद्विजिगीषुभिरिति, यद्यसौ सर्वैराराध्य शरणञ्च वादाना किमर्थं वादिभि सह निंवदते ? दृष्टश्च विवाद तस्माद्विरोधादित्वाच्छेपवादिवदनाराध्योऽशरणश्च तथापि च दर्शनात्तेन सहेत्यत्रोच्यते, मम तेन सह[ ]विरोध एव तथापि च–किन्तु वय त्वत्प्रतिपत्त्यैकान्तैस्त्वनुपपत्तेर्ब्रूम –नय त्वदनुग्रहार्थं त्वदनुशासिन इति न दोष ।

इदानीं नैगमनय उभयविधिरात्ममतस्वरूप वस्तुस्थग परमत प्राग्दूषित प्रत्युच्चारयन्नित्थमुपसहरति–

यत्तद्भूयते येन भूयते द्रव्येण तस्य भवनसामान्यस्योत्सर्जनविधि· प्रवृत्त्यात्मकस्तस्यैवापवादविधानमित्येष उभयविधिस्त्वयेष्ट एव न भवति किन्तु सत्ताद्रव्यत्वादिगगनादिद्रव्याणामेषा सर्वव्यापिता अण्वादिसहिताना विभुत्वपरिमण्डलत्वादिगुणसहिताना नित्यत्वञ्चेत्युत्सर्ग ।

यत्तद्भूयत इत्यादि, यत्तद्भवति तेन भवता यद्भूयते द्रव्येण तस्य भवनसामान्य क्षेत्रव सर्वत्व कालतो नित्यत्वञ्च सर्वात्मक तस्योत्सर्जन विधान स एव विधि प्रागुक्त पश्चाद्द्वितीय· प्रवृत्त्यात्मक[ ] भूताभूतभेदात्मक तस्यैवापवादस्तस्य च विधानमित्येष उभयविधिस्त्वयेष्ट एव [न] भवति, कस्तर्हीति चेत् ? सत्ताद्रव्य[त्व]ादीति यावन्नित्यत्वञ्चोत्सर्ग इति, सत्ता–महासामान्य द्रव्यत्व पृथिव्या

न विरोध इत्याह–**न च तेन सहेति** । अनेकान्तवाद एव हिताहितप्राप्तिपरिहारायालमिति विभाव्यायमेव समाश्रयणीय श्रेयोऽभिलाषुकैर्विचक्षणैरित्याह–**तस्मादिति** । ईदृग्विधस्यैव शरणत्वे दृष्टान्तमाह–**अनन्येति,** इतरेषां समाश्रयणे हि न विजयप्राप्ति, अपि तु स्वस्थानाद्भ्रंशोऽपीति भाव । ननु अनेकान्तवादस्य सर्ववादनायकत्वेन सर्वै सहाविरोधे केनापि सह विरोधमूलवादप्रसङ्ग एव न भवेत्, दृश्यते च विवदमानोऽयमपीतर इव, तस्मादत्रापि विरोधादिसम्भवादितरवादिवदनाराध्य एवाशरणयोग्यत्वादित्याशङ्क्य समाधत्ते–**यद्यसाविति,** त्वत्प्रतिपत्त्या त्वदभिप्रायेणैव, त्वय्यनुकम्पया वेत्यर्थ । **नैगमनय इति** धर्मधर्मिणोर्गुणप्रधानभावेन निरूपणपरो नयो द्रव्यपर्याययोरुभयोर्विधिर्यस्मिन् स नय इदानीं स्वमतमुपस्थापयतीति भाव । कर्तृसाधनाविनाभाविभावसाधन भावशब्दमुभयविधिनोक्त प्रदर्श्य स्वमत दर्शयति–**यत्तद्भूयत इति** यत्तद्भूयत इति भवनस्य कर्तृप्रधानभूतं द्रव्य सर्वप्रभेदनिर्भेद बीजभूतमिति सामान्यविधान तच्च सर्वात्मक नित्यञ्च, येन भूयत इत्यनेन भवतो द्रव्यस्य यद्भवनं प्रवृत्तिरूपा क्रिया तथासन्निहितवस्तुतत्त्वव्यतिरिक्तलक्षणा भूताभूतभावत्वाद्द्रव्यव्यतिरिक्ता द्रव्ये गुणभूतेत्यपवाद विधान पूर्वोदितोभयविध्यराभिमतं न युक्तमिति दर्शयति–**यत्तद्भवतीति** । एतन्मयाभिमतमाचष्टे–**सत्तेति,** क्षेत्रत सर्वगतानां कालतो नित्यभूताना वस्तूना विधानमुत्सर्गविधि सामान्यविधिरिति भाति । तत्र जातिरूप सामान्य महासामान्यसामान्यविशेषोभयात्मकमाकाशकालदिगात्मद्रव्याणि च सर्वगतानि, एतान्येव द्रव्याणि चतुर्विधपरमाणुमन सहितानि परममहत्परिमाणस्वरूप विभु च अणुपरिमाणलक्षण पारिमाण्डल्यमित्यादीनि नित्यवस्तूनीत्येव विधानमुत्सर्गविधिरिति दर्शयति–**महासामान्यमिति** स्वेतरनिखिलजातिव्यापकमित्यर्थ, सामान्यत्व तु समानप्रतीत्यभिधानप्रयोजकत्वाद्विज्ञेयम् सामान्यविशेषत्वञ्च किञ्चिज्जातिव्याप्यत्वे सति किञ्चिज्जातिव्याप्यत्वम्, विशेषत्व तु विशेषकत्वादिति ध्येयम् । अथ विशेषरधमवता विधानस्वरूपमपवादविधान दर्श

१ सि क ध्युत्पद्यते । २ सि क तथापि । ३ सि क यत्ता० ।

किञ्चिदारभेत, ततश्चारम्भाभावात्तदपि न भवेदेव कर्म, कर्म ह्यारम्भस्वरूपं कल्प्यते, तस्य स्वरूपाभावात् खपुष्पवदभाव, तदभावात् द्व्यणुकाद्यनेकद्रव्यं न भवेत्, तदभूतेः क्रिया निर्विषयैव स्यात्, यद्यनेकद्रव्यविषया न भवत्यारम्भाभावादनेकद्रव्यत्वानुपपत्तेरेवाण्वाकाशाद्येकद्रव्यविषयाऽपि न भवत्येव सा त्वदिष्टाऽस्मदिष्टकर्मविलक्षणा, तेषां नित्यैकस्तिमितगगनवदारम्भाभावादगुणवतो द्रव्यस्य गुणारम्भात् कर्म अगुणमक्रियञ्चास्मन्मतेन, त्वन्मतेनापि गुणादीनां क्रियात्वात् क्रियायाश्च द्रव्यप्रधानायाः नि क्रियत्वादेवेति क्रियानिर्विषयता सुप्रूच्यते एवन्तावत् क्रिया द्रव्यं नारभत इत्युक्तम् ।

इदानीं त्वदिष्टं द्रव्यञ्च भव्ये भवच भवेदेवति द्रव्यमित्ययुक्तमिति वक्ष्याम , कथम् ?—

आरब्धद्रव्यभूतावपि च द्रव्यादेः कारणकार्यलक्षणारम्भानारम्भभेदादन्यत्वादेव तदभूतेः, सामान्यादीनाञ्च, स्वाश्रयस्य स्वानुरूपप्रत्ययाधानहेतुत्वात्, ततस्त्वदुक्तद्रव्यस्वरूपलक्षणभवनानुपपत्तिरित्युभयस्यापि भवनस्याभाव , किन्तु द्रव्यादिषड्भेदस्य सप्रभेदस्यैव भावः ।

(आरब्धद्रव्येति) अभ्युपेत्याप्यारब्धद्रव्यं कारणे कार्यस्यासत्वात् वर्णितोपपत्तिवत् कारणद्रव्याभ्यामन्यत्वात् कार्यद्रव्याणाम्, न हि तदेव द्रव्यं भवतीति, अथवाऽयमप्यपवादविधि —आरब्धद्रव्यभूतावपि च पूर्वद्रव्येभ्य कारणभूतेभ्य कार्यभूतानामन्यत्वात्, गुणकर्मत्वादिना तस्यैव वाऽभावात्—द्रव्यस्येति, किञ्च लक्षणारम्भानारम्भभेदाच्चान्यत्वादेव, अन्यत्वमिति 'विशेषकारणम्, 'क्रियावत्०' (वैशे० अ० १ आ० १ सू० १५) इत्यादि द्रव्यलक्षणम्, 'द्रव्याश्रयी०' (वैशे० अ० १ आ० १ सू० १६) इत्यादिगुण[लक्षणम्], 'एकद्रव्य०' (वैशे० अ० १ आ० १ सू० १७) [इत्यादि]कर्मलक्षणम्, इत्थं लक्षणभेदान्नानैव द्रव्यगुणकर्माणीति, द्रव्येष्वानारम्भकेभ्यो गगनादिभ्य पृथिव्यादे-

---

न चेदेवमिति । कुत क्रियाया असम्भव इत्यत्राह—आरम्भाभावादिति, स्तिमिताद्द्रव्यात् कस्यचिदारम्भाभावात् कथं क्रिया भवेत्, न हि सा द्रव्यवत्स्थिलाऽभिमता, प्रवृत्ति क्रिया परिणाम इति तस्या आरम्भस्वरूपत्वाभ्युपगमात्, न हि मृदादे पिण्डीभवनं निष्क्रिया मृदादेर्भवितुमर्हति प्रागपि तत्प्रसङ्गात्, तस्मात्स्वरूपाभावात् कथं क्रिया भवेत्? तदभावे च कथं वा द्व्यणुकादिद्रव्यं स्यात्? एवं द्रव्याभावे क्रिया क्व भवेदिति निर्विषयैव स्यादिति भाव । एतदेव स्फुटयति—यद्यनेकेति। आरब्धेति, आरब्धद्रव्यस्याङ्गीकारेऽपि नहि तदेव द्रव्यं भवति गुणो वा कर्म वा, कार्यकारणादिभेदेनान्यत्वावश्यकत्वात्, तत्र कारणद्रव्यात् कार्यद्रव्यमन्यत्, कारणे कार्यस्यासत्त्वात्, अत एव च न गुणत्वेन कर्मत्वादिना वा तदेव द्रव्यं भवति, द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनां सङ्करप्रसङ्गेन द्रवणरूपणपचनादीनामभेद कारणकार्ययोरभेदात् स्यात्, तस्माच्च तस्यैव तथाभवनमिति भाव । अथ लक्षणादिभेदेन द्रव्यादीनामन्यत्वमाह—किञ्चेति । तत्र द्रव्यादिलक्षणं सूत्रे प्रदर्शयते—क्रियावदिति 'क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम्' (वै० १-१-१५) क्रियाश्च गुणाश्च विद्यन्तेऽस्मिन्निति क्रियागुणवत्, समवायिकारणमुपादानकारणं द्रव्यमिति तदर्थ । गुणलक्षणमाह—द्रव्याश्रयीति । 'द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्' (वै० १-१-१६) द्रव्यमाश्रयितुं शीलमस्येति द्रव्याश्रयी, एतच्च द्रव्येऽप्यस्तीत्यतोऽगुणवानिति, तथापि कर्मण्यतिव्याप्तिरत संयोगविभागेष्वकारणमिति, एतदपि संयोगविभागादावव्याप्तमतोऽनपेक्ष इति, संयोगविभागेष्वनपेक्ष सन् य कारणं भवति स गुण , संयोगस्य विभागं प्रति विभागस्य संयोगं प्रति अनपेक्षकारणत्वाभावाञ्चाव्याप्तिरिति तदर्थ । क्रियालक्षणमाह—एकद्रव्यमिति, 'एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम्' (वै० १-१-१७) एकमेव द्रव्यमाश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणोऽस्मिन्नित्यगुणं परमाण्वतिप्रसङ्गनिवारकमिदम्, रूपादावतिप्रसङ्गवारणाय शेषपदम्, मिलितौ संयोगविभागौ प्रति यदनपेक्षकारणं तत्कर्मेत्यर्थ । तदेवं लक्षणभेदाल्लक्ष्याणां द्रव्यादीनां परस्परं भेद लक्षणस्य व्यावर्तकत्वादित्याह—इत्थमिति । द्रव्याणां गुणानां कर्मणां च परस्परं आरम्भानारम्भाभ्यां भेदमाह—द्रव्येष्विति, अत्रारम्भकत्व द्रव्यानारम्भ-

---

१ सि क निर्विषयत्वेव। २ सि क कर्मागुणा अगुणमक्रियाश्चा०। ३ सि क भवत्येव। ४ सि क °कर्मत्वादिना। ५ सि क °करणे।

यदप्युक्तं त्वया तथाभूतसन्निहितवस्तुशक्तिव्यक्ति क्रिया सर्वप्रभेदनिर्भेदं बीजं द्रव्यमिति च तन्न भवति, क्रिया हि प्रागभूतनिर्वृत्त्यर्था, जगत्प्रलयकाले च का त्वदिष्टव्यापारलक्षणा क्रिया मदिष्टादृष्टचोदिताणुगतकर्मण्यसति ? न हि सा निर्वृत्तमेव निर्वर्तयितुं निरर्थकं वा प्रवर्त्तते, सा चानेकद्रव्यतायां सत्यां भवति, अनेकद्रव्यत्वञ्चादृष्टचोदिताणुकर्मान्तरेण न भवितुमर्हति, भेदबीजमात्रद्रव्यशक्तिव्यक्तौ वा न कश्चिदुपकारोऽस्त्यस्य जगत , न चेदेवमिष्यते तदा नित्यैकस्तिमितगगनवदारम्भाभावात् क्रिया निर्विपर्यैव स्यात् ।

(यदप्युक्तमिति) यदप्युक्तं त्वया तथाभूतसन्निहितवस्तुशक्तिव्यक्तिः क्रिया द्रव्याभेदे सर्वप्रभेदनिर्भेदं बीजं द्रव्यमिति च, तन्न भवति, यस्मात् क्रिया हि प्रागभूतनिर्वृत्त्यर्था जगत्प्रलयकाले च का त्वदिष्टव्यापारलक्षणा क्रिया मदिष्टादृष्टचोदिताणुगतकर्मण्यसति ? सा ह्यदृष्टचोदिताणुकर्मजनिताऽधर्मनिवृत्त्यर्था जगत्सम्पर्था च स्यात्, कर्मैव च न क्रिया, न हि सा निर्वृत्तमेव निर्वर्तयितुं क्रीडितमेवास्त्विति [नि]रर्थकं वा प्रवर्त्तते, सा चानेकद्रव्यतायां सत्यां भवति, अनेकद्रव्यत्वञ्चादृष्टचोदिताणुकर्मान्तरेण न भवितुमर्हति, कस्मात् ? अदृष्टवशादणुषु कर्म सम्भवात्, द्व्यणुकादनेकद्रव्योत्पत्ते तत्समवायाच्च ततश्चानेकाणुकृतायूर्ध्वज्वलनादिलोकस्थितिकरसर्वकार्योपपत्तेर्नै कस्य कस्यचित् त्वदिष्टनित्यस्य क्रियाऽस्ति, भेदबीजमात्रद्रव्यशक्तिव्यक्तौ वा न कश्चिदुपकारोऽस्त्यस्य जगत , किं कारणं ? यस्मादुक्तं 'अणुमनसोश्चाद्य कर्मादृष्टकारितम्' (वैशेषिकसूत्रछाया अ० ५ आ० २ सू० १३) इति, न चेदेवमिष्यते यदाऽदृष्टपरिगृहीतेष्वणुषु कर्म न भवति तदा चैक्येन स्तिमितगगनवत्तदेकं द्रव्यं निष्क्रियत्वान्न

तन्मुपपद्यत इति-द्रव्येति द्रव्यगुणकर्मणामेकं द्रव्यं समवायिकारणमित्यर्थः । संयोगविभागा कर्मणो कार्यमित्यर्थ, तदेव विशेषस्यापवादलक्षणस्य विधि , उत्सर्गं सामान्य विधि , अपवाद विशेष नियम , एनयोर्विधि विधान विधिनियमविधिरिति विधिनियमयो प्रधानत्वाद्युक्त , तयोर्गुणप्रधानभाव पूर्वोक्तप्रकारेण दोषदर्शनादयुक्त इति भाव । पुनरपि उभयनयोदितद्रव्यक्रिययोरनुपपत्तिमाह-यदप्युक्तमिति । द्रव्यमेव सर्वविशेषात्मकं क्रियया विशेषा आविर्भवन्तीति भवद्दर्शने प्रलयकाले क्रियाया अपि विनाशेन सृष्टिकाले कथं सृष्टि , क्रियाया अभावात् । अस्मन्मतेन तु निखिलात्मगतादृष्टवासनाप्रेरणयाऽणुषु कर्मोदयात् सृष्टिर्भवतीति भाव । पूर्वनयोदितस्य द्रव्यक्रियोभयस्यानुपपत्तिं दर्शयति-यस्मादिति, भवद्भि प्रवृत्तिमद्द्रव्यं क्रिया च प्रवृत्ति , क्रियाऽन्तर्निलीनवस्तुशक्तिव्यञ्जिका द्रव्यमेव तथा तथा भवतीत्युच्यते, एवञ्च तद्द्रव्यमनेकद्रव्यमेव भवेत्, मृदादिघटादिवत्, तच्च कार्यत्वाद्विनाशीति तद्विनाशे निर्लेकद्रव्याभावात् प्रागभूतनिर्वृत्त्यर्था क्रिया क्व समवेतु ? अदृष्टप्रेरिताणुकर्मजनितानेकद्रव्याभावात्, न च द्रव्यं सततप्रवृत्तिमदिति युक्तम्, निष्कारणनिरर्थकप्रवृत्तिप्रसङ्गात्, तदेवाह-न हि सेति । त्वदभ्युपगता मृत्पिण्डाद्यङ्कुराद्याविर्भाविका क्रिया सत्यनेकद्रव्यत्वे सम्भवति, अनेकद्रव्यत्वस्य कार्यभूतस्यानादृष्टप्रेरितपरमाणुक्रियाव्यतिरेकेणासम्भव , नहि क्रिया सततसम्प्रवृत्तिरूपा, निष्कारणनिष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गात्, किन्तु प्राण्यदृष्टवशादेव परमाणुषु द्व्यणुकाद्यारम्भकक्रियाया उदय प्राणिगणार्जितादृष्टफलोपभोगाय, तदा च द्व्यणुकादिक्रमेणानेकद्रव्योत्पत्ति न तु त्वदिष्टस्य सर्वप्रभेदनिर्भेदस्य कूटस्थनित्यस्य द्रव्यस्य गगनादेरिव क्रियाया सम्भव इति भाव । अदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं सर्गाद्यकालीनं कर्म भवतीत्यत्राभियुक्तोक्तिं दर्शयति-यस्मादुक्तमिति अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक् पवनं मनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम्' (वैशे० ५-२-१३) इति वैशेषिक सूत्रम् । प्राण्यदृष्टप्रेरिताणुकर्मभिर्द्व्यणुकादिक्रमेणानेकद्रव्योत्पत्त्यनभ्युपगमे समानासमानजातीयकारणाभावादनेकद्रव्यासम्भवान्नित्यं स्तिमितगगनवदेकं द्रव्यं भवेत् न हि तत्र क्रिया सम्भवति हेत्वभावादित्याशयेनाह-

१ सि क सर्वमद्रूभेद० । २ सि क न चेदेवदिष्यते ।

किञ्चिदारभेत, ततश्चारम्भाभावात्तदपि न भवेदेव कर्म, कर्म ह्यारम्भस्वरूप कल्प्यते, तस्य स्वरूपाभावात् खपुष्पवदभाव, तदभावात् द्व्यणुकाद्यनेकद्रव्य न भवेत्, तदभूते क्रिया निर्विषयैव स्यात्, यद्यनेकद्रव्यविषया न भवत्यारम्भाभावादनेकद्रव्यत्वानुपपत्तेरेवाण्वाकाशाद्येकद्रव्यविषयाऽपि न भवतेव सा त्वदिष्टाऽस्मदिष्टकर्मविलक्षणा, तेषा नित्यैकस्तिमितगगनवदारम्भाभावादगुणवतो द्रव्यस्य गुणारम्भात् कर्म अगुणमक्रियञ्चास्म मतेन, त्वन्मतेनापि गुणादीना क्रियात्वात् क्रियायाश्च द्रव्यप्रधानायाः निःक्रियत्वादेवेति क्रियानिर्विषयता सुप्रूच्यते एवन्तावत् क्रिया द्रव्य नारभत इत्युक्तम् ।

इदानीं त्वदिष्ट द्रव्यञ्च भव्ये भवच भवेदेवति द्रव्यमित्ययुक्तमिति वक्ष्याम, कथम् ?—

आरब्धद्रव्यभूतावपि च द्रव्यादेः कारणकार्यलक्षणारम्भानारम्भभेदादन्यत्वादेव तदभूतेः, सामान्यादीनाञ्च, स्वाश्रयस्य स्वानुरूपप्रत्ययाधानहेतुत्वात्, ततस्त्वदुक्तद्रव्यस्वरूपलक्षणभवनानुपपत्तिरित्युभयस्यापि भवनस्याभाव, किन्तु द्रव्यादिषड्भेदस्य सप्रभेदस्यैव भाव ।

(आरब्धद्रव्येति) अभ्युपेत्याप्यारब्धद्रव्य कारणे कार्यस्यासत्वात् वर्णितोपपत्तिवत् कारणद्रव्याभ्यामन्यत्वात् कार्यद्रव्याणाम्, न हि तदेव द्रव्य भवतीति, अथवाऽयमप्यपवादविधि —आरब्धद्रव्यभूतावपि च पूर्वद्रव्येभ्य कारणभूतेभ्य कार्यभूतानामन्यत्वात्, गुणकर्मत्वादिना तस्यैव चाऽभावात्—द्रव्यस्येति, किञ्च लक्षणारम्भानारम्भभेदाच्चान्यत्वादेव, अन्यत्वमिति विशेषकारणम्, 'क्रियावत्०' (वैशे० अ० १ आ० १ सू० १५) इत्यादि द्रव्यलक्षणम्, 'द्रव्याश्रयी०' (वैशे० अ० १ आ० १ सू० १६) इत्यादिगुण[लक्षणम्], 'एकद्रव्य०' (वैशे० अ० १ आ० १ सू० १७) [इत्यादि]कर्मलक्षणम्, इत्थ लक्षणभेदान्नानैव द्रव्यगुणकर्माणीति, द्रव्येष्वानारम्भकेभ्यो गगनादिभ्य पृथिव्यादे-

न चेदेवमिति । उत क्रियाया असम्भव इत्यत्राह–आरम्भाभावादिति, स्तिमिताद्द्रव्यात् कस्यचिदारम्भाभावात् कथ क्रिया भवेत्, न हि सा द्रव्यवत्स्थिताऽभिमता, प्रवृत्ति क्रिया परिणाम इति तस्या आरम्भस्वरूपत्वाभ्युपगमात्, न हि मृदादे पिण्डीभवनं निष्क्रिया मृदादेर्भवितुमर्हति प्रागपि तत्प्रसङ्गात्, तस्मात्स्वरूपाभावात् कथ क्रिया भवेत्? तदभावे च कथ वा द्व्यणुकादिद्रव्य स्यात्? एव द्रव्याभावे क्रिया क्व भवेदिति निर्विषयैव स्यादिति भाव । एतदेव स्फुटयति–यद्यनेकेति। आरब्धेति, आरब्धद्रव्यस्याङ्गीकारेऽपि नहि तदेव द्रव्य भवति गुणो वा कर्म वा, कार्यकारणादिभेदेनान्यत्वावश्यकत्वात्, तत्र कारणद्रव्यात् कार्यद्रव्यमन्यत्, कारणे कार्यस्यासत्त्वात्, अत एव च न गुणत्वेन कर्मत्वादिना वा तदेव द्रव्य भवति, द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनां सङ्करप्रसङ्गेन द्रवणरूपणपचनादीनामभेद कारणकार्ययोरभेदात् स्यात्, तस्माच्च तस्यैव तथाभवनमिति भाव । अथ लक्षणादिभेदेन द्रव्यादीनामन्यत्वमाह–किञ्चेति । तत्र द्रव्यादिलक्षण सूत्रे प्रदर्श्यते–क्रियावदिति 'क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम्' (वै० १-१-१५) क्रियाश्च गुणाश्च विद्यन्तेऽस्मिन्निति क्रियागुणवत्, समवायिकारणमुपादानकारण द्रव्यमिति तदर्थ । गुणलक्षणमाह–द्रव्याश्रयीति । 'द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्' (वै० १-१-१६) द्रव्यमाश्रयितु शीलमस्येति द्रव्याश्रयी, एतच्च द्रव्येऽप्यस्तीत्यतोऽगुणवानिति, तथापि कर्मण्यतिव्याप्तिरत संयोगविभागेष्वकारणमिति, एतदपि संयोगविभागादावव्याप्तमतोऽनपेक्ष इति, संयोगविभागेष्वनपेक्ष सन् य कारण भवति स गुण, संयोगस्य विभागं प्रति विभागस्य संयोग प्रति अनपेक्षकारणत्वाभावान्नाव्याप्तिरिति तदर्थ । क्रियालक्षणमाह–एकद्रव्यमिति, 'एकद्रव्यमगुण संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम्' (वै० १-१-१७) एकमेव द्रव्यमाश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणोऽस्मिन्नित्यगुण परमाण्वतिप्रसङ्गनिवारकमिदम्, रूपादावतिप्रसङ्गवारणाय शेषपदम्, मिलितौ संयोगविभागौ प्रति यदनपेक्षकारणं तत्कर्मेत्यर्थ । तदेव लक्षणभेदाल्लक्ष्याणां द्रव्यादीनां परस्परं भेद लक्षणस्य व्यावर्तकत्वादित्याह–इत्थमिति । द्रव्याणां गुणानां कर्मणां च परस्परं आरम्भानारम्भाभ्यां भेदमाह–द्रव्येष्विति, अनारम्भकत्व द्रव्यानारम्भ-

१ सि क निर्विषयवैव। २ सि क कर्मागुणा अगुणअक्रियाश्चा०। ३ सि क भवत्येव। ४ सि क °कर्मत्वाविना। ५ सि क °करणे।

रारम्भक[स्य] नानात्वम्, गुणानामपि संयोगविभागरूपादीनामारम्भकाणां विभुत्वाद्यनारम्भकेभ्यो नानात्वम्, कर्मणोऽवयविद्रव्यसंयोगविभागारम्भिणोऽनारम्भकेभ्यो भेदः, अन्या[ना]रभ्यत्वाद्याकाशगुणस्य शब्दस्येतरेभ्यो विशेषः, तदभावात्तेषां, विरोधाविरोधकार्यकारणप्रकरणकृते च नानात्वम्, आदिग्रहणात् गुणकर्मणां तदभूतेरिति—द्रव्यमेव द्रव्यं भवति न गुणा न कर्माणि, गुणानामगुणाकर्मत्वात्, कर्मणश्चागुणाकर्मत्वाद्द्रव्येभ्यो विशेषः, सामान्यादीनाञ्चेति, सामान्यस्य सामान्यविशेषाणामन्त्यविशेषाणाञ्चेतरेभ्योऽनारभ्यत्वात्, समवायस्य च, आश्रयित्वे सत्यपि परस्परतश्च स्वाश्रयस्य स्वानुरूपप्रत्ययाधानहेतुत्वादित्येवमादिविशेषहेतुसद्भावात् सर्वमन्यदेव, ततः किम्? ततस्त्वदुक्तद्रव्यस्वरूपलक्षणभवनानुपपत्तिः—सर्वप्रभेदनिर्भेदं बीजं द्रव्यं तस्यैव द्रव्यस्य तथाभूतशक्तिसन्निहितव्यक्तिर्भाव इत्येवं स्वरूपलक्षणस्य भवनस्यानुपपत्तिः, द्रव्यभवनभिन्नभवनात्मकत्वात् गुणादीनां द्रव्यान्तराणां सत्तासमवायाद्याश्रितपदार्थानाम्, इतिशब्दो हेत्वर्थे, तस्मात् कारणादुभयस्यापि—सामान्यस्य द्रव्यभवनस्यैकरूपस्योत्सर्गस्य क्रियाभवनस्य चापवादस्य भूतादिभेदस्याभावः। कथं तर्हि तयोर्भाव इति चेदुच्यते—द्रव्यादिषड्भेदस्य सप्रभेदस्यैव—पृथक् पृथक् स्वरूपस्यैव[2] विशेषधर्मकस्य भा[3]वः।

यदपि च तस्य सन्मात्रं तदपि नात्मनैव, यदुच्यते यदयं भवति स्वयमेव यदनेन भूयत इति, नैष पुनर्भावो भवति, कस्तर्हि? अन्येनान्येन भूयते, सोऽन्य एवास्य भावः, सत्ता, येन च भूयते सोऽपि चास्य भावः न केवलं सत्तैव, यत्सम्बन्धाद्भवतीति भवति, सापि सत्ता भावः, भावेऽप्युभयता, उत्सर्गात् अपवादात्, सा उत्सृज्यते नियम्यते च द्विविधो हि भाव इति, स्वभावसम्बन्धिन्या सत्तया द्रव्यगुणकर्मसु सदिति भवति।

कर्त्वं विज्ञेयं, आकाशादीनामपि शब्दाद्यारम्भकत्वात्। **विभुत्वादीति,** परममहत्परिमाणाणुपरिमाणादीनां कस्याप्यकारणत्वादिति भावः। **अनारम्भकेभ्य इति,** द्रव्यारम्भयोग्यसंयोगाजनकेभ्य इत्यर्थः केनापि कर्मणा द्रव्यानिष्पत्तेः, उत्तरसंयोगेन विनष्टे कर्मणि द्रव्योत्पत्तेरिति बोध्यम्। शब्दस्य पृथिव्याद्यनारभ्यत्वाद्रूपादिभ्यो विशेषः रूपादीनामन्यानारभ्यत्वाभावादित्याह—**अन्यानारभ्यत्वाच्चेति।** एवं द्रव्यं कार्यकारणाविरोधि गुणाः कार्यकारणोभयविरोधिनः, कर्म कार्यविरोधि, तदेव प्रोक्तहेतुभिर्द्रव्यगुणकर्मणामन्यत्वेन न द्रव्यमेव तथा भवतीत्याह—**विरोधेति।** द्रव्यादेरित्यनादिपदग्राह्यमाह—**आदिग्रहणादिति।** द्रव्यमेव द्रव्यलक्षणभाग्भवति न गुणाः कर्माणि द्रव्यलक्षणानि भवन्ति तेषां निर्गुणत्वान्निष्क्रियत्वाच्चेत्याह—**द्रव्यमेवेति।** सामान्यादीनां द्रव्यादिभ्यो विशेषमाह—**सामान्यादीनाञ्चेतीति,** सामान्यपदेन सत्ता महासामान्यं द्रव्यत्वादयः सामान्यविशेषा विवक्षिताः आदिना अन्त्यविशेषाः समवायश्च एतेषां नित्यत्वेनानारभ्यत्वादारम्भेभ्यो द्रव्यादिभ्योऽन्यत्वमिति भावः। अत्र भावार्थरत्वेनं सम्भाव्यते सत्ताया द्रव्यत्वादीनाञ्च स्वाधारेषु द्रव्यादिषु स्वाश्रयादिभ्यः परस्परतश्च द्रव्यत्वादः सत् द्रव्यं गुणः कर्म चेत्यादिस्वानुरूपप्रत्ययाधानहेतुत्वात् विशेषः, एवं स्वाश्रयेषु नित्यद्रव्येषु वर्त्तमानानां विशेषाणां प्रत्याधारं विलक्षणोऽयं विलक्षणोऽयमिति व्यावृत्तिप्रत्ययाधानहेतुत्वात् स्वाश्रयेभ्यः परस्परतश्चान्यत्वम्, तथा समवायस्यापि द्रव्यादिषट्सु स्वाश्रयेषु इहेति प्रत्ययाधानसमर्थत्वात् तेभ्योऽन्यत्वम्, सामान्यस्य स्वानुरूपप्रत्ययः अनुवृत्तिप्रत्ययः विशेषस्य स व्यावृत्तिप्रत्ययः, समवायस्य च स इहेति प्रत्ययः इति अनुगतहेतुना सामान्यादीनामन्यत्वमभिहितमिति। पूर्वनयोदितभवनानुपपत्तिं निगमयति—**ततस्त्वदुक्तेति।** यदपि सर्वप्रभेदनिर्भेदं द्रव्यं यतो भवति स्वयमेव, न त्वर्थान्तरापेक्षया यदनेन भूयतेऽतो भावः स्वयमेवेति तदयुक्तमिति दर्शयति—**यदपि चेति।** द्रव्यं हि भाव इतीच्छता भवनक्रियासम्बन्धादेव द्रव्यस्य भावत्वमुक्तं स्यात् स्वतः, अन्यथा

१ अन्येत्यारभ्य विशेषः इत्यन्तः पाठो विशेषहेतुस्याग्रे दृष्टोऽपि अत्रावश्यकत्वप्रतिभासनाद्योजितः। २ सि क °स्यैवावि०। ३ सि क कस्याभाव।

(यदपि चेति) यदपि च तस्य सन्मात्र–स्वरूपसत्त्व तदपि नात्मनैव–यदुच्यते यदय भवति स्वयमेव–अर्थान्तरनिरपेक्ष स्वतन्त्रम्, भङ्ग्यन्तरेण तदेव व्यक्तीकरोति यदनेन भूयत इति स्वभावसम्बन्ध इत्यर्थ, अथ इत्येष्ट' स एवास्य भाव इति नैष पुनर्भावो भवति, कर्हि ? अन्येनान्येन भूयते–अन्यापेक्षेण स्वतया तद्भिन्नेन, सोऽन्य एवास्य भाव, कोऽसौ ? सत्ता–महासामान्यम्, येन च भूयते सोऽपि चास्य भाव –सद्व्यपदेशार्हस्य द्रव्यादे सतोऽपि भाव., न केवल सत्तैव, यत्सम्बन्धात् भवतीति भवति सापि सत्ताभाव, सच्च द्रव्यादि भवतीत्यर्थ, भावेऽप्युभयता उत्सर्गात् [अपवादात]–सत्तायामपि उभयता–सामान्यविशेषता सोत्सृज्यते नियम्यते च–सोऽप्युत्सृज्यते भावः सर्वगत इति, नियम्यते स्वगत एवेति सत्तान्तरसम्बन्धनिरपेक्षसद्भावे सति मा भूत् सम्बन्धानवस्था, द्विविधो हि भाव इति सर्वस्य वस्तुन' उत्सर्गापवादौ पृथक् पृथक् विभिन्नरूपौ दर्शयति, तद्व्याख्या स्वभावसम्बन्धिन्येत्यादि गतार्थं यावत् द्रव्यगुणकर्मसु सदिति भवति, स्वरूपसत्ता नार्थान्तरमपेक्षते सम्बन्धसत्ता त्वपेक्षत इत्यर्थः।

न तु भवत्येव भावः सद्द्रव्यगुणकर्मवत् सद्द्रव्यादि', सद्भावसामान्येऽपि भावाना प्रतिस्व स्वभावभेदात् सत्तास्वतत्त्वासमवायात् स्वरूपसत्तायां सतामपि सामान्यविशेषसमवायाना समत्वात् स्वसद्भावादेव सतामितरेभ्यो विशेष ।

न तु भवत्येवेत्यादि, न तु भाव सत्ता सद्द्रव्यगुणकर्मवत् सद्द्रव्यादि' सद्भावसामान्येऽपि भावाना प्रतिस्व स्वभावभेदात्–द्रव्यगुणकर्मसद्वैधर्म्यात् सन्न भवति न द्रव्य भवति न घटादिर्भवति द्रव्यत्वघटत्वादिसम्बद्धद्रव्यादिघटादिवत् न सद्द्रव्यादि भवतीत्यर्थ, किं कारणम् ? सत्तास्वतत्त्वासमवायात्–सत्तासमवायो द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वघटत्वादिस्वतत्त्वसमवायो वा सत्ताया यतो नास्ति, ते

भवति द्रवतीति द्रव्यमिति व्युत्पत्तिप्रदर्शनानवकाश स्यात्, भ्वादिधात्वर्थप्रवृत्तिनिमित्तधर्मयोगिन एव भावत्वादन्येन धर्मेण भवति न स्वत इत्याशयेन समाधत्ते–**अन्येनान्येनेति** स्वतया–स्वधर्मेण, स्वस्माद्भिन्नधर्मापेक्ष स्वस्य भावत्व स च धर्म सत्ता भावपदवाच्येति विज्ञेयम्। सत्तासम्बन्धादेव द्रव्य भावो भवतीत्यनियम किन्तु स्वरूपसत्तयाऽपि भावो भवतीत्याह–**येन चेति,** न केवल सत्तैव भाव उच्यते, किन्तु भवनाश्रय सत्तासम्बन्धि च यत्तदपि भाव उच्यत इति भाव । एवञ्च भावस्यापि सामान्यविशेषता प्रोक्तेत्याह–**भावेऽप्युभयतेति,** सत्ताया स्वविषयसर्वगतत्वादुत्सर्गता–सामान्यता, सत्ताया सत्त्वे सत्तान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गेन स्वत एव सद्रूपताङ्गीकारात् स्वरूपसत्त्वेन स्वगतत्वादपवादता विशेषतेत्युभयतेति भाव । एवमेवाह–**सोत्सृज्यत इति ।** स्वरूपसत्त्वसम्बन्धसत्त्वरूपतो भावस्य द्वैविध्यदर्शनात् सर्वे भावा एवंविधा इत्याह–**द्विविधो हीति ।** द्रव्यादीना स्वरूपसत्त्व स्वत एव, सम्बन्धसत्त्वन्तु सत्तापेक्षयेत्याह–**स्वभावेति,** स्वभावसत्तया सम्बन्धिसत्तया च द्रव्यादौ सद्व्यपदेश इति भाव । इत्थ स्वरूपसम्बन्धवैलक्षण्यमुक्त्वा विशेषान्तरमाह–**न त्विति।** सत्तापि भवति द्रव्यादिरपि भवतीत्युभयो र्भावस्य समानत्वेऽपि द्रव्यादिरेव सन् भवति द्रव्यादिर्भवति न तु सत्ता, द्रव्यगुणकर्मरूपात् सतो विलक्षणत्वादिति वर्णयति–**न तु भाव इति,** सद्द्रव्यगुणकर्मवदिति वैधर्म्यादाहरणम्। सामान्यद्रव्यव्यपदेश विशेषद्रव्यव्यपदेश वा नार्हतीत्याशयेनाह–**न द्रव्य भवति न घटादिर्भवतीति ।** तात्पर्यमाह–**द्रव्यत्वेति ।** यत्र च सामान्यधर्मो विशेषधर्मो वा समवैति स एव सद्द्रव्यादिव्यपदेशार्हो भवति नान्य इति स्वभावभेदे कारणमाह–**सत्तास्वतत्त्वेति ।** दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्हेतुं संघटयति–**सत्तासमवाय इति।** ननु सत्तासमवाया[illegible] च द्रव्यादय सद्द्रव्यादयो भवन्ति न तु सद्द्रव्यादि-

---

१ सि क विभक्त्यन्तरेण । २ सि [illegible] क सद्ध भवति । ४ सि क न हि ।

हि द्रव्यादय सत्तास्वतत्त्वसमवायात् सद्द्रव्यघटादिव्यपदेशार्हा भवन्तीत्येषोऽपि विशेष । किमर्थं सत्तास्वतत्त्वसमवायाद्द्रव्यादि सद्भवति न पुनर्द्रव्यादिसमवायात् सत्तादिस्वतत्त्वानि द्रव्यादीनि न भवन्तीति चेत् उच्यते स्वरूपसत्ताया सतामपि सामान्यविशेषसमवायाना समत्वात् स्वसद्भावादेव सता सम्बन्धसद्भावशून्याना सत्तादीनामितरेभ्यो विशेष ।

स तु सम्बद्धद्रव्यादीनामस्तीति दर्शयति–

दण्डवत्त्वर्थान्तरभूतसत्तादिसमवायादेव स्वानुरूपा विशेष्ये बुद्धिरनुप्रवर्त्तते न त्वगृहीते विशेषणे, विशेषप्रत्ययस्य गगनादिष्वतत्सम्बन्धिष्वभाववत् ।

दण्डवत्त्वर्थान्तरेत्यादि गतार्थं यावद्विशेष्ये बुद्धिरनुप्रवर्त्तत इति, विशेषणस्वरूपप्रत्ययनिमित्तत्वाद्विशेषणानाम्, सत्तादिसम्बन्धानुरूपप्रत्ययहेतुत्व सामान्यादीनाम्, स्वाश्रयेषु दण्डनिमित्तदण्डिप्रत्ययवत् द्रव्यगुणकर्मणाम्, न त्वगृहीते विशेषणे, स्वेत्यादिविशेषप्रत्ययस्य गगनादिष्वतत्सम्बन्धिष्वभाववदिति ।

एवमेव ह्युभयस्यैवोभयप्राधान्यस्यापि विधि , अत्यन्तविशेषरूपत्वात् पदार्थषड्भेदानाम् न तु पूर्वनयेष्ट , अस्वातन्त्र्ये कर्त्तृत्वाभावात् , अस्माभिस्त्वदनुकम्पयाऽभ्युपगतेऽपि कर्त्तृत्वे द्रव्यस्यैव च प्राधान्यमिति विधानात् क्रियाया प्राधान्याविधानाद्दावो न भवितुमर्हति ।

(**एवमेवेति**) [1]एवमेव [2]ह्युभयस्यैवोभयप्राधान्यस्यापि [3]विधिर्यथाऽस्माभिरुक्तस्तथैव सामान्यस्य विशेषस्य च विधि सम्भवति, अत्यन्तविशेषरूपत्वात् पदार्थषड्भेदानाम्–तथा सामान्यविशेषद्वयविधिरपि भवितुमर्हति, न तु पूर्वनयेष्टो द्रव्यक्रिययोरुभयप्राधान्याभावात्, अस्वातन्त्र्ये कर्त्तृत्वाभा-

समवायात् सत्ताद्रव्यत्वादय इति कुत इत्याशङ्कते–**किमर्थमिति** । सद्द्रव्यादयो हि सत्तासमवायाद्द्रव्यत्वादिसमवायात् सद्द्रव्यादयो भवन्ति सत् द्रव्यं गुण कर्म पृथिवी रूपमित्यादि, तथा यदि सत्ताद्रव्यत्वादय सद्द्रव्यादयो भवेयुस्तर्हि सत्तासमवायो द्रव्यत्वादिसमवायश्च स्यात्, न चैष इष्यते सामान्यविशेषसमवायानां स्वरूपसत्त्वस्यैवैकस्याभिमतत्वात्, स्वसद्भावादेव सद्रूपत्वादित्याशयेन समाधत्ते–**स्वरूपसत्ताया इति** । सोऽय विशेष सद्द्रव्यादीनामस्तीति दर्शयति–**दण्डवत्त्विति** । पुरुषादर्थान्तरभूतस्य दण्डस्य सम्बन्धात् पुरुषे यथा स्वानुरूपा दण्डीति विशिष्टबुद्धिरुद्भवति तथा द्रव्याद्यर्थान्तरभूतसत्तादिसमवायात् द्रव्यादौ विशेष्ये स्वानुरूपा सत् द्रव्यमित्यादिप्रतीतिरुपजायते इत्याशय वर्णयति–**विशेषणेति** । न हि केवलमस्तित्वमात्रेण किञ्चिद्विशेषणं भवितुमर्हति, किन्तु ज्ञातं सत् यत् स्वाकारानुरक्तया बुद्ध्या विशेष्य रञ्जयति तद्विशेषण भवति, यदा च विशेषण न गृहीतं तदा कथ विशेष्ये स्वानुरूपां बुद्धिं जनयेत्, स्वस्यैवाज्ञातत्वात्, यथा अन्तराले आकाशे दिग्द्वये वा अतत्सम्बद्धे घटत्वासम्बद्धे घट इत्यादिस्वानुरूपविशेषप्रत्ययस्याभाव इत्याशयेनाह–**न त्वगृहीत इति** । एव सत्ताद्रव्यत्वादिगगनादिद्रव्याणामित्याद्युक्तरीत्यैव सामान्यविशेषयोर्विधिर्भवितुमर्हति न तु पूर्वनयोक्तद्रव्यक्रियात्मोभयविधिरत्यन्तभिन्नरूपत्वात् पदार्थानामिति ज्ञापयति–**एवमेव हीति** यथाऽस्माभिरुक्तस्तथैवेत्यर्थ । यथाऽस्मदुक्त एवोभयविधिर्युक्तस्तथैवानेनैवोभयस्य प्राधान्येन विधानमपि सम्भवति, पदार्थानामत्यन्तभिन्नत्वेन सर्वथा प्राधान्येन प्रवृत्तेरित्याशयेनाह–**उभयप्राधान्यस्यापीति**, अतो न पौनरुक्त्यमिति ध्येयम् । सामान्यविशेषोभयविधि षट्पदार्थानामत्यन्तभेदरूपतायामेव सम्भवति न तु गुणप्रधानभावे तत्रैकस्यैव विधिसम्भवादित्याशयेनाह–**अत्यन्तेति** । कथ पूर्वनये न सम्भवतीत्यत्राह–**अस्वातन्त्र्ये इति** स्वतन्त्रो हि कर्त्ता क्रिया तु गुणभूतत्वान्न स्वतन्त्रभूता, द्रव्यस्यैव च तथाभूतेरभ्युपगमादिति भाव । कर्त्तृत्वाभ्युपगमेऽपि द्रव्यक्रिययोरुभयोर्भावत्वं न भवत्येव,

1 सि क स्वतन्त्र्यास० । 2 सि क एवमेवाह्युभयस्यैवो० । 3 सि क विधे० ।

वावित्ति, अस्माभिस्त्वदनुकम्पयाऽभ्युपगतेऽपि कर्तृत्वे–स्वतन्त्रभवनात्मके द्रव्यस्यैव च प्राधान्यमिति विधानात क्रियाया• प्राधान्याविधानात् भाव –द्रव्य कर्तृ स्वातन्त्र्यात्[2], न क्रिया प्राधान्याभावादित्येव युक्त्या प्राप्तत्वेऽपि[3] त्वदनुकम्पया तयो• कर्तृत्वे वाऽभ्युपगतेऽपि न भवितुमर्हति, उभयप्राधान्याभावादित्यर्थ• ।

कि कारणमुभयप्राधान्य नास्तीति चेदुच्यते–

तथाभूतार्थविषयत्वात् सन्निधानस्य तथातथाभवद्भावाभिमुखसन्निहितघटादिभवनगेहवत् क्रियया न किञ्चित् प्रयोजनम्, सम्भाव्यमानमपि प्रयोजनमभिव्यक्तिमात्र स्यात्, तस्या अपि तद्भवनतंत्रत्वाद्द्रव्यभवनस्यैव प्राधान्यस्योपकारमात्रार्थत्वाद्व्यक्तेरप्राधान्यम् ।

(तथाभूतार्थेति) तथाभूतार्थविषयत्वात् सन्निधानस्य–द्रव्य हि सन्निहितभवनमिष्यते तथातथाभवद्भावाभिमुखसन्निहितघटादिभवनगेहवत्–गेहसन्निहितघटवत् सर्वथा तेषा क्रियाव्यञ्ज्याभिमुखाना द्रव्ये सन्निधानाभ्युपगमात् प्रदीपेनेव गेहे सन्निहिताना घटादीना क्रियया न किञ्चित् प्रयोजनम्, सम्भाव्यमानमपि प्रयोजनमभिव्यक्तिमात्र स्यात् तस्या व्यक्तेरपि तद्भवनतन्त्रत्वात् द्रव्यभवनस्यैव प्राधान्यस्योपकारमात्रार्थत्वात् व्यक्तेरप्राधान्यमिति ।

अयन्तूभयप्रधानविधि , आरब्धानारब्धद्रव्याणा पार्थिवपरमाणुद्व्यणुकादीना भावसम्बन्धाभिव्यङ्ग्याभेदेऽपि सति स्वभावादिभेदान्नानात्वम्, भावसत्त्वस्यात्यन्तव्यञ्जनस्वातंत्र्यात्, अन्यथा भूते•, यद्येव न स्यान्नैव स्यात् सत्तासम्बन्धरहितत्वात् खपुष्पवत्, पृथिव्युदकज्वलनपवनगगनकालदिगात्ममनसा द्रव्याणामपीतरेतराभावात्मनाऽसतामेव सत्तातो द्रव्यत्वादन्योऽन्यतश्च तेन तेन प्रकारेणान्यता, अन्यत्व एवेतरेतरासता भावादिसम्बन्ध•, गुणकर्मणोरप्येवमेव, न चास्य भावस्यान्यस्माद्भावता, स्वपरप्रकाशहेतुत्वात् प्रदीपवत्, तस्मात् स्वभावसद्भावेन सत एवासत्त्व सम्बन्धसद्भावाभावात्, नेतरेतरासत्त्वात्, यथा गुणोऽगुण इति, एव

उभयो प्राधा यानङ्गीकारादित्याह–अभ्युपगतेऽपीति । उभयविधिप्रयोजकोभयप्राधान्यस्याभावे कारणमाह–तथाभूतेति । तेन तेन क्रमसहभाविभवनाविनाभाविसन्निहितवस्तु द्रव्य भवति, सहक्रमभाविनो हि भावा द्रव्ये सन्निहिता सत्कार्यवादाङ्गीकारात्, तथा च तदेव द्रव्य तेन तेन प्रकारेण भवति ततश्च किं क्रियया, न हि गृहे विद्यमानस्य घटस्य प्रदीप किमपि करोति, ततश्च क्रियाया कर्तृत्वाभावाद्भावस्य नास्त्येवेति दर्शयति–द्रव्य हीति । यथा गृहे सर्वं वस्तु सन्निहित तथा द्रव्येऽपि सर्वं वस्तु सन्निहितमिति अविद्यमानसम्पादकक्रियाया व्यर्थतैवेत्याह–गेहेति । यथा प्रदीपो विद्यमानस्यैव घटादेर्व्यञ्जकस्तथा क्रियापि द्रव्ये विद्यमानस्यैव भावस्य व्यञ्जिकाऽस्तु इत्यत्राह–सम्भाव्यमानमपीति । तथापि तस्या अप्राधान्यमेवेत्याह–तस्या इति, तस्या अभिव्यक्तेरपि द्रव्य यदा तेन तेन प्रकारेण भवति तदैवाभिव्यञ्जकत्वात् द्रव्यभवनमेव प्रधान क्रियाकृताभिव्यक्तिरप्रधानम्, न हि गृहे घटाभवने प्रदीपोऽभिव्यञ्जयति, क्रमयौगपद्येनानन्तकार्यभवनशक्तिमद्द्रव्य तथाभवतश्च भावान् क्रिया प्रकाशयतीति द्रव्यस्य तथाभवनापेक्षित्वेन क्रियाया अभिव्यञ्जिकाया अप्राधान्यमिति भाव । इदानीं सम्मतेनोभयप्राधान्यविधान सङ्गच्छत इति दर्शयति–अयन्त्विति, पार्थिवपरमाण्वादिद्रव्याणि अनारब्धद्रव्याणि, नित्यद्रव्याणि, द्व्यणुकादिद्रव्याणि आरब्धद्रव्याणि कार्यद्रव्याणीति योजना । अस्मिन् हि नये द्रव्यादिषट्पदार्थो अधिकृता , तदधिकारानुसारेणैव प्राधान्येन

१ सि क कम्पाभ्यु० । २ सि• क स्वातन्त्र्यतत् क्रिया । ३ सि क प्राप्तेऽपि ।

सामान्य सामान्यमेव, योऽप्यसौ स्वभावसद्भाव कार्यद्रव्यादीना यतो भावसम्बन्धादादेय-स्तस्मादेवासन्निति न, किन्तर्हि ? तन्न भवतीति भवत्येव अभूत्वा भावात् भूत्वा च भावात् सदसद्भावद्वैरूप्यम्, किञ्चित्तु परमाण्वाकाशकालदिगात्मनोद्रव्यादि भवदेव भवति स्वसद्भावादेव, सामान्यविशेषेऽप्युभयता कर्मणि च, स्वभावसम्बन्धसद्भावाभ्या भेदाभेदौ, एव साधर्म्यवैधर्म्याभ्या षट्पदार्थेषु वैशेषिकमिति ।

(अयन्त्विति) अय तूभयप्रधानविधिरिति निगमनम्, तुशब्दो विशेषणार्थ, एष ह्यसौ विशिष्टार्थाधिकारापरित्यागेनैव सामान्यविशेषयोर्विधिरिति, कीदृश इति चेत् तन्निदर्शयति—आरब्धानारब्धेत्यादि सप्रभेदषट्पदार्थपरस्परान्यत्वप्रदर्शनार्थो ग्रन्थो यावत् कर्मणि तु स्वभावसम्बन्धसद्भावाभ्यामिति, प्रायो गतार्थ, तथापि किञ्चिदुच्यते—पार्थिवादिपरमाणुद्व्यणुकाद्यारब्धानामपि स्वभावभेदाद्देशकालाभेदेऽपि नानात्वम्, परमाण्वाकाशादीनामनारब्धानाञ्च तत एव, भावसम्बन्धाभिव्यक्त्यभेदेऽपि सति, आरभ्याणाञ्च कादाचित्कत्वादितरेषा नित्यत्वाद्विशेष, भावसत्त्वस्य—सत्तासत्त्वस्य स्वभावसद्भावेऽपि [वि]शेष, कस्मात् ? अस्य तद्व्यञ्जनस्वातन्त्र्यात्—इतरे व्यज्यन्ते स तु व्यनक्त्येवेति, अन्यथा भूते—एवमन्येन प्रकारेण भवनात् सर्वत्र सन्निहितमेव भवतीत्यभावादन्यथाऽभूतेरिति, यद्येव भावव्यञ्जनस्वातन्त्र्य न स्यात्—नैव स्यात् सत्तासम्बन्धरहितत्वात् खपुष्पवत्—भावो हि सद्भावसद्व्यञ्जनस्वातन्त्र्याभावात् खपुष्पवन्न स्यादिति, पृथिव्युदकेत्यादि, एतान्यपि द्रव्याणि इतरेतराभावात्मना न सन्ति, असतामेव सत्तासम्बन्धात् सत्त्व भवति द्रव्यसत्त्वसम्बन्धाद्द्रव्यत्व भवति, ततश्च सत्तातो द्रव्यत्वाच्चान्योऽन्यतश्च तेन तेन प्रकारेणान्यता, अन्यत्र एवेतरेतरासता भावादिसम्बन्ध.—अन्यत्र एवासति सत्त्वमिति, गुणकर्मणोरप्येवमेवेति, भावगुणत्वकर्मत्वादिभि सम्बन्धात् इतरेतरासतामेव सद्गुणकर्मत्वान्यत्वानि, एव भावोऽसता सम्बन्धात् सत्त्व जनयति द्रव्यादीनामित्युक्तम्, तथा किं भावस्य सम्बन्धोऽन्येन जन्यते, नेत्युच्यते—न चास्येत्यादि, स हि स्वय सम्बन्धादन्येषा सदभिधा-

सामान्यविशेषयोर्विधान प्रदर्श्यत इति द्रव्यक्रियाभवनविधानाद्विशिष्टमिति व्याचष्टे—तुशब्द इति । कार्यद्रव्याणामकार्यद्रव्याणाञ्च सत्तारूपेणाभेदेऽपि पृथिवीत्वादिस्वरूपभेदाद्भेद तथा नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां वा भेद इति दर्शयति—पार्थिवेति तत एव स्वभावभेदादेवेत्यर्थ । सत्तासम्बन्धस्य सर्वत्राविशेषतया तेनाभेदेऽभिव्यक्ते सत्यपीत्याशयेनाह—भावेति । कादाचित्कत्वात्—अनित्यत्वादित्यर्थ । सर्वेषा स्वभावत सत्त्वेऽपि सत्तासम्बन्धेनैव सत्त्व तस्या अभिव्यक्तीकरणे अत्यन्त स्वातन्त्र्यादित्याह—भावसत्त्वस्येति । स्वातन्त्र्ये हेतुमाह—अन्यथेति कारणेऽसत एव कार्यस्य भवनाङ्गीकारादिति भाव, सन्निहितमेव—कारणे सन्निहितमेव कार्यमित्यर्थ । यदि वस्तुन सद्रूपतया व्यञ्जने सत्ताया स्वातन्त्र्य न स्यात्तर्हि वस्तु सदेव न स्यात् सत्तासम्बन्धाभावादित्याह—यद्येवमिति । असती पृथिवी जलाद्यात्मना, असज्जलादि पृथ्व्यात्मना इत्येवमितरेतरात्मनाऽसतामेव पृथिव्यादीनां सत्तासम्बन्धात् सद्रूपता द्रव्यत्वादिसम्बन्धाद्द्रव्यादिरूपता सत्ताद्रव्यत्वयोस्तद्वतोश्च परस्परं भेद पूर्वमसतामेव भावत्वादिसम्बन्धादित्याह—एतान्यपीति । एव गुणादीनामितरेतरात्मनाऽसतां सत्तागुणत्वादिसम्बन्धात् सद्गुणादिरूपतेत्याह—गुणकर्मणोरिति । भाव सत्ता सा कथं सती, अपरसत्तासम्बन्धात् सत्त्वेऽनवस्थाप्रसङ्गादित्यत्राह—किं भावस्येति, स्वरूपत एव सत्ताया सद्रूपता, स्वतस्सद्रूपत्वाभावेऽपरत्र सत्प्रत्ययाभिधानहेतुत्वासम्भवात्, तस्मात् प्रदीपवत् स्वस्मिन् परत्र

१ सि क व्यञ्जनास्वातन्त्र्ये वस्तु । २ सि क भावादिसम्बन्धान्यस्य एवा० । ३ सि क सत्त्वमन्यथस्य एवेति ।

नप्रत्ययहेतुर्नान्यस्मात् सदभिधानप्रत्ययो लभते, स्वपरप्रकाशहेतुत्वात् प्रदीपवत्—न हि प्रदीपो घटादिप्रकाशनसमर्थः स्वप्रकाशने घटादीनपेक्षते तथा सत्तापि, तस्मात्तस्य स्वभावसद्भावेन सत एवासत्त्व सम्बन्धसद्भावाभावात्, नेतरेतरासत्त्वात्, यथा गुणोऽगुण इति नास्य गुणोऽस्तीत्यगुण उच्यते, न तु गुणो न भवतीति, कस्मात् ? गुणान्तरसम्बन्धाभावात्, न स्वयमगुणत्वादिति, एवं सामान्यं सामान्यमेवेति गतार्थम्, एवं तावत्स्वत एव भावः सत्त्वान्तरानपेक्षः सन्, योऽप्यसौ स्वभावसद्भावः का[1]र्यद्रव्यादीनां परतो भावसम्बन्धादे[2]दादेय तस्मादेवासन्निति न, किं तर्हि ? तत्र भवतीति भवत्येव, अभूत्वा भावात् भूत्वा च भावात् कार्यस्य, स्वसद्भावेनैवासत्सद्भवति, सदप्यसद्भवतीति तस्य स्वसद्भावस्य कार्यस्य सदसद्भावद्वैरूप्यम्, तदतत्समर्थविकल्पत्वादेकपुरुषपितृपुत्रत्वादिवदिति भावितमेव, तस्मात् सर्वमन्यथाऽन्यथैव सामान्यविशेषात्मकं भवति, किञ्चिन्नित्यादि—इह पुनर्भवत्येव भवति स्वसद्भावादेव, नाभूत्वा, न स[4]त्त्वसम्बन्धात् परमाण्वाकाशकालदिगात्ममनोद्रव्यादि, आदिग्रहणात् समवायविभुपरिमण्डलपरमाणुगुणादि, सर्वत्र चेतरासत्त्वा[द]न्यथात्वमिति विशेषः, स्वपरभावसत्त्व सामान्यम्, विशेषेऽप्युभयतेति, सामान्यविशेषाः द्रव्य[त्व]गुणत्वक[5]र्मत्वादयः, अन्त्यविशेषा योगिनां नैकाकारादर्श[6]नानामन्यत्वकरा, कर्मणि च स्वभावसद्भावेन कर्मत्वसम्बन्धसद्भावेन स्वेतरेभ्यो भेदाभेदौ एवं द्रव्यगुणयोर्द्रव्यत्वगुणत्वसम्बन्धसद्भावात् स्वभावसद्भावादित्येवमादिसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यां षट्पदार्थेषु

च सत्प्रत्ययव्यवहारौ जनयत, तत एव सत्ता पृथिव्यादिवन्नेतरेतरात्मनाऽसती सती भवति, अपि तु सदा सद्रूपैवेत्याशयेनाह—सद्धि स्वयमिति । सत्ताया इतरेतरासद्रूपत्वाभावे कारणमाह—यथा गुण इति गुणे गुणान्तराभावात् गुणोऽगुण उच्यते न त्वसौ गुणो न भवतीति, स्वतस्तस्य गुणत्वात्, एवं सत्तादिसामान्यमपि तत्र सामान्यान्तराभावादेव नि सामान्यमुच्यते न तु स्वयं सामान्यं न भवतीति स्वतस्तस्य सामान्यत्वादिति भावः । कार्यद्रव्यादीनां सदसद्भावद्वैरूप्यं दर्शयति—योऽप्यसाविति, कार्यद्रव्यादीनि स्वरूपसन्त्यपि परतः सत्तासम्बन्धात् सन्ति भवन्तीति स्वरूपसत्त्वं तेषामसदिति तान्यसद्रूपाण्येवेति शङ्कितुरभिप्राय इति भाति । समाधत्ते—तत्रेति, अभूत्वैव कार्यं भवतीति न, किन्तु भूत्वाऽपि भवति, प्राक् सत्तासम्बन्धाभावात् पश्चात्सम्बन्धाद्भूत्वा भवनं पूर्वं स्वरूपसत्त्वात् ततः सत्तासम्बन्धात् सत्त्वाद्भूत्वा भवनं तन्मिथ्यातस्मिंश्च विकल्पे समर्थत्वात् स्यादन्यत् स्यादनन्यत् कारणात् कार्यमिति, तथा कारणं कार्यं सदनन्यत् असदन्यदिति पक्षे समथाऽविकल्पोऽस्येति पूर्वमुक्तत्वादिति भावः । तस्मात् सर्वं कार्यं स्वातिरिक्तसामान्यादिसम्बन्धात् सामान्यविशेषात्मकं भवतीति दर्शयति—तस्मादिति । नित्यवस्त्वपेक्षयाऽऽह—इह पुनरिति परमाण्वाकाशकालदिगात्ममनोद्रव्यादीन्यथ, परमाण्वादिद्रव्यादीनामाकाशाद्यद्रव्यात्मनाऽसत्त्वमपीत्याह—सर्वत्र चेति । सामान्यविशेषेऽप्युभयतेति मूलं व्याकरोति—स्वपरेति सामान्यपदेन महासामान्यविवरणे तस्य स्वरूपसत्त्वे सति, परभावस्य सत्त्वापादकत्वात् स्वपरभावसत्त्वमितरेतरात्मना चासत्त्वमेवं विशेषस्यापि स्वरूपसत्त्वादितरेतरात्मना चासत्त्वादुभयतेत्याशय प्रतिभाति । सामान्यपदेन सामान्यविशेषस्य विवक्षणे त्वाह—सामान्येति, अपरत्वानुवृत्तिव्यावृत्तिहेतुत्वादुभयतेति भावः । विशेषपदार्थमाह अन्त्येति, अन्त्येषु भवा अन्त्याः स्वाश्रयव्यावर्त्तकत्वाद्विशेषाः, तुल्याकृतिगुणक्रियेषु नित्यद्रव्येषु योगिनां येभ्यो निमित्तेभ्यो विलक्षणोऽयं विलक्षणोऽयमिति मतिर्भवति तेऽन्त्या विशेषाः स्वरूपसन्तोऽन्यव्यावर्त्तकाः । इत्थं षट्पदार्थानां सामान्यविशेषता सदसद्रूपताऽन्यानन्यत्वेत्यादि साधर्म्यवैधर्म्ये प्रदर्शिते, इत्यमेव च विधिनियमयोर्विधानं सङ्गच्छत इत्युपसंहरति—इत्येवमादीति यथोपलब्धग्रन्थाधारेण यथोप्य व्याख्यातोऽयं ग्रन्थो न तु वैशेषिकाशयेनेति विशेयम् । अथ

---

१ सि क सत्त्वेवासत्कम् । २ सि क स चाम्बरानपेक्षः । ३ सि क °दायेव । ४ सि क सत्वान० । ५ क °गुण त्वाधर्म त्वादय, सि गुण त्वादयः । ६ सि स्यत्व० ।

विशेषा एव वैशेषिक विशेषप्रयोजन वा वैशेषिकमिति विधिनियमयोर्विधिरुपपद्यते, न त्वदिष्टे द्रव्यवस्तुनि विधिनियमविधिरिति ।

अत्राह किमय द्रव्यास्तिकभेद ? पर्यायास्तिकभेदो वा ? इत्यत्रोच्यते–

नैगमैकदेशत्वात् द्रव्यास्तिकोऽयम्, द्रव्यमपि द्रव्यत्वसामान्यविशेषसम्बन्धात्, जाति शब्दार्थ, अन्त्यञ्च पद वाक्यार्थ, स च पूर्वपदज्ञानाहितसंस्कारापेक्षोऽन्त्यपदप्रत्यय ।

(नैगमैकदेशत्वादिति) नैगमैकदेशत्वाद्द्रव्यास्तिक [अयम्] द्रव्यमस्तीत्यस्य मति, न पूर्वपद्रव्यमेवास्ति वादान्तरवत् सदसन्नास्त्येव द्रव्यमिति निगमशब्दो निरुक्तार्थभेद, तेषु द्रव्यमपीत्या-दि–द्रव्यत्वसामान्यविशेषसम्बन्धाद्द्रव्य न भव्यद्रवणगुणसन्द्रावसमुदायाद्यात्मकम्, जाति शब्दार्थ इति–सर्वशब्दाना जातिवाचित्वमेव, आकाशादीनामपि जातिवज्जातिरित्युपचारात्, अन्त्यञ्च पद वाक्यार्थ –यथा देवदत्त काष्ठै स्थाल्यामोदन पचतीत्यत्रान्त्येन पचतिपदव्यञ्जनेन सह परस्परस-सर्गलक्षणस्यान्वयव्यतिरेकवतोऽर्थस्य परिपूर्णत्वात्, स च वाक्यार्थ पूर्वपदज्ञानाहितसंस्कारापेक्षोऽन्त्यपदप्रत्यय, प्रत्येक पदैर्हि स्वार्थविषयैरुत्पादितानि विज्ञानानि संस्कारमादधति, अतोऽन्त्यपदज्ञान पूर्वपदज्ञानसंस्कारपरिपाकवशात् सम्बन्ध्यन्तरव्यवच्छेदि परस्परसंसर्गविषयमुपजायत इति सम्बन्धान्वयव्यतिरेकवानन्त्यपदार्थव्यक्तिर्वाक्यार्थ इति, यथाह–'नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह ।

प्रधानभूते नयद्वये नस्मिन्नन्तर्भावोऽस्य नयस्य, तत्र यदि द्रव्यास्तिकनये तर्हि तस्यापि नैविध्यात् कतमस्मिन् समावेश इत्यत्राह–नैगमेति । अत्राभिप्रेत द्रव्यास्तिकशब्दार्थ दर्शयति–द्रव्यमस्तीति निरवधारणा व्युत्पत्तिरभिमता नैगमनयस्य हि पर्याया अपि विषया इति, न तु वादान्तरे यथा सदेव असदेव वा द्रव्य नास्तीति चेति प्रत्याय्यते तद्वदिति, नैगमनयान्तर्वैव व्युत्पत्ति द्रव्यशब्दस्येति भाव । द्रव्यशब्दार्थोऽपि द्रव्यत्वजातिविशिष्ट एव न तु भव्य द्रवण गुणसन्द्रावो गुणसमुदायो वाऽन्यतराभिमत इत्याह–द्रव्यमपीति । पदस्यार्थमाह–जाति शब्दार्थ इति, गोत्वादिसामान्यमेव गवादिशब्दार्थो न व्यक्ति आनन्त्या-द्व्यभिचाराच, यत्र सामान्य नास्ति यथाऽऽकाशादौ तत्र तद्वाचका शब्दा आकाशत्वादिधर्मविशेषे जातित्वमुपचर्य तानेव बोधयन्ति, अतच्छब्दस्य तच्छब्देनाभिधानमुपचार । वाक्यार्थ दर्शयति–अन्त्यञ्चेति वाक्यार्थ वाक्यशब्दार्थ अन्त्यपदस्यैव वाक्यत्वम्, तत्कथमित्यत्राह–यथेति, आदौ प्रथमपदज्ञान तेन संस्कार प्रभवति, ततो द्वितीयपदज्ञान तत पूर्वपदज्ञानजनित संस्कारसहितेन द्वितीयपदज्ञानेन विशिष्टसंस्कारो जायते, ततश्च तृतीयपदज्ञान ततश्च पूर्वसंस्कारसहितेन तेन विशिष्टसंस्कारोदय, इत्थं यावदन्त्यपदज्ञान पूर्वपूर्वपदज्ञानजनितसंस्कारसहित जायते, एवञ्च तथाविधपूर्वपदज्ञानजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यपद प्रत्यय एव वाक्यपदेनाभिधीयत इत्याशयेनाह–स चेति, भेद संसर्गो वा वाक्यार्थो भवति तत्र भेद पदार्थाना परस्परं व्यवच्छेद, संसर्ग पदार्थानामन्योऽन्येनानुरञ्जन तदेतत्सूचयति–सम्बन्ध्यन्तरेति, सम्बन्ध्यन्तरव्यवच्छेदीत्यनेन भेद परस्परसंसर्गविषयमित्यनेन च ससर्ग सूचित । उक्तार्थ सवादमाह–नादैरिति नादैर्ध्वनिभिराहित समर्पित बीज स्वरूपपरिच्छेदयोग्यसंस्कारूपं यस्यां बुद्धौ तस्यां आवृत्त अभ्यस्त परिपाको यस्या तस्यां प्रथमेन ध्वनिना किञ्चिद्द्रावकबीजमाहित तेन च दर्शित परिपाककार्यजननशक्तिविशेष आहित एव द्वितीयतृतीयादिना, तत उद्बुद्धसंस्काराया बुद्धौ अन्त्येन ध्वनिना सह अन्त्यस्य व्यवधारणसमकाल शब्दोऽवधार्यते, यदाऽन्त्यो ध्वनिरवधार्यते तदा गौरित्येवं शब्दोऽवधार्यत इति कारिकार्थ । एवविध पद वाक्य वा गृहीत सङ्केतस्य पुरुषस्य वाक्यार्थप्रत्ययजनक न त्वगृहीतस्य, यथा म्लेच्छेन यवादिपदस्य कङ्ग्वादौ प्रयुक्तस्य तदर्थापरिज्ञानमित्याशये

१ सि क वादान्तरवद् । २ सि °सामान्यविशेषणसम्बन्धाद्वा द्रव्य, क सामान्यविशेषविशेषणसबध वा द्रव्य । ३ सि क सम्बन्धोन्व° ।

गाहृतपरिपाकाया बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥' (वाक्य० कां० १ श्लो० ८५) इति, त च इत्थं इत्येव पदादिशब्दार्थज्ञस्य पुरुष[स्य]प्रत्ययहेतुर्वाक्यार्थ शब्दो वा, नाकृतसंकेते, म्लेच्छस्तु... दार्थापरिज्ञानवत् ।

नैता स्वमनीषिका उच्यन्ते किं तर्हि ? अस्य नयस्य यतो निर्गमः –

तन्निर्गमसूत्रं 'इमाण भंते' इत्यादि यावत् 'सठाणपज्जवेहिं' (जीवा० ३-१-७८) इति भेदवचनात्, वर्णादिपर्यवादिषु सङ्गृहीतसमासद्वयत्वात् वर्णः पर्यवः समन्तात्त्वितैक-वाक्यभावात् वर्णस्यैव परितो भावाद्गमनाच्च, वर्णेभ्य एव गुणान्तर चित्रवर्णः पाकजो वा तदारम्भनियमादेव पृथिव्यादिषु भवति समन्ताद्गच्छति वा घटादीनि वा द्रव्याण्यारब्धानि तैरप्यन्यारब्धद्रव्याणि प्रागभावप्रध्वंसात्मकानि वर्णाद्यात्मकान्येव च गृह्यन्ते, तस्मात्तैर्घटाद्या-त्मभूतैर्वर्णादिपर्यवैरशाश्वती रत्नप्रभा, वर्ण एव च पर्यवो यथासम्भव श्यामादय आरब्धा-नारब्धद्रव्यगता कारणगुणपूर्वकाश्चतुर्विधे पार्थिवेष्वेव पाकजाः ते', एवं गन्धादिभिरपि ।

(तदिति) तन्निर्गमसूत्र 'इमाण भंते' इत्यादि यावत् 'सठाणपज्जवे हिं' इति, एतमेवागम भेदवचनादिति हेतुत्वेनाह नयचक्रकारः, व्याचष्टे च–वर्णादिपर्यवादिष्वित्यादि, पर्यायशब्दस्य परिग-मनार्थस्य पर्यवशब्दस्य भाववाचिनो ग्रहणात्, वर्णादीनि पर्यवाणि यस्मिन् समन्ततो भाव., अवते-र्धातोर्भावार्थस्य रक्षणादिदण्डके पाठात्, वर्णादय एव पर्याया पर्यवा इति कर्मधारयो वा सरूपैक-शेषत्वात्–सङ्गृहीतसमासद्वयत्वात् समन्ताद्गमनत्वात् समन्ताद्भावत्वात् पर्यायाणा पर्यवाणाञ्च, अत्र केनार्थेन पर्यायपर्यवार्थयोरेकस्योक्तौ द्वितीयस्यापि सैव निरुक्तिरिति मन्यमान आह–वर्णः पर्यवः सम-न्ताद्विवितैकवाक्यभावात् द्रव्यगुणकर्मणा सप्रभेदाना सत्तासमवायसम्बन्धप्रधानाना संसृष्टरूपाणामेक-वाक्यभावादिति बहुव्रीहिं दर्शयति–वर्णस्यैव परितो भावाद्गमनाच्चेति, कथ पुनस्तत्परिगम पर्यवनञ्चेति ?

नाह–स चेति । एतन्नयमूलभूतार्षवचनमुपदर्शयति–तन्निर्गमसूत्रमिति । पृथिव्यादे शाश्वताशाश्वतत्वप्रतिपादनाय प्रोक्तमिदं वचनं वर्णादिपर्यायैरशाश्वतत्वप्रतिपादनाद्भेदवचनत्वेति, अत्रार्थे मूलं भवतीति मत्वाऽऽह–एतमेवेति । वर्णपर्यवादि-शब्दस्य बहुव्रीहिकर्मधारयोभयसमासपरत्वमाह–वर्णादीति । वर्णपर्यवेत्यादौ पर्यवपदेन पर्यायपर्यवयोरुभयोर्ग्रहणं, परितो गमन पर्याय समन्ताद्भवन पर्यव इति दर्शयति–पर्यायशब्दस्येति । बहुव्रीहिसमासं दर्शयति–वर्णादीनीति । अवतेर्धातो भावार्थत्व दर्शयति–अवतेरिति, अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसा दानभागवृद्धिष्विति भावार्थेऽवधातो प्रसिद्धे समन्ततो भाव पर्यवशब्दस्येति भाव । कर्मधारयसमासं दर्शयति–वर्णादय एवेति, पर्यायाश्च पर्यवाश्च पर्यवा प्राकृतशब्दापेक्षया स्वरूपत्वात्सरूपैकशेषः, वर्णादय एव पर्यवाः वर्णादिपर्यवा, यद्वा पर्यवशब्देनैवोभयोर्ग्रहणं तत्रैको वर्णपर्यवशब्दो बहुव्रीहिसमासविषय, अपरश्च कर्मधारयविषयः, तयोर्द्वन्द्वे एकशेष । तथा च तत्पदेन समासद्वय सङ्गृहीत भवतीति दर्शयति–सरूपेति । एकेन शब्देनोभयोर्ग्रहणं केन धर्मेणेत्याशङ्कायामाह–अत्रेति, समन्ताद्भवनधर्मस्यैकत्वेनोभयोर्ग्रहणं, सप्रभेदानि हि द्रव्यगुणकर्माणि सत्तापेक्षयाऽभिन्नानि तस्मात्तेन धर्मेणोभयोर्ग्रहणमिति भाव, एकवाक्यभावात् एकरूपत्वादर्थ । वर्ण एव पर्यवो यस्मिन्निति बहुव्रीहौ वर्णानां वर्ण एव पर्यव इत्यपलाभात् कथं तत्परि-गम पर्यवनञ्चेति ... कार्यगुणानां कारणगुणपूर्वकत्वात् पृथिव्यां पाकजत्वाच्च वर्णेभ्यो वर्णोत्पत्तिरिति समा-

1–२ सि क ... क परिगमनानि । ४ सि क येवधा० ।

विधिविधि, विधेर्विधिनियन, विधेर्नियम॰ विधिनियम पष्ठश्चाय विधिनियमविधिरिति षड्भेदो द्रव्यास्तिक उपवर्णित, षडप्येते भेदा द्रव्यास्तिकस्यैवेत्यर्थः, एपु च षट्सु नयेपु पर्यवशब्दो भाववचन॰, समन्ताद्भवनात् पर्यव॰, सर्वात्मना भवनात्, पर्यायशब्द समन्ताद्गतिवचन, समन्ताद्गमनपर्यायद्रव्यस्य वर्णाद्यात्मना पर्याय, द्रव्यस्य वर्णाद्यात्मना परितो गमनात् अयञ्च विग्रहार्थ, षण्णामपि सामान्येनेष्ट द्रव्य विशेषेण तु यथा दर्शनमेव विध्यादिषु प्रत्येक व्याख्यातस्वरूपभेदमनुगन्तव्य सर्वगतिसामान्यमल्लवादि, सर्वस्य सर्वात्मकत्वात्, एकस्य सर्वात्मकत्वात्, एकैकस्य सर्वात्मकत्वात् सर्वस्य चैकैकात्मकत्वात् सवगतिमेव यथादर्शनमाह द्रव्यशब्दार्थसूत्रम्, तत्र व्याख्यातमेव यथादर्शन द्रव्यप्राधान्यात्, पर्यायोपसर्जनादिहा॰ते पर्यायशब्दो व्याख्यात इति ।

द्रव्यार्थनयविकल्पाः समाप्ताः ॥

षड्प्येति, नैगमसङ्ग्रहव्यवहाररूपद्रव्यार्थिकनयस्य मिलित्वा निशतभेदत्वात् तस्यैवेते सक्षेपेण षड्भेदा इत्यर्थ । नामभाई षड्भेदानाचष्टे-तत्रेति । द्रव्यप्राधान्येष्वेषु नयेषु पर्यवपर्यायशब्दयोरथमाह-एषु चेति, पर्यवपर्यायशब्दयोरर्थमभिधाय भावार्थमाचष्टे-षण्णामपीति, प्रथमास्य सवप्रमाणाविरोधितत्त्वव्यवहारसमवस्थलोकपरिग्रहवदेव सामान्यविशेषौ घटादिविषयौ ना यथेति विधिरिति व्यवहारैकदेशविषयत्वाद्विशेषसङ्कीर्णद्रव्यविषयत्वाद्द्रव्यार्थता, द्वितीयस्य यदुत्पष्टतया विधि सर्वात्मकत्वेन सिद्ध्यति लोके यच्च तथाऽयथा च भवति एप विधिर्विधिरविवक्षितव्यावृत्तिरनङ्गीकृतभेद इति सर्वस्यैकात्मकत्वात् भवनलक्षणद्रव्यविषयत्वाद्द्रव्यार्थता तृतीयस्य पूर्वोदितनयवादानुवृत्तिस्वरूपस्य विधेः सर्वतो विधानात्मा विधिर्विधीयते नियम्यते च न सर्वं एकात्मक किन्तु सर्वं सर्वात्मकमिति गुणस द्रावलक्षणद्रव्यार्थता, चतुर्थस्य एकैकस्य प्रकृतिपुरुषस्य सवरूपद्रव्यभवन परमार्थत्वादेक सर्वं सवमेकचेति विधिनियम्यत्वादेककस्य सवसर्वात्मकत्वात् द्रव्यत्वजीवत्वचेतनत्वमूर्त्तत्वादिधर्मापरित्यागेनाविच्छेदेन सवभेदेषु व्यापनशीलत्वाद्द्रव्यार्थता, पञ्चमस्य भवितृभवनयोरन्यतरप्राधान्येऽसत्त्वापत्ते प्राधान्यादुभयौ विधिनियमाविति कर्तृसाधनाविनाभाविभावसाधनद्रव्यशब्दार्थत्वात् सर्वात्मैक्यभावनाद्द्रव्यार्थता, षष्ठस्य द्रव्यादिषट्पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्ययो परत सत्त्वस्यासतो भवनस्य स्वतश्च सत्ताया विधानात् विधिनियमविधिरूपत्वाद्द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाच्च द्रव्यार्थतेति भावः । तत्तद्भङ्गप्रान्तभागेषु द्रव्यशब्दार्थसूत्र तत्तदभिप्रायानुरूप व्याख्यातमेव द्रव्यप्राधान्यात्, न तु पर्यवशब्दार्थ उक्त, उपसर्जनत्वात्, न त्वसम्मतत्वात्, सम्मतत्वादुपसर्जनत्वादेव चेह स शब्दो व्याख्यात इत्याह-यथादर्शनमाहेति ।

इति विजयलब्धिसूरिविरचिते विषमपदविवेचने नयचक्रशास्त्रस्य
षष्ठो विधिनियमविधिर समाप्त ।
समाप्तश्च द्रव्यप्राधान्यभङ्ग ।

❦

तद्भावयितु सोपपत्तिक सनिदर्शनमाह–वर्णेभ्य एवेत्यादि यावद्गृह्यन्त इति, वर्णेभ्य एव रूपादिभ्यो गुणान्तर चित्रवर्णो रक्तश्यामपाण्ड्वादि पाकजो वा तदारम्भनियमादेवेति, यथोक्त–'येषामविकृतमारम्भसामर्थ्यम्' ( ) इति, पृथिव्यादिषु वर्णान्तर भवति समन्तादृच्छति वा तानि वर्णादिपर्यैर्वा पर्याया वा, घटादीनि वा द्रव्याण्यारब्धानि तैरव्ययार व्द्रव्याणि प्रागभावप्रध्वसात्मकानि वर्णाद्यात्मकान्येव मृत्पिण्डाद्यवस्थानानि घटादीनि कपालादीनि च गृह्यन्ते, तस्मात्तैः प्रागभावप्रध्वसात्मकैर्घटाद्यात्मभूतैर्वर्णादिपर्यवैरशाश्वती, कार्यकारणभूतैरित्यर्थ, कर्मधारये वा वर्ण एव च पर्यवो गुणो यथासम्भवमित्यादि, गुणा इमे, तैरशाश्वतीति च वर्तते, वर्णादिपर्यवैरिति सम्ब ध, यथासम्भवमनारब्धानारब्धद्रव्यगता केचित् श्यामादयोऽनारब्धचतुर्विधाणुगतास्तदार ब्द्रव्यान्तरे कारणगुणपूर्वकाश्चतुर्विधे, पार्थिवेष्वेव रक्ताद्या पाकजा सयोगविभागौ [स]क्रियेषु पृथक्त्व सर्वद्रव्येषु परत्वापरत्वे दिग्देशकालापेक्षे तल्लिङ्गे, आदिग्रहणात् गन्धशब्दज्ञानादयोऽसाधारणगुणा पृथिव्याकाशात्मादीना, एकत्वादिसख्या सर्वद्रव्यसाधारणा, एव गधादिभिरिति तृतीयानिर्देशादेभिश्चाशाश्वती, नित्या [च] रूपादिमूर्त्तिसस्थानसामान्यधर्मैर्द्रव्यार्थतो रत्नप्रभेत्यर्थ ।

इति विधिनियमविध्यर षष्ठो नयो नैगमभेदो द्रव्यास्तिकान्त पाती परिसमाप्त, अथ चैष च सविभागविन्यस्तश्चक्रार इवार इति सम्पिण्ड्यैकस्य त्रिशतभेदस्य सक्षेपेण षड्भेदा, एषु च पर्यवशब्दो भाववचन समन्ताद्भवनात् पर्यायशब्द समन्ताद्गतिवचन द्रव्यस्य वर्णाद्यात्मना परितो गमनादिति ।

(**इतीति**) इति [विधिनियमविध्यर] षष्ठो नयो नैगमभेदो द्रव्यास्तिका त पाती परिसमाप्त, इतिशब्दस्य समाप्त्यर्थत्वात्, विधिनियमविध्यर इति नामनिर्देश, अयश्चैष च सविभागविन्यस्तश्चक्रार इवार इति, अयश्चेत्यतीता एष च षष्ठ, सम्पिण्ड्यैकस्य त्रिशतभेदस्य सक्षेपेण षड् भेदा, तत्र विधि,

घते–**वर्णेभ्य एवेति** । पृथिव्यादे कार्यभूता घटादयोऽपि वर्णात्मका, तेभ्यो वर्णपर्यायस्य भावादित्याशयेनाह–**पृथिव्यादिष्विति** पृथिव्यादिस तानभूतकार्यस्य घटादेस्तत्प्रागभावतत्प्रध्वसस्यापि वर्णत्वात् पृथिव्यादे कार्याणि द्रव्यगुणकर्माणि वर्णपर्यवा एव, तै रत्नप्रभाऽशाश्वतीति भाव । कर्मधारयसमासापेक्षया तात्पर्यमाह–**कर्मधारये वेति** । अत्र पक्षे वर्णपर्यवशब्देन गुणानामेव ग्रहणमिति सूचयति–**गुणा इम इति** । शेष पूरयति–**अशाश्वतीति** । भावार्थमादर्शयति–***यथा सम्भवमिति*** पृथिव्यादिचतुर्विधपरमाणुगता श्यामादयो गुणा नित्यद्रव्यगता तदारब्धद्व्यणुकादिगतास्तु कारणगुणपूर्वका रूपादय पृथिव्यान्तु रूपादय पाकजा अपि, सर्वद्रव्येषु सयोगविभागौ पृथिव्यप्तेजोवायुमन सु सक्रियेषु पृथक्त्वं गुण परत्वापरत्वे दिक्कृते कालकृते च, श्यामादय इत्यत्रादिग्रहणात् ग धश ज्ञानादीना ग्रहणं, तत्र ग ध पृथिव्या शब्द आकाशे ज्ञानादय आत्मनि एकत्वादिसख्यास्तु सर्वद्रव्यगता, एवभूतैर्वर्णपर्यवैर्गुण रत्नप्रभाऽशाश्वतीति भाव । रत्नप्रभाया शाश्वतत्वमपि रूपादिसामान्येन मूर्त्या सस्थानसामान्येन द्रव्यत्वादिसामान्यधर्मेण चेति दर्शयति–**नित्येति** । एतन्नयनिरूपण सगृह्णाति–**इतीति** । इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिष्विति कोशादितिशब्दस्यानेकार्थत्वेनात्र विवक्षितमर्थं दर्शयति–**इतिश ब्दस्येति** । उक्ताना नयाना षण्णा द्रव्यार्थिकत्वात् प्रत्येक चक्रारत्वं रूपयति–**अयश्चेति** । अधुनैव निरूपितत्वेन बुद्धिस्थत्वात् प्रत्यक्षविषयेदशब्दवाच्यतातीताना पञ्चाना नयाना ग्रहणम्, समीपतरवर्तित्वाच्च षष्ठस्य नयस्यैतच्छब्देनेति दर्शयति–**अयश्चेत्यतीता इति** । सम्पि

१ सि क वर्णाद्यात्मक० । २ सि क सम्भव इत्या० । ३ सि क रत्नाद्वि० । ४ सि क निर्देशोऽय तयथ्च सविभा० । ५ सि क अय चेत्यतावाभ्य चेव च षष्ठ ।

विधिविधि, विधेर्विधिनियमः, विधेर्नियमः विधिनियमः षष्ठश्चायं विधिनियमविधिरिति षड्भेदो द्रव्यास्तिक उपवर्णितः, षडप्येते भेदा द्रव्यास्तिकस्यैवेत्यर्थः, एषु च षट्सु नयेषु पर्यवशब्दो भाववचनः, समन्ताद्भवनात् पर्यवः, सर्वात्मना भवनात्, पर्यायशब्दः समन्ताद्गतिवचनः, समन्ताद्गमनपर्यायद्रव्यस्य वर्णाद्यात्मना पर्यायः, द्रव्यस्य वर्णाद्यात्मना परितो गमनात् अयश्च विग्रहार्थः, षण्णामपि सामान्येनेष्टं द्रव्यं विशेषेण तु यथा दर्शनमेव विध्यादिषु प्रत्येकं व्याख्यातस्वरूपभेदमनुगन्तव्यं सर्वगतिसामान्यमलब्जद्धि, सर्वस्य सर्वात्मकत्वात्, एकस्य सर्वात्मकत्वात्, एकैकस्य सर्वात्मकत्वात् सर्वस्य चैकैकात्मकत्वात् सर्वगतिमेव यथादर्शनमाह द्रव्यशब्दार्थसूत्रम्, तत्र व्याख्यातमेव यथादर्शनं द्रव्यप्राधान्यात्, पर्यायोपसर्जनादिहा ते पर्यायशब्दो व्याख्यात इति ।

द्रव्यार्थनयविकल्पाः समाप्ताः ॥

षड्वेति, नैगमसङ्ग्रहव्यवहाररूपद्रव्यार्थिकनयस्य मिलित्वा त्रिंशतभेदत्वात् तस्यैवेते सङ्क्षेपेण षड्भेदा इत्यर्थः । नाममाह षड्भेदानाचष्टे-तत्रेति । द्रव्यप्राधान्येष्वेषु नयेषु पर्यवपर्यायशब्दयोरर्थमाह-एषु चेति, पर्यवपर्यायशब्दयोरर्थमभिधाय भावार्थमाचष्टे-षण्णामपीति, प्रथमस्य सर्वप्रमाणाविरोधितत्त्वव्यवहारसमस्तलोकपरिग्रहवदेव सामान्यविशेषौ घटादिविषयौ ना यथेति विधिरिति व्यवहारैकदेशविषयत्वाद्विशेषसङ्कीर्णद्रव्यविषयत्वाद्द्रव्यार्थता, द्वितीयस्य यदुत्कृष्टतया विधिः सर्वात्मकत्वेन सिद्ध्यति लोके यच्च तथाऽयथा च भवति एष विधिर्विधिरविवक्षितव्यावृत्तिरनङ्गीकृतभेद इति सर्वस्यैकात्मकत्वात् भवनलक्षणद्रव्यविषयत्वाद्द्रव्यार्थता, तृतीयस्य पूर्वोदितनयवादप्रवृत्तिस्वरूपस्य विधेरुसगतो विधानात्मा विधिर्विधीयते नियम्यते च न सर्वं एकात्मकं किन्तु सर्वं सर्वात्मकमिति गुणसन्द्रावलक्षणद्रव्यार्थता, चतुर्थस्य एकैकस्य प्रकृतिपुरुषस्य सर्वरूपद्रव्यभवनपरमार्थत्वादेकं सर्वं सर्वमेकञ्चेति विधिनियम्यत्वादेककस्य सर्वसर्वात्मकत्वात् द्रव्यत्वजीवत्वचेतनत्वमूर्त्तत्वादिधर्मापरित्यागेनाविच्छेदेन सर्वभेदेषु व्यापनशीलत्वाद्द्रव्यार्थता, पञ्चमस्य भवितृभवनयोरन्यतरप्राधान्येऽसत्त्वापत्तेः प्राधान्यादुभयौ विधिनियमाविति कर्तृसाधनाविनाभाविभावसाधनद्रव्यशब्दार्थत्वात् सर्वात्मैक्यभावनाद्द्रव्यार्थता, षष्ठस्य द्रव्यादिषट्पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यतः परतः सत्त्वस्यासतो भवनस्य स्वतश्च सत्ताया विधानात् विधिनियमविधिरूपत्वाद्द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाच्च द्रव्यार्थतेति भावः । तत्तद्भिप्रायभागेषु द्रव्यशब्दार्थसूत्रं तत्तदभिप्रायानुरूपं व्याख्यातमेव द्रव्यप्राधान्यात्, न तु पर्यवशब्दार्थ उक्तः, उपसर्जनत्वात्, न त्वसम्मतत्वात्, सम्मतत्वादुपसर्जनत्वादेव चेह स शब्दो व्याख्यात इत्याह-यथादर्शनमाहेति ।

इति विजयलब्धिसूरिविरचिते विषमपदविवेचने नयचक्रशास्त्रस्य
षष्ठो विधिनियमविध्यरः समाप्तः ।
समाप्ताश्च द्रव्यप्राधान्यभङ्गाः ।

श्रीलब्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमाला

प्रकाशितग्रन्थसूची

☆

१	जैनव्रतविधिसंग्रह	०–८–०	१४	दीपालिकाकल्प	भेट
२	हीरप्रश्नोत्तराणि	०-१२-०	१५	सम्मतितत्त्वसोपानम्	५–०–०
३	श्रीपालचरित्रम्	भेट	१६	सूत्रार्थमुक्तावली	५–०–०
४	तत्त्वन्यायविभाकरः (मूल.)	०–८–०	१७	सकलार्हत्स्तोत्रम् (सटीकम्)	भेट
५	पञ्चसूत्रम्	भेट	१८	आत्मानन्दस्तवनावली	०–४–०
६	हरिश्चन्द्रकथानकम्	भेट	१९	धन्यनारी	भेट
७	वैराग्यरसमञ्जरी	भेट	२०	द्वादशारनयचक्रम् १ भागः	६–०–०
८	चैत्यवन्दनचतुर्विंशति	०–२–०	२१	प्रगतिनी दिशा	२–०–०
९	कविकुलकिरीट	०–८–०	२२	नूतनस्तवनावली	४–०–०
१०	मूर्तिमंडन (गुजराती)	०–४–०	२३	श्राद्धविधिप्रकरण (गुजराती)	५–०–०
११	मूर्तिमंडन (हिन्दी)	भेट	२४	श्रेयांसनाथचरित्रम्	भेट
१२	आरम्भसिद्धि (सटीका)	२–८–०	२५	जैनमतका स्वरूप	भेट
१३	तत्त्वन्यायविभाकरः (सटीकः)	५–०–०	२६	द्वादशारनयचक्रम् २ भागः	६–०–०

प्रकाश्यमानग्रन्थसूची

*

१ आवश्यकमुक्तावली   २ कविकुलकिरीट २ भागः

जैनतर्कशास्त्रना महत्त्वना ग्रन्थरत्नो

द्वादशारनयचक्र : प्रथमभाग

जैनतर्कसाहित्यमा द्वादशारनयचक्रनु अति महत्त्वनु स्थान छे महावादी श्री मल्लवादीसूरिजीए, आ ग्रन्थमा जैनतर्कोने खूब विशद अने विशिष्ट शैलीमा निरूप्या छे श्रीसिंहसूरगणि क्षमाश्रमण-कृत न्यायागमानुसारिणी विस्तृत व्याख्याथी अलंकृत आ प्रथम भागमा, प्रथम अने द्वितीय एम बे अर आपवामा आव्या छे पू श्रीविजयलब्धिसूरीश्वरजी महाराज कृत 'विषमपद विवेचन' नामक विस्तृत टिप्पणो पण साथेज अपायेला होई, वाचकोने ग्रन्थनु हार्द समजवामा घणीज सरलता थाय तेम छे

मूल्य ६ रुपिया

*

तत्त्वन्यायविभाकर (सटीक)

जैनन्याय अने तत्त्वज्ञानना अभ्यासीओ माटे आ ग्रन्थ घणोज महत्त्वनो छे अनेक न्याय-ग्रन्थोमा विकीर्ण थयेला जैन न्यायना विचारोनु आ ग्रन्थमा सकलन करायेलु होवाथी, अभ्यासी-ओने अनेक ग्रन्थोनो सार आ एकज ग्रन्थमाथी मली रहे छे पू आचार्य देवश्री विजयलब्धि-सूरीश्वरजी महाराज विरचित आ ग्रन्थ स्वोपज्ञ-टीकासहित प्रकाशित थयो छे अनेक दर्शन पडितोए आनी प्रशसा करेली छे

मूल्य ५ रुपिया

*

सम्मति-तत्त्व-सोपान

पू आचार्यश्री सिद्धसेन दिवाकरजी प्रणीत सम्मति प्रकरण अने पू आचार्यश्री अभयदेव-सूरिकृत तेनी तत्त्वबोधिनीवृत्ति, न्याय साहित्यना महामूला रत्नो छे विशालकाय आ ग्रन्थनु सक्षिप्त सकलन आमा करवामा आव्यु छे सटीक सम्मतिप्रकरणनो अभ्यास करता पहेला आनो अभ्यास करवाथी सरस मार्गदर्शन मलवानो सभव छे आ सक्षिप्तीकरण पू आचार्यदेव श्रीमद् विजय लब्धिसूरीश्वरजी महाराजाए कर्यु छे

मूल्य ५ रुपिया

जैनतर्कशास्त्रना महत्त्वना ग्रन्थरत्नो

●

द्वादशारनयचक्र : : प्रथमभाग

जैनतर्कसाहित्यमां द्वादशारनयचक्रनुं अति महत्त्वनुं स्थान छे महावादी श्री मल्लवादीसूरिजीए, आ ग्रन्थमा जैनतर्कोने सूक्ष्म विशद अने विशिष्ट शैलीमां निरूप्या छे श्रीसिंहसूरगणि क्षमाश्रमण-कृत न्यायागमानुसारिणी विस्तृत व्याख्याथी अलंकृत आ प्रथम भागमां, प्रथम अने द्वितीय एम बे अर आपवामां आव्या छे पू श्रीविजयलब्धिसूरीश्वरजी महाराज कृत 'विषमपद विवेचन' नामक विस्तृत टिप्पणो पण साथेज छपायेला होई, वाचकोने ग्रन्थनुं हार्द समजवामां घणीज सरलता थाय तेम छे

मूल्य ६ रुपिया

*

तत्त्वन्यायविभाकर (सटीक)

जैनन्याय अने तत्त्वज्ञानना अभ्यासीओ माटे आ ग्रंथ घणोज महत्त्वनो छे अनेक न्याय-ग्रन्थोमां विकीर्ण थयेला जैन न्यायना विचारोनुं आ ग्रंथमां संकलन करायेलुं होवाथी, अभ्यासी-ओने अनेक ग्रन्थोनो सार आ एकज ग्रन्थमांथी मली रहे छे पू आचार्य देवश्री विजयलब्धि-सूरीश्वरजी महाराज विरचित आ ग्रन्थ स्वोपज्ञ–टीकासहित प्रकाशित थयो छे अनेक दर्शन पंडितोए आनी प्रशंसा करेली छे

मूल्य ५ रुपिया

*

सम्मति–तत्त्व–सोपान

पू आचार्यश्री सिद्धसेन दिवाकरजी प्रणीत सम्मति प्रकरण अने पू आचार्यश्री अभयदेव-सूरिकृत तेनी तत्त्वबोधिनीवृत्ति, न्याय साहित्यना महामूला रत्नो छे विशालकाय आ ग्रन्थनुं संक्षिप्त संकलन आमां करवामां आव्युं छे सटीक सम्मतिप्रकरणनो अभ्यास करता पहेला आनो अभ्यास करवाथी सरस मार्गदर्शन मलवानो संभव छे आ संक्षिप्तीकरण पू आचार्यदेव श्रीमद् विजय लब्धिसूरीश्वरजी महाराजाए कर्युं छे

मूल्य ५ रुपिया
